

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,170,691

1129

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՎԱՍՆ

ԼԱՐԴԱՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԵՒ

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԽՐԳԱՅԷԼ ՓԱՇԱՅԻ ՓԻՐՔՈՒԳԱԼ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԽՈՐԵՐ ՂԱԶԱՐՈՒ

1903 - ՊՅՅԵՐ

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՂԻՇԷԻ

ԵՒ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԻԳԱՅԷԼ ՓԱՇԱՅԻ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ

ՆՈՒՒՐԷ
ԱՌ
ԴՈՒՍՏՐ ԻՒՐ ԱՇԽԷՆ

Հայկական Գրականություն

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՎԱՍՆ

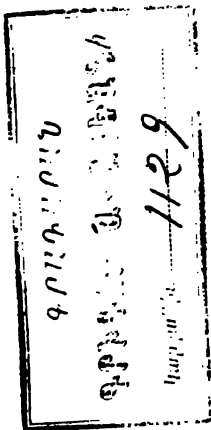
ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԵՒ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՔ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱՅԻ ՓՈՐՓՈՒԳԱԼ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐՈՒ

1903 - ՌԵԿԵ

100
100
100
100
100

EREN
840
22/09/98

В. П. Мухоморов.

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ

ՄԻՔԱՅԷԼ, փաշա ծնաւ յՕրթաքէօյ, 1842ին: Հայրը, Յովսէփ Փորթուգալ, արքունի ականագործաց վերատեսուչն էր փողերանու-
ցին մէջ, ուղիղ և պարկեշտ անձնաւորութիւն մը, որ իւր խղճին
դէմ երբեք չէր մեղանշած, և ինքզինքը յարգել ու մեծարել տուած
էր իւր պաշտօնակցաց: Հայ կաթողիկէ հասարակութեան պա-
տուաւոր անդամներէն մին ճանչցուած էր:

Կանուխէն ջանացած էր տպաւորել իւր զաւկին մտաց մէջ խըւ-
տաբարոյ առաքինութեան մը առածները, առածներ՝ որոց Միքայէլ
Փորթուգալ նախանձախնդիր պաշպանեղն եղաւ: Ահաւասիկ օ-
րինակ մը այն բարուց առաքինութեան, որ գոհացում մը եղաւ իւր
անձին համար և բարի օրինակ մը զաւկին: Որ մը, կանչուելով զա-
ւակը, Յովսէփ Փորթուգալ կը բանայ իւր գգրոցը և կը տարածէ
պատանեկին աչաց առջև բողբոսութիւ մեծագին ազամանդներ, զոր
իրեն յանձնած էին: Կը տեսնե՞ս, կ'ըսէ, այս գանձը որ ահագին
հարստութիւն մը կը ներկայացնէ. լաւ, կարող եմ ասի մը առնել
ասկէ և պահել առանց նշմարուելու, որով և քեզ մեծ հարստու-
թիւն թողուլ: Գիտե՞ս ինչ է որ կ'արգիլէ զիս: Չեմ մտածեր երկ-
նաւոր պատուհասը հանդերձելոյն, այլ զիս իմ անձիս առջև ա-
նարգելու երկիւղը՝ կորսնցրնելով զայն որ աշխարհիս ամենամեծ
հարստութիւններէն վեր է, այսինքն պատիւս, որ միշտ առաջնոր-
դած է զիս կենացս մէջ: Մանուկը, չափահաս եղած, պիտի սպա-
ցուցանէր թէ այս դասը լաւ ըմբռնած էր:

Միքայէլ Փորթուգալ իւր նախնական ուսումն առաւ Օրթաքէօյի
թաղային Ս. Լուսաւորչեան վարժարանին մէջ, ուր սկսաւ յաճա-
խել երբ վեց տարեկան էր: Կանխահաս իմացականութիւն մը,
անյաղ փափաք մը ուսանելու, յարատեութիւն մը զոր ոչինչ կա-
րող էր կասեցնել, և որ զարմանք կը պատճառէր այնչափ մատող

Հասակի մէջ, կ'ընեն զինքը միշտ իւր դասընկերաց առաջինը: Մինչ զեռ ասոնք զանազան խաղերով կ'անցընեն իրենց զրօտանաց ժամերը, Մեքայէլ դաստարանին մէկ անկիւնը քաշուած կը կարգայ կամ դաս կը սերտէ: Հայրը իւր զաւկին այնչափ ուսմանց ցանկութենէն քաջալերուած՝ կ'որոշէ զայն Բարիկ զրկել, որպէս զի կարենայ հետեիլ հոն լիկէնի բարձրագոյն ընթացքին:

Սուրատեան վարժարանը, ուր ժամանակին բաղմաթիւ հայ երիտասարդներ առած են Հաստատուն ուսմունք և զիտութիւն Վաղ-ղիական մեծ վարժարանաց ծրագրին համաձայն, ընդունեցաւ զինքը իւր ծոցին մէջ: Ազնիւ բնասրութեամբ, ուշիմութեամբ և ինքնամփոփ մտադրութեամբ, ինչպէս նաև հաճելի կերպարանքով, Մեքայէլ խնայն գրաւեց իւր դաստիարակաց Համակրութիւնը և աշակերտակցաց սէրն ու յարգանքը: Հ. Վարրիէլ Վ. Այվազովսքի, Հ. Ռափայէլ Վ. Թրեանցի և Հ. Վեոնդ Ալիշանի նման դաստիարակաց ազդեցութեան ներքեւ, որք զինքը մասնաւոր դործով մը կը սիրէին և ուշի ուշով կը դիտէին իւր մտաց զարգացումը, արագընթաց կը յառաջադիմէր ուսմանց մէջ: Քաջ խելամուտ եղաւ սովորին մատենագրութեան, զոր չափագանց կը սիրէր, և տառնձինն ուշագրութեամբ ուսումնասիրեց հին ազգաց պատմութիւնն, ինչպէս նաև քաղաքային զիտութիւնները. — երեք տարրերն՝ որ պիտի կազմէին պետական և գրագէտ մարդուն հանգամանքը: Սոսնասիրեց նաև Վաղդիերէն և Անդղիերէն լեզուներն, զորս կը խօսէր և կը գրէր անխալ: Վարժարանին մէջ ընդհանուր տխրութիւն մը տիրեց, ինչ որ կը յայտնէր դաստիարակաց և աշակերտաց տաժած սէրն առ Մեքայէլ, երբ սա վեց տարիէն ստանալով իւր բարձրագոյն ուսմանց վկայագիրը՝ մեկնեցաւ Բարիկէ 1858ին և դարձաւ Կ. Պոլիս:

Սալ այն խթանն՝ որ անդադար կը մղէր զինքը ստանալու նորա-նոր ծանօթութիւններ, չպիտի դադրէր գործելէ ընտանեկան հանդարտ կեանքին մէջ ևս, այնչափ քաղցր, երկարատեւ պանդխտութենէ մը յետոյ: Իսկոյն իրաւագիտութիւն և Տաճկերէն, Պարսկերէն և Արաբերէն լեզուաց ուսմունք յաջորդեցին լիկէնական ընթացքին և գրաւեցին իւր բոլոր ժամերը: Ի զուր մայրը կը յորդորէր զինքն զրօտանք ընելու: «Մայր, անկարելի է ժամերս կորսընցնել, հարկ է որ մարդ ըլլամ»: Ահա իւր մօր տուած պատասխանը, մինչդեռ իւր սիրելի դաստիարակներէն մէկուն կը գրէր Բարիկ. «Հօկայարար կը յառաջանամ Տաճկերէնի մէջ»:

Վերջապէս 1860ին կը սկսի իւր քաղաքական ապարէզին, և Ռ. Դրոսն թարգմանութեանց Սենեկին մէջ պաշտօն կը վարէ: Քիչ տտենէն արտաքոյ կարգի պաշտօնով Կրեաէ կը զրկուի, ուրկէ յղած յայտարարութիւններովն ու անգեկազիրներով ինքզինքը կը ծանօթացնէ: Տարի մը վերջը աղերսագրաց Քենիչի պաշտօնին կը կոչուի Պետական Խորհրդոյ Հանրային շինութեանց հիւղին մէջ. և յետոյ, 1867ին, Վերատեսուչ կ'ընտրուի Ղարաթիոյ Մաքսատան: Շատեր կը տարակուսէին, նկատելով իւր երիտասարդ տարիքը, թէ կարող ըլլայ այնպիսի զժուարին և կարեւոր պաշտօն մը վարել: Բայց երիտասարդ Տեսուչը ցոյց տուաւ իւր ձեռնհասութեամբն ու յարատեւութեամբ՝ թէ կարողութիւնը չէր պակսեր իւր քով, և մանաւանդ թէ երիտասարդական առուգութեամբ զօրացած իւր կորովին պէտք կար Հիմնապէս բարեօքելու և կանոնաւորելու համար հնաւանդ գրութիւնը՝ զոր կը ներկայացնէր նոյն ժամանակ Ղարաթիոյ Մաքսատունը: Այս կարողուեցաւ Նախագահ Անուղղակի Տրոյց Վարչութեան. և յետոյ թողով այս պաշտօնը, ուր կոչուած էր իւր անտեսագիտական ծանօթութեանց համար, ընդունեցաւ Գրողմարիթոյց Վարչութեան Վերատեսչութիւնը, հաստատութիւն մը՝ զոր կատարելապէս վերակազմեց: Երբ այս Վերատեսչութիւնը ջնջուեցաւ, քիչ ժամանակուան համար անցաւ վերստին յառաջագոյն վարած պաշտօնին, և 1887ին անուանուեցաւ Խորհրդական Լիւեմոսից Նախարարին: Այլ իւր անողոք ուղղութիւնն ու անխնջ փոյթը Պետութեան բարգաւաճութեան համար՝ միշտ կը մզնն զինքը իւր Վեհապետին և երկրին շահերը անհատական շահերէ գերադաս համարել: Վերջապէս անընդհատ մաքսուելէ յետոյ, փոթորիկը կը ծագի և հետեանք կ'ունենայ Նախարարին պաշտօնէ մէկուսացումը: Յաջորդը կ'ընդունի Նախարարութիւնը՝ պայմանաւ որ Միքայէլ Փորթուզալ քաջուի իւր պաշտօնէն: Վեհ. Սուլթանը կը յանձնէ Միքայէլ Էֆէնտի Երկրագործական Գրամատան Տեսչութիւնը, և միանգամայն Անուղղակի Տրոյց առժամեայ մատակարարութեան պաշտօնը, մինչև ցանուանումն Րայիֆ փաշայի:

Երկրագործական Գրամատունը սաղմնային վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, երբ Միքայէլ Փորթուզալ կոչուեցաւ անոր Տեսչութեան, և չէր ակնկալուեր արագընթաց զարգացումն ու փայլուն կացութիւնը զոր պիտի ստանար ընդ հուպ:

Ահա ինչ որ կ'ըսէ «Սերպէթ» օրաթերթի յօդուածագիր մը այս գրամատան մասին, որ հիմնուեցաւ 1886ի վերջերք. «Միքայէլ

Փորթուգալ անմիջապէս ստանձնեց Գրամատան Տեսչութիւնը: Կադմակերպման կանոնագրութիւնը պատրաստած էր Նուրի Պէյ, յայնժամ վերատեսուէչ Երկրագործութեան: Մատակարարութիւնը յանձնուած էր Տեսչին, օժանդակ խորհրդով մը, որուն կը նախագահէր Պետական խորհրդական մը: Միքայէլ Փորթուգալ այս գրամատան Տեսչութիւնը վարեց երեք տարի, և խիստ բարգաւաճ դիրքի մը հասուց զայն՝ հաստատելով ոչ նուազ քան 450 գործակալութիւն: Գրամատան սրդի կացութիւնը կը յենու նախարարական հրամանագրի մը վրայ, որով հաստատուած է նորոգ կազմակերպութիւնը վերաքննեալ կանոնագրութեան՝ զոր յորինած է Միքայէլ Փորթուգալ, և յաւելուածական յօդուածի մը վրայ՝ որ պատրաստուած է նոյն Տեսչութեան ձեռամբ: Կը հետևի ուրեմն թէ Երկրագործական Գրամատունը կերպով մը անձնական ձեռակերան է Միքայէլ Փորթուգալի, զոր կայսերական հրովարտակ մը կոչած էր Տեսչութեան զրուխը»:

Եւ ինքն իսկ կ'ըսէր երբեմն. «այս հաստատութիւնը ինձ կը պարտի իւր կեանքը, և կը սիրեմ զայն զաւկի մը պէս՝ որուն ծնունդ կու տաս, որուն զարգացումը անձկանօք կը զիտես, և զոր կը խնամես ու կը զօրացնես ապագայ մաքառումներու դէմ»:

Մի թէ սա այն հաստատութիւններէն է՝ որոց արգելուիլ կը թուի ամէն զարգացում, անոր համար որ համրուած են անոնց օրերը: Վեց տարիէ ի վեր կարգուած էր Նախարար Կայսերական Վանձուն, երբ մահուանէն քիչ առաջ արտատուայից աչօք կը լսէր՝ թէ որպիսի վտանգի մէջ կը գտնուէր Գրամատունը: Կ'առաջարկուէր հասարակաց գրամագլուխը գործածել երաշխաւորելու համար Ելեւմտից պաշտօնարանին գործողութիւնները:

Սակայն հսկայաքայլ յառաջադիմութիւնը, զոր Գրամատունն ունեցած էր Միքայէլ Փորթուգալի Տեսչութեան ներքեւ, անժանօթ չպիտի մնար:

Գաղղիոյ տէրութիւնն իսկոյն նուիրեց անոր երկրագործական Արժանեաց շքանշանը: Կը սիրէր նայիլ անոր սպիտակ կիտուածէ ստաղին՝ որ իւր աչաց առջև կը բերէր զժուարին աշխատութեամբ պարապած օրերն և կը յիշեցնէր իրագործեալ յոյսերն ու յաջողութեամբ պատկուած ջանքը: Վեհ. Սուլթանն ալ քիչ վերջը պիտի վարձատրէր անոր անհուն վաստակը և յայտնէր իւր գոհութիւնն ու մեծ վստահութիւնը՝ կարգելով զինքը, 1891ին, նախարար Իւր Անձնական Վանձուն, Յակօր Փաշայի մահուանէն յետոյ:

Միքայէլ փորթուղալ կը թողու Գրամատունն՝ ոչ առանց կառ-
կածելու այդ Հաստատութեան ապագային նկատմամբ, որուն վրայ
այնչափ կը հպարտանար, և կ'ընդունի գոհութեամբ նոր պաշտօնն,
վասն զի կարող պիտի ըլլար ուղղակի Ասյսերական անձին օգտին
իսկ նուիրել իւր բոլոր ջանքն և աւանդ, իւր կեանքն իսկ:

Իւր նախորդին վարչական գրութիւնն ընդունելով, և սակայն
խափանելով տեսակ մը զեղծումներ, բոլոր փոյթը կենդրոնացուց
մեծամեծ ձեռնարկութեանց հետամտութեան մէջ, ինչպէս Ափրատ
գետին վրայ նաւարկութեան ծրագիրն և Սելանիկի քարափանց
շինութիւնը: Այս վերջինը միակ առաջարկութիւնն էր որ ի գործ զը-
րուեցաւ:

Նոյնժամայն նոր մղում մը կու տայ Հերէքէյի Ասյսերական
գորգի գործարանին, և անոր արտադրութիւնը կը տարածէ Եւրո-
պիոյ ու Ամերիկայի մէջ իսկ: « Ինքն է առաջին և զլիաւոր պատ-
ճառն ամէն կերպ յառաջագիմութեանց որ հոն կը կատարուին »,
գրած է Լեւանդ Հերալտ:

Վեհ. Սուլթանը անոր խորհուրդը կ'ուզէ ամէն գրամական գոր-
ծառնութեանց վրայ, և սակայն կը հրաւիրէ զինքը նախարարաց
խորհրդին ներկայ գտնուելու:

Փոխարէն իւր բազմաթիւ ծառայութեանց և անխնջ ջանից՝
բարձրացաւ Վէզիրութեան ամենաբարձր ստորնճանին (1893), և
ստացաւ հետզհետէ Մէճիտիէյի և Օսմանիէյի ականակուռ պա-
տուանշանները, ինչպէս նաև Խմթիաղի և Լիազաթի ոսկի ու ար-
ծաթ շքադրամները:

Բայց այնչափ վատտակ, այնչափ երկարածիգ աքնութիւնը ան-
զադար հարուած կու տային իւր առողջութեան, առանց սակայն
նախատեսել տալու ազեաւայի վախճանն, որ տեղի ունեցաւ 1897ի
վերջերն, իւր առոյգ հասակին մէջ, և զրկեց Վեհապետն իւր ամե-
նաՀաւատարիմ մէկ պաշտօնեայէն, ինչպէս նաև Օսմանցի ժողո-
ւորը՝ իւր իրաւանց յոյժ նախանձախնդիր մէկ անձնաւարութիւնէն:

*
* *

Իւր արդարաւիրութեամբ և ուղղութեամբ, որ զինքը գերի ըրին
իւր պարտուց, իւր խորին հմտութեամբ և վերջապէս անձնական
բարեմասնութիւններով միայն պիտի կարենար Միքայէլ փաշա, —
եթէ չունենար իսկ քաղաքական փայլուն գիրքն ու բարձր պաշտօ-

նը, — զատուիլ առաջին կարգը անոնց հետ՝ որ պատու կը բերեն Սամանեան տէրութեան և Հայ ազգին:

Մեծ եղաւ նա ոչ միայն ամենաբարձր աստիճանուն և տիտղոսովն ու բազմաթիւ շքանշաններով, այլ նաև մանաւանդ բարոյական յատկութիւններովն, արդարութեան հաստատ սկզբունքներովը և կենաց ու պատուոյ ճշմարիտ և ազնիւ գիտակցութեամբը: Արդարութիւն, սկզբունք և անսահման անձնանուիրութիւն զայնս պաշտպանելու համար, ահա իւր բոլոր կեանքը, զոր սիրեց իւր հանրային պաշտօնավարութեան, ինչպէս նաև ընտանեկան յարկին մէջ: Կը սիրէր կեանքը, վասն զի կարող կ'ըլլար զարգացնել, աղնուացընել, և գործածել այն պատուական ձիրքերը՝ զոր բնութիւնը չնորհած էր իրեն չափաբար:

Ոչ մէկ վայելք, ոչ մէկ ընկերական գրօսանք այնչափ քաղցր եղան, որչափ ընտանեաց մէջ անցուցած ժամերն, երեկոյին կամ ազատ օրերը, մօրս քով, իւր հինգ զաւակներէն չընկալատեալ: Քոյրերս շատ փաքիկ էին զինքը կարենալ հասկնալու համար. անոնց բաժինն էր զգուսնքը, մինչ եղբօրս և իմ բաժինս էին իւր խօսքերը՝ զոր կ'ընդունէինք իրեւ ճշմարտութիւն և կենաց կանոն. այնչափ մեծ էր մեր հաւատքն անոր վրայ: Եղաւ ինքը մեր ամենասիրելի բարեկամը. համբերութեամբ և ժպիտ ի չըթուես մտիկ կ'ընէր մեր այլ ընդ այլոյ եռանդուն տեսութեանց՝ պարագայից թողլով զայնս մեղմացնելու հոգը: Ստէպ բարձրաձայն կը կարդար մեզ. կարծես իւր առոյգ արտասանութիւնը կը պարզէր խրթին կէտերը, և իւր քաղցրահնչիւն ձայնը կը թափանցէր մեր սրտին խորերը: Ապա կը մեկուսանար իւր մտտենագորանին մէջ, որ մեր վրայ կ'ազդէր իբրեւ նուիրական տեղ մը, և ուր կը մտնէինք լուռ ու մունջ ընթրիքէն յետոյ, երբ գիշերուան ժամերն յառաջացած էին, զիպող վայրկեանին ըսելու համար. « Հայր, բարի գիշեր », և խլելու հանգստեան համբոյրը:

Այն մատենագորանին մէջ անցուցած ժամերուն արդիւնք եղաւ « Եզիչեայ Քննադատութիւնը », զոր սկսած էր 1878ին, և զոր աւարտեց 1886ին, թափելով անոր վրայ իւր բոլոր հմտութիւնը՝ պատմութեան, բանասիրութեան, կրօնագիտութեան և քաղաքագիտութեան մէջ: Այն տքնութեանց արդիւնք եղան նաև բազմաթիւ գրութիւններ իւր ժամանակին քանի մը անձնաւորութեանց և զանազան պատմական զիպուածոց վրայ. ինչպէս նաև Կրեւտէի պատմութիւն մը, և Պարթեաց պատմութիւն մը, որուն առաջին հատորը միայն աւարտած է և որք կը կազմեն իւր անտիպ երկերը:

Պետական մարդը, որ այնչափ յարգանք և հիացում կ'ազդէր ամենուն, և հմուտ գրագէտը՝ միայ միշտ պարզ և խոնարհ իւր բարձր գիրքին մէջ: Վերամտաշելի եղաւ ամենուն, և մանաւանդ խոնարհներուն. միշտ լսեց անոնց խնդիրքը և ջանաց զոհացում տալ անոնց. բայց երբեք չըրաւ խոստում մը զոր ձեռնհաս չէր կատարել: Հատեր կու գային խորհուրդ հարցնել իրմէ. առանց ընդմիջելու մտիկ կ'ընէր իւր խօսակցին, և անգամ մը խնդրոյն տեղեկանալէ յետոյ՝ կարծիքը կու տար ու կը պարզէր զայն ծանրութեամբ և մեկին ոճով: Չէր վարտներ ճշմարտութիւնը յայանել մեծամեծաց անգամ, երբ ասոնք շեղէին արդարութենէ: Իւր հմտութեամբն և յատակ բացատրութեամբ պաշտելի եղած էր Միքիէի աշակերտաց, որ անհամբերութեամբ կը սպասէին իւր դասախօսութեան ժամերուն, և անոնց ու անոնց յաջորդներուն թողուցած է ելեմտական ուսմանց վրայ պատրաստուած դասախօսութիւնները:

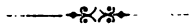
Վերջապէս, կարելի է ըսել Միքայէլ փաշայի համար՝ թէ ոչ ինչ կը պարտէր բախտին, և թէ ինքն իսկ պայծառացուց իւր աստղը:

*
* *

Երբ անկենդան մարմնոյն քով, իւր լայն մարմարեայ ձուկտին վրայ խոնարհած, կը մտածէի Աքարչութեան այնչափ գեղեցիկ հրաշակերտին անհետացման վրայ, և կ'ողբայի մեր անգարմանելի կուրուտաւր, թուեցաւ ինձ լսել իւր սիրելի ձայնը, որ կ'ըսէր ինձ. « Զեզ կը թողում յիշատակ մը և օրինակ մը մշտնջենական »:

ԱՇԽԷՆ ՓՈՐԹՈՒԳԱՆ,

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Եղիշէ իբրեւ մատենագիր և Պատմութիւն Վարդանանց: - Բ. Միւրնե-
ռնի: - Գ. Փոքրն Թէսգոս և Արեւելեան Կայսերութիւն: - Դ. Յազկերտ և
Սասանեան իշխանութիւն: - Ե. Վասակ: - Զ. Քաղաքակրթութիւն Հայոց: -
Է. Եղիշէի այլ երկատիրութիւնք: - Ը. Կենսագրութիւն Եղիշէի: - Թ.
Զանազան աղագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Ա

Եղիշէի «Վարդանն և Հայոց Պատերազմը» աւելի դիւցազնե-
րական քերդուածոյ կերպարանքն ունի քան պատմական դպրու-
թեան: Երբ ողգի մը կենաց մէջ կը պատահի դէպք մը որ ամենուն
միտքը կը գրաւէ, ու արանց՝ կանանց և տղայոց եռանդը կը բոր-
բոքէ, այնպէս որ ուրիշ ամենայն հոգ և պարապումն ի բաց թողլով
զայն միայն կը մտածեն ու նորա համար կը շարժին ու կը գործեն,
այդպիսի վիճակի մէջ գտնուող ազգը ի հարկէ դիւցազնական նա-
հատակութեանց կը ձեռնարկէ: Այս մեծ դէպքս սրտերուն մէջ
կարգէ դուրս բռնութեամբ հաստատուած նոր և սուրբ հաւատոց
դէմ յարուցեալ վտանգին երկիւղն էր, որոյ ներքեւ ալ կը ծած-
կուէր քաղաքական ազատութեան տենչը: Եղիշէ որ քարտուղար և
զինուորակից¹ ըլլալով Վարդանայ, ժամանակին իրաց կատարեալ
տեղեակ և գործոցն ալ մասնակից էր, որում բաժին ընկած էր
վառվառն երեւակայութիւն, անկեղծ ջերմեռանդութիւն, զգայուն

1. Սփեբք հպի. - հատ. ԺԱ, էջ 39:

և դիւրատիպ բնութիւն, ընտել և սիրելի բարք՝ որով Հայոց աշխարհին խիստ շատ գաւառաց մէջ հիւրընկալութիւն գտած էր, որ ոչ միայն նախարարաց և պատերազմողաց հետ անձամբ ծանօթացեր էր, այլ և յաւագագոյն և ի դեռահասակ «կանանց երանելի առաքինեացն և կապելոցն և անկելոցն ի պատերազմին՝ ձինգ ձարիւրով չափ յակնէ յանուանէ ճանաչէր», այդպիսի ունի նոյն ժամանակին զգացմանց և զազափարաց անձնաւորութիւնն և իւր զրուածն այլ ընդհանուր վիճակին ճշմարտատիպ պատկերը միայն կրնար ըլլալ:

Աւելորդ է հարցնել՝ թէ Եղիշէ պատմութիւնն ուղեց գրել թէ դիւցազներգութիւն. նմանօրինակ պարագաներու մէջ ուրիշ բանաստեղծ հանճարներու արտադրածն՝ յետնոց կողմանէ ազգային երգոց կարգը դրուեցան. թէպէտ սոցա հեղինակները մի միայն եղելութիւնը պատմել ու իւրեանց ազգակցացը աւանդել խորհեր էին, և անհմուտ կամ անտարբեր իսկ էին դիւցազներգութեան կանոնաց: Եղիշէ ալ տեսածը և զգացածը առանց արուեստի մեղերկրորդել ուղեց. բայց եթէ դիւցազներգութիւնը նշանաւոր ձեռնարկութեան մը քերդողարար պատմութիւնն է՝, իւր երկասիրութիւնը ազգային վիպի ամենայն հանգամանքը ինքիրեն ստացաւ: Իւր արձակ շարադրութիւնն անգամ այնպիսի ներգաշնակութիւն և շափակցութիւն մը առաւ, զոր ի զո՛ւր կը փնտռեմք սկեզարեան ուրիշ ընտրելագոյն մատենագրաց մէջ:

Արդարեւ նիւթ ընտրուած գործոյն չքեղ և ահաւոր երեւոյթ մը ընծայելու համար մտացածին կազմած կամ մերենայ մի յօրինել, և ընթերցողին մտացը հանգիստ ապու համար՝ զուարճալի դրուագներ միջարկել, սովորական եղած է համացեղ քերդուածոց մէջ: Առաջնոյն պակասը զգալի չէ Եղիշէ. նորա պատմած իրաց սկըզբնապատճառը Պարսից զՔրիստոնէութիւնը ջնջելու կամքն էր: Աւտի պարտ էր մեղ ցուցանել հանգիստապէս՝ թէ ո՛չք և ինչպէս յղացան այդ շար մտածութիւնը, որոյ վերայ պիտի շրջէր բոլոր իւր զրութիւնը: Մինչ աւելի մօտ ժամանակի քերդողք, նմանօրինակ պարագայից մէջ, սանդարամեայի ժողով մը հնարեցին, Եղիշէ աւելի պարզութեամբ և ճշմարտութեամբ մեր առջեւ կը գումարէ Մոզուց տկումը՝ զոր կը նախագահէր անձամբ արքայից արքայն, և յորում հաստատուեցաւ ստուգապէս այդ խորհուրդը:

Քրիստոնէական կրօնքը և դարուն բարեպաշտական զգացմունքը բնական կերպով կը հայթայթէին նմա հարկաւոր և վայելուչ մեքենայն. նախատակութեան մեծ խնդրոյն մէջ՝ միայն մարդիկ չեն որ կը գործեն, երկնային և անդնդային զօրութիւնք այլ կը մասնակցին նոցա:

«Եթէ գիտէիք և երեւէր ձեզ յայտնի», կ'ըսեն Հայք արեգական պաշտօնն յանձն առնող նախարարաց՝ որք զառնային յԱպար աշխարհէ, «սուգ առին երկինք ի վերայ ձեր, և թաղծեցաւ երկիրս ի ներքոյ սաից ձերոց: Հրեշտակք ի վերուստ են ձեզ բարկացեալք, և ի յերկրէս՝ մարտիրոսքն են ձեզ ցատուցեալք»:

Երբ աշխարհին մեծ ամբոցները քրիստոնէից ձեռքը կ'անցնին ու մոխրապաշտութիւնը կը վերնայ, բնութիւնը իւր կանոններէն դուրս կ'ելնէ, և յերկինս մեծ լուսաւորութիւն կը լինի.

«Քանզի ուր ոչ էր ակնկալութիւն՝ եթէ զանուն Աստուծոյ ոք յիշեցէ, արհաւիրք մեծ անկանէին ի վերայ նոցա, և ամենայն մարդ պատմէր ընկերի իւրում տեսիլս նորս և զարմանալիս: Սոյնպէս և առեղք ի յերկինս երեւէին յոյժ լուսավիր պայծառացեալ, զոր ոչ ունէին յառաջին բնութեանն»:

Իսկ երբ մոգերը Հայաստան կը մտնէին, «Լինէր զունդ զօրաց բազմաց, և չարատէրն սատանայ իրրեւ զօրավար ի մէջ նոցա երեւէր, և անդադար յորդորելով զամենեւեան ճեպեալ փութացուցանէր»: Երջնակս Վասակ՝ իւր նենգութիւնքը զօրծաղրելու սկսած ատենը, «ի ձեռն էառ զսատանայ իրրեւ զվաճան, և ազաւ զնա իրրեւ զրաճս, և եղև իրր զինուոր կատարեալ կամաց նորս»:

Անշուշտ փափագելի էր որ Եղիշէ իւր զլիսուոր նախադասաց միոյն՝ ընտանեացը տուած հրաժեշտին առթիւ, տանուտեսրց ամբողջներուն ներքին վիճակը մեզ ցուցանէր, կամ զրաճաւորեալ կանանց միոյն սրտաշարժ մէկ գէպքը ի մէջ բերէր: Այդպիսի մի կամ երկու զրուագներ կրնային մեծ դեղեցկութիւն մը յաւելուլ և փոփոխութիւն տալ զրութեան, առանց ճշմարտութենէ խոտորելու: Այդպիսի պակաս մը թերութիւն մի այլ բլլայ, զրուածոյն ոչ էութիւնը կը փոխէ և ոչ կատարելութիւնները կրնայ մեզ մոռցնել տալ:

Պրութեան նպատակը յաջողութիւն կամ յաղթանակն է. բայց ոչ մարմնուոր իշխանութեան վերականգնումը, այլ Քրիստոնէութեան ազատութիւնն և վրայ ելլելն յերկիրն Հայոց, այդ ալ ոչ զինուոց առաւելագոյն զօրութեամբ ու Պարսից բանակները ի սպառ խոր-

տակելով պիտի ըլլար, այլ մարտիրոսութեամբ: Միջոցը գործադրեցաւ ու նպատակը ձեռք բերուեցաւ:

Եղիշէի «Վարդանն» ուրեմն դարու մը գլխաւոր անցիցը ժամանակագրութեամբ և ցուրտ դատողութեամբ գրուած յիշատակարանը չէ. այլ նշանաւոր մէկ դէպքի և անոր մէջ հանդիսացող անձանց կենդանի ներկայացումն: Բնաւորութիւնները այնպիսի զօրաւոր գոյներով կը նկարագրէ, որ կարծես տեսնել աչօք Սասանեանց միահեծան ինքնակալը՝ բազմեալ ի հրապարակին, ու կը լսես դու ալ նորա «ահագին ձայնը» որ «շարժէր և տատանէր զամենայն բազմութիւն զօրացն, իրրեւ զհողմն սաստիկ զի բաղխիցէ դժով մեծ»:
Վարդանայ քաջութիւնը զքեզ կը վառէ իրրեւ թէ իրեն հետ զինուորակից ըլլայիր, ու կը հարուիս անոր սիրովն՝ որպէս Եղիշէն: Վասակայ՝ նենգութիւն դաւելու համար՝ խիզախ, ի պատերազմի՝ երկչոտ, և աշխարհավարութեան մէջ զեղծ ըլլալը կ'իմանաս: Կեր Միհրնեբսեհի խորագիտութիւնը և երկայն ստեն աւագ պաշտօնի մէջ ստացած փորձառութիւնը և Արեաց տէրութեան մէջ ունեցած մեծ ազդեցութիւնը կը հասկնաս: Ստորեւ մի առ մի պիտի քննեմք սոցա իւրաքանչիւրին բարքը՝ որպէս կը ցուցանէ մեզ Եղիշէ: Սոքա երբ ի հրապարակ կ'իջնեն, իրենց բնութեանը և կրիցը համեմատ կը բարբառին և գործեն միշտ. հեղինակն ալ աւելի զիւր զիւցացուծն կը խօսեցնէ քան ինքը կը խօսի: Յայտ է թէ ազգային կենսական մեծ եղելութեան մը մէջ երեւելի եղող անձինք, եթէ սիրելի ըլլան կամ եթէ տաւելի ընթերցողաց, ասոնց խօսքը աւելի կենդանութիւն կու տայ գրութեան և աւելի համակրանս կամ բարկութիւն կը հրաւիրէ՝ քան եթէ հեղինակն ինքզինքը մոխի ընել տայ նոցա տեղ: Վասն որոյ խօսակցութիւնք բնական կերպով բաւական մեծ տեղ մը բռնած են յԵղիշէ:

Հայաստանի կրօնական յուզման մէջ՝ եռանդեամբն ամենէն նըշանաւոր և խորհրդոյ և բարբառոյն բռնութեամբը իրաց մղումն տուողն երէց մի էր, որոյ անուամբն յորջորջեցան աստիճանաւ շատ աւելի վեր եկեղեցականք ալ: Մինչ ժողովուրդը դարուց ի դարս Վարդանայ անուամբը փառաւորեց զաշխարհիկ զինուորս և զզօրս զլուխ՝ որք սպարապետին մարտակից կամ վկայակից եղան, «Վեւոնդեան» կոչեց այն սրբակրօն, արի ուխտաւորներն՝ որք իրենց արեամբ հաստատել ուղեցին իւրեանց քարոզած կրօնին ճամբարութիւնը: Վեւոնդ որ քան զամենեւին ճոխացեալ էր կրօնական գիտութեամբք, և զոր պարսիկք եւս «աւագագոյն խրատատու և պատ-

ճառ համարէին ամենայն իրացն Վարդանայ և գործոցն որ ի ժամանակին յայնմ գործեցան յաշխարհիս Հայոց¹», ալեւոր ծերունի մի էր, «ախտացեալ մարմնով» (անշուշտ այնպիսի հիւանդութեամբ մը որ զբնութիւնը կը դառնացնէ), «և ձեռնարկութեամբ բժշկաց չէր գտեալ զառողջութիւն, և հիւանդոտ կենօք ձանձրացեալ էր և փախապէս ի մահ քան ի կեանս²»: Ասոնք իւր զաջնապետին Վենչապէոյ խօսքերն են, բայց և այնպէս կը ցուցանեն զպայման խառնուածոյ յորում կը գտնուէր մարմնապէս Ս. Վ. Եւսնդ, և որ իւր բարոյական վիճակին վրայ ալ պէտք էր ներգործել: Տարակոյս չկայ թէ նոյն իսկ աստուածային նախանձը անհատին բնութեանը և հանգամանաց համեմատ տարրեր երեւոյթներ կրնայ ընծայել:

Վ. Եւսնդ առաջին անգամ կը ներկայանայ մեզ երրորդ Յեղանակին մէջ: Հարիւրաւոր մոգեր զօրաց բազմութեամբ ի Քաղերեւանդ կը հասնին, ի գիւղաքաղաք մի մեծ՝ յԱնգղ, և կ'ուզեն կոտորել եկեղեցւոյ դուռը և կրակի պաշտօն հոստատել: Վ. Եւսնդ, որ անդ էր յայնժամ, առանց նախարարաց հաւանութիւնն առնելու, առանց անգամ եպիսկոպոսաց խորհուրդ հարցնելու, կամ թշնամւոյն և իւր զօրութիւնը կշռելու, անմիջապէս կը հաւաքէ զժողովուրդը, ջարդել կուտայ վիրդերով զկառափունս մոգաց, և կը սարսափեցնէ ու կը ցրուէ զամբոխն: Այդ եղաւ սպստամբութեան սկիզբը:

Երկրորդ անգամ կը տեսնենք զՎ. Եւսնդ հինգերորդ Յեղանակին մէջ, երբ Վարդանայ բանակին հետ Աւարայրի դաշտը երթալով, պատերազմին նախընթաց գիշերը զօրաց կը խօսի: Ճառիս առաջին կէտը գուցէ Եղիշէի ամենէն տկար մասն է՝ բայց հետզհետէ մտածութիւնները պարագայից և խօսողին բարուց համեմատ կը սաստկանան: Վերջին կիսոյն մէջ բացատրուած զգացմունքն այնպիսի ուժգին դառնութեամբ խմբեալ են ու մարդկային տառապանքը, նոյն իսկ բնութեան տկարութիւնքը՝ որպէս քաղց և ծարաւ, կամ եղանակաց փոփոխմունքը՝ զորս ամենխմտաւ Արարիչը միացուցած է պէսպիսի ախորժից և հեշտութեանց հետ՝ զկեանս սիրելի ընելու համար մարդկան, այնքան սեաւ գոյներով նկարագրուած են, որ ամենէն հոգեոսանդն կրօնասիրութիւնը միայն չի բաւեր զայն մեկնելու համար:

1. Փարպ. 1873, էջ 304: - Վենչապէոյ ալ Վ. Եւսնդի կ'ըսէ. Ս. Եր. Լուեալ Ե. Վան քո՝ թէ օրինաց բրիտանեկից իւրեւ զքեզ որ տեղեակ չէ. և ի քո խրատուէ աւելի եւս կորեաւ աշխարհն Հայոց. Նոյն 297:

2. Եղիշէ, Ը. 68:

Ութերորդ Յեղանակին մէջ նոյնօրինակ զգացումներ կը դնէ Նզդիէ Ղեւոնդի բերանը. «Ո՛չ ահա ամենայն լի են տխրութեամբ, է որ ի ներքոյ, և է որ արտաքոյ. ցուրտ և սոթ, քաղց և ծարաւ և ամենայն աղքատութիւն կարօտութեան: Արտաքոյ՝ անիրաւութիւն, յափշտակութիւն, զէճ պղծութիւն անառակ յարձակմամբ. ի ներքոյ ամբարշտութիւն, ուրացութիւն, ազիտութիւն, անգարձ մոլորութիւն ի կամաւոր ազատութենէն»:

Վերջապէս երբ անապատին մէջ ատեանը կը գոցուի ու դաշիճք կը պատրաստուին կառափելու, այն վերջին ահաւոր վայրկեանին ալ Ղեւոնդ կ'երեւի մեզ իրբեւ առաջնորդ և հրամանատար նախատուութեան գործոյն. ինքն երէց՝ կը հրամայէ Կաթողիկոսին. «Մատիր, յառաջեա՛ ընդդէմ սրոյն, զի դու աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեւեան»:

Ո՛րքան կը տարբերի Ղեւոնդեայ անյողողդ և անընտել եռանդէն՝ Սահակայ Ուտունայ վարպետ և խոհեմ վարմունքը:

Նզդիէի ամէն ընթերցողը գիտեն զԱռանձար, զսեպուհն Ամատունի, որ Ալիան վարդապետին զեղեցիկ Տաղերէն միայն նիւթ եղած է, և որոյ համար սակայն մեր հեղինակը ութ տասը փոքրիկ տողեր միայն յատկացուցած է: Գիւթական զօրութիւն մի կայ այդ տողերուդ մէջ. թէպէտ եթէ մի առ մի քննեմք զնոսա, կարգէ դուրս բան մը չենք գտներ: Տեսայ մատանույ փոքրիկ զմրուխտի մը վրայ փորագրուած հին Աթենաս մը, որ վաճան ի ձեռքին օգնութուն միջէն կ'իջնէ ի պատերազմ. եթէ քանդակին իւրաքանչիւր մասունքը զննես, դուրս իրենց փոքրիկութեանը մէջ չեն կրնար քու հետաքրքրութիւնդ յագեցնել. բայց ամբողջին այնպիսի կորով մը, հոգի մը տուած է անանուն արուեստագործը, որ կը տպաւորուի մտացդ մէջ, և կարծես թէ ահա հեռուն այերց մէջ կը տեսնես բարկացայտ զիցուհին որ կը սահի կու գայ դէպ յերկիր:

Մէկ քանի տող դարձեալ բաւական են ծանօթացնելու համար երկու ուրիշ անձինք ալ. զՎարեգին և զվաճառականն խուժաստանցի:

Նզդիէ իւր նիւթովն այնքան վառեալ է՝ որքան կրնայ պաշտնջիլ զիւցաղներգակ քերթողէ. գրութիւնը այնչափ յարատեւ եռանդն, աշխոյժ երեւակայութիւն, վսեմ և զեղեցիկ իմաստներ կը պարուենակէ, որչափ պէտք են տաղաչափեալ քերթուածոյ: Նոյն իսկ քրիստոնէական և մոգական վարդապետութիւնք, յորգորակք և պայքարք, որ այսօր մեզ քիչ քերթողական կ'երեւին, այն ժամանակին ամենէն աւելի ուշագրաւ, կարեւոր և ախորժական խնդիրներն էին:

Վկարագրութեանց մէջ կը գերազանցէ Եղիշէ։ Այստապա պատերազմը այնչափ աշխոյժ և կենդանի է որքան Համերոսինները։ ական յանդիման կը տեսնես զօրավարաց կարգադրութիւնքը, պարսկական և հայ զօրաց տեսակները և զինուոց տարազքը։ Վիտէ շատ սակաւաթիւ մատենագրաց նման, խառնել յանկարծ զուարճալին և հեշտալին՝ տխուր և վսեմին մէջ։ Բազմակոյտ խոցելոց մնչիւնը և բեկելոց մոնչիւնը ականջիդ հնչեցուցած ատենը, կու յիշեցնէ քեզ «գարնանային ժամանակը և ծաղկալից դաշտքը», որով յորդահասան արեանց զոլորչիէն թմրած և վիրաւորներու թաւալզոր խաղալէն սողալէն, վահօտնաց կոփմունէն և լարից աղեղանց ճայթմանէն և մեծ զայարափողոց հնչմանէն տիշած միտքը՝ յանկարծ կը սթափուի ու դառնակակիծ աղիտին սաստկութիւնը կ'ըմբռնէ։

Իսկ երբ Հայոց փափկասուն Տիկնանց վիճակին սիրտդ ձմլած, կը սպասես որ սոցա ամուսինքն ժամ յառաջ գառնան ի Հրեւայ (Հերադ քաղաքն արդի Աթրանաց),

«Բազում ձմերաց հալեցան սառնամանիք, եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք, տեսին և խնդացին կենցաղատէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբէք կարացին տեսնել զանձկալին իւրեանց։ Մտալիք գարնանայինք յիշատակեցին զպատկասէր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսնել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա։ Սպառեցան բարակք որսականք, և խցեալ կուրացան արշաւանք որ սորդաց»։

Ասովս գողտփար մը ունենալ Սասանեան Ալքայից արքային արքունեացը վրայ։ ահա թագաւորին սիրելիներէն մէկը հիւանդ է, և բժիշկ կը կանչեն որ արտօրնօք պալատ կ'երթայ։ դու ալ ընկերացիր նմա։

«Էւ հասեալ ի մեծ հրապարակն՝ տեսանէ զբազմութիւն պատուաւորացն և զառողջութիւն գեղեցիկ երիտասարդացն, և եւս ի ներքս մատուցեալ ի սրահս արքունի, և անդ տեսանէ զամենայն սպասաւորացն զչքնաղ և զսքանչելի տեսիլն, և ոչ ինչ պարմանայ ընդ հրաշակերտ տեսիլն։ Նսեւ եթէ գահոյք ականակապք իցեն և համակ ոսկեղէնք՝ յորոց վերայ հիւանդն անկեալ գնիցի, չէ ինչ նմա փոյթ գայնմ ամենայնէ։ այլ ի բաց հրամայէ առնուլ զոսկեհուս վերարկուսն, և ձեռն ի ներքս տարեալ, զննէ զամենայն մարմինն, եթէ ջերմ իցէ բնութիւնն, և եթէ սիրտն ի տեղւոյն հասնալ կայցէ, և կամ թէ լեարդն կակո՞ւղ իցէ, և կամ թէ շարժք երակացն յարմար իցեն։ և ըստ նմին զպարման բժշկութեանն առնէ՝ շնորհելով նմա զառողջութիւնն»։

Արքան չի հոգնիր և չի տկարանար Լեզիչէ երկայն նկարագրութեանց մէջ, նոյնքան ազգու է կարճերուն մէջ: Բազմաթիւ Տիկնանց նկարագրին հետ որ առաջին տեսակին կը պատկանի, սոցա արանց համար գրուցածը:

«Առաւել բնդ այն եմք սքանչացեալ, զի մարդիկ փափուկ իբրեւ զնոսա՝ ընդարձակաւուն բնակիչք ձիւնեղին յերանց՝ եղին բնակիչք խորշակաբեր դաշտաց: Որ գորեն ազատ երեոյ շրջէին ի մէջ ծաղկաբեր յերանց, ընկեցան ի բոցակէզ աշխարհն արեւելից, կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք»:

Ինչպէս որ տեսանք, Լեզիչէի մէջ սրտաշարժ և գոգտրիկ զգացմունք պակաս չեն. բայց վսեմը և դորաւորը չափ աւելի յաճախ են: Առաջին եօթն յեղանակքն, ի բաց առեալ մէկ քանի վիճարանական կամ խրատական հատուածները, ծայրէ ի ծայր վեհ և կորովի իմաստներ և պերճ և բարձր ասացուած ունին: Ամանութիւնները վսեմ են. զիմանութիւնք, հակադրութիւնք և ուրիշ զանազան ձեք բանից լի են քերթողական սաստկութեամբ. բացատրութիւնքն երբէք չեն նուաստանար:

Կարելի չէ Լեզիչէայ գրութեան գեղեցկութիւնը մի առ մի դնել աստ. դայս միայն յիշեցնեմք, որ երբ Բազկերտի վրայ խօսի, կամ նորա հրամանները և սպանալիքը ի մէջ բերէ, իմաստները սովորականէն աւելի կը բարձրանան:

Նարուքողմոտոր որ մը իւր քաղաքին պարսպաց վրայ ձեմելու ատենը ըսեր էր. «Ո՛չ այս այն մեծ Բարեւոն է զոր եսն շինեցի ի տուն թագաւորութեան հաստատութեամբ գորութեան իմոյ՝ ի պատիւ փառաց իմոց»: Բազկերտ՝ երբ Հայոց Տանուտեալք կը մերժեն զիւր հրամանն ու կը յայտնեն նմա թէ պատրաստ են ի մեռանել...», «Ոչ կարէք աւերել, ասէ, զանխար ամուրս իմ, և ոչ որում ցանկացեալդ էք՝ վազմազակի տամ գտանել ձեզ»:

Բնաւորութեանց և բարուց սեփականութենէն, իմաստից և ըզդացմանց վսեմութենէն, ասացուածոց և ոճոյ պերճութենէ՝ զատ, Լեզիչէի «Վարդանն» սքանչելի յատկութիւն մի ալ ունի, այս է ժամանակին հանգամանաց, զուգակից դիպաց՝ սովորութեանց՝ ճշմարտատիպ պատկերն ըլլալ:

Թէպէտ պատմութիւնը և Լեզիչէ ինքնին մեզ կը գրուցեն՝ թէ Արշակունեաց թագաւորութեան բաժնալէն ետքը «ի նախարարան անկանէր իշխանութիւնն», Հայոց աշխարհին մէջ իշխեցողք՝ չէին նախարարք և ոչ իսկ մարդպանն, այլ Լիկեղեցականութիւնը, որ

կարող էր՝ եթէ հարկ ըլլար՝ ամենայն բնական և քաղաքական կարգ և կապ խզելու և նոցա տեղը հաստատելու հետեւեալ զարհուրելի օրէնքը.

«Ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ, և մի խնայեացէ հայր յորդի. և մի ակն առնուցու որդի հօր պատուոյն, կին կռուեսցի ընդ առն ամուսնոյ, և ծառայ դարձցի ընդդէմ տեսն իւրոյ. օրէնք աստուածայինք կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս դատապարտութեան»։ Ուրոյ ձայնին ամենեքեան ոտք կ'ելլէին «զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին՝ ոչ միայն արանց քաջաց, այլ և կանանց առնականաց», և որ մէկ զիջերուան մէջ վառեց կազմեց երեք բանակք՝։ Եղիշէ զքեզ հանդիսակից կ'ընէ մագաց խորհրդոյն և հմուտ նոցին օրինաց և բարուց։ Աչացդ առջեւ՝ մեծ հազարապետը տեսնել նստած՝ հրապարակաւ կը հարցափորձէ ու կը դատէ հեռզհեռէ՝ իշխանութեան զէմ՝ զէնք վերցնող նախարարները, եպիսկոպոսունքը և զՎասակ։ Սասանեանց դատաստանական և վարչական ձեռն տեղեակ կ'ըլլատ։ Գրացի ազգաց ո՞վ ըլլալին ու Հայոց հետ ունեցած վերաբերութիւնքը կը հասկնաս։ Կը տեսնես դարձեալ Հայոց կանանց վիճակը, իրաց մէջ նոցա ունեցած մասնակցութիւնը, առանին կեանքը, տներնուն ձեւը, սենեակներն ուն զարդարանքը և կարասիքը, կերակուրներուն տեսակներն և զբաղմունքը։ Երայնպէս կը ցուցանէ քեզ՝ թէ Հայոց աշխարհին ժողովուրդը քանի կարգի մարդկան կը բաժնուէր, և թէ ինչ էր իւրաքանչիւրին վիճակն ու գործը. որչափ հարկս կը հատուցանէին. ինչ էին շինականաց տառապանքը և հոգերը. բարեկեցիկ ճոխութիւնը ինչ ատիւժանի հասած էր ազատաց մէջ. երկիրը որքան հարստացած էր։

Վերջապէս դոցա ամենուն հանդիսարանն եղող աշխարհին «անտառախտ» և «անլոյս» վայրերն, «ձիւնեղէն լերինքն», սառնամանիքը, ձմերային սարափելի բուքերը, «ծաղկաբեր» բլուրները, «անկապածելի» և «անխաբ» ամբոցներն, «ազատ» էրէքն, բնակչաց որսորդութեան սէրը, ազգու յիշատակութեամբ քեզ կը ներկայանան։

Չայգոտիկ և այլ բազմապիսի տեղեկութիւններ, զորս մի առ

մի ի համար աստ արկանել անկարելի է, կը գտնես Նղիշէ. բայց նա ասոնց ամէնքը քեզ հասկցնելու զիտմամբ յառաջ չբերեր, այլ երկրորդաբար և գրեթէ պատահմամբ: Իրեն միակ նպատակը՝ իւր և Աստուծոյ սիրելեաց նահատակութիւնը պատմել է. բայց որովհետեւ հանձարոյն եզական մէկ յատկութեամբը ամենայն ինչ կը տպաւորէր իւր մտացը մէջ, քեզ ալ կը հազորդէ ամէն տեսածները: Նման քաղաքի մը կամ բնութեան զլիսաւոր դիրքի մը լուսանկար պատկերին, որ կը ցուցանէ ի մօտուստ և խոշոր չափերով զառարկայն՝ որոյ աղագաս այդ պոտկերը շինուած է. միանգամայն շատ մ'ուրիշ ներկայ մանրամասն հանդամանք, ինչպէս չրջակայ լեռանց պարեր և ծառատանք, այգեստանք, արտորայք, հողագործք և արջառք որք դիպմամբ անդ կը գտնուին, և որք աւելի փոքր չափերով նկարուած ըլլալնուն համար, նուազ ճշմարիտ և ճշգրիտ չեն, բայց աւելի մեծ ուշադրութեան կարօտ:

Սակայն «վէպ» ըսելով ամենեւին չեմ ուզեր հասկցնել՝ թէ այդ գրութիւնը առասպելօք խառնուած ըլլայ. կամ թէ ինչպէս տմանք ասացին, «արձակ շարական մի է, այլ ոչ պատմութիւն»: Նղիշէն աւելի անսուտ և անկեղծ ըլլալ կարելի չէ. նա յաջողած է իւր ժամանակակից դիպաց և անձանց և բարուց այնպիսի հաւատարիմ նկարագիր մը տալ, որպէս քիչ պատմագիրք կրցած են ընել: Նա ոչ մի կարգի և ոչ մի կուսակցութեան կը պատկանէր. հայրենի սուրբ կրօնին ազատութիւնը միայն փնտռելով՝ ո՛ր և է եղելութիւն կամ ճիգ որ այդ նպատակին ծառայէր, ուրիշներն ինչ աչօք ալ նկատէին զայն և որքան ալ ջանային ծածկել, ինքն արդար և բնական կը գատէր առանց քողոյ, զգուշաւորութեան կամ սեթեւեթից հռչակել:

«Յայնմ ժամանակի սիրեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գիւղս և յագարակս և ի բազում ամուրս լեռնային գաւառացն: Գրդեցին և ժողովեցին զքաղմութիւն արանց և կանանց, շինականաց և աղատաց, զքահանայից և զմենակեցաց. խրատ եղին, պնդեցին և արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի»:

«Ճառագրեմք, ասէ Նղիշէ, զբազում հարուածս յորում պատահեցաք և մեք իսկ ականատես լինելով»: Նա գրեաց «ոչ ի կարծ ընդատուցեալ և ոչ ի լուր զարթուցեալ, այլ զոր ինչ ինքնին անձամբ անդէն ի տեղւոյն պատահեաց և ետես»: Աւելցնենք՝ զոր

ինչ սրտովը զգաց ու հաւատաց, կամ զոր ժողովուրդը առհասարակ կը հաւատայր ու իրեն ալ բնական և հաւատալի կ'երեւար¹ :

Եւ որովհետեւ ուր սովորական պատմագիր մը զլիաւոր դէպք մը միայն կը տեսնէ ու բոլոր ուշադրութիւնը անոր վրայ ամփոփելով կարգաւ և սճով կը ճառագրէ զայն, Եղիշէի ամէն առարկայէ տպաւորուող միտքը հազար ու մէկ ուրիշ պարագայներ ալ կը գրտնէ, իւր նկարագրութիւնքը թէպէտ հիանալի կենդանութիւն և իրականութիւն ունին, սակայն չորեքտասան դարուց յետոյ եկող ընթերցողաց զժուարաւ հասկնալի կ'ըլլան, որչափ ալ բացատրութիւնքն զիւրիմաց ըլլան և ընտիր :

Հայոց աշխարհն Մեծին Ազեքսանդրի արշաւանքէն ի վեր սուպարէզ եղած էր երկու քաղաքակրթութեան, Ֆունականին և Պարսկականին : Քրիստոնէութիւնը առաջնոյն աւելի հաստատութիւն տալով՝ երկուքին մէջի անհամաձայնութիւնը ստատկացոյց, մինչեւ որ հուսկ յետոյ նշանագրաց գիւտովն՝ նոր դպրութիւնք արեւմտեան քաղաքակրթութեան խմբին մէջ մտուցին զՀայ ազգն : Եղիշէայ գրք-քուէը ճշգրիտ պատկեր մի է այն երկրին՝ որ մրցարան եղեւ այդ հակառակ ազդեցութեանց :

Եւրոպացի հեղինակ մը երեք չորս դարէ ետքը՝ առանց լուսաբանութեան գրեթէ անիմանալի կ'ըլլայ իւր ազգակցաց, ո՛ւր մնաց՝ երբ այն հայկական ընկերութիւնը, որոյ ինչ ըլլալը կ'ուզեմք գիտնալ, խորատկած ու առանց յաջորդութեան լմնցած ըլլայ, երբ աշխարհագրական դրից քիչ տեղեակ և ի նոցանէ հեռի գտնուինք, երբ՝ զանազան աստեղաց ներքեւ՝ բազմադարեան թմրութենէ արթնցած, նոր բարք, նոր լեզու, նոր գաղտփար ունենալու կը նկերտինք, երբ դրացի և իշխող Սասանեան Պարսից կրօնքը և սովորութիւնքը² բոլորովին կերպարանափոխ եղած՝ պատմութիւննին անգամ

1. Եղիշէ կը պատմէ երկու մեծամեծ բերդաց պարսպաց հրաշխք ինալը և աստեղաց բնականէն աւելի լուսալիւր և պայծառ երեւելը. Գ. 42 :

2. Եղիշէի զժուարիմաց բառերն շատ ի հուսց ազգային ընթերցողաց հետաքրքրութիւնը շարժեր են : Բանասէր ոմն, որ թուի բաւական հին, հարցուցեր է զանոնք պարսեւի մի և գրեր է բառերն ալ, մեկնութիւնքն ալ, որ հին բառարանաց մէջ գտնուին զատ յայտոյ :

Այդ բառերդ Հայոց համար անիմանալի չէին կրնար ըլլալ՝ քանի որ Սասանեան իշխանութիւնը կանգուն կայր-այլ միայն յորժամ խաւամական կրօնը ընդհանրանալով Պարսից աշխարհին մէջ, վանեց ջնջեց զմոզական օրէնսն և Զրադաշտայ գեներն յատուկ բացատրութիւնքն ալ ի բաց թօթափեցան պարսկերէն լեզուէ : Եւ երբ այդ բացատրութիւնքը անհասկնալի եղան, պարթեւ ալ մնացած չէր : Ասկէ զատ, ինչո՞ւ գիմել պարթեւի,

մեր պատմագրօք լուսաւորուելու կը կարօտի. եթէ նոցա լեզուէն ժանգաճար մետաղի բեկորներու և աստ անդ մոռացեալ քարերու և խարակներու վրայ մնացած մի քանի բառ միայն գիտնանք, և անհմուտ լինիմք այն բազմաՀատոր պարսիկ գրչագրաց՝ զորս եւրօպական Հետաքրքրութիւնը և յարատեւութիւնը մոռացութենէ Հանելով Հաւաքեց, ուսումնասիրեց, Թարգմանեց և մեկնեց Վերջին երեսուն քառասուն տարուան մէջ, և որոյ այն ազգերը միայն անտեղեակ են տակաւին, որք ամենէն աւելի պարտէին Հետամուտ լինել նոցա: Սի բաւեր՝ որ Հայկական Հզօր և ճոխ բարբառն, որ Հազար շորս Հարիւր տարի յառաջ կենդանի էր, իւր Հրաշագան կերպաւորութեամբքը՝ երեւելի և զաղտնի կանոններովը՝ ճշգրիտ ուղղագրութեամբը այսօր յանկարծ երեւան ելած ըլլայ՝ մօխրի տակ ծածկուած Պոմպէային նման: Սի բաւեր՝ որ Յագրատունի մը զայն գործածած ըլլայ այնքան տիրութեամբ և ճարտարութեամբ, որ Սահակայ և Մեսրոպայ անգամ զարմացումը պէտք էր չարժէլ: Յետակախօսել Եղիշէ անթիւ խրթութիւններ պիտի պարունակէ մեզ Համար, եթէ քերականութեամբ միայն ջանանք զայն Հասկնալ ու նորա նկարագրած Հանգամանաց անգէտ մնամք:

Եւ որովհետեւ Եղիշէի «Վարդանն» ազգային ղիպի ամենայն կերպարանքն ունի, դժուարութիւն մի ալ կը ծագի գրուածոյս բնութենէն: Այդ տեսակ քերդուածք — և յայդմ իսկ է նոցա զլիսաւոր արժէքը — խիստ շատ կիբք կը պարունակեն, որով կը գունաւորուին քիչ շատ ամենայն ինչ. չարը երբեմն իրբեւ չարացոյն կը ներկայանայ. անպիտանը իրբեւ պիտանի, ու արժանաշարքն իրբեւ անարգ և անգոտնելի: Կարկութիւնը արդարեւ չի կուրացնէր զԵղիշէ. իւր սիրելեացը սխալանքը՝ ինչպէս և ատելեացը բարեմասնութիւնքը՝ կը յայտնէ շատ անգամ ու կը խոստովանի:

Երբ մինչեւ ցայժմ Պարսկաստանի մէջ գտանին կրակապաշտ Պարսիկք որ աւելի ճիշդ մեկնութիւնս տալու կարող էին իրենց պաշտած դէնին նկատմամբ: Հին բառագրոց մէջ գտնուած մեկնութեանց մահմետականութենէ բաւական ետքը շարագրուած ըլլալուն մէկ ապացոյցն ալ այն է. թէ՛ այն բառերը որ նոր պարսկերէնի մէջ կան ցարդ՝ ուղիղ մեկնուած են. բայց անոնք որ մագդեզն օրինաց կը

պատկանին և կամ չկան այժմեան պարսկերէնի մէջ, անոնց բոլորովին երեւակայական իմաստներ տրուած են. այսպէս գումեզ Թարգմանուեր է ռշնան խոտ. մոլպեւան մոլպեւո՝ իշխանաց իշխան. քրտիկար՝ լուացումն ի փոք. Երան և տաներան՝ մեծարոյ և պատուական. զանգիկ՝ սպասաւոր, դեկիմագդեսն՝ հաւատոց հաւատք, և այլն:

Բայց՝ «թէպէտ և ոչ ունիմք, ասէ, հրաման բամբասել զիշխանն, և ոչ զովաքք կարեմք լինել այնմիկ՝ որ աստուածամարտ լինին»։ Ընթերցողք պարտին մտքերնին պահել Կղիշէի այդ խօսքդ։ Որ ոք քրիստոնէութեան զարգանալուն ցանկացող է, սիրելի է և գովելի. ամենայն թշնամիք հաւատոյ՝ սեռ և ժանդ կ'երեւին աչաց նորա։

X

Բ

Սասանեանց պատմութեան մէջ՝ Միհրներսէ իւր երկար և խելացի պաշտօնավարութեամբը հոյակապ թագաւորաց չափ նշանաւոր եղած է։ Ըստ Թապարիի և Միրթօնտայ, որ հին աւանդութիւններէ քաղելով կը գրէին, սա էր իշխան աւագագոյն և տանուտէր իմաստնախօրհ, յարքայական ցեղէ Խաֆանտեարայ որդւոյ Վշտասպայ¹։ Ժողովուրդը կը սիրէր ու կը մեծարէր զնա յոյժ. և որովհետեւ իր ժամանակին ամենէն ուսեալ անձերէն մէկն էր, Հիւսպատան Հիւսպատ «իմաստնոց իմաստուն» կոչեաց զնա։ Յազկերտ Ա. (399-419), որ անցթութեանցը և վէս բարուցը, գուցէ եւս Օրինականաց և Աւագանւոյն ազդեցութիւնը կոտրել ուզելուն համար, Պաղարար յորջորջեցաւ ի Պարսից և Ալ-Ախմ յԱրաբացւոց, ճանչցիր էր նորա կարողութիւնը և զնա Վշուրկ Հրամանատար կարգեր էր պետութեան. բայց կ'երեւի թէ քիչ անգամ կ'անապր խրատուց նորա։ Յաջորդը՝ Վաամ Կէ՝ Հոռոմնոց դէմ պատերազմի գնացած ատենը, զօրապետ կարգեր էր զնա իւր քառասուն հազար հեծելոց. և զՔուշանս Պարսկաստանէ վաճառելէ յետոյ, վերստին հազարապետ անուաներ էր ու տէրութեան ամենայն գործերն նմա էր յանձնելը՝ ի մեծ գոհութիւն հպատակաց իւրոց։ Այս վիճակիս մէջ Պնացիւր էին իրերը երկու տարի, երբ արքայից արքայն՝ որ անհանդարտ բնաւորութեան տէր մարդ մի էր, և զոր որսոյ և մանաւանդ վայրի ցոռւց արշաւանքը չէին կրնար զբաղեցնել և զոհացնել,

1. Դիտելի է թէ ըստ պարսկական հին պարթի տուած ցեղագրութիւնը. Միհր-աւանդութեանց՝ Արտաշէր Սասանեանն ան Արեւմտեանց ցեղէն կ'իջնէր (Տես Միւճէլ-Իւթ-Թապարիի և Թապարի)։ Իսկ Միհրներսէի գալով՝ ահաւասիկ թա-
նէրսէ՝ որդի Կոտարայ, որդւոյ Վէճկա-տայ, որդւոյ Քուհնարայ, որդւոյ Սիւա-րայ, որդւոյ Տէհրայ, որդւոյ Աշարայ (Արշակ), որդւոյ Գարեհի։

Հեռաւոր աշխարհաց և զժուարին պատահարաց և արկածից ի խընդիր՝ ճամբայ կ'ելլէր դէպ ի Հնդկիս, տեղակալ կարգելով զնա: Եւ երբ յետ երկարժամանակեայ պանդխտութեան, զարձեալ կու գար իւր աթոռը, կ'առաքէր զնա ի Բիւզանդիոն Թէոփոսի Հետ զաշինս կռելու Համար:

Մեծ պատիւ և շքեղ հիւրընկալութիւն գտեր էր Միհրներսեհ Հոստանդնուպոլսոյ արքունեաց մէջ. և յորժամ իւր պաշտօնը յաջողութեամբ կատարելէ ետքը կը վերադառնայր ի Գուսն Պարսից, զիւր բազմամեայ վաստակն և զալիւր ծերութիւնն կը յիշեցնէր թագաւորին և հրաման կը խնդրէր յիւր բնիկ ոստանն յԱրաաշիր-Խափառնա երթալ ու անդ անցնել մնացած կեանքը: Վասմ իւր քովը պահէր էր Միհրներսեհի երեք որդիքը. զԶարաւանդ՝ այր իմաստուն՝ որ Մովսէսեան Մովսէս էր ի ժամանակին, զՄահպէշ՝ Համարակալն արքունի (յայտաշթ), և զՊիւրճ Ֆարգանա՝ այր քաջ և կորովի որ սպարապետ էր Արեաց. և արձակէր էր զհայրն: Սա իւր երկիր երթալով՝ չորս զիւղ շինէր էր անդ յանուն իւր և որդւոցն, և ամէն մէկուն մէջ ատրուշաններ կանգնէր էր. սոցա եկամուտս Հայթալթելու Համար ալ մեծամեծ ազարակներ յատկացուցեր էր, որոց իւրաքանչիւրն ունէր 1000 ձիթենի, 1000 նոճի և 1000 արմաւենի:

Բայց Միհրներսեհ չկրցաւ մինչեւ վերջը վայելել իւր առանձնութիւնը. Յագկերտ Երկրորդ աթոռ ելանելուն պէս, կոչեց զնա վերստին ու յանձնեց նմա կառավարութիւնը: Միհրներսեհ Հանճարեղ օրինօք և օգտակար կարողութեամբք՝ մեծամեծաց և փոքունց առ դա՛ն ունեցած վստահութիւնը և համակրութիւնը աւելցուց:

Այդ է ահա պարսիկ պատմչաց քիչ մը ծանծաղ՝ բայց նպատաւաւոր նկարագիրը: Տեսնենք արդ Եղիշէինը:

Եպիսկոպոսունք զնա իւրեանց նամակին մէջ «յոյժ իմաստուն» կը կոչեն: Նորա յիշաւի այդպիսի գովասանաց արժանի և յոյժ պատկառելի անձ մի ըլլալուն ապացոյց է այն իսկ, որ երկու ասիական ինքնակալք՝ Վասմ և որդին Յագկերտ Բ՝ իրենց երկար բացակայութեանց ժամանակ չէին երկուացեր փոխանորդ կարգելու զայն՝ որում «չէր ոք ամենեւին որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել. և ոչ միայն մեծամեծք և փոքունք, այլ և ինքն թագաւորն հրամանի նորա անտայր¹»:

Միհրներսեհ՝ թէպէտ արտաքին դիմօք մեծարէր զՎսասկ, քանի որ ապստամբութիւնը յօտին էր, այլ ի ներքոյ յոյժ դարովեք զնա¹։ Անոր անաչառ դատաւորն եղաւ. և կապեալ նախարարաց հաստաւ տամբութիւնը տեսնելով՝ «սկսաւ արկանել սէր ընդ նոսա իբրեւ ընդ սիրելիս Աստուծոյ, և բազում ողբամնօք ամէր զթագաւորն ի հաւանութիւն, զի թողութիւն արասցէ նոցա ի կապանացն իւրեանց... և զկապելոցն ոչ երբէք չարախօս կամէր լինել մինչեւ ցօր վախճանի կենաց իւրոց»։

Չտարբապաշտութիւնը չքարոզեց Հայոց, ու ի զրազաշտական օրինաց կ'երեւի թէ միայն երկարմատեան սկզբունքը կ'ընդունէր², որ միայնոյ Աստուծոյ կրօնքէն ետքը ամենէն բանաւորը կրնայ համարիլ։

Սակայն Միհրներսեհը կը նկարագրի եւս իբրեւ «Մեր մի լի դառնութեամբ, յորում հանգուցեալ էր սատանայ գօրութեամբ իւրով, և բազում գործեալ էր նորա նախճիրս. որոյ կերակուր կամաց իւրոց էր ի մանկութենէ անսորատ մարմին սրբոց, և ըմպելի անյաղութեան նորին՝ արին անմեղացն»։

Եւ յորժամ ապստամբութիւնը ճնշելու միջոցները խորհելու համար կու գայ ի քաղաքն Փայտակարան, ուր «զօղեալ և թաքուցեալ» յապաշտի կրնար կարգադրութիւններն ընել, իբրեւ «Հին վիշապ չարաթոյն յամուր որջն մտեալ՝ որ բազում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքուցանելով յաներկիւղութիւն, հեռաւորացն աւհագին ձայնիւ սաստէր և ի մերձաւորսն իբրեւ զօձ սողալով փչէր»։

Այդ չափազանցութիւնքդ կը մեկնուին, երբ ի յուշ ամեմք՝ որ Միհրներսեհի միակ բայց ահագին յանցանքն էր կարծել՝ իրմէ ետքը եկող դեռ ուրիշ շատ քաղաքագիտաց հետ, թէ այլազգ ժողովուրդ մը իշխանութեան հնազանդ և հաւատարիմ պաշելու համար բաւական չէ զայն արգարութեամբ կառավարել և անոր բարօրութեանն աշխատիլ. այլ թէ հարկ է նորա կրօնքը՝ լեզուն և էութիւնը խանդարել և հնարիւք կամ բռնութեամբ՝ տիրող ազգին նմանեցնել։ Աւտի զՀայս ի Յունաց բոլորովին օտարացնելու համար, պէտք էր զանոնք կրակապաշտ ընել։ «Գիտէք, կ'ըսէր Միհրներսեհ ցՅազկերտ, զաշխարհն Հայոց՝ թէ սրպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ սաշմանակից է կայսեր իշխանութեան, և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի. զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի։ Եւ եթէ մերոց օրինաց ըն-

1. Եղեղէ, Գ. 5։

2. Տես հրովարտակը, Բ. 19 և Հ։

տանեցուցանէք զնոսա և ընդելնուն... այնուհետեւ զձեզ սիրեն և զԱրեւաց աշխարհս, և ի կայսերէ մերժին և հեռանան ի բաց: Այլ լինի այնուհետեւ աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միարանուծութեամբ¹ »:

Իրաւամբ կամ կարծեօք՝ Միհրնէրսեհ՝ այդ ծուռ և աշխարհուկործան սկզբան նախածնողը կը համարուէր, և որովհետեւ իւր մտածութիւնները երկար քննութեամբք² և բազում պատրաստութեամբք կը յաջողէր ի գլուխ հանելու, եղած չարեաց և վնասուց զլիաւոր պատճառը կը սեպուէր:

Գ

Մեծին Թէոդոսի մահուամբը (395ին) Հռովմէական կայսերութիւնը զարձեալ յերկուս բաժնուեր էր. բայց այսուհետեւ մէյ մ'ալ պիտի չմիանար: Արեւելեան մասը բաժին ընկած էր Արկադիոսի, և Արեւմտեանն՝ Ուորիոսի (395-423): Թէոդոս վերջինն եղաւ ի յաջորդացն Ոգոստենայ և Աոստանդիանոսի, որք պատերազմի դաշտին մէջ բանակաց զուխը անցած՝ պատկառելի ըրեր էին իրենց իշխանութիւնը պետութեան ամէն կողմը: Ասոնց ջանիւքը, այդ ահագին շէնքը որ շատոնց ի վեր սկսեր էր ի ներքուստ փախլ ու խորխլիլ, տակաւին կանգուն կը կենար: Բայց Թէոդոս իւր հետը տարեր էր Հռովմէական հոնճարը, և անոր անարժան գաւաղացը ժամանակ՝ վիթխարի կազմածը յանկարծ կ'իյնար ու կը փլանէր:

Արկադիոսի յաջորդեց 408ին՝ ութ տարեկան որդին՝ Թէոդոս երկրորդ, որ քառասուն և երկու տարի Թագաւորութիւն քչեց: Իւր կրտսերութեան ատենը, որ կրնայ ըսուիլ թէ կենացը չափ տեւեց, տէրութեան հոգը երկու ամօք երիցագոյն Պողքերիտ քրոջը և յետոյ Խրիզափիտո ներքինւոյն Թողուցեր, ու ինքը պատկերահանութեամբ, քանդակագործութեամբ և կրօնական գրքեր օրինակելով օրերը կ'անցնէր, վայելագիւր ըսուելու կ'արժանանայր. ժուժկալ, առատաձեռն և զթած էր բնութեամբ. բայց այս ձիրշերս՝ զորս պէտք չէ առաքինութիւն կոչել՝ եթէ կորովոյ և չափաւորութեան

1. Փարպեցի, էջ 118-121:

2. Եղիշէ, Գ. 19-21:

հետ միացած չեն, քիչ անգամ օգտակար կ'ըլլային, երբեմն ալ փնասակար։ Պաճոց, սաղմոսերգութեանց ու եկեղեցականաց պատուիրանաց կարգէ դուրս ուշադիր էր։ Արօնաւոր մը զինքը բանադրելուն համար՝ կերակուր ուտելէ հրաժարեցաւ, մինչեւ որ լիբր պատուհասողն հաճեցաւ իւր թագաւորին վրայէն վերցնել բանադրանքը։

Անշուշտ տարրեր յատկութիւններ կը փնտռուէր իշխանէ մը, երբ զերմանական և հոնական անհամար ցեղեր ամէն կողմանէ խորտակելով Արեւմտեան կայսերութեան սահմանները, կ'ողողէին զիտայիա, զՎաղդիա և զԱպանիա. երբ Ալարիկ՝ արքայն Վիսիգոթաց՝ սովաւ բռնելով զՀռոմ, բնակիչները անօթութենէ կը մեռցնէր ու վերջապէս ներս մտնելով աւարի կու տար զթագի և հոնական կատաղի հրոսակաց (410ին) քրաղաքն կայսերաց, որ յերկոտասան դուրուց ի վեր աէր և դաստիարակ եղած էր հին աշխարհին մեծագոյն մասին. երբ Սթորիոս՝ այլ եւս ապահովութիւն չգտնելով անոր պարտապարտ մէջ՝ աթոռը փոխադրեր էր ի Պափեննա, իշխանութեան ստուեր մի ճահիճներով և ծովով պահպանելու համար. երբ Վանդալք Վենետիկայ առաջնորդութեամբ յԱփրիկէ կ'անցնէին ու Ուլկիանոսէն մինչեւ ցՏրիպոլիս սպառսպուռ կը խորտակէին Հռովմայեցւոց վեցդարեան տիրապետութիւնը (430ին), կողոպտելով զԱարքեդոն և ուրիշ բազմահարուստ վաճառաւաճ քաղաքներ, և աւերելով այն բերրի և արգաւանդ նահանգներն որուն ցորենովը կրնար միայն սպրիլ Խտայիա։ Բայց երկու կայսերութեանց մէջ այլ եւս կտալ և զործակցութիւն չէր մնացեր. մանաւանդ որ իրերաց զէմ տուտել նախանձ և ատելութիւն կը տածէին քան օտար ազգաց։ Արեւելեանը արհամարհ եղած էր արեւմտեայ իրրեւ յունական իշխանութիւն, և արեւմտեանն ալ հռովմական նշան և կերպարանք մը չպահելով, աւելի Խտակական ըսուելու արժանի էր։ Եւ թէպէտ բիւզանդեան կայսերութիւնը տակաւին ենթակայ չէր եղած նոյնքան օտակալի տառապանաց, որովհետեւ բարբարոսաց սատակութիւնը զլիաւորապէս զէպ յԱրեւմուտս զիմեր էր, բայց անոնց բազմութիւնը հետզհետէ ասիական խորերը եկած նոր յաւելումով կը խտանայր, ու Վաղդիոյ և Խտալիոյ մէջ յափշտակելու նիւթ մնացած չըլլալով՝ Վանուերը անցնելու և Պալքանեան թերակղզւոյն վրայ յարձակելու կը պատրաստուէին։ Բարբարոս զօրավարաց և իշխանաց իրարու հակառակութիւնէն և զիրար ջնջելու յօժարութենէն օգուտ քաղել անհնար էր այժմ։ Ատախտա իւր հրամանաց ներքեւ միա-

ցուցեր էր Գերման և Հոն ցեղերը, ու Հունգարիոյ մէջ Հաստատելով զիւր պթսոն՝ կը տարածէր իշխանութիւնը մինչեւ Վոլկա և պատկառելի կ'ընէր զայն Սկանդինաւեան աշխարհաց մէջ: Արեւմտեան կայսերութեան նախնեաց մէջ իշխեցող խուժուժ զօրագլուխք, ինչպէս և Գեոսերիկ Վալրիկէ, նորա հրամանին կ'անապին: Քուշանաց ահաւոր տէրութիւնն ալ անոր լուսանաց և սաստկութեան համեմատեալ էր:

Ատտիղաս պահանջներ էր ի Թէոդոսէ որ Գանուրի հիւսիսային ափանցը վրայ ազատ վաճառատեղի մը հաստատուի. տարեկան հարկ մը վճարուի իրեն, ձեռքը յանձնուին կայսեր իշխանութեան մէջ ապաւինող բարբարոս փախստեայք, ու կայսրը խոստանայ զաշինս չկուել Ատտիղասայ թշնամեաց հետ: Խնդիրքը կատարուեր էր. բայց սակաւատեւ խաղաղութենէ մը ետքը նորանոր պահանջումներ յառաջ կը բերէր, որոց մերժուելովն պատերազմի կը պատրաստուէր: Կոստանդնուպոլսոյ արքունիքը մօտալուս վտանգը տեսնելով՝ սահմանազուխները և ստիական դաւառները պարպեր և բոլոր զօրութիւնը եւրոպական մասին մէջ ժողվեր էր: Ատտիղաս երեք ճակատամարտիւք խորտակեց կայսեր բանակները, ու Սեաւ ծովէն մինչեւ ցԱզրիականը և Գանուրէն մինչեւ ցըրջակայն Բիւզանդիոնի իւր հրոսակօք լեցուց՝ ասպատակեց ու զերեց զընակիչս (444ին):

Թէոդոս՝ որ տակաւին անյաղթելիս ()գոստոս տիագոսը կը կրէր առանց յաղթութիւն մը տարած ըլլալու կամ բանակի մը զուխը կենալու, Ատտիղասայ գթութիւնը հայցելու համար զեսպաններ զրկեց անոր ոտքը: Հոնաց դարհուրելի ինքնակալը պահանջեց լայնածաւալ երկիրներ ի հարաւոյ Գանուրայ, զյաւելումն տարեկան հարկին և պատերազմի ծախուց փոխարէն դումար մը: Ուզուած գրամը մեծաքանակ չէր. բայց տէրութիւնը՝ կայսեր շտապութեամբը և կառավարութեան անիմաստ ընթացիւքը այնքան ազբաստացած էր, և տրոց հասցիքը այն տատիճան նուագեր էր, որ պահանջեալ տուգանաց վճարման համար ծերակուտի անգամոց պալատանց զարդարանքը և կանանց զոհարեղէնքը աճուրդի ծախուեցան: Բաց ասկէ Ատտիղաս պայման գրաւ՝ որ Հոն գերիները առանց փրկանոց իրեն յանձնուին. իսկ իւր ձերբակալած յոյն գերեաց իւրաքանչիւրին համար տասն և երկու ոսկի վճարուի, և իր իշխանութենէն փախչելով Յունաց ապաստանողներն իւր ձեռքը արուին: Այդ վերջին պայմանդ գործադրելու համար Թէոդոսի պաշտօնեայք կը խողխողէին փախստէից շատերն որք չէին հաւաներ Ատտիղասայ երթալու, ուր անվրէպ մահ կը սպասէր նոցա:

Բայց Հոնաց արքայն ետեւէ ետեւ պնդագետօքնս կ'առաքէր յարքունիս Բիւզանդիոյ, որոց հիւրընկալութեան համար ահագին ծախքեր կ'ըլլար և զանոնք չափելու կամ բարեկամացնելու համար թանկագին պարգեւներ կը տրուէր: Ատտիղաս բազմահարուստ օւրիորդ մը ուզեր էր իւր Առստանդիոս քարտուղարին տալու համար ի կնութեան. բայց Սատուրնինոս կոմսին աղջիկը զոր Թէոդոս ընտրեր էր, չհաւանեցաւ հարս երթալ Հոնաց: Վանգատեցաւ Ատտիղաս. «Ավայեր, կ'ըսէր, որ կայսր մը առաւ զրուցէ. նա խոստացաւ իմ հպատակներէս միոյն Սատուրնինեայ դուստրը տալու. եթէ խոստումը կատարել չուզեր, ահա պատերազմ տամ. եթէ անկարող է և կը յանդգնի որ անաստել նմա, կը վազեմ անոր օգնութեան»: Թէոդոս ստիպուեցաւ Արմատիոսի մեծատոհմ՝ այրին զրկելու, որ հարստութեամբը և գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր տիկնանց մէջ: Շքեղ գեղարանութիւն մի ալ կ'երթար յարքունիս Հունգարիոյ՝ առկախ մնացեալ խնդրոց վրայ բանակցելու. և Խրիզարիոս ներքինին՝ որ այն ժամանակ կը կառավարէր փոխանակ Պոդքերիս իշխանուհւոյն, գաղտնի հրահանգ մը տուած էր դաւաճանութեան՝ գիտակցութեամբ կայսերն, զոր գեղարանաց ընկերացող Վիգիլիոս անուն թարգման մը միայն գիտէր ու պիտի գործադրէր:

Պատգամաւորութիւնը դեռ Ատտիղասայ չներկայացած՝ այդ ծածուկ հրահանգը հասեր էր նորա ականջը. բայց նա յարգեց ազգաց օրէնքը, ոչինչ մնասեաց գեղարանաց. ու թարգմանը միայն նեղելով՝ երբ խոստովանեցուց զչարանենց խորհուրդն, պատգամաւորներ զրկեց ի Առստանդնուպօլիս, որք խրոխտարար Թէոդոսի զիմացն ելլալով՝ զրուցեցին յանուն արքային Հոնաց. «Թէոդոս մեծահոգի և յարգելի ծնողաց զաւակ է. Ատտիղաս ալ անուական տոհմէ կ'իջնէ, ու իւր անձնական գործերովը հայրենի փառքը պահպանեց: Բայց Թէոդոս գրեց հօրմէն ժառանգած պատուոյն, և հարկատու լինելով՝ գերեւոյ չափ նուաստացաւ. պարտի ուրեմն յարգել այն անձը զոր բախան ու արժանիքն իրմէ վեր գտանցին, և ոչ թէ անպիտան սորկի նման՝ գաղտնի որոգայթիւք իւր տիրոջը դէմ դաւաճանել» (448ին):

Կողոյր Թէոդոս: Ատտիղասայ բարեկութիւնը իջեցնելու համար անմիջապէս աւագագոյն նախարարներէն զՆոմիոս և զԱնատոլ զրկեց: Ատտիղաս քամահրանօք ընդունեցաւ բայց ուրիշ կերպով վրէժ տունել հարկ չտեսաւ. հաշտութիւն բրաւ. ու այդ հաշտութիւնդ՝ բիւզանդացոց զօրաւոր զիմակալութեան չափ յոգնածախ եղաւ:

Այդ էր Թէոդոսի որոյ օգնութիւնը կը խնդրէին եպիսկոպոսներ և նախարարքն մեր՝ Յաղկերտի դէմ:

Բայց Եղիշէ և Հայր գուցէ բաւական տեղեակ չէին վերջին իւրաց, ու Թէոդոսի ժամանակէն՝ միայն Պողքերիայ խոհեմ և մեղմ կառավարութիւնը և զնացքը տեսեր կամ լսեր էին: Առժամանակեայ պանդխտութեամբ ի քաղաքն կոյսեր, Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտքն գուցէ չէին անդրադարձեր՝ թէ հոնտեղի արքունեաց մէջ՝ միայն շողմարարք էին յարգելի, իսկ իմաստունք և հանճարեղբ՝ արհամարհք: Բայց քիչ մը վերջը (441ին) Եղիշէ անձամբ պիտի տեսնէր ու իր զրչաւը վկայէր Թէոդոսի ապիկար և վատ ընթացքը, որ վասն քրիստոնէութեան հալածեալ և կայսեր քաղաքն ապաւինեալ պարսիկները բռնեց ու մատնեց նոցա դահճին՝ Յաղկերտի ձեռքը, որուն ուրիշ ամէն ուզածն ալ կատարեց¹. ու տակաւին կշտամբանաց խօսք մը չգտնելով նորա համար, «երանկի և այլ խաղաղատէր ի Քրիստոս» և «մեծ թագաւոր» կը կոչէ զնա:

Դ

Այդ հակասութիւնքն աւելի նշմարելի են Յաղկերտի նկատմամբ դրուցածներուն մէջ:

Ստատնեան պետութիւնը որ այն ատենը Յունաց աշխարհէն մինչեւ ի Հնդկիս տարածանէր, սահման ունէր զԱլմիկոս, զԾովն Ատապից և զՌքսոս, և հարուսային կողմէն զՊարսկային ծոցը և Հնդկաց ծովը²:

1. Եղիշէ, Ա, 3:

2. Իժուարին է կատարելապէս ճշգրէլ արեւմտեան հիւսիսային սահմանաց այն մասը որ և զՀայոս յերկուս կը բաժանէր. մեր պատմագրաց մէջ զոհացուցիչ տեղեկութիւն չգտանք. գուցէ եւս Պարսից և Յունաց մէջ երբեք այնպէս ճշգրիտ որոշուած չէր. ինչպէս սովոր են ընել ալիմ սահմանակից տէրութիւնք:

Բաւ Պրոկոպիոսի (Anecdota, էջ 623, Isambert), Բիւզանդեան կայսերութիւնը կը յանգէր ի Րիզէ. Տրայանոս

արդարեւ աւելի անդին բանակ անցուցեր և մինչեւ Լազերու և Սաղիգաց աշխարհին մէջ զօրանիստ բերդեր կառուցեր էր, բայց հռովմէական իշխանութիւնը տեւողութիւն չէր ունեցեր անդանօր և ոչ իսկ Լազերու և Րիզէի մէջ տեղը լեռներու վրայ բնակող ճանիւս կոչեցեալ վաղքնաբարայ և գրեալ թէ ինքնապիւս ժողովրդեան վրայ: Բաղդատեւ լով եւս Եղիշէի Բ, 26 և 27 հատածներն և Փարպեցւոյն 184, 219, 220 էջերը, կրնանք մօտ ի մօտայ հաստատել:

Այս ընդարձակածաւալ տէրութիւնս՝ ինչպէս Հոռոմայեցւոցը, հիւսիսային ազգերէն խորտակման զարհուրելի վտանգի մէջ էր։ Հոնք՝ Կովկասեան դռներէն, Քուչանք կամ Հեփթաղք՝ Ոքսոսէն, յորդախաղաց հոսանաց նման կը վազէին դէպ ի հարաւ։ Հարկատու ազգերէ՝ Հալք, Վիլք և Ալուանք, կէս մը քրիստոնեայ ըլլալուն, կէս մի այլ աւելի եւրոպականացեալ գտնուելուն համար, չէին կրնար յօժարիլ տախական քաղաքականութեան լծին տակ մը նալու։ և երբ քիչ մը նեղուէին, աչուրներն Հոռոմոց կը զարձնէին. մասնաւանդ որ իշխող ազգը՝ Պարսիկք՝ մոգական օրինաց զօրութեամբ վերստին կանգնելով, հիմն էին դրած կառավարութեան զգեմն իւրեանց։

Կովկասային անցքերէն՝ Այանաց դուռը որ այժմեան Վլատիքաւքաս քաղաքէն ի Մցխէթ իջանող կիրճն է, գիւրին էր մէկ երկու մանր գոգեւօք բռնել։ Բայց լեռնագօտոյն արեւելեան բազկաց և Կասպից ծովուն մէջտեղի տափարակ վայրն ուր ի հնուց հետէ բերդաքաղաք մը և պահակ որմ մը շինուած կայր, բաւական ամրութիւն չունէր զարշաւանտ արգիլելու համար։ Իսկ Խորասանի կամ Հերաղայ կողմէն երկիրը բոլորովին անպատսպար էր, ու Յազկերտի նախորդին Վառմայ Եի առենը Քուչանք այնպիսի բաղմութեամբ եկեր էին, որ արքայից արքայն Ատրպատականի լերանց մէջ փախչելու և Տէրութիւնը հիւսիսայնոց խոտանալու ստիպուեր էր. Հոռոմք ալ լերանց արեւելեան սահմանացը վրայ Կարնոյ ամրացեալ քաղաքը կանգնելով՝ Սասանեանց ներքեւ գտնուող մերձակայ հայ գաւառաց մէջ ազդեցութիւններն օր ըստ օրէ կը տարածէին։

Յազկերտի առաջին մտածութիւնը եղաւ Յունաց հետ զարնուիլ, զորս իւր թշնամիներէն հզօրագոյնը կը կարծէր. բայց նոքա Ատտի-

թէ սահմանագիծդ Րիզէն սկսեալ կը բարձրանայր դէպ ի հարաւ ի զազաթն լերանց. այնուհետեւ Սպերայ և Ուջըն-հաղայ մէջտեղէն կը կտրէր զՃորոխ, և Էրզրումայ հիւսիսակողման լերանց վըրայէն դէպ յարեւելս դառնալով՝ կը հասնէր ի Տէփէզդնու։ Ապա վերստին քիչ մը ի մուտս շեղելով ներս կ'առնէր զՄանսղի գաւառը, և Պենկէօլ լերանց վըրայէն և Պաթման-Սու վտակաւ՝ կ'իջանէր ի Տիգրիս ու անտի ի Մծրին։

Ասանկով Կարնոյ գաշտը Պարսից

բաժնին մէջ դուրս ցցուած դիւր մը կ'ունենայ։ Հաւանական է թէ Յոյնք ի սկզբան չէին տեսներ այդ բարձրաւանդակին մարտական կարեւորութիւնը, և ի սկիզբն հինգերորդ դարուն ուղեցին անդ բերդաքաղաք մի կանգնել, որ մարթ է կարծել որ յառաջուց իրենց սահմանէն դուրս էր. այդ եմթադրութեամբ աւելի գիւրին կ'ըլլայ մեկնել թէ ինչու համար թէոգուպոլսոյ շինութիւնը պատճառ եղեւ արեւմտահայ պատերազմի (420-422)

ընդ մէջ Յունաց և Պարսից։

զատայ յարուցած տառապանաց պատճառաւ ամենէն զիրաւ զիջանողն եղան: Այնուհետեւ բոլոր ուշադրութիւնը դարձուց Պարբանդայի և Ղարայ պահակին վրայ, զոր ահագին ծախիւք այնպէս ամրացուց՝ որ Հոնք դադրեցան անցնելէ¹, և մանաւանդ Քուշանաց զէմ՝ որոց հետ կարելի չէր յաջողութեամբ պատերազմ վարել ի թագաւորանիստ քաղաքէն: անոր համար հաստատեց զիւր բնակութեան տեղին ի Նիւշափուր՝ Խորատանի մէջ, ու ասիական ինքնակալաց անսովոր յարատեւութեամբ եօթը տարի շարունակ կռուեցաւ և վերջապէս զսպեց զանոնք:

Այդքան յաջողութեանց վրայ ալ զիւրին երեւեցաւ՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից իւր կամքը կատարել տալ և զանոնք իւր միւս հպատակացը պէս զրադաշտական օրինաց հնազանդեցնել, մանաւանդ որ Հայաստանի մէջ զօրաւոր կուսակցութիւն մը կը խոստանայր իւր այս նպատակին օժանդակելու. և եթէ Հայք զամ մի բնգունէին զպարսկական զենքը, Վիրք և Աղուանք նոցա պիտի հետեւէին. «Եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին, Վիրք և Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են», կ'ըսէր Միհրնէրսեհ Կազկերտ (Փարսկ. 119):

Այդպիսի քաղաքական օգուտներ ձեռք բերել կարծեցին իմաստաբոյնքն ի կայսերաց Հովմայ՝ Տրայիանոսը և Ալեքիոսը, երբ հալածեցին զԵկեղեցիին:

Մեք որ այժմ աւելի հանդարտ և անկողմնակալ աչօք կը նկատեմք զիրս այնր ժամանակի, սխալմունք մի համարելու եմք մեր նախնեաց տեսութիւնը Պարսից զէմ և համակրութիւնն առ Յոյնս, որով և Սասանեանց անխտահալութեանը և թշնամութեանը պատճառ կու տային: Հայաստանի հնացեալ ձորձոյ նման յերկուս ծուէնս պատառելէն² և այս զրացի և մեծագոր պետութեանց մէջ բաժանելէն ի վեր (յամի Տեառն 384), խելահաս ոք ալ չէր կրնար յուսալ զայն վերստին միացնելու անկախ թագի ներքեւ: Մինչդեռ Հռոմք Արշակայ մահուընէն ետքը իւրեանց մասը ալիւսալլ գաւառներու բաժանելով, յոյն կոմսերու ձեռք կը կառավարէին և զրնակիչս հռոմացիներու համար կ'արգիլէին հայկական զպրութեանց ծաւալումը, Արեւելեան բաժինը, որ կարեւորագոյնն էր, զեռ շատ տանն ունեցեր էր իւր արշակունի թագաւորները: Պարսիկք ոչ միայն կրօնից կատարեալ ազատութիւն տուած էին, այլ մասնաւոր

1. Տեա Եղեշէ, Ա, 14. Է, 18. և ծան.² Ա, 9: 2. Փարսկ. էջ 2:

փոյթ ունէին Հայոց ազգութիւնը ամբողջ և յունականութենէ անխառն պահելու, քաջաբերելով և պահանջելով հայերէն լեզուին զօր-
ծածութիւնը:

Արդարեւ՝ Սասանեանց վարչութեան կերպը աւելի կեդրոնացեալ էր քան զՊարթեւացն, որք տէրութեան իւրաքանչիւր նահանգը յորդ-
ւոց յորդիս յաջորդող մէկ մէկ թագակապ-կուտակալի յանձնէր էին: Այդպիսի ինքնուրոյնութիւնք ուրիշ ամէն կողմերէ վերցուեր էին.
բայց Հայք, Վիրք, Աղուանք և Լիւինք տարբեր բարուց և քաղա-
քականութեան տէր՝ և զօրաւոր և թշնամի ազգի մը մերձակից
դանուելնուն համար, զեռ կը վայելէին իրենց բնիկ իշխանները, և
Արտաշէս Վ. Արշակունեաց վերջինը չէր ըլլար, եթէ անխաղաղատէր
և անխմատ նախարարաց թախանձանքը չհրաւիրէր զմարդպանու-
թիւնը:

Չմոռնանք սակայն՝ թէ ինչ պակասութիւն որ ըրած ըլլան մեր
նախնիք յառնութիւնն զոր ունէին դրացի ազգաց հետ, ասոնք
բաւական չեն արդարացնելու: Յազկերտի յարուցած հաւածանքը,
որովհետեւ Արտաշէս Երրորդի թագաւորելէն ի վեր, այս է զրեա թէ
երեսուն տարի, ասանց ապստամբութեան և խլրաման հպտատակեր
էին Պարսից: Չմոռնանք որ Սասանեան կառավարութեան հիմունքը
հաստատեալ էին կրակապաշտ մոլեռանդութեան վրայ, որ հետ-
զհետէ կը սաստկանայր քանի որ Քրիստոնէութիւնը կը ծաւալէր
տէրութեան ամէն կողմը: Դարովնք այն կուրութիւնը, որ զկրօնա-
կան զգացմունս բռնաբարելով՝ աւելի կը զօրացնէր զայն:

Եւ երբ «այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի
չարաշուք անարգութիւն, և հայրենի ազատութիւնն չարաչար կայր
ի ծառայութիւն մարդախոշոշ բռնաւորին»,

Երբ «քաջ նահատակքն մեր անկան ի մեծ պատերազմին և բա-
զում վիրաւորք տապալեցան յարիւն ապաժոյթ ի մէջ դաշտին և ա-
մենեցուն մարմինքն եղեն գէշ թռչնոց և կերակուր գաղանաց», և
ամենայն փափկութիւնն Հայոց ի վիշտս վտանգի և յանհնարին ա-
պականութիւն»,

Երբ մարդիկն Հայոց աղաղակէին, «Ձե՞ս պիտոյ է մեզ բնաւ
կեանք, և կամ ընդէ՞ր տեսանիցեմք զարեւ յետ մերոց սիրելեաց»,
չզարմանանք եթէ Յազկերտդ երեւի Նղիշեայ՝

«Իրբեւ պատկանդարան զոր ելից սատանայ գեղեալ նետիւք»,
կամ իրբեւ «զգազան մի կատաղի» որ «եղջիւր ամէր անօրէնու-
թեամբ և *գոռալով հող հանէր ընդ չորս կողմանս երկրի», որ

«Նեղեալ տագնապէր անխաղաղասէր կենօք», քանզի յոյժ սիրելի էր նմա խռովութիւն, արինհեղութիւն»։ «մերթ շանթէր գալարէր իրրեւ զօձ թիւնաւոր, մերթ պարզէր գոչէր իրրեւ գառիւժ գայրացեալ, գելոյր, գլորէր, տապալէր երկգիմի մտօք, զխորհուրդս կամացն կամէր կատարել»։

Կամ «իրրեւ զշարագիւ մի՛ որ ոչ եւս գաղարէր յուզել և շարժել զրուք ձմերայնույ, որպէս և նմանեալ իսկ էր ծովածուփ ալէկոժ խռովութեան, և ոչ զուղնաքեալ վեր ի վերոյ, այլ անդատին յանդնդոց բարձրանալ փրփրել կուտակել՝ վիշապաձայն որոտալով, գալանարար գոչելով առհասարակ զողացուցանէր գտիեղերական իշխանութիւնն, որպէս փլեալ տարածանիցի համատարած ամենայն ի վերայ լեռանց, խորոց, ձորոց, ապականեալ միանգամայն զլայնութիւն գաշապն վայելչութեան»։

Նմանութիւնները իրարմէ վսեմ և իրարմէ սաստիկ կը հոսին ետեւէ ետեւ, բայց առանց պաղշակելու հեղինակին սիրտը։ Եղիշէ՛ որ Յաղկերտի որդւոց Արմզդայ և Պերոզի միմեանց զէմ մղած քաղաքական պատերազմին ատենը ձեռնարկեր էր իւր պատմութեան, մօտայուտ կը տեսնէր Սասանեան ինքնակալութեան կործանումը։ «Եւս և արջօր հասականք ընդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնք կըռուին...» և այլն։ Բայց ասով ալ չգոհանալով և իրրեւ թէ Յաղկերտի հետ զէմ առ զէմ մաքառիլ ուզէր, խաղայ բանիւք ի վերայ նորա։ «Արդ՝ զի՞ կոծիս, զի՞ մրցիս, զի՞ այրիս, զի՞ բորբոքիս, զի՞ շիջանիս, զի՞ կոչես ի խորհուրդ գայնասիկ, որոց զոգիան ձեր ի ձէնջ քաղեալ՝ հանեալ է զանապականդ յապականութիւն, և զապականելի մարմինդ գէշաքարչ արարեալ՝ իրրեւ զազիր մեռելոտի ի բաց ընկեցեալ։ Ապաքէն գայդ կամիս զի ծածկեսցի զխորհուրդ ամբարշտութեանդ, տեսչիր յորժամ յայտնեսցի, ապա զիտասցես զելս կատարածի զորա»։

Այս քաղուածներէս կրնայ ոք կարծել, թէ Յաղկերտ վայրագ և արիւնարբու իշխան մի էր, և Սասանեան կառավարութիւնը՝ այդպիսի գաղանի մը ձեռքը զարհուրելի գործի՝ հպատակ ազգերը թլուտաւ ընելու համար։

Ոչ այդպէս սակայն Եղիշեայ գրութեան ընդհանուր տպաւորութիւնը։ Թէպէտ երբեք հեղինակին մաքէն անցած չէ յարգելի ընել Յաղկերտի նկարագիրը, ու պատշաճ գովութեամբք կը մեծացնէ միշտ զՂեւոնդ, զՍահակ, զՎարդան, և այլն, այդքան հանդիսացելոց մէջ Յաղկերտ կը ներկայանայ մեզ դարձեալ իրրեւ ամենէն հոյակապ և

պատկառելի անձը, որոյ գլխուն մէջ կ'ամբիօփին Սասանեան կառավարութեան բոլոր խորհուրդքը, և ձեռացը մէջ՝ տէրութեան համայն ույժը, և որուն քով փոքր կ'երեւայ նոյն ինքն «յոյժ իմաստնոյ» մեծի հագարապիտի Միհրներսէհի կերպարանքն¹ :

Սկստութիւնը օտար թշնամիներէ ապաշտօնելու համար անխնջ յարատեւութիւնը արդէն տեսանք. և թէպէտ նոյն հաստատամտութեամբ որով խորագմի անապատի մէջէն կը կռուէր Քուշանաց հետ, ջանաց և զբոխտոնէութիւնը ջնջել և անպատեհ միաձեւութիւն մը հաստատել տէրութեան սակէն կողմը, թէպէտ Հայոց ապստամբութիւնը ահագին վտանգ մը եղեր էր և Վասակայ ձեռք յաջողոր էր զայն նուաճել, բայց երբ իմացաւ թէ նա իւր առաջին նենգութիւնքը ծածկելու համար երկպառակեց զգունդն Հայոց, «Գառնացաւ յանձն իւր և ասէ անսուտ երգմամբ. եթէ ապրեսցի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա զրաժակն դառնութեան մահու» :

Իսկ սրշափ ցաւ կը յայտնէ Վարդանայ մահուան վրայ :

Մագդեզն օրէնքը կը պատուիրէին չէն, բարեկարգ և բազմամարդ պահել զաշխարհ². քանզի աւրշակել և կործանելը Հարամանոյ ծառայել էր : Ինչպէս կը տխրի Յազկերտ Հայաստանի աւերմունքը լսելով. կ'ուզէ իրաց սկզբնապատճառը քննել. Միհրներսէհ Վասակայ վրայ կը ձգէ յանցանքը, բայց կասկածոտ ինքնակալը չհամոզուիր. — «Ձայդ ես տեսմ քեզ, արքայ քաջ, կը կրկնէ Միհրներսէհ, եթէ կամիս ստուգութեամբ լսել զարդարն, որք զըլխաւորք քրիտոնէիցն են ի Հայս, տուր կոչել և դան յօժարութեամբ և ասն քեզ զամենայն արդարութեամբ» :

Իրաւասիրութիւնը Սասանեան կառավարութեան ամենէն աւելի յարգեալ սկզբունքներէն մէկն է, վասն որոյ կարգէ դուրս կը զգուշանային պատժելէ զոք առանց դատելու : Վասակ առանձին տեսութեամբ կը ջանար Յազկերտի տէքը մտնել, «սակայն ի միտս թագաւորին ոչ կարէր զանձն արդարացուցանել. այլ պատասխանի տրար նմա և ասէ. Յորժամ քրիտոնէայքն եւս եկեացն, հասարակ լուայց յատենի» : Վերջապէս հրապարակաւոր հարցութորձը Վասակայ մեղապարտութիւնը երեւան հանեց, ու թագաւորը Մի-

1. Պարսիկէ Յազկերտ Բի կրկնէ տիա- Սիփա-Տօսք «սիրող սպայից» կամ զոս տուած էին. Ա. Կարմ որ է «քաղ- «բարեկամ զօրաց». Միքիսնա : ցրարարդ» (Միւհմալիթ-թափարիխ, 2. Տե՛ս մոզպետին խոսակցութեան Journal Asiatique 1841, 273). Բ. Վերջին մասը. Գ. 24, 24 :

հըրներսնհէ լսելով անոր զէմ եղած վկայութիւնքը՝ « բարեկացաւ յոյժ և ի խոր խոցեցաւ » : Բայց և այնպէս չէր ուզեր տակաւին դատապարտութեան վճիռը տալ. « Եւս եկաց աւուրս երկոտասան՝ մինչ ի գլուխ չողաւ փութիչ ամբաստանութեանն » :

Յազկերտ իւր իննեւտասնամեայ թագաւորութեան միջոցը բզմանահընէ հազարապետութեան պաշտօնին մէջ պաշէր էր. նոյնպէս և Վենչապչոյ շարունակ թագաւորին մտերիմ և համբարապետ մնալէն հետեւցնելու եմք՝ որ Յազկերտ լաւ ընտրել և գործածել զիտէր զիւր պաշտօնեայս :

Բայց ասոնք ինչպէս կը պատկառին իրմէ. Նիւսարուրտ ահագին յաղթութիւն մը քիչ մը սուղ ձեռք բերելուն համար՝ կը վախէր եղած վնասը թագաւորին իմացնելու, բայց և այնպէս չէր համարձակեր ծածկել : Խակ մայպետը, անդարձապետը և համբարապետը՝ անապատին մէջ մաշտապարտաց՝ աստուածոց զէմ արտաբերած հայհոյութեանց առանց սլլալութեան մտիկ կ'ընէին, բայց նոցա բերանէն թագաւորին անձին նախատական խօսք կամ երգիծանք լսելէն անգամ կը դողային :

Ե

Սակայն Լիդիեայ գրքուկին մէջ Յազկերտէն աւելի սեւ մարդ մը կայ. որոյ վրայ խօսած ասոնք կարծես՝ հեղինակին վառվռուն հանճարը կը պաղի, և միայն անոր վախճանը պատմելու աղագաւ կը բորբոքի. սոսկալի նկարագրութիւն մի կու տայ նորա սատակման, ու ասով եւս չչատանալով՝ կ'իջեցնէ զնա ի գժոխս, ու աշխարհիս վրայ նորա ստուերը հալածելու համար յաւիտեան՝ կը գրէ այդ յիշատակարանդ « ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորա, զի ամենայն որ զայս լուեալ զիտասցէ՝ նզովս ի հետ արկցէ և մի լիցի ցանկացող գործոց նորա » :

Չհայրենիս անձնական շահուց օտնակոխ ընողին՝ զարհուրելի՛

1. Ը. 87. — Մերթնոն իւր պատմութեան մէջ Յազկերտի վրայ շարունակեալ մէջ իրրեւ զօձ տաժանեցաւ և զբուած տաղ մի կը գնէ, որոյ վերջին իրրեւ զմրջիւն աշխատ եղեւ ։

պատուհաս, որոյ սաստկութիւնը տասնեւչորս դարէ ետքն ալ չամօքեցաւ տակաւին:

Բայց մենք պահ մը ձեռուրնիս բռնենք այն քարը՝ զոր կը պատուիրէ մեզ Լիլիէ նետել նորա գերեզմանին վրայ, ու տեսնենք թէ ո՞վ եղաւ Վասակ¹: Ինչու համար մարտնաց զանձն իւր այգայիսի քառմեկի դատակնքի. և միթէ իրաւացի՞ է այն ազգային վճիռը որ զնա միակ պատճառ և պատասխանատու կը համարի եղած չարեաց և վնասուց:

Վասակայ նախընթաց վարուց և գնացից վրայ քիչ տեղեկութիւն ունիմք². որդի էր սա Բարկայ, որդւոյ Անդովկայ անուանի իշխանին Սիւնեաց և հօրն Փառանձեմայ. Պապայ երկու որդիքներէն՝ զորս մեծն թէոդոս միանգամայն թագաւորեցուցեր էր Հայոց վրայ, մտածելով որ երկուքը չեն կրնար միարանիլ յապտումբութիւն, Ալշակ Գ. իրեն կին առեր էր Բարկայ անդրանիկ աղջիկը, մինչ Վաղարշակ Բ. ամուսնացեր էր ընդ զստեր Սահակայ տապարի Բաղրատունւոյ:

Բայց Անդովկայ մեծ յանդգնութեամբ Տիգրանի տպարանքը աւարելէն ի վեր (350) Շապուհի ցասումը հալածեր էր զնա և զաշխարհն Սիւնեաց աւրչտկեր էր: Նա չկարելով մնալ ի Հայաստան՝ Սիւնեաց թէոդոսի էր ապստաներ, իսկ որդին Բարիկ ստատեղական կը պատէր մերժեալ ի հայրենի տէրութենէն: Բազում տարիներ ստանց նահապետի մնաց Սիսականը, մինչեւ որ Բարիկ Հոնաց Հոնագուր իշխանին մենամարտութեամբ յաղթելով (յամի տևաոն 378)³, արքայից արքայն մոռացաւ հօր յանցանքը ու Բարկայ դարձուց Սիւնեաց տէրութիւնը: Երբ քսան և մէկ տարի իշխանութիւն

1. Ինչ է անուանդ ստուգարանու. 2. Ահա ըստ պատմչաց ազգատոհմեթիւնը. է Բագանու, և արդի պարսկերէն՝ Վասակայ.

վազաք՝ «մեղէկ»:

ԱՆՎՈՎԿԱ			
Բարիկ	Վաղինակ	Սամ	Փառանձեմ (կին Վնեւղ)
Դարա	Վասակ ուրացեալն	Ա. Ա. Կին Գ. Արշակայ	
Ասրնեբան	Բակուր	Բարգէն	Ա. Ա. Կին Վարագվազանայ

3. Օրբելեան, հատ. Ա. 90-91:

վարելէ և երկիրը բարեկարգելէ յետոյ մեռանէր Բարիկ, որդին Վասակ, դեռ պատանի, Պարսից զուռը կը գտնուէր՝ անշուշտ իբրեւ պատանդ։ Բարեկայ սենեկապետը Սամ Վնթունի՝ արտօրնօք կու գար յարքունիս, և իւր տիրոջը մահը արքայից արքային խմացնելէ ետքը կը աւանուէր Վասակայ հետ, ու անոր կը զրուցէր՝ թէ թաղաւորը² կը խորհի զնա տէր ընելու Սիւնեաց։ — «Զիս առնէ տէր, մինչ բնական իմ հարցն է ժառանգութիւն Սիւնեաց³», կը զոչէր Վասակ։ Այս խորոխտ պատասխանս արքային ականջը կը հասցունէր Սամ, և Սիւնեաց իշխանութիւնը տիրանենգ ծառային կը արուէր։ Բայց նա չէր կրցեր երկար վայելել իւր մեղմեխանաց պտուղը. տարի մը ետքը մոլեխինդն խմելով դաւաճանութեամբ՝ մեռեր ու տեղն անցեր էր Վաղինակ եղբայրն Բարեկայ (401-410)։ Այս երկրորդ զրկանքս ալ պէտք է մեծ ազդեցութիւն մը ըրած ըլլայ դեռահասակ Վասակայ մտաց և բարուց վրայ։ Բայց ինչ տակուութիւն որ զգաց Պարսից դէմ, կ'երեւի թէ վարպետութեամբ ծածկեց, ու օրէ օր արքունեաց համակրութիւնը և վստահութիւնը զրուելով, փոխան հայրենի իշխանութեան՝ ընդունեցաւ Վրաց մարդպանութիւնը⁴ և իրեն յանձնուեցաւ նաև Ճորայ պահակը։ Վաղիանակայ բնական նախանձորդը Հայոց և Հոնաց մէջտեղ գնելով Սասանեանք, ապահով և կարող ձեռաց մէջ կը համարէին պահակին պահպանութիւնը։ Թագաւորք ստէպ կը գործեն այն սխալանքը, որով կը վստահին իրենց անիրաւած պաշտօնէից, կարծելով որ նոր երախտիք մոռցնել կու տան հնազոյն և մեծագոյն զրկանքը։ Վասակ ալ չէր մոռացեր իրեն եղածը, և Սասանեանց լուծը թոթվելու հնարը կ'որոճայր մտացը մէջ։ Այս նպատակիս հասնելու համար, որովհետև կրնար ի վերջոյ կարօտիլ Հոնաց օգնականութեանը,

1. Ըստ բանից Բուզանդայ սակայն Բարիկ ի վերայ երկրին և զերկուսն եւս Սամ Սիսական տոհմէ էր. քանզի ասէ, ըստ իւրաքանչիւր շափու. և էր Բարիկ ի նուաճելն Մանուելի Մամիկոնէի յետ վտարանդութեան Վարազդատայ (377-80) և ի գալ առ նա մնացորդացն «ի տանէն Սիւնեաց, պատանեակը երեք մահ։

2. Այս է Վառմ Գ, կոչեցեալն Կըր-մահ։

3. Օրբելեան, հտ. Ա, 90-91։

4. Տե՛ս Եղիշէ, Է, 32. «Հաւատա-ցէք զմա զաշխարհն Վրաց», և Փարս. 247. «Ես մինչ Վրաց մարդպան էի և զուսն Աղուանից յիմում ձեռքն էր...»

նոցա զօրագլխաց հետ կը բարեկամանայր և զագանի ուխտիւ և երգմամբք զաշինս կռէր նոցա հետ¹։ Միանգամայն և զհայրենի ժառանգութիւնը հօրեղբորը ձեռքէն հանել ուղելով, « ետ սպանանել նենգութեամբ և քսութեամբ » զՎաղինակ², անշուշտ բանտարկութեամբ հատկացնելով Գրան՝ թէ Հայք Վաղինակայ միջոցաւ Հոնաց հետ գաղտ կը բանակցին։ Սիւնեաց իշխանութիւնը առնելէ ետքը³ Վասակայ անունը և սզգեցութիւնը հետզհետէ բարձրացաւ և աւանդին նախարարաց աւագ եղաւ⁴, որով և Վահ-Միհրչապհոյ տեղ կարգեցաւ մարզպան Հայաստանի (442ին)։ Բայց նա չկարէր այսչափովը շատանալ. հիմայ որ աշխարհին դրամական միջոցները և իշխանութեան երատնակը ձեռքն անցուցեր էր, իւր նախկին տենչն ի դուխ հանելու համար պիտի ջանայր օգուտ քաղել առաջին առթէն որ ինքնովին պիտի ներկայանայր, կամ զոր ինքը պիտի յարուցանէր։

Նոյն միջոցին Հեռան՝ Հոնաց զօրավարը՝ Ճորայ պահակէն անցնելով խորտակեց զպարսկական զօրան զորս Սասանեանք կը կեցնէին միշտ Ալուանից երկրին մէջ՝ զպահակը պաշտպանելու, միտնգամայն և զՀայս զսպելու համար եթէ խլրտէին⁵։ Հեռան իրեն դաշնակից Երած էր զԲաղասական արքայն, և Հայոց Մարզպանին հետ արգէն համամիտ ըլլալով՝ արձակ համարձակ կ'ասպատակէր Յունաց երկիրը և շատ աւար և գերի կը ժողովէր ի Հոռոմոց և ի Հայոց և ի Վրաց և յԱլուանից⁶։ Պատեհ էր Վասակայ ազատութեան դրօշը կանգնելու. բայց Սասանեանց թագաւորը արթուն գտնուելու ու զԲաղասական արքայն մեռցնել տալով՝ գործը խափաներ էր⁷։

1. Եղիշէ, Է, 32. և Փարպ. 247։

2. Եղիշէ, Է, 37։

3. Վասակ Վասմշապհոյ ժամանակ իշխան եղեր էր (Որբել. էջ 91), ժամս որոյ ասոր թուականը 442էն առջին չի կրնար անցնիլ։

4. Եղիշէ, Գ, 20։ Տես և Գահնաւ մահն ի Սոփերս Հպիկ. հտ. 6, էջ 133։

5. Առդ բանակդ 10,000 պրուճի էր. Եղիշէ, Գ, 23։

6. Եղիշէ, Է, 30։

7. Բրիտիկոս Պանիդէս իւր պատմութեանը մէջ կը յիշատակէ Հոնաց մէկ արշաւանքը, որ դուցէ Հեռանայ առաւ-

ջնորդութեամբ եղածն է. Ատտիզասոյ զօրավարներէն մին անապատ և ճախճախուտ երկրէ մը (զոր Հռոմէացիքը Մէսփոեան լիճը կը կարծէին) անցնելէն ետքը, լերանց մէջէն յառաջ խաղացեր ու տասն և հինգ օր արշաւելէ ետքը Մարաստանի սահմանը հասեր էր. անդ զաշտի մէջ Պարսից զօրաց հետ յաջողութեամբ պատերազմելէն ետքը, թըշնամուդն բազմութենէն ստիպուել էր ուրիշ ճամբով մը ետ քաշուելու, թողելով զմեծագոյն մասն աւարին զոր ժողովեր էր։ Կիսպըն. հտա. Գ, 556։

Այդ մէկ քանի մանրամասնութիւնք բաւական են մեզ յայտնելու Վասակայ բարուց ընթացքը և խորհուրդքը: Բայց պէտք չէ փութալ գովելու զՀայաստան ինքնազուխ ընելու փափագը. այդպիսի մեծ գործ մը կամ անձնական մեծամեծ շահատակութեամբք և կամ այլոց քաջութեանը և աշխատութեանցը օգտակար և պատշաճ գործածութեամբք կրնար յաջողիլ: Վասակ որ ի մարտի փղեբուն կռնակը պաշտօնաւոր անձ մի էր¹, և որ զուրկ ըլլալով ի պատերազմական հանձնարոյ, բաւական անձնութեան յաջողութիւնը յայտը յաղթանակներէն չզլարելու համար, չէր յարմար այդ նպատակի ի գլուխ հանելու:

Առաջին տոթիքը փախցնելէ յետոյ՝ Վասակայ ուրիշ մը ներկայացաւ: Եպիսկոպոսաց խիստ և խրոխտ պատասխանին վրայ Զողկերտ ի դուն կոչեր էր Հայոց գլխաւոր նախարարքը, և անոնց՝ բռնութեամբ և սպառնալից արեգական պաշտօն մատուցանել տալէ յետոյ, իրենց երկիրը խրկեր էր բազմաթիւ մօզերով՝ մնացած հայերն ալ մագդեղն օրինաց դարձնելու համար: Քրիստոնէութեան տեղ տարերաց պաշտամունքը հայ մտաց մեծագոյն մասին մէջ տողորելը շատ դժուարին էր, բայց աւելի դժուարին պարսկական պիղծ և ալլանդակ բարքը ընդունելի ընել Հայաստանեայց: Աւստի քահանայք և աշխարհիկք, արք և կանայք, աղստք և շինականք միահաւմուռ ոտք ելան: Երբ տմենայն կողմանէ կը պատրաստուէին ուժգին զինավորութեան, որուն յաջող ելք կը խոտանայր ամենեցունց միութիւնը, յանկարծ պատմիչը կը գրուցէ մեզ՝ թէ Վասակ իւր զօրօքը Սիւնեաց երկիրը քաշուեցաւ:

Ինչ էր այդ անջատման պատճառը. ըստ Եղիշեայ՝ «Վասակ սրտի մտօք կալեալ ունէր զպարսկական օրէնս» և «ոչ ի բաց կացեալ էր յախաէն հեթանոսաց ըստ ներքին խորհրդոցն իւրոց»:

Այդ մեկնութիւնդ եթէ բառական նշանակութեամբք տունեմք, անընդունելի է. Վասակ՝ թէպէտ Սիւնեաց տանտէրութիւնը ձեռք անցնելէ ետքն ալ «այր խորհրդական և հանձարեղ և յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ» երեւէր ժամանակակցացը և կոտարեալ հպատակութիւն յայտներ էր Մեսրոպայ և Սահակայ², անշուշտ երբէք չէր եղած անկեղծ քրիստոնեայ. բայց և այնպէս նոյն իսկ պարսկական զօրօք իւր հակառակորդքը ընկճելէն ետքը՝

1. Եղիշէ, 2, 17:

2. Տես Կորիւն, 1833, 45. - Խորհրդ. 1827, 500:

ինքզինքը միշտ քրիստոնեայ կը ցուցանէր, և քրիստոնէութեան ազատութիւն խոստանալով՝ կը ջանայր որսալ զժողովուրդն: Այլիշուիր ալ որ իւր փեսին Վարազվադանի պէս՝ կրակատուն կանգնած ըլլայ: Կատապարտութենէն վերջն անգամ մինչ քանի մը տարի զեռ տարբեր էր ի դուռն Պարսից, մոխրապաշտ եղած ըլլալուն տեղ մը խօսքը չիրայ: Քանի որ տակաւին մարդպան էր, Հայոց եռանդը պաղեցնելու համար «հանապազորդ սոստացուցանէր զճոճիկան տաճարին և յերկարէր զնուագան ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն զիշերացն յերգս արբեցութեան և ի կաքաւս լկտութեան. քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական և զերգս հիթանուսականս: Երեւալ էր յարքունեւստ բազմութիւն կարասույ և միում միում կաշառ գաղտ խթէր ի պատճառս պարգեւի և պատուոյ»: Աւելի բնական է կարծել՝ որ այդպիսի քաղաքավարութիւն ունեցող մը բանի մը չէր հաւատար, և ամենայն միջոցք կը գործածէր եթէ իր նպատակին ծառայէին:

Միթէ Սասանեանց զօրութենէն վախնալով՝ զղջաց այնքան յառաջ նետուելուն: Ինչո՞ւ ուրեմն երկար տարիներէ ի վեր կը խորհէր իւր անձին վրայ Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու ու կը տեսնուէր մինչեւ այն օրերը Հոնաց զօրագլխաց հետ որ շարունակ կ'երթեւեկէին առ նա¹: Աշխարհին բովանդակ հարկքն իրեն կ'երթար և գործակալք ամենայն յիւրում ձեռին էին. տներս հարստութիւն զիգեր էր, յորոց մէկ մասը եթէ տայր Հոնաց, տնտի այնչափ սաստիկ Հոնա կրնար հանել, որչափ զի հոյն Պարսից չրաւէր նոցա յաւարի²: Միթէ բաւական տուն չէր ունեցեր կշռելու արգելքներն և զժուարութիւնները, Սասանեանց զօրութիւնը, իր և զաշնակցաց սլօք: — Կարձեալ՝ ինչ կերպով որ դատենք զՎասակ, պէտք է որ մեր դատաստանը պարունակէ յինքեան և այլոց այնքան հոյակապ նախարարաց ընթացից մեկնութիւնը՝ որ նորա հետ ձեռնառու եղան Պարսից, ազգային և կրօնական ազատութիւնը խորտակելու համար:

Եղիշեայ Հայաստանի ընդհանուր վիճակին և հանգամանացը վրայ մեզ տուած հաւատարիմ և անկեղծ նկարագիրը, միանգամայն և Փարպեցւոյն և ուրիշ ժամանակակից հեղինակաց ծանուցած մի քանի մասնական պարագայները նշմարել կու տան մեզ Վաստկայ գնացից ներքին շարժառիթը, զոր կը մնայ արդ բացատրել և քնն-

1. Փարպ. 247:

2. Փարպ. 248:

նել կարգաւ, կարելի եղածին չափ թօթափելով առ ժամ մի մեր սրտէն անոր անձին դէմ զգացած դարաւոր կիրքերնիս և տաւելութիւննիս:

Ասկէ յառաջ տեսանք, որ Արչակունեաց թագաւորութեան վերանալէն ետքը՝ իշխանութիւնն իրօք ոչ նախարարաց, այլ եկեղեցականութեան անցեր էր: Այս նշանաւոր յեղափոխութիւնս Արտաշէս Կրորդի մերժուելուն միայն արդիւնք չէր, այլ աւելի յառաջ եւս՝ քրիստոնէութեան հաստատուելէն ի վեր սկսեր ու հետզհետէ ընդարձակեր էր:

Ու և է կրօնի պաշտօնեայք ամէն տեղ ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցող կարգ մի կը կազմեն: Աւր քաղաքական իշխանութիւնը միաշեփան է, թագաւորէն զատ ուրիշները քիչ շատ իրարու հաւատար են. ամենեցուն այժը կ'ամբիոփի մէկ հոգւոյ ձեռքը և քաջանայութիւնը անոր օժանդակ և հպատակ կ'ըլլայ: Բայց ուր երկրին ձեւակերպութենէն կամ ուրիշ հանգամանաց պատճառաւ աւատական կամ տանուտէրական գրութիւնը կը տիրէ, անդ ժողովուրդը երկու կարգի կը բաժանի. մին թուով սակաւագոյն, բայց բռնութեամբ տիրապետող, կեղեքիչ և այլոց քրտանց պտուղը վայելող, և միւսը շատ աւելի բազմաթիւ, բայց աղքատ, ազէտ և ստրուկ: Մինչ Հայոց ազատանին գոռողացեալ զինուորութեամբ՝ որսի արշաւանօք կը գուարճանայր և կալուածոց եկամտօք կը ճախանայր, շինականք կրկին արքունեաց՝ թագաւորին և նախարարին՝ գանձը լեցնելու համար կրկնակի հարկաց և տրոց ներքեւ կը ճընչուէին. և եթէ յանցանք մը գործէին, բաց ի գրամական տուգանաց՝ և գանձ մագէին յոլով¹: Քրիստոնէութիւնն ի Հայաստան, ինչպէս և Միջին դարուց մէջ յԵւրոպա, անբանական ուժոյ յափշտակութեանց և հարստահարութեանց տեղ հաւատարութեան սկզբունքը քարոզելով ու զրկեալ և խեղճ ժողովրդեան միտքը արթնցնելով ու բարձրացնելով, կը բարձրացներ նաեւ անոնց նիւթական վիճակը ու ի հիմանց կը քանդէր նախարարաց զօրութիւնը: Միւս կողմանէ՝ այդ նոր վարդապետութիւնը ներկայացնող եկեղեցականք՝ որք ինքզինքնին ազատաց կարգը գտանք էին և նոցա ամենայն առանձնաշնորհութիւնքն ունէին² ժողովրդեան անհամեմատ մեծագոյն բայց

1. Տես Շահապիվանի ժողովոյն կա. հանաւք ազատ էին ի հարկաց մինչեւ նոնքը որ հաստատեցան յամին 445. ցգալն Գեղարայոյ ի Հայս. Եղ. Բ. 16, Չամշ. Պատմ. Հայոց. հտ. Բ, 16: 17. Մ. 16:

2. Իպիսկոպոստնք, երիցունք և քա.

դրկեալ մասին պաշտպան և սգստարար կանգնելով նախարարաց դէմ, բնականաբար և նորա իրական տէրն և հրամանատարը կ'ըլլային: Արդար է ևս ասել՝ որ կրօնական մեծարեալ կերպարանքներէն զստ, ուսմամբ, գիտութեամբ, աշխարհալէն և ազգօգուտ ձեռնարկութեամբք, նա մանաւանդ և հայրենի սգատութեան սիրովն, մնացեալ ժողովրդէն և նոյն ինքն տանուտեարց խմբէն գերի վերոյ գտանէին¹: Յայս սակս մեր հայրապետքն քաղաքական իւրաց մէջ աւելի կարեւոր մասնակցութիւն ունեցան քան իրենց հուշատար կամ աւելի նշանաւոր եպիսկոպոսունք Հոովմէական միապետութեան մէջ²: Արքայական աթոռոյն առնթեր՝ կանգներ էին կաթողիկոսական աթոռը, որոյ տէրը թագաւորին պէս Արշակունի Պարթեւ իշխանաց ցեղէն կ'իջանէր, և անոր նման որդւոց յորդիս կը յաջորդէր³: Բարդսլան մեծ ազդեցութեամբն զոր ունէին՝ շատ անգամ յաջողութեամբ կռուէր էին քաղաքական իշխանութեան հետ, և անոր ակարացած ատենք՝ նմա նեցուկ և պաշտպան եղան: Արքունի գահուն խորտակուելէն ետքը ոչ միայն իրենց իշխանութիւնը պահեցին Հայաստանի մէջ, այլ և կը հրամայէին տակաւին Վրաց և Աղուանից ալ: Կոցա պահանջմամբ կամ խորհրդով կը կարգուէին շատ անգամ սպարապետք, տանուտեարք և երբեմն ալ թագաւորք: Կոցա թախանձանքը և խնդիրքը աւելի ազդու էին զրացի և զօրաւոր արքունեաց առջեւ քան բնիկ թագակապ իշխանաց: Խնամութեամբ կամ ազգակցութեամբ և կամ հլու հնազանդութեամբ նոցա հաճելի եղող նախարարք նախապատիւ կ'ըլլային քան պաղ և անտարբեր շարժողները: Այսպէս մեծն Սահակ որ մանաւոր փոյթ և խնամ կը տանէր իրեն խնամի Մամիկոնեան ցեղին որեարը կրթելու և լուստորելու⁴, ի թախանձելոյ գտերն՝ Հայոց սպարապետ անուանել կու տայ զիւր փեսայն զՀամազասպ Մամիկոնեան, հակառակ կամաց աւելի խոհեմ և հեռատես Վստմ շապուհ արքայի⁵, և թշնամի կ'ընէ Բագրատունեաց տանուտէրը զՏիրոց, որոյ հայրը կամ նախորդը քաջ տապեան Սահակ տյնքան շքեղ յաղթանակօք և ծառայութեամբք պայծառացուցեր էր զսպա-

1. Թէ նախարարաց և սեպհաց շատերը կարգալ, զրել շէն գիտեր, տես Եղիշէ, Ը. 137:

2. Տէս Կիզլլի Պասով. Քաղաքականութեան Գաղղիոյ, Ռասախօսութիւն Գ, էջ 67, և Բուզանդ. Մեծն Ներսէս:

3. Սահակ Պարթեւ թոռն էր թոռն-որդւոյն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որոյ հայրն Անակ՝ պարթեւական արքունի տան Սուրենեան ճիւղէն էր:

4. Տէս Կորիւն, 13:

5. Տէս Կորիւն 15: — Խորենացի 500:

րապետութիւնը: Բնական էր որ երեսէ ընկած նախարարք մասնաւոր ատելութիւն մը զգային եկեղեցականաց դէմ, ինչպէս որ ունեցեր էին այն թագաւորաց դէմ ալ՝ որք նոցա կոթներ կամ համախառն գանուներ էին: Արեւի է պնդել, թէ ոմանք ի հայրապետացն մերոց մոռացան՝ թէ շատ անգամ ինչ որ սովորական անհատի նըկատմամբ առաքինութիւն կամ բնական պարտք մի կրնայ համարուիլ, իշխանաց համար պտկասութիւն կամ յանցանք կ'ըլլայ. թէ իշխեցողք՝ աշխարհիկ ըլլան թէ քահանայ՝ մահուչափ խորշելու են կուսակցութիւն յարուցանող սոխթներէ, և թէ պարտին հասարակաց օգտէն զատ՝ մերձաւոր կամ ազգակից չունենալ:

Արիւն իւր ժամանակի Հայաստանը՝ Հայոց քաղաքականութեան հետեւող զրացի ազգերն ալ ի միասին առնելով՝ յերկուս կը բաժանէ կրօնական տեսակէտով, ի Կայնական և ի Հերանուաց երկիր: Կայնականք ըսելով կ'իմանայ Հայաստանի այն գաւառները, յորս քրիստոնէութիւնը և քաղաքակրթութիւնը զարգացած էին: Աւետայի մէջ ալ ստէպ կը տեսնեմք Կաերա՝ իրրեւ բնակավայր կամ Կայանք նախնի Կրանեանց, զոր հոգազորութեամբ մշակեցին և զոր ցցովք փակեր էր Ահուրամազդա, առ ի պաշտպանել զնա ընդդէմ վրանարնակ և թափառիկ ազգաց: Այն գաւառաց մէջ՝ ուր քրիստոնէութիւնը կատարելապէս հաստատեալ էր, ազապ և շինականք ալ վարժեր էին ընկերական նոր ձեւին, ու մտքերէն չէին անցներ զայն յեղափոխել. գուցէ եւս չկարողանային, քանզի իշխանութիւնը ի տանուտէրական ապարանից անցեր գնացեր էր յաթոռ եպիսկոպոսին:

Բայց Ախականի պէս լեռնոտ երկիրներու մէջ՝ ուր ամենայն նոր սկզբունք դժուարաւ մուտ կը գտնէր, ինչպէս և աւելի հեռաւոր Վրաց և Ալուանից աշխարհին մէջ, ժողովուրդը մեծաւ մասամբ դեռ նախկին վիճակին մէջ մնացեր էր, ու տանուտեարց նիւթական ազգեցութեանը միայն ենթարկուած էր: Տրդատայ զօրութեան ահը մուրցեր էր արդարեւ գրիստոնէութիւնը լեռնագաւառաց մէջ ալ, բայց չէր կրցեր վանել անտի զհեթանոսութիւն, որ գաղանի կը յարատեւէր. ու նորա յաջորդաց ժամանակ կեդրոնական իշխանութեան հետզհետէ նուազելովն՝ արձակ համարձակ երեւան ելեր էր: Այսպէս Լուսաւորչոյ քարոզութենէն զար մը ետքը, շուրջ 400ին, Մեսրոպ՝ որ իր ճգնութեան տեղէն կը տեսնէր Պաղթանայ «անկարգ

և անդարման» վիճակը, լեռնակեցութենէ և բանջարածաշակութենէ աւելի պիտանի սեպեր էր իջանել ու քարոզել անդր : « Զուեռաբանական արուեստն ի մէջ տուել, ձեռն արկանէր զգաւառօմն՝ հանգերձ միամիտ ստատութեամբ իշխանին. զերևալ զամենեւնսն ի ձայրենեաց աշանդերոց, և ի ստոանայական դիւագաշտ սպասաշոքութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր » : Եւ թէպէտ վարդապետութեանը ստատութենէն, երկու ժամանակակից պատմւոյցայ՝ Խորենացւոյ և Կորեան նկարակերպ բացատրութեան համեմատ, « հալածական լեալ դեւք մարմնուոր տեսեամբ՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց », սակայն և այնպէս Մեսրոպ՝ որ ի մանկութենէ վարժեալ էր հելլէն դպրութեամբ, որ Արչակունեաց արքունական գիււանին մէջ քարաւորութեամբ՝ տեղեակ և հմուտ էր աշխարհական կարգաց¹, Գողթանայ մէջ բնակութեան տունը փորձով խմացեր էր՝ թէ որքան զժուարին պիտի լինէր առանց դպրութեանց այդ եզական գաւառին բնակչաց վառվառն և երեւակոյտ միաբը զրուել ու ամնձել : Անդ զգացեր էր հայկական նշանագրաց անհրաժեշտ պէտքը. զորս հնարիկէ ետքը նորէն քարոզութեան կը ձեռնարկէր՝ թողով զԿայենականն « Տէր Եպիսկոպոսին » և ինքն « սկիզբն առեալ զխաժաղութ կողմանս Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական, ստանայական բարուցն ձիւղութեան, այլ վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին զժուարամատոյցք էին » : Եւ միանգամայն ՍաՀակայ և այլոց հետ թարգմանութեանց պարապելով՝ հայաբարբառ և հայերէնախօս մարդարէիւք և ռուսքելովք վերստին կը մըտնէր ի Գողթան : Այս անգամ « լի առնէր զգաւառն ողջունիւ Աւետարանին և կարգէր յամենայն գիւղս դասս վանականաց, օժանդակութեամբ Հարկթայ՝ Գողթան իշխանին » :

Անտի անցեր էր ի Սիւնիս, ուր բազում օգնականութիւն գտեր էր ի Վաղինակայ ի տեսունէ նահանգին. « Ժողովէր մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն, առաւել զգազանաւիտ զվայրենագոյն զճիւղարարոյ կողմանցն » : Գրիգորիսէ ի վեր Սիսականի մէջ մեարտադրլա չէր նստեր. Մեսրոպ « մինչեւ ի նոցունց իսկ վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգէ զԱնանիոս զայրն սուրբ և զերեւելի », և զերկիրն՝ վանականաց դասուք լեցնելով՝ ամէն կողմ կը տարածէր զՔրիստոսնէութիւն :

Բայց Կորեան այդ նկարագրոյդ և Վասակայ զրոյր զիւր աշ-

խարհն ապստամբեցնելուն՝ և հեթանոսական երգերով դժողովուրդը զբաղեցնել ուզելուն թէ նայինք, Մեարտապ երկրորդ քարազուծիւնէն երեսուն տարի ետքն անգամ դեռ քրիստոնէութիւնը պէտք եղածին չափ ամրացած չէր, և հեթանոսական բարք և սովորք զօրաւոր և սիրելի էին Սխականի մէջ:

Սակայն այդ վիճակդ չէր կրնար յարատեւել. արդէն Հայոց մեծամասնութիւնը անդառնալի կերպով ընդունեւ էր զքրիստոնէութիւնը, որ ազգային նոր դպրութեանց² ազդեցութեամբ և ժողովրդեան համակրութեամբ օր ըստ օրէ պիտի զօրանայր ու զորոմուէր մնացածներուն մօտց մէջ: Սահակայ և Մեարտապ առաջին աշակերտքն, որ արեւմտեան քաղաքականութեան և գրականութեան հետամուտ եղեր էին, այժմ եկեղեցական բարձրագոյն պաշտամանց հասած անվեհեր ուժգնութեամբ կը մաքառէին պարսկական բարուց և ազդեցութեան դէմ, ու հարկ չէին սեպեր իւրեանց մեծ վարդապետաց չափ անգամ երբեմն զիջողութիւն ընել կամ տեղի տալ պարագայից բնութեան և նախանձընդդէմ շահուց և զգացմանց: Բզնունեաց եպիսկոպոսը Սուրմակ, զոր Սահակայ և Մեարտապ մահուընէն ետքը Յաղկերտ կաթողիկոս անուանեւ էր, չուզելով հաստատել նոցա ընտրած յաջորդը զՅովսէփ, հինգ վեց տարի այդ պաշտօնդ անուանապէս վարելէ յետոյ՝ հրաժարեւ էր ու թողուցեր էր զայն Յովսէփայ³, որ արդէն իրապէս կը կատարէր զհայրապետութիւնը: Իսկ Հայաստանի երիտասարդներէն ընտրուած կորո-

1. «Եւ ըովանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապստամբեցոյց յուրացութիւն, ոչ միայն ըստ աշխարհին բազմութեանն, այլ և զբազումս յուխտէ Եկեղեցւոյն»։ Եղիշէ, Կ, 10։

2. Այբուբենից գիւտը՝ որ սոսկ մասնազբաղական երեւոյթ ինչ ունի, պատճառ եղեւ ի սպառ բաժանելու զՀայս՝ Արեւելից միւս ազգերէն. զա զՀայս առանձին ժողովուրդ կազմեց։ Վանելով կամ գոնեա իրբեւ անտուրը մերժել տալով զօտար այբուբենս, որք սփռուած Հայոց երկրին մէջ, առիթ էին ծաւալման հեթանոսական ազանդոց և Զրադաշտական մատենից, հաստատեց զՀայս քրիստոնէական կրօնից մէջ։ Այդ նշա-

նազրաց գիւտով պահուեցաւ հայ լեզուն և մատենագրութիւնը. հաւանական է, որ եթէ դա չլինէր, այդ ազգը չէր յապաղեր խառնիլ Պարսից և Անտրոց հետ և քնջիլ ի սպառ, ինչպէս քնջուած են այնքան հին ասիական ժողովուրդք։ Նո՛վաւ դարձեալ հայ ազգն և Եկեղեցին յատուկ կերպարանք մի ստացան, նո՛վաւ պահեցին իրենց քաղաքական և կրօնական անկախութիւնը երկար ժամանակներ և նո՛վաւ կան մեան մինչեւ ցայսօր։ — Սէն-Մարթէն ի Պատմ. Սոսրին կոյսեր. 1824, հտ. Ե, 230։

3. Տէս Պատմ. Յովհաննէս Զ կաթողիկոսի։

վամբա և աշխատասէր վաթսունի չափ անձինքն որք ինն տարի յԱզեքասնդրիտ, ի Բելզանդիտն և յԱթէնա ուսմամբք պարտպեր էին, յունական գաղտնարօք և ոգւով լցեալ և զարեւելեան զիւրաթեք բնութիւնը փոխանակելով ընդ անյողգող սկզբանց և մտաց, զարձեր էին ի հայրենիս. սորա եւս նախարարաց վանուց և ամրացաց մէջ՝ քարտուղարութեամբ և խորհրդատուութեամբ՝ զազգն բոլորովին գէտ ի յունական բարս և ի կրթութիւն կը մղէին։ Վաղ կամ անագան՝ հին դրութիւնը պահել ուղղով նախարարք պիտի փոխցնէին ձեռքերէն իրենց հպատակները։ Վասն որոյ կը ջանային հաճոյանալ Խառանեանց, որոց Հայաստանի մէջ բռնած քաղաքականութիւնը նոցա աւելի բարեկամ և ձեռնառու էր քան աւելի զօրաւոր և բազմաթիւ մասին։ Նոյն ինքն Պարսիկ Թադաւորի (416ին) և աւելի ետքը (429-441) օտարազգի մարզպանի զրկուիլն ի Հոյս՝ աւելի նպատաւոր էր նոր վիճակէն դժգոհ տանուակարաց, և վերջերս մարզպանութեան ասոնց միոյն տրուելովը՝ (441ին) կրնային յուսալ իրենց փափագած նախկին դրութիւնը երկարաձգելու։

Նախարարաց՝ Եկեղեցականութեան հետզհետէ բարձրացող ազդեցութեանը չհանդուրժելը բնական էր. և որովհետեւ ամենայն բացարձակ իշխանութիւն փնտարեր կ'ըլլայ թէ զործածողին և թէ կրօնին, ազգին ընդհանրութեանը համար ալ օգտաւէտ և նոյն ինքն եկեղեցականաց բարուց անարատ մնալուն համար հարկաւոր պէտք էինք համարիլ, և թէ մէկ կողմը գիտնար շատանալ բարոյական և մտաւորական առաջնորդութեամբը և շափաւորել իւր աշխարհային բնչից և տիրապետութեան ցանկութիւնը, և եթէ միւս կողմը ինքզինքը տկար ահած տեսնը չգիտէր օտար և նախանձառ տէրութեան մը՝ հակառակ կուսակցութիւնը խորտակելու համար։

Բայց երկու կուսակցութեանց վէճը մագերուն ի Հայաստան զրկուելովը (449ին) տագնապալից կէտին հասած էր. եպիսկոպոսոնք և քահանայք զիւզերը՝ ազարակները մէկիկ մէկիկ երթալով Ժողովուրդը ոտք հաներ, ու ամենայն աշխարհիկ կարգ ու կանոն գողրեցրնելով՝ աստուածապետութիւն մը հաստատեր էին։ Այլ և կանայք մի սիրտ՝ մի հոգի, դատած գէնքերնին ձեռք առած՝ ոչ յարտաքինն խնայէին և ոչ յեղբարս և յորդիս և ի մերձաւորս¹։

Անմիջապէս երեք ահագին բանակք կազմուեր էին. և եօթանասուն և հինգ տարիէ ի վեր պատաստեալ աշխարհ մը այժմ եկե-

1. Եղեղէ, Գ, 14. — Ե, 10.

ղեցականաց հրամանաւ¹ Սասանեանց իշխանութիւնը կը թոթովէր ու կ'արհամարհէր:

Բայց այս ընդհանուր վրդովումը Վասակայ փնտռածը չէր. ինչ պիտի շահէր, եթէ քրիստոնեայ Հայք յաղթանակէին դրանակա մոխրապաշտ Պարսից, որք անշուշտ պիտի գային սողոկել զՀայաստան: ԶՎահան Ամատունին՝ զհաղաբապեան աշխարհին և զիւր երկրորդն՝ զլուրեր էր պաշտօնէն. բայց տակաւին ունէր իւր գիմաց աւելի հոյակապ այր մը՝ որ յաղթող ելեր էր քառասուն մեծ հաւատամարտի մէջ², որոց վերքն և սպիւքն տակաւին կը կրէր իւր մարմնոյն վրայ³. ախոյեան մը՝ որոյ կանգնած յաղթանակաց մեծագոյն մասին ականատես եղած էր նոյն ինքն Յաղկերտ՝ Մերվի-ռոտ գետոյն եղերքը և խորագմի անապատին մէջ. զոր Հռոմեաց կայսրն և խաքանն Հոնաց տատիկ ջանացեր էին հանել յարքայից արքայէն, և նա ամենայն Արեաց ուժովը կռուեր էր անդուլ անդադար՝ մինչև որ յաջողեր էր դարձնել յինքն թափելու զնա⁴: Սա էր որդի Կամաղասպայ տեսուն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի և երբեմն իշխանապետի, և թոռն Սահակայ Պարթևի՝ որ յիսնամեայ հայրապետութեան միջոցին մէջ զատրիարակ եղած էր հայ ազգին, պաշտպան թագաւորական բնիկ աթոռոյն և իրաւաբար կռուասէր նախարարաց: Թէոդոս զնա ստրատելատ և Վաամ՝ սպարապետ կարգեր և հաստատեր էին Հայոց: Վարդան որ այդ պաշտօնդ քսան տարիէ ի վեր կը վարէր, ատեն մը մինչև թագաւորի տեղակալութեամբ պատուեալ էր ի Յունաց և ի Պարսից: Տանուէր էր արգաւանդ և բազմամարդն Տարօնոյ, որում յաւելուցեր էին Մեծին Սահակայ սեփականութիւնքն ալ, և Տայոց նահանգին մեծի մասին⁵: Երկու հարիւր տարիէ ի վեր Հայք վար-

1. Եղիշէ, Գ. 29. «Աղաչեմք զձեզ զամենեանս սուրբ աւետարանաւ» ևն:

2. Առիշան Վ. ի Յուշիկք, 265, և Եղիշէ, Ե, 5:

3. Եղիշէ, Ե, 5:

4. Փարպեցի, 252:

5. Սահակ Պարթև արու զաւակ շէր ունեցեր, այլ դուստր մի միայն Անդշ կամ Սահականդշ, զոր էր տուեալ կընտրութեան Համաղասպայ Տեսուն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի. ի սուցանէ ծնան երեք արու որդիք՝ Վարդան, Հմայեակ և Համաղասպեան: Երբ Յաղ-

կերտ Բի նախորդը Վաամ զօրք դրկելով ի Հայս՝ կը վրդովէր զերկիրն, Սահակ Յունաց մասը զնացեր էր, բայց անդ լաւ ընդունելութիւն չգտնելով, ըզ-Մեսրոպ և զիւր թոռն զՎարդան Կոստանդնուպոլիս առաքեր էր՝ խնդրել ի կայսերէն որ հրամայէ կուսակալացը՝ որպէս զի շարգիւնն Յունաց բաժնին մէջ հայերենի ուսումը: Կայսրը կատարեր էր հայրապետի խնդիրը և զՎարդան ըստրատելատ էր անուաներ: Քիչ մը վերջը (421ին) Սահակ արեւելեան մասին մէջ անցեր ու զնախարարս Վամայ հետ

ժեւր էին երթալ ի պատերազմ՝ առաջնորդութեամբ Մամիկոնեան տան որոյ գլուխը այժմ իւր եղբարցը Հմայեկայ և Համադասպեանի հետ, Լուսաւորչայ և Սահակայ յետին շառաւղին սիրունդն էր¹։
 Կրացի ազգաց բղեալքը և քրիստոնէութեան և հայութեան սիրող տանուտեսքը՝ ազգականութեան, խնամութեան և բարեկամութեան

հաշտեցնելու համար դարձեալ զրկեր էր զՎարդան Սմբատ ասպետին հետ յար-
 քունիս Սասանեանց, ուր հաշտութիւն հաստատուելով՝ Վահագնայի որդին Աբ-
 տաշէս թագաւորը դրուեր էր Պարսիկ
 Հայաստանին։ Քանի մը տարի ետքը
 (428ին) երբ Վառմ զԱրտաշէս մերժելու
 համար անոնէն՝ Սահակայ հաւանութիւ-
 նը կ'ուզէր առնուլ, ի դէպը կը խոստա-
 նայր նմա զիւր թոռն զՎարդան կարգել
 ի վերայ Հայոց զուգահեռասար թագա-
 ւորի և համապատիւ։ Վառմ, ժամանակ
 մը անարգանքը պահելէ յետոյ զՍահակ
 ի Գուռն, Հայաստան զրկեր էր և զար-
 քեալ հաստատելով զթոռն նորա զՎար-
 դան սարաւորեալն ի տէրութիւն իւրոյ
 ազգին Մամիկոնէից, արձակէր ի Հայոց։
 — Սահակ վախճանեցաւ ի դաւառին Բա-
 գրեւանդայ 439ին, ու թոռներուն թո-
 զուց կտակաւ գտադրուած զիւրից և
 ազարակաց և որ ինչ միանգամ էր իւր,
 ի ժառանգութիւն և գտակի նոցա մին-
 չեւ յշախտեան։ Որոց առեալ զնշխարս
 սրբոյն հանդերձ աշակերտսն և Տիկ-
 նան Մամիկոնէից, նորին նուաւ, որում
 անուն էր Գատրիկ, կին Վարդանայ Սարա-

տելատի, տարան ի դաւառն Տարսնոյ և
 հանգուցին ի բնիկ գիւղն իւր սեփական
 յանուանեալն Աշտիշատ։ (Խորեն. և
 Փարպ.)։ — Տայոց մէջ Մամիկոնեան
 տոհմին բնակութեան տեղն իշխանի կո-
 շուած ամուր բերդ մի էր. Բուզանդ՝
 Դ, ԺԼ։ Ճենացիք զՄոզուս կոչեն Մուս-
 քու՝ որում նմանի յոյժ Մամիկոն կամ
 Մամգուն. Տես Histoire des Huns
 par Deguignes. հատ. II. էջ 275, տպ.
 1756։ Գիտեմք ի Խորենացւոյ թէ Մա-
 միկոնեան տան նախահայրը Մամգուն՝
 Սասանեան Արտաշիւր օրերը Ճենաց աշ-
 խարհին մէջ իշխեցող թագաւորաց մէ-
 կուն դայեկորդին էր. այս է թէ Մամ-
 գունայ հայրը դայեկութիւն ըրած էր
 թագաւորին՝ մինչ առ տակաւին մանուկ
 էր և չէր հասեալ յարրուստ։ Մամգուն՝
 փախուցեալ յերեսաց արքային, Պարս-
 կաստան եկեր էր և անտի ի Հայո։
 Խորեն. Բ. ԶԱ։

1. Ճեղագորութիւնս (Գաթրեւ-
 Տիեզ. Պամ. հատ. Բ. էջ 606-608 և
 Կոստանեանց) աւելի մեկին կը յուշա-
 նէ Վարդանայ ազգակցութիւնքը և իւր-
 նամութիւնքը.

ա. Սահակ Պարթեւ († 439) թոռն թոռնորդոյն Լուսաւորչի. սորա միակ դուս-
 տըր Սահակնայը.

բ. Համագասպ Մամիկոնեան՝ այր Սահականուշի. ի սոցանէ ծնան
 Վարդան, Հմայեակ և Համադասպեան։

գ. Վարդան Մամիկոնեան († 451)

Գատրիկ՝ կին Վարդանայ
 յորոց ծնաւ.

դ. ա. Շուշանիկ Վարդեհի, որոյ այրն
 Վաղգէն որդին Աշուշայ

գ. Հմայեակ Մամիկոնեան († 453)

Զուիկ՝ կին Հմայեկայ
 յորոց ծնան

դ. ա. Վահակ Մամիկոնեան

բ. Վարդ Մամիկոնեան

գ. Վասակ Մամիկոնեան

կապերով իրեն պաշտպանութիւնը, սէրը կամ փառացի մասնակցութիւնը սպառնալիք էին: Անգրանիկ դուստրը՝ Շարգենի-Վաշաշիկ հարս գնացեր էր ի Յուրատ, ի մայր քաղաքն Վազարաց, և էր կին Վազգենի սրղւայ Աշուշայ մեծ բզեշխին¹, իսկ երկրորդը Վարդանայշ փեսայ ըրեր էր սպարապետին՝ տանուակարց ամենէն ուշիմ՝ և կորիճներէն մին զԱրշաւիր Կամսարական, զՏէրն Արշարունեաց, և Հայոց ամենէն բարեբեր և հարուստ գաւառին Շիրակայ: Արծրունեաց տանէն երկու սրիորդք, Անուշ-Վաւմ² և հարազատ ու սրտակից քոյր նորին Չուիկ՝ «որ եղև կին անուանի և առաւելեալ ամենայն լաւ և մտաւոր մասամբք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհի»³, — առաջինը տիկին Աշուշայ Վազարաց բզեշխին, և երկրորդը Հմայեկայ եղբոր Վարդանայ, — սերտ միութեամբ կը կապէին Արծրունեաց և Վազարաց սպարաւորք Մամիկոնեան տան հետ: Միկաց «մեծ իշխանն» Արտակ, այր «մտացի, համեստ և քաջ», անայլայլակ կը պահէր հինուուրց բարեկամութիւն մը որ հաստատուեր էր յառանձնութեան, երբ սպարապետը Արշակունեաց բառնալէն հտքը, չժուժալով Պարսից մարզպանաց՝

բ. Վարդանայշ, սորա այրն Արշաւիր Կամսարական. ի սոցանէ ծնան	դ. Արտակն Մամիկոնեան սորա որդին՝ և. Գրիգոր Մամիկոնեան:
և. ա. Դերսեմ Կամսարական բ. Հրամատ Կամսարական դ. Սահակ Կամսարական	

1. Սոփերը Հայկականը. հտ. թ. և Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց՝ Շուշան Վարդենի:
2. Փարս. 148:
3. Փարս. 334. սա է մայր մեծին

ա. Վասակ իշխան Արծրունի. սորա զաւակներն են՝

ԴԻՏԵԼԻՔ		ՈՐԿԻԼԻ	
բ. ա. Անուշվաւմ՝ կին Աշուշայ բզեշխի	բ. Չուիկ՝ կին Հմայեկայ Մամիկոնեանի	ա. Աղան Արծրունի	բ. Մեհրուսան Արծրունի
դ. ա. Վազգէն՝ այր Շուշանայ՝ դստեր Վարդանայ.	դ. Վահան Մամիկոնեան և. Եղբարք		
բ. Զօլիկ.			

որք եկեր էին հայ աշխարհին կարգէրը վեր վար բնելու, քաշուեր էր Մոկաց Զերմաձոր (Շատախ) գաւառին ավափայից մէջ յամուր բերդն Զաղայի՝ ու մեծ պատիւ և ոգնիւ հիւրընկալութիւն գտեր էր յիշխանէն Արտակայ: Իսկ Ամատունին վաճան «Խորհրդական և հանձարեղն» զոր վաճաճ հազարապետ կարգեր էր Հայաստանի, և որ քսան տարիէ աւելի խնամեր էր զաշխարհն ընդ մարգպանու թեամբ Պարսից և ինքզինքը «Իրրեւ հայր վերակացու համարել տուեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից», ոչ միայն զգալամարք և գաղափարօք համամիտ էր ընդ վարդանայ, այլ և մասնաւոր ռիւ և բարկութիւն կր տածէր վասակայ դէմ, որ քսութեամբ պաշտօնանկ ընել տուեր էր զնա և փոխանակ նորա Պարսիկ մը զրուած էր: Վասակ ոչ կրնար աւերել այդ մեծամեծ նախարարաց և վարդանայ մէջ եղած բնական զաշնակցութիւնը, և ոչ ուժացընել կամ յինքն զարձնել այն յարգանքը և հպատակութիւնը՝ զոր սերիչ տանուտեարք ունէին Մամիկոնեան իշխանին: Պատերազմաց և զինուորական զործոց մէջ երբէք պիտի չկարողանայր փայլիլ Սպարապետին չափ, որոյ ոչ առիծի սիրտն ունէր, ոչ կայծակի արագութիւնը, ոչ փորձառութիւնը և ոչ զօրաց ազդած վստահութիւնը և համակրանքը:

Արգարեւ ինքն ալ ունէր հզօր նիզակակիցներ. բայց սոքա իրեն հետ այնքան անկեղծ և հաստատուն կապերով չէին կապուած՝ որ քան իրեն հակառակորդ նախարարք ընդ վարդանայ: Սպարապետին դէմ ունեցած նախանձուն և ատելութեանը համար միայն՝ Բագրատունին Տիրոց բարեկամացիք էր վասակայ հետ. և եթէ վարդանայ փառքը նուագէին, հաւանական էր որ այդ ատելութիւնը Սիւնեաց իշխանին դէմ դառնար: Արծրունեաց մէկ կարեւոր մասը իրեն հետ էր. և թէպէտ սոքա լայնատարած գաւառաց կ'իշխէին ու մեծ ազդեցութիւն ունէին ի հարաւոյ Հայաստանի, բայց աւելի անկախ տէրութիւն մը վարելու հետամուտ էին և յոյժ անտարբեր կրօնից կամ ազգին ազատութեան: Խոստովանիր՝ որ

4. Թովմա Արծրունի, 81: — Ամրանամբ բերդ մի գտնու ինն ի Մակա յոյժ նշանաւոր է, եթէ արգարեւ Քաղզէացւոց առաջին բնակավայր եղած է ըստ աշխարհոյ որ ի հարաւոյ ծովուն վանայ: Վանդի էր երբեմն Զիրկուլլա անուն քաղաք մի մեծ ի Բարեղաստան հին Սում մէր գաւառին մէջ, քիչ հեռի ի Թէլ-բոյ կոչեցեալ բլրակաց որք հռչակաւոր

եղան վերջերս Պ. Սարգէի պեղմամբ: Ամր քաղաքից անունը մինչեւ ցայժմ պահուած է ի գիւղ մի որ կոչի Զէրկուլ: Տես Babelon, Hist. anc. de l'Orient. հատ. 4. էջ 80 — Է եւս այժմ յաշխարհին Մոկաց գիւղ մի Զարեալ անուն, որուն քովէն կ'անցնի Զարեալ գետն, որ կը թափի ի Պոնթոսն — Սու:

արգէն բացէ ի բաց զՄոզական օրէնս կը դաւանէին, անշուշտ զէն-
քերնին վատակայ զէմ պիտի դարձնէին, եթէ նա Սասանեանց
տան հետ թշնամանայր: Նոպաց, Աղձնեաց վրայ կոթնիլ անհնար
էր, որովհետեւ զոքս բաւական ժամանակէ ի վեր յունական և
պարսկական վեհապետութեան ներքեւ ինքնիշխանութեան վարժած
ըլլալով, փափագ չունէին նոր տեսարց հնազանդելու և Հայաստանի
խառնաշփոթութեանց և տազնապաց մասնակցելու: Իսկ Վիրք¹ և
Աղուանք, որք Հայոց տկարութենէն օգուտ քաղելով մերձակայ Հայ
դաւաններն յափշտակեր ու իշխանութիւննին առաւել եւս տարա-
ծելու ջանադիր էին, առաւել քնատարեր պիտի լինէին երկոցունց
կողմանց ալ քան օգտակար:

Վատակ իւր գործունէութեամբը², հրամանաւ և խորագիտու-
թեամբը յոյժ պիտանի կրնար ըլլալ³ Վարդանայ. բայց որովհետեւ
Վարդան Եկեղեցականաց պատուարն և գործիքն էր, Վատակ եթէ
նմա ձեռնառւ լինէր, իւր սխերիմ թշնամեաց⁴ Եկեղեցականաց հա-
մար աշխատած պիտի ըլլար: Պարզ նախարարաց կարգը պիտի իջ-
նէր իւր աստիճանը, մինչ այժմ մարդպանութեամբ նոցա մէջ ա-
մենէն վեր էր: Իսկ եթէ նոյն ինքն Վատակայ դաշնակցութեամբ
Վարդան չկարենար վանել զՊարսիկս, որ շատ հնար էր, այն ա-
տեն Վատակ պիտի կորսնցնէր ոչ միայն զՎարդպանութիւնն այլ և
Սիւնեաց Տէրութիւնը: Իւր փեսայն Վարազվազան՝ կնոջը հետ ու-
նեցած ատկութեանը պատճառաւ, Պարսկաստան փախեր էր յերեսաց
աներոջն⁵, որ մախալեալ կամէր սպանմամբ խնդրել զվրէժ քի-

1. Վիրք տիրեր էին Գուգարաց. այս
հայկական նահանգս որ իններորդ դա-
րուն վերջերը վերստին Յագրատունեաց
հարստութեան անցեր էր, տասներորդ
և 11-ի դարուց մէջ նոցա մէկ ճիւղին
տէրութիւնն եղաւ: Այնուհետեւ Վիրք
նորէն առին զայն Մահմետականաց ձեռ-
քէն ու առանձին դաւառ մ'ըրին՝ որ Սոմ-
խէթ կոչեցաւ: Աղուանք ալ զիշխանու-
թիւննին տարածեր էին Ուտիոյ, Արձա-
խոյ և Փայտակարանի մեծագոյն մասին
մէջ, ու Գանձակայ և Պարտաւայ մէջ
հաստատուեր էին արքայական և պատրի-
արքական աթոռնին:

2. Տես Վատակայ մուսորական կա-

րողութեանը վրայոք Մոզպետին վկա-
յութիւնը. Էջ. Գ. 20:

3. Տես Եղիշեայ ըրած նկարագիրը.
«Մարտեաւ հնարիւք ընդ խմատունս,
և յոյժ խորագիտութեամբ ընդ գիտունս,
յայտնի ընդ անեղս, և ի ծածուկ ընդ
խորհրդականս, ձեռն էարկ և եհան ըզ-
բազումս ի գնդէն Քրիստոսի և խառ-
նեաց: և այլն. Գ. 8:

4. Տես Էջ. Գ. 72. «ամենայն ամ-
բաստանութիւնն ի սուրբ Եկեղեցւոյն
կրթեալ էր»:

5. Վարազվազանի վանտուիւն 447էն
յառաջ եղած կ'երեւի. Տես Գաթրճ.
Տիեզ. Պոմ. հատ. Բ, էջ 529, ծն. 4:

նուն, և անդ Միհրնէրսեհի խորհրդական և մտերիմ՝ ըլլալով և Արքայից արքային առջեւն ալ երես գտնելով, անհամբեր կը սպասէր ընդունելու գիտատացեալն նմա գտէրութիւն Սիւնեաց, ի վարձաւորութիւն ուրացութեան և չար խրատուցն։ Ասկէ գատ՝ ներելի էր Վասակայ գանդաղի Սասանեանց զէմ՝ զէնք վերցնելու, քանի որ զիւր երկու որդիսն՝ զՆարիկ և զԱւորնէրսեհ պատանդ թողուցեր էր յարքունիս Յագկերտի։

Իսկ եթէ Պարսից հետ միանար իւր ազգակցացը զէմ, կը յուսար թագաւոր լինել ըստ խոստմանն Միհրնէրսեհի ու սպասարկու խորտակել զիւր հակառակորդս ¹։

Վասակ հայրենեացը և ազգին կորուստը ընտրեց, չուզելով նոցա գոհել իւր փառասիրութիւնը և ոխը։

Քաղաքական վրդովումը սակայն անմիջական ստատկումն կը սպասնար յայտնի գիմադրութեան յանդգնողին։ Նախարարներէ մին՝ որ սպարապետին առեւն գումարեալ ժողովոյն մէջ հակառակ կարծիք յայտնէր էր, անմիջապէս ի տեղւոյն քարկոծեցաւ յամբոխէն։ Վասակ ժամանակ մը զաղտնի որոգայթիւք աշխատեցաւ գործը խափանելու. նենգութիւնը խմացուեցաւ, ձերբակալ եղաւ, եպիսկոպոսաց տաքը կ'իյնար, «կրկնէր, երեքկնէր գանձուա երգումն առաջի բաղմութեան ի սուրբ աւետարանն» և աւելի վրաս տառապանքներ տարւաւ համար երկրայտոյց, գրով խոստամբք ետ կը դարձնէր զՎարդան՝ որ զէմ եղեալ Յունաց երկիրը կ'երթար, անդ քրիստոնէարար ապրելու, թողլով զՀայս իւրեանց հակառակորդին։

Կայսեր՝ Վրաց՝ Աղուանից՝ Աղձնեաց բղեշխին՝ Անգեղ տան՝² Մոխից՝ Հաչաւենից՝ Կեկեղեաց՝ Անտիոքայ սպարապետին և այլոց իշխանաց օգնութիւնը խնդրելու համար գրուած նամակները իւր մատանեաւ կը կնքէր, իւր գրաւոր հրամանաւ բերպերէն պարսիկ գորքը կը վաճառէին, և Զարեհաւանի մէջ մոգերը կը սպաննուէին։

Այդպէս կը ծածկէր գանձն Վասակ, ժամանակ տալու համար յԱղուան գանուող պարսկական զօրաց՝ որ իւր ծածուկ հրահանգաց համեմատ Հայաստան վաղին։ Կը երբ նոցա յառաջ խաղալուն գոյժը հասաւ ու Վարդան զնոսա վանելու համար բանակաւը հեռացաւ Հայոց սահմաններէն, հոլանեց Վասակ զիւր խորդաւանքը, ու համամիտներովը Սիւնեաց լեռները քաշուեցաւ։

1. Էղիշէ, Գ. 5։

2. Այժմ՝ Ինկիլ, Տեղբիտի եղերքը, ի հիւսիսայ Տիարպէրիի։

Մնացածը գիտես, ո՞վ ընթերցող. բայց Վատակայ և նորա հաւմախնէից ըրած փնտր՝ միայն Աւարայրի մէջ անկեալ քաջերուն կամ Վաղգեսի անապատին մէջ շարաշար տանջանօք սպանեալ նախոտակաց թուէն մի չափեր։ Ասոնք անշուշտ վեհ և առաքինի անձինք էին՝ որք իրենց ազգին դեռ օգտակար կրնային լինել. բայց Արտազու ճակատամարտին մէջ գրեթէ խոնորհեցաւ փառաւոր քաղաքակրթութիւն մի այլ, որոյ մատենագրական մատարձանքն մեր ամենէն շօշափելի և աներկրայելի պարծանքն են։

2

Այս քաղաքակրթութիւնս երեք գլխաւոր տարրերէ կազմուեր էր. Տանուտէրական դրութիւն, Քրիստոնէութիւն, և Ֆունական և Ասորի դպրութիւնք։

Հայաստանի կառավարութեան հիմնական ձեւը տանուտէրական եղած ըլլալուն կարելի չէ, կարծեմք, տարակուսիլ։ Եղան տնչուշտ հանձարեղ թագաւորք կամ Այրարատ նահանգին տանուտեարք, որք ուրիշ ազգաց ահեղասատ ինքնակալաց հաւասար միահեծան վարեցին զազն համայն. բայց սոքա բացառութիւններ կրնան համարիլ մեր ընդհանուր պատմութեան մէջ. երբ թագաւորին անձնական կարողութիւնները պարագայից ծանրութեանը անզուգական ըլլային, կամ օտար պետութեանց ճնշումը անոր սոցեցութիւնը տկարացնէր, տանուտեարք գլուխ կը վերցնէին և թագաւորը կը ստիպուէր նոցա հետ բաժանել երկրին իշխանութիւնը։ Այդ տանուտէրական դրութիւնն աւելի միակերպութիւն և օրինական հաստատութիւն առաւ Պարթեւաց ժամանակ, որք իրենց լայնածաւալ պետութիւնը՝ յորդուց որդի յաջորդող կուսակալ — սատրապից կամ տշխարհապետաց ձեռօք կառավարեր էին։ Բայց ինչ որ սորեաւ տանի ու Պարսկաստանի մէջ ժամանակաւոր՝ և Պարթեւական հարստութեան յատուկ ձեւ մի էր, Հայաստանի մէջ սովորական և յարատեւ եղած էր՝։ Գորտ պատճառը փնտռելու է գլխաւորապէս

1. Արշակունեաց վերջին ժամանակաւոր. Ա. ի թագաւորէն. Բ. ի Նյախակաց հայկական ընկերութիւնը կը կազմարաց կամ ի տանուտեարց՝ որոց թիւը

Հայկական լեռնաշխարհին կազմակերպութեանը մէջ. երկիր մը որ բարձրաբերձ լեռանց պատերով և յաղթաջուր գետերով ի գանձաւոր մասունս տրտնչեալ էր: Այդ բնական անջրպետքն Ասիական լեռնագոգացն պէս զիւրին չէր պաշտպանել թշնամի մեծամեծ բանակաց գէմ, որովհետեւ առհասարակ չին ներկայացներ բաւական անընդհատ բարձրութիւն կամ դժուարութիւն. բայց և այնպէս ալիւսալի նախնազայ ժողովրդոց իրարու միացման և ձալման արգելք էին. միանգամայն և ներքին բարեկարգութեան և միութեան հսկելու պաշտօնն ունեցող արքունի գորաց խաղացման խոչընդոտն կը լինէին: Հայկական բարձրաւանդակին անհամբոյր կլիմայն ուրիշ շրջակայ աշխարհաց նման հրապոյր չէր ազդեր արշաւող ազգաց. այսու հանդերձ ընդունարան եղած էր ալրացեղ և ալլտուրբառ ժողովրդոց, որոց շատերուն ճանապարհին վրայ կը գանուէր: Անշուշտ աշխատանք հաղորդակցութեան գորաւոր միջոցները կարող են այդպիսի երկրի բնակիչները իրարու կապել և հաւասարել. բայց այդ միջոցներդ չկային հին տաւներ. և նախնի ազգաց մէջ միայն Հռովմայեցիք հասկցեր էին ամբակաւոյց պողոտայից օդուտը: Հայաստանի նախնազայ և ոչ մին մնացածներէն ըստ բաւականի ոչ աւելի ընդարձակ և ոչ ալ բազմամարդ էր՝ գանոնք կատարելապէս ճնշելու և նուաճելու համար: Ինչպէս որ Եւրոպացի պատմագէտք իրաւամբ գրուցեցին՝ թէ Անայի և Լուսոի գաշտաւայրք, որ Վաղղիական միապետութեան խանձարուբքն եղան, եթէ աւելի

120ը անցնելու չէր. Գ. յԱղատաց՝ որք նախարարներէ անհամեմատ աւելի բազմութիւն էին և ժողովրդեան ընտրելագոյն մասը կը կազմէին. Գ. ի Շինաւանաց. Է. յԵկեղեցականաց: Ազգային պատմագրութեան մեծ ծառայութիւն սխտի մատուցանէ այն՝ որ այդ հինգ կարգի մարդկան կացութիւնը, իրարու նկատմամբ ունեցած իրաւունքը և պարտականութիւնքը, հողատէրութեան և ժառանգութեան օրէնքը վաւերական փաստիւք հաստատէ:

Այսպիսի միայն յիշեցնեմք աստ թէ նախարարք թագաւորէն անկախ կ'իշխէին ժառանգութեամբ ստացած երկիրներուն վրայ. իրենց հպատակաց կենաց և մահուան գաղտնատանը կը տեսնէին.

հարկ կը հաւաքէին իրենց երկրին բնակիչներէն, և ի սոցանէ իրենց յատուկ զօրք կը կազմէին: Այդ արտօնութեանց կամ իրաւանց փոխարէն պարտաւոր էին՝ իւրեանց զօրք օգնել թագաւորին՝ ընդհանուր վտանդի ատեն, և հարկ հատուցանել նմա: Այդ իրաւունքներդ և պարտականութիւններդ միշտ չէին յարգուեր. երբեմն թագաւորք նահապետական իշխանութեանէ կը զրկէին զօրինաւոր ժառանգը և ալլում կը պարզուէին զայն. շատ անգամ ալ նախարարք առ գահն ունեցած պարտքերնին չէին կատարեր: Եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, խաղաղութիւնը կը վրդովէր և մեծամեծ շարիք կը հետուէին:

զօրաւոր անջրպետօք բաժանեալ լինէին յիրերաց, այդ երկու նահանգաց միացումն անհնարին եղած կ'ըլլար, որով և Վաղղիտ գուցէ մինչեւ ցայժմ բաժանեալ մնայր յինքնուրոյն իշխանութիւնս, որպէս էր Միջին Վարուց մէջ. նոյն օրինակ մարթ է կարծել որ եթէ Աւրարատայ նահանգը կրկին ընդարձակութիւն ունենար, կամ եթէ շրջակայ նահանգները անկէ զանազանող անջրպետք կամ բնական հանգամանք աւելի ակար լինէին, Հայաստանի մէջ իշխանութիւնը միահեծան կ'ըլլար, որպէս յԱսորեստան և ի Պարսկաստան: «Ասիական Զուիցերի» անունը զոր տուին աշխարհագէտք ոմանք Հայոց երկրին, կը յարմարէր ամա հին տառնը ոչ միայն բարձրութեանը, լճերուն առատութեանը, զոռ և հզօր պետութեանց մէջ ունեցած գրիցը պատճառաւ, այլ և ներքին քաղաքական կազմակերպութեանը համար:

Նախարարական դրութիւնը սակայն, որ զՀայս աւելի պինդ կազմութիւն ունեցող ազգաց բազդատմամբ տկար պահեց, նոցա անհատական կորուստն աւելի զիմանալու պատճառ եղաւ: Վրոխանակ խառնամբոխ քաղաքաց մէջ զիգուելու և տղականութեան ենթարկուելու, ժողովրդեան աշխոյժ և զործունեայ մասը ընհանրապէս ազարակներու մէջ և նահապետաց զղեկաց և աւանից բոլորտիքը փռած կը բնակէր. և թէպէտ Նրատխայ զաշտին մէջ թագաւորաց կառուցած զաստակերտքն տակաւին կանգուն և մարդաշատ էին, Հայաստանի մէջ՝ մանաւանդ թագաւորութեան վերնալէն ի վեր՝ զիւղերը համեմատաբար աւելի կարեւորութիւն ստացեր, բազմացեր և շէնցեր էին: Անդ ազատանին որսորդութեամբ և մնացած ժողովուրդը հողագործութեամբ պարապելով՝ մարմիննին առողջ և սրտերնին առոյգ կը մնար. մինչ նախանձը կամ փառասիրութիւնը վառ կը պահէր տանուտեարց պատերազմական ոգին¹: Թող այն երրորդ կամ չորրորդ հարստութիւնները՝

1 Երասխայ ձորագաւառակին մէջ, որ յարեւելից ի Հայաստան արշաւանաց և առեւտրոյ մեծ ճանապարհն է, ամէն ժամանակ գտնուած էր ամբաջեալ և հոյակապ քաղաքներ: Արմաւիրէն ետքը՝ մայրաքաղաք եղած էր Հայոց Արտաշատ. Ախուրեանի կոնակը և սորա Երասխայ խառնուած տեղը՝ իբրեւ երկրորդ պատուար կանգնեալ էր Երուանդաշատ: Արտաշատայ շուրջը բազմաթիւ զիւղեր և աւաններ գտնուելէն (Եղ. Գ, 64) կը

հետեւի՝ որ ի կէս Երասխայ բազմամարդ էր տակաւին. անդ ժողովեցան Նյպիսկոպոտունք և նախարարք, բայց իբրեւ թագաւորանիտ վայր կամ պաշտօնատեղի, նորա նախկին շքեղութիւնը փոխադրուեր էր ի վաղարշապատ կամ ի Նոր քաղաք, որ իւր բարձրաբերձ շինուածօքն և անթիւ սպարանօքն, մեծ եկեղեցեաւն և վկայարանօքն կեդրոն եղած էր Հայաստանի (Փարպ. 28-29): Եղիշէ կը յիշատակէ և զԳառնի քաղաք, զՓայտա-

գոր ունեցան Հայք յետագայ ժամանակաց մէջ, ինչ հետք մնացեր էր ի հինդերորդ դարու՝ Ասորեստանեայց, Բարելացւոց, Մարաշ, Պարթեաւց և Խորայելաւոց իշխանութիւններէն, որք Հայկազանց հետ կամ՝ ուելի ետքը ծներ և մեծցեր էին։ Կոյն ինքն Հռովմէա-կոն մեծագոր աղղէն անուն մը կամ ստուեր մը միայն կայր. ի տարական բանակները կազմողներն և առաջնորդողները վարձկան խուժողութիւններ և զօրագլուխք էին. իսկ արեւելեան կայսե-րութիւնը ջրատութեան, ապիկարութեան և աղքատութեան օրինակ մը միայն կրնար ըլլալ։ Մինչդեռ մարգարանութեան ներքեւ գրա-նուող Հայք, որք Յունաց բաժին ընկնող զաւառաց և առանձինն կառավարուող Կարդուաց, Աղձնեաց և Արգնարգիւնի բաղգաս-մամբ Հայաստանի մէկ կէսն անգամ չէին, իննսուն հազար զօրք կարող կը լինէին հանելու ու երեք բանակք կազմելու. Յազկերտի՝ Յունաց և մանաւանդ Քուչանաց դէմ ըրած պատերազմներէն պարպուած արքունի գանձը կը լեցնէին կրկնապատկեալ արօց և հարկաց կանոնաւոր վճարմամբ¹, ի մեծ ապշութիւն Պարսից, որ նոցա կեղեքմանէն ուելի Հայոց իրական հարօտութեան ապացոյց էր, և խորագմի անապատին մէջ հայկական այրուձին մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէր ապերախտ տանն Աստանեանց։

Իսկ եթէ ուզենանք գիտնալ թէ ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնէութիւնը Հայոց բարուց վրայ, բաւական է բազմատեղ Բուզանդայ՝ Արշակայ և Պապայ դարուն ըրած նկարագիրը Եղիշեայ աքսորեալ նախարարաց Տիկնանց նկարագրին հետ։ Վառմշտպհոյ քաննամեայ իմաստուն կառավարութեամբ, ուսեալ և եռանդուն հայրապետաց ջանիւքը՝ աւետարանական սկզբունքը Հայոց մտաց և սրտին մէջ տոգորուեր էին. հայկական ընտանիքը սրբուեր էր ի հեթանոսական խառնակութեանց, և առանին կենաց մաքրու-թեամբը անհատից կտրովը և կտրճութիւնն ալ աւելցեր էր։ Ամէն կողմ՝ դպրոցներ, ուսումնարաններ բացուեր և բեմասացութիւնք հրապարակային դասախօսութեանց տեղը բռներ էին. նախարարք ալ ասեն ասեն վէճերնին մոռանալով՝ ուսմանց և ընթերցման կը պարապէին ու կը յորդորէին զգալութիւնս. երկրին ընտրելագոյն

կարան քաղաք։ Կ'երեւի թէ Ե դարուն վերջերը Դուին կարեւորութեամբ մնացեալ քաղաքները անցեր էր։ Միջին Դա-րուց մէջ յիշրոպա ևւս, աւատական իշ-խանութեան տակնը, քաղաքները նուա-

զեր և ամալացեր, իսկ գիւղօրէից կա-րեւորութիւնը աւելցեր էր։ St^e Guizot, *Civilisation en Europe*.

1. Եղիշէ, Բ, 17-69.

երիտասարդները ծաղկաքաղ մեղուաց նման, այն ժամանակի քաղաքականութեան զլխաւոր կեդրոններուն մէջ, հելլէն և ասորի գաղութիւնքը և գաղափարները հաւաքելով՝ դարձեր էին ի հայրենիս. և թէպէտ դոցա Հայաստան բերած գիտութեանց ծիւղին հնացեալ կամ հիւանդ արմատներէ առնուած էին, բայց արգաւանդ հոգոյ և կազդուրիչ բնութեան մը ազդեցութեամբ՝ զօրաւոր կերպով սճեր և գեղեցիկ պտուղներ արտադրելու սկսեր էին: Եթէ Սասանեանք կամ մեր կռուաւէր նախարարք միջոց առած ըլլային, հուժկու քաղաքակրթութիւն մը և ճոխ մտտենագրութիւն մը պիտի գոյանար, յատուկ հայկական կերպարանօք, որոյ նախընծայքը և բեկորքը եւեթ մեր այնքան հիացումը և օտարաց գարմայումը կը շարժեն այժմ:

Է

Մինչեւ ցայս վայր քննադատեցինք զԼիդիէ՝ միայն Վարդանայ պատմութեան վրայէն՝ որ նորա զլխաւոր գործն համարուած է: Սակայն մատենագիր մը լաւ ճանաչելու համար, նորա ամբողջ երկասիրութիւնքը տեսնել պէտք է: Քննադատք համօրէն համամիտ են զովասանօք խօսելու առ Միանձունս ուղղեալ խրատուց վրայ, որ թէ իմաստից և թէ ողորկ ոճոյն համար օգգային մատենագրութեան ամենէն գեղեցիկ արտադրութիւններէն մին կրնայ համարուիլ: Չորս ու կէս դար յառաջ Փիլոն Երբայեցին Աղեքսանդրիոյ մօտերը բնակող Զեսսեանց (Esséniens) կենցաղոյն վրայ գեղեցիկ ճառ մը գրած էր, զոր հաւանօրէն առաջին թարգմանիչքն վերածեր էին ի հայ բարբառ, և որոյ վրայ Եւսեբիոս եւս ընդարձակ տեսութիւն մի կ'ընէ իւր Ալեքսարանի պատրաստութիւն տեսնելով ինչ որ քրիստոնեայ ճգնաւորաց կրնար յարմար դալ, կատարելագոյն և գեղեցկագոյն պայմանաց մէջ միանձնական հասարակութիւն մը կը գծագրէ, զոր անորոշ կերպով կը գնէ «ի կոզմանո հարաւոյ», օրինակ տալով զայն հայ վանականաց: Եւ թէպէտ Լիդիէի նպատակը տեսական կենաց (vie contemplative) և իմաստութեան առաւելութիւնները ցուցանել է, բայց իւր ազգակից

վանականաց ընչից և ստացումանց, ստորանից և կարումանց և բարեկեցիկ կենցաղոյն և յղիւթեանց վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ, և այդ հեղղութեանց իբր երկնառաք պատուհաս՝ երկրաշարժի և սոփու ահաւոր նկարագիր մ'ընելով, յեափն սրտատուչ հառաչանք մը կ'արձկէ իւր ականատես եղած քաղաքական տղիւնից վրայ: Այդ պատճառաւ մեք իսկ յարմար դասեցինք յարեւ զսա Վարդանայ պատմութեան՝ իբրեւ շարունակութիւն կամ լրացնող մասն նորին: Այսու հանդերձ այդ փոքրիկ ճառք մեր հեղինակին մտաց զօրութեան և սրպիսութեանը նկատմամբ՝ «Վարդանէն» աւելի բան մը չի սորվեցնէր մեզ: Այս նշանաւոր քերզուածը զրոյր անշուշտ Միանձանց ճառն ալ գրելու կարող էր:

Ինչ բազում այլ երկասիրութիւնք Աղիւնայ նուիրեալ, զորս Վենետիկոյ Միսիթարեան Հարք կրկին անգամ տպագրեցին:

1. Մեկնութիւն Յեռնայ և Գառաւորաց. 31 էջք.
2. Գաղթի մասն որ առէ՝ Հայր մեր սր յերկինս. 8 »
3. Ի Մկրտտէրիւն Քրիստոսի. 6 »
4. Ի թափար լերին՝ Յայտնութիւն Տեառն առ Պետրոսեանց. 27 էջք.
5. Ի Չարչարանս Տեառն (և ի խաչելութիւն, ի թաղումն, և ի Գորութիւնն, յերեւումն աշակերտացն առ Տիրեւեայ ծովուն և ի քարոզութիւն Առաքելոյ) 114 էջք.
6. Վասն դատաստանին և միշտանգամ դարտեանն. 2 էջք.
7. Վասն Յիշատակոց մեռելոց ի Կանոնաց Գրոց. 5 »
8. Կանոնք վասն դիւանարաց. 5 »
9. Վասն խոզոց մարդիկն քի ոչստի զան և առ ոյ կրքան. 8 »

Այդ զանազան մեկնութիւնք և ճառերդ Վարդանանց պատմութեան Աւթ Յեղանակոց Հինգ չորսորդին չափ են:

Այսպսով մեկնութիւն մի ալ չարագրած էր Աղիւն, որոյ կուտաւոր մեծ գրկումն է հայերէն զարութեանց, և այս կորստեան ցաւը աւելի զգալի կ'ընեն նորա հառաւանները, զոր համանուն երկասիրութեանը մէջ յառաջ կը բերէ Վարդան՝ մատենագիր ժ.Վ. զարու, յանուն Աղիւնայ:

Զգրութիւնան զորս յիշատակեցինք ի վերոյ, ոմանք ժամանակաւ երեցագոյն համարեցին քան զպատմութիւնն և զճառն Միանձանց. և նոցա ոճոյն մէջ այնքան զանազանութիւններ աւտան, որ կը կարծեն թէ Աղիւն զոչսոս այնպիսի հասակի մէջ չարագրեր էր,

որ տակաւին չէր ստացած այն լեզուի դարձանալի մաքրութիւնը և հմտութիւնը որ ուրիշ գրութեանցը մէջ զմեզ կը գմայլեցնեն: Միւթարեանց 1859 տարւոյն հրատարակած *Նղիշեայ ամբողջ երկասիրութեանցը* մէջ յետագայ ծանօթութիւնը կը գտնենք ի ստորեւ մեկնութեան Գատաւորաց և Հայր մերին:

«Յաջորդ ճառքդ գտանին յանուն *Նղիշէի Վարդապետի*, այլ հարազատութեանն և իմաստիցն չիք երաշխաւորել»:

Ասանկով զվերոյգրեալ երկունս հարազատ կը թուին համարել և երկրայութեան տակ կը դնեն մնացեալ գրութիւնքը: Վարդապետը իւր Հայերէն գպրութեանց պատմութեանը մէջ կ'արձանագրէ այդ գրութեանց հարազատութեանը վրայ ոմանց յայտնած կասկածը. բայց որովհետեւ մի քանի պատմիչք, և ի մասնաւորի *Կիրակոս Ըսած է՝* թէ «*Նղիշէ* գրեաց զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և զգիրս կանոնացն և այլ մեկնութիւնս զրոց սրբոց և զչարչարանաց վրկշին», կ'ուզէ հաւատալ և նոցա հարազատութեանը:

Այդ *Կիրակոս ԺՎ*, զարու մատենագիր է և *Նղիշէ* 800 տարի ետքը արուած վկայութիւն մը ստուգութեան շատ ակար արժէք մը կրնայ ունենալ: Վարդանանց պատմութեան ոճը, իմաստները, շարադրութեան ձեւերն այնքան որոշ և յստակ կերպարանք մի ունին, որ մեզ թոյլ չեն տար շփոթել նորա հեղինակը այլոց հետ: Եւ եթէ չգտնեմք այդ յատկութիւններդ *Նղիշեայ* ընծայեալ ուրիշ գրութեանց մէջ, պարտիմք մերժել զնոսա իրրեւ անհարազատ, նաեւ եթէ մի քանի դար յետոյ վկայող զանազան պատմիչք իրարմէ երկրորդելով՝ հակառակը պնդեն մեզ: *Նղիշեայ* ոճը յստակ, զիւրստահ և ոգորկ է՝ երբ նա մեծ զգացմունք մը կամ զօրաւոր կրքեր բացատրէ, միմին՝ սեղմեալ և կրնամք ասել ևս խառնակ՝ երբ բնագոյնցական և աստուածարանական խորհրդածութեանց մանէ: Վարդանայ պատմութեան ճակատը զրուած ընծայականը, զոր շարադրեց եօթն Յեզանակները գրելէ, այս է՝ որպէս պիտի ասէին երկրայողքն՝ լեզուին կատարեալ հմտութիւն և մաքրութիւն ոտանալէն յետոյ, այնքան խրթին և սեղմեալ կ'երեւի՝ որքան Յեսուայ և չարչարանաց մեկնութեանց ամենէն մութ մասունքը: Վիտելի է միայն՝ որ աստուածարանական իմաստք Վարդանանց պատ-

1. *Նղիշէի* անանուն կենսագիրն ալ և առաւելեալ ի վարս արդարութեան՝ կ'ըսէ. «որ եւ այլ գիրս ստացեալ կանոնացն եւ զգուշաւորս սրբոց Եփեղեցոյ, Սոփ. Հայկ. հտ. ԺԱ. 40:

մութեան մէջ քիչ կը հանդիպին, մինչ միւս գրութեանց մէջ մեծ տեղ բռնած են: Ասոր հակառակ երբ Մեկնութեանց մէջ տեղ տեղ բուն կիրք մը կամ սրտաշարժ զգացմունք մը բացատրելու կը ձեռնարկէ, ոճը այնքան կը պարզի ու կը մաքրուի, որքան Վարդանանց պատմութեան ընտրելագոյն էջից մէջ: Եղիշէի գրութեան գլխաւոր յատկանիշներն են նմանութեանց առատութիւնը և վսեմութիւնը, զիմանութեանցը մէջ ցուցուցած բարկութիւնը, հակադրութեանց յաճախ գործածութիւնը և չափակցեալ կազմութիւնը, պատկերակերպ նկարագրութիւնքը, մարդկային սրտի և կրից տատանմանց խորին ճանաչողութիւնը, վերջապէս ստատիկ տպաւորուող և մանրակրկիտ միաբը՝ որով առարկայի՝ իրողութեան կամ խնդրոյ մը գլխաւոր և երկրորդական բաղմապիտի երևոյթները և հանգամանքը միանգամայն կը տեսնէ: Այդ վստահելի նշաններուդ ամէնն ալ կը գտնեմք երկարագոյն գրուածոցը մէջ, և գոմանս միայն համառօտ ճառերուն մէջ, քանզի այս վերջնոց նիւթը և կարծութիւնը ընդարձակ ստպարէզ մը չէր հայթայթեր Եղիշէի հանձնարոյն: Ամա նուիրեալ երկասիրութեանց մէջ կը տեսնեմք նմանօրինակ իմաստներ յար եւ նման բացատրութեամբք, որ նոցա ամենեցուն իրարու քիչ շատ մօտ ժամանակի մէջ գրուած ըլլալուն ապացոյց է: Կը թողու՞ք միւս մանր գրութիւնները, ամփոփելու համար մեր ուշադրութիւնը երկու երկարագոյն մեկնութեանց վրայ՝ Դատաւորաց և Զարչարանաց:

Վիտեմք՝ թէ ի չորրորդ դարուն քրիստոնէութեան ոգին տիրանալով այն ժամանակի մտաց և սրտից վրայ, կրօնական պերճ մատենագրութիւն մը յառաջ բերեր էր Հռովմէական և Բաւնական աշխարհին ամէն կողմերը: Մատուորական այդ մեծ շարժումը Հայոց բարձրաւանդակին վրայ ելլելու և անդ տարածուելու համար գրեալ թէ կէս դարու չափ միջոցի պէտք ունեցեր էր: Բայց աստ եւս արդիւնքը եկեղեցական մատենագրութիւն մը եղած էր: Քանի որ նախնի հեթանոսութեան սովորութիւններն և մեծամեծ դէպքերն ալ ոչ կարեւորութիւն ունէին և ոչ ախորժ կ'ազդէին, ազգային հանճարներն եւս քրիստոնէութիւնը հասկնալու՝ հասկցնելու և հերձուածները հերքելու պարապեցան: Եթէ մատենագիրք ոմանք մէկ մէկ հոյակապ անձանց հրամանաւ (Խորենացին՝ Սմբատայ Բագրատունւոյ և Եղիշէ՝ Դաւթի Մամիկոնէի հրամանաւ), գրիչնին ժամանակ մը անցեալ կամ ժամանակակից աշխարհական իրաց եղելութեանց պատմութեամբը զբաղեցուցին, զայդպիսի գրութիւնքս

պարտութիւններ և իբր, այդ երկու հոյակապ մասերնապարտ պրական գրոտներն համարել: Ապտբէն գոր ինչ նոքա երկրորդական և դուգնաքեայ կը վարկանէին, մեք իրաւամբք գրուի գործոց նոցա կը գտտիմք, վասն զի հանձարոյ բնական և ոչ բրոնադրանալ ծնունդքն էին. բայց և այնպէս պէտք չեմք մոռանալ թէ Խորենացին և Աղիւէն կեանքերնուն և աշխատութեանցը մեծագոյն մասը, ինչպէս իւրեանց ընկերակիցքը, կրօնական վարդապետութեանց, կառկարանաց թարգմանութեան և մեկնութեան և բեմադարութեանց սեփականեցին¹:

Վասն որոյ Աղիւէ ևս երբ գինուորութիւնը թողուց և կրօնաւորեցաւ, այլ և այլ մեկնութեանց ձեռնարկեց, գորս մեծ ասնկրուած շարադրած և խօսած կ'երեւի: Բայց այդ տեսակ երկասիրութիւնք նորա վառվռուն և զօրաւոր հանձարոյն անյարմար էին, որ զփութաւ կը հանգուրթէր սրբազան մասենից անողբելի պահանջմանց: Աս որ մարդկային կրից յուզմանց ճարտար նկարողն էր, պատճառարանելու պիտի ստիպուէր. նա որ զիւցադներգութեան լայնորձակ առպարիղին մէջ վազելու կամ առտուածերգութեան բարձրութեանց և խորոց մէջ ճախրելու ծնած էր, այժմ կրօնական վարդապետութեանց ամուր հանգուցիւք կը կաշկանդուէր: Բայց ինչ որ ալ ըլլար պարսպմանցը տեսակը, Աղիւէի հանձարը չէր կրնար փոխուիլ, և երբ ստիթը ներկայանայր, երբ կիրք մը բացատրել կամ պատկեր մը նկարագրել հարկ ըլլար, իւր կրակոտ երեւակայութեանը նշանները պիտի տար մեզ:

Ար յիշէք Յեփթայեայ ուխտը, որ Ամենացոյ գէմ պատերազմի դնացած ասեւնը երգուընցեր էր նուիրել Աստուծոյ, եթէ յաղթող դառնայր, զոր ոք իւր անէն զիմացը ելանէր: Յորժամ կատարեալ յաջողութեամբ կու գար իւր բնակարանը, միամօր աղջիկը զհայրն շնորհաւորելու կը վազէր: «Աղբս ի վերայ աս Յեփթայէ և ասէ. Վայ ինձ, դուստր իմ, ընկճելով ընկճեցեր զիս. և ես գրեւորն իմ բացի վասն յուխտ պատարագաց. և արդ ոչ կարեմ գարձուցանել: Երաց գրեւորն իւր աղջիկն և ասէ. Յիս դարձ հայր իմ. եթէ ինեւ ետ Աստուած գյաղթութիւն Խորայելի և ապրեցոյց ի ձեռաց Ամոնացւոցն, որպէս և ելին բանքն ի բերանոյ քո՝ արա համարձակ: Բայց խնդրուած մի խնդրեմ ի քէն, հայր իմ, մի արգելուր յինէն. թող երթայց ամիսս երկուս, լացից զկուտութիւնն իմ, ոչ ի

1. Վարդապետ կոչուելուն պատճառն ալ այս եղած է:

գիւղս և ոչ ի քաղաքս, այլ ի լերինս: Եւ հայրն փաղաքակի յանձն էստ և ստէ. Երթ դուստր իմ¹:

« Եկն եհաս ժամանակ պատարագելոյ նորա: Անդ ժողովեցաւ ամենայն Խորայէլ ի Գանայ մինչեւ ցԲերտաբէէ՝ մարգախողխող տեւ ասնելով զհայր առ որդւով: Երկու ամիսս լացին ի լերին, հնչեաց բարբառ զուժի նորա ընդ ամենայն երկիր, ժողովեաց և ան զբազմութիւն մարդկան. քանզի կարծեցին ամենեքեան՝ թէ նոր օրէնք դնին՝ ոչ ի մարդկանէ՝ այլ յԱստուծոյ: Սաստկացան վերջին լալիւնքն քան քան զառաջին երկուց ամսոցն. ի միտս իւրեանց այսր և անդր կոծեալ լինէին, յիշելով զԱբրահամ և զժամանակ փորձութեան նորա: Ամենայն բազմութիւնն արանց և կանանց զայս խորհուրդ ի մտի եղեալ՝ կարծեն զԱստուած այցելութիւն եկեալ հասանել նոցա:

« Եւ ընդդէմ պատարագին իրրեւ կարծիք մտաց նեղեալ տագնապէին, և յայանութիւն ձայնի ոչ եղեւ վերուստ ի վայր, փութացաւ Յեփթայէ և եհան զսուրն փաղաքակի, կափոյց զաչս մըտացն յանտեսութիւնն, մինչեւ աղիքն զալարէին ի զութ խանդաղատանաց, թէպէտ սիրան ի բերանն էր, հարաւ սուրն ի փոքս զատերն և կտրեաց: Առ ի գոչիւն հեղման արեանն և ի հոնչիւն կոկորդին, և ի շարժումն բոյր մարմնոցն՝ առհասարակ ամենայն բազմութիւնն բոյր մարդկանն միաձայն միաբարբառ ճեցին, իրր թէ երկինք և երկիր լացին զմահ միամօրին, զանտանկին յողջակէդ յանհրաման սեղանոյ անտի»:

Ի Սուրբ Գրոց գիտեմք թէ Սամիսոն պատանեկութեան տառնը տալիւ մը սպաննեց: « Եւ էջ Սամիսոն և հայր նորա և մայր իւր ի Թամնաթա. և խտտրեցաւ Սամիսոն յայգեստանն Թամնաթայ, և ահա կորին մի առիւծուց գոչեաց ընդդէմ նորա: Եւ յաջողեցաւ ի վերայ նորա Հոգի Տեառն և ճեղքեաց զնա իրրեւ զու մի այծեաց. և ոչ ինչ զոյր ի ձեռին նորա, և ոչ պատմեաց հօր իւրում և մօր իւրում զոր արար»: — Տես ինչպէս կը մեկնէ Եղիշէ ու կը նկարագրէ այդ եղելութիւնդ:

« Գործի հաստատեցաւ նա բարկութեան ի վերայ այլազգեացն. նովաւ կամէր առնուլ Աստուած զիրէժ որդւոցն Ենակայ: Եւ անդ էր շնապէս մի յառիւծուց, գոչեաց և յարձակեցաւ ի վերայ նորա: Առիւծ առիւծոյ պատահեցաւ, մինն հինաւուրց լի շարութեամբ, և

1. Ասկէ վերջը Աստուածաշունչ ամսոցն, զարձաւ առ հայր իւր, և արար Գիւրցն յետադայ խաւերը միայն կը գընեն: «Եւ եղեւ յետ կատարելոյ երկուց նովաւ զուխան զոր ուխտեաց»:

մինն այն ինչ կորիւն առիւծու մատաղ յաւուրց, և յի երկնաւոր զօրութեամբն. հին առիւծն գոչէր մեծածայն՝ ահ արկանելով մատաղ կորեանն, իսկ նա զօրութեամբ մոնչէ՝ քամահելով զանոյժ բոնո, և փափուկ մարմնովն հեղձուցանէր : Անգ ուրեմն շարաւէր թշնամին մարդկան, մինչդեռ հրեշտակն Աստուծոյ զաւեախս չքնող մարդկանն հօրն և մօրն աւետարանէր, լուաւ զամենայն ըստ կարգի զոր ասաց նմա հրեշտակն, դէտ ակն ունէր նմա թէ ուր կորուսցէ զնա ի զեղս¹ : Եւ յորովայնէ ի սննդեանն ոչ կարաց վնասել նմա. եկն եմուտ ի շար զագանն մոլեղնեալ. կատաղեցոյց և յարոյց ի վերայ նորա, թերեւս կարացէ զաստուածատուր շնորհան խափանել, զցանկալի ծաղիկն խամրեցուցանել, զարծարծեալ լոյսն Խորայկի շիջուցանել : Բազում զուեղք զիւտցն ընդ նմա եկեալ յօգնականութիւն՝ եկին մօին յառիւծն զազանացեալ. մոնչեաց ընդդէմ եօթնագիսակ մանկանն : Իսկ նա՝ իրրեւ զուխաւաւոր քահանայ՝ զաջ ձեռն զնէր ի վերայ զիւտցն և զահեակն արկանէր զնեքքին կզաւ կան, ի գիրկս իւր տանալ հեղձուցանէր զերեւակի սրամառութիւնն, և թմրեցուցեալ զանմահ շարութիւնն՝ ընդ նմին և զշունչ զազանին քնդեալ հանէր : Բազուկ առ բազուկ կարկառէր, և ձայն առ ձայն բարբառէր, զբազում զուեղս զիւտցն ի բաց հալածէր, ոչ բրաւ ջախջախեալ և սրով հասեալ՝ զգեղեցիկ բնութիւն առիւծոյն ոչ ապականէր, որ էր խորհուրդ բոլոր աշխարհիս² :

Բայց այն գրութիւնը՝ յորում Եղիշէի հանճարոյն մեծութիւնը և կորովը զօրս կը ցոյցէ առաւել եւս քան ի պատմութիւնն Վարդանանց, Քրիստոսի շարշարանաց և յարութեան Մկննութիւնն է՝ զոր շարադրած է ըստ Յովհաննու աւետարանի, և որ «Վարդանայ» եօթն Յեղանակաց չափ բնդարձակութիւն ունի : Անշուշտ սա՝ պատմական երկասիրութեանը հաւասար ոչ զուարճալի և ոչ անստգիւտ է, և այդ պատճառաւ գուցէ յերեսէ ընկած ի բանասիրաց : Սակալն ինչ պէսպիսի և սքանչելի հնարքներ և միջոցներ կը գտնէ հեղինակին բեղմնաւոր միտքը : Իւր գրչին տակ աւետարանչին խօսքերը զարմանաղտն երեւոյթներ կը ներկայացնեն մեզ : Հետորական և բանաստեղծական ձեւերն յաճախ են և յոյժ աշխատեալ, և երբ բնագիրը թոյլ տայ նմա, շղթայի զարնուած հզօր արծուի նման, որ կապերը յսնկարծ թուցած կամ արծակած գտնէ, կը թեւակոխէ ու կը սաւառնի այերց կամ անգնդոց մէջ, և այնպիսի

1. Հրեշտակը պատուիրէր էր Սամիւսանի մօրը՝ իւր յղութեան տակնը չխմել ոչ գինի և ոչ օղի և շուտել զամենայն

անսուրբ, քանզի Սամիսոն Աստուծոյ ուխտաւորը պիտի լինէր :

վանութեան մը կը հասնի, որոյ նմանը չեմք տեսներ նոյն ինքն Վարդանայ պատմութեան մէջ, որ սակայն հոծ է վանմի ընտիր օրինակօք: Ապացոյց մը տալու համար մեր ըսածին, միանգամայն և յորդորելու զազգայինս որ այդ Չարչարանաց Մկնութեան արժանաւոր յարգ և ուշադրութիւն ընծայեն, աստ կը գնեմք քաղուած մը:

Քրիստոս՝ յետ աւանդելոյ զհոգին ի վերայ խաչին՝ իջեր էր ի դժոխս, առ ի լուծել զիշխանութիւն մահու: Այդ վարդապետութիւնդ որ ի Զ դարուն Լատինական հանգանակին մէջ մտաւ, արդէն իսկ յերկրորդ դարէն ի վեր վառվռուն և ճոխ նիւթ մը հայթայթած էր սուհասարակ թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան Եկեղեցւոյ հարց երեւակայութեան և բեմասացութեանց, ինչպէս և միւսիմանակերտ պատկերաց, որոց նկարագրութիւնքը զոգցես ամփոփեալ են Նիկիոյեմեան Աւետարան կոչուած հինգերորդ դարու անվաւեր գրութեան մէջ: Ամենուն մէջ կայ դժոխաց յանկարծակի լուսաւորուիլը կենդանի լուսովն Քրիստոսի, երկաթեայ և պղնձաւիղի գրունքն՝ որպէս ի Հովնի (Իլիական Ը, 15), կամ պղնձակուռ գրունք և նիգք երկաթիք՝ որպէս յԵսայի (ԽԵ, 2), մահուան փախչիլն ու թաքչիլը և ապա կաշկանդիլն ու պրկիլն ի Քրիստոսէ: Ամանք զՄահ և զԴժոխս կ'անձնաւորեն՝ որպէս ի Յայտնութեանն Յովհաննու (Զ, 8 Ի, 14), և Մահն ահարեկ՝ կը հարցնէ. «Ո՞վ է սա»: Այլք զՍատան և զԴժոխս, և դէմ առ դէմ կը խօսեցնեն զնոսա, զՄահ կամ զՍատան չարութեան մէջ յամառ և զԴժոխս աւելի վաւանեալ և տարտամ ցուցանելով: Ոսկերերան Գաւթի բերանն ալ խօսքեր կը գնէ, «Համբարձէք զգրունս ձեր ի վեր» և այլն, նոյնպէս և Եսայեայ. այլք ի մէջ բերեն և զՅովհաննէս Մկրտիչ որ Քրիստոսի մօտաւորտ զալստեան լուրը բերեր էր ի Դժոխս: Որոգինէս կ'ըսէ՝ թէ Քրիստոս յաղթութեամբն աւար առաւ ոչ տարաւ Սեթայ զաւակները: Կն ի հայրապետաց՝ որք զյուճական Տարտարոսը կը յիշեցընեն երեքգլխեան Կերբերան. այլք Հրէից պէս տափարակ կը համարէին զերկիրս՝ գմբեթայարկ և բիւրեղեայ երկնաւ, ի ներքոյ երկրի՝ Դժոխք կամ Ծեօյ, ահագին և խաւարչուտ վայր, ուր իջանեն ամենայն հոգիք արդարոց և մեղաւորաց: Տեսնենք Եղիշէ ինչպէս կ'ըմբռնէ զվարդապետութիւնդ:

«Այլ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս զառ ի ներքոյ արեգակնան զամենայն զվրկադարձն կատարեաց, և ի ստորին կողմն երկրիս ամենայն զօրութեամբ իւրով խաղաց գնաց իջանել տեսանել զգօրու-

1. Տե՛ս Alfred Maury. Crovances Ath. Coquerel fils, Histoire du Credo, 1869. et légendes de l'Antiquité, 1863. և

թիւն մաշու և միտթար տալ Ազամեան դաւակին՝ որք յուսաշատութեամբ նստէին ի խաւարի և ի ստուերս մաշու։ Եւ իբրեւ եւհաս յամուր պարիսպն դժոխոց և յերկաթի պղնձանիզ դառնն, ձայն ահագին մեծ կարապետին զպարիսպն առհասարակ զողացուցեալ կործանեաց, և զօրութիւն կենդանի հրոյն զկարծրանիզ զրունն իբրեւ զմոմ հալեալ սպառեաց. և ճառագայթք ինքնածագ լուսին առ հասարակ տիեալ տարածեցան ի գոգս և ի խորշս անմատոյցս ամուր վայրացն նորա. մաշեցաւ և սպառեցաւ թանձրացեալ խաւարն, և երևեցաւ մերկ խոյսառակեալ գաղբատեսիլ զարդ սանձարամետականին՝։

«Յայնժամ մաշու զծիշ առեալ, զաղաղակ բարձեալ և լայր դառնապէս, զոչէր բարձրածայն և ասէր. Ո՞վ է սա որ եկն եմուտ յանմատոյց ամուրսն իմ, մեկնեաց զիս ի բնական խաւարէն զգեաւաւ իմմէ, և այբիմ ի տապ տապակիս յահագին ի հրեղէն փառաց նորա. ոչ մնաց ինձ խորշ խաւարի և ոչ մութ գիշերոյն, ոչ դաշտ փախտեան և ոչ լեռան թաքստեան և ոչ ծործոր տալսինի, չիք հեռատան թէ փախեայց, և ոչ խորխորատ մօտաւորութեան թէ կացցէ։ Անդունդք աղաղակեն թէ աստ է, և լերինք իբրեւ զմոմ հալին առաջի փառաց նորա. գերեաց զամենայն տարտարոս, դողացոյց զգօրս խաւարինս՝ զձախոյ մանկունսն իմ։ Վայ է զինեւ, եղուի եմ ես, կողոպտեաց զգանձս իմ, յաւարի էառ զամենայն զմեծութիւնս իմ, ոչ եթող ինձ յոյս միտթարութեան, և ոչ զմի ոք յիմոց սեփականացս։ Ո՞վ արդեօք իցէ սա, զի ես ոչ գիտեմ. Ենովք և Եղիս այսրէն ոչ եկին. Աբրահամ և Սահակ և Յակոբ ընդ իս դայս ոչ դործեցին. Նոյ և Աբել և ամենայն արդարքն ընդ ինեւ անկեալ զնին, Մովսէս և մարգարէքն ինձ հնազանդեալ են, Մեղքիսդեկ և ամենայն թագաւորք արդարք յինէն ոչ ապստամբեցին։ Եւ զի՞ մի մի թուիցեմ յանուանէ՛ զաղգս արանց կամ կանանց։

1. « Drove them before him thunder-struck, pursued
With terrors, and with furies, to the bounds
And crystal wall of heaven; which, opening wide,
Roll'd inward, and a spacious gap disclosed
Into the wasteful deep: the monstrous sight
Struck them with horror backward, but far worse
Urged them behind; headlong themselves they threw
Down from the verge of heaven; eternal wrath
Burnt after them to the bottomless pit ».

ՄԻԼՏՈՆԻ Կոր. Դրախտին, Գերք Զ։

ահա ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր արդարք և մեղաւորք, հօրք և արեւարք, ծերք և տղայք, նա և որք շտեմին զոյս աշխարհի, առ իս ժողովեալ են, ամենեքեան ընդ իմով իշխանութեամբ կան հնազանդեալ: Իսկ ո՞վ իցէ սա, տայր որ զիտացեալ: Եթէ զտեղին կարէի զիտել, թերեւ և հնարս ինչ իմանայի. եթէ յերկրէ է, ապա և զգաւառն զիտէի և զազդատոհմն. զրնութիւնն զոր տեսանեմ, ըստ ամենայն ազգատոհմի մարդկան բերէ նա զնմանութիւն. մանաւանդ զթիւ մասանց մարմնայն ոչ աւելի և ոչ պակաս գտանեմ, այլ ըստ ամենայնց և զտրայս: Բայց յերեսաց սորա կարի իմն զարհուրեալ եմ, զի եթէ յիջանեն իւրում առ իս զրազումս կորցեաց եհան յիւնէն, վայ ինձ եթէ չարակամաց սա անդրէն երանիցէ, երկնչիմ եթէ բնաւ իսկ զամենայն ընդ իւր տանի, և ես յիմոցս միայն մընացից: Կա և յանձնէ մեծ երկիւղ է ինձ, զի ոչ միայն զիմն հանէ յինէն, այլ և զտեղի խաւարինս ինձ ոչ թողու. և որպէս իմանամ, յայտմ խաւարէ զիս յայլ խաւար տալքելոց է. և երանի՛ եթէ այսպէս էր խաւարն՝ ուր տանելոցն էր զիս: Բայց եթէ այսպէս էր ուր տանէրն, նա և հանէր իսկ ոչ զիս աստի: Այլ արդ և ահա յայտնի եղև, որպէս ոչ զիտացի զգաւառ սորա, սոյնպէս և ոչ զիտեմ զխաւարն յոր զիտն տանելոց է: Բայց չար այս իսկ է ինձ քան զամենայն, որպէս երեւի՝ զի ոչ միայն վասն արդարոց եկեալ է այսօր, այլ և վասն ամենայն մեղաւորաց: Եւ եթէ ամէ և համար տանէ ընդ իս, և պահանջէ յինէն զոսկերս վախճանելոցն որք առ իս եկին, թերեւս կարեմ տալ: Իսկ արդ եթէ զԼէնովք և զԼեզիա յինէն խնդրեացէ, և եթէ զայս եւս արասցէ ընդ իս, յայնժամ ինձ վտանգ տալնապի և վարան ասարակութի, զի ոչ ուրեք գտանեմ երթալ:

«Արդ իբրեւ այսու ամենայնիւ Մահ յանձն իւր տալնապէր, և ոչ յումեքէ գտանէր բան մխիթարութեան, դժոխք ետուն պատասխանի մահու և տանն. Զրնութիւն սորա զիտեմք մեք, և զազգատոհմն զորա ճանաչեմք. դա է վասն որոյ ասաց յառաջագոյն Հոգին սուրբ. «Համբարձէք իշխանք զգրունս ձեր ի վեր, և համբարձցին զրունք յաւիտենից, և մացէ թագաւոր փառաց»: Եթէ կրկնեացես և երեքկնեացես և բազում անգամ հարցցես, զնոյն լուիցես. Տէր զօրութեանց, սա ինքն է թագաւոր փառաց:

«Եւ իբրեւ լուաւ Մահ զտէր անունն և զհօր և զպատերազմոց և ի կախ եկեալ ընդ իշխանութեամբ մահու, լուծաւ լքաւ և բեկաւ ամենայն զօրութիւն նորա, և հատաւ յոյս թագաւորութեան

նորա. զաշի հարեալ յերեսաց նորա՝ ձեպէր փութայր փախչել և թաքչել, և տեղի ոչ գտանէր¹. ձայն բարձեալ յաղերս մեծ ազաչէր և սաէր. Գիտեմ՝ զքեզ, Յիսուս Նազովրեցի, զու ես սուրբն Աստուծոյ. մի յառաջ քան զժամանակն տանջեր զմեզ: Այդ իրրեկապեաց գնա, և բեւեռեաց բեւեռօք. բեւեռեաց զոտս և զձեռս նորա, և պրկեաց կապեաց ընդ զօրութիւն անպարտելի խաչին. և ետ իշխանութիւն ամենայն մարդկան՝ որ խաչեղայն հաւատան և կատարեն զպատուիրանն Աստուծոյ Բանի, գնալ ի վերայ իմից և քարրից և ամենայն զօրութեան Մահու. էառ աւար բազում և բերեալ բաշխեաց ամենայն հաւատացելոց »:

Ինչ է այդ մեր կարգացածը: Քրիստոսի պարսպապատ զօխոց վրայ յարձակիլը կը յիշեցնէ մեզ « Կորուսեալ Գրախտին » մէջ Արղւոյն Աստուծոյ ապօտամբ հրեշտակաց զէմ երթալը: Զատուածութիւնը պատերազմող մարդոյ կերպարանաց տակ նկարագրելու ձեռնարկիլը մեծ յանդգնութիւն մի է, որ յայնժամ միայն կրնայ ներելի ըլլալ՝ երբ հեղինակը նիւթոյն զուգաշափ կորով զիղելու և խռնելու կարող ըլլայ: — Իսկ Մահուան մենախօսութիւնը, որ իւր « բնական զգեստէն՝ ի խաւարէն » մերկանալուն զայրացած՝ կ'ուզէ փախչիլ, և թաքստեան տեղի չգտնելով կը յուսահատի, որ քիչ մը վերջ սանդղարամետաց ազնամղին մէջէն՝ Քրիստոսի լուսաճաճանչ զէմքը գննելով՝ կը տեսնէ որ մարդոյ նմանութիւն ունի, և մտածելով որ համայն մարդկութիւնը իւր հրամանին ներքեւ կեցած է, սիրտ կ'առնու և ճար և հնար կ'որոճայ զայն ալ իւր ճիրանաց մէջ անցնելու, որ ըմբռնուելով վերստին ի դարհուրանաց՝ խորամանկութիւնը մէկդի կը թողու, կ'ողորայ « զձախոյ մանկունս իւր », և այնուհետեւ աստիճան աստիճան լքանելով՝ ամենայն յոյս կը կորսնցնէ, — կրնայ բազդատուիլ այն հոշակաւոր խօսքերուն զոր Միլտոն կը գնէ Սաղայելի բերանը, յորժամ սա Անդնդէն բարձրանալով առաջին անգամ Արեգական կը հանդիպի: Քլովիշթօք իւր Մեռականին վեշտասաներորդ երգոյն վերջը՝ Քրիստոսի զժոխք իջնալը նկարագրած է. կարգաւ տես թէ Լզիչէինը իւր պարզութեամբը և վսեմութեամբ անկէ վար կը մնայ:

1. « Hell heard the unsufferable noise, hell saw
Heaven ruining from Heaven, and would have fled
Affrighted; but strict fate had cast too deep
Her dark foundations, and too fast had bound ».

Լեթէ քիչ մը շարունակեմք մեր ընթերցումը, մանկամարդ կնոջ գողարիկ զգացմանց և սրառշարժ վարամանց գեղեցիկ օրինակ մը կը գտնեմք յետագայ մենախօսութեան մէջ զոր կը գնէ Լիզիչէ ի բերան Մագդաղենացւոյն:

« Լէւ քանզի հասէալ էր քուն յաչաց նոցա (կանանցն) զայն երիս տիւս և զերիս գիշերս, կանխագոյն յարեամ Մագդաղենացի եկն եհաս ի գերեզման անդր, և քանզի զվէմն ի բաց թաւալեցուցեալ էր հրեշտակացն, հայեցաւ ի ներքս, և զտէրունական մարմինն անդ ոչ ետես. վասն այնորիկ լայ կոծի ողբալով և առէ. « Զի՞նչ արարից, յո՞ երթայց, ո՞ր խնդրեցից, ի խաչէն իջուցին, ի գերեզմանիս եգին, զգուրս վիմով կնքեցին և պահն զգուշութեամբ. աշակերտացն վկայեմ, զի ոչ ուրեք շարժեցան զգիշերս ամենայն. ի Հրէիցն դայս ոչ ոք առնէր վասն մեծի շարաթուն պատուոյ. հեթանոսաց չէր ինչ փոյթ. նա և ումեք ի մարդկանէ չէ օրէն զխաղող չրջել. ի գաղանաց կասկած ինչ ոչ է վասն մեծի վիմիս ծանրութեան, և առաւել վասն զինուորացն պահպանութեան: Լէւ եթէ յարութիւն կարծեցից, այս վաղ կարի է. ընդ երեկս ուրբաթուն թաղեցաւ. գիշերքս ահա երկու են, իսկ տիւս օր մի է և ժամք երկու. և նա գերիս տիւս և գերիս գիշերս ասաց լինել ի սիրտ երկրի: Լէւ զիտրդ, որ յամենայն արդարն խօսէր, յայսմ վայրի ստեալ արդեօք. քաւ լիցի ոչ կարեմ վասն նորա յերկրայս լինել. սուտ և ոչ երբէք խօսէր, այլ արդար յամենայնի. քանզի զամենայն զոր ասաց ի կենդանութեան իւրում, եղև և կատարեցաւ. իսկ արդ յայսմ միայն ստիցէ՞ արդեօք: Այդ ես ոչ գիտեմ եթէ արդարեւ յարուցեալ իցէ և կամ նենգեալ յամեքէ: »:

Ը

Լիզիչեայ ծննդեան վայրն և թուականը չգիտեմք: Պատմանկութեան առեմը՝ Մեսրոպայ և Սահակայ պատրաստած վարժարանաց մէջ ուսեր էր հայերենի դպրութեանց հետ՝ գլուխակուն, զատորի և զպարսիկ լեզուս: Դոյն միջոցին (412-426) հայրապետքն իրենց երիցադոյն աշակերտօքն թարգմաներ էին զաստուածաշունչ գիրս նախ յասորերենէ, յետոյ Լեթմանսնից թարգմանութեամբը սրբագրեր էին կամ վերստին թարգմաներ: Աւելի վերջը, երբ

Լեփեսոսի ժողովէն (431) ետքը՝ Ղեւոնդ Երէց, Բովհան Լեկեղեցացի, Բովսէփ Պաղնացի, Արձան, Լեղնիկ և Կորիւն կը դառնային ի Կոստանդնուպօլսոյ, հետերնին բերելով աւելի ընտիր և ստոյգ Լեփանասնից օրինակ մը, ինչպէս և ուրիշ մատեանք՝ այդ նոր օրինակին հետ համեմատելու և փոփոխելու էին առաջին թարգմանումը։

Բայց Լեփանասնից վերծանութիւնը՝ որ Քրիստոսէ յառաջ երրորդ դարուն մէջ եղած էր, գիւրին չէր կատարելապէս հասկնալու ըստ բառեր և իմաստներ ստուգուելու կամ ճշդուելու կը կարօտէին. որոց համար բաւական չէր առաջին աշակերտաց գիտութիւնը։ Աստի քաջուշեղ, երկարողի և աւելի ստոյգ և կրտսեր աշակերտներէն՝ Մովսէս Խորենացին, Վաւիթ, Եղիշէ, Ղազար Փարպեցին և այլք ընտրուեցան երթալու յԱղեքսանդրիա, որ յայնժամ գիտութեանց, լեզուաց, վաճառականութեան և արուեստից գլխաւոր կեդրոնն էր։

Եղիշէ իւր ընկերներովը ճամբայ ելաւ (434ին), ու զէպ ի հարաւ իջնելով՝ հասաւ նախ Եղեսիա. անտի գնաց ի Պաղեստին։ Շատ տեղեր այցելեց ու քննեց անշուշտ. բայց իւր զրուածոցը մէջ — այն ալ նախնայն յարմարութեամբ — միայն երկու տպաւորութիւններ մեզ կը պատմէ. Ասորի միայնակեցաց վարքը և թափօր լերին գեղեցիկ նկարագրութիւնը՝ ուր հետիոտն ելեր էր։

Պաղեստինէն անցան յԱղեքսանդրիա. անդ հարուստ գրատանց և սուրբ Կիւրղի վարդապետարանին մէջ երկար ստեն կեցան մեր պանդուխտքն, օրպէս զի կատարելապէս հմտանան յայն լեզուին։ Այնուհետեւ ուղեցին նաեւ շիտակ յԱլլաղա, բայց հորմոց բռնութենէն յիտալիա ընկան². գնացին ողջունել առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի գերեզմանը, առանց սակայն երկար մնալու ի Հոմ։ Անտի անցան ընդ Ելլաղա յԱտտիկէ, սակաւ ինչ կեցան յԱթէնա,

1. Տես Միանձանց ճառը, և մանաւանդ «Բալլակերպութիւն Քրիստոսի» էջ 236. — «Լսելով յաւետարանէն ամենեւեպեան գիտէր զտեղին. բայց մեր եւս անձամբ իսկ ճասնալ եւ այօք տեսնալ, ոչ յատուկ միայն առանձինն, այլ բոլորով ընկերակցօք, որոց և կամ իսկ եղեւ ամանց մնալ ի լերինն, ոչ ըստ մարմնոյ ախորժութեամբ բաղձանաց, այլ առ ի գութ սիրոյն Քրիստոսի». և այլն։ Տես և էջ 239, Մատենագրութիւնք, 1859։

2. Եղիշէայ յիտալիա գնացած ըլ-

լալուն անձնական վկայութիւն մի մարթէ համարել՝ մարդկային մտաց ամենուրեք հասնելուն նկատմամբ զիւր հետագայ խօսքը. «Վաւ քոյոցդ մտացդ չկարես պահապան լինել. մինչդեռ կաս ի սուրբ տեղիս, զտանիս յանարժան տեղւոջ. գոս արդ ի քաղաքի, եւ տեսանես իտալիա. զործես ի ցամաքի, և ի ծովու. նախ ի նաւի. կաս ի յերկրի, և ի վեր յերկնից երկնի շրջիս ընդ գունդս հրեշտակաց »։ Մատենագրութիւնք, էջ 296։

սըր սպանեցին ձմերուան անցնելուն. և երբ Աստուանգնուպոլսոյ ճամբով դարձան ի Հայս (442ին), ՍաՀակ և Մհարոպ արդէն վախճանեալ էին¹:

Ինչ բրտ սյնուհետեւ Էղիշէ: Իրեն յատուկ անանուն կենսագրութեան² մը նայելով՝ « զինուորեալ էր Սրբոյն Վարդանայ և սպանաւորէր նմա, և էր հաւատարիմ յամենայն իրս աստուածային և մարդկային »: Ըստ այդոց հեղինակաց՝ քարտուղար և մերձաւոր ազգակից էր Սպարապետին:

Յարդի բանասիրաց ոմանք Արտաշատայ ժողովոյն մէջ (448ին) ներկայ գտնուող Ամատունեաց եպիսկոպոսը զԷղիշայ կարծեցին գնա: Արգարեւ ՍաՀակայ և Մհարոպայ աշակերտաց շատերը յեպիսկոպոսական աստիճան բարձրացան. բայց Յովսէփ, Էղնիկ, Սուշէ, Թաթիկ, Էրեմիա եպիսկոպոսունք, ինչպէս և երէցն Ղևնդ, որք նախագահ կամ անգամ էին նոյն ժողովոյն, առաջին աշակերտներէն են³. մինչ երկրորդ կարգի աշակերտքն, որոց զաւէն էր Էղիշէ, հազիւ թէ վեց եօթը տարի էր որ ուսումնին աւարտելով դարձեր էին ի հայրենիս: Էւ որովհետեւ համօրէն պատմադիրք գնա Վարդապետ կը կոչեն, վերջնոց այս կարծիքս մեզի հաւանական չի թուիր⁴:

Վարդանայ պատմութեան ճակատը՝ Վաւթի երկցու Մամիկոնի ուղղեալ ընծայականէն կը հետեւի՝ թէ սորա հեղինակը եպիսկոպոս մը չէր: Մնաց որ Էղիշեայ վարուցը վրայօք ունեցած անօտրտեղեկութիւնքս ալ այդ ենթադրութիւնդ չեն հաստատեր: Երբ Միհրանեսի նամակին արուած անվեհեր պատասխանին վրայ նախարարք ի Տիրսն կոչեցան, նոցա ընկերացան բազում քահանայք՝ որք ուրացողաց հետ համամիտ գտնուեցան⁵: Թէ Էղիշէ ալ Վարդանայ ուղեկցած էր, կը հետեւի նոյն խոյ իւր պատմութենէն⁶:

1. Խորենացի (523-527): Վարք Սահակայ և Մհարոպայ ի Սոփերք Հայկ. հտ. Բ:

2. Պատմութիւն Էղիշէի Վարդապետի՝ Սոփերք Հայկ. հտ. ԺԱ:

3. Տես Վարեգին վ. ի Պատմ. Հայ Գայրութեանց:

4. Վարդապետ Docteur տիտղոսը՝ Էղիշեայ եկեղեցական եղած ըլլալուն անգամ ասպաղղց չէ. դասախօսելու և քարոզելու պաշտօնը զիտութենէ և

հարտաբիտսութենէ կախեալ էր, և քահանայից սեփական առանձնաշնորհութիւն մի չէր:

5. Տես Էղիշէ. Բ. Գ. 250 « Իւրաքմ զսրովեցին զուխա քահանայութեանն... վարդապետք էիք առաքելական քարոզութեանցն » և այլն:

6. « Թէպէտ և ոչ իցեմք բառական ասել զամենայն շարին, որ անցք անցին անդէն ի կարաւանին ընդ զունդն Հայոց, սակայն և ոչ լուկ կամիմք ծած-

Հնարուոր չերեւիր տակայն՝ որ բարձրատախճան եկեղեցական մը այդպիսի պարագայներու մէջ գնացած լինի յարժանի դռան, և Փարպեցին և ուրիշ պատմադիրք չյիշատակեն գնաւ Լեզիշէի՝ Վարդանէն անրաժան՝ ամենայն իրաց և պատերազմաց մէջ նորա հետ գտնուած ըլլալուն բաւական տպացոյց է գրութեանը մէջ ցուցուցած սարմազիտական հմտութիւնը. զօրաց մէն մի շարժմունքը, տանց եղանակը, պատճառը, նպատակը՝ այնպիսի ճշգրտութեամբ և խելաշատ մտօք կը նկարագրէ, որքան կրնար սպասուիլ այն ժամանակի զօրավարէ կամ պատերազմափորձ մատենագրէ մը: Այդ գիտութիւնդ չէր կրնար ստանալ՝ բայց միայն զինակիր կամ բարտաւար-վարդապետն ըլլալով Վարդանայ: Տարակոյս չկայ՝ թէ այդ երկու պաշտօնէդ որն որ ըլլայ Լեզիշէի վարածը, սոքա չէին կրնար պատշաճիլ թեմական եպիսկոպոսի մը, որոյ բազմապիսի զբաղմունքը և հոգերն ալ պէտք էին արդիւն զԼեզիշէ ի զինուորական պարագմանց:

Բարեբախտաբար Աւարայրի նախատակութեան օրը՝ Լեզիշէ՝ պատահմամբ կամ գործով պատերազմին առնէն վտանգաւոր կողմը չէր գտնուեր: Ինքը պէտք էր տպրիլ դեռ՝ այդ մեծ ճակատամարտին յիշատակը անմահացնելու համար: Այնքան սիրելեաց կորուստն և հայրենեաց աւերման կսկիծը իւր գտնութիւնը տակաւին շամոքած՝ և Վաւթի երիցու խնդրանօք ձեռնարկելուն նայելով՝ հաւանօրէն Մամիկոնեանց զղեկին մէջ ի գիր առաւ վերջին եղելութեանց պատմութիւնը, այսինքն գառաջին եօթն յեղանակն, քանզի ութերորդին հանդարտ և պատմական ձեւը և իմաստասիրական խորհրդածութիւնքը բոլորովին կը տարբերին միւսոց վառվռուն և բանաստեղծական ոճէն: Մնաց որ Լեզիշէ ընծայաւ կանին մէջ, զոր եօթն յեղանակները աւարտելէ յետոյ շարագրած կ'երեւի, կը հաստատէ թէ յ'եօթն մասունն բաժաներ է իւր պատմութիւնը. և եօթներորդ յեղանակին վերջին տներէն ալ կը հետեւի՝ թէ ի սկզբան իրապէս տեղ կը վերջանայր: Հարկ է ուրեմն ժամանակի միջոց մը — ու բաւական երկար միջոց մը — դնել Լեօթներորդին և Աւթերորդին շարագրութեան մէջ: Առաջին յեղանակին մէջ պարբերութիւն մի կայ որ ճշգրեւ կու տայ մեզ Լեօթն Բեղանակաց գրութեան թուականը:

Ելելով զվիշտա նեղութեանն. այլ առաս-
ցուք փորը ի շատէ, զի ձայնակեցք լի-
ցուք այնոցիկ որք գառնապէս զմեզ ող-
բային. զի և դու իրբեւ լուիցես, ոչ

սակաւ արտասուս հեղուցուս ի վերայ
ազգին թշուառութեանն: Տես Յ. Գ. 4:

1. Տես Աւիշան Վարդապետի Հայ-
րունի, էջ 273:

« Դա և արջք օրհասականը ընդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնք կռուին. յորոց և խնամառունք տեղի տուեալ վախճին ի նոցանէ. Այսպիսի իմն եկեալ ձառնալ է վախճան տերութեան. Եթէ նարկունին չզգտն, և երե նարկանին չխմտնան. իբրեւ ոչ գտանի արտաքին թշնամի, ընդ տնձինս իշրեանց մարտ եղեալ կռուին: Ի զէս իսկ երանէ բան մարգարէին ի վերայ նոցա. « Այր, տէ, տա քաղցի իւրում չըջնացի, և կերիցէ զկէս տնձին իւրոյ »: Նման ամին և Տէր ինքնին տաէ. « Ամենայն տուն և բազումարութիւն՝ որ յանձն իշր բաժանի, ոչ կարն կալ խնամառուն »:

Այդ խօսքերդ Եղիշէ շէր կրնար գրել բայց միայն յամին 458, յոր ժամանակ Պերոզ և Արմիզդ՝ որդիք Յազկերտի, իրենց հօրը թողուցած աթոռ իրարու ձեռքէ յախշտակելու համար քաղաքահան պատերազմու կը պատառէին զպետութիւնն՝ զոր Յազկերտ այնքան անխնայ ջանիք ամրապնդեր էր: Երկուց եղբարց վէճը 457 և 458 տարիներն ամբողջ տեւեր էր, մինչեւ որ 458ին վերջերը Պերոզ Քուշանաց օգնութեամբ, որոց քով ապստիններ էր, Արմիզդայ յաղթելէն և զայն սպանանելէն ետքը քսան և չորս տարի (459-483) միաշեծան և անլրդով և մեծաւ պայծառութեամբ կառավարեր էր վերստին զպետութիւնն: Աւրիշ ներքին վրդովման յիշատակութիւն չունիմք մինչեւ Վաղարշայ որդւոյն Չարեհի զլուխ վերցնելը հօրը զէմ, որ աւելի ապստամբութիւն մի էր քան քաղաքական պատերազմ և որ հայկական այրուձիոյն հասնելովն զիւրաւ ընկճեցաւ:

Եթէ Եղիշէ իւր ընկերներովը Աղեքսանդրիա դնալու համար Հայաստանէն ճամբայ ելած տառեր (434ին) քսան քսանեւհինգ տարեկան մը կար, եօթն Եղանակները ի զիր առած տառեր 44-49 տարեկանէն աւելի չէր¹:

Այնուհետեւ թողուց իւր այնքան սիրած և շրջագայած աշխարհը և այցելած գերդաստանները², ու առանձնացաւ Մոկաց լեռներուն վրայ քարանցաւի մը մէջ ապրելու համար, հետի յամենայն ընկերութենէ և նոյն իսկ ի Միայնակեցաց:

Ի չորրորդ և ի հինգերորդ դարուն, Քրիստոնեայ աշխարհին՝ մանաւանդ Ասորւոց և Եգիպտոսի մէջ, հանճարեղ մտաց և զգայուն սրտի տէր անձանց շատերն ուսումնին աւարտելէ և քաղաքական շփո-

1. Կորին գրեաց զվարս Մես. է 480ին. իսկ Փարպեցին՝ 488 - րպպայ յամին 445 - 450: Խորենացին 490: Գիւր Պատմութիւնը գրած ըլլալու. 2. Տես յէջ 2 ի վերոյ:

թութեանց և յուզմանց փոքր ի շատէ ականատես և մասնակից լինելէ յետոյ՝ աննպատեաները կը քաշուէին, խոտածառակք՝ խարաղանագեան և գետնատարած անկողնօք կ'անցնէին զառօրեայ կենցաղան. աղօթիւք, հիացմամբ և խորհրդածութեամբք կը բարձրացնէին մտքերնին. ոմանք լեռնածորոց մէջ կը վերջացնէին իւրեանց օրերը. այլք ինքնարեր կամօք կամ ժողովրդեան թախանձանօք եկեղեցական կարգ և աստիճան ընդունելով՝ նորէն քաղաքական կենաց կը զոռնային: Խոտամբեր առանձնակեցութիւնը միայնակեցին խոռնուածոցը համեմատ՝ տարբեր ներգործութիւն կ'ընէր նորա բնաւորութեան վրայ: Ողջ և կտրիճ մտաց կարգէ դուրս կորով կու տար. աննպատին մէջ զմարդիկ առանց կրից և հանգարտօրէն դատելու վարժելով, աւելի սէր և զօթ կը զգային. մարդկային տկարութեան աւելի ներողամիտ և աշխարհիս վշտերը սփռելու աւելի յօժարակամ կ'ըլլային: Այգայիսններն իւրեանց երկրորդ քաղաքական ընթացից մէջ մեծամեծ գործոց ձեռնարկելով, անյողողոյց և արիւթեամբ և յարատեւութեամբ ի զլուխ հանեցին և յոյժ օգտակար գտան աշխարհիս. զոցա կարգէն են Ասկերեան և Մեհրապ: Իսկ զհիւանդոտ և տաքցլուխ բնութիւնները՝ աննպատի կեանքը աւելի կը զայրացնէր ու ծայրայեղութեան և երբեմն ալ յիմարութեան կը տանէր. այս վերջիններս եթէ պատահմամբ կամ պարագայից ստիպմամբ ի քաղաք իջանէին, բարկութիւն՝ կուր և շփոթութիւն միայն կը յարուցանէին:

Վեռնային կեանքը Նշիշէի ալ հանգարտութիւն բերաւ. երբ արդէն շարագրած եօթն յեղանակաց վրայ տաան կամ տաներկու տարի ետքը Եթերորդ մը աւելցնել և հայ միանձանց մի քանի խրատներ տալ ուղեց, միտքը և սիրտը մեծ փոփոխութիւններ կրեր էին. բարկութիւնը իջեր, անայշ տիրութիւն մը յաջորդեր էր: Աստուծոյ և կրօնից սէրը անշուշտ չէր նուազ անխառն և զօրաւոր. բայց մարդկային յանցանքը առաջինին շափ կիրք և զայրոյթ չէին պատճառեր: Վառվառն երեւակայութիւնը տեղի տուեր էր փիլիսոփայական խորհրդածութեանց. փոխանակ մարդկային նենգութեանց՝ կռիւներու, բնութեան կանոնաւոր և գեղեցիկ երեւոյթքը զբաղեցուցեր էին զինքը՝:

1. Կն ոմանք՝ որ այդ տարբերութեանց պատճառաւ Ութերորդ Զեղանակը ուրիշ մատենագրի երկասիրութիւն կը համարին: Իրաւամբ կ'ըսէ հայագէտ Եւրոպացի մը՝ որ այդ խնդիրը Հայոց

համար մտայնագութիւն պատճառելու չէ. վասն զի մէկ Նշիշէի տեղ երկու Նշիշէ կ'ունենան, ինչպէս որ Էրբայեցիք ալ երկու Էրայի ունեցած են:

Սակայն Լեզիշէ չկրցաւ մինչեւ վերջը իւր միայնութիւնը ան-
վերջով պահել Մոկայ այրին մէջ, որ իւր անուամբը յետոյ կո-
չուեր էր « Սուրբ այրն Լեզիշէի » : Բացօթեայ հովիւներ տեսեր
ու գնացեր հոչակեր էին ամէն դի զայրն և զտեղին : Ամէն կող-
մանէ հետաքրքիր և բարեպաշտ այցելուք կու գային տեսնելու զՏրգ-
նաւորն . իսկ նա խոյս տալով և ուզելով զինքն անյայտ ընել,
Ոչտունեաց գաւառն անցաւ ու անդ Վանայ ծովուն եզերքը զար-
ձեալ քարայրի մը մէջ հաստատեց զիւր բնակութիւնը : Միայնա-
կեցութեանը մեծագոյն մասը Մոկայ աշխարհն անցուցեր էր .
վերջին բնակարանին մէջ սակաւ տմա միայն ունեցաւ ապրելու :
Անցաւորք պատահամբ անկենդան մարմնոյ մը հանդիպեր էին,
քննութիւններ կատարուեցան և ստուգուեցաւ թէ Լեզիշէն էր՝ որ
յառաջնունն Մոկայ գաւառին մէջ կը բնակէր : Անդ՝ քարայրին
մօտ՝ շինեալ հանգիստ՝ փոխէին ի տեղի հանգստանն, բազում
բժշկութիւնք լինէին և գերեզմանն եղև ուխտատեղի :

Երբ Լեզիշեայ նշխարաց գտնուելուն լուրը հասաւ Մոկայ իշ-
խանին ականջը, տրտմեցաւ յոյժ որ իւր երկրէն դուրս զիւր էր
նորա մահը . բժշկութիւն հայցելու կեղծօք եկաւ օթեւանեցաւ
նորա գերեզմանին մօտ կ'ուզէր մօտ մի ունենալ ի նշխարէն,
բայց չէր համարձակեր յայտնի մերձենալ և աւնուլ՝ ակնածելով ի
բնակչացն աշխարհին և ի նահապետէն Ոչտունեաց : Ուստի ձեռքը
և տաքը ծածուկ կտրելով՝ փախաւ գնաց իւր երկիրը : Գողութիւնը
չուտով իմացուեցաւ ու ահագին աղաղակ մը յարոյց . Մոկք և
Ոչտունիք իրարու հետ կուռոյ պիտի սկսէին, բայց շատ շանցաւ
երկու կողմն ալ խաղաղեցաւ : Մոկայ իշխանը վկայարան մը շի-
նել տուաւ Լեզիշեայ առաջին այրին մօտ ու անդ ամփոփեց Սրբ-
բոյն նշխարքը : Ամենայն ջանք ըրաւ՝ որ այս վայրս աւելի մեծ
ուխտատեղի մի ըլլայ քան զայն յորում՝ վախճանեալն էր Երա-
նելին . այնպէս ալ եղաւ ու նորա մահուան տարեդարձին մեծ
տօն կը կատարուէր ² :

1. « Որ և այժմ ամենեցուն յայտնի
է », կ'ըսէ անանուն կենսագրութիւնը,
և վկայ ազգաց յազգս երանելւոյն : Սոփ.
Հայկ. հտ. ԺԱ., 42 :

2. « Նշխարքն Լեզիշեայ փոխադրեալ
գտանին այժմ ի Չաղար-Ստուտածածին
վանո, ի ստորոտ բարձր և ծաղկաւեա
Արտոս լերին՝ որ ձգի ի հարաւոյ գե-
տոյն Խոշաղայ և յարեւելեց հարաւոյ

ծովուն վանայ և որ դորձէ զձորն Ստա-
նայ » (Աիշան վ. Տեղագիր, 95) : Գերեզ-
մանն վանուցս տաճարին անշուք գաւթին
մէջ էր : Չորս հինգ տարի յառաջ Աղթա-
մարայ կաթողիկոսը զայն բանալով տա-
ճարին մէջ փոխադրեց, և իբր յիշատակ՝
Լեզիշեայ մասն և ատափերէն մին վերջը-
նելով յԱղթամար տարաւ : (Արեւելք
լրագիր, 23 Ապրիլ 1887) :

Այսու հանգերձ Եղիշէի մահուան թուականը չհասաւ մինչեւ ցմեղ. ամանք զայն 480ին կը դնեն: Ութերորդ Եղանակին վերջերը, յետ ասելոյ թէ Պերող արձակեց զհապետը նախարարսն (յամի Տ. 463-464), Եղիշէ կ'ընդհատէ պատմութիւնը, և նախարարաց զարձը չյիշած՝ կ'ուզէ նոցա բացակայութեան միջոցին՝ կանանց կրած տառապանքը նկարագրել, և ապա վերադառնալ ձեռք առնուլ իւրաց շարքը, այս է պատմել նախարարաց վերագարձն ի հայրենիս՝ որ այդէն տեղի ունեցեր էր: Այդպէս պէտք է խմանալ անշուշտ սա խօսքս. « Իսոյց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ զալ պիտի », և ոչ թէ Եղիշէ ուզեց խառնանալ ապագայ զիպաց պատմութիւն մը: Յայտ իսկ է՝ թէ կանանց նկարագիրն ալ անցեալ ժամանակի կը վերաբերի և ոչ ներկայի: Ուրեմն Եղիշէ նախարարաց զարձէն (464) ետքը շարագրեց զՈւթերորդ Յեղանակը: Այրաջամբ խոստովանողին համար գրածէն ալ պարտ է հետեւցնել՝ թէ սա ի Հայաստան գտնուէն ետքը (463ին) մէկ քանի տարի դեռ աւարեցաւ: Ասանկով Ութերորդ Եղանակը 470էն շատ յառաջ շարագրուաց չկրնար ըլլալ: Այսու ամենայնիւ եթէ տասը տարի դեռ կեանք ունեցած ըլլար, հաւանական է թէ Եղիշէ կը շարունակէր գիւր պատմութիւնը: Աւելի յարմար կը թուի մտայ՝ թէ նա 470էն սողին չապրեցաւ: Վաղով հաւանական հասակին, որովհետեւ աւելի առողջ և կրտսեր աշակերտներէն էր իւր ընկերաց հետ ճամբայ ելած ատենը դէպ յԱղեքսանդրիա, ի Հռոմ և յԱթէնս, քսան՝ քսան և հինգ տարեկան ըլլալու էր. և քանզի ութինը տարի անցուց ի պանդխտութեան՝ ճանապարհորդութեամբք և ուսմամբ, Հայաստան դարձած ատենը 34 տարեկան կ'ըլլար, այս է 442ին: Այդ հաշուով Եղիշէի ծննդեան տարին հինգերորդ դարուն սկիզբները կ'իյնայ, և տարիքը վաթսուներ քիչ կ'անցնի, որ անոր կարգէ դուրս զգայուն բնութիւնը, ժամանակին խառնաշրփոթութիւնքը, հայրենի աշխարհին դժնդակ աղէտքը, և վերջապէս քարանձառի մէջ վարած խտրակեցութիւնքը ի նկատողութեան եթէ առնենք, աւելի երեւալու է քան պակաս:

Թ

Լեզիկայ պատմութիւնը առաջին անգամ տպագրեցաւ 1764ին ի Կոստանդնուպօլիս՝ ի ձեռն Լւմիսիանայ միարտն Աբրահամ վարդապետի, որ միայն մէկ զրչագիր մի ունեցեր էր: Երկրորդ տպագրութիւնն եղաւ ի Բեդրպուրի 1787ին ի ձեռն իշխանացն Յովսէփ Արղութեանց արքեպիսկոպոսի: Երրորդը՝ նոյն տարին ի Կոր Կախիջեան: Չորրորդ տպագրութիւնն եղած է զարձեալ ի Կոստանդնուպօլիս յամին 1823, ըստ ՈՒՄՂ թուականաւ ձեռագրի միոյ՝ զոր օրինակեր էր ի Հայաստան Վէրդ զպիրն Պալաացի, Հեղինակն Պարսկերենէ ի Հայ բառարանին, և որ ինքնին իսկ օրինակուած էր աւելի Հնագունէ մը, զրեալ յԱլբարատեան աշխարհի ի թուականութեան Հայոց ՈՒՄՂ, յաւուրս Հայրապետութեան Տեառն Կերտսի, եղբոր Վրիգորիսի, որ նստէր ի Կլայն Հոփմէական:

Վենետիկ Միսիթարեանք 1825ին և 1828ին կրկին տպագրութիւն ըրած ատեննին, վեց ձեռագիրս ունէին, յորոց ՌՃԻ թուական կրողն սառցագոյն էր քան մինչև ցայն վայր գտնուածները, և որոյ Հեռեւութեամբ և Ֆնացածներուն ալ ուշիմ բաղդատութեամբ, յաջողեցան բաւական ուղիղ բնագիր մը ի լոյս բնծայելու: 1838ին հրատարակեցին առաջին անգամ Լեզիկէի ամբողջ մասնաւորութիւնքը: 1842ին նոր տպագրութիւն մը ըրած ատեննին, Խոթնեւորդ զրչագիր մը ձեռք ձգեր էին, որ առջի տպագրութեանց ազգութիւնը հաստատեր էր և պատճառ տուեր էր կրկին հարցափորձի և ընտրութեան ոչ ստիպ տեղեաց: Ուրիշ տպագրութիւնք ալ եղան նոյն Միարանութենէն աւելի մօտ ժամանակներս. ինչպէս 1852ին, որոյ առաջին երկու յեղինակները բաղդատուած էին Լիմ գտնուած հին երկրաթագիր՝ բայց թերի ձեռագրի մը հետ: 1859ին՝ Լեզիկէի ամբողջ երկասիրութիւնքը երկրորդ անգամ, և վերջապէս 1864ին, զոր վերջինն բլալուն համար մարթ է ընտրեալոյն համարել, թէպէտ առջի տպագրութեանց բաղդատմամբ՝ կրած փոփոխութիւնքը միշտ ուղիղ չեն:

Լեզիկէ տպագրեցաւ և ի Մոսկուա 1861ին. ի Թէպոսիա՝ նոյն տարին՝ ըստ Անձեւացեացն կոչուած օրինակի. ի Բարիկ, յԵրու-

տաղէմ 1865ին, ի Կոստանդնուպօլիս 1866ին, ի Զմիռնիս 1867ին
և ի Տփլիս 1879ին: Տպագրութիւն մի այլ եղած կ'երևի Կալ-
կաթա յամին 1816:

1877ին Պ. Կ. Կոստանեանց տպագրել տուաւ ի Վիեննա եր-
կասիրութիւն մը՝ որ կը բաժանի յերիս մասունս, առաջինը՝
Արշակունեաց անկմանէն մինչեւ ցՎաչան Մամիկոնենի մարզ-
պանութեան սկիզբը, այս է կէս դարու չափ միջոցի պատմութիւնն,
զոր հիւսած է՝ քաղելով, իրարու կապելով և ընդմիջելով Լեղիշէի՝
Փարսեցւոյ՝ Խորենացւոյ և այլ տոհմային պատմչաց բնագիրները:
Երկրորդ մասը առաջնայն վերձանութիւնն է յաշտարհիկ բարբառ
Ռուսաշայոց: Երրորդը կը պարունակէ տեղագրական, պատմական
և լեզուաբնական կարեւոր ծանօթութիւններ, յորոց և մեք սգաե-
ցաք ոչ սակաւ:

Ներկայ տպագրութեան օրինակ տալնք Վեննակոյ 1864ի
հրատարակութիւնը, բաղդատելով զսա 1842ի տպագրութեան կըռ-
նակը ամփոփեալ զանազան ընթերցուածք, Կոստանդնուպօլսոյ
երկրորդ և Թէոդոսիոյ տպագրօք, և նշանակելով ի տեղւոյն երբ
փափոխութիւն մը ընել հարկ սեպեցինք Միսթարեան բնագրին:

Թէպէտ այլեւայլ օրինակաց իրարու բաղդատմամբ՝ ազիտու-
թենէ յառաջ եկաց տկամայ կամ կամաւոր գրչագրի սխալները
մեծաւ մասամբ ուղղեալ են արդէն վերջին տպագրութեանց մէջ,
սակայն պէտք չէ կարծել՝ թէ Միսթարեանց այլեւայլ տպագրիւնե-
րը, ինչպէս և Անձեւացեանց ըսուած օրինակին համեմատ եղածն՝
անհատապէս՝ ամենայն մասամբք անստղիւտ ըլլան, սոցա պարու-
նակած թերութիւններէն ոմանք հասարակ են ամենեցուն, ամանք
ալ յատուկ են մէն մի ձեռագրաց՝ որ օրինակ եղած են իւրաքան-
չիւր տպագրին: Առջիններէ՝ որ թուով սակաւագոյն են, պիտի
ուղղեմք երբ կարելի ըլլայ, զբաղաշատկան հետազոտութեանց և
երբեմն ալ ժամանակակից պատմչաց լուսով: Իսկ երկրորդները,
որք աւելի լեզուի կամ իմաստի կը վերաբերին, մատենագրական
քննադատութեամբ: Այսու ամենայնիւ կ'ուզեմք ազգարարել ասո՝
թէ զոր ինչ թերութիւն համարեմք ներկայ ընտրելագոյն տպա-
գրաց մէջ, մասնական բաներ են, և թէ ուրիշ կողմանէ՝ չունիմք
պատճառ կարծելու՝ թէ այժմ մեր ընթերցած Լեղիշէն յօշատեալ
կամ աղաւաղեալ գրութիւն մը ըլլայ:

Թափմա Արծրունին սակայն պատմագիր իններորդ դարու, պա-
կասեալ կը համարի զայն: Այս հեղինակիս նայելով 428էն մինչև

451 թուականը՝ Արծրունեաց տան ամենէն հոյակապ տնձը՝ Վահան մի էր. «այր սրտեայ և ուժեղ, քաջախորհուրդ և իմաստնախորհ, խոնարհ, առաստաձեռն և զուարթամիտ», որում նախարարք յանձնէին «զթագաւորարնակ տեղին Մեծին Տրդատայ, շինել նմա տուն թագաւորաց, քանզի խորհեցան թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հայոց»։ — Բայց կ'երեւի որ Տանուտեարք քիչ մը վերջ մտքերնին կը փոխեն ու զՎարդան իրենց պալատ կը ճանաչեն. նոյնպէս կ'ընէ և արծրունին Վահան։ Աւարայրի պատերազմին մէջ ալ Վահան՝ միշտ Վարդանայ քով՝ մեծամեծ քաջութիւններ կ'ընէ, ու նորա հետ ի միասին կը նախատակի։

Վահանայ Արծրունեայ նկատմամբ Եղիշէի մէջ ամենեւին յիշատակութիւն չգտնուելուն պատճառը հետեւեալ եղանակաւ կը պատմէ մեզ թովմա։

Պարսից Պերոզ թագաւորին ատենը՝ Բարծուսա նեստորական եպիսկոպոսը կու գայ յԱրգնարդիւն և ի Մոկս, իւր մուրուրթիւնը սերմանելու. և որովհետեւ Եղիշէ այն միջոցին Մոկաց մէջ կը բնակէր, Բարծուսա պատմութեան գիրքը խնդրեց ի նմանէ և խնդիրը ընդունեցաւ։ Բայց Արծրունեաց Մերշապուհ իշխանը (անուշտ Եղիշէի Ներշապուհը) որ յայնժամ բերդի մը մէջ ամրացած էր ի Տմորիս, խստիւ հրաման կը դրկէ նմա ելանել զնալ ի սաճմանացն։ Բարծուսա յոյժ գայրացեալ ի պատգամէդ, վրէժ-խնդիր ոգւով՝ Եղիշէի գրոց մէջէն Արծրունեաց տան և Վահանայ մարտիրոսութեան վերաբերեալ յիշատակութիւնները կը հանէ։ Երբ գիրքը հտ տուեր էր, Եղիշէ Ոչտունեաց դաւառին մէջ առանձնացած ըլլալով՝ ատեն չէ ունեցեր միւսանգամ աչքէ անցնելու, որովհետեւ անդ եղաւ իւր փոխումը։ Իսկ այլք մտքերնէն անգամ չանցնելով եղած խարդախութիւնը, կարծեցին, կ'ըսէ թովմա, թէ Եղիշէ այնպէս շարագրած է։

Դժուարին է համաձայնեցնել Արծրունեաց տան պատմչին այդ խօսքերդ Եղիշէի և Փարպեցւոյ հետ։ Եթէ այսպիսի Վահան մի ալ եղած է, Արծրունեաց մեծ տան նախապետը ըլլալու չէ, այլ երկրորդ կամ երրորդ տան իշխանը։ Միթէ Եղիշէէն հինգ դար վերջ գրող թովմասը իւր ցեղին պատմութիւնը աւելի շքեղացնելու համար այդպիսի աւանդութիւն մը յառաջ չի՞ բերեր. և ինչո՞ւ համար Բարծուսա ջնջէ Վահանայ յիշատակութիւնքը՝ որ իրեն

1. Պատմութիւն Կերսեսի Պարթեւի, Նշանոթ. էջ 133։ Սոփ. Հայկ։

միտա մը չէր բրեր, ու նորա տեղ դնէ Ներշտպուհինները որ զինքը կը հալածէր: Եթէ Եղիշէի գիրքն հերետիկոսապետին ձեռքն անցնելով, վաճանայ պէս նշանաւոր մարդու մը անունը վերցուեր էր, ինչ պատճառ կար որ ժամանակակից հեղինակաց և ոչ մին գնա չլիէր, և Փարպեցին եւս մոռանայր, կամ լաւ եւս ասելով՝ փոխանակէր գնա ընդ այլում: Փարպեցին որ թէպէտ Եղիշէի չափ այն ժամանակի իրաց չէր մասնակցեր, բայց մինչեւ պատերազմին ատենը կամսարականաց և աւելի ետքը Մամիկոնէից տան մէջ երկար տանն բնակեր էր¹, և նախարարաց գերութենէ՝ դառնալէ ետքը՝ ի սոցանէ և մանաւանդ Արշարունեաց իշխանէն խիտ շատ տեղեկութիւններ հաւաքեր էր, և որ իւր ազատօրէն խորհրդածութեամբքը շատ անգամ կ'ուղղէ կամ կը լրացնէ զԵղիշէ, և սուհասարակ այնքան կը տարրերի ի նմանէ, որ ընթերցողը կրնայ իրաւամբ կարծել՝ թէ աշացը առջեւ չէր ունեցեր մեր հեղինակին գրութիւնը²:

Վերջերս 1893ին, հայագէտն Փր. Կոնիրի, Լիոնի մատենադարանի հայկական ձեռագրի մը կազմին մէջ մագաղաթեայ երկու հատակոտոր գտաւ յԵղիշէէ՝ երկաթագիր, այս է չորս էջ, ամէն մէկը բաժանեալ յերկուս սիւնակս՝ որք քսանական տողս ունին, ընդ ամէնը 160 տող: Առաջին էջին առաջին սիւնակին ձախակողմը վերէն ի վայր աւրուած է, և միայն մէն մի տողի վերջի տառերը մնացած են. միւս սիւնակները բաւականապէս ամբողջ կրնան համարիլ ներկայ օրինակաց հետ բաղգաստութիւն մը ընեւ լու համար: Ընթեռնի մասը վեցերորդ Զեղանակին 10դ տան « ոչ տակաւ նախնիրս ի տեղուցն գործէր » բառերէն սկսելով՝ ներկայ օրինակաց հետ միահետ կ'ընթանայ մինչև 11դ տան վերջը. « զմիւս մեանս սատակելին միևն է ի մոռտս արեգակրան »: Անմիջապէս ետքը 12դ տնէն՝ « Բանգի ոչ երե կոյով եր որ յայրեաց, եւ կոյով եր որ պարտեցաւ » պարբերութիւնը միայն կու գայ: Այնուհետեւ 13, 14, 15 տուներու հետ համաձայն կ'երթայ ու « հազար երեսուն

1. Տես զԺուղթն զոր գրեաց յԱմիգայ:

2. Միւլիթարեանը հին երկաթագիր մատենի կողք մը գտան, աւելի հին երկաթագիր մագաղաթէ, որոյ վրայ գրուած էր. « Վկայութիւն սրբոյն վարդանայ և Հմայեկայ և վահանայ և Սահակայ Հայոց ապարապետաց, և ամենայն սուրբ արանց որք մեռան ի Քրիստոս »: Ըստ մեզ այդ գրութիւնդ, որ երկայն

քննագատութեան նիւթ եղած է յԱւիշան վարդապետէ (տես Բաղմազէպ 1851: Օգոստոս), ապացոյց չի կրնար ըլլալ վարդանայ նիզակակից Ասծրունի վահանայ մը գոյութեանը, մինչև որ չհաստատուի — որ կարծեմ անկարելի է — թէ այդ կողքիդ վրայի ճաշոցի մասն Եղիշէէ քիչ վերջը կարդադրուած է. վասն զի են ուրիշ վահաններ որք նահատակեցան վասն Քրիստոսի:

և զկեց այր» բառերէն ետքը կ'աւելցնէ « Որք մեծաւ ձգնութեամբ
վասն տուրք ձաւառոց ի վերայ տուրք եկեղեցոյ պատերազմեալը
կատարեցան ի Քրիստոս : Ասոր ետեւէն կու գայ 16դ տունը
մինչև « քան զՀայոցն » : Երկաթագիրը այսուհետեւ կը ցատքէ
Եօթներորդ Եղանակին 3դ տան, զոր խառնաշփոթ կերպով կը
կապէ նախընթաց իրաց, ու միաձեւ կ'երթայ ներկայ օրինակաց
հետ մինչև այն տանը վերջը : Այդ կու գան երկու տողք՝ որոց
սկիզբը խանգարեալ է, ու վերջին բառերը միայն կան՝ որք չեն
համեմատիր ներկայ օրինակաց հետ, ինչպէս առաջին էջին ա-
ռաջին տողերուն վերջին բառերն : Այդ զանազանութիւններէ կը
հետեւցնէ Կոնիքի՝ որ ներկայ ձեռագիրք չափէ զուրս կերպարա-
նափոխ եղած ու ընդմիջարկութիւններ (Interpolations) առած
են՝ հաւանօրէն Ժ դարէն ետքը :

Ըստ մեզ այդպիսի եղբակցութեան տեղի չկայ բնաւ : Ինչ որ
հատուկապէս աւելի ունին կամ պակաս բաղդատմամբ այժմեան
օրինակաց հետ, յայտնի կ'ընեն թէ այդ երկաթագիր ձեռագիրը չէր
բնագիր Եղիշեայ, այլ քաղուածոյ, որ Սրբոց վարքի ոճով՝ նահա-
տակութեանց որպիսութիւնը ցուցանելու համար պէտք եղածը
միայն առեր էր ի բնագրէն, և ի բաց թողուցեր էր քաղաքական
հանգամանքն և քերթողական նկարագրութիւնքն : — Տես Հանդես
Ամսօրեայ, Վիեննա, 1893, Մայիս :

Եղիշեայ գրութեան աղաւաղման կրօնական տուող բան մը եթէ
կայ, այս է՝ թէ գրչագրաց մէջ ընդհանրապէս հինգերորդ յեղա-
նակը վեցերորդ կոչուած է նորին վեցերորդին վերնագրով, ու
միաձեւ կը շարունակի մինչև ցեօթներորդն, մէկ ձեռագրի մէջ
միայն՝ տպագրաց հինգերորդ յեղանակին հինգերորդ գրուցուած է՝
վեցերորդին խորագրով : Եղանակին մէկը արդեօք բոլորովին պա-
կոս է, պատմութեան անընդհատ կարգը շտայ ինչ հաւաստի գու-
շակել ¹ :

Եղիշէի պատմութիւնը Եւրոպացւոց առաջին ծանօթացնողն
եղաւ Նայման գերմանացին արեւելագէտն իւր անգղիական թարգ-
մանութեամբը, զոր տպագրեց ի Լոնտոն յամին 1830 ² : Անկէ
ետքը՝ 1840ին իտալական թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ
ի Վենետիկ՝ Վարէլլէզզի հայագէտ քահանային աշխատասիրու-
թեամբը : Քանի մը տարի յետոյ՝ Վապարանեան Կարապետ վար-

1. Տես Եղ. Տպագրութիւն Միեթ .
ՌՄՀԷ, ծանօթութիւն յէջ 379 :

2. The History of Vartan, by
Eliseus, bishop of the Amadou-
nians, 1 vol. in 4. 111 էջք :

դապեսը կը հրատարակէր ի Բարիզ « Քրիստոնեայ Հայաստանի ընդդիմակալութեան պատմութիւնը » որ աւելի ազատ վերածուծիւն մի է քան հաւատարիմ թարգմանութիւն¹ :

1853ին հրատարակեցաւ ի Տփղիս ռուսերէն թարգմանութիւն մը աշխատասիրութեամբ հայազն Պ. Պետրոս Զոնչէյէֆի :

1863ին Պ. Սիմէոնեանց տպագրեց ի Մոսկուա թարգմանութիւն մը յաշխարհիկ բարբառ ի պէսս հայազգեսց :

1869ին Պ. Վիկթոր Լանկուա նշանաւոր գաղղիացի հայագէտն՝ հայկական Պատմաց շարակարգին² մէջ ընտիր թարգմանութիւն մը տուաւ Եղիշէի՝ հանդերձ պատմական և քննադատական ծանօթութեամբ :

1. Soulèvement national de l'Arménie Chrétienne au Ve. siècle. 1
հաս. ութածալ, 358 էջ. տախտակաւ :

2. Collection des historiens de l'Arménie. Paris, Firmin Didot, en 2 vol.

ՅԱՂԱԳՍ ԼԵԶՈՒԻ

ԵՒ ԴԵՆԻՆ ՊԱՐՍԻՑ

Ա.

Եղիշէի պատմութիւնը լաւ հասկնալու համար ամենակարեւոր կը դատենք զրացի և իշխող Սասանեանց լեզուին՝ զպրութեանց և կրօնից վրայ քննութիւններ ընել, զոր մեծապէս կը զիւրացնեն մեզ Եւրոպացի հնագիտաց վերջին խուզարկութիւնքն: Վարդանանց պատմութեան՝ ինչպէս և Եղնկայ Աղանդոց զրբին մէջ ամբողջապէս տեղեկութիւնքն թանկագին են անշուշտ, և եթէ նախկին պարսից կրօնական մատենաք յետին ժամանակները երեւան ելած և մեկնուած չըլլային, զայդ երկու գրութիւնադ Սասանեանց դէնին և բարուց նկատմամբ իբրեւ ճոխագոյն պատմական աղբիւրներ կրնայինք համարել: Բայց որովհետեւ դոքա Պարսից հետ առօրեայ յարաբերութիւն ունեցող և նոցա կրօնական վարդապետութեանց և ներքին իրաց տեղեակ՝ ժամանակակից Հայոց համար՝ գրուած են, ընտան է որ այժմ անկատար և երբեմն ալ մթին երեւան մեզ:

Ազգի մը ինչ ըլլալը իմանալու համար չի բաւեր՝ որ անոր պատերազմաց և նշանաւոր զիպաց հմուտ ըլլանք, պէտք է որ նորա մտաւորական զարգացումը և վիճակն ալ տեսնենք: Թէ Հայք աշխարհիս հնագոյն ազգերէն մին են՝ ոչ ոք կարէ ժխտել, բայց եթէ ուզենանք զիտնալ այդ ազգին հինդերորդ կամ՝ չորրորդ դարէ առջի վիճակը, կառավարութեան ձևը, կրօնքը, բարքը և լեզուն, անյաղթելի դժուարութեանց կը հանդիպինք՝ ուրք կը

1 . « Զօրէնս՝ զոր ճանաչեմք եթէ տուտ են և անմիտ մարդոյ բարբառնմանք, զոր բազում անգամ մեր լուեալ և ի մեր անուանեալ սուտ վարդապետաց :

և տեղեակ եմք իբրեւ զձեզ, զայն ոչ կարգալ պարտ է և ոչ լսել » : Փարպեցի, էջ 128-129 :

սաստկանան և բազմապատկին որքան հնագոյն դարուց խորը մըտնենք : Հեթանոսական ժամանակաց հայկական ընկերութիւնը առանց յաջորդութեան սպառած կը տեսնենք, վասն զի լեռնաձորոց կամ առանձին տեղւոյ մը մէջ չկայ հայ հասարակութիւն մը՝ որ Երուանդեան Տիգրանէն ի վեր նախնի աւանդութիւնք, դպրութիւնքը և կրօնը որդւոց յորդի մինչեւ ցայսօր պահած ըլլայ : Քրիստոնէութեան հաստատուելէն յետոյ ի Հայս՝ կռապաշտական մատենաք և այլ յիշատակարանք մասնաւոր խնամօք խորտակեցան : Վանայ, Բայուայ և Հայաստանի ուրիշ տեղեաց մէջ գտնուած և արմենական կոչուած բեւեռագիրք, զորս մեր չորրորդ դարու հայրապետքն հարկ չսեպեցին փճացնել, — որովհետեւ ասոնք այն ատենն ալ կորուսած ըլլալով իրենց նշանակութիւնը՝ բնաւ չէին կրնար փնասակար ըլլալ, — նոր լոյս պիտի տան Հայկազանց աւելի հին ժամանակի իրաց և լեզուին վրայ, երբ յաջողին հնագէտք նոցա երկու երեք հազար տարիէ ի վեր պահած գաղտնիքը դուրս հանել : Բայց ասոնք քառասնամեայ յոգնաջան և անձանձիր ճգանց հակառակ տակաւին վստահելի լուծում մի չունեցան : Հայ Արշակունի թագաւորք, ցեղակից Պարթեւ արքայից նման, կ'երեւի թէ արձանագրութեանց փոյթ չունէին : Իսկ Հայաստանի հողը դեռ կը սպասէ՝ որ իւր Լայարաներն և Շիմանները երթան պեղեն դնա ու երեւան հանեն զոր ինչ քրիստոնէից եռանդը՝ ջախջախելով, և հեթանոսական նախանձը՝ ճողոպրելով, թաղեցին նորո՞ւ ծոցոյն մէջ : Մեր ազգային պատմիչներէն Խորենացին միայն դերձ՝ հնութիւնները բնաջինջ առնելու փափագէն, այս ընդհանուր մոռացութենէս յիշատակաց քանի մը բեկոր կ'ազատէ ու կը թողու մեզ : Բայց նորա ականջովը լսած Վահագնի երգը կրնայ շատ հին ըլլալ, կրնայ ալ մնացած երգոց հետ Վողթան գաւառին բնակչաց ժառանգական վառվռուն երեւակայութիւնը աւելի մօտ ժամանակի՝ այս է Քրիստոնէութեան առաջին և երկրորդ դարու ծնունդ եղած լինել : Երբ աներկրայելի փաստեր փնտռեմք մեր նախնեաց բարքը և մտաց որպիսութիւնը հաստատելու համար, շատ անօր տարերք ձեռուրնիս կը մնան : Եւ քանի որ ամէն կենդանի լեզու տարուէ տարի ու բերնէ բերան կը փոփոխի ու իւր նախնական արմատէն կը հեռանայ, և միայն զրականութեամբ մնայուն և օրոշ ձև կ'առնու, անհնարին կ'ըլլայ մեզ ապացուցանել՝ թէ հինգերորդ դարուն սկիզբը Մեսրոպեան նշանագրաց միջոցաւ հաստատեալ կամ ստացեալ հայերէնը Քրիստոսէ հինգ կամ տասն դար յառաջ մա-

տենագրութեամբք կազմուորեալ լեզուաց հաւասար կամ ի նոցանէ աւելի հնութեան դրոշմը կը կրէ: Եւ թէպէտ ուրիշ պատմական ստուգութիւնք կատարածել չտան մեզ Հայ ազգին երիցագոյն ազգաց հաւասար հնութեանը վրայ, սակայն Հայերէնը պէտք է որ իւր գրականութեան ժամանակին կերպարանքը և կնիքը կրէ և իւր սկզբնական ձեւը կորուսած ըլլայ¹: Ապաքէն մեր ոսկեդարեան գերապանծ լեզուն գոնէ մէկ քանի հարիւր տարուան կարօտէր՝ ստանալու համար այն կազմութիւնը և ընդարձակութիւնը որ մեր հիացումը կը շարժեն այժմ: Վասն որոյ կրնամք առանց երկրալուծեան պնդել՝ թէ Լեզիշեայ բարբառը քիչ տարբերելու էր Արտաշէս Բի՝ դուցէ եւս նոյն ինքն Միջին Տիգրանայ խօսածէն: Բայց երբ ակն յանդիման կը տեսնենք այն այլալուծութիւնքը՝ զոր կրեց պարսկերէնը Վշտասպեան Դարեհի օրէն մինչև ց Սասանեանն Արտաշէր և ապա ց Ֆիրտէվսի, դժուարին է հաւատալ՝ թէ Հայկազն Տիգրան և Վառձապուհ իրարու զրուցածը պիտի հասկնային, եթէ երբէք հանդիպէին իրերաց, ինչպէս որ յայտնի է՝ թէ Արտաշէր, Յազկերտ և Ֆիրտէվսի պիտի չկարէին հասկնալ Դարեհի լեզուն, և առաւել եւս մազգեղն օրինաց հիմնադրին քարոզութիւնքը:

Նախնի յիշատակաց և մատենից խորտակումը աւելի զարհուրելի եղեր էր Պարսից Պետութեան մէջ Պարթեւաց օրերը, և մանաւանդ Մահմետականութեան անդ տիրանալէն ի վեր: Այժմ Պարսկաստանի հնագոյն մատենագիրք Ֆիրտէվսին է, որ գրեաց զիւր Շահնամէն Քրիստոսի 1003դ թուականին, այս է մեր ձեռքը հասած նախնագոյն Հայ հեղինակութիւններէ 6-700 տարի ետքը: Ահազի՛ն միջոց ժամանակի, որ կը բաւէ շատ ազգերու և լեզուներու՝ ծնանելու, մեծնալու և անյայտ ըլլալու համար: Պարսկական ազգը և բարբառը անցան այս աղմկալից և խառնաշփոթ դարուց մէջէն, բայց ոչ առանց ահագին փոփոխութիւններ կրելու, և եթէ Պարսկք համօրէն Մահմետականութիւնը ընդունած ըլլային, ինչպէս Հայք առհասարակ ընդունեցան Քրիստոնէութիւնը, պարսկական լեզուն այժմեան ձեւը միայն պիտի գիտնայինք և նորա նախնական կերպաւորութեանը անտեղեակ պիտի ըլլայինք: Վըշ-

1. Հայկական լեզուն պէտք չէ նկատել իրբեւ հին պարսկերէնի կամ հին բակարիարէնի դուստր, այլ իրբեւ մի ուրիշ մեզ անծանօթ հիմնական լեզուի (Stammsprache) սերունդ, որ հին

պարսկերէնի կամ հին բակարիարէնի հետ միասին անջատեցաւ սկզբնական (Grundsprache) Եւրանեան լեզուներէն: Ֆո. Միլլէր: — Տես Պ. Բ. Պատկանեանի գեղեցիկ յօդուածը ի Փոթ՝, 1880, մարտ:

տասպեան Ղարեհի և Սասանեանց արձանագրութիւնքը, զորս աբ-
օր նոյնքան ստուգութեամբ կ'ընթեռնուն Հնագէտք որքան հին
յունական և հռոմէական արձանագրութիւնքը¹, գուցէ Վանայ և
Բալուայ բեւեռագրաց չափ անլուծանելի առեղծուած պիտի հա-
մարէինք: Սակայն Զրադաշտականութիւնը աւելի բռնութեամբ և
յամառութեամբ մաքառեցաւ Իսլամական օրինաց հետ՝ քան Հայ-
կական լոյծ և անկցորդ զիցապաշտութիւնը քրիստոսական հաւա-
տոց դէմ: Եւ երբ մի եւ նոյն հողոյն վրայ մօտ առ մօտ կենալը
Մազդեզանց անկարելի եղաւ, սաոնք թողուցին զիւրեանց բնագա-
ւառը, և յօթներորդ դարուն բազմամրոխ գաղթականութեամբ
գնացին ի Հնդկիս՝ Պոմպայի մօտ, Կիւձէրադ նահանգը, ուրանօր
զրադաշտական Պարսիկք՝ կամ ինչպէս կը յօրջորջին Փարսիք՝
գօրաւոր և բազմահարուստ Հասարակութիւն մը կը կազմեն այժմ,
պահելով իրենց նախնի կրօնը, արարողութիւնքը և սովորութիւնքը²:
Հետեւեմքն տարեր էին զԱւեսգան և զայլ սրբազան ձեռագիր մա-
տենա, զորս ունէին կամ կրցեր էին ժողովել իւրեանց Հայրենի
երկրէն հեռացած մատենին: Եւրոպացիք քիչ ծանօթութիւն ու-
նէին այս գաղթականաց վրայ, մինչեւ որ անցեալ ութեւտաներորդ
դարուն կիսուն մօտ՝ 1754ին, Անքըթիլ Տիւբէրօն անուն գաղղիա-
ցին ի Հնդկիս երթալով և յետ բազում զժուարութեանց մտեր-
մանալով Տէսթուր Տարապ անուն մովսէտի հետ, ստիկ ուժով
ձեռք ձգեց սրբազան մատենից զանազան օրինակներ, զորս բերա-
նացի կը թարգմանէր նմա Տարապ և նա ի գիր առնոյր, և բա-
զում տարիներէ յետոյ վերագտնալով ի Վաղղիս՝ կը հրատա-
րակէր (1771ին):

1. Տես Մաքս-Միլլերի Contemporary Review 1878, Ռգոստ. յէջ 41:

2. Ըստ ազգահամարի 1881 տարւոյ, են ի Հնդկիս 85897 փարսիք, 43598ը այլ, 44799ը կին: 72065ը Պոմպայի նահանգին մէջ են, և յայտցանէ միայն Պոմպայ քաղաքին մէջ 48597 հոգիք կան՝ ուր ընդհանուր ժողովրդեան հարիւրին 6.3ը կը կազմեն: 12593 հոգիք ի վի-
հակն Սուրաթայ, 6118 ի զաւառն Պա-
րօտա և 1908 յալիււայլ տեղիս նա-
հանգին: Պենկալայ նահանգին մէջ ընդ
ամէնը 456 և Մատրասայ նահանգին

մէջ ալ միայն 143: Կ'երեւի թէ 1891ի
ազգահամարը 89887 փարսի յայտնած է:

Պարսկաստանի մէջ 8500ը չեն անց-
նիր. յորոց 6483ը յեզա և ի չրջակայս
նորա. 1756ը ի Կրման, 150ը ի Թեհ-
րան, 58 ի Պահլաւանպատ, 25 ի Շի-
րազ, 15 ի Քաշան, և 12 ի Պուշիք:
Ասոնք բոլորովին անհետացած կ'ըլլային՝
եթէ շհանէր հնդկաբնակ կրօնակցաց
պաշտպանութիւնը և օգնութիւնը որ զա-
նոնք գլխահարկէ (ճիզէ) ազատեց: —
(Տարմէսթէթէր. հատ. II, 37 և 38):

Բայց Անքըթի Զրադաշտայ ընծայեալ գրութեանց լեզուն չէր կրցեր սովորիլ, որովհետեւ զայն գիտցող չկար նոյն իսկ փարսի գաղթականաց մէջ, որք թէպէտեւ զայն կ'ընթեռնուին և անոր մէջի շարականները և տաղերը բերնուց սերտած էին, բայց իմաստը pahlavi այս է պաշլաւիկ թարգմանութեամբ միայն կարող լին ըմբռնել:

Գժրաղգարար փարսի մովսէտաց պաշլաւերէնի գիտութիւնն ալ յոյժ ծանծաղ և պակասաւոր էր, վասն որոյ Անքըթիի հրատարակութիւնը աւելի նուազ վատահոլութիւն պարտ էր ազդել:

Կ'երեւի թէ Պապէքան Արտաշրի ժամանակն անգամ Աւեսդայի լեզուն ժողովրդեան մեծագոյն մասին համար անհասկնալի և մեռեալ լեզու մը եղած էր: Վասն որոյ Քրիստոսի թուականին առաջին դարուց մէջ Պաշլաւի թարգմանութիւնք աւելի գործածական էին քան զընագիրն: Սակայն պաշլաւիկ թարգմանիչն չէին կրցեր հաւատարիմ թարգմանութիւն մը յառաջ բերել, մէկ բառ մը չատանգամ երկայն պարբերութեամբ բացատրեր և բնագիրը յաւելուածոյ մեկնարանութեամբք ընդլայներ էին: Պաշլաւիկ բարբառն եւս տակաւ տակաւ մոռցուեր և շնդկաստանի փարսիներուն սոսկ կրօնական և անկենդան լեզու մը դարձած էր: Անքըթիի բարեկամացեալ Տաթուրն Տարապ պաշլաւիկ Աւեսդան՝ աւանդութեամբ և մօտ ժամանակի պաշլաւերենէ ի պարսկերէն և ի կիւճերագերէն թարգմանութեամբք կը հասկնար՝ քան քերականական հմտութեամբ: Վասն որոյ գաղղիացի հնագիտին վերծանութիւնը թէպէտ փարսի Մովսէստաց անցեալ դարուն աւանդութիւնքը ամբողջապէս կը պարունակէր, բայց Աւեսդայի հաւատարիմ թարգմանութիւնը չէր կրնար ըլլալ. շարագրութիւնը և հիւստածքը այնքան կը տարբերին ի բնագրէն, որ զայս վերջինս ուսումնասիրելու և երեւան հանելու ալ անբաւական է:

Սակայն Աւեսդայի լեզուն կը նմանի Սանսքրիտի՝ որքան Ատտիկէի, Յոնիոյ, Գորիոյ և Եւոդիոյ հելլեն գաւառաբարբառք նման են իրերաց: Եւ ինչպէս Յոնիացիք, Գորիացիք և այլն մի և նոյն հելլէն ազգին զանազան ցեղերն էին, նախնի Պրահմանք և Պարսիկք ալ երկու ցեղք են այն ազին՝ որ թէ Վէտայի և թէ Աւեսդայի մէջ Արիք յորջորջեալ է:

Մեծահանճարն Լսօմէն Պիւրնուֆ գաղղիացին, որ Սանսքրիտի կատարեալ հմտութիւն ունէր, իւր սուր դատողութեամբը տեսաւ այդ երկու լեզուաց իրարու մերձաւորութիւնը: Բոյժ պիտանի եղաւ նմա Աւեսդայի Եւսմա գրոց սանսքրիտ լեզուաւ թարգմանութիւն

մը՝ զոր Նէրիօսանկ անուն փարսի մը աշխատասիրեր էր ի ժե դարու՝ պաշլաւիկ վերծանութեան վրայէն: Ուստի ձեռք առաւ զայս և զթարգմանութիւնն Անքըթիւայ, և Աւետայի բառերը մի առ մի ստուգարանելով և բաղդատելով Սանաքրիտի և սասոր համացեղ՝ յունական, լատինական, գերմանական և արդի պարսկական արմատոց հետ, Ասանայի մէկ մասին նոր և ճշգրիտ թարգմանութիւն մը ի լոյս հանեց, յամին 1835, հանդերձ պիտանի լուսարանութեամբք և զեղեցիկ ճառագրութեամբք, յորում կ'ապացուցանէր Աւետական և Սանաքրիտ լեզուաց իրարու հետ սերտ նմանութիւնը և կը հաստատէր ստաճնոյն քերականական կանոնները:

Պիւրնուֆի զրութիւնը ուղիղ և անկասկածելի էր. նա հիմն դրեր էր իւր աշխատութեանը Անքըթիւայ հաւաքած աւանդութիւնքը և Նէրիօսանկի թարգմանութիւնը որ հնազոյն աւանդութիւն մը կրնայ համարուիլ, և զնոսա կը հաստատէր, կը մերժէր կամ կը փոփոխէր Աւետայի համացեղ լեզուաց և ի մասնաւորի Սանաքրիտի զիտութեամբ: Սոսկ բաղդատական լեզուագիտութիւնը վտանգաւոր և մոլորեցուցիչ էր յոյժ:

Կանխադաս մահը շներեց Պիւրնուֆի որ իւր արդիւնաւոր ձեռնարկը լրացնէ: Բայց նա ճանապարհը հարթեր էր: Խրմէ ետքը Տանխմարքացի և մանաւանդ Պերմանացի հնագէտք շարունակեցին նորա գործը: Վէսթէրկաարտ, Սքիկէլ, Եուսթի՝ Պիւրնուֆի ոճոյն հետեւեցան: Պաւերացին Հաւկ ի սկզբան մերժեց աւանդութեանց օգտակարութիւնը, պատճառելով՝ թէ ոչ պաշլաւիկ թարգմանիչք բուական տեղեակ էին Աւետայի լեզուին և ոչ պաշլաւերենէ ի պարսկերէն կամ ի Սանաքրիտ լեզու փոխողները՝ պաշլաւիկ լեզուին: Ուստի արմատոց ստուգարանութեամբ և բաղդատութեամբ միայն ուզեց մեկնել զԱւետան, և երկար ժամանակներ բանակաւեցաւ Պիւրնուֆի հետեւողաց հետ: Այս զրութիւնա շատ աւելի տաժանելի էր և վրիպական քան զՊիւրնուֆինը: Բայց երկու հազար տարիէ ի վեր մոռացեալ լեզու մը երեւան հանելու համար՝ լաւ էր որ հնագէտք տարրեր ճամբայներով և ընդդիմակաց վարդապետութեամբք փորձէին այդ զոռարին նպատակդ ձեռք ձգել: Պ. Հաւկ որ կը դասախօսէր Միւնիքի համալսարանին մէջ, գնաց ի Բունա քաղաք Հնդկաց ու անդ հաստատեց զիւր բնակութիւնը, ուր ի մօտոյ կրնար քննել և կ'աւել փարսի մովպետաց աւանդութիւնքը: Անդ՝ թէպէտ իւր առաջին սկզբունքը բոլորովին չփոխեց, բայց աւանդութեանց արժանահատատ լինելը խոստովանեցաւ: Աւետայի մեծագոյն

մասին համար. մինչդեռ իւր հակառակորդքն ալ իրեն հետ հաւանեցան՝ թէ աւանդութիւնք յիրաւի քիչ նպատամատոյց կրնան լինել Աւետարանի հնազոյն մատենին՝ Կաթայից ընթերցմանը (որ Զրադաշտայ հարազատ գրութիւնը կը կարծուի, մինչդեռ Ֆաղսթի գրքերը նորա աշակերտացը և հետագայ դարուց երկասիրութիւն են), և թէ զայն մեկնելու համար բողոքատական լեզուագիտութենէ՛ զատ միջոց և ճար չկայ:

Եւրոպիոյ հնագէտքն՝ իւրեանց անխոնջ և մեր արեւելեան ձանձրացիտ մտաց համար սարսափեցուցիչ պարապմանց մէջ, որոց ազագուս մէջներէն ոմանք տիեզերահաշակ անուան և փառաց արժանացան, օժանդակ ունեցան զՓարսի գիտնականն, որք իւրեանց կողմանէ հետամուտ կ'ըլլային հայրենաւանդ դպրութիւնքը աւելի բացալայտ ըմբռնելու, երբեմն ուղղութիւն տալով Եւրոպացի խաղարկուաց և շատ անգամ օգտուելով ի նոցանէ: Հայերէնն ալ պիտի մատուցանէր իւր նպատար զհարազատ եղբայր լեզուն կորստենէ ազատելու համար. Հաւկ, Կուսթի և ուրիշ երանագէտք ուշ ուշով քննեցին և մեր հայրենի բարբառը. իսկ Տըլակարտ գերմաներէն մասնաւոր գրութեան մը մէջ՝ Աւետարան շատ մը բառեր հայերէնով քննադատեց ու լուսարանեց: Հարիւրամեայ աշխատութենէ յետոյ յաջողեցան հնագէտքն ի խաւարէ հանելու զմագդէական դպրութիւնս, որք՝ մանաւանդ գրչագրաց աղաւաղման պատճառով՝ թէպէտ տակաւին խիստ շատ չմեկնուած տողեր կը պարունակեն, տակայն մեծաւ մասամբ թարգմանեցան ի Վերմաներէն, ի Վադդիարէն և յԱնգղիարէն: Միանգամայն և աչքէ անցուցին և բաղդատեցին Հելլէն, Հռովմայեցի, Հայ և Մահմետական մատենագրաց և պատմչաց գրադաշտական օրինաց վրայօք տուած տեղեկութիւնները: Աւետարան լեզուին ուսումը նպատակեց մեծապէս Աքեմենեան բնակողացրոց ընթերցմանը, որոց լեզուին հետ յոյժ սերտ նմանութիւն ունի, և պահլաւերենի գիտութիւնն՝ ալ Սասանեան արձագրութեանց և գրամոց:

Այդ երկասիրութեանցդ շնորհիւ և մեք՝ կրկին բարբառոցդ ծովածաւալ և տաժանելի խթնութեամբք և դժուարութեամբք առանց յոգնաշխատ լինելու, կրնամք հասկնալ և հասկցնել՝ թէ ինչ են գրադաշտական կամ մագդէական օրէնքը. որոնք են Պարսից

սրբազան մատենաքը, ինչ էր նոցա նախնական լեզուն, և ինչ փոփոխութիւններ կրեց զարուց յաջորդութեամբ¹ :

Բ

Վիտելի է նախ՝ թէ Խրոպացիք Արարացի մատենագրաց հետեւելով, զՊարագաւտական մատենան « Զէնդ-Աւետար » յորջորջեցին. փարսիք անուանց կարգը չըջելով՝ աւելի ճշգրտութեամբ « Աւետար և Զանտ » կը կոչեն: Աւետար անունը կու տան նոյն ինքն Զրադաշտայ և նորա անմիջական աշակերտաց գրութեանց, և զանտ տակով կ'իմանան պաշլաւերէն թարգմանութիւնքը և մեկնութիւնքը: Եւ որովհետեւ այս վերջնոցս միջոցաւ միայն կը հասկնային զԱւետարն, Աւետարայի հաւատար՝ արժանաշատ և ճշմարտագատում՝ համարեցան՝ ընծայելով զնոսա նոյն ինքն Զրադաշտայ: Խրոպացի հնագէտք սակայն նոյն ինքն Աւետարայի մէջ կը նշմարեն այլեւայլ տներ և պարբերութիւններ՝ որք վերջէն աւելցած են իրրեւ լուսարանութիւնք. և որք բուն Աւետարայի լեզուաւ գրուած ըլլալուն համար խառնուած ըլլալու են բնագրին հետ, իրրեւ թէ մի և նոյն հեղինակէ լինէին: Հաւանական է՝ որ առաջին Զանտքն կամ մեկնութիւնքն Աւետարայի լեզուաւ գրուեցան. և թէ բաշլաւի մեկնութիւնքը սոցա թարգմանութիւնք են՝ մերթ ընդ մերթ յաւելուածով: Վասն որոյ մարթ է անխտիր՝ « Զէնդ-Աւետար » կամ « Ա-

1. Մեր ընկու համառօտ տեսութեան համար առաջնորդ առինք մեզ գըլխաւորաբար Պ. Հակի նշանաւոր երկասիրութիւնք՝ Essays on the sacred language, writings and religion of the Persis by Martin Haug. London 1878. Հարկեզ Պեւեհացւոյն և մանաւանդ Ճէմա Տարսէսթէթէրի Աւետարայի զաղղիարէն թարգմանութիւնքը, ճորճ Ռուինսընի պատմական հոյակապ աշխատութիւնները. Պ. Սէսզ անգղիացւոյն Մայնո-Խարտի, Պաւետակիլի և այլ թարգմանութիւնքք. Տէսթուր Հօշանկ

Ճամասրի հրատարակած Զանտ-Բաշլաւի և Բաշլաւի - Բազանտ բառագիրքը, և Պ. Էռսթիի բառարանը: Խոստովանելու եմք սակայն՝ որ զժրադարար գերմաներէն լեզուին անհմուտ ըլլալնու համար չկրցանք պատշաճապէս օգուտ քաղել գերման մատենագրաց երանեան հրատմեանց ամէն ճիւղին մէջ ըրած կարեւոր հետազօտութիւններէն, զորս միայն կարող եղաք ուսումնասիրել որչափ հնար էր, նորա հետեւող զաղղիացի հեղինակաց միջոցաւ:

ւետա և Զէնա» յորջորջել նախնական կամ աւետական լեզուա-
գրութեամբ մտտեանքը, թէպէտև ֆարսի աւանդութիւնը Զանտ ա-
նունը մի միայն պահլաւերէն թարգմանութեանց և ծանօթութեանց
կը յատկացնէ:

Աւետգա՝ Աւա-սդա բառերէ բարդեալ կ'երևի, որք նշանակին
«հաստատեալ ինչ» կամ հաւատարմ: Պ. Հաւկ աւելի կ'ընտրէ
աւ-սիսդա կամ Աւետիք բառէ հետեւցնել որով Աւետգա, Վիտա,
Աւետարան համանիչ կ'ըլլան¹: Իսկ Զանտ, որոյ պահլաւիկ ձեւն է
Զանդի, ելած է Զան արմատէ, որ է ճանաչել, գիտել, ինչպէս ի
մեզ «ծանօթութիւն» ժանկայ, ժանիր, ժանուցեալ արմատէ կազ-
մուած է²:

Պահլաւիկ թարգմանութեան և ծանօթութեանց վրայ Սաս-
նեանց ժամանակ նոր ծանօթութիւնք կամ մեկնութիւնք աւելցան,
որք կը կոչին Բազանտ, հաւանօրէն աղաւաղեալ կըճատուին Բաիդի-
Զանդի բարդութեան, որ ըսել է վերստին կամ կրկին ծանօթու-
թիւն: Բազանտ անունը կը տրուի եւս այժմ այն զուտ երանեան
լեզուին՝ որ Ֆիրաէվսիինէն քիչ կը տարբերի և որ հինգերորդ
դարուն Պարսից կենդանի բարբառն էր:

Գ

Պարսկաստանի լեզուները, զորս սովոր է Երանեան կոչել, յա-
տուկ տոհմ մի կը կազմեն այն Արիական լեզուաց մեծ խմբին մէջ՝ որ
Երանեան բարբառներէ զատ կը պարունակէ գտնաքրիղը (սերնդօք
իւրովք), և զՅունական, Լատինական, Հայկական, Տեւտոնեան,
Սլաւեան, Իթիօփեան, Կեղտական և այլ համացեղ լեզուները:

1. Էւրոպացիք ասկէ յառաջ Զէնա
կը կոչէին Աւետգայի լեզուն, որով կ'ը-
սէին *Langue zend, grammaire zend*.
Բայց որովհետև այդ անունը աւելի պահ-
լաւիկ թարգմանութեանց և մեկնու-
թեանց կը պատկանի, և պահլաւերէնն
ալ մեծապէս կը տարբերի Աւետգայի լե-
զուէն, շփոթութիւն չպատճառելու հա-

մար, լաւագոյն համարեցանք զայս վեր-
ջինս Աւետգայի լեզու կոչել:

2. Դարեհ իւր արձանագրութեանը
մէջ կ'ըսէ. ափարիշ ապասրամ ուբարիշյա-
յամ. «ըստ Աւետգայի վարեցի», ասու-
րերէն սինակին մէջ ապասրա թարգ-
մանի տիմար՝ որ է գին, օրէնք: Պահլա-
ւիկ ձեւն է արասդաք:

Երանեան տոհմը կը բախնդակէ Երանայ հին, միջին և նոր լեզուները. իսկ Երան ըսելով իմանալի է Պարսկաստան, Մարաստան և Բաղտրիա, որք Զենա-Աւեսգայի մէջ Այրիւս-տաննայօ « Արիական աշխարհք » կամ « զեհք » կը յորջորջին:

Երանեան լեզուք յերկուս ցեղս կը բաժանին. ա, Արեւելեան Երանայ կամ Բաղտրիոյ բարբառք, զորս միայն Փարսի սրբազան մատենից՝ այս է Աւեսգայի միջնորդութեամբ կը ձանաչեմք: Այս բարբառքս եւս կրկին են. տառջինն՝ զոր սրբառ է անուանել Կաբայից կամ « Ազօթից », « Որհներգութեանց » լեզու, հնագոյն է. միւսը Աւեսգայի շնացեալ զրոց բարբառ, որ տառջնոյն յաջորդեր է, ու հարիւրաւոր տարիներ Բաղտրիոյ գրական և խօսեալ լեզուն լինելէ յետոյ, Քրիստոսէ յառաջ երրորդ դարուն մէջ առանց սերունդոյ վերջացած կ'երեւի:

Աւեսգայի լեզուն թէ իւր հնագոյն և թէ վերջին կերպարանաց մէջ՝ մեծապէս զարգացեալ բարբառոյ մը ամենայն յատկութիւնքը կը կրէ: Խոնարհմանց և հոլովմանց փոփոխմունքը յոյժ ճոխ են: Անուանք՝ ճիշդ վհատայեան Սանաքրիտի պէս՝ երեք տեսակ թիւ և ութ տեսակ հոլովմունք ունին. իսկ բայերու շատ աւելի զանազան ձևեր կան քան ի Սանաքրիտ: Բարդութիւնք յաճախ են և բազմատեսակ. բանից իրարու յօդաւորութիւնքը՝ հեշտ, սրով և խօսից ընդհանուր իմաստը զիւրմբունելի: Աւեսգայեան լեզուն հարազատ եղբայր կը համարուի Սանաքրիտի, Յունարենի, Լատիներենի և Գըթարենի. բայց չերեւար մեզ իւր երիտասարդութեան պայծառ և կատարեալ հասակին մէջ, այլ սակաւիկ մի անկման և ծերութեան ժամանակի երերուն կերպարանօք:

Ահաւասիկ Կաթայից լեզուին օրինակ մը, զոր կը քաղեմք Ուղղաշախդի կոչուած երկրորդ Կաթայէ. (Եսանա, 94, 3):

Դատ բշտ բերեսն երեչ մօի վօչն Անուրն

Զոր քեզ հարցից ճշմարտիւ ինձ ասա, Ահուրա.

Քասնն զարս քոն աշառիյն բոշրիւյօ

Ո՞ւն արարիչ հայր բարութեան սկզբնական

Քասնն քեկ սպարեմչա տատ տառաւեմ.

Ո՞ւ արեւու և աստեղաց արար զճանապարհ.

քննեմ անոռ ուխտիկդի ներթափդի րվատ
 Ո՞ (է) որ զլուսին լրացուցանէ և մաշեցուցանէ բաց ի քէն.
 Դաշխտ Մազտոս վասեմի անեւն վիտեմ.
 Զայդոսիկ, Մազտոս, կամիմ և զայլս գիտել:

Աւետարանի մնացած գրոց լեզուին ալ օրինակ մը տալու համար,
 ստորեւ կը զնեմք, քաղելով յԱպան Կաշգէ՝ այն աղօթքը՝ որ ան-
 վրէպ կը հասցնէր հայցողին՝ Անահտայ օգնութիւնը.

Ախտի բախդի ալիս-ձասա
 Եկ ընդ առաջ էջ ի վայր
 Արտվիտնքա Անահիդի
 Արտվիտնքա Անահիտ,
 ձաւա աշատպիյօ՝ սղարեպեօ
 անդուատ ի հեռաւոր ատեղաց
 ալի չղամ Անուշատնդամ
 ի վայր յերկիր Ահուրաբերա
 րվամ՝ եղանակեալ աշտնանօ
 զքեզ յաղեսցեն (պաշտեսցեն) հնարագէտ
 աշտնանօ տաննաշտպայօ
 տեարք զեհապետք
 րուշրանօ տաննաշտպիյիւնամ
 որդիք զեհապետաց:

Բ. Արեւմտեան Երանայ, այս է Մարաստանի և Պարսկաստանի
 րարբառք: Յայտցանէ միայն զմին գիտեմք իւր նախնական, միջին
 և այժմեան ձեւերովը¹: Հին ձեւին օրինակներն են Աքեմենեան

1. Այնտ Հիւսէին Շահ Հադիգա-
 թի՝ րեօվեդ-իւլ-Անեմ անուռ պարսկե-
 րէն քերականութեանը, ինչպէս և Պիւր-
 անի Գաբրիէ մէջ Եօթն տեսակ գաւա-
 ռարբառներ յիշատակեալ են, զորս
 բաժանեն յերկուս դասս. Ա, մեռեալ
 լեզուք. 1, Սուրբի, այս է նախնի Սոգ-
 դիանաբէն (Սուրբա ի Զէնտաւետաւ).

2. Զաշի, այս է Զապէլիտանայ. 3,
 Սագդի, այս է Սագաստանի. 4, Հիւսի
 կամ Հիւրադայ (Հարոյս ի Զէնտաւետ-
 րա): — Բ, Խօսեալ լեզուք. 1. Տարսի,
 զոր խօսին ի Ստախր. 2, Տարի, այս է
 զորն կամ արքունական, զոր խօսին,
 ասեն, ի Բահլ, ի Պուխարա, ի Մէրդ
 և ի Պատախշան. 3, Բաճլալի կամ

Հարստութեան բեւեռադիր արձանագրութիւնները որ ի Պերսեպոլիս, ի Պիճիսթուն առ Եկրատանու և յայլեւայլ տեղիս Պարսկաստանի: Այս արձանագրութեանց լեզուն յոյժ նման է Աւեսդայինին, բայց և այնպէս ունի իւր սեփական Հանգամանքը. այսպէս Աւեսդայի զ կը փոխուի ի տ. ագիւ՝ դերանուն « ես » կ'ըլլայ առաւ արձանագրութեանց մէջ. ինչպէս և զասդա՝ « ձեռն » յԱւեսդա, փոխի ի տասդա: Դա անշուշտ այժմեան պարսկերէնի մայրն է. բայց զառակը այնչափ քիչ կը կրէ ծնողին նմանութիւնը, որ ցեղակից Սանսքրիտ և Աւեսդական լեզուներն անկէ շատ աւելի նպաստամեցոյց են արձանագրութեանց ընթերցման:

Աստ կը զնեմք Վշտասպեան Դարեհի Քրիստոսէ 516 տարի յառաջ Պիճիսթունի քարաժայռին վրայ փորագրել տուած սեպագրոց Հայոց վերաբերեալ եօթն տներէն մէկը.

1. Թաւրիյա Տարայաւոշ խշայարիյա,
Ասաց Դարեհ արքայ (չահ) .
2. Բասաւի Տատարչի ճամն, Սյովիւիյա, մանա պատարա,
Յայնժամ Դադարսէս անուն Արմէն Հպատակն ինձ,
ալամ առամ ֆրաշտայամ Սյովիւամ.
գնա ես առաքեցի յԱրմէնս:
3. Աւարաշիյա արաւամ.
Ասացի ցնա .
4. Բրիտիյա, քարա ճիյա համիդրիյա, մանա նիյա կաւպա-
Երթ յերկիրն ապստամբ, որ ոչ ճանաչէ
դիյա, ալամ ձատիյա.
գիս, յաղթեալ նմա:
5. Բասաւի Տատարչի աշիյաւի.
Յայնժամ Դադարսէս խաղաց գնաց:

Բաճլաւանի, զոր բարբառին ի Բաճլա աշխարհ ուրանօր են Ռէյ (Ռադա ըստ Զէնտաւեսդայ, և Հրազա ըստ Աստուածաշունչ գրոց), Ասպահան և Տինաւար նահանգք: Տարի ասելով, ասէ Պերսեանի Դարի, Ֆերտէփեայ լեզուն կ'իմանան. և ասոր ֆարսիի հետ ունեցած տարբերութիւնքը ցուցնելու համար օրինակներ յառաջ կը բերէ՝ արքունեաց լեզուաւ՝

աշխամ (որովայն) և ապա (ընդ) բսելու է եղեր՝ փոխանակ չքամ և պա բսելու: Բայց այդ տարբերութիւնքդ արտասանութեան շնչին զանազանութիւններ են, ուստի և անբաւական այդ երկու լեզուները իրարմէ որոշելու համար: Տարի Երանադիտաց Բազանուն է, որոյ վերայ պիտի խօսինք ստորեւ:

6. Էսրայ՝ Արմինա՝ բարարասա, բաւալա ձամիցրիյա՝
Երբ եհաս յԱրմէնիա, յայնժամ՝ ապատարքն,
ձակամայա՝ բարաիդա՝ բարիչ Տատարչիմ ձամարանա՝
ժողովելով, եկին անդրէն յանդիման Գաղարսեայ տալ
չարդանիյա:
պատերազմ:
7. Զօգա¹ նամա, աւանանա՝ Արմանիյա, ախտա՝
Զօգա անուն, աւան՝ Արմենիոյ, անդանօր
ձամարանա՝ աքունալա.
մղեցին զպատերազմ:
8. Արամազտա մաիյա իշրապա՝ ապարա.
Արամազդ (Արմիզդ) ինձ նպաստ երեր:
9. Վաչնա՝ Արամազտանա, բարա ձիյա մանա, ախտա՝
Շնորհաքն Արամազդայ, զօրքն իմ բոլորովին
բարա՝ դիյա՝ ձամիցրիյա՝ աճա վասիյա.
խորտակեցին գրանակն ապատամբ:
10. Թուրաւանարաձիյա մանիյա Բ՝ ռաշտպիչ, դաբարա՝ աճա
Յութերորդ օր Թուրաւաձարա տմոյ, յայնժամ էր
ախարաչա՝ ձամարանա՝ բարդալ.
տուեալ պատերազմդ այդ:

Այժմեան պարսկերէնը հին լեզուէն որոշող գլխաւոր հանգա-
մանքներն են՝ հոլովմանց և խոնարհմանց գրեալ թէ բոլորովին կոր-
սուին, և սեռի բացարձակապէս ի բաց թողուին, մինչդեռ Քրիս-
տոսէ 500—300 տարի յառաջ Աքեմենեան արձանագրութեանց մէջ
տեսնուած հոլովական փոփոխումք Անաքրիտի, Աւեսդայի և ուրիշ
հին արիական լեզուաց համաձայն են: Գժուարին է տեսիլ՝ թէ
երբ պարսկերէնը անդղիարենին պէս պարզեցաւ և իւր նախնի հոն-
դերձանքը մերկացաւ՝ օտար բառերու ընդունակ ըլլալու համար:
Իսոյց մարթ է կարծել՝ թէ անուանց և բայից վերջաւորութիւնքը տա-
կաւ առ տակաւ անխմանալի լինելով, Քրիստոսէ շատ յառաջ սկսան

1. Մասուաի կ'ըսէ թէ Կինուէի հիմ-
նադիրն եղաւ Պասուս 𐎱𐎠𐎼𐎫 անուն
հօր թագաւոր մը՝ որ Բելլայ օրդին էր.
Պասուս պատեաց զբաղաջող պարսպօք և
թագաւորեաց ամս 52: Կ'մա յաջորդեց
իշխանուէին Շամիրամ ամս 40: Այս

վերջնայս պետութիւնը կը տարածէր զը-
սահմանս Արմենիոյ, բովանդակէր զԱ-
տրապատական, զեզր Միջագետաց, ըզ-
լեառն Ճուտի, զլեառն Թիմեի ټيمه,
զերկերն Զաւղան ٻلاڠ زوان և զայլ
գաւառս Արմենիոյ:

խառնակիլ և վերնալ, որովհետեւ այդ քերականական ձեւերն Աբեմենեանց վերջին սեպածեւ արձանագրութեանց՝ ինչպէս և Աւետիքայի մի քանի գրոց մէջ՝ արդէն չփոթ են: Իւր որովհետեւ Արշակունի Պարթեւաց ժամանակէն՝ որք յաջորդեցին Աբեմենեանց, պարսկերէն արձանագրութիւնք չկան բնաւ, կարելի չէ մեզ գիտնալ՝ թէ պարսիկ լեզուն ինչ այլայլութիւններ կրեց նոյն միջոցին: Մեծին Աղեքսանդրի յոյն յաջորդացը հարկատու մէկ քանի պարսիկ իշխանաց կամ նահանգապետաց դրամներ կան արգարեւ (այս է Քրիստոսէ 2-300 տարի յառաջ), որոց վրայ սեմական նշանագրօք կոխուած բաճլաւի բառեր տեսնուած են, ինչպէս և Պարթեւ Արշակունեաց ժամանակը գաւառաց ոմանց մէջ տպեալ դրամոց ոմանց վրայ. բայց այդ անօր տարերքդ, որք բաճլաւի լեզուն հնութիւնը կ'ապացուցանեն, բաւական չեն այդ լեզուն որպիսութիւնը մեզ յայտնելու, մինչեւ որ հասնինք Սասանեաց առաջին երկու թագաւորաց օրերը (226-271), որոց արձանագրութեանց և դրամոց մէջ զարմանօք կը տեսնենք սեմականով խառն պարսկերէն մը, այս է բաճլաւի լեզուն: Այս պաճլաւիկ բարբառս ալ մինչեւ ցփերջ երրորդի դարուն Քրիստոսի փոփոխութիւններ կը կրէ. բայց այնպիսի փոփոխութիւններ միայն՝ զորս կրած է օրինակ իմն անգլիարէնը Զօւրբի դարէն մինչեւ մեր օրերը. ու այնուհետեւ յոյժ կը մերձենայ Սասանեանց Բաճլաւի մատենագրութեան լեզուն, որ գործածուեր էր նոցա բառնալէն ետքն ալ մինչեւ ց881 տարին: Այդ մատենագրութենէդ բաւական ընդարձակ գրութիւնք պահած են մեզ մինչեւ ցայսօր Փարսիք. յայսցանէ ոմանք Աւետիքայի թարգմանութիւնքն են, այլք հեղինակութիւնք, որպէս պիտի տեսնենք ստորեւ: Տասներորդ դարէն ետքն ալ կան բաճլաւի գրութիւնք, բայց սոքա հետեւողութիւնք են և ոչ հարազատ հեղինակութիւնք: Եւրանեան լեզուաց սերունդքն համարին հնագէտք յաշոյ յորջորջեալ Աֆղաներէնը, ինչպէս և Կովկասարեանկ Օսէղաց բարբառը:

Դ

Թէ ինչո՞ւ համար Սասանեան արձանագրութեանց սեմականաւ խառն պարսկերէնդ պաճլաւիկ կամ Բաճլաւի կոչեցաւ, պատմագիրք և հնախոյզք զանազան մեկնութիւններ կու տան: Անքըթիլ՝ Բաճլու՝ « սահման » բառէ կ'ուզէ հանել, իբրեւ բարբառ սահմանազիտայ վրայ գտնուող նահանգի միոյ. այս կարծիքս անընդունելի է.

քանդի կարելի չէ որ լայնածառ տէրութեան սահմանաց մէկ մասին մէջ խօսուած լեզու մը այդ տէրութեան ընդհանուր և պաշտօնական լեզուն ըլլայ: Պարսիկ քերականներէ սմանք Յաւրա անուն աշխարհի մը լեզուն էր, կ'ըսեն, որ ըստ նոցա՝ իւր մէջ ունէր զԱսպահան, զԱւայ, զԵկրատան, զՆիհաւէնտ և զԱրարատահան, հանդերձ նախնի Մարաստանաւ: Բայց այդ աշխարհաց բաճլա կոչուելուն չկայ այլուր յիշատակութիւն մը: Ըստ սմանց ալ բաճլաւ հասարակ անուն մի է և կը նշանակէ «քաղաք»: որով և բաճլաւի ըսել կ'ըլլայ «քաղաքացւոց լեզու»: Պիւրհանի-Վաթիի հեղինակն՝ Գալրիթեցին Հիւսէին՝ այդ զանազան մեկնութիւններդ տալէ յառաջ, կ'ըսէ թէ այդ լեզուն Բաճլաւայ, որդւոյ Սամայ, որդւոյ Նոյայ անուամբն Բաճլաւի կոչեցաւ: Նշանաւոր խօսք մը, որ սեմական արմատոց ծագմանը վրայօք Պարսից մէջ ալ աւանդութիւն մը եղած ըլլալը կը ցուցանէ:

Ըստ Խորենացւոյ Պաճլաւ՝ էր անուն Բաճլ քաղաքի և սորա աշխարհին, որ էր սեփական իշխանութիւն Պարթեւաց Թագաւորական գարմին¹: Ասանկով Պաճլաւ բուն Պարթեւատան (Parthia ըստ Յունաց և Parthiva ըստ բեւեռագրոց) կամ նորա մի կարեւոր նախնիքը կը նշանակէ: Մեր ծերունի պատմագրին տուած մեկնութիւնը ամենէն աւելի ընդունելութիւն գտած է. հնագէտք «պաճլաւ» և «պարթեւ» լծօրդ կը համարին, որովհետեւ զիտեր են՝ թէ չ բաղաձայնը չկայ հին երանեան լեզուաց մէջ, փոխան որոյ քառորդ գործածուած է: Իսկ հին երանեան բառից մէջտեղը գրաւուած th կամ p վերջին ժամանակաց մէջ կը փոխուի ի n, ինչպէս Mithra կ'ըլլայ նոր պարսկերենի մէջ Միհր: Արդի պարսկերէն գոյականն բաճլաւ, բաճլաւան, որ կը նշանակէ «զիւցազն, նահաւատակ, ըմբիշ, այր կորովի», նոյն բառն է անշուշտ: Այն ազգը՝ որ այնքան յաջողութեամբ կռուեր էր հռովմայեցի լեզէոնաց հետ, պէտք էր որ Արեւելից մէջ կարճութեան օրինակ եղած ըլլար: որով և յատուկ անունը տակաւ առ տակաւ հասարակ անուն մի եղաւ²: Ուսմայանա և Մահապարադա սանաքրիտ գրոց մէջ յիշատակեալ Բաճլաւա անուն կորովի և կարիճ ազգն ալ անշուշտ Պարթեւաւ կանն էր:

Առ այս կրնայ ոք առարկել՝ թէ Պարթեւք Սկիւթական կամ Թուրք ցեղ մի էին, և թէ բաճլաւի չի կրնար սոցա յատուկ լեզուին

1. Տե՛ս Խոր. էջ 314, 360, 364: Թե՛ս ըսելով՝ կ'իմանանք այր քաջ, զօ-

2. Մինչև ցարժմ մեք ևս «այր պար- բաւոր»:

անունն ըլլալ, քանի որ այդ բարբառդ հոծ է սեմական արմատօք: Կը պատասխանեմք՝ թէ պարսիկ պատմագիրք, որ բանյաւի կոչեցին հին պարսկական լեզուն, կրօնը, դպրութիւնքը, կը հասկնային սոսկ առ ոչ զպարթեւականն միայն, այլ ընդհանրապէս ինչ որ հին էր: Վասն զի երբ սոքա կը գրէին իւրեանց պատմութիւնը, Սատանեանց հարստութիւնը արդէն վերջացած էր, և սոցա նախորդաց՝ այս է Պարթեւաց հինգհարիւրամեայ իշխանութեան ժամանակին մեծամեծ պատերազմաց և յաղթութեանց համարւը կանգուն կեցած էր տաւ հաւին Արեւելից մէջ, մինչդեռ աւելի հին պատմութեան յիշատակները գրեալ թէ բոլորովին մոռացեալ կամ չփոթ էին: Այսպէս Միւսմէյ-իւր-բաւարիսի մէջ՝ Պերսեպոլեայ սեպածեւ արձանագրութիւնքն բանյաւի կոչեալ են. և Իպն Հաւալ՝ արաբացի աշխարհագիր տաւ ներորդ դարու, Ֆարս նահանգին նկարագրութիւնը քրած ատենը կը գրուցէ՝ թէ երեք լեզու կային անդ. ա, Ֆարսի (պարսկերէն) որ ժողովրդեան խօսածն էր և համայն Պարսկաստանի մէջ կը գործածուէր. բ, Բանյաւի, որ հին Պարսից լեզուն էր որով Մոգք գրեցին յիշատակարանս իւրեանց, բայց նորա՝ Իպն Հաւալի ժամանակը առանց թարգմանութեան օգնութեան անիմանալի եղած էր Ֆարսիստանի մէջ. գ, Արաբերէնը որ պաշտօնական լեզուն էր: Պարսկաստանի ուրիշ խօսեալ լեզուներէն կը յիշատակէ եւս զԽուզի, այս է Խուժաստանի, զորմէ առէ թէ Եբրայեցերէնէ, Ասորերէնէ և Պարսկերէնէ բոլորովին տարբեր է՝:

Նոյնպէս Ֆիրտէվսիի ատենը ոչ միայն բեւեռագիրք, այլ և Աւեստան, այլ և Սատանեան պաշտօնական լեզուն բանյաւի սեպուած էր, մինչ այժմ՝ քանի որ առջի երկուքը ըստ բաւականի ծանօթացան, հնագէտք այդ անունդ՝ միայն Սատանեանց ժամանակի խառն բարբառոյն կը սեփականեն: Ուրեմն յայտ է՝ թէ բանյաւի անխտիր իբրեւ « հին պարսկերէն » ի կիր առեալ է ի պարսիկ հեղինակաց, որ ժամանակի որ ըլլայ՝ Սատանեանց, Պարթեւաց, Աքեմենեանց, Քայանեանց կամ Բէշտատեանց: Ազգի մը անուան ուրիշ ազգի մը համար գործածելը պարսիկ մատենագրաց մէջ ուրիշ առթիւ ալ կը ներկայանայ մեզ. այսպէս Մեծն Աղեքսանդր Հոփման յեցի կոչեալ է Սատանեան Արտաշրի առաջնոյ ժամանակակից գրութեան մը մէջ. որովհետեւ սա այն կողմէն եկեր էր ի Պարսկաս-

1. Խուժաստանի բարբառը Աքեմենեան հարստութեան բեւեռագիր արձան կը կարծուի լինել:

տան որ կողմանէ որ յետագայ դարուց մէջ արշաւեցին Հռոմէական լեզուէն, ինչպէս որ ալ աւելի վերջի ժամանակները բիւզանդեան Բուսանց հռոմայեցի կամ հռոմ անունը կու տային ու կու տան ցարդ Պարսիկք և Հայք:

Որչափ ալ անորոշ խմատով ի կիր առնուած ըլլայ տանօք Բանլաւի անունը, ինչպէս որ ըսինք ի վերոյ՝ սովաւ Սասանեանց ժամանակի դպրութեանց լեզուն միայն կ'իմանանք. այս է Սասանեան նշանագիր արձանագրութեանց, դրամոց և Փարսիներուն պահած նոյն ատենի հատուկաբար մատենից: Այդ զանազան գրութիւնքդ զարմանալի կերպարանք մի ունին. սոցա լեզուն՝ փոխանակ զուտ երանեան ըլլալու՝ (ինչպէս որ յուսալի էր, քանի որ զսա ժամանակաւ գրական կարգաւ մէկ կողմանէ Աքեմենեան բեւեռագրաց բոլորովին անխառն, և միւս կողմանէ Ֆիրտէվսիի գրեթէ նոյնքան զուտ պարսկերէնին մէջ ներփակեալ կը տեսնենք), խիստ շատ սեմական բառերով խառն է: Ստարամուտ արմատոց թիւը աւելի մեծ է Սասանեանց՝ ժամանակաւ երիցագոյն արձանագրութեանց մէջ, և շատ աւելի նուազ վերջնոց մէջ: Անանկ որ Արտաշրի և նորա յաջորդին Շապուհ առաջնոյ արձանագրութիւնք սեմական լեզուաւ գրուած են սակաւաթիւ պարսկերէն բառերով և պարսկական շարագրութեամբ:

Այդ ուսով՝ սպրդեցան այդ սեմական բառերդ: Այժմեան պարսկերէնը արարեղէնէ շատ բառ առած է, բայց ասոնք մահմետականութենէ յետոյ մուտ գտան, և կրօնական կամ ուսումնական դաստիարակներ կամ առարկայներ բացատրող անուանք են. արաբացի բայ և մասնիկք չպարսկացան ամենեւին: Արուայիկ եկամուտ բառերն ալ բնաշխարհիկ չկրցան ըլլալ, այլ յաւէտ անհարազատ և խորթ մնացին: Ասկէ զատ՝ բանլաւի արձանագրութեանց մէջի սեմական արմատներն այն տեսակ բառեր են միայն՝ որոց արարեղէնը գործածական չէ արդի պարսկերէնի մէջ: Այսպէս՝ զերանունք, նախդիրք, շաղկապք, սոխորական բալք, ստէպ գործածելի մակբայք և զոյականք, թուական անուանք մինչեւ ցտանն՝ սեմական են. և այժմեան պարսկերէնի մէջ մուտ գտած արարեղէն մէն մի բառին համանիշ երանեան բառ կը գտնուի բաշլուի արձանագրութեանց մէջ: Անոց որ եթէ ենթադրենք թէ Միջագետաց կամ Տաճկաստանի բնակիչք իրենց յարաբերութեամբքը բերին այդ սեմական արմատները, սոցա առնչութիւնքը աւելի շատ էին Սասանեանց վերջի աւտենները. վասն որոյ եթէ յԱրաբացւոց առած ըլլային Պարսիկք, այդ սեմական բառերդ պահուելու՝ մոնուանդ թէ հեռզհետէ աւելնալու էին փոխանակ անհետ լինելոյ: Եւ որովհետեւ այդ սեմական

բառերդ աւելի Ասորեստանեայց կամ Քաղզէացուց լեզուին ձեւերուն նման են քան Արարականին և Լերբայականին, պարտ է կարծել՝ որ եթէ խառնուրդ մի եղաւ երանեան և սեմական բարբառոց մէջ, Աքեմենեան Պարսից և Պարթեւաց պետութեան մէկ կարեւոր մասին մէջ տիրող ասորերենին կամ քաղզէարենին հետ եղած է:

Սմանք ալ կարծեցին՝ թէ որովհետեւ Քրիստոնէութեան առաջին դարուց մէջ զպրութիւնք յոյժ ծաղկեալ էին յԱսորիս, և ասորի գրութեանց ընթերցումը մեծապէս ծաւալեալ էր ի Պարսկաստան, այդ խառնուրդդ այն ժամանակները եղած ըլլալու էր: Բայց զժուարին է հաւատալ՝ որ Լեզեսիոյ գրականութիւնը, որքան ալ ծաղկած ըլլար, առանց աշխարհակալութեան օգնութեան կարենար դրացի մեծ տէրութեան մը լեզուն ջնջել և զիւր բարբառն նորա պաշտօնական և սրբազան մատենագրութեան լեզուն ընել. մանաւանդ երբ ի յուշ անեմք՝ որ այդ դրացի տէրութիւնդ Հնաւանդ զպրութեանց, կրօնի և սովորութեանց կարգէ դուրս նախանձախնդիր Սասանեան ինքնակալութիւնն էր:

Արձանագրութեանց քննութենէն կը հետեւի սակայն՝ թէ այդ սեմական արմատոցդ կիրառութիւնը ստիպողական չէր. այս է՝ թէ պարսկական և սեմական համանիշք անխափր կը գործածուէին իւրարու տեղ մերթ ընդ մերթ, բաց ի մի քանի նախդիրներէ, չազկապներէ և դերանուններէ, որոց պարսկերէնը այնքան քիչ կը հանդիպի՝ որ սոցա ուղղագրութիւնը մինչեւ ցայժմ անստոյգ է: Այսու հանդերձ բաճաւիին կերպարանքը որչափ ալ սեմական ըլլայ, անուանց հոլովմունքը պարսկական են, ի բաց առեալ մէկ քանի Հնագոյն Սասանեան (Հնագիտաց Քաղզէա—պաճաւիկ կոչած) արձանագրութիւնքն, որոց մէջ յոգնակի ուղղականի և սեռականի ին վերջաւորութիւնը կը տեսնեմք փոխանակ պարսկական տն վերջաւորութիւն. օրինակ իմն, «արքայից արքայ» ըսելու համար մայրխն մալքա գրուած է. մինչ մնացած արձանագրութեանց մէջ առհասարակ կը դրուի մալքան մալքա, որպէս Լեզիշեայ առենը կ'ըսէին եւս մովպետան մովպետ: Երկնպէս և սեմական բայից խոնարհական փոփոխմունքը երանեան են, ի բաց առնելով դարձեալ վերոյիշեալ մէկ քանի Հնագոյն արձանագրութիւնքդ յորս այդ փոփոխմունքդ բնաւ նշանակեալ չեն: Այդ մէկ քանի Հնագոյն և մնացած համեմատաբար նոր արձանագրութեանց մէջ տեսնուած մասնական տարբերութիւնքը եթէ զանց առնեմք, պէտք է ընդունիլ՝ թէ սոցա առմենուն շարագրութիւնը և խօսից յօրինուածքը երանեան են:

Աստ կը զնեմք Պերսեպոլեայ աւերակաց մօտ Հաճիապատ գիւղին մէջ՝ քարանձաւի մը բերանը գտնուած արձանագրութիւն մը որ տարբեր պարեկաց վրայ իրարու աննման պահլաւիկ նշանագրօք քանդակեալ է։ Յայտցանէ զմին Քաղզէտ-պահլաւիկ կոչեցին Հնադէտք, որովհետեւ սորա նշանագիրները յոյժ կը նմանին քաղզէտ կանին։ միւսը սովորական Սասանեան արձանագրութեանց և գրամաց տառերով փորագրեալ է և քիչ կը տարբերի բահլաւի գրչադրաց տառերէն։ Քաղզէտ-պահլաւիկ նշանագիրք 19 են, իսկ Սասանեան կոշուածները 18 պարզ և 1 բազմագրեալ։ այս վերջնոցս շատերը յոյժ նման են հայկական տառից, բայց յաջէ ի ձախ կը գրուէին։ Երկար ա՛ ձայնաւորը, ինչպէս և պ, կ, տ, հ, խ, գ, զ, ք, մ, ն, ս, չ, շ, ք բազմայններն յատուկ նշաններ ունին։ վ նշանագիրը երկար ու և ք ալ կը կարգացուի։ յ և ի երկար, ինչպէս և յ և ք, փ և ֆ մէկմէկ հասարակ նշանագիր ունին։ Սուղ ձայնաւորները չեն գրուիր, ինչպէս արարերենի մէջ։ Քաղզէտ-պահլաւիկ նշանագրաց վրայ չկարողացանք տեղեկութիւն մի տալ, չունենալով սոցա ըստ բաւականի ճշգրիտ օրինակը։

Սասանեան-Պահլաւիկ. — Գականմին գեւման լի մագտայան

Քաղզէտ-Պահլաւիկ. — Քարզանմանի գէնման լի մագտայան

պակն Շանրոնարի, մալքան մալքան Ախրան ու Անիրան, մինօ-

ալազան Շահնիրուհարի, մալքին մալքան Արեան վա Անարեան, մինօ-

չիդրի մին Եագդան, պարսան մագտայան պակն Արդախադար

չիհար մին Եագդան, պարի մագտայան ալազա Արդախադար

մալքան մալքան Ախրան, մինօ չիդրի մին Եագդան, ետրի պակն

մալքին մալքան Արեան, մինօ չիհար մին Եագդան, բուհարի բուհար

Բարանի մալքան, աքան աւագ գեւման խիրայան շատիդուն

պակ Բարաք մալքան, վա ամագ լանդէնման խիրէրայան շատիդ

աւիման լիմինի շտորատարան վա պարպիդան վա վաչարքան վա

քատմագան խաղրատարին պարպիդան բապան վա

անգանման շատիդուն . . .

անգանման շատիդ . . .

« Պատուէրս այս է մագդեղն վեհ Շապուհի արքայից արքայի Արեաց և Անարեաց, ծնեալն հոգւով յԱստուծոյ, որդւոյ մագդեղն վեհի Արտաշրի, արքայից արքայի Արեաց, ծնեալն հոգւով յԱստուծոյ, թոռին վեհի Փափագոյ արքայի: Ընք յորժամ զայս նետս արձակեցաք, ի ներկայութեան աշխարհավարաց, զօրագլխաց, աւագաց և սզատաց արձակեցաք »: . .

Բայց ինչպէս ձեւացած էր այդպիսի լեզու մը, որոյ բառերը մեծաւ մասամբ սեմական և հիսուածքը կամ քերականութիւնը եւրանեան էր: Այդ դժուարին խնդիրդ լուծելու ձեռնարկելէ յառաջ հարկաւոր կը դատիմք պահլաւիկ գրչագրաց նշանագիրներուն վրայ եւս համառօտ տեղեկութիւն մի տալ: Սոքա, որք տասն և չորս են թուով, ոչ միայն ամէն սեմական այբուբենից հասարակ պակասութիւններն ունին, այլ և ուրիշ թերութիւններ՝ որք պահլաւիկ գրութեանց սեմական են: Շատ տառեր երեք չորս զանազան ձայներ կը բացատրեն, և այդ արդէն չփոթ և անորոշ գիրերը շատ անգամ խառն ձեւեր կը կազմեն՝ որք երբեմն տասն կամ տասնեւհինգ կերպով կրնան կարդացուիլ, և որոց ձայնը երբեմն պարզ տառի մը ձայնին նման է: Վասն որոյ երբ բառի մը ճիշդ արտասանութիւնը ուրիշ միջոցներով կարելի չըլլայ հաստատել, ստական տառից զօրութեամբ ամենադժուարին կ'ըլլայ քակելը: Սուղ ձայնաւորք երեք չեն գրուիր, ու ընթերցողը ունակութեամբ և ի մտաց պէտք է աւելցնէ. ի բաց առեալ բառից սկիզբը գտնուած ա ձայնաւորքը որ միշտ կը գրուի, ինչպէս ամենայն սեմական լեզուաց մէջ:

Այդ սեմական արմատոց ընթերցման եղանակը և նշանակութիւնը գտնելէն բոլորովին յուսահատելու էին հնագէտք, եթէ հին ժամանակաց մէջ յօրինուած չըլլար պահլաւերենէ ի բազմնո բառարան մի, յորում մէն մի սեմական բառին առընթեր բազմնո կամ պարսկերէն համանիշը գրուած է: Այդ բառարանիդ ձեռագիր օրինակաց մեծագոյն մասին մէջ՝ սեմական բառից աւանդական հնչման եղանակն ալ Աւեսդայի՝ երբեմն ալ արաբացի տառերով ցուցուած ըլլալով, այդ կնճռոտ լեզուն կամ գրութեան ձեւը այսօր նիւթական մեծ դժուարութիւն մը չի յարուցաներ ոչ Փարսի և ոչ ալ օտարազգի հնազիտաց, բայց միայն յորժամ աւանդական նշանակութիւնը կամ ընթերցման եղանակը կասկածելի և սուղ գութեան կարօտ երեւի: Բարեբախտաբար եւս Սասանեան արձանագրութեանց այբուբենքը, որք, ինչպէս ասացինք ի վերոյ, տասն և

ութ տառերէ կը բաղկանան, աւելի որոշ և տնչփոթ են քան ձեռագրացը. ուստի սոցա շնորհիւ մարթ է եւս ճշգիւ շատ մը գրչագիր բառից հնչումը:

Տարակոյս չկայ ուրեմն, թէ Պարթեւաց օրերը՝ եթէ ոչ աւելի եւս յառաջ՝ Պարսիկք սեմական ազգի մը այրութենքն առած էին: Արդ Պ. Հաւկ կը կարծէ՝ թէ սեմական նշանագրաց հետ սեմական շատ մը բառերու ամբողջ գրութեան ձեւերն ալ ընդունեցան. և թէպէտ գիտէին, սաէ, մէն մի նշանագրաց յատուկ ձայնը ու կրքնային սոքօք ամենայն պարսկերէն բառ գրել, բայց ստէպ գործածական սեմական բառից ձեւերն դժագրելով, պարսկերէն հոմանիշը կ'արտասանէին: Այդ կարծեօք՝ Սասանեան արձանագրութեանց, դրամոց և գպրութեանց մէջ տեսնուած սեմական բառերը սոսկ գաղափարագիր կ'ըլլան: Այդ գաղափարագրերը երբէք խիստ շատ եղած ըլլալու չեն. վասն զի մեր ձեռքը հասած բաճարի մատենից մէջ նոցա թիւր հազիւ հազ չորս հարիւրի կը հասնի. բայց որովհետեւ ամենէն աւելի գործածելի բառերն են (ի բաց առնելով ըզկրօնական բառերս), բաճարի գրչագրաց մէջ կիսէն աւելի տեղ բռնած են: Ի հաստատութիւն՝ յառաջ կը բերէ Պ. Հաւկ՝ Ամիրաշատ Մարկեղիտի մէկ խօսքը. Կոստանդինոս կայսեր և Շապուհ երկրորդի մէջ (350ին) տեղի ունեցած պատերազմին պատմութիւնը ըրած ատենը՝ հռովմայեցի պատմագիրդ կը գրուցէ՝ թէ Պարսիկք սասանասն և Բիրօզէն կը կոչէին իւրեանց թագաւորը: Շահանշահ և Պերոզ (յաղթող) երանեան բառեր են: Ասկէ յայտ է, կը յաւելու Պ. Հաւկ, որ թէպէտ Շապուհ երկրորդի արձանագրութեանց մէջ մայրան մայրա կը յորջորջի նա, Պարսիկք այդ բառերդ Շահանշահ կ'ընթեռնուին, բայց Բիրօզ կը գրէին ու կը հնչէին, որովհետեւ սորա սեմական համանիշը չկար: Ամիրանոսէ 400 տարի յետոյ՝ արաբացի մատենագիրն Իպն Մուզաֆֆա ալ կ'ըսէ արդարեւ՝ թէ «Պարսիկք հազարի չափ բառերու համար յատուկ գրութեան ձեւ մի ունին, զոր զափարիշ (ուրիշ գրութեանց մէջ՝ Իզփարիշ կամ ձիզփարիշ¹) կը կոչեն... օրինակ իմն՝ եթէ կօշդ «միս» գրել ուզեն, պիտրա կը գրեն՝ բայց կօշդ կ'ընթեռնուն. երբ նոն «հաց» ուզենան գրել,

1. Զափարիշ անունդ ոմանք ձիզփան— զուճն, ոմանք ալ զիզփարիտան «հանալ»
Աւար «լեզու Ասուրայ» բառից ազաւա— բայէ ելած կը համարին:

լումնա կը գրեն և նաև կ'արտասանեն¹։ Այն բառերը որ այդպիսի փոփոխութեան չեն կարօտիր, հնչուածին պէս կը գրուին ։

Աւագրութեան արժանի է եւս՝ որ այժմ Փարսիք բաճաւի ձեռագիր մը կարգալու տտեննին սեմական բառերը երբէք չեն արտասաներ, այլ սոցա պարսկերէն համանիշը կ'ընթեռնուն. և ասոր համար առաջին գործերնին վերոյիշեալ բաճաւի է ի բազանտ բառ գիրքը թութակի պէս բերնուց սերտելն է։ Ասկէ պարտ է հետեւցընել՝ թէ այդ սովորութիւնդ ի հնուց անտի աւանդութեամբ մնացած է, և թէ միջնադարեան Պարսիք ալ նոյնպէս սովոր էին ընելու. վասն զի եթէ այնպէս եղած չըլլար, արարացի նշանագրաց գործածութեան սկսուած ատենը այդ նշանագրոք պարտէին գրուիլ սեմական բառերը, որով և արդի պարսկերենի մէջ ալ պահուած կը լինէին, մինչ այժմ բնաւ գործածական չեն։

Այդ զարմանալի բայց արժանաճատ փկայութեանց և իրողութեանց կարեւորութիւնն ուրանալ կարելի չէ. ուստի հարկ է ընդունիլ՝ թէ Ամիրանտի և Իպնի Մուգաֆֆայի փամանակի Պարսից՝ որպէս և այժմ Փարսիներուն համար՝ այդ սեմական բառերդ սոսկ զաղափարագիր եղած են²։ Բայց խնդիր մի կը ծագի յայնժամ, որոյ պարտիմք համոզիչ մեկնութիւն մի տալ, երբ Պ. Հակ և Պ. Ուէսդ կը հաստատեն՝ թէ երանեան և սեմական համանիշք հեղինակին կամ օրինակողին ճաշակին կամ քմացը համեմատ չատ անգամ

1. Նաև և կույց երանեան՝ իսկ պիւրա և յաճմա սեմական բառեր են, որ Քաղզէարենի և Ասորերենի մէջ կան. անս lāmā և և sariā ի Տէսթուր Հօշանկէի Ճամասքէի. Old Pahlavi - Pazand Glossary. Bombay, 18 0:

2. Այժմ իսկ Ճաբոնացիք գրութեան ձե մի ունին՝ զոր Yomi կամ Wá-Kun կ'անուանեն, և ըստ որում ճենացի բառեր և պարբերութիւններ կը գրեն, ու ասոնց համանիշ ճաբոներէն բառերը և պարբերութիւնները կ'արտասանեն։ Ասորեստանեայք եւ իրենց բեւեռագրաց մէջ շատ մը Աբբաս կամ չին Քաղզէարց լեզուաւ բառեր ի կիր առած են՝ որոց ասորերէնը կը հնչէին. և թէ պէտ ասոնք ալ կրնային այդ աբբաս բառից ասորերէն համանիշները ձեռա-

կերպել բեւեռագրոք, բայց միջնադարեան Պարսից նման-նա մանաւանդ այս վերջինքս Ասորեստանեայց հետեւեւով-լաւագոյն սեպեր են օտար լեզուի մը բառեր զծագրել իրեւ զաղափարագիրս և անոնց վրայէն բնիկ լեզուաւ համանիշներն արտասանել։ Նինուէի աղիւսեայ գրատան մէջ գտնուեցաւ նոյն ինքն Ասորեստանեայց շինած բազիրքը-ճիշդ նման բաճաւի-բազանտ բառագրոյն ուրոյ վերայ խօսեցանք-և յորում այդ զաղափարագիրերուդ իւրաքանչիւրին ձախ կողմը դրուած են բեւեռագրոք՝ սոցա ձայնական ընթերցումը. և աջ կողմը ասորերէն համանիշը։ Lenormant, Langue primitive de la Chaldée, 1875, էջ 15 և 31։

անխտիր գործածուած են, երբ յայտ է՝ թէ այդ պաշլաւիկ նշաւնագրօք մարթ էր պարսկական բառը գրել, ինչո՞ւ համար այդքան կնճռոտ ու դժուար եղանակ մը ընտրեցին, ու փոխանակ շիտկէ շիտակ պարսկերէնը գրելու, օտար և անծանօթ լեզուի մը բառը կը դժագրէին, նորա պարսկական համանիշը արտասանելու համար:

Եթէ այդ երկու մեծանուն հնազիտաց կարծեաց վրայ ներելի ըլլայ մեր կողմանէ ալ խորհրդածութիւն մի յաւելու, հիմն առնելով նոյն ինքն Հաւկի՝ Զանտ-բաշլաւի բառագրոյն սկիզբը դրած երկար քննադատութիւնը, միանգամայն և նոյն հրատարակութեան մէջ Տէսթուր Հօշանկ Ղամասրի նախագրութիւնը, կարելի է պնդել՝ թէ այդ բաշլաւին կամ պարթեւարէնը պարսկերէն լեզուն չէր որ սեմական բառեր ընդունելու էր, այլ Քարելաստանի ասորերէնը, որ աղաւաղելով խառնուելու էր պարսկերենի հետ, ինչպէս տակէ քսան երեսուն տարի յառաջ Կոստանդնուպօլսոյ Հայոց հայերէնը՝ թուրքերէնի հետ: Թէպէտ մեր հարց խօսած լեզուն շատ տաճկական բառ կը պարունակէր և շարադրութեան ձեւն ալ աւելի թուրքական էր, բայց յաճախ գործածելի անուանք և բայք և այլ մասունք բանի հայերէն էին:

Վրտեմք՝ թէ Աբեմենեան հարստութենէն յառաջ Միջագետաց և բուն Պարսկաստանի տեարք Ասորեստանեայք էին (1230-708 նախ քան զՔրիստոս), և թէ սոցա լեզուն ասորերէնը սեմական էր: Այդ հինգ հարիւրամեայ իշխանութեան ժամանակ՝ ասորերէնը անշուշտ տիրող և պաշտօնական բարբառն էր Միջագետաց: Բայց եօթներորդ դարուն սկիզբը իշխանութիւնը Մարաց և Պարսից անցնելով՝ պարսկերէնը պաշտօնական լեզու եղաւ ու ասորերէնը սկսաւ գետնի տակէն նշանները կրել ու տակաւ առ տակաւ տիրող լեզուին հետ խառնուիլ: Թէ նոյն ինքն Աբեմենեանց ժամանակը՝ պետութեան մէջ պարսկերենի չափ գործածական ուրիշ մի կամ երկու լեզուներ կային, Վարեհի և Քսերքսեսի և նոցա յաջորդաց բեւեռագրաց գրեալ թէ միշտ երեք լեզուօք գրուած ըլլալն ապացոյց է՝:

1. Թուղիդիդէս կը պատմէ՝ թէ Աթենացի Արիստիդէս զօրավարը Սարիմոն գետին մօտ Արտափեան պարսկին հանդիպելու էր, որ Արքայից արքային (Երկայնաձեւն Արտաշիսի) կողմանէ գետն պանութեամբ ի Լակեղեմոն կ'երթար 425 տարի նախ քան զՔրիստոս: Ար-

տափեան յԱթենա տարուեցաւ, ասորեստանեայց լեզուաւ նամակներ ունէր առ Սպարտացիս ուղղեալ, որոց պարունակութեանը հասու լինելու համար՝ Աթենացիք թարգմանել տուին. գրուած էր ի մէջ այլոց, թէ արքայից արքայն շէր հասկեցած՝ թէ ինչ կ'ուզեն Լակեղեմոնա-

Այդ լեզուաց միոյն սեմական ըլլալուն տարակոյս չկայ այսօր: Իւ որովհետեւ իշխանութիւնը Պարսից ձեռքն էր, բնական էր որ նոցա լեզուն աւելի ազնուական համարուելով՝ աւելի և անխառն ի կիր տառուէր. ասոր համար է՝ որ Աքեմենեան սեպածեւ արձա- նագրութեանց պարսկերէն օրինակին մէջ մի միայն երանեան ար- մատներ կը գտնեմք: Աքեմենեան հարստութեան մեր Հայկազանց ցեղին հետ Արբելայի պատերազմու բաժնալէն ետքը (330 նախ քան զՔրիստոս) միջոց մը Սելեւկիացիք և աւելի ետքն ալ Պար- թեւք յաջորդեցին: Պարթեւք՝ որ հինգ դարուց չափ տիրապետե- ցին, օտար եկամուտ ազգ մի էին, որք իրենց սեփական ոչ մա- տենագրութիւն ոչ քաղաքականութիւն ունեցան: Իւ որովհետեւ Պարսից իրաւունքը յափշտակեր և զՏիգրոն մայր քաղաք ըրեր էին, չէին յորդորամիտ անարատ պահելու և մեծացնելու պարսկական լեզուն, կրօնքը և սովորութիւնքը, մանաւանդ թէ ամենայն պատ- ճառ և շահ ունէին զայնս նուստացնելու և խանդարելու. վասն որոյ արքունական լեզու ըրին Միջագետաց ռամկական բարբառը՝ որ պարսկերենի հետ խառնուած ասորերէնն էր: Իւ քանզի հպատակ այլեւայլ ազգաց ինքնօրէնութեանց չէին զպեր և ամենեւին ինձամ՝ չէին տաներ զնոսա միացնելու և ի մի ձուլելու, տարակոյս չկայ որ պարսկերէնը շարունակելու էր զուտ և անխառն գործածուիլ բուն Պարսկաստանի կամ Ստահրի նահանգին մէջ: Բնտոյ երբ Արտաշրի առաջնոյ ձեռօք պարսիկ տարրը նորէն տիրող ազգն եղաւ (Քրիս-

ցիք, թէ մինչև ցայնժամ իրեն զրկուած դեպքանները իրարմէ տարբեր առաջար- կութիւններ ըրած էին, և թէ գիտաւո- րութիւններն որոշ խմացնելու համար պարտէին պատգամաւորներ ընկերացնել Արտափեռնի: Գիրք Գ, գլուխ Կ՛:

1. Այդ էր անշուշտ Ագաթանգեղոսի յիշած պարթեւաբէնը. էջ 594 և 612: — Bagh, ուստի և մերս « բագին », է բառ բաճլաւի և նշանակէ՝ աստուած, բաժին: Սորա անանցը կ'երևի Սասա- նեան արձանագրութեանց մէջի պակի ա- ծականն, որ կը թարգմանի «վեհ, գիւցա- կան»: Դիտելի է սակայն՝ որ Աւեսգայի և Սանսքրիտի մէջ ևս կայ bagha իբր աստուած և բաժին: Ըստ վկայութեան Դիոն Կասսիոսի և Հերովդիանու՝ Հոռվ-

մայեցւոց և Պարթեւաց մէջ բանակցու- թիւնք յունարէն կ'ըլլային, և որովհետեւ պարթեւական արձանագրութիւնքն և դը- րամոց վերտառքն ալ յունարէն են, հարկ է որ աւագաց մէջ այդ լեզուն բաւական ծաւալած ըլլար: Զոգսեպոս սակայն իր պատմութիւնը յունարէն չգրած, զայն ասորերէն լեզուաւ ի գիր էր առեր, իւր բազմաթիւ պարթեւ ընթերցողաց հա- մար. յորմէ կրնանք հետևեցնել թէ նոյն իսկ առաջին դարուն մէջ՝ ասորերէնը կամ քաղզէարէնը զլիաւոր բարբառն էր Պարթեւաստանի, որոյ վերջին թագա-ւորաց գրամոց վերտառութիւնքն ալ սե- մական են, հաւանորէն յունարենին հեռ- զհեռ մոռցուած և անհետացած ըլլա- լուն համար:

տոսի 226 թուականին), պաշտօնական և գրական լեզուն այդ բաժնային կամ պարթևները մեծ ժամանակ մը։ Այս կարծիքս այնքան աւելի հաւանութիւն կը գտնէ, որ Պարթեաց մայրաքաղաքը Տիգրոն՝ Սասանեանց ալ թագաւորանիստ ուստան եղաւ. վասն զի Լփրատայ և Տիգրիսի գաշտավայրքն տակաւին աւելի կարեւոր մասն էին պետութեան քան Ստահրի կամ Պերսեպոլեայ նահանգը։ Սակայն Սասանեանք մոգական օրինաց և պարսկական սգւոյն զօրութեամբը բարձրացեր ու տապալեր էին զՊարթեւս, ու ամենայն ջանք կ'ընէին նախկին Աքեմենեանց իշխանութիւնը և դրութիւնը վերահաստատելու։ Հիմայ որ նիթական ոյժը Պարսից անցեր էր, բնական էր որ բուն Պարսկաստանի մէջ պաշտօնաւ պարսկերէնն ալ ուրիշ լեզուաց նկատմամբ ազնուանայր ու պաշտօնական բարբառ ըլլար։ Ինչպէս և մոգական օրէնքը վանեցին ու ջնջեցին Պարթեաց ասոնը մտած յունական գիցապաշտութիւնը և սովորութիւնքը, ինչպէս որ ալ աւելի վերջերս Ֆիրաէվսին իւր մեծահատոր զիւցազներգութիւնը ջանացեր և յաջողեր էր ի գլուխ հանել՝ առանց գործածելու արարական բառեր՝ որք մուտ գտած էին Մահմետականութենէ ետքը։ Այդ յեղափոխութեանդ կատարումը Արտաշրի և որդւոյն՝ Շապուհայ առաջնոյ պէս երկու ահալ ինքնակալաց ջանից կարօտ էր. ասոր համար է գուցէ՝ որ երրորդ զարուն վերջին տարիներէն կը սկսին արձանագրութիւնք աւելի պարսկական կերպարանք մի առնուլ¹։ Բայց նշանադիրք նոյնը մնացեր էին՝ խառնակ, շփոթ և խրթին. բառ մը՝ աւելի գայն բաղկացնող գրերուն ընդհանուր երևութէն աչաց վարժութեամբ կը կարդացուէր՝ քան իւրաքանչիւր տառին անհատական զօրութեամբ, ինչպէս նուազ աստիճանի մէջ սովոր եմք ընթեռնուլ այսօր թուրքական ձեռագիր շատ բառեր. ու այդ անորոյ գրերու կամ նշաններու խմբիկները մէկմէկ գաղափարագիր եղան Պարսից նկատմամբ, մինչ հաւանօրէն դեռ նշանագիր էին անոնց համար՝ որք աղաւաղեալ ասորերէնը միայն գիտէին, ինչպէս որ մի եւ նոյն թուանշանք յիւրաքանչիւր ազգէ տարբեր տարբեր կը կարդացուին²։ Ետզհետէ ասորերէնի նուագելովն,

1. Թէպէտ բուն Պարսք նահանգին մէջ գտնուած Սասանեան արձանագրութիւնքն բաշխուի են, մարթ է սակայն պնդել՝ թէ այդ գրութեանց սեմական բառերը նոյն ինքն Արտաշրի և Շապուհայ օրերը սկսած էին գաղափարագիր ըլլալ։

զոնեա Ստաիր գաւառին մէջ. վասն զի գծուարին է հաւատալ՝ որ Պերսեպոլեայ մէջ խօսուած լեզուն պարսկերէնով խառնուած Միջագետաց ասորերէնն եղած ըլլայ։

այրուքներն պարսկերէնի միայն ծառայեցին, ու գաղափարագիրքն ալ պաշտօնացան պարսկերէն համանիշը միայն ցուցանելու համար:

Այդ գրութեամբ բաշլաւի գրութեանց սեմական բառերն Պարսկեաց օրերը կը հնչուէին որպէս և գրուած էին. և աւելի վերջերը միայն գաղափարագիր եղան:

Ե

Ի վերայ ըսինք՝ թէ Փարսիք Աւեսգայի բաշլաւի թարգմանութեանց զանաւորն անունը կու տան, և թէ այդ թարգմանութեանց վրայ զուտ պարսկերէն լեզուու յաւելեալ լուսարանութեանց ալ թաղանտ կ'ըսեն: Բազանաւ անունդ կը տրուի եւս Ստանեանց ժամանակի գրութեանց, երբ սքեա Աւեսգայի և կամ արդի պարսկական նշանագրօք գրուելով՝ ամենեւին սեմական բառեր չպարունակին ու անոնց տեղ պարսկերէն համանիշքն գործածուած ըլլան. միանգամայն և բաշլաւի գրուածոց այն մասին որ սեմական չէ, ինչպէս և ի մասնաւորի բաշլաւի արմատոց համանիշ պարսկերէն բառից: Այդ՝ բազանաւ բառերը կը գրուին բաշլաւի նշանագրօք՝ եթէ պաշլաւիկ արձանագրութեանց մէջ ընդմիջեալ են. և Աւեսգայի նշանագրօք՝ եթէ ամբողջ գրութիւնդ այդ նշանագրօք գրուած է, ու այն ասոն ձեռագիր օրինակը բազանաւ կ'ըսուի: Եւ և բազանաւ օրինակք այժմեան պարսկական տառիք գրեալ. սոցա լեզուն Ֆիրսէվսիի պարսկերէնէն այնու միայն կը տարբերի, որ հնագոյն բառեր և ձեւեր աւելի կը պարունակէ:

Այդ բազանաւ կոչուած բարբառն է Լիլիշեայ դարուն պարսկերէնը. վասն որոյ մեր ոսկեղարեան հայերէնը բազանաւ հետ չատ աւելի սերտ նմանութիւններ ունի՝ քան արդի պարսկերէնին հետ. երկու լեզուացդ հասարակ եզոյ անունները, որ այժմեան Ֆարսիի մէջ քիչ շատ հեռացած են հայկական ձեւէն, բազանաւ գրութեանց մէջ հայերէններէն գրեալ թէ ամենեւին չեն տարբերիր. նոյն իսկ պարսկական յատուկ անուանք այնպէս հնչուած են, որպէս կը գտնենք մեր հինգերորդ դարու հեղինակաց մէջ: Հայերէնի գիտութիւնը շատ անգամ աւելի նպաստամատոյց կրնայ լինել բաշլաւի և բազանաւ գրութիւնները հասկնալու համար՝ քան պարսկերէնի հնագոյն և նորագոյն ձեւերը:

Ահաւասիկ Արտաշիւ Աւաջնայ նուիրես, Քարնամար անուն բաձ-
լաւի մատենէն Հոտուած մը՝ որոյ գէմ առ գէմ կը դնենք բա-
զանս օրինակը ըստ Նէրիօսանկի ուղղագրութեան: Նօարգիր բա-
ռերը սեմական են. վերին տողը բաձլաւի է՝ որպէս գրած էր Ար-
տաշիր. իսկ վարինը կը յուցանէ՝ թէ ինչպէս կը կարդացուէր ու
կը հնչուէր, կամ ինչպէս պէտք էր գրուիլ՝ եթէ ամբողջապէս
պարսկերէն կամ բազանտ լինէր:

Բանլաւի. Բարաք ամադաշ նամաք տիտ անտուհքուն յեռնիւնտ,
Բազանտ. Բարաք քաշ * նամա տիտ անտուհկին պուտ,
ափաշ բափան բասուխօ վալ Արտաշիր քարտ նիրիշդ աիկ. լաք լն
վաշ բա բասուխ օ Արտաշիր քարտ նաւաշդ քու. թօ նէ
տանաքեիշ քարտ վա լաք պեւաֆիլման տանէտ
տանաիհա քարտ Ու թօ քատ տանաէ
աիկ Արտաւան մատամ լի վալաք վա քապետան անշուգմ-ի
քու Արտաւան աւար մէն ու թօ ու վասան մարտում-ի
տէն ճէհան բաւան դանու վա խաշա վա շապուշ վա խվասդաք
անտար ճէհա բա դան ու ճան ու խիր ու գնադա
քամքարդար բատաիշաի աիդօ:
քամքարդար բատիշաճ հասդ:

Որ թարգմանի. « Փափագ յորժամ գնամակն ետես, մտայոյզ
եղես (անդռնեցաւ). և ի պատասխանի առ Արտաշիր արար զգրու-
թիւնս զայս. Գու ոչ իմաստութեամբ գործեցեր... Էւ դու քաջ
զիտես զի Արտաւան ի վերայ իմ և քո և բազում մարդկան աշ-
խարհիս, նկատմամբ մարմնոյ, հոգւոյ, ընչից և վաստակոց բանա-
ւոր իշխան (բզեաշխ) մի է »:

Գիտելի է՝ թէ բաձլաւի օրինակին տիտ, քարտ, նիրիշդ և այլ
բառերը բազանտ են, թէպէտեւ դոցա սեմական համանիշներն ալ
կան և այլուր փոխան սոցա ի կեր առեալ են, ինչպէս խատի
յուշնտ, վատուշնտ, երդիպուշնտ:

Պարսից կրօնական դպրութիւնք շատ աւելի ընդարձակ ըլլալու էին քան ինչ որ մեզ հասած է: Թէոպոմպոս Քիայցին Քրիստոսէ 300 տարի յառաջ և Զմիւռնացին Հերմիպպոս իմաստասէրը 250 տարի յառաջ, ծանօթացուցեր էին գնոսա Հելլենաց: Սոցա երկուցունց ևս երկասիրութիւնքը կորուսեալ են այժմ. բայց ըստ վիպիկեան Պլինեայ¹ Հերմիպպոս «Յազագս մոգուց» անուն յատուկ գրութեան մը մէջ զրադաշտական մատենից վարդապետութիւնքը երկարօրէն և մի առ մի բացատրեր ու նոցա պարունակութիւնը երկու միլիոն տողի հաներ էր: Ասկէ մարթ է հետեւցնել՝ թէ Հերմիպպոս իւր քննութիւնները բնագրաց վրայէն կատարեր էր, վասն որոյ իր երկասիրութեանը կորուստը շատ ցաւալի է: Արարացի պատմչի մը՝ Ապուճաֆիր Աթթավարիի վիպութեան ալ նայելով՝ Զրադաշտական օրէնքն 1200 հորթի կաշույ վրայ գրուած էին: Չեռուրնիս հասած Տիւրքարտ, Արտավիրաֆնամար, Վաճառքարտի-Տիւրի անուն Սասանեանց ժամանակի բաշլաւի գրոց և Պարսից յայամուրաց՝ Բիվայերաց վիպութենէն ալ յայտ է՝ թէ Աւեսդան կը բաժանէր ի 21 Նասքս կամ գիրս. յորոց զվեցտիտատն ունինք աժմ ամրողջ: Կ'երեւի թէ Կասնայք ալ Աթօթ-Կաշտ կոչեալ միւս գիրք մը կը կազմէին: Մնացածներէն ալ կան հասուկոտորք, բայց ստանց նիւթոց ցուցակը կամ համառօտութիւնը գիտեմք վերոյգրեալ պաշլաւիկ գրոց շնորհիւ: Պոցա նայելով՝ Աւեսդայի մէջ պիտի գտնուէին ոչ միայն հաւատոյ և բարոյականի պատուիրանք, այլ և ստեղծագործութեան, աստղագիտութեան, բժշկութեան, աշխարհագրութեան, հողագործութեան, բուսաբանութեան, փիլիսոփայութեան, աշխարհավարութեան վերաբերեալ սկզբունք և վարդապետութիւնք. միով բանիւ՝ նախնի Պարսից ամէն տեսակ ծանօթութիւնքը և գիտութիւնքը: Ըստ Տիւրքարտի, այդ մատենից կրկին օրինակքն Վչոտասպեան Վարսհի օրէն ի վեր պաշտօննապէս կը պահուէին, մին Պերսեպօլեայ դիւանատան և միւսն ալ Նասպիկանի արքունի գանձատան մէջ. թէ առաջինը

1. Պատմ. բնակ. Լ. 3.

Հրոյ ձարակ տուեալ էր յերեզակէն Աղեքսանդրէ՝ երբ սա քանդակաց զքաղաքամայրն Արեաց, և թէ միւսը նոյն արշաւանաց առեներ Յունաց ձեռքն բնկած էր, զոր փոխեցին յիւրեանց յեղուն: Արտափիրաֆնոսմաքի մէջ մէկ օրինակ մը միայն կը յիշատակի, որ կը պահուէր ի զրատանն Ատախրի: Դիւրին է համաձայնել բաշխուի մատենիցդ տուած տեղեկութիւնքը Գիողորոսի և ուրիշ հելլեն պատմագրաց այն խօսքերուն հետ, թէ մեծն Աղեքսանդր՝ զմրեալ ի գինւոյ, Քայիս անուն սիրուհւոյն թելագրութեամբ և ի վրէժ Քսերքսեսի յունական տաճարները կործանելուն, այրել տուաւ զմիջնաբերդն և զապարանս Պերսեպոլիսայ. ինչպէս և Հիւմիպակայ պարսկական զենին վրայօք ըրած բազմաքնին և մեծաշխատաւ երկաթիւթիւնը, որում վկայեն Պլինիոս, Պլուտարքոս և Դիոդորէս Լայքերացին, կարծել կու տան մեզ՝ թէ զքաղաշառկան մատենից ամբողջ օրինակը նորա ձեռքն անցած էր:

Իսոյց այդ սրբազան գրութեանց մասնական օրինակներ ալ կային այլեւայլ քաղաքաց մէջ՝ դատաւորաց, մոգոց և այլ առանձնակաշնաց քալ: Հինգ Հարիւր յիսուն տարւոյ օտարազգի բանակալութենէ և մերթ ընդ մերթ անիշխանութենէ յետոյ, ահա այդ օրինակներդ ժողովել տուաւ Սասանեանն Արտաշիւր: Եւ թէպէտ նմա կարելի չէր եղած զսոսա ամբողջապէս հաւաքել, բայց և այնպէս մէն մի նաւքի պարունակութեանց և այժմ կորուսեալ զլիսոց վրայօք Արտաշիւրի ժամանակակից հեղինակաց տուած ծանօթութեանց նայելով, պէտք է որ 21 նաւքին ալ մեծաւ մասամբ գտնուած ըլլան և յետոյ մահմետականութեան ատեն բնաջինջ եղած ըլլան, բաց յայն զբերէն և հատուածներէն՝ որք աղօթից և կրօնական պաշտամանց կը յարարերէին, և որոց օրինակներն յոյժ բազմաթիւ էին ժողովրդեան մէջ: Այն եղաւ Աւեսդայի ինչ որ կ'ըլլար Աստուածաշունչ գրոց՝ եթէ սոցա ժամագրոց և աղօթաւատուցաց մէջ անցած մասունքը միայն ունենայինք:

Այդ ահագին մատենագրութիւնդ որ Աղեքսանդրի օրը կար, գոնեա Քրիստոսէ 400 ամօք յառաջ ձեւացած և լրացած ըլլալու էր: Կարելի չէ սակայն՝ որ մէկ մարդոյ և մէկ դարու գործն ըլլայ: Ինչպէս որ ըսինք ի վերոյ, այդ քսան և մէկ զրքէզ Վէնախոտաբ ամբողջ մեզ հասած է: Սակայն Փարսիներուն գործածած Աւեսդան Վենտիտատէ զատ ուրիշ զրքեր ալ կը պարունակէ, որք են՝ Եստևա, զոր աւելի ճշգրութեամբ Յստևա պարսէինք զբել Հայեւրէն. Վիսրարատ. Եւաղք՝ կամ՝ նախնի Հայկական Հնչմամբ քնշտք՝

և կարճ շարականներ և աղօթներ, որք կը կոչին Նիսյայիչ, Աֆրիկե-
կան, Կոն, Սիրոզան, Յայսցանէ Եսանա և Վիարարատ առանձին
գիրք կը թուին լինել։ Մնացածները՝ այլեւայլ նաաքից բեկորք։
Եսանան՝ որ գրադաշտական գրոց հնագոյնն է, Զենտ-Աւետայի
նկատմամբ այն գիրքն ունի, ինչ գիրք որ բռնած են Մովսիսական
մատենաք ընդհանուր Աստուածաշունչ գրոց մէջ, կամ Վիտան՝
Պրահմանաց մատենագրութեան մէջ։

Է

Եսանա¹ սոսկ աղօթք՝ նիսյայիչ չի նշանակեր, այլ զոհական
արարողութեանց շարականներ հանդերձ զոհագործութեամբ։ Այդ
մազդէական պատարագամատուցիդ հանդիսաւոր ընթերցման ա-
ռեւը կը կատարուին այլեւայլ արարողութիւնք, յորս կը գործածեն
օրհնեալ Զուր (գաօթրա կամ գուր)։ տեսակ մը հաց (գարեդի), կոզի,
կաթ, միս (վիագուս)², Հօմայի և նունենույ սառք, Հօմայէ քա-
մեալ յոյզ, եզան վարս (վարասա) և սիգաւ կապեալ խուրձ մի
սատոց, այս է բարամունք (պարեմա, այժմ պարսմ)։ Ասոնք բո-
լոր նուիրագործութեան դեռ չսկսուած՝ պատրաստ պիտի ըլլան մար-
մարեայ սեղանոյ մը վրայ դէմ յանդիման Տատկա՛ն կոչուած մո-
խրանոցին³։

Եսանայի մէջ եւս երկու գլխաւոր մատունք նշմարելի են. մին՝
Կարայք, որք աւելի հնագոյն են և լեզուաւ կը տարբերին մնացած
մասէն. միւսն՝ Եսանա Նաիրաննահիդի, այս է « Եսանա Լօթնա-
գըլիեան », և այլեւայլ Եսանայք, որոց լեզուն Վենտիտատինին նման
է. վասն որոյ Կաթայից նկատմամբ՝ ժամանակաւ կրսերագոյն։

Կաթայք կամ « Ա-ղօթք » բուն Զրադաշտայ գրութիւնքն են,
մինչ մնացեալ Եսանայք՝ ինչպէս և քսան և մէկ Նաաքքն՝ նորոտ ա-
շակերտաց կամ հետագայ դարուց շարագրութիւնք։ Կաթայք, յո-

1. Եսանա (հայ. յագումն) կը բաղկա-
նայ եազ կամ եաւ արմատէ, որ է «զաշ-
տեկ աղօթիւք և զոհիւք», և եա մասնկէ՝
որով կը կազմուին վերացեալ անուանք,
ինչպէս հայերէնի մէջ ուսմն վերջաւորու-
թեամբ։

2. Միշագուս՝ է «յազածոյ միս» եզան
կամ կովու։

3. Ամեն մեհենի կամ Դարիմիհրի մէջ
երկու մոխրանոց կայ. մին՝ Տատկա՛ն, այս
է սովորական կրակ խզէնէխանէի (կամ
ո՛ր է տան). միւսն Սրբազան կրակ՝
Ատարան կամ Պէհրամ. այս վերջինս
Խզիչէի մէջ « վաճառական կրակ » և
Պունտահիչի մէջ վաճառաւ Արաշ կոչ-
ուած է, և որ կարգէ դուրս խնամօք
վաս կը պահուի։

բոց միայն հինգ ձեռքերնիս հասած են՝ Կաթա Անունավախի, Կաթա Ուշկաւախի, Սրբեղա-Մախնու, վօձու-Խչարիւմ, վաճիչօխի, չափեալ և տնտեսալ քերթութիւնք են և նմանին յոյժ վետական երգոց։ Յանգ չունին բնաւ։ վանկերը միայն կը համբուին, թէպէտ սոցա թիւը ճշդիւ չպահուիր միշտ, և երբեմն կ'աւելնայ կամ կը պակասի։ Առաջին Կաթային իւրաքանչիւր տունը կը բաղկանայ ի քառասուն և ութ ոտից, բաժանեալ յերիս տողս վեշտասանտնեայ։ մէն մի տողայ առաջին եօթներորդ վանկին վերջը կը հանգչի ձայնը, որով երկրորդ անգամը կը լինի իննտնեան։ Երկրորդ Կաթային մէն մի տունը հինգ տող ունի, և մէն մի տող մետասան ոտս։ Չորրորդին ամէն մէկ տունը երեք տող կամ վեց անգամ կը պարունակէ, իւրաքանչիւր անգամ յեօթն ոտից բաղկացեալ, որով վանկերուն համագումար թիւը կ'ըլլայ քառասուն և երկու¹։

Կաթայից իմաստները փիլիսոփայական և բնագիտական են։ Չստա Չարաթուշդրա լսեր էր, երբ մտօք յափշտակեալ յերկինս՝ հրեշտակաց պար մը կ'երգէր իւր մտաց ականջին։ Իւր յաջորդներն ալ կրեցին Չրադաշտ անունդ՝ որ Պարսից քահանայապետաց տիտղոսն եղաւ։ բայց աստուածային յայտնութիւնք միայն մեծին Չրադաշտայ շնորհեցան, որոյ սեփական անունն է Սրիդամա։ Կաթայից ուշի ուշով ընթերցումը և Աւեսդայի մնացեալ գրոց հետ բաղդաստութիւն մը բաւական են համոզելու զմեզ՝ թէ նոքա բուն իսկ մեծի մարգարէին գործն են։ Բնագրին բրած տպաւորութիւնը մարթ է եւս հաստատել արտաքին ապացոյցներով։ մինչ Չէնտ-Աւեսդայի ուրիշ գրոց համար տեղ մի յիշատակութիւն մը չկայ Չրադաշտայ երկասիրութիւնքն եղած ըլլալուն, Սրոյ Եաշդին մէջ բացորոշ կերպով զրուցուած է՝ թէ Կաթայք նորա շարագրութիւնն են։ Մինչդեռ մնացեալ գրոց մէջ Չրադաշտ երրորդ գէմբով միշտ կը խօսի կամ կը գործէ, կամ երբեմն ալ իբրեւ աստուածացեալ էակ մը կը ներկայանայ, Կաթայից մեջ առաջին դիմօք կը բարբառի ու անձամբ կու գայ կատարել այն մեծ պաշտօնը որ նմա յանձնուեր էր յերկնուստ։

Սրիդամայ մեծ արդիւնքն է մերժել հնդկական բաղմաստուածութիւնը ու հաւատալ միայնոյ Աստուծոյ՝ որ է Անշրամադտա կամ Մագտա, որոյ նշանակն և արարածն է հուրը։

1. Վենտիաւի մէջ ալ տեղ տեղ վանկէ կը բաղկանայ, որը կը բաժանին նշմարելի է երկայն հատուածներ որը յերկուս հաւասար մասունն ութնականգ չափեալ են։ մէն մի պարբերութիւն 16 կամ չորստնեան։

Մեծն Զրադաշտ սրբազան կրակին յանդիման կայնած՝ մեծախումբ ախմբի մը կը խօսէր այսպէս.

« Ասացից ձեզ որ աստ ժողովեալքդ էք, զիմաստուն բանն Մագտայ, զիսոսարանութիւնս Ահուրայ և զերգս բարի Ոգւոյն. ճշմարտութիւնք երկնաճրաշք, զորս ահա տեսանեմ զի ի սուրբ բոցոյդ ի վեր զան:

Ի սկզբանէ էին երկուորեակք, ոգիք կրկին, որիչ որիչ զօրութեամբ. սօքա են բարի և չար՝ ի խորհուրդս, ի բանս, և ի գործս. ընտրեցէք զմին յերկոցունց յայդցանէ. եղերուք բարի, ոչ չար:

Երկօքին միացեալ՝ արարին (գնիւթական աշխարհս). մին գգոյութիւն և միւսն զչգոյութիւն: Ուրացողաց (դիւապաշտից կամ բազմաստուածից) կեանքն եղիցի դժնեայ. երջանկութիւն՝ բաժին այնորիկ որ Հաւասայ ճշմարտին Աստուծոյ:

Ոչ կարէք երկուց միանգամայն ծառայել. մինչ ի վարանի կայք, մի ոմն ի դիւաց որուն հետ կը մարանչիմք, պիտի պաշարէ զձեզ և չէ՛ յունկն ձեր խորհուրդս չարս (սքէմ-մանս¹), և յայնժամ դեւք կը յարձակին ի վերայ երկոցունց կենաց (Հոգւոյ Լամարմոյ)»:

Զարմանալի է որ դեւ կամ տէվա կոչուածն Պրահմանեան զրոց պաշտելի աստուածքն են, յունական տէոս կամ զեւս և Հայկական « դիք »²: Մինչ Զրադաշտ հնդկական աստուածութիւնները կ'իջեցընէր ի կարգս այսոց՝ իբրեւ ամենայն պղծութեանց և չարեաց պատճառ, Հնդիկք ալ իրենց աստուածոց հակառակող էակները ասուրս³ կը յորշորջէին:

Մեծ կրօնական կռիւ մը տեղի ունեցեր էր Արիական երկուցեղերուն մէջ: Վենտիատտի առաջին երկու գլխոց քննութենէն կը հետեւի՝ թէ Արիք հիւսիսային ցուրտ երկրէ մը արչաւեր էին դէպ ի Հարաւ ու գրաւեր զաշխարհն Բէնճապ: Անդ աստանդական կեանօք և աւազակութեամբ և հազիւ հազ անօթութենէ չմեռնելու չափ զործելով զերկիր, կ'ապրէին բազում դարեր. այդ վիճակի մէջ կը գտնեմք զնոսա Վետայի հնագոյն ժամանակաց մէջ: Բայց մէջեր-

1. Աքեմ-մանս՝ « չար իմացումն », վերացական անուն մի կը թուի, որով Զրադաշտ կը բացատրէ զչգոյութիւն՝ պատճառ ամենայն չարի:

2. Դի, սեռական Դիայ, որ է Դիոս՝ հայրն աստուածոց. իսկ ընդհանրապէս ասացեալ դիք—տէվաս:

3. Սոքր, յորմէ Սոքրս, սոքրեա, և այլն, պատասխանէ ըստ ամենայնի մեքում զօր, զօրեմ, զօրութիւն բառից: Սոքրս

նշանակէ առ հնդիկս ունող զօրութեան, զոլով սկզբնականն ու մասն ենթակայական. ասուրս ասացին երկնային զօրութեանց անձնաւորելոց՝ աստուածացելոց, և Ահուրա Մագտա իսկ՝ Ասուրս ձայնէ: Բայց երբ զսկզբնականն ու միտական մասն համարեցան, յայնժամ միայն զասուրս անգօր՝ անսուրբ՝ անլոյս՝ հակառակող լուսոյ և ճշմարտութեան՝ իսււար՝ ոգի չար՝ և հակառակորդ ասացին:

նէն ցեղ մը, որ յետոյ Երանեան կոչեցաւ, ձանձրանալով այդ թափառական կենցաղէդ, Բակտրիոյ բարձրասնդակն անցեր, ու թողով զՀայրենի խաշնարած բարքը, հողագործութեամբ սկսեր էր պարսպիլ ու հաստատ բնակութիւններ հիմնել: Այդ անջատումդ անշուշտ մեծ զայրոյթ յարուցեր էր երկու ցեղերուն մէջ: Մինչ Բակտրիոյ գաղթականք օրէ օր կը զարգանային բարօրութեամբ և բնչիւք կը ճոխանային, Բէնճապ մնացողներուն նախանձը և ագաւհութիւնը կը զրգուէր, որք յաջող ստպատակութեամբք և աւաբառութեամբք շարունակ կը փնտէին նորահաստատ գաղթականութեան: Քաղաքական երկպառակութենէ և ատելութենէ յառաջ եկաւ, որպէս սովոր է, կրօնական պառակտումը: Արիք՝ որք հեարդհեաէ կը սփռէին ի Հնդկաստան, իրենց յաղթանակները աստուածոց (տեփաից) օգնութեանը, մանաւանդ Սոմայի զոհագործութեան գաղտնի և դիւթական արարողութեանց կ'ընծայէին, ու նովաւ կը պարծէին: Յափշտակութեանց և աւազակութեանց քաջալերիչ և պաշտպան դիքն՝ Բակտրիացոց համար չէին կրնար ճշմարիտ սատուած լինել, այլ աւերիչ և ապականարար դեւք: Վասն որոյ ուրացան և մերժեցին զՀայրենի կրօնս ու Ահուրայ միայն պաշտօն մատուցին:

Երբ և որո՞յ ձեռամբ կատարեցաւ այդ մեծ իրողութիւնդ, անշուշտ ոչ մէկ անձի կարողութիւնը և ոչ ալ միոյ մարդոյ կեանքը բաւական էր: Սոյնանցօ կոչուած կրակաբուրմբ ահա նոյն ժամանակները փայլեցան. նոքա արկին զառաջին հիմունա Ահուրայեան կամ հողագործական կրօնից, որով և անհաշտ թշնամութիւն ընդ մէջ երկուց ցեղից, և պատրաստեցին զձանապարհ վասն Արի-դամայ Զրադաշտայ: Սորա արդիւնքը սակայն նուազ չէ ուրիշներէ ետքը գալուն համար: Դա եղեւ օրէնսդիր երանեան ազգին, շինեաց և կազմեաց զԴենիմազդէզն, խառնելով և ձուլելով ի նմա նախնի կրակաբւմաց ահուրայեան կրօնը: Լըր ինքն եւս Սօշիան-դօնեան կարգէն, որովհետեւ ինչպէս տեսանք, Ահուրամազտայ պատգամները կրակի մէջէն կ'ընդունէր:

Դժուարին է սակայն ճշդել զգարն յորում ապրեցաւ Զրադաշտ: Քաանթոս Լիւդացին, որ զնա յիշատակող յոյն հեղինակաց երիցսագոյնն է (470 տարի յառաջ քան զՔրիստոս), Իլիոնի պատեւրազմէն 600 տարի յառաջ կը դնէ, այս է 1800 տարի նախ քան զԹուական Փրկչին: Ըստ Աքիստոտելի՝ նոյն պատերազմէն 5000 տարի յառաջ էր: Փարսիք զնա Դարեհի հօրը վշտառալայ ժամանակակից կը համարին (521-486): Արդարեւ Զրադաշտայ օրերը եղեր էր Քաւա վիշդասրա անուն թագաւոր մը՝ որ նորա քա-

րողութիւնը ընդունելու էր. բայց կարելի չէ որ այդ վիշտաբան Դարեհի հայրն ըլլայ¹։ Ագաթիստ յայն սրտամտգիրն՝ որ Քրիստոսէ 500 տարի ետքը կը գրէ, կը վկայէ մեզ թէ Սասանեանց ժամանակն անգամ Պարսիկը չէին կարող որոշելու թէ որ դարու կը պատկանէր Զրադաշտ. սորա վշտասր անուն արքայի մը ժամանակակից ըլլալը կ'երկրորդէին, կ'ըսէ, առանց գիտնալու՝ թէ վշտասպր Դարեհի² էր հայր թէ ուրիշ վշտասպ մը։ Բայց որովհետեւ Զրադաշտայ հարազատ գրութիւնքը կամ վարդապետութիւնքը հնազոյն մասն են Զէնտ-Աւեսդայի, որ արդէն՝ ինչպէս տեսանք՝ Քրիստոսէ 400 տարի յառաջ լրացել էր, և որովհետեւ այդպիսի կրօնական մատենագրութեանց կազմութիւնը դարեւոր կը կարօտի, պարտ է զնա զոնեա Քրիստոսէ 1000 տարի յառաջ դնել, եթէ ոչ մէկ երկու դար եւս հնազոյն։

Այդ պատմական խորհրդածութիւններէդ յետոյ դառնանք վերստին Կաթայից քննութեան։

Ազատ կը պատուիրէ Զրադաշտայ մասնաւոր կերպով և կը պահանջէ իրրեւ կրօնական պարտաւորութիւն զնորագործութիւն և զսեփականութիւն ընչից և ստացուածոց։

« Երանելի անոր, կ'ըսէ Զրադաշտ ուրիշ Կաթայի մը մէջ, որում Ահուրամադա շնորհէ դառողջութիւն և դանմահութիւն. վասն որոյ աղաչեմ զքեզ, իցիւ թէ բարեպաշտութեան հրեշտակիդ՝ Արմաիզդի միջոցաւ տայիր ինձ գերջանկութիւն, զճմարիտ բարիս և զուղիղ միտս։

« Հաւատաւոր զի դու ես ամենարարի և աղբիւր լուսոյ վասն աշխարհի. ամենայն ոք պիտի ընտրէ քեզ (հաւատայ ի քեզ) իր»

1. Պիտիագունի արձանագրութեան վերջին տունն ալ կ'եղծանէ այն կարծիքը՝ թէ Զրադաշտ ժամանակակից էր վշտասպեան Դարեհի։ Այդ տունդ բաց ի մէկ բառէ քննուած է պարսկական մասին մէջ. բայց մարական ամբողջովին ունի զայն, զոր Պ. Oppert այսպէս կը թարգմանէ. «Et Darius le roi dit: Par la grâce d'Ormazd, j'ai fait une collection de textes ailleurs en langue arienne qui autrefois n'existait pas. Et j'ai fait un texte de l'Abasta, et un commentaire de l'Abasta, et le Zend et

les traductions. Et ce fut écrit et je le promulguai en entier; puis je rétablis l'ancien livre dans tous les pays, et les peuples le reconnurent ». Տես « Le peuple et la langue des Mèdes » par Jules Oppert. 1879. էջ 155 և 186: — Դարեհ տրեմ ըրէր էր ինչ որ իրմէ եօթն ու կէս դար ետքը ըրաւ. Արտաշիւր Սասանեան. ցրուած կրօնական մատենները հաւաքել, կարգադրել, թարգմանել և լուսարանել տալ։

ընե աղբիւր լուսոյ, գքեզ ո՞վ Մազտա, ամենաբարեբար ողի, դու արարեր զամենայն իրս ճշմարիտս և զբարիս՝ քո բարի մտացդ զօրութեամբ, և խոստանաւ մեզ որ հաւատամք ի քեզ՝ երկայն կեանս:

« Հաւատամ զի դու ես զօրավիգն բարւոյ, քանզի տեսանեմ զի դու ես սկզբնական պատճառ և արարիչ կենդանութեան արարածոց. որ բաշխես վարձս ըստ գործոց և ըստ բանից. տաս զբարին բարւոյ և զչարն չարի »:

Դերկայ ներածութեանս շտալու համար չափազանց ընդարձակութիւն մը որ մեր նպատակին ալ անյարմար կը լինէր, կը վերջացնեմք սատ մեր քաղուածները ու համառօտիւ կ'եզրակացնեմք ըստորեւ Կաթայից ընդհանուր վարդապետութիւնը:

Թէպէտ Զրադաշտայ փիլիսոփայութեանը մէջ նշմարելի է երկարամատեան զրութիւնը, զոր կը կոչէ « Գոյութիւն և Չգոյութիւն », բայց աստուածաբանութեանը մէջ մէկ Աստուած մը միայն կը ճանաչէ, և բարոյական վարդապետութիւնն ալ կը հիմնէ Խորհրդոյ, Բանի և Գործոյ Երրեակին վրայ¹:

Դժբա որ իրարմէ անկախ և ընդդիմակաց երկու էութեանց հըս նարոզը կարծեցին զնա, շփոթեցին նորա աստուածաբանութիւնը փիլիսոփայութեան հետ: Զրադաշտ գերագոյն Խակին մի և անբաժանելի ըլլալը հաստատելէ յետոյ, ուզեց մեկնել իմաստասիրապէս բնութեան մէջ երեւցած անկատարութիւններն և թերութիւններն, ենթադրելով երկու կամք կամ միտք՝ սկզբնական կրկին պատճառք՝ որք ի միասին ստեղծեցին զամենայն նիւթական և զաննիւթ արարածս: Բարի խորհուրդը՝ Վօհու-Մանօ՝ արար զգոյութիւն՝ Կայս. Չար խորհուրդն՝ Աքեմ-Մանօ՝ արար զչգոյութիւն՝ Անեախի: Ամենայն ինչ որ բարի է, ճշմարիտ և կատարեալ, բարի մտաց գործն է. և որ ինչ չար և խաբէական՝ չգոյութեան կը պատկանի ու չար մտաց է ծնունդ: Այս երկուորեակ պատճառքս յաւիտենից անտի անբաժան են յիրեբաց և են ամենուրեք, որպէս յԱհուրամադատս նոյնպէս և ի մարդիկ:

1. Ամէն երանգէտք համամիտ չեն յայսմ ընդ Պ. Հաւկի, որ միաստուածութեան վարդապետութիւնը Կաթայից մէջ որոշ կը կարծէ տեսնել. այլք երկրպայի համարելով՝ մինչև զայսմ

այդ հնագոյն երգոց տրուած մեկնութիւնքը, և Աւեսդայի լաւ հասկցուած ծնացած գրոց վրայ հիմնուելով, մազդէականութիւնը ի սկզբանէ անտի երկար մատեան կ'ուզեն համարել:

Երբ այդ կրկին սկզբունքդ նկատուին յԱհուրամագտա, ալ վշ-
հու— մանս և Աքէմ— մանս չեն յորջորջիր, այլ Սրենդո—մտիկեռնչ՝
« ոգի բարերար », և Անկրո—Մախնեռնչ՝ « ոգի միատակար¹ » :

Բայց Անկրո—Մախնեռնչ զարձեալ որիչ և ընդգիմակաց էակ
մի չէր, ինչպէս որ յայտնի կ'երեւայ Վիժ Եսանայի թ սնէն, յու-
րում Ահուրամագտա կ'ըսէ :

« Իմ երկու ոգւոցս մին՝ որ աւելի բարերարն է, բարբառելով
զՍնունա—վախնա² արար զհամօրէն ուղիղ և բարի արարչութե-
նը »... Ուրիշ տեղ մի այլ այդ կրկին ոգիքդ կոչուած են « երկու
արարիչքն, երկու տեարքն » (քայռ) :

Արդարեւ Կաթայից մէջ տեղ մը չենք տեսներ զԱնկրո—Մախնեռնչ
իրբեւ մշտնջենաւոր հակառակորդ Մագտայի, որպէս կը ներկայացը-
նեն մեզ յետագայ մատենաւք : Չարը, որոյ դէմ կը կռուին Ահուրա-
մագտա և ամենայն արդար մարդիկ, տրուիւ³ կոչեալ է, որ սոսկ
անձնաւորութիւն մի է Տէվայից կամ Դիւաց, և որ թարգմանի
« ստութիւն » և « աւերումն » :

Ինչ որ բնութեան մէջ պայծառ՝ բարի և օգտակար է, Սրենդո—
մախնեռնչ արար զայն, և որ ինչ մթին և միատակար՝ Անկրո—մախ-
նեռնչի կը վերարերի : Առաջինը ստեղծեց զլոյս տուրնջեան և եր-
կրորդը զխաւար գիշերոյ. մին կը զարթուցանէ ի գործ և յաշխա-
տութիւն, միւսն կը թմրեցնէ յանգործութիւն և ի քուն : Սրենդո—
մախնեռնչ է պարգեւիչ կենաց, զորս Անկրո—մախնեռնչ կը զրաւէ :
Բայց զրաւելովն կը խորտակէ հոգւոյն շղթայներն և զայն կը բարձ-
րացնէ ի կեանս յաւիտենականս :

Երբ մտածենք թէ Զրադաշտ ոյնպիսի հին ժամանակի մը մէջ
սպրեւր էր, յորում Հելլենք տակաւին և ոչ իսկ սկսեր էին պարա-
պելու բնագանցական գիտութեամբք պարտիմք խոստովանել՝ թէ
արդարեւ իր ժամանակակիցներէն՝ ինչպէս և հետագայ դարուց մէջ

1. Ահաւասիկ Եզնկայ տուած մեկ-
նութիւնը. « Այլ թէ Արհմն շար կար-
ծիցի նոցա, զման զխարամանի անունն
յանձին կրելոյ՝ առ ի յարեւ զարեզակ-
նատենչիկան արկանելոյ, ուստի և զա-
նունն իսկ զխարամանոյ էառ » :

2. Ահունա Վախրա կամ Հոնօտար ա-
զօթքն կոչուած է « բանն և մասն Ա-
հուրամագտայ », և էր բանն այս յառաջ
բան զարարածս և բան զգեւս : Ասկէ
զատ կան ուրիշ երկու կարճագոտ ա-

զօթքներ՝ Աւեմ—վօնու և Ենեն—ճառամ :
զոցա երեքին ձեւերն ալ Ահուրամագտա
ուսուցեր էր Զրադաշտայ. ամենատարբ
են սորա, յոյժ հոգեշահ և ազգու : Փար-
սիք այդ ազօթքերդ կը զբուցեն ոչ միայն
պաշտամանց ատենն, այլ և որուան այլ
և այլ գործոց մէջ :

3. Բահլաւի գրութեանց մէջ այդ ա-
նունդ ձեւն է տրուած՝ որ նոյն է ընդ
հայկական « գրութ » բառի :

պայծառացող հոյակապ անձերէ՝ դեր ի վերոյ գտնուեր էր, և թէ րատ ամենայնի արժանի էր այն մեծ համբաւոյն զոր ունէր առ նախնի Հելլենա և Հռովմայեցիս:

Կ'երևի թէ Զրադաշտայ վարդապետութիւնքը մինչև Վշտապեան Գարեհէի օրերը (516 տարի նախ քան զՔրիստոս) քիչ շատ անխառն մնացեր էին. որովհետև Պիհիսպոսնի արձանագրութեանց մէջ¹ Գարեհէ, որ զիւր ամենայն յաջողութիւնս և զյաղթութիւնս Աւրամադտայ կ'ընծայէ և որոյ անունը եօթանասնէ աւելի անգամ կը յիշատակէ, ուրիշ սատուածոց խօսքը չընենք. և ոչ իսկ Արհմի կամ Անկրօ-մախնուշի Փոխան սորա այդ արձանագրութեանց մէջ ևս կը գտնեմք արուիչ անունդ:

Իայց Զրադաշտայ վարդապետութիւնը տակաւ առ տակաւ կորոյս իւր պարզութիւնը: Նորա աշակերտքը ժողովրդեան սրտերուն մէջ արմատացեալ հինաւորաց դիցապաշտական զգացմանց և աւանդութեանց զիջումներ ընելու ստիպուեցան: Զրադաշտայ բնազանցական և վերացեալ գաղափարները թիւրիմացութեամբ կամ ծռռ մեկնութեամբ անձնասրութիւն առին, և Մագադայի այլ և այլ յատկութիւնքը մէկ մէկ հրեշտակապետ եղան:

Այսպէս գերագոյն Լալին արարչագործ կրկին մատուցն՝ որք յար ի նա միացեալ էին, անջատեցան յիրերաց: Սբէնդօ-մախնեուշ նոյն ինքն Ահուրամադտայ անունն եղաւ, յորմէ Անկրօ-մախնեուշ բաժնուելով՝ նորա նախանձորդ և ոստին համարեցաւ. աւանկով ձևացաւ Աստուծոյ և Գիւի երկարմատեան վարդապետութիւնը: Այդ իրարմէ անկախ կրկին Գերագոյն Լալաց գործն էր իրերաց արարչագործութիւնքը խանգարել կամ խորտակել և անգաղար մարտնչիլ: Երկու Անձանց ինքնուրոյնութիւնը գաղափարաց մէջ հաստատուելէ ետքը, աշխարհային թագաւորաց նման իւրաքանչիւրը խորհրդականներ կամ պաշտօնեայնիւ ունեցան: Մէն մի Տէր վեց պաշտօնեայս ունէր որք վարէին իրապէս զտիեզերս՝ իւրեանց առաջնորդին որոշած սահմանին մէջ: Ահուրամադտայ կամ Սբենդօ-Մախնեուշի՝ երկնային ժողովոյ նախագահելէ աւելի զործ մը չմնաց: Շատ անգամ սա՝ միւս խորհրդականաց կարգը և իրրե համհարզ նոցա կը յիշատակի. և յայնժամ ամենուն մէկտեղ « Էօթն

1. Այս ահագին արձանագրութիւնս ի Բարելունէ յիշխատան գնացող ճանապարհին ու Նախկին Մարաստանի սահմանացը վրայ 1700 ռոմաշափ բարձր ապագածի մը վրայ գտնեն 300 ռոմա-

շափ տեղ բռնած է՝ բեւեաագիր և երեք-լեզուեան. յորոց մին՝ հին պարսկերէն՝ կատարեալ ստուգութեամբ կը կարդացուի այժմ, երկրորդն՝ Մեզաց լեզուաւ, երրորդն՝ Ասորերէն:

Ամշասրեկեդայը (այժմ կրճատելով՝ Ամշասրանոք) անունը կը տրուի, որ թարգմանի «սնմա՛հ բարերարք»¹ :

Ահուրամազտայ խորհրդականաց անուանքն՝ Վօհու-Մանօ, Աշավաշիշդա, Խշաթրա-Վաիրեա, Սրէնդա-Արմաիդի, Հաւրվազատ և Ամրդատ, ստեպ կը հանդիպին Վաթայից մէջ . բայց ինչպէս որ այդ գրութեանց ընթերցմանէն և բառական ստուգարանութենէ յայտնի է, սոքա իբրեւ վերացեալ գաղափարներ և իբրեւ հասարակ անուանք ի կիր առեալ են անդ, և նշանակեն սոսկապէս այն բարեմասնութիւնքը և պարզեաները՝ զորս կը շնորհէ Ահուրամազտա այնոցիկ՝ որք ուղիղ սրտով, ճշմարիտ բանիւք և բարի գործովք կը պաշտեն զնա :

Վօհու-Մանօ (Պառման) «Բարի միտք»², համայն բարի արարչութեան կենդանարար ոգին է : Ի սկզբան Ահուրամազտայ բարի միտքը միայն կը նշանակէր զոր նախ քան զամենայն ստեղծեր էր, վասն որոյ Ահուրամազտա Վօհու-Մանօյի հայր կը կոչի : Նովա Ահուրա արար ի սկզբանէ զտիեզերս, զդէն և զկենդանի արարածս, և անոր խորհրդով կը շարժի յամենայն գործս իւր : Նա համօրէն կենդանի արարածոց կը ներշնչէ . և ամենայն բարի խորհուրդք՝ բանք և գործք ի նմանէ ելանեն :

Աշ-Վաթիշդա (Սրտավաթիշդ³) կը ներկայացնէ զհուր գերազոյն, զարփիտ լուսալիբ և ամենայն տեսակ փայլ և պայծառութիւն : Աշա (յոգնակի աշխի) նշանակէ սրբութիւն, ուղղութիւն, արդարութիւն, ճշմարտութիւն . իսկ Վաթիշդա՝ ի սկզբան «սքանչելի», «գեղեցիկ», և վերջերս աւելի ընդարձակ տոմամբ «գերազոյն» : Եւ որովհետեւ լոյսը Ահուրամազտայ բնութիւնն է, և բոլոր արարչութիւնը լուսով լցուած է, Աշավաշիշդա՝ Աստուծոյ ամենուրեք ներկայութիւնը կը ցուցնէ : Եւ ինչպէս որ լոյսը ոյժ և աճումն կու տայ կենդանի և անկենդան արարածոց, այսպէս ալ Աշավաշիշդա կենաց և ամենայն բարւոյ պահապանն է համարեալ :

Խշադրա-Վաիրեա (Շաձրիւար), ոգի բարի «աշխարհավարութեան» . իշխէ ի վերայ մետաղաց . և է պարզեւիշ հարստութեան :

1. Իշխիկոպոսաց պատասխանդն մէջ յիշեալ եօթն աստուածքն ահա այդ եօթն ամշասրանոքն են, այս է Ահուրամազտա կամ Ումիդդ և իւր վեց խորհրդականքը : Բայց ինչպէս որ պիտի տեսնենք ստորեւ, վերջերս Միհր և Անահիտ գիրք ալ սոցա աստիճանին բարձրացան. վասն

որոյ Միհրի համար «համհարզ քաջ Խօթներորդացն աստուածոց» ըսուած է. Խզիշէ, Բ. 44 :

2. Լծորդ թուի մեզ հայերէն ածականն «Բարեմոյն» :

3. Սորա կրճատեալ ձևն է անդուշտ «Արտաւազդ» յատուկ անունը :

Մրենդա-Սրմախի (Մրենտարմատ կամ Իռֆենտարմատ) « բարերարն Արմայիզի », կը ներկայացունէ գերկիր¹ : Բայց Արմախի կը նշանակէ ևս « բարեպաշտութիւն », « հլութիւն », և յայնժամ կը ներկայացունէ Ահուրամազատայ ճշմարիտ երկրագուռաց բարեպաշտ և հլութ սիրտը : Երբ « երկրի » իմաստով առնուի, ծառայ է մարդոյ, որ եթէ լաւ խնամուի, այս է մշակուի, առատ կերակուր կու տայ նմա : Վետայից մէջ՝ Արամախի իգական ոգի մի է և անդ ևս երկու նշանակութիւն ունի. Ա, Բարեպաշտութիւն, հպատակութիւն. Բ, Երկիր : Նկարագրի իբրեւ սղջիկ մի՝ որ առաւօտ իրիկուն կողի կը մատակարարէ Ակնի զից :

Հաշիվադադ և Ամրդատ, (Խօրտատ և Սմարտատ) կ'իշխեն ի վերայ բուսոց և կը գոյացնեն ամէն կարգի պտուղները : Հաշիվադատ է « լլութիւն, առողջութիւն », և Ամրդատ « անմահութիւն ». երկուքին ի միասին կը յիշատակին. վասն որոյ և յօգուածոյ գաղափար մի կը յայտնեն :

Երկնային ժողովականներէդ զատ Սրաշուս անուն հրեշտակապետ մի կայ, որ Կաթայից մէջ ոչ իբրեւ վերացեալ գաղափար մը կը ներկայանայ որպէս Ամշտօրանաքն, այլ իբրեւ զոյութիւն ունեցող էակ մը : Սա է միջնորդ ընդ Ահուրամազտա և ընդ մարդիկ. աւագ ուսուցիչ Վեհի կրօնին (վեհ-տեհն, պահ-տիհն), որ և հրահանգեաց զՋրաշաշտ : Սա կը զատէ զգործս մարդոյ յետ մահու և կ'անձնաւորէ գիրօնական պաշտամունս, գաղօթս և զոհից արարողութիւնս : Երբ տանն զնմանէ թէ կը պահէ զտիեզերս, և թէ առանց նորա՝ աշխարհս զիւրաց ձեռքը կը մատնի, իմանալի է թէ պարտ է յաղօթս կայ. ապա թէ ոչ՝ բարի խորհուրդը՝ Վօհու-Մանօ՝ կը տկարանայ ի մարդիկ, և չարն Աքեմ-Մանօ կը զօրանայ, յորդորելով զնոսա ի մեղս և յոճիրս, որով կը կորսուն թէ այս աշխարհիս մէջ և թէ ի հանդերձելուն : Երբ ըսուի թէ Սրօշ կը կուռի Տէվայից հետ, իմա՝ Ջրաղաշտական պաշտամունք կը քննեն զիւրաց փառանքեր :

Ահուրամազտայ պէս Անկրօ-Մանինուշ դիւապետն ալ (Տաեվա-նամ Տաեվօ, « Դիւաց Դև ») ունէր զիւր վեց պաշտօնեայս, որք թէպէտ Զէնա-Աւեսդայի մէջ յիշատակեալ չեն, բայց Պունտահիշի

1. Ուստի հայ. « սպանդարամետ » : « Եւ երկիր պանդոկի՝ սպանդարամետ առտուած է » : Թութմա Արծրունի, էջ 27, և յետոյ երկրորդ բաղաձայնն թոթմափելով՝ « Սանդարամետ », խորք երկրի, ստորեր-

կրեայ վայրք : Այս վերջինս այլ փոխեցաւ ի սանդարտպետ, իբրեւ համառօտութիւն « սանդարամետապետի » . բայց սոսկ սանդար շիր ի հայերէն և ոչ յայլ լեզու . և նշանակութիւն ալ չունի :

մէջ կարգաւ դրուած են: Դոցա առաջինն էր Արեմ-մանօ, որ ինչպէս տեսանք, Զրադաշտայ փիլիսոփայութեան երկրորդ ոգին է. սա կը ներշնչէ մարդկան զխորհուրդս չարս, բարրապիլ տայ նոցա դատութիւն և յորդորէ ի մեզս: Նորա ազդեցութիւնը կոտորոյն է Վօհն-Խանօ: Բ, Ինտրա, որ Վեստայեան աստուածոց զլիսաւորն էր, աստ մի է ի զիւսպետաց և իշխէ մրրկաց և փոթորկաց: Երրորդն Սաւրա և չորրորդն Նասնիտիւրիյա՝ Հնդկաց Շիվա և Սշվին աստուածներն են: Ե, Դարիք՝ զիւսպետ խաւարի. և Զ, Զարիք իշխան և յարգարող թիւնից:

Զէնա-Վեստայի մէջ կան շատ մը ուրիշ զիւսպետ անուններ որք մոլութեանց անձնաւորութիւնք են, այսպէս Աէյնա նշանակէ « բարկութիւն », « յափշտակութիւն », « յարձակում », ուստի մերն Հեշմահ, և արդի պրսկ. Խիշմ. Տրիվիշ, « ագքատութիւն » (տրուպ). Տրիվիշ՝ « դաւ, խաբէութիւն », և այլն: Մինչ երկնային կաճառը շարունակ միջոցներ կը խորհի զկեանս զարգացնելու և ճշմարտութիւնը տարածելու համար, դժոխային ջոխբը նորանոր մեքենայներ կը դաւադրէ զկեանս խորտակելու և դատութիւն և զխաբէութիւն աճեցրնելու համար:

Եօթնազլիխան Եսանեայք, զորս Կաթայներէն ետքը ամենէն հին գրութիւն պարտ է համարել, աղօթներ են նուիրեալ ոչ միայն Ահուրամազտայ, այլ և Ամշասրանտից, Ֆրաւաշներու՝ այս է Հրեշտակաց, Կրակի, Երկրի, շատ մը իդական Ոգւոց (որք կեանս կոչեալ են, հայ. « կին »), Զուրց, արարչութեան ներշնչող Ոգւոյն և ամենայն բարի արարածոց: Բայց այս Եսանեայից մէջ տակաւին չենք գտներ պաշտաման յիշատակութիւն կամ ապացոյց մը՝ ոչ վեց Եղանակաց տարւոյ, ոչ օրուան հինգ բաժանմանց կամ պահուց, ոչ Զրադաշտայ, ոչ բարամանց և ոչ իսկ սրբազան օշարակին Հօմայի, որոց համար յատուկ պաշտօն և աղօթս կը պատուիրեն աւելի յետագայ մատենաք: Ահաւասիկ մի քանի հատուածք յԵսանայիցդ. (I, Ե, 1): « Պաշտեմք (եղանայտէ, բառ մը զոր չենք տեսներ կաթայից մէջ) զԱհուրամազտա, զարդար Տէրն արդարութեան, պաշտեմք զԱմշասրանտոս զպահպանիչս և զտուրիչս բարւոյ. պաշտեմք և զհամօրէն արարածս արդար ոգւոյն, զնիւթականն և զաննիւթան, և զամենայն որ կը նպաստէ բարի արարչութեան և ծաւալէ զմագդեզն բարի կրօն:

« Պաշտեմք զԱհուրամազտա հոգւով և մարմնով իբրեւ հոգիք (ֆրաւաշիք) արդար արանց և կանանց »:

ԺԻ Եսանան զաւանութիւն մը կը պարունակէ, որ կը պահանջուէր յայտարարելու՝ երբ մագդէականութիւնը ընդունէին և հրաժարէին յաստանդական կենաց։

«Զեմ աշուհետե Տեփա (գիշտապաշտ)• խոստովանիմ զանձն իմ զրադաշտական մագդաշտան (մագդեզն՝ որ ըսել է Որմզդապաշտ), թշնամի դիւաց, երկիւղած յԱհուրայ, պաշտող և գոհարանող անմահ բարերարաց (ամշասրանաից)։ Ամենայն որ բարի է՝ յԱհուրամագտայ եղանէ• և նա է բարի, արդար, պայծառ, ամենափառ և սկզբնապատճառ ամենայն բարեաց, ոգւոյն բնութեան (կաւշ), արդարութեան, լուսաւորաց և ինքնափայլ լուսոյն աստեղաց։

«Ընտրեմ զբարերարն Արմաիդի, և զարչիմ յամենայն նենգութենէ և յամենայն փնասուց ընդդէմ ոգւոյ երկրի, և յամենայն շարագործութենէ ընդդէմ Կայենից մագդեզանց։

«Կը թողում որ այս աշխարհիս բարի կենդանեաց (կով, ոչխար ևն•) մէջ բնակող բարի ոգիք ազատ թափառին ուր և կամին։ Կ'օրհնեմ զնուիրեալսն ազօթիւք վասն աճման և զարգացման կենդանութեան...»

«Հրաժարիմ ի դիւաց պղծոց... Հրաժարիմ ի կախարդաց• հրաժարիմ խորհրդով, բանիւ և գործով։

«Որպէս Զրադաշտ հրաժարեցաւ ի դիւաց, յորժամ խօսէր և տեսակցէր ընդ Ահուրամագտայ, նոյնպէս և ես հրաժարիմ ի դիւաց, որպէս արդարն Զրադաշտ։

«Որ կողմն են ջուրք, ծառք• բնութեան կենդանարար ոգին, որ կողմն է Ահուրամագտա որ ստեղծեց զայդ ոգին և զայր արդար, որ կողմն էին Զրադաշտ, Քաւա Վիշդասրա, Ֆրաշօշդրա և ճամասրա և ամենայն նախնի կրակաքուրմք (Սօշեանդօ) ծաւալիչքն ճշմարտութեան, նոյն կողմէ և զաւանութենէ եմ և ես։

«Ես եմ մագդեզն• զրադաշտական մագդեզն• զաւանիմ զդէնս զայս՝ բարձրացուցանելով զնա գեր ի վեր քան զայլս համօրէն։ Վաւիմ զխորհուրդ բարի, զքան բարի և զգործ բարի։

«Վաւիմ զմագդեզն հաւատս և զարդար եղբայրակցութիւնն զոր հաստատէ նա և պահպանէ ընդդէմ թշնամեաց• զրադաշտական և Ահուրայեան կրօնքը՝ որ վեհագոյն, լաւագոյն և գերաբաստիկ է քան զայն ամենայն որք են կամ լինելոց են»¹։

1. Գիտողութեան արժանի է՝ որ Ահուրայ մէջ աֆրիկամի՝ հայերէն «աւրշնեւ» կամ օրհնել և երբայեցերէն պե-
րեք բային նման, նշանակէ «գովաբա-
նել» միանգամայն և «անխճանել»։

Սակայն մագդեղն քաջանայտակաք հետզհետե նորանոր արատքութիւններ և վարդապետութիւններ փոխ առին ի նախնի բազմաստուածութենէն՝ զոր տապալեր էր Զրադաշտ. բայց տակաւին հեշտալուր էին ժողովրդեան իբրեւ հայրենաւանդ կամ առաջին կրօնք՝ Բասիրեօ-տքաէշօ։ Այսպէս՝ զոհագործութիւնք վերահաստատեցան, և հնդկական զլխաւոր Սօմա օշարակին տեղ անջնաս և կազդուրիչ ըմպելիք մը՝ (Հօմա) զրօւեցու, որ երանեան լեզուաց յատուկ տառադարձութեամբ՝ միւսոյն անունը կրեց։ Պրաջմանաց Բուշատաշա կոչեալ սրբազան պաքսիմութիւն տեղը նուիրագործեալ հաց մը (Տարուն) հաստատեցին։

Իններորդ և տասներորդ Կսանայք նուիրեալ են Հօմայի։ Այդ անունդ Զէնտ-Աւեսդայի մէջ երկու իմաստ ունի. մերթ նշանակէ Պարսկաստանի յատուկ՝ դեղին ծաղկով բուսոյ մը ճիւղերն, որոց հիւթը կը քամեն և կը խմեն յանդիման կրակի. մերթ Ոգի մը՝ որ իւր կեանքը և զօրութիւնը զրեր է եղեր այդ բուսոյն մէջ։ Հին ժամանակները խիստ շատ աւելորդապաշտութիւններ եղած են հօմայի նկատմամբ՝ զոր ամենայն հիւանդութեանց և ախտից բուժիչ կը համարէին. ուստի և մտած ըլլալու է այն հաւատքը՝ թէ Հօմայի արարողութիւնը (որ յոյժ նման է Պրաջմանաց Սօմայինին), խիստ օգտաւէտ գործ մի է թէ հոգեւորապէս և թէ մարմնապէս։ Փարսիք այդ ճիւղերդ բերել կու տան այժմ ի Պարսկաստանէ ու վրան սղօթներ կատարելով՝ մետաղեայ հաւանի մը մէջ (հաւանա) կը դնեն նռնենույ ոստի մը հետ, ու կը ճգմեն զնոսա սանդիտոռամբ (տապ՝ զապա)։ Եւսոյ ջուր լեցնելով՝ հոյզը կ'աւանդեն, զոր ինն սորով պարզուտէ մը (տապա ևօ սուրաք) անցնելէ ետքը, նուիրագործող քաջանայից (զաօպա) մին՝ կրակին ցուցանելով դեղնագոյն և շարահամ ըմպելիքդ, կը ճաշակէ փոքր ինչ և ապա թակոյկի մը մէջ կը պարպէ։ Չո՛ւ ճիւղերուն ճգմուելովը թէպէտ և Հօմա աստուածն կը սպաննուէր, բայց Հօմա բոյսը կ'աճէր ու կը զօրանայր, և ամէն մի նուիրագործութեան բաւական էր հազար դէս խորտակելու։

Հօմայի առաջին պատրաստողն եղեր էր Վիւանհօ, որում այդ նշանաւոր գործոյն փոխարէն շնորհուեր էր յերկնուստ Եիմա-Խըշաէգա (Ղէմշիտ) անուն գաւակ մը։ Սորա թագաւորութեան օրերը մահ չկար ոչ մարդոց համար և ոչ ալ անասնոց. ոչ բոյսք ցամաքէին և ոչ ջուրք պակասէին. հարք և որդիք հնգետասնամեայ պատանույ կերպարանօք կը ճեմէին։

Երկրորդ պատրաստողն Ագաթյա՝ հայր եղև թրակզոնա (հայ. Հռուդեն) անուն դիւցազին, որ սատակեաց զօձն (ազհի) Տաճագա՝ վիշապ երեքգլխի սոսկավիթխար, զոր Անկրօ-Մախնեուչ ստեղծեր էր առ ի քանդել և ապականել զկայանս արդարոց (կաէթա)։

Երրորդ պատրաստողն Թրիդա ի Սամասեան տոհմէ՝ երկուորեակ մը ունեցեր էր, յորոց մին Ուրախչայա արդարակորով դատաւոր եղած էր, միւսն Գերեղասրա՝ դիւցազն պատանի՝ սպաններ էր զվիշապն Սրուարա, որոյ վրայէն բազկի հաստութեամբ դեղնագոյն թոյն մը կը ժայթքէր, և որ կը լսփէր ու կլանէր զձիւն և զմարդիկ։

Չորրորդ պատրաստողն եղեր էր Բուրուչ ասբա՝ հայր Զրադաշտայ, որ առաջինն զրուցեր էր չորիցս Սնունա-Վախրա կոչեալ աղօթքը, կանկ առնելով խրաքանչիւր տողին վերջը, և զօրացնելով զձայն իւր մէջ մի կրկնութեան։ Զրադաշտ երկրին յատակը վաներ էր զգեւս՝ որք մինչև իւր ստենը մարդկան կերպարանօք աշխարհիս վրայ կը յածէին։

Հօման կու տայ գիտութիւն, կորով, յաղթութիւն, առողջութիւն, բժշկութիւն, աճումն և բեղմնաւորութիւն մտաց և մարմնոյ համայն արարածոց և կը վանէ զմահ ու կը շնորհէ ամուսին՝ սպասող աղջկանց։

Այդ հատուածներէդ հարկ է հետեցնել՝ թէ Զրադաշտ չէր կրնար լռելեայն անցնել այնքան կարեւոր արարողութեան և վարդապետութեան մը վրայ՝ եթէ իւր ժամանակը եղած ըլլար։ Ըստ յետոյ՝ Զրադաշտ ընդուներ էր զայն։ Բայց որովհետև Վաթայից մէջ՝ ինչպէս Անահատայ, Միհրի, Ամշարանտից և Բարամանց, նոյնպէս ալ Հօմայի բնաւ յիշատակութիւն չկայ, մանաւանդ թէ հնդկական Սօման խտուր կը դատապարտուի, կարծուած է իրաւամբ ի հնազանդաց՝ թէ նա մերժած ըլլալու է զայն, և թէ այդ աւելորդապաշտութիւնդ իրմէ հաքը մուտ գտած է մազդէականութեան մէջ։ Զարմանալի է սակայն՝ որ Հօմայի վարդապետութիւնը, որ այնքան մեծ տեղ մը բռնած է յԱւեսդա, որպէս և Սասանեանց ժամանակի կրօնական գրուածոց մէջ, և որ մինչև ցայժմ կարգէ դուրս յարգութեամբ կը պահուի ի Փարսիներէ, բնաւ յիշուած չըլլայ ի հայ մտանազրաց։

ԺԹ. Նասանն նուիրեալ է Մազդէականց ամենէն սրբազան և հրաշագործ աղօթից, որ է Ահունա-Վախրեա, բազկացեալ երեք տողէ և ի քսան և մէկ բառից¹։ Այդ չափեալ աղօթքդ է բանն Ահուրա-

1. Ասա բառերս Աւեսդայ քսան և եղան, որովք և կը յորջորջին մինչև մէկ նասաքերուն միում միում անունն ցայժմ։

մագառայ, որ բարբառներ էր գայն մինչ չե էին երկինք և երկիր, և ոչ խակ հուրն՝ որդի Ահուրայ, և ոչ այլ ինչ բնաւ։ Սորա միանգամ և անխաղ զրուցուիլը՝ Կաթաններէն միոյն հարիւր անգամ ծայրէ ի ծայր զրուցելուն հաւասար է։ Սխալով զրուցելն ալ տասն Կաթայից շափ արգիւնաւոր է։ Ահուրամագառ կը խոստանայ Զրադաշտայ՝ թէ որ ոք Ահուրա-վաիրեսայի մի մասը մաքէն յիշէ, կամ յիշելու տաւենը մրմնջէ զայն, կամ մրմնջելու տաւենը երգէ, կամ երգելու տաւենը աղօթէ նմա, նորա հոգին՝ ինքն Ահուրամագառ պիտի անցնէ ի կամըջէն՝ որ կը տանի ի հանգերձեալ կեանս (վաճիշդիմ աճում¹)։

Ի՞նչ Էրանան նուիրեալ է Սրաշա կամ Սրօշ հրեշտակապետին՝ որ մագղեկանց համայն սրբազան պաշտամանց անձնաւորութիւնն է։ Սա առաջին եզեր էր յարարածոցն Մագառայ՝ որ պաշտօն մատուցեր էր նմա՝ հնարելով զբարամունս, և Ամասրանից (հրեշտակապետաց կամ խորհրդականաց) որոց կը բարեխօսէ վասն մարդկան։ Սրօշ հաստատեր էր բարամանց այլ և այլ տարագրք՝ երեք, հինգ կամ եօթն ստաղք։ Ինչպէս և զայնա՝ որք մինչեւ ցծունկան կամ ցկէս լանջացն կը հասնին։ Նրա առաջինն՝ երգեր էր Սրիդամայ Զրադաշտայ Կաթաները, զանազանելով բարձր և ցած խաղերը։ Կը ստատկէ զգէն աւերիչ (տեղի տրուել) որ կը խափանէ զաճումն բնութեան։ Միշտ անքուն՝ յորմէ հետէ Ոգիքն կրկին ստեղծեցին գտիւնգերս, կը պաշտպանէ զարարածս Մագառայ, և գիշեր ցերեկ կը մարանչի Մագանեան Գիւտաց հետ։ Նրա Հարօպեղեկաիդիի («լեառն բարձր», այս է Լյպուրդ լեռնագօտին՝ որ ի հարաւոյ ծախն Կասպից) զագաթանց վրայ հազար սիւնով պալատ մի ունի, ի ներքուստ ինքնածագ լուսով լուսաւորեալ և արտաքուստ զարդարեալ աստեղօք։ Ահուրա-վաիրեան, Էրանաներն և Ֆրուշտանուն յաղթատուր աղօթքն նորա՝ սուսերներն են։

1. Ինչպէս որ կը տեսնենք այդ խօսքեղ, աղօթք մը շորս կերպով կրնայ ըլլալ. նախ՝ մաքէն զուրցել. Բ, տրեմ՝ ցած ձայնով և մրմնալով կարգալ. Գ, սրաւայ կամ ֆրասրաւայ, բարձրաձայն և երգախառն կարգալ. Դ, անձնաւորել զաղօթս և պաշտել զնա ասելով «եղաւ մայտ Ահուրեմ վաիրեմ», որ թարգ-

մանի՝ պաշտեմք զԱհուրա-վաիրեա։ Կազար Փարպեցին անշուշտ երկրորդ ձևին կ'անհնարկէ. «Տուեալ ընդ նախարարն բազմութիւն սուտ վարդապետաց զոր և մոգ անուանեն յորդորէին ուսանել զուսմունս ծաղրելի լինմանց և ընդունչտարիւր յարբընլմանց, խօսան որպէս զօձակոչսն և զորովայնախօսս » էջ 154։

Ը

Վխաբարատ (այս է Վխաբարատ, «Համայն պետք կամ զըլ-խաւորք»), հաւաքածոյ մի է բաղկացեալ ի քսան և յերից աղօթից, որք՝ Օրհնեալ ջրոյ՝ և հացի, Համայն ոստոց և հոյգին, պտոց, կոզւոյ, կաթի և մսոյ նուիրագործման կը վերաբերին: Այդ պատա-րադներդ կրակին բոլորակքը պատցնելէ և անոր ցուցանելէ յետոյ՝ կը հաշակէ զնոսա քահանայն կամ այն անձը՝ որում ի նպաստ այդ հանգէսը կը կատարուի: Այդ արարողութիւնդ հացկերոյթ մի է ի փառս աննիւթական՝ և մարմնաւոր աշխարհի պետաց կամ առաջնորդաց, որք են՝ Ահուրամազտա, Հրեշտակապետքն, ինչպէս և Նախատիպքն համայն կենդանեաց՝ որք բնակին ի ջուրս, կամ ծնա-նին ի ձուռոյ և շրջին յերեսս երկրի: Այդ նախատիպքն իւրաքանչիւր տեսակ էակաց՝ կը յորջորջին սպորտ: Կենդանեաց առաջնորդ-ներէն հաքը՝ կը կոչեն զվեց պետս տարւոյ, այս է զվեց Յեղանակս կամ Կառնակարան: Ահուրամազտա մէն մի կահանպարի համար տօն մի հատատածէ՛ր, զոր՝ մինչև ցայժմ ամենայն ճշդութեամբ և շքեղութեամբ կը կատարեն Փարսիք՝ ի յիշատակ վեց ժամանա-կաց յորս ստեղծեր էր նա զտիեզերս:

Վեց յեղանակներէն հաքը կը կարգան զզուռիս տէրունականն աղօթից (այս է ի մասնաւորի՝ Կաթայից), որք եւս իրրեւ զհրեշտակս նկատեալ են. ապա զիգական Ողիս՝ (կենս) զպարզեւիչս առատու-թեան և բեղնաւորութեան ամենայնի. զԱրուի-Սուրա, Անահիդա (երկնային ջուրք), զԷրինա, զհրեշտակն Պահրամ՝ Միհր, Բամա-Վասդար (որ հօկէ ի վերայ կերակրոյ), զթագաւորն աշխարհի և զՋրաթուշթրօղէմս, այս է զքահանայապետն կամ զՄովպետան մովպետն՝ որ այժմ կոչի Տասդուրի Տասդուրան:

Այդպէս ամենայն կարգի պետք կամ զլուխը կը հրաւիրուին ի կոչումն սուրբ. ապա մատուցանեն նոցա զօրհնեալ ջուր և զբարս-մունս ի նշան ողջունի: Այլ և այլ աղօթներէ հաքը հանգիստգիր քահանայն (Չաօդա) կը պատուիրէ իրեն սպասաւորող ուրիշ քա-հանայի մը (յարպի) յառաջ կոչելու զերիս կարգս քահանայից՝ որք կը ներկայացնեն զերիս կարգս ժողովրդեան, որք են քահանայք, զօրականք և շինականք. զՏեարս տոհմից, աւանից, քաղաքաց և

գաւառաց. զՏիկնայս գերդատանաց և զայլ պատուաւոր կանայս և այլն: Կ'երևի թէ Կաճանպարի հանդիսի ներկայ գտնուելու պարտաւոր էին ժողովրդեան ամէն նշանաւոր մարդիկն: Վխաբարաւ ալ այս վեց ասնից մաշթոցն էր, և ասոնց համար ևեթ կը գործածուի այժմ:

Այնուհետեւ ժողովուրդը միաբերան կ'օրհնեն զգոյս բարիս. ապա Զատօգան կը հռչակէ՝ թէ ինքն փառարանող է և երկրպագու Ահուրամազդայ և Հրեշտակապետաց. յայնժամ կը կարդան զՍրօշ, ըզՄիհր և զայլ ոգիս:

Այդ նախապատրաստական աղօթներէդ ետքը կը սրբազործեն կերակրոց զլիաւոր մասունքը, Հօմայի ոտները նանենույ ոտի մը հետ, կոզի, նոր կաթ, հաց, միրգք և միս. և կը նուիրեն զնոսա համօրէն արարչութեան տաջնորդաց, և հանդէսը կը վերջանայ այլ և այլ աղօթիւք:

Թ

Եւաշդէ¹ կը կոչին քսանի չափ օրհներգութիւնք, որք Եասնաներէն և վխաբարաւէն այնու միայն կը տարբերին, որ մինչդեռ այս վերջնոցս մէջ համայն դիք միահամուռ և անխտիր կը կոչին, Եւաշդէ առանձին առանձին մէկ մէկ աստուածոյ շահատակութեանց, հրաշից և բարեմասնութեանց գովարանութիւնք են. զորս աղերսարկուն մի առ մի յիշելով, կը ջանայ համոզել զնա՝ որպէս զի իջնայ յերկնից և ընդունի զիւր պատարագը կամ՝ ընթրիքը, և շնորհէ հայցողին զոր ինչ ընձեռած է նախնի ժամանակաց մէջ երկրպագողաց իւրոց: Այսպէս Եւաշդ մի կայ Որմզդայ, Եւաշդ մը Անահտայ՝ այս է երկնային ջրոց. ուրիշ մը Միհր աստուածոյ, Գիշդրիյա զից և այլն: Այդ երկնային էակաց մեծագոյն մասին եւզադա² անունը կը տրուի, որ թարգմանի «պաշտելի»:

Եւաշդք, որ ընդհանրապէս յոյժ բանաստեղծական և գեղեցիկ ու տեղ տեղ ալ չափեալ գրութիւնք են, հիմն եղած կ'երևին հօհնամէի վիպաց:

1. Եւաշդ՝ որ մեր «Յաշու» բառին յծորդն է, նշանակէ պաշտամունք աղօթիւք և զոհիւք:

2. Պարսկերէն Եւազտան՝ որ է Աստուած, յոգնակի է եւզադայի:

Որովհետև Եաշգին մէջ կը հարցանէ Զրազաշտ Ահուրամազտայ՝ թէ չար ոգւոց դէմ ո՞րն է ամենէն ազդու խօսքը կամ կապը (մարբա¹) : Ահուրամազտա կը պատասխանէ՝ թէ ամենէն զօրաւորն իւր անուանցը յիշատակութիւնն է . ու ի խնդրանաց Զրազաշտայ՝ քսան անուն կը սովորեցնէ նմա . որոց առաջինն է աճմի, «էս եմ» . չորրորդը՝ աշա—վաճիշդա, «գերագոյն բարութիւն» . (սա է անուն Արտիպահիշդ հրեշտակապետին) . վեցերորդը՝ «էս եմ իմաստութիւն» , երկոստասաներորդը՝ աճուրա «կենդանի» . քսաներորդը «էս եմ որ եմ Մազտա» աճմի ետ աճմի Մազտա : Կի՛թէ զիս կարգաս, կ'ըսէ Ահուրամազտա, այդ անուամբքդ, զիչեր ըլլայ, ցերեկ ըլլայ՝ կը հասնիմ՝ օգնութեանդ . և յետոյ հրեշտակն Սրօշ, Ոգիք ջուրց և ծառոց և Ուրուք մեռեալ արդարոց կը վազեն քեզ ի թիկունս : Ուրիշ անուններ ալ կ'ուսուցանէ . ինչպէս՝ «պահպանիշ» , «ոգի» , «ամենասուրբ» , «կրակաքուրմ» . «ամենալաւ» և այլն , որք զօրութիւն ունին սպառապուս վանելու զչարագործս, զկախարդս և զՊարիկս² (բարիքս) :

Հափիթանն եաշգին, այս է՝ եօթանց վեհագոյն աստուածոց, զու վտարանութիւն մի է Ահուրամազտայ և նորա վեց խորհրդականաց՝ որք կը կազմեն զկաճառն չերկնային :

Արտիպահիշդ եաշգին մէջ Ահուրամազտա կը պատուիրէ Զրազաշտայ՝ պաշտպանել և զօրացնել զԱշա—վահիշդա (այժմ Արտիպաճիշդ՝ որ թարգմանի գերագոյն բարութիւն), զվտարանութեամբք, հայցմամբք, երկրպագութեամբ, երգօք, միանգամայն և հրախրելով զնա յընթրիս նուիրականս, որպէս զի պահէ նա զպայծառութիւն լուսաւորաց՝ որք անհրաժեշտ պիտոյ են բարի արարածոց զարգացման : Զրազաշտ կը հարցանէ՝ թէ ի՞նչ գիւթական բանիւք կրնայ պատշաճապէս և ազդու եղանակաւ կատարել զպատուէրդ : Ահուրամազտա կը պատասխանէ՝ թէ ամենէն հզօր աղօթքը (մաթրա) Աիրեմա իշեօ աղօթքն է : Այնուհետեւ այլ և այլ հիւանդութեանց և տխտից դէմ՝ զանազան կարգացմունք կը յիշուին, որք մինչև ցայժմ Եւրոպիայ մէջ անզամ գործածելի են ի կախարդաց . «ի բաց կացէք հիւանդութիւնք», «ի բաց մահ», «ի բաց դեք» : Ապա կը պա-

1. Մարբա՝ աղօթք երգեցեցուցչութեան . ևս պարզապէս աղօթք կամ հակերճ աղօթք առ ի հալածել զդէս, զախոս և զպատահարս :

2. Զենա—Աւեղայի Բերիները չար ոգիներ են, որք իրենց գեղեցկութեամբը կը հրապուրեն և կը պատրեն :

տուիրէ Ահուրամազդա սատակել «գտերմանս խժի» (ագոհ-չիրքա), — այս է զամենայն փնտսակար կենդանիս, որպէս գայլ, գորտ, մուկն, մըջիւն, օձ և այլն, որք շար ոգւոց ընդունարան և հանդերձքն հաւ մարեալ են, — իբրեւ կարի արդիւնաւոր և պիտանի վասն սոճման բնութեան և պահպանութեան լուսոյ, որոց երկոցունց իսկ ներկայացուցիչն է հրեշտակապետն Արտիպահիչդ:

Մեր Զէնո-Աւեսդայի քննութիւնը չափէն աւելի չերկարելու համար կը թողումք մնացեալ եաշդերը, ու միայն անոնց վրայ դեռ կ'ուզեմք խօսիլ, որք կը վերաբերին այն դից' որ հեթանոս Հայոց համար ալ պաշտելի էին կամ ստէպ յիշատակուած մեր մատենաւ գրաց մէջ:

Ապան եաշդն նուիրեալ է Արտի Սուրա Անահիդա մեծագոր զիցուհւոյն նախնի Պարսից, նա մանուանդ և Հայոցս: Բարեկարգիք զզիցուհին իւրեանց կոչէին Մէլիզգա. Ասորեստանեայք՝ Պէլզիս. Հեքլեք ունէին զԱփրատիդէ և զԱրտեմիս կամ Տիանա: Բայց եթէ զոցս իւրաքանչիւրին յատկութիւնքը քննեմք, կարելի չէ ժխտել՝ թէ հայկական և պարսկական Անահիտը տարբեր կերպարանք և անձ մի կը ներկայացնէ մեզ միւս օտարագոյի զիցուհիներէդ: Հայ Անահիտը՝ որ «Ոսկեծին, ոսկիհատ, ոսկիամայր դիք» կ'ըսուէր, ոսկեծոյլ պատկեր մի ունէր յԱրիզայ, որում պսակս և թաւ ոտս ծառոց կը նուիրէին. յորմէ բժշկութիւն և բազում կեանս խնդրելու համար Արտաշէս Բ Արեղենից տոհմէն նահապետ մը զրկեր էր. և զոր, ըստ Պլինիոսի, Մարկոս Անտոնինոս կողոպտեց Պարթևաց գէմ պատերազմի գնացած ատենը¹: Տրգատ արքայն բանդ, կապանս և մահ կը սպառնայր Պրիգորի՝ եթէ յանձն չառնոյր զից պաշտօն մատուցանել. «մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջ՝ որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցողիչ, զոր և թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց. որ է մայր ամենայն զգաստոշեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ» (Ագաթ. էջ 51): — ... «Եւ որ են իսկ ճշմարտիւ արարիչ՝ թշնամանես, և զմեծն Անահիտ՝ որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց. և ընդ նմին և զմեծն և զարին Արամազդ՝ զարարիչն երկնի եւ երկրի» և այլն. (Դոյն, էջ 61): — «Ինութիւն պարարտութեան յարոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ի քաջն Վահագնէ ամենայն Հայոց

1. Անահտայ միւս մեհեաններն էին ջին նշանաւոր եղած էր հարստութեամբ յԱրտաշատ և ի Յաշտիշատ. այս վերջը և գանձիւքը:

աշխարհիս» (Հոյն, 106)։ Պժրախտարար մեր ազգային պատմւոյ մէջ գտած տեղեկութիւննիս յոյժ անօտ են։ Տեսնենք այժմ Զէն-տաւեադային տուածները։

Պարսկական Անաշխտը երեք անուամբք ալ կը յորջորջի։ Այտովի՝ թարգմանի «բարձր»։ Սուրա՝ «հզօր»։ և Անաշխտ՝ «անբիծ, անախտ, անաղտ, սուրբ, մաքուր»։ և սոքօք կ'իմանան զերկնային ջուրս՝ զորս կը ներկայացնէ Գիցուհին։ Ահտրամագտա կը պատուիրէ Զրադաշտայ երկրպագել Անաշտայ՝ որ կը թաւալի ի ներքոյ կամբը-լաց, տայ զառողջութիւն օգոց, ընկճէ զդեւա, և իրրեւ պարգեւիչ արգաւանդութեան՝ սրբէ զսերմանս արանց և զարգանդս համայն իգականաց, հասուցանելով վերջնոցս զկաթ ի ժամանակին։ Սա կ'իջնայ Էլպուրդի զազաթներէն։ Երբ կը հոսի ի ծովն Վաշտու-քաշա, կ'ընդարձակէ զեզերս նորա։ Այտովիսուրա հազար առուակս և հազար ջրանցս ունի, իւրաքանչիւրը սրբնթաց ձիոյ քառասուն օրուան ճանապարհի երկայնութեամբ։ Զրանցք մը կ'երթայ ոռոգել զեօթն աշխարհոն (քէշվար) երկրի, ամենուրեք հայթայթելով զերկնային ջուրս։

Ահտրամագտա ստեղծեց զԱնաշխտ յօգուտ տան (մնամա), աւանի, քաղաքի և աշխարհի, որպէս զի պահէ պաշտպանէ զնոսս և հսկէ ի վերայ նոցա։ «Ո՞վ պիտի պաշտէ զիս, կ'ըսէ Անաշխտ, նուիրելով ինձ զօրհնեալ ջուրն ընդ Հօմայի և մայ՝ սրբազործելոյ ըստ արարողութեանց»։

Անաշտայ կառքը լծեալ է չորիւք սպիտակ ձիովք՝ որք կ'արհաւմարհեն զդեւ համօրէն։

Ահտրամագտա ինքնին յաշտ առեր էր Անաշտայ՝ նուիրելով նմա զՀօմա, որպէս զի սա համօղէ զԶրադաշտ իւր մարգարէն լինելու։ և Անաշխտ կատարեր էր անոր խնդիրը։

Հօշխաննա պատարագեց նմա հարիւր ձիս, հազար եզն և տասն հազար խաշինա։ ի վարձատրութիւն ընդունեցաւ ի «սուրբ և կենդանարար» զիցուհւոյն զօրութիւն տիրելու ի վերայ ամենայն դիււայ և մարգիւտն և ի վերայ քահանայից սուտ աստուածոց (որք Քաշի և Քարարան կը կոչին), և հաստատելու իւր թագաւորութիւնը։

Էլիմա Խշաեդա (Ճէմշիտ) նոյնպիսի պատարագօք նմանօրինակ վարձուց արժանացաւ։ Բայց «սուրբ և կենդանարարն» Անաշխտ մերժեց զպարգեւս Աժդահակայ (Ազհի-տահաքա) որ կ'ուզէր սպանանել երկրիս երեսը զտնուող բոլոր մարդիկը։ և իւր օգնութիւնը

շնորհեց թրակցական (Ֆերիտուն և Հայ. Հռուդեն), որ սատակեաց զեռագլխի, զեռարերան, զվեցաշուի, զհաղարթեհեան զօձն ՏաՀաբ (ազհի ՏաՀաբա) զտրուխն սոսկավիթխար, յորմէ աւելի վնասարեր ալսոյ գոյութիւն չէր տուած Անկրօ-մանեուչ:

Այդ մեծաքանակ զոհերդ հարկաւոր էին զուցէ ի նախնի ժամանակս մեծամեծ շահատակութեանց համար: Եւ այց զգիցուհին նըպատաւոր ընելու կամ ողբելու համար բաւական էր մատուցանել նմա զՀօմա ընդ միագտայ, զբարամունս, զմանրրայս որք ուզգեն զբարբառ, զաղօթս, զկարգս պաշտամանց, զջուրն օրհնեալ և զծըշմարտապատում բանս:

Մոլորեալ ուղեւորի մը հասեր էր Անահիտ՝ գեղեցիկ, անձնեայ, շքեղաշուք երիտասարդուհւոյ մը կերպարանօք, լայն գօտի ընդ մէջ արկեալ, հասակագեղ, վեհ և պայծառ զիմօք, ցած կօշիկներ յօտին և ոսկի վարսակալ ի գլուխն. աղերսաւորին ձեռքէն բռնելով՝ առաջնորդեր էր նմա մինչև անոր բնակարանը:

«Երթ, ասէ Ահուրամազտա ցԱրտուխաւոր, երթ աստի յերկիրն զոր ստեղծեցի: Զքեզ պիտի պատուեն զեհապետք և որդիք զեհապետաց: Քաջամարտիկ զօրականք պիտի հայցեն ի քէն զարագութիւն ձեռք և զյաղթանալ: Աթարվանք, որք կատարեն զպաշտամունս և պահեն զանօթս սրբազանս, պիտի խնդրեն զիմաստութիւն, զսրբութիւն, զյաղթութիւն՝ զոր տայ Ահուրա, և զզօրութիւն որ գերազանցել տայ ամենայնի: Կուսանք պիտի ուղեն յառազատս իւրեանց զայր երիտասարդ. գեղեցիկ աղջկունք՝ զմեծագօր տանոււէր, և մանկամարդ կանայք՝ յաջողակ ծնունդ: Կատարէ՛ նոցա խնդրուածքը, զու որ կարես»:

Արտուխաւորս բաղմեալ ի զահոյսն բարբառի և ուսուցանէ կերպարանօք գեղատեսիլ՝ անձնեայ՝ մեծաշուք օրիորդի, լայն կամար գօտի ընդ մէջ արկեալ, լուսապայծառ և կանգուն զիմօք. ունելով ոսկեհուռ վերարկու ի թիկունս, և բարամունս ի ձեռին ըստ օրինի, քառակողմանի ոսկի զինդս յականջս ի ծածանս: Անահիտ իւր շքնաղ պարանոցին վրայ կը կրէ զմրուխտ մը. շքեղազարդ պատմուճանեալ զսպէ զմէջսն, հաճոյական և հրապուրիչ ձե մը տալով իւր լանջանցը. ի վերուստ ունի ութածալ և հարիւր աստեղաց չափ ոսկեփայլ գեղեցկահիւս պատան մը՝ վերջաւորօք փողփողեալ: Հանդերձ նորա երեքհարիւր քառածին՝ ջրշունէ ընտրուած մորթ մի է՝ ոսկե-

1. Կանոնաւոր ծնունդ ունեցող ջրշունը չորս ձագ կը բերէ:

դէն և արծաթեղէն զարդուք, յորմէ աւելի ընտիրն և գունագեղն անհնար է տեսնել ջրասուզակ ջրջնոց վրայ»¹։

Խորշեւտայ եաշգը նուիրեալ է արեգական, որ Աւետգայի մէջ հետի խշաւեդա, «արե արքայ» կը կոչի. ուստի և արդի պարսկեւրէն խոշըխո՝ արեգակ, և Եզնկայ խորաշէտն։ Սա է լոյս նիւթական և հայելի Միթրա աստուածոյ՝ որ կը ներկայացնէ զլոյսն աննիւթական և համափիւռ։ «Երբ արեգակը կը փայլի եթերաց մէջ, երկնային Եազադաները բազմեցան կը վազեն կու գան, և հաւաքելով զլոյսն՝ կը բաշխեն ի վերայ երկրի... Փանի որ արեգակը կը բարձրանայ. Ահուրայ ասեղծած երկիրը կը սրբի, նոյնպէս և հոտանք, գետք և լիճք։ Բայց մինչև որ արեւը ծագի, Տէվայք կը սպանանեն դամենայն ինչ, կ'աւերեն և կ'սպականեն. և Եազադայք անկարող կը մնան վանելու զնոսա յորժամ բնութիւնն ի քուն կայ։ Որ ոք անմահ, բոցաճաճանչ արեգական յաշտ առնէ (որ ունի սրընթաց ձի), առ ի վտնել զխաւարային դեռ, զաւազակա, զԵւազուսայս և զՊարիկա, նա Ահուրամազտայ՝ Ամշասրանտից և իւր հոգւոյն կը զոհէ։

Եզնկեագեղ լուսինն ալ՝ որ կոչուիրա՝ «կովագէմ» կոչեալ է, ունի իւր յատուկ եաշգն. անմահ բարերարքն (Ամշասրանտքն) կ'ելլեն ու կը տփռեն լուսնոյ շողը ի վերայ աշխարհի։

Դիր եաշգն գովարանութիւն մի է Դիշդրիա աստեղ, այս է փայլածուի. (Դաշդար՝ փարսի լեզուաւ, և Դիր՝ արդի պարսկերէն)։ Սա հաւանօրէն հայկական Տիւր կամ Տիր աստուածն է. թէպէտ Պարսից և Հայոց զիցարանութեան մէջ մի և նոյն պաշտօնը չի վարեր։ Հայոց մէջ Տիր՝ Որմզդայ զպիրն էր, երազները կը մեկնէր ու մեհենական գիտութեանց և ամենայն արուեստից ուսուցիչ էր²։

1. Տես Հարէզի Աւետա. հատ. Բ, էջ 207 և 213։

2. Դիր պարսկերէն է ևս «նեա», «սլաք». այդպէս կոչեալ էր մոլորակը՝ արագ ընթացիցը պատճառաւ։

3. Տես Ազամանգեղ. էջ 584, և Պ, Էմինեանի Recherches sur le Paganisme Arménien. — Հայկական Տիրին մի և նոյն կերպարանքն ունի ընդ Ասորեստանեայց Դիր կամ Նիպո գից, և ընդ յունական Հերմեսի և Հոմըրական Merceureին։ Ասորեստանեայց բնեւ-

ազգաց մէջ ոլաքը՝ որով կը կազմուին բեւեռագիրք՝ Տիր գից նշանն է. և էր սա պաշտպան և հնարող զարուիթեանց և ուսուցիչ։ Մանուսեան մատենից մէջ ալ Նիպո, որ կը ներկայացնէ զՓայլածու, կը կոչի «Դաիր»։ Ըստ վկայութեան Աբուգենեայ՝ Դարուքոգոնոսոր քաղաք մի շինած էր Եփրատայ բերնին մօտ, զոր անուաներ էր Տիրիտագիւ կամ «Տերգատ». այս է նուիրեալ կամ տուեալ Տիր գից։ Տես Ռոլինսընի Herodotus. հատ. Ա, էջ 661-664։

Պարսկական Դիրի գլխավոր պաշտօնն է կոռելի երաշտութեան զիւ-
ւին դէմ, կամ երկնային Ովկիանու՝ Վուրու-քաշայի ջրերն հոսե-
ցընել երկրիս վրայ, զայն արդաւանդելու համար: Վժուարին գործ
մի է եղեր այս. որովհետեւ Պարսկք լուսաւոր որդանց ձեռով կը թա-
փին այդ ծովուն վրայ, ու կ'արգելուն որ ջրերը դուրս չենն իւ-
րեանց սահմանէն: Յայնժամ Դիր՝ աշխէտ նժոյգի կերպարանօք
կը մտնէ ծովուն մէջ, և զայն ուռուցանելով՝ կը հոսեցնէ ջրերը
անձրևի պէս երկրիս « Եօթն աշխարհացը » վրայ: Սակայն Դիր ա-
ռանց հաւատացելոց աղօթից և յաշտից կարող չըլլար ընկճելու
զգևս. մանաւանդ որ երեք օր և երեք գիշեր մաքառելէ յետոյ Ա-
րասօ անուն գիւին հետ՝ կը յաղթահարի ու ծովէն դուրս կ'ելլէ
գոչելով. « Եղո՛ւկ եմ ես, եղո՛ւկ զճուրս, եղո՛ւկ զծառս. փոյ մաղղեցն
ղենիս. մարդիկ ինձ չեն յաշտ առներ որպէս այլոց հրեշտակաց,
եթէ յաշտ առնէին՝ տասն ձիոց, տասն ուղտուց, տասն եզանց, տասն
լերանց և տասն զետոց հաւասար ոյժ կ'ունենայի »: Եւ երբ մարդիկ
նմա օգնութեան հասնին աղօթիւք, կ'իջանէ վերստին ի ծով. այս
անգամ կը յաղթէ գիւին ու կը տարածէ զճուրս ամենայն կողմ:

Միմի եաջն նուիրեալ է աստուածոյն որ կ'իշխէր արեգական
և վարէր զընթացս նորա: Միհր՝ որոյ հնագոյն ձևն Mithra, է
« հրեշտակն արեգական, արեգակ, բարեկամ, ուխտ, դաշն »: Ըստ
Աւեստայի երկու գլխավոր կերպարանն ունի. աստուած է՝ Ա, ասեղ-
ծեալ լուսոյ. Բ, ճշմարտախօսութեան և ուխտապահութեան:

Միբրո-տրուիչ կ'ըսուէր ուխտադրումն, ստախօսն և պարտքը
չվճարողը: Զսա կը պաշտէին ոչ միայն Պարսկաստանի մէջ, այլ և
ի Հայաստան¹, ի փոքր Ասիա, ի Յունաստան և ի Հռոմ²: « Ես

1. « Գայր հասանէր (Գրեգոր) ի Մհրա-
կան մեհեանն անուանեալ որդւոյն Արա-
մազդայ, ի գիւղն զոր Բագայոսիճն կո-
չեն (այժմ՝ Բեդէսիճ գիւղ՝ ի Գերջան
գաւառի բարձր Հայոց) ըստ Պարթեա-
կան լեզուին: Եւ զայս ի՝ հիմանց բրեալ
խլէին և զգանձս մթերեալս աւար հար-
կանէին և աղքատաց բաշխէին, և ըզ-
տեղիսն նուիրէին եկեղեցւոյ... և յայնմ
հետէ փոյթ ի վերայ ունէր, զառնթե-
րակաց արքունիսն հանգերձ մեծամեծ ա-
ւագանւոյն և ամենայն ազատագունդ բա-
նական, աստուածեղէն խմաստութեամբն
վարդապետէր »: Աղաթանկ. էջ 593:

2. Միհրի պաշտօնը Հռոմայեցւոց
մէջ փրիստոսէ 60-70 տարի յառաջ
միայն սկսաւ ծաւալիլ. յորժամ գիցա-
պաշտութիւնը իւր պաղած անդամները
կը ջանայր կենդանացնել արեւելեան ե-
րեակալութեան եւ կրօնից քերականութե-
ամբ: Դիոն Կասիոս կը պատմէ, որ երբ
Պարթեաք վճռողէս արքային եղբայրը
Տրդատ Հռոմ հասաւ թագաւոր պսա-
կուելու համար (61-62), զը զրուցէր
հերոն կայսեր՝ թէ աղերսաւոր կու դար
առ նա որպէս առ նոր ոմն Միթրա.
(ԿԳ. 5):

ստեղծեցի, ասէ Ահուրամազտա, զՄիհր աստուած՝ որ կ'իշխէ ի վերայ լայնածաւալ արօտից, որպէս զի ինձ հաւատար պաշտօն մատուցանեն նմա և կարգան զնա. մի գրծեր երբէք զօխտն զոր կռցիր կրօնակցի կամ այլազնի հետ: Միհր աստուած շնորհէ արընթաց ձիւ այնմ՝ որ ոչ գրծէ նմա. կրակն՝ որդին Ահուրամազտայ, պահէ զայնպիսին ուղղութեան մէջ, և Ֆրաւաշիք պարգեւեն նմա ընտիր զաւակունս »:

Ստեղծեալ աստուածն յետ ժամանակաց ստեղծողէն ուելի պաշտամանց և երկրպագութեանց արժանացաւ, ու յինքն ամփոփեց և անձնաւորեց մազգէական հաւատքը: Սա էր որդի Ահուրամազտայ և միջնորդ ընդ հայրն և ընդ մարդիկ, լոյսն ամենափիւռ և կենդանարար, արեգակն ճշմարիտ՝ տարբեր ի նիւթական աստղէն, որ աւելի վերջերը խառնեցաւ միացաւ բուն աստուծոյն հետ: Ի պատիւ նորա մեծաշուք և խորհրդաւոր հանգէսներ կարգեալ էին: Նմա նուիրեալ էր օրուան մէկ պահը արշալուստյ ծագմանէն մինչև ջկէս օր. ամէն ամսոյ վեշտասաներորդ օրը, ինչպէս և պարսկական հին տուամարին եօթներորդ ամիսը՝ նորա անուամբ յորջորջեցան: Միհր ամսոյ հնգետասներորդ օրէն՝ սկսելով՝ վեց օր Միհրական տօն կը կատարուէր, յորում արքայից արքայն միայն կրնար ինք զինքը տալ արբեցութեան և ի կաքաւս հեշտութեան. պանի իւղով կ'օծուէր, զոյնզոյն փառաւոր պատմուճան մը կը զգենոյր, զլուխը կը դնէր զխայրն՝ որոյ վրայ կը փալկէր արևուն բոլորչի պատկերը, և ժողովրդեան զգեստներ կը բաշխէր: Ասոնք այլ իրարու ծաղկներ, պտուղներ, արմաւ, նուռն, բրինձ և խունկ կ'ընծայէին: Անշուշտ այն տօնին առթիւ էր, որ Հայոց թագաւորն ըստ վկայութեան Ստրաբոնի՝ քսան հազար քուռակա ձիոց կը զրկէր ի հարկ աշխարհի:

« Միհր աստուած՝ որ յաւէտ ճշմարտախօս է, հազար տկանջս ունի, բիւր աչկունս (լրտես ամենագէտ և ամենաքնին), և անգուլ և անքուն հսկէ վասն բարօրութեան արարածոց »: Նորա շնորհիւք կանգնեն իշխանք զղղեակս բարձրաբերձս, լիւրիք կը զարգարուին ազգի ազգի ծաղկօք և բուսովք, զեօք կը թաւալին յորդահոսանս. սա բերէ զլոյս համօրէն աշխարհի, առաջնորդէ բանակաց, կազմէ զճակատս տայ յաղթութիւն այնոցիկ որք զիտեն պատշաճ սղօթիւք

1. Այս է՝ ըստ Պիւրշանի Գաթիի՝ աշնանային զիշերահաւասար: Արեւելեան մասեհազիրք նոյն օրերուն կը գնեն աշ-

խարհիս ստեղծումը, միանգամայն և Հռուդենայ ձեռքը Աժգահակայ սատաւումը:

և արարողութեամբ յաշտ առնել նմա: Պատուհասէ կուրութեամբ, խլութեամբ կամ կաղութեամբ զստախօսս և զուխտագրութս: Բնաւ կարան նորա է ի բարձունս Լլպուրդայ, ի պալատան՝ զոր Ահուրա մագաւս կառոյց վասն նորա, յորում չկը գիշեր և ոչ խաւար, ոչ հողմն ցրտաշունչ և ոչ խորշակ տոչորիչ, ոչ մառախուղ և ոչ ապաւ կանութիւն: — Ամենայն դեք խոյս կու տան ի նմանէ. աջ կողմէն կ'երթան Սրաօշա՝ հրեշտակն պաշտամանց, և Բաշնուրատդ՝ հրեշտակն արդարութեան, Ոգիք ջուրց, ծառաց և այլն: Երբ երկնային դրախտէն (կարօ—տմանա) դուրս կ'ելլէ, սակեմբակ և սպիտակ չորիւք ձիովք լծեալ կառք մը հեծած է. պէս պէս զէնքեր կը կրէ իւր հետ՝ առ ի խորտակել զգեւս, որոց ամենէն սարսափելին է Վազրա՝:

Ֆրասարտ՝ն հաշդն՝ որ երկարագոյնն է, նուիրեալ է պաշտպան հրեշտակաց՝ որոց թիւն անհասար էր: Աւետգայի մէջ սոցա անուան է Ֆրաւշի՝ «պաշտպան», բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ Ֆրաւարդիչ, որ պաշտած է փրաւարտ յատուկ անուան մէջ: Ահուրա մագաւս կարգեր էր զնոսա ամենայն ուրեք՝ բարի արարչութիւնը պահելու և չար ոգոց զէմ՝ պաշտպանելու համար: Գոցա ձեռք կը բռնէր զերկինս և զերկիր, զջուրս և զհամօրէն արարածս, որք կը խտնակէին և կ'աւրուէին՝ եթէ անոնք չըլլային: Ամենայն բարի էակ՝ կենդանի, մեռեալ կամ տակաւին անծին, ունէր իւր յատուկ ֆրաւաշիկն², որ անգստին յաւիտենից եղած է: Տեսակ մը նախատիպք էին նման գաղափարացն Պղատոնի, որոյ կարծեօք ամենայն ինչ կրկին գոյութիւն ունէր, առաջին՝ գաղափարական, երկրորդ՝ իրական: Ի սկզբան ֆրաւաշի տակաւ՝ մեռելոց և նախաձարց ոգիքն կամ Ուրուքն միայն կ'իմացուէր. ինչպէս Բիդարա՝ «հարք» ի Պրահմանս և Manes ի Հռովմայեցիս: — Բազանս մատենից մէջ՝ ֆրաւաշի երբեմն ալ ֆրաւշ:

1. Կիւրդ՝ արդի պարսկերէն է «տապար, կացին»: Հայերէն «վաղր» ալ նոյն նշանակութիւնը ունի կը թուի: Վաթրա՝ վեռայի մէջ նշանակը «կայծակն» որ ինտարայի մեծ զէնքն է: Եւաշդ մի ալ կայ վանանդ աստեղ և աստուածոյն նուիրեալ, որոյ պաշտօնն էր խորտակել գաւերիչս բարւոյ արարչութեան: Վանանդ՝ ըստ փարսի Տասգուրաց, է

Նֆեր Աթին, որ շեշտակի գծիւց վերայ կեցած է՝ զարհուրհցնելու համար զգեւս. և է սա Միհր աստուածոյն վաղրս կոչեալ զէնքն՝ զոր զիւաց զխտն վրայ կախեալ կը բռնէ միշտ:

2. Բրաւասիկն՝ առաջնալինակ, նախեղակ. ի վաս՝ «բնակեմ, կամ» արմատայ. ֆրա՝ առաջին, նախկին:

Ժ

Նկայիշք¹ կամ «նուագք, աղօթք» հինգ են. նուիրեալ Արհա-
կան (Խուրչիտ), Հրեշտակին արեգական (Միհր), Լուսնայ (Մահ),
Ջուրջ (Ապան), և Կրակի (Աշաշ)։ Այսօր ամենայն բարեպաշտ Փարսի
պարտի օրը երեցս գրուցել Խուրչիտայ և Միհրի նիշայիչները. եթէ
յոյամ անհոգութիւն ըլլայ, մահուընէ ետքը հոգին չի կրնար անցնիլ
Չինաստ կամրջէն։ Լուսնոյ աղօթքը ամիսը երեք անգամ հարկ է
ստել։ Ջրոց և կրակի աղօթները հոգեշահ են, այլ ոչ ստիպողական։

Ափրիկանքն կամ Օրհնութիւնք կը գրուցուին ի սկզբան ընթերաց՝
որք ի պատիւ Հրեշտակի կամ հանգուցելոյ հոգւոյ ուրումն կը արուին։
Ընթերիք կը բազկանան ի գինւոյ, կաթէ, հացէ և ի մրգաց. յետ
որագործութեան՝ զոր քահանայն միայն կրնայ կատարել, բազմա-
կանք կը ճաշակեն։ Այս արարողութիւնս պարտ է ընել վեց յեղա-
նակաց (Կրաննպարաց) տօներուն, որոց իւրաքանչիւրը հինգ օր կը
տեւէ. միանգամայն և տարւոյն աւելեաց հինգ օրերուն մէջ։

Հինգ կանքն նուիրեալ են հինգ հրեշտակացն՝ որք կը հսկեն ի
վերայ հինգ պահուց, յորս կը բաժանին գիշեր և ցերեկ։ Մէն մի
կան կը գրուցուի իւր յատուկ պահուն։

Սիրօզան աղօթք կամ տեսակ մի Օրացոյց է, յորում նշանա-
կեալ են կարգաւ երեսուն հրեշտակքն՝ որոց իւրաքանչիւրը կը հսկէ
ամսոյ մէկ մէկ օրուան, և որոյ անուամբը կը յորջորջի օրն։ Այս
աղօթքս կը գրուցուի գլխաւորապէս մեռելոց համար, մահուըն է
երեսուն օր ետքը։

1. Բազմոտ լեզուաւ՝ նեզի կամ նազիլը, որ է լծորդ հայերէն «նուա» բառի։

ԺԱ

Այդ մնայ մեզ համառօտ տեղեկութիւն մի տալ Վիկտորիտտի¹ վրայ, որ նախնի Պարսից կրօնական՝ քաղաքական և պատժական օրինագիրքն էր, և որ իւր այժմեան վիճակին մէջ՝ կը բաժանի ի քսան և երկու ֆարխարտու կամ հատուածս: Անոյ զանազանութենէն մարթ է կարծել՝ թէ ոչ միայն հեղինակի և ոչ իսկ մէկ ժամանակի գործ է:

Ըստ նիւթոց կրնամք բաժանել զՎիկտորիտտ յերիւմասունս. առաջինը՝ (Ա-Գ. Փարկարա՝) աշխարհագրական և պատմական տեղեկութիւններ կը պարունակէ: Երկրորդը (Փարկ. Դ-ԺԿ) ունի զօրէնս, զպատուիրանս, զկարգս և զձեռն պաշտամանց: Երրորդին պարունակութիւնքը զանազան են, և մարթ է համարել զայն իւրեւ յաւելուած առաջնոց:

Առաջին Փարկարտին մէջ կը նկարագրին մագդէական վեշտասան աշխարհք: Ահուրամազտա՝ յետ ստեղծելոյ գերկիր, շինէ նախ քան զայլ աշխարհս զԱրիանա-Վաեթօ² զվայրն երանութեան կամ զգրախտն. ստոր զէմ՝ մահարարն Անկրօ-մահինեուշ կը կանգնէ զօճն ահագին և զձմեռն՝ որ է գործ դիւսց³: Ահուրամազտայ երկրորդ ձեռակերան եղաւ Կուշ, յորում գտանի Սուգտա. Հար ոգին ալ սորա փոխարէն գոյութիւն տուաւ Ժանտամահի՝ որ սատակէ զարջառս և զօշխարս: Երրորդն եղև Մուշրիշ (Մէրմ), Հար Ոգին ալ Հնարեց զսպանութիւնս և զաւեր: Չորրորդն է երջանիկն Պախտի (Բակտրիա), որոյ զէմ՝ Հար Ոգին կը վանէ զմոտակար ճճիս և զթիւնտլից բոյսս: Հինգերորդը՝ Նիսա՝ ի միջոց Մուրուի և Պախտի. սորա փոխարէն

1. Կրճատումն վիտակօ-տաղեմ բառից՝ որը նշանակեն «տուեալ ընդդէմ՝ դիւսց»: Բաճլաւ ի գրութեանց մէջ բառ առ բառ կը թարգմանի ճշտօտ-շեռտ-տատ:

2. Արիանա-Վաեթօ, որ թարգմանի «Արեաց վիճակ», է բնագաւառ Արիական ազին, ընդ մէջ Աքսոս և Էպրատաւն գետոց: Պարսիկ մատենագիրք զայն զնեն յԱրագատական:

3. Զարմանալի է՝ որ ձմեռան նըկատմամբ Աւեսդայի տուած վարդապետութիւնդ սպրդած ըլլայ Եղիշեայ Զարշարանաց ճառին մէջ. «Յուրա ոչ գուշնաբեայ, այլ պարզ, հուրաստաց, նմանեալ է անպտղաբեր ձմերւոյնոյ, և ձմեռն եղանակն ատելութիւն չարին, որ և գործեցաւ իսկ առ ժողովուրդն». էջ 288:

մահարար ոգին կը ստեղծէ զմեզս և զկառկած: Ապա կու գան կարգաւ Հարցիչ (Հէրաք), վաեքիքեղա (Պապուլ), Իւրիս արօտաշատ, Խնենդա ի վհրքանա (ի վրկանա), Հարազուիդի գեղեցիկն (Արաքոսիտ՝ ըստ Յունաց, ի հարաւոյ Վանտահարայ), Հաեդուսնայ (այժմեան Հիւմանտ և ըստ հնոց՝ Էտիմանտէր), Ուագա (այժմեան Ուէյ), Չաիւրա, Վարեկա (Վրման, և ըստ ոմանց Վիլան), Հաիւրաձինտու կամ աշխարհն եօթնավտակեան, որ է Ինդոսի դաշտավայրը, և վերջապէս Երովեդերեայ Պաւսաք՝: Ասոնց իւրաքանչիւրին դէմ ալ Անկրօ-Մանեուշ մէկ մէկ նորանոր աղէտներ կը նկսթէ, կարկուտ և չքաւորութիւն. Բաիւրիկ (պարիկ)՝ որ սուտ աստուածներ կը պաշտէ, սոդոմական ախտ, թաղումն մեռելոց, կախարդութիւն, անհաւատութիւն, այլումն դիականց, տապ տաշորիչ և այլն:

Նրկորդ ֆարկարտը կը ճառէ զՆիւա նահապետէն, որ երբեմն Ագամայ և ընդհանրապէս Կոյայ նկատմամբ աստուածաշնչական աւանդութիւնքը կը յիշեցնէ մեզ:

Նրկորդ ֆարկարտը կը պատուիրէ մշակել զերկիր, չինել բնակատեղի՝ հանդերձ տամբ, կրակով, արջառօք, կանամբք և որդւովք, և ի բաց կալ ի թափառական կենաց: Վարւոյ և արմտեաց մշակութիւնը սակի կը նպաստէ մազդեզն կրօնից ծաւալման՝ քան հազար պատարագք և բիւր աղօթք: Այս ֆարկարտս նշանաւոր է յոյժ, քանդի կը ցուցանէ՝ թէ Մազդեզունք առաջին եղան Արիական ազգաց մէջ, որք քաղաքականութիւն ընդունեցան և թողուցին դասդանտական և գաւաղակարարոյ կենցաղս:

Չորրորդ ֆարկարտը կը սահմանէ զդաշինս՝ որք վեց տեսակ են, առաջինը՝ բերանացի խոստմամբ կ'ըլլայ, երկրորդը՝ ձեռաց խտուրմամբ, երրորդը՝ ոչխարի չափ արժէք ունեցող բանի մը համար, չորրորդը՝ եղի մը արժէքին համար, հինգերորդը՝ մարդոյ մը (գերւոյ) արժէքին համար, վերջապէս վեցերորդը՝ սրմնափակ և բարեբեր երկրի կամ կալուածոյ մը արժէքին համար: Վրժողաց մերթ տուգանք և մերթ առատ գան որոշեալ է:

1. Թեպէտ այդ աշխարհագրական անունանց մի քանիին տեղերը տակաւին ստուգուած չեն, բայց հնագէտք համաձիւ կը կարծեն՝ թէ սոցա ամենն ալ ինդոս և Սիր-Տարեա գետոց, ինտուքուշ լեռնագոտիին և Վապեսի անապատին մէջ տեղը գտնուող աշխարհին՝

այս է Պոխարայի, հիւսիսային Պարսկաստանի և Աֆղանաստանի մէջ են: Այս ֆարկարտս շատ հին ժամանակի մէջ շարագրուած կ'երևի. հաւանօրէն յառաջ քան զարչաւելն Արիական ազգաց դէպ յարեմուտս:

Հինգերորդէն ցժԻՔ ֆարկարտից մէջ մանրամասն պատուիրանք կան դիականց նկատմամբ. թէ ինչ ձևով պարտ է կառուցանել ըզ-Տախմայս¹ կամ «գաշտարակս լուսթեան», այս է զգերեզմանաւ տեղիս, և թէ ինչ պէտք է ընել սրբուելու համար, երբ մէկը դիակի մը զպսծ ըլլայ: Վենտիտատի հիմնական սկզբունքներէն մէկն է դիակը ամենապիղծ համարել. վստն զի յորժամ մարդս մեռանի, Նազուշ այսր կը մտնէ նորա մարմնոյ մէջ ու կը յարձակի ևս անոր զպշողներուն վրայ: Եւ որովհետեւ հոգը, հուրը և ջուրը ամենա սուրբ տարերք են, չի կրնար ոք թաղել՝ այրել զմեռեալս կամ ար-կանել ի ջուր՝ առանց մեծամեծ պատուհասներ հրաւիրելու աշխարհիս վրայ: Այդպիսի ոճիւր մը ոյժ կու տայ զիւսացն՝ սրբ տիրացած են անկեղտոն մարմնոյն: Իսկ Նազուշի ազդեցութենէն և պղծութենէն զերծ մնալու համար՝ զօրաւոր միջոց մը կայ, զոր յառաջա-գոյն զործադրելու պարտական են անոնք՝ որ դիակի մատչելու ստի-պեալ են: Պէտք է մասնաւոր հանգամանօք շուն մը՝ բերել ու մե-ռելոյն առջև այնպէս կեցնել՝ որ անոր նայի. շան հայեցուածքը զՆազուշը կը վստնէ ու կը խորտակէ: Եթէ մարդ մը հպի դիակի՝ առանց այդ ամենակարեւոր պայմանդ կատարելու, կը բռնուի ի Նա-զուշէն. և եթէ այնուհետեւ ուրիշի զպշի, այն ալ Նազուշի ընդու-նարան կ'ըլլայ, և այսպէս հետզհետէ մինչև ցմեռաւանդերորդ այր. յորմէ ազատելու համար հարկ է՝ որ ամէնքն այլ ինն գիշեր ապաշ-խարհն և ստէպ լուացուին՝ նախ զուսիղաւ և ապա ջրով:

Պարտ է դիակը բնակութենէ հեռի, անբեր կամ լու ևս ա-պստաժ լերան կամ բլրոյ գագաթան վրայ յատկապէս պատրաս-տուած դերեզմանատեղին տանել: Տախման քառակուսի և որմնա-փակ պարտի լինել: Վետնէն հոգը պատշաճ խորութեամբ փորելէ

1. Այս անունս լծորդ է մեր « թա-զել », « թազումն » բառի: Եւ արդի պարսկերէն՝ տախմ կամ տախմա, որ ըստ Պիւրհանի Վաթիի նշանակէ՝ Ա, ստո-րեկրեայ տեղի, ուր գնեն զմեռեալս տապանօք: Ի, քարայրի մէջ կամ լերան վրայ շինեալ սենեակ, յորում մի քանի դիակ միանգամայն կը դնեն. Վ, գա-զազ. Վ, գերեզմանատեղի կրակապաշ-տից (կուրխանի մեծասի):

2. Պղծութեան փոխադրականութիւնը արգիւելու համար՝ շունը աշացը կուպե-

րուն վրայ մէկ մէկ սեաւ բիծ ունենալու է. կամ եթէ ճերմակ է, ականջները դեղին ըլլալու են: Այդպէս կը պա-հանջէ Վէնդիտատը. բայց ըստ Պուն-տաշիւի՝ ո՛ր և է շուն կը խորտակէ զՆազուշն, բաւական է որ դիակն հայի. եթէ շան հայեցուածքը մեռելոյն միայն մաղերուն կամ եղունգներուն հան-գիպի, Նազուշը խորտակուած ըլլայ: Անգղը, սեաւ ագռաւը, ձինն ալ կը վանեն զնա՝ երբ սոցա ստուերը հան-գիպի դիակն:

և հանելէ յետոյ՝ սպիւտով կամ քարով կը յատակեն։ Մէկ կողմէն միւսը երկու ուղի պիտի ձգուի՝ որ զիրար կտրեն ի միջավայրն։ Կռուը արեւելից կողմը յանգող ճանապարհին ծայրը պիտի ըլլայ։ Տախմային մնացած տեղումները՝ դիակունք կը գետեղեն առանց ծածկութի, երկաթեայ կառարաններու կամ քարի վրայ, ի զիչատուն մնաց, անգեղց և շանց և յօգուտ կենդանեաց բարի արարչութեան, որք կը բառնան զպղծութիւնս յերկրէ։ Մեռելոյն երեսը արեւուն դարձած պիտի ըլլայ, մաղերը և ոտքերը մեծամեծ քարերու պիտի կապուին, որպէս զի չըլլայ թէ թռչունք կամ գաղանք ոսկերտութեամբ բառնալով ջրոց մէջ ձգեն։ Մեռելակիրք առնուազն երկու պիտի ըլլան, իրարու պարանոս կապուած և ձեռքերնին քսակներու մէջ անցած։ Իսկ եթէ մեռեալը յղի կին մի է, չորս անձինք պիտին։ Արքա տախմային մէջ մտնելու ատեննին շունը երկու անգամ կը կեցնեն դարձեալ՝ որ զիական նայի. ապա մասնաւոր արարողութեամբք կը սրբուին¹։

Աթերորդ ֆարկարտին մէջ կրակի վրայօք վարդապետութիւններ կան, զորս մարթ է հետագայ եղանակաւ եզրակացնել։ Արակը յինքեան սուրբ տարր մի է, նշան աստուածային՝ զօրութեան և սրբութեան։ Ամենայն կրակ արժանի է յարգանաց, ու ներելի չէ

1. Շարուն կը պատմէ (1670ին) թէ Սպահանէն կէս փարսան հեռաւորութեամբ բոլորաձե աշտարակ մի կար Յսանաշափ բարձր, որ ամենեւին գուն կամ մուտք չունէր։ Սանդղօք կը հանէին դրսէն կրակապաշտք զմեռեալն, ու մէջը կը ձգէին ի կուր ազաւուց, որոց կարգէ դուրս բազմեալ թռչունք տեսէր էր այն կողմերը։ Այդպիսի աշտարակներ շատ կը գտնուին նաև Հնդկաստանի այն դաւառաց մէջ՝ յորս բնակին փարսիք։ Երբեմն աշտարակին մէջ երկաթեայ կառարակ մը կայ՝ որ գէպ ի միջավայրն հակեալ է, և որոյ վրայ կը դրուի զիակը։ Յետ քայքայելոյ մարմնոյն, օսկրոտին երկաթներու մէջտեղէն վար կ'իյնայ ու կը զիգուի աշտարակին յատակը։ Տախմային մէջտեղն ալ երբեմն փոս մը փորուած է՝ մէկ քանի օտնաշափ խորութեամբ, այս փոսիս բոլորութեամբ իրարմէ

մարդաշափ հեռաւորութեամբ համակեղրոն և շրջանակաձե ջրդաններ շինուած են, զորս կը կարեն ուրիշ ջրդաններ որք կը ձգին ի շրջապատէն ի վայր ցփոսն։ Ջրդանաց մէջտեղը մէկ դիակ մը միայն գնելու չափ տեղ թողուած է. անդ կը գետեղեն զայն՝ դուրս գէպ ի շրջափակ որմն։ Յետ ժամանակաց կը հաւաքեն զոսկերտութիւն և կը գիպեն փոսին մէջ, որ երբ լցուի, պարտ է ծածկել զայն ու նոր տախմա մը հարել։ — Զմեռեալս՝ թռչնոց և գաղանաց զիչատել տալու սովորութիւնը Մոզուաց մէջ ալ կը տեսնուի։ Պարթե թագաւորք Իրենց պետութեան մէջ զիակը սլորելու սովորութիւնը մտուցեր էին, որ յոյժ ատելի էր Զրազաշտականաց։ (Տես Ռոլինսոնի Պատմ. Սասանեանց, էջ 91 — Պ. Ռէսդի՝ Շախսուա-Շախսու, էջ 247)։

զայն սպանանել, այս է՝ մարել: Եթէ ոք պղծէ զկրակ զիականք կամ աղտեղութեամբք, որ ամենամեծ մեղք է, պարտ է սրբագործել զայն անմիջապէս: Արդարեւ վառել միայն վայել էր զնա ի վերայ սեղանոյ և ի պատիւ Բարձրեւոյն: Բայց Ահուրամագտա շնորհած է մարդոյ՝ որ իւր աշխարհային պիտոյիցը համար ալ ծառայեցնէ, պայմանաւ՝ որ տան՝ խոհանոցի կամ գործարանաց մէջ վառուած կրակը որոշեալ ժամանակէ մը ետքը ազատ ըլլայ այդ գերութենէդ ու տարուի Տատկան՝ տարուշանին վրայ դրուի: Այս պատուէրս կատարողին արդիւնքը մեծ կը լինի յոյժ՝:

Տատկահին կրակը տաան և վեց տեսակէ պարտի բաղկանալ. զոր օրինակ՝ բրուտի, աղիւսագործի, երկաթագործի, ներկարարի և այլն. սոցա մէջ անհրաժեշտ պէտք է գտնուի ևս մեռելատույ զպած կրակ: Թէպէտ զմեռեալս այրելն աններելի յանցանք մի է, այսու հանգերձ այլադէնի կամ մեղսագործի զիակ այրելու համար ի կիր առած կրակը յետ դժուարին արարողութեանց պարտ է տանել զնել ի վերայ տատկահին, քանզի սա կենդանի մարմնոյ մէջ գտնուած ջերմութիւնը առած կը համարուի: Այդ բաղադրեալ հուրդ կը ներկայացնէ բնութեան զօրութիւնը՝ որ զհամայն կը կենդանացնէ, զօրացնէ ու պայծառացուցանէ:

Իններորդ ֆարկարտին մէջ երկարօրէն կը նկարագրի Իննօթեայ ապաշխարանաց եղանակը, զորս պարտի գործադրել ոք՝ զիակի զպլելով ստացուած պղծութենէ և Նազուշի ազդեցութենէն ազատելու համար: Նախ գումէզ պիտի ըմպէ. յետոյ բազմի քաւակոյտներու վրայ, որոյ բոլորտիքը քահանայն զիւթական շրջանակներ կը գծէ հողոյն վրայ, և մէկ քարակոյտէն միւսը երթալու ատենը մարմինը պիտի շփէ գումիզաւ, ապա աւաղով. և հոսկ յետոյ լուանայ ջրով: Պումիզաւ սրբուելու սովորութիւնդ անշուշտ շատ հին ժամանակէ մնացած էր. կովը նախնի Արեաց յոյժ սրբազան կենդանին էր, վասն որոյ և անոր մէջը սրբարար և օգտաւէտ համարած էին: Պիտելի է սակայն՝ որ Արիք ամպի ալ կով կ'ըսէին. միթէ անձրևի կամ ամպի ջուրը յետոյ կովու միզով փոխուեցաւ:

Տասներորդ ֆարկարտը Նազուշի ազդեցութենէն ազատելու համար ազօթներ կը սահմանէ: Մեռածներորդը՝ բնակարանները, արջառը և ոչխարը սրբելու համար պէտք եղած ազօթները կը ցուցանէ:

Երկոտասաներորդին մէջ սահմանեալ են՝ թէ քանի որ պարտ է սուգ ունել հօր, մօր և ուրիշ ազգականաց համար: Աթէ հանգուցեալն իւր բնական մահուամբ և արդար մեռած է, սղոյ օրերը կիսով չափ նուազ են՝ քան երբ մեղաց մէջ կամ անձնասպանութեամբ՝ զրաւի ի կենաց:

Ժ.Գ. և Ժ.Կ. ֆարկարտները կը խօսին շանց և շնջրեաց¹ վրայ, զորս պէտք չէ չարաչար գործածել, վիրաւորել, խեղել, անթի ձգել և մեռցնել: Աթէ ոք այդպիսի յանցանք մը գործէ՝ իստիւ կը պատժուի: Մանաւանդ շնջրի մը սպանանելը սոսկալի եղեոն մի է, վասն զի այդ կենդանին հազար արու և հազար էգ շանց ողին ունի իւր մէջը: Ոճրագործը պարտի կամ հազար գան ըմպել խաբաղանաւ, և կամ տասն հազար մլնատակար կենդանիս սպանանել, որպէս օձ, մուկն, մողէզ, գորտ, մըջիւն և այլն, և տասն հազար բեռննս փայտի կրել ի կրակատունս:

Շունը մեծ տեղի մը բռնած է մազղեզն դենի մէջ. որչափ որ այլանդակ երեւի մեզ այն կարեւորութիւնը՝ զոր կու տային նախնի Պարսիկք այդ անասնոյդ, նոցա զաղափարաց համաձայն էր: Բնութիւնը յարատե պատերազմ մի էր. ընդ մէջ բարի և չար աւրարածոց. արդ շունը ոչ միայն կը պաշտպանէ զիւր տէրն և նորա գանձերը, այլ և զանդեայս և զհօտս ոչխարաց և զհաւս՝ որք Սհուրայ արարածքն են, զբնակարանս, զազարակս և զաւանս՝ որք Մաղտայ հաճոյական վայրքն են: Կենդանի մը՝ որ այդքան նշաւաւոր ծառայութիւններ կը մատուցանէ բարի արարչութեան, մեծ խնամոց և յարգանաց արժանի կը թուէր և Սհուրամաղտայ յոյժ սիրելի: Շնջրին, աղուէսը, ողնին՝ շան այլ և այլ տեսակները համարեալ էին. շան մեռելոտին մարդկային դիակի չափ վտանգաւոր և պղծիչ էր:

Ժ.Ե. ֆարկարտն ցուցանէ Բէշոյանոս կոչուած յանցանքն և նոցա պատիժները: Մաղդէականը դենադարձ ընողը, պահապան

1. Անձնասպանութիւնը մարկ-արգան (մահու արժանի կամ մահացու) կոչուած մեղքերէն է, որպէս և շնութիւն, որք զհոգին կ'իջեցնեն ուղղակի ի դժոխս:

2. Աւեղայի մէջ գործածուած անունն է իւտրա, զոր Պ. Նաւկ Noter dog և Otter (գաղղ. Loutre) կը թարգմանէ.

խակ Պ. Նարէզ՝ Castor. — Միջնագա-

րեան մատենից մէջ՝ պաւար-ի-ուշի, որ է քրոյ պաւար. և Պ. Ուէսկ թարգմանէ զպաւար Loutre, castor. Անգղիարէն beaver նշանակէ Castor (Տես Մանե-խրատ): Բայց աւելի հաւանօրէն՝ Աւեղայի պաւարանած անասունը Loutre է:

շան կարծր սակր կամ վնասակար ուտելիք տուողը, ծոցւոր շան զարնողը Բէշոդանոս են:

ԺԶ Ֆարկարտը կը վերաբերի դաշտանկի, զոր պարտ է անէն դուրս և ի կրակէ և ի բարամանց հեռի տեղ մը բնակեցնել, և կերակուր պաշտել նմա երկաթեայ կամ կապարեայ անարգ սպասուք: Ախլիլեան վարդապետը որ Եզտ գնացեր էր, կը պատմէր մեզ՝ թէ կրակապաշտք մինչև ցայժմ կը բնակեցնեն զդաշտանիկն առանձին խուղի մը մէջ՝ որ ամենեին հաղորդակցութիւն չունի տան հետ. անդ ոչ դարեգակն պիտի տեսնէ, ոչ զատեղս և ոչ զանասուն. ոչ ոք պիտի խօսի ընդ նմա: Մէկ քանի օր ֆնալէ ետքը՝ նախ գումիզաւ, և ապա պարզ և անուշահոտ ջրերով կը լուացուի և տուն կը վերադառնայ:

ԺԷ Ֆարկարտը կը տնօրինէ այն աղօթները՝ զորս պարտ է առնել եղունգ կամ մազ կտրելու ատեն. եթէ պատշաճ աղօթքն չգրուցուին, կտրուած եղունգներն և մազերն ահաւոր զէնքեր կ'ըլլան դիւաց ձեռքը՝ բարի արարչութիւնը վեր ի վայր բնելու համար. մինչև անգամ ամպը և հողմունք անձրեւ բերելէ կ'արգելուին յեղանակին: Անշուշտ այդ զաղափարդ ալ կը հետեւէր այն վարդապետութենէն, թէ որ ինչ ելանէ ի մարմնոյ՝ պիղծ է և պատկանի Արհմենի: Կտրուած հերը և եղունգները մեծ զգուշութեամբ գաղտընի և մեկուսի տեղ մի պարտ է թաղել ի հող, որոշեալ խորութեամբ բացուած երեք ծակի մէջ, կարգալով այն աղօթներն որ զնոսա դիւաց իշխանութենէն ազատ կը պահեն, և ծակերուն բուրբախքն վեց կամ ինն շրջանակս գծել:

ԺԸ Ֆարկարտին մէջ Ահուրամազտա կ'ըսէ Զրադաշտայ. « Են բազումք՝ որ զքահանայական փանդամն, զխրաֆոգրադեա՝ և ըզբարամունս կը կրեն, սակայն մերկ են ի գենէս. մի անուաներ զնոսա քահանայս. նա որ զգիշերն ի բուն քնով կ'անցնէ՝ առանց աղօթից և առանց կրօնական պարտքերն ընելու, նա որ ոչ ուսանի զօրէնս և ոչ կատարէ զսահմանեալ կարգս պաշտամանց, չէ « աքրաշա » (կրակաքուրմ) »:

Ահուրամազտա Բարօտար թռչնոյ (աքաղաղի) գովեստը կ'ընէ, որ ի ծագել այգուն կ'աղաղակէ. « Զարթիւր մահկանացու, օրհնէ՛ զարբութիւն որ ամենէն թանկագին բանն է. չի վայլեր քեզ երկար քուն » և այլն:

1. Տեսակ մի գաւազան էր ճճիները մեռցնելու. միանգամայն և նշան քահանայութեան:

Գրուխշ այսը Սրաօչա հրեշտակին ահագին լախտէն սարսուփած, կը յայտնէ նմա զմեղաւորսն՝ որոց հետ խառնակելով կ'աւճեցնէ զսերունդ իւր. նա որ բնաւ նոր զգեստ չի տար՝ յորժամ խնդրեն ի նմանէ. նա որ կը միգէ ռաից ծայրէն միայն ռանաչափ մի հեռաւորութեամբ... Այդ երկու յանցանաց քառութիւն կայ. բայց երբ ոմն տաան և հինգ տարեկանէ աւելի ըլլալով, պոռնկի հետ առնչութիւն ունենայ, նմա քառութիւն չկայ. այդպիսին իսպառ կորուսեալ է և պիղծ:

Իսկ Ահուրամազտայ ամենէն աւելի ատելին՝ երբ մազդէական մը ամուսնանայ ընդ զիւսպաշտի, երբ մէկը գիտութեամբ մերձեւ նայ դաշտանկի. այս վերջինս՝ յանցանացը քառութեան համար պարտի հազար ոչխարս նուիրել, տալ քահանային սոցա որոշեալ մասունքը, որպէս զի կրակի ճարակ ըլլան. հազար բեռինս փայտի բերել կրակի. երեսուն կամուրջ հաստատել. հազար խթան և հազար հարուած խարազանի (սրաօչաքարանա) ըմպել:

Եթ Ֆարկարտին մէջ կը տեսնենք՝ թէ մահագործ զիւսպեան Անկրօ-Մաինեուշ խաղայ գայ ի հիւսիսոյ և կը պատուիրէ Տրուխշ այսին երթալ սպանանել զՋարաթուշգրա: Բայց սա Եարա-անու վախիտ աղօթքը կը զրուցէ, բարի ջրերը և զմազդեղն դենը օգնու թեան կը կանչէ: Տրուխշ ահարեկ կը փախչի ու իւր տիրոջը դառնալով « Ստախօս Անկրօ-Մաինեուշ, կ'աղաղակէ, ալ կարելի չէ ինձ վնասել Ջարաթուշգրայ »: Յայնժամ Անկրօ-Մաինեուշ անձամբ կ'ուզէ փորձել զմարդարէն. « Մի խորտակեր զիմ արարածս ու անիծէ զմազդեղն դէն և ես զքեզ վշատհաղնօ արքային չափ կը ճոխացնեմ »: — « Մարմինս, հոգիս և կեանքս թող բաժնուին յիւրերաց, քան անիծեմ զմազդեղն դէն », կը պատասխանէ Ջարաթուշգրա: — « Ի՞նչ խօսքերով և որպիսի՞ գինուք կարես դու խորտակել իմ արարածներս », կը հարցնէ շար Ողին: Որում Ջարաթուշգրա. « Սանդը, բաժակը, հօման և Մազտայի բարբառած խօսքերն իմ հզօրագոյն զէնքերս են. այս խօսքերով պիտի դարնեմ և խորտակեմ, ո՞չ չարագործդ Անկրօ-Մաինեուշ: Բարերար Ողին արար զնոսա անսասման ժամանակին մէջ (գրուի տըստանէ), և գործակից եղեն նմա անմահ Ամշասրանաքն՝ բարի կառավարիչքն այն և բարի յարգարողքն »¹:

1. Անքրթիլի ժամանակի մովպետը հետագայ կերպով թարգմանել տուեր էին նմա այդ ետքի պարբերութիւնդ. « Ո՞չ չարագործդ Ահրիման, ամենափառ էակը

ստեղծեց զքեզ, Անահման ժամանակը (Ջարուսան աշխարհա) ստեղծեց զքեզ. նա ստեղծեց և զԱմշասրանոս »: Աւետգայի քերականութեան ծանծաղ գիտու-

Զրազաշտ տեղեկութիւններ կը խնդրէ յԱհուրամագայ հան-
դերձեալ կենաց վրայ: « Երբ մէկը մեռնի՝ դեք բոլորտիքը կը
շրջին երեք գիշեր. երրորդ գիշերուան լուսնալու տառն, և յօրժամ
Միթրա լուսածաճանչ զինուք կը բաձրանայ ի կատարս լերանց,
Վիզարէշօ՝ անուն զեն կ'առնու զհոգին, ու զիւսպաշտից երկրէն՝
Հինաուրց ճամբայներէ անցընելով՝ կը հասուցանէ ի կամուրջն Չին-
վատ: Անդ բարի գործոց խիզճը կը ներկայանայ նմա զեղատեսիլ
առոյգ աղջկան կերպարանօք, կը նետէ զնա ի խաւար եթէ հարա-
գործ է. իսկ եթէ բարի՝ կ'անցնէ կամբջին վրայէն ու կը տանի ի
լեառն երկնային (Հարօ-պերեզաիդի) առաջի ոսկեղէն աթոռոյ Ա-
հուրամագայ, ի գրախտն երկնային (կարօ-տմանա)՝ որ է բնա-
կալայր Ահուրայ, Ամշասրանտից և արդարոց:

Թիւն մ'անգամ՝ բաւական է ջուցանելու,
թէ այս պարբերութեան մէջ « անսահ-
ման ժամանակ » բառերդ ոչ ուղղական՝
այլ պարտական հոլով կը կրեն. ուստի
և չեն կրնար տէր բայի ըլլալ: Ասկէ
կարելի է դատել՝ թէ որքան անհմուտ
էին Աւեստայի լեզուին փարսի վար-
դապետը, կրնանք ևս ըսել Սասանեան
Մովսէսը, որոց տառնէն մնացած էր
անշուշտ այդ ծուռ մեկնութիւնդ, յորմէ
և ծագած կը կարծուի Որմզդայ և Արհ-
մենի նախածնողի, այս է Զրուանայ
վարդապետութիւնը, զոր կը տեսնենք
Եղիկայ, Եղիշէսայ և Խորենացոյ, Խնշ-
պէս և Սասանեանց ժամանակակից յդն
պատմաց մէջ, և որ բոլորովին հակա-
ռակ է Աւեստայի սկզբանց: Եթէ նախ-
նի Պարսիկք Որմզդէն հնազդին էակ մը
հանչնային Զրուան անուամբ, անխմանալի
կ'ըլլար՝ թէ սա Խնշպէս ուրիշ տեղ մը
չի յիշատակիր Աւեստայի մէջ, քանի
որ գրեթէ ամէն գլխոյ մէջ Ահուրա-
մագայ կը ներկայանայ մեզ իբրեւ անս-
կիզլն և ինքնագոյ Արարիչ:

1. Դիւսպաշտից երկիր, այս է Հընդ-
կատտան:

2. Կար է երդ. տմանա կամ՝ եմանա՝
բնակատեղի, տուն. կարօ-տմանա է ու-
րեմն « Տուն Երգոց » . Բազանտ մատե-
նից մէջ այդ բաղադրեալ բառը كروتمان
քարտսման գրեալ է. յորմէ արդի պարս-
կերէն՝ كزها քարազման, որ նշանակէ
« Արքայութիւն, աթոռն Աստուծոյ »:
Տարակոյս չունինք՝ որ մեր « գերեզման »
բառն ալ նոյն է: Թագման տեղին միտք
կը բերէ զհանդերձեալ կեանս: Խնշպէս
որ լեզուաց ոմանց մէջ « դժոխք » կը
գործածուի անխտիր իբրեւ « գերեզման »,
չիրիմ, միանգամայն և իբրեւ « տա-
րաբոս, սանդարամետք » . Նոյնպէս ալ
ուրիշ ազգեր գրախտ կամ արքայութիւն՝
կարտսման յորջորջեցին զգիր հանգստեան:
— Իսկ Սանդարամետաց անունն է Կա-
թայից մէջ Տրուածօ-տմանա որ թարգ-
մանի « բնակարան տրուածի կամ ստու-
թեան »: Աւելի վերջերք կրճատեցաւ ի
տուգճանճա, ուստի և Բազանտ՝ Տուշախ
և արդի պարսկ. Տուշախ, որ է լծորդ
հայկ. « դժոխք » բառի: Արդի պարսկ.
տախմա-ի-ֆիրուզէ նշանակէ « երկինք » .
տախմա կամ տախմ է « շիրիմ », « տեղի
թագման », որպէս մեկնեցինք ի վերոյ.
և ֆիրուզէ է քար պատուական երկնա-
զոյն՝ որ և կոչի բերուզի:

Ի և ԻԱ ֆարկարտքն ճտունն զբժշկութենէ, և ախտերը վա-
նելու համար զիւթական աղօթներ կը պարունակեն: Զմարդիկ
հիւանդութենէ առաջին ազատողը թրիթա անուն ոմն է. իսկ
բժշկութեան հրեշտակն է Աիրեաման, որում Ահուրամազտա ինքնին
կը զրկէ զսուրհանդակն իւր Նաիրեօ-Սանհա, որպէս զի գայ
բուժէ զարարածս իւր Անկրօ-Մաինեուշի հնարած 99.999 տեսակ
ախտերէն:

ԺԲ

Որչափ որ Վենտիտատի այլևայլ գլուխները շատ մեծ հնու-
թեան նշաններ կրեն, կարելի չէ սակայն նկատել զսա իրրեւ հա-
րադատ գրութիւն Զրադաշտայ, որ Աթայից մէջ չի յիշեր բնա-
ռչ այն բազմապիսի պարտականութիւնները՝ զորս կը սահմանէ
Վենտիտատ ճշմարիտ հաւատացելոց, ոչ զիականց վերաբերող
վարդապետութիւնքը՝ որք այդ Որինագրոյն շարադրուած ատենը
ամենակարեւոր և հիմնական բաներ էին, և ոչ իսկ իննօրեայ քա-
ւութիւնը՝ որ այնքան նպաստամատոյց պիտի ըլլար մազդէական
աշխարհին: Յայտ է՝ թէ Զրադաշտ այդ սկզբանց ծանրակշռութիւն
մը չէր տուած. ապա թէ ոչ՝ երբ կը հարցնէր Ահուրամազտայ՝
զիւաց շար աղղեցութիւնները ջնջելու միջոցները, հարկ էր դոցա
նկատմամբ ևս պատուիրանս տալ իւր հեռեղաց, փոխան զոցա՝
նա մի միայն կրակին պայծառութենէն, Ահուրամազտայ իրեն սու-
վրեցուցած խօսքերուն կամ աղօթներուն զօրութենէն, հոգազոր-
ծութեան օգտակարութենէն, և մտաց, բանից և գործոց սրբու-
թենէն միայն կը խօսի: Ակզբունք մը կայ սակայն հասարակ
Վենտիտատի և Աթայից, այս է անդրժելի նկատել զխոստմունս և
զզաշինա՝ որք Միթրա կոչուած են: Այդ սկզբան վրայ ուղեր էր
հիմնել Զրադաշտ իւր կրօնական նոր հասարակութիւնը:

Վենտիտատը հաւանաբար նմա յաջորդող քահանայապետաց
գործն է, որը Զարաթուշդէմօ՝ կը յորջորջէին, և որոց՝ ինչպէս և
թագաւորաց համար կը կարծուէր՝ թէ ուղղակի Ահուրամազտայ
հետ կը խորհրդակցին և ի նմանէ պատգամներ կ'ընդունին: Վասն

1. Դեմա գերագրական վերջաւորութիւն է. որով զարտբուշդէմօ ըսել կ'ըլ-
լայ զրադաշտապետ կամ քահանայապետ:

որոյ և նոցա պատուիրանքն ալ հետզհետէ մեծին Զրադաշտայ քարոզութեանց հաւասար պաշտելի եղան Մագդեղանց:

Գալով Եաշղից, տարակոյս չկայ թէ սոքա չեն կրնար բնծայիլ Զրադաշտայ, և ոչ իսկ նորա անմիջական յաջորդաց: Եաշղք, ինչպէս և աւելի կարճառօտ տաղքն՝ Աֆրինկանք, Կաճք և այլն, Զէնտաւեստայի նորագոյն մասերն են: Սոցա շարագրուած ատենը մագդէականութիւնը չափէ դուրս աղաւաղեր ու նախնի բազմատուածութեան յոյժ մօտեցեր էր: Երկու գրութեան ձև ունին Եաշղք. չափեալ տաղեր՝ որք պարսիկ վիպասանաց երգերն ըլլալու էին, և որովք հիւսեց վերջերս Ֆիրտէվսին զիւր զիւցազներգութիւնը. երկրորդ՝ խօսակցութիւններ ընդ Ահուրամագտայ: Ամենուն մէջ տիրող ոգին է՝ բարձրացնել զՄիթրա, զՌիշդրիյա, զԱնահիտ և գայլ հրեշտակս. և զնոսա համշարդ և զուզաստիճան առնել Ահուրամագտայ. մինչև անգամ Զրադաշտայ հռչակած Գերագոյն Լակը մերթ ընդ մերթ պաշտօն մատուցանող կ'ըլլայ միւս դից, և Զրադաշտ ինքնին երկրպագու կը լինի նոցա: Ի դուր կը փնտռենք այդպիսի աղճատանք Կաթայից մէջ:

Եաշղք, որ Հնդկաց Բիւրանական կոչուած դպրութեանց մասամբ իւրք կը համապատասխանեն, մեծապէս նպաստեցին Զրադաշտայ հաստատած կրօնը խանգարելու և վերականգնելու զոր ինչ նա տապալել ջանացեր էր: Իսկ նոցա գրութեան թուականը մօտ ի մօտայ կարելի է գնել Քրիստոսէ յառաջ Հինգերորդ դարուն սկիզբները: Ֆրաւարտին եաշղը կը յիշէ զԿասգէմա՝ այս է Կաւդամա Պուտտհա՝ Հիմնարկողն Պուտտհայութեան: Ուրիշ վկայութիւններէ գիտեմք՝ թէ Հնդկական կրօնդ ծաւալեր էր ևս Բակտրիոյ մէջ: Բայց որովհետև Պուտտհա Քրիստոսէ 543 տարի յառաջ մեռեր էր, և գոնէ հարիւր խառն տարի մը պէտք էր որ իւր կրօնքը հասնէր ու տարածուէր Բակտրիոյ մէջ, Ֆրաւարտին եաշղին թուականը կ'ըլլայ 450-400 նախ քան զՔրիստոս: Ասկէ աւելի վերջը գնել անհնար կը թուի. որովհետև Փրկչին թուականէն յառաջ սորա լեզուն արդէն անհետացեր էր, և Ֆրաւարտին եաշղը ոճոյ և գաղափարաց նկատմամբ միւս եաշղերէն չի տարբերիր. մինչդեռ ասոնց ամենուն լեզուն յոյժ նման է Վենտիտատի մի քանի ֆարկարտներուն լեզուին, առանց աւելի քերականական սխալներ կամ փոփոխութիւններ ունենալու: Պատճառ մ'ալ ունինք գոնէ զլիաւոր Եաշղերն 400էն ասդին չդասելու, վասն զի ինչպէս որ Արտաշէս Մենմոնի բեկուագիրներէն յայտնի է, Միթրայ և

Անաշտայ պաշտամունքը Պարսից պետութեան ամէն կողմը տարածուած էին (404-362), մինչդեռ Վշտասպեան Գարեհի բազմաթիւ արձանագրութեանց մէջ նոցա յիշատակութիւնը չկայ ընաւ :

ԺԳ

Պաշտակ մատենաք յերկուս կարգս կրնան բաժանիլ. Ա. թարգմանութիւնք յԱւեսդայէ. Բ. գրութիւնք որոց Աւեսդայի լեզուաւ ընագիր մը ձեռութիւն հասած չէ: Թարգմանութիւնքն ընդհանրապէս յոյժ բառական են, և ստէպ ընդմիջեալ՝ Աւեսդայի ընագրօք կամ երկար լուսարանութեամբք: Ազատ գրութիւնքն գրեաթէ ամբողջապէս կրօնական են, մէկ քանին միայն պատմական վիպաց կը վերաբերին: Թէ թարգմանութեանց և թէ ազատ գրութեանց ոմանց բազմաթիւ վերծանութիւններ ալ կան Աւեսդայեան կամ ևս արդի պարսկական տառիւք: Երբ բազմաթիւ ձեռագիր մը Աւեսդայի նշանագրօք գրուած է, Սանսքրիտ կամ Կիւճերագերէն թարգմանութիւն մ'ալ կ'ունենայ իւր հետը շատ անգամ: Եթէ արդի պարսկական տառիւք գրուած ըլլայ, պարսկերէն թարգմանութեամբ ընդմիջեալ կ'ըլլայ: Են և մատենաք՝ որք պարսկերէնէ զատ ուրիշ լեզուաւ չկան. ասոնք են գլխաւորաբար Ռիվայար կոչուածքն, որք յիշատակարանք են արարողական կարգաց և որոշմանց և զանազան կրօնական խնդրոց: Ռիվայաթքս սովորաբար սոսկ պարսկերէն բառ ունին. բայց ոմանք ալ այնքան խառն են արաբերէնի հետ, որքան Պարսից մաշմետական մատենագրութիւնը:

Պաշտակ թարգմանութեանց մէջ կարեւորագոյնն է պաշտակ վէնտիտատն, որ շուրջ 48,000 բառ ունի: Ասկէ ետք կու գայ Պաշտակ Եսանան. 39,000 բառ:

Պաշտակ Վիսրայատն. 3,300 բառ:

Հատուկ ևսաքն. 1,530 բառ. սա հատուկօր թարգմանութիւն մի է համանուն նաքին, և յերիս Փարկարտս կը բաժանի. որոց առաջինը Աւիմ-Վօնոս աղօթից՝ պարազայից համեմատ այլեայլ գորութիւններէն կը ճառէ. երկրորդ և երրորդ Փարկարտքն կը նկարագրեն արգարոց և մեղաւորաց հոգւոց վիճակը յերիս աւուրս որ զկնի մաշուան:

Ի. Աս և հետագայ թուոց մէջ ի և ոչ ի վերջաւորութիւնը զոր կ'առնեն համար առեալ չեն վա՛ և չազկայն, յատկացեալք և բացայայտեալք:

Վիշդասը-Էաշյն. 5,300 բառ. են և պաշլաւիկ թարգմանութիւք, ուրիշ զանազան Եւաշից և աւելի կարճառօտ Ալօթից (նիյայիչք, կահանպարք և այլն):

Նիրակիսդան. 30,000 բառ. հատուածներ կու տայ Աւեսդայի Հուսարան նաքէն որոյ բնագիրը կորուսեալ է, և կը լուսարանէ զնոսա պաշլաւիկ լեզուաւ: Արարողութեանց և ծիսից վերաբերեալ մանրամասն պատուիրանս կը պարունակէ:

Ֆարհանկի-օիւմ-խատուք¹. յաւեսդայէ ի պաշլաւերէն տեսակ մը բառագիրք է, որ մերթ ընդ մերթ ամբողջ պարբերութիւններ ալ կը գնէ: Տասթուր Խօշանկէի տպագրեաց զոս՝ An old Zand-Pahlavi Glossary խորագրով:

Գանք աշթմ՝ այն պաշլաւիկ գրուածոց՝ որք Աւեսդայեան լեզուաւ բնագիր չունին:

Վաճարքարտի-Տիւնի. 19,000 բառ. հաւաքածոյ մի է պէտպիտի կրօնական պատուիրանաց:

Տիւնքարտ, որ երկարագոյն պաշլաւիկ գրութիւնն է՝ 170,000 բառ, թէպէտ առաջին և երկրորդ գիրքն պակաս են: Երրորդ գիրքն կրօնական խնդրոց և պարտուց վրայօք մեկնութիւններ կը պարունակէ՝ ի գիտութիւն հաւատացելոց և ի փարատումն տարաւուսանաց, և կը վերջանայ լուծնային և արեգակնային տարւոյ նկարագրութեամբ: Գորրորդ գրքին մէջ վարդապետութիւններ կան՝ զորս ժողովեր էր Ֆարուխդատան անուն օմն յայլ և այլ կրօնական մատենից, և կը պատմուի միանգամայն՝ թէ ինչ ջանքեր ըրին թագաւորք՝ սկսեալ ի Վշդասրայ մինչև ցիստրով Քաւատան (Կուշրէվան), առ ի հաւաքել և պահպանել գտոհմային մատենագրութիւնը: Հինգերորդ գիրքը պատմական, աստեղագիտական և կրօնական դժուարին խնդրոց վրայօք զատաստաններ կը պարունակէ: Վեցերորդը՝ Զրադաշտայ նախնական կրօնին վարդապետաց, այս է Բորիստրէշաց պատմական և բարոյական դաւանութիւնքը կը ցուցանէ: Եօթներորդը մագդեզն գենի միջոցաւ կատարած հրաշքները կը պատմէ: Ութերորդ և Իններորդը հին Աւեսդայի քսան և մէկ նաաքերուն պարունակութիւնները համառօտիւ կը յայտնէ:

1. Ֆարհանկի կամ Ֆրահանկ է հրահանգ. օիւմ՝ է «մէկ» Աւեսդայի լեզուաւ, նոյնպէս և խատուք՝ պաշլաւերէն. սլոգան յորջորջեալ է հրահանգդ՝ վասն զի այդ երկու բառերով կը սկսի Նիւա-

նօրինակ բառից հաւաքածոյներ կան յԱրարերենէ կամ ի Սարսկերենէ ի թուրքերէն՝ որպէս Նիսայի իւս սրբոտն, թեոհվէի Վիշայի և այլն:

Տասթուր Փէշօթանճի տպագրեց Տինքարտի բնագիրը՝ հանդերձ Կիւճեքագերէն և Անգղիարէն թարգմանութեամբք:

Տատասթանի-Տինի. բառ 30.000. Իննսուն երկու հարցմունք և պատասխանիք՝ կրօնական պարտուց, պաշտամանց և զիպաց վրայ: Հեղինակն է Տատգուր Մինօչիհար Էռուտ-Տաման, որ Մովսէսեան Մովսէս էր ի Պարսս և ի Կրման ի թուականին Յազկերտի 350, այս է յամի Տեառն 981: Դոյն մակագրով ուրիշ գրչագիր մ'ալ կայ, որ եթէ ամբողջագէս վերոյգրեալ հեղինակին երկասիրութիւնն է, 78.000 բառ կը պարունակէ: Զսա թարգմանեց Պ. Ուէսթ. 1882: Pahlavi texts.

Շիրանուի-Կումանի-Վիման. 18.000 բառ: Վիճարանական գրութիւն մի է. յորում հեղինակը կ'ապացուցանէ Աստուծոյ գոյութիւնը, կը հերքէ զառարկութիւնս անաստուածից և անոնց, որ ուրանալով զգոյութիւն չար Ոգւոյն՝ դամենայն բարի և զարմիանգամայն կը վերադնեն Աստուծոյ. և կը քննադատէ Հրէից, Քրիստոնէից և Մանիքեցւոց վարդապետութիւնները: Սա ևս թարգմանեցաւ ի ձեռն Պ. Ուէսթի, (Pahlavi texts), և հրատարակեցաւ ընդ Սատտարի՝ որ մագղեղանց կրօնի քրիստոնէականն է:

Պունտաճիշ, որ և կոչի Զանտ-աքսա՝ որ է Զանտագէտ, 13.000 բառ: « Ըստէ պարարչագործութենէ Ահուրամադտայ, և զընդիմակալութենէ չար Ոգւոյն. և ապա զընտթենէ արարածոց ի սկզբանէ մինչև ցկատարած, այս է մինչև ցհանդերձեալ կեանս, ըստ յայտնութեան որ եղև Մագղեղանց »: Վիմտիշման գերմաներէն թարգմանութիւն մը հրատարակեց 1863ին և Պ. Էռուդի 1868ին. Պ. Ուէսթ ալ թարգմանեց յԱնգղիարէն 1880ին:

Մայնօ-Խրատ կամ Ոգի իմաստութեան. 12.000 բառ: Վաթսուն և երկու պատասխանիք՝ զորս տայ Ոգին առ Խոհական Ոմն, յաղագս կրօնական և բարոյական և այլ գանազան խնդրոց: Սորա բնագիրը Բագանտ լեզուաւ գրուած կ'երևի և ապա փոխադրեալ ի Բահլաւի և ի Սանսքրիտ: Պ. Ուէսթ հրատարակեց զանոքրիտ և զբազանտ օրինակսն՝ հանդերձ անգղիարէն թարգմանութեամբ՝ յամին 1871: Երկրորդ թարգմանութիւն մի Pahlavi texts հաւաքածոյին մէջ 1885ին: Պ. Ատրիէն Պարթէլմի ալ զանգղիարէն ընտիր թարգմանութիւն մի յամին 1888, Paris, Leroux:

Շայասոյ-րա-չայասոյ. 10.000 բառ: Կը ցուցանէ՝ թէ ինչ են բարի գործք և զինչ մեղք. զիականց և այլոց պղծութեանց, օրդէս պարս է զարմանել և սրբիլ ի նոցանէ. զիարդ պատշաճ է ի

կիր առնուլ զնուիրական գօտին և զշապիկն և այլն: Այդ խնդիր-
ներդ Րիփայէթներուն մէջ ալ կան. բայց ասա կը գտնեմք Հին
Վիպայութիւններ, որոց հեղինակաց երկասիրութիւնքը մեզ հասած
չեն, ինչպէս և Աւետայի նաաքերու հատուածներ՝ զորս ուրիշ
մատենից մէջ չենք տեսներ: Պ. Ուէսդ հրատարակեց թարգմա-
նութիւն մը 1880ին:

Արտա՝Վիրաֆ-նամաք, այս է Գիրք Արտավիրաֆայ. 8,800
բառ: Արտավիրաֆդ սրբակաց մովսէտ մի էր՝ որ եօթն օր ճանա-
պարհորդեր էր ի հանգերձեալ աշխարհն և տեսեր էր արդարոց
համար պատրասեալ վարձքը և մեղաւորաց պատիժները. միան-
գամայն և այն անորոշ վիճակը, յորում կը գտնուէին անոնք՝ ու-
րոնց մեղքն հաւատար էին առաքինութեանց: ԳԺՏիոց նկարագրու-
թիւնը զարմանալի նմանութիւններ ունի Տանթէի նկարագրու-
թեանց հետ: Պահլաւիկ օրինակը հանգերձ անգղիարէն թարգմա-
նութեամբ հրատարակեցաւ յամին 1872:

Պաւման Եաշդ. 4,200 բառ: Յայտնութիւն մի է յԱհուրա-
մադտայ առ Զրադաշտ, յորում կը պատմուին Մազդեզն Գենի
կրած տառապանքը և ունեցած յաղթանակները Զրադաշտայ օրէն
մինչև ցկատարած աշխարհի: Մեր ձեռքը հասած օրինակը Մահ-
մետականաց յարուցած հալածանքն ալ կը յիշատակէ, ուրեմն
յայտ է՝ թէ Արարացոց արշաւանքէն վերջը գրուած է. հաւանա-
կան է սակայն որ բնագիրն աւելի Հին էր ու յետոյ ձեռք խառ-
նուեցաւ: Սորա բազմաթիւ օրինակներ աւելի տարածուած են: Պ.
Ուէսդ ասոր ալ անգղիարէն թարգմանութիւնը հրատարակեց յա-
մին 1880. — Pahlavi Texts. Oxford:

Քարնամարի-Արդախշիի Բաբարան. 5,600 բառ: Պատմութիւն
Արտաշրի և որդւոյ նորա Շապհոյ, սկսեալ ի Սասանայ՝ որ էր
լստ գրուածոյս հայր Արտաշրի, մինչև ցԱրմիզդ՝ որ թագաւորեաց
զկնի Շապհոյ: Բայց այս գիրքս համանուն երկասիրութենէ մը
համառօտեալ կամ քաղեալ ըլլալու է, որովհետեւ այս պարբերու-
թեամբս կը սկսի. « Դրեալ է ի քարնամարն բարաքան Արտաշրի
թէ » : . . .

Եառքարի զարիրան. 3,000 բառ: Պատմութիւն պատերազմին
զոր մղեաց Վշտար արքայ ընդ Արճասրայ:

1. Երբեմն ալ կը գրուի արտայի, զոր
մարթ է ևս ընթեմանս Արտակ. Ար-
տայի նշանակէ ուղիղ, արդար, միան.

զամայն և յատուկ անուն է. տես Պ.
Հաւկի ESSAYS, ծն. յէջ 106:

«Քաղաքը Երանայ» . 880 բառ : Քաղաքաց անուանքը կուտայ՝ համառօտ տեղեկութեամբք :

«Հրաշալիք Սէխական աշխարհի» . 290 բառ :

Անտարէի խիւսրօ-ի-Քաշատան : Արտակ կամ յետին բանք՝ Կուշրէվանայ արքայի . 380 բառ :

«Պատճէն ամուսնական դաշին» . 400 բառ : Հնազոյն ձեռագիրը Յազկերտի 627 թուականը կը կրէ . այս է 1258 :

Պարմակի Սասանեան . այս է բառգիրք կամ հրահանգք ի Պաշլաւերենէ ի Բագանտ , որոյ վրայ արդէն տօրթ ունեցանք խօսելու :

Բաց յայդցանէ են և երեսունի չափ զանազան փոքր երկասիրութիւնք :

Պաշլաւիկ թարգմանութիւնք 104,000 բառ , իսկ ազատ երկասիրութիւնք 413,000 բառ կը պարունակեն : Մինչև ցարդ հնագիտաց կողմանէ քննադատեալ և ուսումնասիրեալ պաշլաւիկ գրութեանց բառից համագումարը 517 հազարի կը հասնի ուրեմն , որ քառասուն անգամ Պունտահիշի և մետասան անգամ պաշլաւիկ վէնտիտատի չափ ըսել է :

Այսու հանգեծ պէտք չէ կարծել , թէ վերոյգրեալ ցանկին մէջ յիշատակեալ գրութիւններէ դատ պաշլաւիկ և բագանտ մատենագրութիւնք ի սպառ փճացած ըլլան : 1878էն ի վեր գտնուեցաւ շատ աւելի ընդարձակ Պունտահիշ մը՝ որ Մեծ Պաշտամիշ կը կոչուի . Պաշլաւիկ Բիվայաթ մի . Սասանեան գառապատանագիրք մը . նոյն իսկ Աւետայիան լեզուաւ այլ և այլ հատուկոտորք , որք կորուսեալ Կապերու բեկորքն են , և շատ հաւանական է՝ որ օր ըստ օրէ ուրիշ ձեռագիրք ալ երևան ելլան :

ԺԴ

Յայս վայր քննեցինք զմազդէական վարդապետութիւնս՝ ինչպէս որ կը ներկայանան մեզ Պարսից հին մատենից մէջ : Տեսանք՝ թէ ինչ մեծ յեղափոխութիւն մը յառաջ բերեր էր Զրադաշտ , քարոզելով փոխան հնդկական բազմաստուածութեան՝ միայնոյ Աստուծոյ վարդապետութիւնը . թէ ինչպէս նորա յաջորդները հետագայ դարուց մէջ արարչագործ էութիւնը յերկուս բաժանեցին , ի բարի և ի չար , որ այնուհետեւ զրադաշտական օրինաց հիմնական սկզբունքն եղաւ : Այս երկու Լակաց ալ ընկեր և օգնական տունն Պրաճմանաց բնապաշտութեան այլևայլ աստուածութիւնքը :

Զրադաշտայ պարզ դրութիւնը այնքան խճողեցաւ, որ քրիստոնեայ Հայք իրաւունք ունէին հարցնելու իրենց Պարսկաստանէն դարձող ուրացեալ եղբարց. « Ե՞րբ ուսանիցիք զրազմաթիւ անուանաւորութեան նոցա »¹ :

Սակայն պարտ է գիտել՝ թէ նոյն ինքն Զրադաշտայ օրերէն ետքը Աւեսգայի մէջ քարոզուած վարդապետութիւնը բացարձակապէս երկարմատեան չէ: Արդարեւ՝ Անկրօ-Մաինեուշ համագոյ յակից լինելով Ահուրամազտայ և անկախ ի նմանէ, միանգամայն և ստեղծագործելու կարողութիւն ունենալով, կը տարբերէր իմեծապէս քրիստոնէութեան Սատանէն. բայց և այնպէս նորա զօրութիւնը անբաւական էր Բարի Արարչին դէմ, եթէ գիտնային մարդիկ և պահէին ըստ պատշաճի Որմզդայ պատուիրանքը: Մնաց որ Արհմենի իշխանութիւնն ինչ որ ալ ըլլար, ժամանակաւոր էր², մեռելոց ընդհանուր յարութիւն մը վախճան պիտի տայր այդ իշխանութեան, և այնուհետեւ Ահուրամազտա բացարձակ պիտի ինքնակալէր համայն տիեզերաց: Այդ յարութեան վարդապետութիւնը արդէն բաւական որոշ տեսանելի է Աւեսգայի մէջ, բայց աւելի մանրապատում կ'ընծայի մեզ ի Պունտահիշ, որ աւանդութեանց և այժմ կորուսեալ հին մատենից հաւաքածոյ մի է³: Այդ յարութիւնդ, զոր պահլաւիկ զպրութիւնք Գրաշաքերտ կը կոչեն (անշուշտ մեր « հրաշակերտը » զոյսկանարար զործածուած), յիշնկայ ևս յիշատակեալ է⁴:

1. Իշիշէ, Գ, 3:

2. 9000 տարի պիտի տեւէր ըստ Իշիշէ-կայ. ըստ Պունտահիշի՝ 12.000, յորմէ եթէ զԻշիշէք զառաջին 3.000 ամսն, յոր ժամանակ արարածքն տակաւին աննիւթական՝ անշարժ և անշօշափելի վիճակի մը մէջ էին, երկուց էակաց կռուոյն տեւականութիւնը 9.000 տարի կ'ըլլայ: Այժմ վերջին հազարի մէջ ենք. այնուհետեւ ժամանակը պիտի լինայ ընդհանուր յարութեամբ մեռելոց, և երկինք և երկիր պիտի միանան, ու Արհմն և դեք բնաջինջ պիտի խորտակին:

3. Պունտաքըս (յազագոյ խիսի և Ուրիւսի) և Դիոպենէս Լայբրտացին՝ թէնոյոմպոսէ առնելով՝ կ'աւանդեն, թէ ըստ դաւանութեան Պարսից՝ Արէիմանոս հուսկ յետոյ պիտի ոչնչանայ. և

մարդիկ առհասարակ երանութեան վիճակի մը պիտի հասնին, յորում ալ ևս ոչ անդեան պիտի կարօտին և ոչ ըստուեր պիտի արձակեն. մեռեալք յարութիւն պիտի առնեն և անմահ ըլլան, և ամենայն ինչ պիտի կարգադրուի ըստ խնդրուածոց նոցա:

4. « Գարձեալ՝ եթէ աստուածք նոցա (Պարսից) մահկանացուք իցեն, ինքեանք յարութեան զիսկ ահն ունիցին. և մանաւանդ երեքմատեան յարութեան՝ զոր չէ պարտ յարութիւն համարել, ալ չյարութիւն » . էջ 143: — Ինչ է սակայն երեքմատեան յարութիւնդ: Մաքերնիս նախ Պուտահայից կրօնական մատենին կըդիմէ՝ որ Դրիթիդաքս կը կոչի. զոր մարթ է թարգմանել եռապիտակ կամ երեքմատեան: Պուտահայի կրօնը, որ

Սակայն մագդեղն կրօնից վերջին կերպարանքն Աւեստայի և այլ հին մատենից մէջ տեսածնիս չէ: Աւեստայի լեզուն արդէն Քրիստոսէ յառաջ սկսեր էր մոռցուիլ և անհետանալ. ընթերցողք թարգմանութեանց և մեկնութեանց կը կարօտէին զայն հասկնալու համար: Ի վերջին կէս երրորդ դարուն Մանի անուն ոմն Աւեստայի այժմ կորուսեալ մեկնութիւն մը՝ Չանտ մը՝ հիմն առնելով, կամ մոռացածին զանտ մը յօրինելով, բացարձակ երկար մատենան դրութիւնը քարոզեց. այս է անսկզբնակից, ինքնազոյ և յաւիտենական երկու արարչագործ Լուծիւնք՝ Բարւոյ և Չարի. իրարու ընդդիմակաց և հաւասարագոր: Եւ ի Ձրադաշտակնու թենէ, ի Քրիստոնէութենէ և ի Թալմուտեան Որինաց շատ մը դաւանութիւններ առնելով և խառնելով՝ յօդուածոյ կրօն մը կարկատեց. զամուսնութիւնը պիղծ կը համարէր և զխտակեաց բարս

վետայեանին բոլորովին հակառակն էր, երեք շորս դարուց միջոց անկէ և զօրանալէ յետոյ՝ ընկճեցաւ ի հալածանացն զորս յարուցին Պրահմանք, և արտաբուսելով ի Հնդկաստանէ՝ տարածեցաւ Թուրանեան ազգաց մէջ. բայց և այնպէս մեծ ազդեցութիւն մի ունեցեր էր վետայեան կրօնից վրայ: Պուտտհայի գրութեամբ մարդոյն վերջին և գերազոյն նպատակն է՝ յետ այլ և այլ հոգեփոխութեանց՝ հանգչիլ ի նիրհ, յաւիտենական կամ յոչընչութիւն, զոր հիփոփանս կը կոչէ. այս ալ ողորմութեամբք, համբերութեամբք, բարուց ուղղութեամբք, կտրճութեամբք և միտեանց սիրով կը ստացուի: Այդ էր արդեօք Էջնկայ յարուբիսն կոչածը. կարելի է: Բայց յայնժամ պարտ է ենթադրել՝ թէ Պուտտհայութիւնը շատ աւելի խառնուած էր ընդ մագդեղեան օրինաց՝ քան զոր ինչ կարծել կու տան մեզ պատմական յիշատակարանք:

Սասանեանց ժամանակը Զանտի վախումն է՝ Էրանս վերնագրով պահպանել գրութիւն մի կար՝ որոյ համառօտութիւն մ'ունինք այժմ՝ Պանման Էրան (տես ի վերոյ, էջ 142), և որ հանդերձեալ կենաց և ընդհանուր յարութեան նկատմամբ յայտնութիւն մի է ՄԱհու-

րամազտայ առ Զրադաշտ: Այդ զանոյ՝ որ յերիս գիրս կամ զլուխ կը բաժանի, մագդեղեան գպրութեանց մէջ այն գիրքը բռնած է՝ ինչ գիրք որ ունի Յովհաննու Աւետարանչի Յայտնութիւնը Սուրբ Գրոց մէջ. կարելի է թէ Էջնիկ այդ մատենիդ ակնարկէ, զոր աւելի գիւրաւ կրնար ընթերցած ըլլալ՝ քան Պուտտհայի բազմաշատոր գրութիւնը, որոյ վարդապետութիւնը չի համաձայնիր մագդեղեան գպրութեանց:

Ըստ Աւեստայի, արարչագործութիւնը որոշ նպատակ մի ունի, այս է Որմզդայ հնար և միջոց պատրաստել առ ի խորտակել զԱրհմե: Աշխարհս 9000 տարի պիտի տեւէ: Առաջին շրջանը Զրադաշտաւ կը վազի. աս գիւաց զօրութիւնը կոտորեց, բայց չկարողացաւ բնաջինջ ընել զնոսա, վասն որոյ կոխը կը շարունակուի: Ի սերմանէ Զրադաշտայ, զոր Անահիտ ժողոված պահած է, յետ ժամանակաց (1600 տարի ետքը, որ ըստ հաշուոյ մագդեղեանց՝ յամի Տեառն 1193) նոր մարգարէ մը պիտի ծնանի Խորդրենդատար անուն, որ զարարածս իրենց պատշաճ վիճակին պիտի դարձնէ, և որուն պիտի հնազանդին Թուրքք, Արաբացիք և Հռովմայեցիք: Յայտնանէ (1593ին) երկրորդ մարգարէ մը պիտի

կը ջատագովէր: Հեղինակին կենդանութեան տոները այդ նոր աշխարհը փայլեցաւ յոյժ և տարածեցաւ. բայց յետոյ թէ ուղղափառ մագդեկանց և թէ քրիստոնէից կողմանէ իրրե մոլորութիւն դատապարտուեցաւ¹:

Սակայն մոզք կը մերժէին այդ բացարձակ վարդապետութիւնը, ու մեծ առեւտրեամբ կը հալածէին զգանդիկս²: Եւ աստուածութեան միութիւնը պաշտպանելու համար ձեռք առին հաւանորէն հին աւանդութիւն մը, որ մագդեկանութեան տկարացած և երեսէ ընկած ժամանակները ձեռացած էր, և ըստ որում Որմիկը և Արհմի չէին ինքնագոյ, այլ ծնունդք աւելի հնագոյն Իսկի միոյ՝ զոր Զրուան կը կոչէին: Արդի Փարսիք ևս կը նկատեն զԶրուան իրրե հիմնական և աներկբայելի դատանութիւն հաստոց իւրեանց³: Բայց սակէ յառաջ տեսանք, թէ ինչպէս Աւետ-

ծնանի՝ խորշուման, որ ուրիշ բարեկարգութիւններ պիտի ընէ: Հուսկ յետոյ երրորդ մը՝ Սոշիտս՝ «վեհագոյն քան զամենայն մարմնաւորս»: Սա մեծ պատարագ մը պիտի նուիրէ երեսուն սըրբակաց ընկերակցոք — տասնհինգն այր, և տասնհինգն կին, — որք անդատին ի սկզբանէ խաղաղական քնոյ մէջ կը սպասեն այդ հրաշափառ պաշտօնին. ամենայն մարդ պիտի վերածնին և նոր մարմին զգենու՝ հասուն և կատարեալ, արք՝ քառասուն տարեկան, իսկ մանկունք տասն և հինգ տարեկան հասակի մէջ. ամէնքը մագդեկն օրէնքը պիտի դաւանին, և այնուհետեւ բարի խորհուրդս, բարի խօսս և բարի գործս և եւթ պիտի ունենան: Մեռելոց յարութեամբն չար ոգիք բնաջինջ պիտի ըլլան. Արհմի և Օձը (Ազնի-Տաճառ Պիարասը) միայն պիտի մնան: Քիչ մը վերջը Օձը հալեալ պղնձոյ մէջ պիտի այրի և սպառի: Արհմի ալ պիտի զահալիժի գծոխոց անգունդը՝ որ բոցերու մէջ պիտի անհետանայ, և աշխարհս պիտի սրբի յամենայն պղծութենէ:

Այդ է անշուշտ իշխկայ ակնարկած յարութիւնը, որ ըստ մագդեկն մատենից, յաջորդաբար երեց մարգարէից ձեռօք պիտի կատարուի: Գուցէ երեքմա-

տեան զրազրի վրիպակ է և փոխան սորա երեքմտեան կամ երեքմասնեան պարտ է ընթեռնուլ:

1. «Բայց զի Մանի կամեցաւ վերագոյն քան զնոցայն (մագդեկանց) կեղծեօք վարս ցուցանել՝ թէ ամենեկն իսկ ազատ ի կարեաց ցանկութեանց իցէ, և ոչ քան զնոցայն միայն՝ այլ և քան զաւմենայն քէշից, ուստի յանդիմանեալ յաղջկանց խաղաղեցոց մարթաղերծ մահուամբ պակասեցաւ ի կենաց»: Եզնիկ, 117:

2. Եզնիկ, էջ 116:

3. Հռչակաւոր արարացի մատենագիրն Շահրաստանի որ 1153ին մեռաւ ի Պաղտատ, իւր Զաղադս Ազգաց և Աղանդոց զբքին մէջ կ'ըսէ՝ թէ Մոզք յայլեայլ հերձուածս բաժանեալ են. զոր օրինակ Մագուսքեանք՝ որ հոգեփոխութեան հաւատան Պրահմանաց և Պուտուհայեանց պէս. Քալոմարդեանք՝ որք կը հաւատան թէ աստուածային յայտնութիւն մը եղած է առաջին մարգոյ, զոր Փարսիք կ'սոյմարտ կը կոչեն. Զրուանեանք՝ որք կը դաւանին զԶրուան Աբարանս, այս է Անհուն ժամանակ, իրրե Գերագոյն Իսկ: Այդ երեք վարդապետութիւնք ալ հին մատենաներէ օտար ըլլալով, ուրիշ կրօններէ ածուած են:

դայ երկու բառից քերականորէն յայտնապէս սխալ մեկնութիւն մը գոյութիւն կամ հաստատութիւն տուեր էր այդ Լազին, որոյ յիշատակութիւնն անգամ կարելի չէ գտնել ի նախնի մատենանս։ Այսու ամենայնիւ տարակոյս չկայ՝ թէ այդ վարդապետութիւնդ առհասարակ ընդունուած էր Սասանեանց օրերը, որուն մանրամասն բացատրութիւն մի ունինք Միհրնեսեհի նամակին, և աւելի ևս երկարօրէն Լեզնիկ Երկրորդ գրքին սկիզբը։ Այդ Զրուան կամ Զարուան, որոյ համար Լեզնիկ կ'ըսէ թէ « բախտ » կամ « փառք » կը թարգմանի, և զոր՝ ըստ վկայութեան յոյն մատենագրին Վամասկիտի, մոգուց մէկ մասը « միջոց, տարածութիւն », և միւսները « ժամանակ » կ'իմանային, այժմ ստուգապէս հաստատեալ է՝ թէ « ժամանակ » կը նշանակէ։ Սա յաշտ առնէր զհազար ամ, որպէս թէ Որմիզդ (այս է ոգի ամէնիմաստ) ծնանի. բայց երբ հազար տարի անցաւ ու արդիւնք մը չերեւցաւ, սկսաւ տարակուսիլ՝ թէ արդեօք ի զո՞ւր յաշտ առնէր. յայնժամ երկուս զաւակս յղացաւ՝ Որմիզդ և Արհմն, այս է Ահուրամազտա և Անկրո-մախնեուշ, առաջինն՝ ի յաշտն առնելոյ ծնունդ բարեպաշտութեան, և երկրորդն ի յերկուանալոյ անտի՝ ծնունդ թերահաւատութեան։ Լսւ որովհետեւ ուխտեր էր՝ թէ որ ոք ի նոցանէ առաջ դայ, զնա թագաւոր կարգէ, չկրցաւ ջրել զուխտն, և հակառակ կամոյն ստիպուեցաւ տալու զթագաւորութիւնն ինն հազար տարի ցԱրհմն՝ որ նախ քան զՈրմիզդ պատառեր էր զարգանդն, կացուցեալ զՈրմիզդ ի վերայ նորա. և յետ ինն հազար տարւոյ Որմիզդ բացարձակ պիտի թագաւորէ, և ինչ որ կամենայ՝ ընէ²։

Թէպէտ Լեզնիկ հաւաստաբանութեամբ կ'ուզէ համարել զտղանդն Մանեայ և զքէշն մոգուց, զիւրին է ապացուցանել՝ թէ նոյն իսկ իւր ատենը մագդեզն օրինաց մէջ Արհմնի կարողութիւնը

1. Այդպէս և Մագաուեստայ եպիսկոպոսը Թէոդորոս (350-428) որ գիրք մը շարադրած էր մոգական Որինաց վրայ, և ուղղեր էր զայն հայազգի Մասթութիոս անուն մեկու մը՝ որ քորեպիսկոպոսի պաշտօն կը վարէր։ Սէն-Մարգէն իրաւամբ կը կարծէ՝ թէ Մասթութիոսը Մաշթոցն է. բայց զժրախտաբար Թէոդորեայ գրութիւնը կորուսեալ է, և միայն Բագմավէպն Փոտ քանի մը յաջուածներ պահած է մեզ։

2. Տես Լեզնիկ, 115. — Միհրնեսեհի նամակին մէջ փոխանակ 9000 տարւոյ, միայն 1000 տարի գրուած է՝ որ գրչագրի սխալ կը թուի. քանզի Պունտահիշն ևս (տես զԼ. Ա. 18, 19, 20) 9000 տարի կը հաշուէ երկուց հոգուց կոխը, զատ համարելով անկէ առջի 3000 տարին՝ յորում արարածքն տակաւին անմարմին էին և անկերպարան։

Հաւատար չէր Որմզդին: Չար Ողին ոչ ամենագէտ է, ոչ ամենակարող¹: մանաւանդ թէ տգէտ է յոյժ. քանզի Որմզդայ գոյու թեան յայնժամ միայն տեղեակ եղեւ, երբ յանդնդոց ելլելով տեսաւ զյոյս²: Այանխագէտ չէ՝ եթէ Որմիզդ չյայտնէ նմա զՀանդերձեալս³: Իւր արարածքն պիտի ոչնչանան յաւուր մեծի յարու թեան⁴: Եւ ինքն իսկ պիտի անկարողանայ և ոչնչոնայ: Չի կրնար երբէք միանգամայն երկու տեղ գտնուիլ. և զայն միայն կը տեսնէ որում ներկայ է: Այդ տեսակէտօք Արհիմ յոյժ ստորեւ կը գտնուի Սաղայելէն՝ զոր շատ աւելի Հանճարեղ և բազմութեք էակ մը կ'երեւակայեմք: Քրիստոնէութեան Գիւսպետին վրայ առաւելութիւն մի ունի, այն է կարողութիւն ստեղծելու զգեւս և զմնասակար արարածս. մէկ մ'ալ ինն Հազար տարուան միջոցին մէջ Որմիզդ անգոր կ'երեւի զայն խորտակելու, որով և ստիպեալ Հանդուրժելու և կրելու նորա չարիքը և փնտսները: Մագդեղն Դենի չար Էակը սակայն մշտատեւ չէ. մինչ քրիստոնէութեան մէջ յաւիտեանս պիտի մնայ: Ապա ուրեմն ընդդիմակաց Լաւի՛ այս է Արհմենի գոյութիւնը բաւական չէ երկարմատեան Համարել տալու Համար Յազկերտ Երկրորդի ժամանակի պարսկական ղէնը, ինչպէս որ Սաղայելի ներկայութիւնը չի կրնար երկարմատեան ընել զքրիստոնէութիւն:

Բայց Զրուանայ վարդապետութենէն զատ՝ են և ոչ սակաւ առասպելք և կարկատանք, որք բնաւ Հիմունք չունին մատենից մէջ: Արդէն տեսանք՝ թէ Աւետայի վերջին գրեանք որքան հեռացեր էին սկզբնական գրոց պարզութենէն: Այդ աղաւաղումը շարունակեր էր Պարթևաց՝ և նոյն ինքն Սասանեանց օրերը. Աւետայի լեզուն բոլորովին անիմանալի եղած էր. պահլաւիկ թարգմանութիւնք, մեկնութիւնք և հեղինակութիւնքն ալ, սոցա գրութեան կնճռոտ եղանակին պատճառաւ՝ խիստ շատերուն Համար անմատչելի էին. աւելցնենք ևս Պարսից անհանգարտ երեւակայութիւնը, որ նորանոր աղանդներ և կրօններ հնարելու միշտ պատրաստական գտնուած է. ու այն ատեն կը հասկնամք՝ թէ ինչպէս ծնած ըլլալու են այն անհեթեթ և հակասական աղճատանքը, որք Եղիշէի մէջ Համառօտիւ յիշատակուած են մերթ ընդ մերթ, և զորս Եզնիկ երկարօրէն կը պատմէ ու կը ծանակէ: « Եւ քանզի ընդ գրով չեն կրօնքն, կ'ըսէ Եզնիկ, երբեմն զայն տեսն և այնու խարեն, և երբեմն զայս՝ և սովին պատրեն զտխմարս⁵ »:

1. Պունտահիշ, գլ. Ա, 16:

2. Նոյն, գլ. Ա, 3, 9:

3. Նոյն, գլ. Ա, 21:

4. Նոյն, գլ. Ա, 3. գլ. Լ, 32:

5. Էջ 142:

Այսպէս Որմիզդ զերկին և զերկիր և զիւր արարածս ստեղծելէ ետքը՝ զանոնք խաւարի մէջ ձգեր էր: Յայնժամ ի խորհուրդ կոչէ Արհմն զդեւս. « Զի՞նչ օգուտ է Որմիզդի, ասէ, զի այնպիսի զեղեցիկ արարածս արար, և ի խաւարի կան, զի լոյս ոչ զիտաց առնել. արդ եթէ իմաստուն էր, ընդ մօրն մօտանէր, և արեգակն որդի լինէր. և ընդ քեռն անկանէր, և լուսին ծնանէր » և պատուէր տայր Արհմն զի մի ոք զխորհուրդն ի վեր հանցէ:

Ժողովական զեւերէն մին՝ Մահմի, կը յաւելու Եզնիկ, այդ պատուէրիդ չանսար և կ'երթայ անմիջապէս յայտնելու զգաղտնի խորհուրդն առ Որմիզդ. որով սա կարող կը լինի ստեղծել զարեգակն և զլուսին¹: Այդ բանդադուշանաց վրայ պարսիկ իմաստնոց մէկը աւելի կարեւոր վարդապետութիւն մը կը հիմնէ, ասելով թէ Միհր աստուած « մայրածին է ի մարդկանէ և թագաւոր աստուածադաւակ² ». այս է « ի մայրենի առականաց³ », « իսկ զլուսին ի քեռական առականաց արարեալ համարեցան, զի ընդ այն հայեցեալ ազգին⁴ ի նոյն պղծութիւնս անխտիր լինիցին⁵ »:

Մօտ ազգակցաց մէջ ամուսնութիւնը իրրեւ յոյժ գովելի և շահաւետ զործ մը պատուիրեալ է արդարեւ Աւեստայի մէջ. բայց տրեգական և լուսնոյ այդ եղանակաւ ստեղծիլը օտար է ամենեւին ի գրոցդ. վասն որոյ Եզնիկ յանիրաւի կ'ընծայէ զառասպելդ Զրաւաշտայ:

Առք սակայն տարբեր կ'ըմբռնէին արեգական արարչութիւնը. Արհմն ճաշի հրաւիրեր էր զՈրմիզդ. « Եկեալ Որմիզդ՝ շիտեցաւ զճաշն ուտել, եթէ ոչ նախ որդիքն նոցա կուրիցեն. և ի խեթիկէ որդւոյն Արհմնի զորդին Որմիզդի, ի խնդիր եղեն զատաւորի և ոչ զտին. տպա (երկոքին միանգամայն) առեալ արարին զարեգակն, զի լիցի նոցա զատաւոր⁶ »:

1. Մահմեայ այդ երախտեացը փախարէն Պարսիկը տարին երիցս զոհս կը մատուցանէին նմա. Եզնիկ, 140:— Եզնիկայ Մահմի կոչած դեւն Ահուրամադտայ առաջին համհարզն և խորհրդականն է՝ Վօհումանօ, որ Աւեստայի մէջ երբեմն սոսկ Մահմ կամ Մայնու ալ կը կոչի. շէ նա ընկեր և օգնական Արհմնի, այլ բարի միտքն Ահուրայ: Տես ի վերոյ՝ էջ 107:

2. Եղիշէ. Բ, 43:

Քրիստոս, Եղիշէ

3. Եզնիկ. էջ 122-123 և 141: Տես և ծանօթ. յԵղիշէ, Բ, 36:

4. Եզնիկ. « Դարձեալ և նորա (Նեթանուք Բունաց) ծնունդս աստուածոց բազմաց ասեն. և սքա (Մարկիոնը) յամուսնութենէ օրինացն աստուծոյ և Նիզեայ ասեն արարեալ զամենայն արարածս. և զի՞նչ աւելի իցեն քան ըզմոզս ոք յամուսնութենէ զնեն զաստուածս իւրեանց ». էջ 252:

5. Եզնիկ. էջ 140:

Արիշ առասպել մ'ալ յառաջ կը բերէ մեզ Եզնիկ. « Գար-
ձեալ և միւս ևս ասեն, թէ իրրե մեռանէր Արմիզդ՝ զսերմն իւր
յաղրիւր մի արկ, և մօտ ի վախճան՝ յայն սերմանէ կոյս մի ծնա-
նելոց է. և ի նմանէ որդի եղեալ՝ Հարկանէ զբազումս ի զօրացն
ԱրՀմենի. և երկու ևս նոյնպիսիք նոյնգունակ եղեալք Հարկանեն
զնորս զօրսն և սպառեն՝ » 1 :

ԺԵ

Պաշտամունք և Նշանք Մագդեղն Գեղի:

Եթէ արդի Պարսկաստանի մէջ խուզարկելու ելանէինք՝ թէ
ինչ էին այն պաշտամունքն և արարողութիւնքն զորս այնքան
բռնութեամբ և յամառութեամբ կ'ուզէր կատարել տալ Բաղկերս
Երկրորդ, մեր ակնկալութիւնը ի դերե կ'ելլէր: Այն դէնք՝ զոր
ծաւալելու համար բանականներ քալեցին ի Հայս, ոչ միայն բնաջինջ
եղած է հայկական բարձրաւանդակէն, այլ և նոյն իսկ իւր բնա-
գաւառին մէջ՝ անչքացեալ և մերկացեալ ի հանդերձանացն՝ ան-
ճանաչելի և անարդ կը մնայ: Եթէ ի մագդեղանց բազմամբոխ
հատած մը հետն առնելով զնախնի սրբազան և կրօնական մա-
տեանս, գաղթած չլինէր ի Հնդկիս, ուր ազատօրէն կարողացաւ
կանգնել կրակատունս, կամ որպէս տախ՝ զրունս կամ տաճարս
Միհրայ, և կատարել զամենայն կրօնական կարգս որպէս ի Ժա-
մանակս Արտավիրաֆայ, մեք նոցա նկատմամբ յոյժ անօտր
զի-
տութիւն մը պիտի ունենայինք: Հայ մատենագիրք — հաւանօ-
րէն ամենուն գիտցածը և իրենց մոռցնել ուղածը չերկրորդելու
համար — Պարսից կրօնական արարողութեանց վրայ գրեալ թէ
ոչինչ կը հաղորդեն մեզ: Են սակայն օտարազգի երեք ականա-
տեսք և Ժամանակաւ իրարմէ հետի վկայք՝ Սարարոն, Անքըթիլ

1. Եզնիկ էջ 142: — Այդ երեք զա-
ւակունքդ երեք մարգարէքն են, որ
վերջին 2400 տարիներուն մէջ պիտի
զան յաջորդաբար՝ վերանորոգել և սրբ-
բել զաշխարհ և յարութիւն տալ մե-
ռելոց: Երեքն ալ՝ ըստ Տինքաբոսի Եօթ-
ներորդ Գրոց՝ Զրադաշտայ սերմանէն և
ոչ Արմիզդի (որպէս ասէ Եզնիկ) պիտի
ծնանին: Այդ սերմդ Քասուս անուն լը-

հակի մը մէջ կը մնայ. (Ա. Եսդայի լե-
զուաւ՝ Անահիտ Զուրց աստուածուհին
կը պահէ զայն). և Զրադաշտայ շրջա-
նին լրման երեսուն տարի մնալով, կոյս
մը լճակին մէջ լուացուելու ատեն ջրէն
պիտի խմէ և պիտի յղանայ զառաջին
մարգարէն զԽոյշէգտար: Տես ի վերոյ՝
ճն. 4, յէջ 144:

Տիւ Բէրոն և Հուկ, որք հետազօտեցին և մանրամասն տեղեկութիւններ թողուցին: Եւ որովհետեւ Փարսիները քան զայլ հալածեալ կամ նուաճեալ ազգս նախանձախնդիր կ'երևին նախնի աւանդութեանց և պաշտամանց, և վերոյգրեալ երից հեղինակաց վկայութիւնքը համաձայն են իրերաց, վասն որոյ որքան ալ ահազին հոլովմամբ դարուց բաժանեալ ըլլանք Լեզիկեայ ժամանակէն, մարթ է արդի մազդեզանց սովորութիւնքը և արարողութեանց հանդէսը քննելով հասնել ի ճշգրիտ գիտութիւն այն պաշտամանց՝ զոր եօթն հարիւր մոգք եկան հաստատել ի Հայս ի հինգերորդ դարուն՝ փոխան կարգաց եկեղեցւոյ:

Ինչպէս որ տեսանք, այսօրուան Աւեսդան, ի բաց առնելով զՎենտիտատ որ նախնի Պարսից օրինագիրքն էր, կը պարունակէ զՎիսրարատ, գլխանայս և զԼաշդս: Այս վերջի երեք մատենանքս կը կազմեն Փարսիներուն ժամասացութիւնքն և յիսարանը:

Վիսրարատն առանձին գիրք մը չէ. քսան երեք զուգոյքն կամ քարտեքն՝ յորս կը բաժանի, այլ և այլ Լաանայից վերջարան կամ աւարտի ազօթք կ'ըլլան: Եթէ այդ երկու մատենից վրայ ասկէ յառաջ դատ դատ ճտռեցինք, պատճառն այն է՝ որ Լաանայք առանձին ալ կը գրուցուին՝ առանց ի Վիսրարատէ յաւելուածոց:

Լաանայքն Աւեստայի ամենէն կարեւոր մասն են. զայստիկ Մազդեզունք պարտին ընթեռնուլ ստէպ: Բաժանին ի 72 ձառս, յորոց 1-27 և 42-48 մազդէական արարողութեանց ծիսարանն են: Երկրորդ մասը՝ 28-41, կը բաղկանայ ի Վաթայից կամ ի քարողութեանց Զրադաշտայ: Իսկ երրորդին (53-72) նպատակը որոշ չէ: Երբեմն այդ երեք մատենքդ անընդհատ կը կարդացուին. երբեմն ալ՝ ինչպէս զոհագործութեան համար, առաջին մասը միայն հըր գործածուի:

Ի Վաթայից զԱնիյա եասա ազօթն երկիցս ասել պարտ է. զԱւեմ վօնու՝ երկցս. զԵարա աւու վախրեօ՝ չորիցս. վասն որոյ ազօթքդ անուանեալ են՝ պիշամրուդաս, գրիշամրուդաս, զարրուշամրուդաս:

Սարարոն կ'ըսէ՝ թէ Պարսիկք գլխաւորապէս կրակի և ջրոյ կը զոհեն. կրակին՝ չոր և առանց կեղեւոյ շերտեր տալով ի ճարակ, որոց վերայ կը զնեն սակաւիկ մի ճարպ, կը սրսկեն իւղով. չեն շնչեր ի կրակն, այլ կը հողմահարեն: Եթէ ոք բերնովը փչէ կամ մեռելատիս և կամ ծիւս արկանէ ի կրակն՝ մահու մեռանի:

« Իսկ երբ ջուրց զոհեն, ծովու կամ գետի մը եզերքը և կամ աղբերական մը քով կ'երթան, ու անդ փոս մը փորելով՝ կը դնուն

զսպանդան, ուշ դնելով՝ որ չըլլայ թէ պղծի մերձակայ ջուրն աւրեան կայլակօք: Ապա դնեն կարգաւ դմիս ի վերայ մրտենւոյ և զարնիի ոստոց, զորս մոզքն բարակ ոտտերու միջոցաւ կը վառեն, և մոզական աղօթներ կարդալով՝ կը հեղուն կաթով և մեղրաւ խառն իւղ, ոչ կրակին կամ ջրին վրայ՝ այլ ի վերայ հողոյ: Այդ աղօթներդ կ'երկարածդին յոյժ, բայց մոզքն հանապազ ունին ի ձեռին մրտենւոյ ոստոց խուրձ մը:

« Կապագովկիոյ մէջ (քանզի այս աշխարհս մեծ բազմութիւն մ'ունի մոզուց՝ որք Pyræthi (կրտախաւսք) կոչեալ են, և բազմութիւ մեհեանս նուիրեալս պարսկական դից), զանակաւ շեն փողտեր զպատրուճակս, այլ կարճ բրաւ՝ իրրե լախտիւ՝ զարնելով կը մեռցնեն:

« Զուհարար մոզը պատրուճակին միսը կը բաժնէ հանգիստ կանաց, մաս մի այլ իրեն կ'առնու և ապա կը հեռանայ՝ առանց ամենեւին դից բան մը թողոյ, քանզի, ասեն, միայն զոգիսն աւնանոց կ'ուզեն գիք, և ոչ այլ ինչ: Ասկայն ըստ հեղինակաց ոմանց՝ ի թաղանդոյ մաս մ'ալ կրակը կը նետեն:

« Պարսկաստանի մէջ հոյակապ շէնքեր կան՝ որք ատրուշան (Pyrætheia) կը կոչին: Սոցա մէջտեղը՝ առատ մոխրով ծածկուած սեղան մը կը գտնուի, որոյ վերայ մոզք զկրակ միշտ վառ կը պահեն: Յերեկները կը մտնեն անդր և ժամի մը չափ կ'աղօթեն՝ ոստոց խուրձն ի վեր բռնելով դէմ յանդիման կրակին: Գլուխին թաղեայ խոյրեր ունին, որ երկու կողմանէ վար կ'իջնեն ու կը ծածկեն զըրթունս և զծնօտս » • Գիրք ԺԵ, գլ. Գ. 13-15:

Ստրարոն կը յաւելու՝ թէ զայդոսիկ իւր աչօքը տեսեր էր, և թէ Անաշտայ և Օմանոսի (այս է՝ Վօհումանայ կամ Պաշմանայ) մեհենից մէջ կատարուած պաշտամունքը նոյն են. բայց չի յիշեր բնաւ զՀօմա:

Այդ տեղեկութիւնքդ համաձայն են Անքըթիւսի և Հաւկի աւելի մանրապատում նկարագրաց. վասն որոյ երից հեղինակացդ վկայութիւնքը առաւել ևս պարզելու համար կ'ամփոփենք ստորեւ, դասակարգելով ըստ նիւթոցն:

Մեհեան Մազդեզանց: Շատ հին ժամանակաց մէջ պարսիկք իրենց ատրուշանները լերանց զագաթանց վրայ կը կանգնէին գերբօք: Տակաւ առ տակաւ կոփածոյ և մնայուն ատրուշանք սոփորական եղան. յետոյ զնոսա յարկածածուկ շենքերով փակեցին, որպէս պատմէ մեզ Ստրարոն: Անցեալ դարուն մէջ Անքըթիւի տեսածներն ալ ի Կիւճէրուդ գմբեթայարկ էին:

Մագդէական մեհեանը երեք գլխաւոր մասունս ունի. միջա-
վայրն ընդարձակ գաւիթ մի է՝ ուր կը կենան Հասարակ Հաւա-
տացեալք Հանդիսի ատեն. սորա ձախակողմն է կրակատունն (ա-
րաշկան)՝ և աջ կողմն Յաշտից տեղին (իզեշնէխանէ)։ Աթաշկաշին
մէջ է սրբազան կրակի ատրուշանն կամ բազինը և անոր վերա-
բերեալ սպառքն։ Ատրուշանը երեք ոտնաչափ բարձրութեամբ կճեայ
անօթ մի է՝ մոխրով լցեալ, և Հաստատեալ քառակուսի և կէս
ոտնաչափ թանձրութեամբ խարսխի մը՝ վրայ՝ զոր ատօշոյ կը կոչեն։
Ատրուշանին քովը կը գտնուի մովպետին կճեայ բազմաբանը, և
յանկիւնս կրակատան դարաններ՝ յորս կէ պաշեն զփայտ և զծը-
խանելիս։ Աթաշկաշը վնամական կրակն ունի՝ եթէ մեհեանդ անոր
նուիրեալ է, և կամ զկրակն տաւարան՝ եթէ սովորական կրակա-
տուն է։ Անդ մի միայն քաշանայից ներելի է մանել, և այն ալ
յետ թողոյ ի դուրս զկօշիկս և զկրկնոցս։ Հասարակ ժողովուրդը
մանդակեայ գոնբուս կոնկէն միայն կրնայ դիտել անոր ներքնա-
կողմը։ Երկու կամ երեք մոզք գիշեր ցերեկ կը պաշեն զկրակն։
Որուան իրաքանչիւր պաշուն (կան) նոր փայտ կը յաւելուն՝ աղօթս
սունելով. ու այդ գործողութեան ատեն պարտին զգէմս ծածկել
փանդամաւ և զձեռս տապաւնը¹։ Իզեշնէխանէին կամ զոհարանին
մէջ կ'ըլլան պատարագքն և զոհագործութիւնք։ Սա երկայն քա-
ռակուսի սալայատակ սրահ մի է, որ փոքրիկ ջրանցիւք կը բա-
ժանի ի դանազան մասունս, որք արվիս² կը յորջորջին։ Որքան
արվիս ըլլայ յիզէշնէխանէ՝ այնքան կրակաքուրմք կրնան զատ
զատ պատարագս մատուցանել միանգամայն։ Իւրաքանչիւր ար-
վիսոյ աշակողմն է նստարան մը զոհարար մոզին յատուկ. վիմա-
տաշ սեղան մի՝ արվիս՝ որոյ վրայ կը դնեն զսպասս զոհից և
զգործիս, և քարէ պատուանդան մը որ կը կրէ զԱւետ՝ այս է
սրբուհու ջրոյ կոնքը։ Ի ձախակողմն՝ ատրուշան մի փոքրիկ՝ յաշ-
տից սեփականացեալ, որ արաշխանին կրակը կը ներկայացնէ՝ ա-
ռանց անոր Հաւասարազօր ըլլալու, և զոհագործութեան առթիւ
միայն կը վառի։ Աւրնթեր սմա՝ զոհարար մոզին և անոր սպա-
սաւորին Համար մէկ մէկ նստարան, և այլ վէմք՝ որոց վրայ կը
դրուին պաշեստի շերտերն և կնդրուկ։

Աշխարհիկ Ֆարսիները՝ եթէ ազատ են ի պղծութենէ, կրնան
մտնել յիզեշնէխանէ ի ժամ յաշտից։ Եթէ գիտութեամբ նուիրա-

1. Տապաւնի քաւիկ ձեռով թաթպան մի է։ ձեռ թէ հայերէն « բազին » նոյն նշա-

2. Արվիս է ևս անուն սեղանոյն՝ ու նակութիւնն ունէր, թէ իբրեւ յաշտից
որոյ վերայ գնին զոհական սպառքն։ Կար- տեղի և թէ իբրեւ սեղան։

գործող քաջանային պիղծ ոք ներկայ գտնուի, պաշտամունքն ոչինչ կ'ըլլան և հարկ է վերստին սկսանել:

Պաշտօնեայք կրօնի: Դասնի Ռակտրիոյ մէջ քաջանայք առանձին դասակարգ մը չէին կազմեր, և ոչ իսկ քաջանայութիւնը ժառանգական էր: Իբրեւ Օրինաց վարդապետ՝ աւերաբախի¹ և իբրեւ սպասաւորու պաշտամանց՝ արքայուն կը կոչուէին:

Աթրուանը իւր կատարած պաշտօնին համեմատ այլ և այլ առուն ունէր.

Ա. Զատար, որ կը հայցէ զգիս ու կ'ընթեռնու գաղօթս, առ է հանդիսադիրն, մինչ հետեւեալներն նորա օգնականներն են:

Բ. Հաւանան՝ որ պատրաստէր զՀօմա:

Գ. Սրաօշախարեզա՝ որ լախտ մի կը կրէր (Սրաօշայ զէնքը) զօհագործութեան ժամուն՝ առ ի վանել զդեւս, զուցէ եւս ապաշխարանաց գործադրութեան կը հսկէր:

Դ. Աւնադար՝ որ կը սրէր և կը պահէր զսրբազան անօթս:

Ե. Աշարեխարս՝ որ անշէջ կը պահէր զկրակ:

Զ. Յրապերեդար՝ որ կը կրէր զանօթս:

Է. Բակդվիսքարե՝ որ քաւութեանց վերաբերեալ արարողութեանց կ'առաջնորդէր:

Յետոյ երբ մոգութիւնը խառնուեցաւ Աւնադայի վարդապետութեանց հետ, քաջանայութիւնն ալ Աւնադայի կարգաց և մե-

1. Աւերաբախի՝ որ Սասանեանց ժամանակ ամփոփեցաւ ի ճերպատ, և որ նոյն է ընդ Ատրպատ-ունիք, կը բաղկանայ յերկուց բառից. բախի է «պետ» որպէս ի տանձու-բախի՝ «գնահատ» : Թէպէտ սոսկ աւերա՝ չիք Աւնադայի մէջ, բայց աւերեա՝ որ առաջնոյն առանցը կամ ածականը կ'երևի, ստէպ գործածուած է, և բահլաւի թարգմանին զայն կը մեկնէ ճաշկոյսն բառով՝ որ կը նշանակէ «աշակերտ» կամ «այր աշխարհիկ» . աւերաբախի է ուրեմն աշակերտապետ կամ զլուխ աշխարհականաց: Ի արդի պարսկերէն բառագրոց մէջ վերտ ۷۳۵ որ նշանակէ «աշակերտ» (տես Պիւրհանի Պաթի և Johnson), որ կարծել կու տայ թէ աւերեա բառի կրճատումն և աղաւաղումն ըլլայ: Սմանք մեր «վարդապետ» բառի առաջին մասը

Սանդրիգ «վարդ» կամ գերմաներէն Wort բառի լծորդ կը համարին: Աւելի հաւանական կը թուի մեզ՝ որ «վարդապետ» համանգամայն՝ նոյն ըլլայ ընդ Աէթրաբախի անուան, որոյ նշանակութիւններն ալ ամբողջապէս ունի: Ինչ և այլ օրինակներ՝ յորս զանդիկն աւ փոխուած է հայերենի մէջ ի վա: Իմէ «վարդապետ» և «աէթրախ բախի» միեւնոյն բարդեալ բառն են, մարթ է սակայն տարակուսիլ «աէթրախ» ստուգաբանութեան վրայ: Պ. Հաւկ աւելի կ'ուզէ զաւերա լծորդ համարել տար «կրակ» բառի, որով աէթրաբախի կ'ըլլայ «կրակապետ» կամ քրմապետ, որպէս տրարվան, աւէ, է հասարակ քահանայ կրակի: Ըստ այլոց՝ աւերա՝ է doctrine, վարդապետութիւն:

դական մոգութեան խառնուրդ մի եղաւ: Այժմ մագդեզն քաջանայք յերիս աստիճանս բաժանին:

Ա. Տեսդուրի (տաղօսար), որք ոչ միայն պարտին բերնուց գիտնալ զԱւեսդան, այլ և մեկնել զնա: Սոքա են ուսուցիչք և վարդապետք օրինաց, սաՀմանողք ապաշխարութեանց և պատուիրողք քառութեանց:

Բ. Մովսէսը (մօկուս-բախդի), որք կ'ընթեռնուն զաղօթս և աբարողութեանց կը մասնակցին. բաւական է որ զսրբազան գիրս բերնուց զրուցեն, չի պահանջուիր որ Հասկնան զայն:

Գ. Հերպետը (սեքրա-բախդի) որ այժմ ստորնագոյն աստիճանը կը կազմեն. սոքա պէտք եղած ուսմունքը սովրած կամ նոր քաՀանաներ կամ քաՀանայութեան պատրաստուողներ են:

Իսկ սեղանոյ պաշտօնեայք յերկուս միայն կը վերածին.

Ա. Զաօդա՝ զոՀարար կամ պատարագող:

Բ. Բարվի՝ սպասաւորող:

Եղիշէի ժամանակ պարզ քաՀանային «մոգ» կ'ըսուէր. «մոգպետ» (մովսէտ) մեր եպիսկոպոսին կը Համապատասխանէր: Հերպետ կը կոչուէին վարդապետքն Օրինաց. և Մովսէտան մովսէտ՝ զենպետը կամ քաՀանայապետը:

Հերոգոտոսի պատմութենէն գիտենք՝ որ ո՛ր և է զոՀ կամ պաշտօն առանց մոգի կատարել սրբապղծութիւն էր. և ըստ վկայութեան Ամիրանոսի, մոգութիւնը Սասանեանց օրերն ալ յորդուց որդիս ժառանգական էր¹: Մոգք՝ Վեւտացոց նման՝ մնացած ժողովրդեան քաՀանայքն, դատաւորքն և դատախարակքն էին: Այժմ Փարսիներուն մէջ ևս քաՀանայութիւնը ժառանգական է. մոգական ցեղէ եղողն միայն կրնայ մոգ ըլլալ. բայց ազատ է ուրիշ վիճակ մը ընտրելու²:

Կարգ պաշտամանց: Մագդեզն օրէնքն Աթարվանաց ծանր պարտականութիւններ կը դնեն և երկար աղօթներ կը պատուիրեն: Մովսէտը³ կէս գիշերէն վերջը պէտք է ելլայ ու կրակատունը երթայ. անդ բարամունքն ի ձեռին պէտք է կարդայ նախ զՎենտիտատ, և ի հաւանի պահուն՝ այս է ի ծագել արեւու՝ զՎիսրաբատ և զԼասնա. այս վերջնոցս Հետ կը կատարուին զոՀից արարողութիւնքն: Եւաշդքն՝ միայն իւրաքանչիւր զից նուիրեալ օրե-

1. Տես զԷ. ԻԳ:

2. Տես Hovelacque. L'Avesta, Zo-roastre etc. էջ 449:

3. Աստ և ստօրե «մովսէտ» անուգ Փարսիներուն այժմ տուած նշանակութեամբը կ'իմանանք, որ Եղիշէի «մոգին» կը Համապատասխանէ:

բուն կը գրուցուին: Հանապագորեայ և պարտաւորիչ ազօթներէդ զատ կ'ընթեռնուն ևս զՎենտիտատ առ ի վանել զգետ, կամ ի քաւութիւն յանցանաց հանդիսադիր մոգպետին կամ այն աղաշաւորին՝ որ այդ ընթերցման համար վարձք հատուցած է: Կաթաք, Լասանն և Պիշամբութաքն ուրիշ դանազան առթից մէջ ևս կը գրուցեն:

Մէն մի տօն ունի իւր յատուկ ազօթքը:

Յաշտ կամ Զսնագործութիւն, (իյաշնէ) — Բաթվիի պաշտօնը կատարող մոպետը պարտի նախ սրբել զվէմս, պատրաստել զանօթս և զայլ սպասս, որոց զխաւորներ են:

Ա. Բարամունք (պարեմա և այժմ պարսոմ), առանց որոյ անհնար է յաշտ առնել: Բարամունքն՝ զոր քաջանայն ձախ ձեռօքն ի վեր կը բռնէ, արմաւենւոյ, նոնենւոյ և մոշայի (tamarisque) ոտոց ուժգնապիւրկ խուրձ մի էր: Այժմ Փարսիք ոչ ևս ծառի ճիւղերէ կը կաղմեն, այլ անաղագօծ պղնձի թելերէ՝ որոց թիւը հինգէն ցերեւուն և երեք կը տարբերի ըստ պաշտամանց. զոր օրինակ՝ սովորական յաշտից (եագիշն) բարամունքն քսան և մի թել է, իսկ Վենտիտատի և Վիսրարատի ընթերցմամբ զոհագործութեանց բարամունքն երեսուն և երեք թել: Պարապոյ ասեն բարամունքն մահիկաձեւ կրկին յենարանաց վրայ պառկեցնել հարկ է: Քաջանայն որ նուիրագործէ զբարամունս՝ յամենայն պղծութենէ պարտի ազատ լինել. ու սորա յատուկ արարողութիւններն և ազօթները կատարելով, նախ կը լուայ ջրով զսոսա կամ զթելս, և ապա կը պրկէ զօտւով միով զոր թռչտիք կը կոչեն, և որ յարմաւենւոյ տերեւէ ձեղքուած վեց բարակ ժապուենէ կը բազկանայ: Այս գօտիս երկիցս թելերուն բոլորտիքը դարձնելէ ետքը կապ մը կ'ընէ, և ապա երրորդ անգամ մ'ալ դարձնելով՝ առաջին կապին ներհակ կողմը ուրիշ հանգուցիւ վերջնական կերպով կը պնդէ: Ճիշտ այդ եղանակաւ կը կապուի ևս այն գօտին (քուսդիք) զոր ամենայն այր հաւատացեալ և կին պարտի կրել ի մէջս իւր:

Բ. Զաօրյա՝ սրբազան ջուր, այժմ՝ զոշր:՝ Մոպետը նախ կը սրբէ զանօթս յորս պիտի գրուի օրհնելու ջուրը, ասելով երկիցս զաշեմ-վօնռ. յետոյ կը լեցնէ զնոսա թակոյկին (աւանտ) ջրով և Արափխաւերայ նիւայիչին սկիզբը գրուցելով: Ապա զանօթս յերկինս կը բարձրացնէ ու կը դնէ ի վերայ Այսիս վիմին. կը կար-

1. Անշուշտ մեր «ջուր» բառը, զ շատ անգամ կը փոխուի ի ձ կամ ի ը:

կտուէ՝ զձեռս վրանին՝ ասելով երկիցս զԱհունա-Վախրեօ և հուսկ յետոյ զվերջին մասն Աքտովիսուրս ազօթից։

Գ. Հօնա և այդ հոյգդ քամելու համար պէտք եղած գործի- ներն, որք են Սանդ (ձաշանա) Սանդիտուն (տասդա եօ սուքար), և Անօթ մի (հոմ փիյալի) յորում կը քամեն զհոյգն։

Դ. Սկուտեղք (դալի), որոց մէջ կը դրուին նուէրքն կամ պա- տարագք. կաթի կոնք կամ տաշաք (դաշդա)։

Իսկ աղաչաւորին բերած դաշամունքն են՝ Ա. խորված միս՝ զոր մովպետը կ'օրհնէ, և որոյ մէկ մասը կ'ուտեն արարողութեան միջոցին. Բ. նուռն, արմաւ, բրինձ, կաթ, հոտաւէտ բոյսեր, ազգի ազգի անուշունք, Հօմայի սստեր, և տրասուս կոչուած հաց կամ նշխար։

Տրասուս (այժմ տարուն) կը կոչի փռքրիկ, կլոր և տափակ նկանակներ։ Գիտելի է՝ որ Շարաէնի ի Պարսկաստան ճանապարհ- հորդած աստեն սովորական ուտելու հացն ալ նոյն ձեւով կը շի- նուէր։ Այժմ Փարսիք զտարուն ասանց հայսի կը դանդեն, և սոցա մեծութիւնը հինգ ֆրանքնոց արծաթ դրամի չափ է։

Տարունի նուիրագործութիւնը մասնաւոր արարողութեամբք կը կատարուի. այս հացերէս չորս հատ սկուտեղի մը մէջ կը շարեն, և յայսցանէ միոյն վրայ կը դրուի խորված միսը՝ և Երբեմն Տա- րունի նուիրագործութիւնը ասանձին կը կատարուի. ու յայնմամ յԱսանայից այլևայլ զուլաներ կ'ընթեռնուն։

Ջոհէլի Հօմայն ոսկեգոյն կամ գեղին բոյս մի է։

Ջոհագործութիւնը հետագայ եղանակաւ կ'ըլլայ.

Ա. Հանդիսադիր մովպետը կը քարոզէ զիւր կատարելու գործը և կ'աղերսէ զգիս որոց կ'ուզէ նուիրել զպատարագն։

Բ. Մովպետը կ'առնու զբարսմունս, օրհնալ ջրով կը որսկէ զայն ու կը կրկնէ զքարոզն և զազօթս։

Գ. Մովպետը կը զետեղէ զբարսմունս և կ'օրհնէ զպատարագս՝ զմիս, զկաթ և զմիրգս։ Երեքկնէ զքարոզն և զազօթս։

Դ. Այդ օրհնուած նիւթոց կը յաւելու զՀօմա և անոր հոյգը (բարսնօմս), կրակի տրուելու փայտը և զանուշունս, և իւր մտացը մէջ կը միացնէ զնոսա ընդ ամենայն սուրբ խորհուրդս՝ բանս և գործս, զորս կը նուիրէ զից՝ չորրորդ անգամ ասելով զքարոզն և զազօթս։

1. Այժմ մօլոյ տեղ Փարսիք կոչու կաթ կը գործածեն. տես Hovelacque, l' Avesta, էջ 423։

Լ. Զոհադործութեան սկսելէն յառաջ մովսէսը կը գովարանէ զԱհուրամագտաւ և զգիւս. մինչև ցարգ խնդրած էր որ նպատաւոր լինին զոհին, այժմ կը փառարանէ զնոսա:

Զ. Յայնժամ կը մատուցանէ զպատարագս և կը կարգայ դառնումս զից որոց կը նուիրէ:

Է. Մովսէսը կը ճաշակէ մասնաւորապէս ի խորոված մսոյ (միագտա, որ է Լեզիէի «միս յաղածոյ»), և կը հրաւիրէ զճանդիտականս որ անոնք ալ մասնակցին: Ապա կ'օրհնէ զժողովուրդն, և Գիւսայ և զիւսպաշտից զէմ զիւթական խօսքեր կ'արտասանէ:

Այդ նախապատրաստական արարողութիւններէ ետքը կը սկսի բուն զօհը կամ պատարագը՝ որ է Հօմա: Մովսէսը նախ կ'ընթեռնու զՀօմա-հաշգն, ապա գովարանութիւն մը առ Հօմա, յորում ժամու նուիրագործողը կը քամէ զհոյզն թակուկի մը մէջ, զոր կը զետեղէ արվիս վիմին վրայ: Այնուհետև հոյզին մէկ մասը կ'ըմպէ և մնացածն ալ սպասաւորող քահանային կու տայ: Ապա մովսէսը այլեւայլ աղօթներ կը կարգայ, որոց մին հաւատարմութեան ուխտ մի է առ սուրբ հաւատս (ժԲ Եսանա), երկրորդը՝ հանգանակ մագդէական օրինաց (ժԳ Եսանա), երրորդ՝ գովարանութիւն առ Ահուրամագտաւ, Ահարանոս և այլ ոգւոց, որոց մեծարանս սալ պատուիրեն զիրք. չորրորդ՝ երեք օրհներգութիւնք, որք լուսարանութիւնք են երից զիսաւոր աղօթից, այս է Ահուրամ վարիւս, Աշէմ-վօհու, Ենհէ-հագամ (Եսանա ժԲ-ժԱ): Ոոցա մէջտեղումնքն ալ վխարարատէ այլեւայլ ընթերցուածք կը լինին: Նուիրագործող քահանայն կը վերջացնէ՝ վերասին երկիցս մատուցանելով զգահամուռն և հայցելով զօգիսն զորս ազերսեր էր յաւաջագոյն (Եսանա ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ և ԻԶ): Այս անգամ Ֆրաւաշեաց մասնաւոր գովութիւններ կ'ընէ: Աւարտի աղօթքը մագթանք մի է առ Ահուրամագտաւ, որպէս զի խորտակէ զչարս և յաղթանակ պարգևէ բարի արարածոց (Եսանա ԻԷ), ու զոհագործութիւնը կը լմնայ: Այնուհետև զմագդեղունս ամրապնդելու համար ի հաւատս, ի վենտիտատէ և ի վխարարատէ այլեւայլ զրուխներ կ'ընթեռնուն, որոց մէջտեղումնքը կաթաններ ալ կ'երգեն:

Այդ երկայն աղօթներդ սոսկ ընթերցմամբ չէին ըլլար. Աւեստան զանազան խաղերով կը զրուցուէր, որ հին ատենը աւելի բազմաթիւ էին. միանգամայն և նուագարանօք, այս է ծնծղայիւք, թմրկօք և սրնգօք՝ զորս ունին մինչև ցայսօր փարսիք:

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Վ Ա Ս Ն Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Յ

ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՎԱՍՆ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅ

ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԴԱԽԹԻ ԵՐԻՅՈՒ ՄԱՄԻԿՈՆԻ՝ ՀԱՅՏԵԱԼ

1. Բանն՝ վասն որոյ պատուիրեցեր՝ արարի, ով քաջ վասն Հայոց պատերազմին հրամայեցեր, յորում բազումք առաքինացան քան զսակաւս: Ահա նշանագրեցի յայսմ՝ եօթն յեղանակիս, առաջին զժամանակսն, երկրորդ՝ զիրացն պատահումն յիշխանէն արեւելից, երրորդ, զմիաւրանութիւն ուխտին եկեղեցւոյ, չորրորդ՝ զերկապառակութիւն ոմանց բաժանելոց ի նմին ուխտէ, հինգերորդ՝ զյարձակումն արեւելայց, վեցերորդ՝ զընդդիմանալն Հայոց պատերազմաւ, եօթներորդ՝ զյերկարումն իրացն խռովութեան:

2. Յայսմ յեօթն գլուխս կարգագրեալ և եղեալ ծայրալիր պարտազմաւ զսկիզբն և զմիջոցն և զկատարածն:

1. Յերիցանց, որք եպիսկոպոսաց և նախարարաց հետ ներկայ էին ի ժողովին որ զումարեցաւ յԱրտաշատ (Յ. Բ. 26) Միհրնեսի նամակին տրուելու պատասխանը որոշելու համար, Ղազար փարպեցին երեքին անունը կուտայ. « Սուրբն Ղևոնդ, խորէն ի Մրենեայ և Դաւիթ », անշուշտ Մամիկոնեանը, որոյ հրամանաւ կը գրէ Եղիշէ այս պատմութիւնս, ինչպէս որ Մովսէս Խորենացին գրեր էր Հայոց Պատմութիւնը

Սահակայ Բագրատունւոյ և փարպեցին՝ վահանայ Մամիկոնեոյ խնդրանք: Դաւիթ՝ Մամիկոնեան Տան մեծամեծներէն մէկն ըլլալու էր. բայց չգիտեմք թէ ինչ ազգականութիւն ունէր վարդանայ հետ. գուցէ հօրեղբայրն կամ հօրեղբորորդին էր:

2. Բանն. Միւիթ ալլ գրչագիրը և Թէոդոսիոյ տպ. « Չբանն » կամ « Բանն զոր պատուիրեցեր »:

զի հանապազորդ ընթեռնուցուս, լսելով զառաքինեացն զքաջութիւն և զյետս կացելոցն զվատթարութիւն, ոչ յանձին կարօտութիւն երկրաւոր առատ գիտութեան լրման, այլ այցելութիւն՝ երկնաւոր անտեսութեանն՝ որ մատակարարէ յառաջգիտութեամբ զհասուցումն երկուցունց կողմանցն, որ երեւելօքս զաներևոյթն զուշակէ:

3. Այլ գու, ով մեծ ի գիտութեանն Աստուծոյ, առ ինչ արդեօք հրամայեացեա, քան եթէ հրամայիցիս լաւագունացն²: Որպէս երեւի ինձ և քեզ³ և այնոցիկ որ զեզերեցին յիմաստութիւն՝ երկնաւոր սիրոյ է նշանակս այս, և ոչ երկրաւոր փառասիրութեանն. որպէս և աւսացին ոմանք ի քաջ պատմագրացն. Զուգութիւն է մայր բարեաց, անզուգութիւն ծնող չարեաց: Որպէս և մեր իսկ հայեցեալ ի սուրբ սէր քոյոյ հրամանիդ, ոչ ինչ զանդաղեալ վեհերեցաք հայեցեալ ի մեր տգիտութիւնս: Քանզի բազում ինչ է սրբութիւն՝ սատար լինել անօսութեան, որպէս աղօթք՝ գիտութեան, և սէր սուրբ՝ միաբան օգտից:

1. Ուղերձիս մէջ այլևայլ տներ կան, որոց բացատրութիւնքն սեղմեալ ու խորթին են: Ըստ մեզ հասկնալու է, «Ոչ յանձին կարօտութիւն երկրաւոր առատ գիտութեան լրման, այլ իրեւ այցելութիւն երկնաւոր անտեսութեան՝ որ մատակարարէ յառաջգիտութեամբ զհասուցումն երկուցունց կողմանցն (յայտ աշխարհի ևս փառասիրելով զառաքինիս և պատուհասելով զյետս կացեալս), և այդ երեւելի հասուցմամբ զաներևոյթն ցուցանէ»: Հման բացատրութիւն մի «Հայր մերի» մեկնութեան մէջ. «Խօսի ազգակցան և ուսուցանէ զաներևոյթ աստուածութիւն յերեւելիս, զի երեւելօքս զաներևոյթ արքայութիւնն ծանիցես»: Մատենագրութիւնք Եղիշեայ. էջ 202:

2. Ոմանք մեկնեցին. «Այլ գու, ով մեծ ի գիտութեան Աստուծոյ, ինչու ինձ կը հրամայես զրել այդ պատմութիւնդ, մինչ այլք պէտք էին հրամայել

քեզ զրել աւելի լաւերն»: — Ըստ մեզ՝ «առ ինչ արդեօք կը հրամայես ինձ զրել այս աստուածային հասուցմանց պատմութիւնը, եթէ ոչ անոր համար՝ որ այդպիսի հոգեշահ գործոյ միւլ պատճառ լինելովդ՝ երկնային վարձուց հրամայուիս կամ արժանանաս. քու ինդիքդ երկնաւոր սիրոյ նշանակ է և ոչ աշխարհային կամ տոհմային փառասիրութեան. (քանզի Իսաիթ Մամիկոնէից ցեղէն էր, և յեղիշէէ ուզածը Մամիկոնեան Տանուտեարց նահատակութեան պատմութիւն էր)». դու այս պատմութիւնս զրել տալով կ'ուզես հոշակել՝ թէ անմիաբանութիւնը Հայոց համար բիւր չարեաց պատճառ եղև»:

3. Թէոզոսիոյ տպ. «Որպէս երեւի ինձ և այնոցիկ որ զեզերեցին յիմաստասիրութիւն՝ երկնաւոր սիրոյ է ի քեզ այս նշանակ»:

4. Չոր և մեր ընդ հրամանին քում՝ ընկալեալ, յօժարութեամբ ձեռնարկեցաք զայս ինչ, որ է մխիթարութիւն սիրելեաց և յայս յուսացելոց, քաջալերութիւն քաջաց, կամակարութեամբ յարձակեալ ի վերայ մահուան, առաջի տեսանելով զգօրազլութիւն յաղթութեան՝ որ ոչ ումեք սոնհար լինի թշնամութեամբ, այլ անդ ուսուցանէ զիւր անպարտելի զօրութիւնն: Եւ ահա ո՛րք կամեսցի՝ ընդունի իբրեւ զնահատակ առաքինի: Եւ քանզի բազմազխմի է նահատակութեանդ անուն, և նա բազմազխմի շնորհա բաշխեաց ամենեցուն. զոր և մեծ իսկ քան զամենայն՝ սէր սուրբ յաննենդ մտաց գիտեմք:

5. Այս պարզութիւն զվերնոյն բերէ զնմանութիւն. զոր և մեր ի քեզ տեսեալ, մոռացաք զմեր բնութիւնս: Եւ ահա վերաբերիմք ընդ քեզ ճախրելով, և իբրեւ բարձրաթռիչս եղեալ՝ զամենայն փնասակար միրկաժին օգտիքս անցանիցեմք. և փոքր ի շատէ ծծելով յանապահան վերին օգոյն՝ առնուցումք զգիտութիւն ի փրկութիւն անձանց և ի փառս՝ ամենայնաղթ եկեղեցւոյ: Ուստի և բազում սուրբ պաշտօնեայքն զուարթութեամբ կատարեսցեն զսպաս փիճակին իւրեանց ի փառս Հօրն բոլորեցուն. ուր ընդ նմին սուրբ Երրորդութիւնն ցնծացեալ բերկրիցի յանտրտմական յիւրում էութեանն:

6. Արդ որովհետեւ ընկալաք զհրաման պատուիրանի յաննախանձ՝ քոյոց բարուց բնութեանդ, սկսցուք ուստի արժան է սկսանել. թէպէտ և ոչ յօժարիցեմք զթրշուառութիւն մերոյ ազգիս ողբալ: Ահա ոչ ըստ կամաց արտօսարալիր ողբովմք ճառագրեմք զբազում հարուածս, յորում պատահեցաք և մեք իսկ ականատեսք լինելով՝:

1. Այս է Քրիստոս. քանի մը տող ի ստորեւ ընդունի բայը նմա կը վերաբերի:

2. Ի փառս, պարսկերէն ֆար:

3. Գտնախանձ. այս է գերծ յաշխարհային կրից կամ ի փառասիրութենէ. այս առմունքս աւելցնել պարտ է կարծեմ մեր բառագրոց մէջ:

4. Եղիշէ Վարդանայ քարտուղար կամ զինուորակից ըլլալուն՝ ականատես

վկայ և մասնակից եղած էր Հայաստանի գլխաւոր դիպաց: Պարսկաստան ալ գնացեր ու զՅազկերտ անձամբ տեսեր էր, բայց պատահմամբ հանդիսական որ մը կամ բանակաց դէմ ի Քուշանս խաղալու ատեն, և ոչ թէ իրեն ներկայացեր էր նախարարաց հետ (Տես Բ. Բ. 3): Իսկ թէ երբ գնացեր էր Եղիշէ ի Պարսկաստան, տես Բ. Ա. 11, Տն. 2:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ք Ն

1. Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց¹, տիրեցին աշխարհիս Հայոց Ազգն Սասանայ² պարսկի, որ վարէր

1. Արշակունիք բնակով, Հռովմայեցի պատմագիրք՝ և սոցա հետեւելով Եւրոպացիք՝ կը հասկնան զցեղ Պարթեւ թագաւորաց միանգամայն և այս վերջնոցս ազգակից զթագաւորս Հայոց։ Բայց Եղիշէ զՊարթեւս չիմանար աստ, որպէս թարգմանիչք ոմանք կարծեցին, և որ պատմական մեծ անհշգրտիւն մը կ'ըլլար։ Պարթեւաց բառնալէն (յամի. Տ. 226) ետքը Հայաստան Մեծին Խոսրովայ և Տրդատայ նման տակաւին անկախ և զօրաւոր արշակունի թագաւորներ ունեցեր էր. Զնադածներն ալ աւելի Հռովմայ կայսերութեան պաշտպանութեան ներքե կտնուէր էին։ Սասանեանք թէպէտ ստեպ պատերազմներ էին Հայոց հետ, բայց շատ վերջը (յամի Տ. 384) յաջողեր էին տիրելու, և այն ալ միայն արեւելեան մասին։ Երբ Եղիշէ ի գիր աւելոյր զպատմութիւնս (458ին)՝ երկու հարիւր երեսուն և երկու տարի անցեր էր, յորմէ հետէ Պարթեւաց պետութեան նահանգներէն բուն Պարսկաստանի կուսակալ — Իշխանն Արտաշիր Սասանեան ապստամբելով՝ սպանաներ էր վերջին պարթեւ — արշակունի թագաւորն, ու Պարսից ինքնակալութիւնը վերահաստա-

տեր էր։ Ագաթանգեղոս, Բուզանդ և Խորենացին ալ Արշակունիք բնակով միայն զհայ Արշակունիս կ'իմանան, և միւսն երուն միշտ «Պարթեւ» անունը կու տան. «Եւ ինչ որ յետ Աղադարշակայ եղին թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնելով զտէրութիւն՝ անուանեցան Արշակունիք» (Արշակայ. Խորեն. 153)։ — Ուրեմն «ի բառնալ ազգին Արշակունեաց» բնակով կ'իմանայ Եղիշէ Արտաշէս Երրորդի մերժումը (յամի Տ. 428), յորմէ երեսուն տարի ետքը կը զրէր։ Մինչև ցայդ թուական (384—428), Հայաստանի արեւելեան՝ բայց կարեւորագոյն մասը՝ թէպէտ հարկատու էր Պարսից, բայց ունէր իւր յատուկ թագաւորութիւնը. այնուհետեւ Սասանեանք մարդպանաց ձեռօք կառավարեցին զայն։

2. Արտաշրի հօրը նկատմամբ տարաձայնութիւն կայ պատմչաց մէջ. Սասան՝ ըստ Ագաթանգեղայ, Խորենացոյ, Եղնկայ, Ինչպէս և բահլաի ձեռագիր մատենից՝ է հայր Արտաշրի առաջնոյ։ Քրեմմաքի — Արտաշիրի — փափաքան աւուն գրուածոյն մէջ որ Արտաշրի առաջնոյ երկասիրութիւնը կը համարուի, որո-

իրբ¹ զնա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախա-
րարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ
և գանձն¹ յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրու-
ձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնոր-
դէր ի պատերազմի: Վասն որոյ և աստուածպաշտութիւնն
բարձրագոյն ևս կամակարութեամբ երեւելի լինէր յաշ-
խարհին Հայոց՝ ի սկզբան տէրութեանն Շապուհոյ ար-
քայից արքայի մինչև յամն յերկրորդ Յազկերտի² ար-

յառջ ըերել ի նպաստ մեր հեղինակին,
որ մինչև Արշակայ օրերը (341-364)
Հայաստանի մէջ աւելի Հռոմէականաց
ազգեցութիւնը երեւելի էր քան Պարսի-
ցը, մինչդեռ պնտհեան ներհակը եղաւ:
Իսկ աշխարհին՝ Հռոմէոց և Պարսից մէջ
բամնուելէն (384ին) մինչև Յազկերտ
իւր ատենը, արեւելեան մասը օր Պար-
սիցն էր, աւելի խաղաղ քան յուզեալ
Վիճակ մ'ունեցեր էր: Եղիշեայ քիչ մը
ստորեւ ըսածն ալ այս միջոցիս համար
է. « աստուածպաշտութիւն բարձրա-

զլուի կամակարութեամբ երեւելի լինէր
յաշխարհին Հայոց՝ ի սկզբան տէրութեան
Շապուհոյ արքայից արքայի (այս է Շա-
պուհ Գ, որ թագաւորեց յամի Տ. 383)
մինչև յամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ
Վառմայ³: — Ստամբաղայոցն՝ կամ որ-
պէս այլ օրինակը գնեն՝ Վառմայոցն:
Թէպէտ Խորենացին և Փարպեցին այս
Վերջինս միայն կը գործածեն, կրկին ա-
նունենորդ ալ Պարսիկը գրած ըլլալու են
Վերջին Արտաշիսի հօրը, սորա Պարս-
կաստան պատանդ մնացած ժամանակ:
Ստահր՝ ի յիշատակ բնակութեան նորա
յոստանին Պարսից, քանզի այդ անուամբ
կը յորջորջէին Պարսիկը գրադաքն և
զգաւառն Պարսեպոլիսայ, որ բնիկ էր Սա-
սանեան ցեղին: — Եւ Վառմ⁴ ըստ սո-
վորութեան Պարսից, որը յատուկ ա-
նունաց կը յաւելուին ընդհանրապէս առ-
աւածոց կամ հրեշտակաց միոյն անունը,
իրը պաշտպան գիրք: Վառմ⁵ կամ Վառմ⁶

ամ, այժմ Պեհրամ, էր հօր հրեշտակն
յազթութեան. նոյնպէս կը կոչուէր ևս
ամենէն սրբազան և մեծ կրակը՝ « վառ-
մական կրակ», Վառմ⁷ արդ. մէկ քանի
Սասանեան թագաւորք ալ Վառմ⁸ անունը
կրեցին: — Իսկ Շապուհ⁹, որ արձանա-
գրութեանց և հին մատենից մէջ շու-
փուճը կը գրուէր, նշանակէ « արքա-
յորդի »:

1. Գանձն է հարկերէ հաւարեալ տա-
կը. է ևս պարսկերէն՝ كانز Kanz.
աւելի գործածական է այժմ گاندج gandj:

2. Յազկերտ Բ, որդի Վառմայ Եի,
որ Եղիշեայ նկարագրած իրաց ատենը
Պարսից թագաւոր էր, գահակալեց յամի
Տ. 438ին, Օգոստոսի կամ Սեպտեմբերի
մէջ, (Փարպ. 103. Խորեն. Գ, ԿԷ),
այս է՝ Արշակունեաց բարձմանէ տասն
տարի ետքը: Քլինթըն, Սէն-Մարթէն
և Խօլինսըն գնեն յամի 440. Մօթթ-
ման՝ 444ին. Միսիթարեանը և Պ. Պատ-
կանեան՝ յամի 438ին: Ազգային պատմը-
ւաց քննութենէն մեզ ալ այս Վերջի
թուականն ընտրելի թուեցաւ: — Յազ-
կերտ Բի գրաքննէր Վառմայ Եի գրա-
մոց պէս անարուեստ են. զլուխը ա-
տաճեաւոր պարսպի ձեւով թագ մը կը
կրէ, որոյ մէջտեղէն կը բարձրանայ մա-
հիկ մը և բոլորակ կամ գնդակ մը՝ ի
նշան լուսնոյ և արեգակնա. վերտաքն
ուրիշ Սասանեան գրամոց բազմաթիւ
կարճ են. երբեմն մագոսեան քառի Խաղտ-
քերդի, երբեմն՝ քառի Խաղտքերդի միայն.

քայից արքայի որդւոյ վաճառայ, զոր եղիտ սատանայ իւր գործակից, և զամենայն միմեքեալ թոյնն թափեաց ի բայց, և ելից զնա իբրե զպատկանդարան՝ զեղեալ նեւ տիւք: Եւ սկսաւ եղլիւր ածել անօրէնութեամբ, և գո-

ղոր՝ կարծեմ՝ աւելի ուղղութեամբ պարտ է ընթեռնուլ քատայ Էրզրոյի, որպէս ի բազմոտ գիրս: Մագտեան՝ է մագդեզն՝ կամ Ուրդդապաշտ - քատայ կամ խառայ կամ խոտայ, արդի պարսկ. مخدای, مخدای, թարգմանի « արքայ, տէր, տէր արքայ »: Հակոբակ կողմը ատրուշանի կամ կրակարանի պատկերը տպեալ է, որ սօփօրական է Սասանեան դրամոց, հանդերձ պահպանօքն որ հսկեն ի վերայ կրակին: Յագկերտի դրամքը շատ առատ չեն, ու երբեք փողերանոցաց նշաններ կը կրեն, որ կը մեկնուին՝ խոժաստան, Տիգրան և Նէհաւէնտ: Գրամոց նայելով՝ Յագկերտ յաղթանգամ և անձնեայ էր կազմուածքով. աշերն և երեսացը գծադրութիւնն՝ խոշոր, խոյաքիթ և պակասամօրութիւն: Միւսմէլ-իւթ-թափարիխի հեղինակը կը վկայէ թէ Սասանեան արքայից « Պատկերաց գրքին » մէջ Յագկերտ ի նկարեալ է կանաչ պատմուճանաւ (سپهر փերահէն) և ոսկեհուսեաւ վէշի անդրափարտեօք. (شلوار շաւար. վէշի՝ բեհեզեայ կերպաս մի էր, և այսպէս կը յորջորջէր յանուն վէշ քաղաքին թուրքաստանու՝ ուրանօր կը գործուէր) - ունէր կապոյտ թագ ի գլուխ. բազմեալ էր յաթոս և յեցեալ ի սուսեր: Մասուտի ալ կը պատմէ՝ թէ Հիւճրէթի 303 թուականին Ստահրի մէջ տեսեր էր զիրք մը, որ Սասանեան թագաւորաց միոյ միոյ վարքը և գունաւոր պատկերը կը պարունակէր. թագաւորները նկարուած էին երիտասարդ կամ ձեր, իրենց մահուան ժամանակի կերպարանաց համեմատ. քսան և հինգ թագաւորս և երկու թագուհիս համբեր էր, և ամբողջ Սասանեան հարստութեան

433 տարուինէ ետքն օր պակաս տեսնուի թին տրուած ըլլալը տեսեր էր: Մասուտի տեսածը սակայն բնագիրը չէր, այլ պարսկերէն ընագրին արաբերէն վերձանութիւնը, որ կատարուէր էր 113 թուականին Հիւճրէթի վասն Հէշամայ, որդւոյ Ապսիւլ - Մէլիքայ, որդւոյ Միւսուանայ: Թարգմանիչն կը գրէր՝ թէ թագաւորաց պատկերքն ի սկզբանէ անտի արքունի զանձատան մէջ պահել սովոր էր, և թէ այդ զանձատան բնագրաց վրայէն յորինէր էր իւր թարգմանութիւնը: Մասուտէ միայն Արտաշրի առաջնոյ և վերջին Յագկերտի գէմքը և ըզգեստուց տարազքը և զոյնները մեզ կանանդէ. բայց Միւսմէլ-իւթ-թափարիխի հեղինակը մէն մի թագաւորաց նկարագիրն ալ կը գնէ: Seu Maqoudi, Prairies d'or. Զտ. 9, 331: — Էրզրոյի թարգմանի « Աստուածակերտ » արաբացեալ ձեւն է Էրզրոյէրտ:

1. Ի հայ մատենագրաց ոմանք կը զատեն յերկուս բառս՝ պատկան զարան, և իմանան պատշաճ դարան. ոմանք այլ իբրեւ մի բարդեալ բառ կը հալոյվեն: Սեփհականեալ անուն մի է կապարճից՝ ուր գնին նետք. ստուգարանութիւնը անյայտ է պրակ. պատկան կամ պայկան دکان պահապան, զանձապահ. և գիրան, որ հին ատենը պէտք էր կարդացուիլ զերան՝ նետք: Ի ևս سگان թայքան՝ նետ. և چاد տայրա՝ ունոյ, որ նոյն կ'երեւի ընդ « դարանի »: — Այլ ընթերցուած՝ « իբրեւ զպատկանդարան զեղօվք », որ ընտրելի չթուեցաւ մեզ, քանի որ քիչ մը ստորեւ թէ թիւնից և թէ նետից խօսք կ'ըլլայ:

ռալով հող հանէր ընդ չորս կողմանս երկրի¹. և թշնամի և հակառակորդ երեւեցուցանէր իւր զհաւատացեալքս ի Քրիստոս, և նեղեալ տաղնապէր անխաղաղասէր կենօք:

2. Քանզի յոյժ սիրելի էր նմա խռովութիւն, արիւն-հեղութիւն², վասն այնորիկ յանձն իւր տարաբերէր, ե-թէ յս թափեցից զգառնութիւն թիւնից, կամ ուր բա-ցատրեցից զբազմութիւն նեախցն: Եւ առ յոյժ յիմա-րութեան իբրեւ զգալան մի կտտաղի յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց. եհար մինչ ի քաղաքն Մըծ-րին³ և զբազում գաւառս Հռոմոց աւերեաց ասպատա-կաւ, և զամենայն եկեղեցիս հրձիգ արար. կուտեաց զաւար և զգերի, և ահաբեկ արար զամենայն զօրս աշ-խարհին:

1. Եղիշէ ցլոյ կը նմանեցնէ զՅազ-կերտ. Ինչ կենդանի նկարագրութիւն: Ան զբնագիր որպէս և սոյ. թեոգոսիոյ՝ «սկսաւ եղջիւր ածել անօրէնութեամբ, գոռոգանայր, և գոռալով հող հանէր ընդ չորս կողմանս երկրի»: Յաւելեալ բայը նկարագրութեան կորովը կը պակսեցնէ. և քանի որ ուրիշ գրչագիրք չեն գներ, անյարմար թուեցաւ մեզ:

2. Տես Յազկերտի բարուց վրայք էջ 32-38:

3. Մծրին. լատ. Nisibis, արար. نيسين. Նիսիսյին. քաղաք մեծամուր, 100 քիլոմէրոք շափ յարեմուտս Տի-գրիսի, զոր Հռովմայեցիք դուռն կը հա-մարէին Միջագետաց, և ուր առաջին հայ արշակունի թագաւորը հաստատած էին իրենց աթոռը, որպէս պատմէ Խո-րենացին: Յետ երկար պատերազմաց Դապուհ Բ տիրած էր սմա (յամի Տ. 364) և տակաւին, Պարսից ձեռքն էր. Յազկերտի Հռոմոց գէտ խաղացած ա-տենը Եղիշէ գետ Հայաստան չէր զար-ձած յուղեորութենէն: Պատերազմիս պատճառն Հայաստանի անհաստատ վի-ճակն էր. վասն որոյ Յազկերտ իւր զլիա-ւոր բանակաւ ի Միջագետս երթալու ատենը հրաման ըրեր էր Արալատականի

զօրաց՝ որ Բազրեանդ մասնէն: Հռոմք Մծրնայ մօտերը զօրք ժողովեր էին. ու եթէ յանկարծ քաղաքին տիրէին, կրնար նոցա ձեռքը երկրորդ թեոգոսուպօլիս մի լինել, ու յայնժամ Պարսից կացու-թիւնը ի Հայաստան բոլորովին կը վե-տանդէր: — Եղիշէ ըսել կ'ուզէ ուրեմն՝ թէ Յազկերտ խաղաց գնաց միւլ ի քա-ղաքն ի Մծրին, եհար զզօրս Յունաց (Խորեն. Գ, 112) և աւերեաց զբազում գաւառս նոցա: Ըստ Միթիմեոսայ՝ Մի-հրենքսէն հրամանատար էր բանակին. և Մարկելինոս ալ կը յաւելու՝ թէ պարսկական զօրաց մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ Արաբացիք, Tzanni (ճա-նիւս Պոնտացիք կամ Խաղտիք՝ որք ինք-նազլուխ ժողովուրդ մի էին, գաղնակից Պարսից), և բազում՝ Հոնք՝ զօրս Զորայ պահակէն բերել տուած ըլլալու էին: Իսկ Բազրեանդ մասող զօրքը «եկեալ բա-նակեցան անկարգապէս հուպ առ Բազ-նացն աւանի»: Անդ էր յայնժամ Սա-հակ Պարթեւ իւր մահուան անկողնոյն մէջ. աշակերտները զճերունի հայրապետը պարսիկ զօրաց տուած նեղութիւններէն ազատելու համար, Բլուր կոչուած գիւղ մը փոխադրեցին՝ ու բանօր վախճանեցաւ. (Խորեն. Գ, 112):

3. Իսկ երանելին թէոպոս կայսր, քանզի խաղաղասէր էր ի Վերիստոս, ոչ կամեցաւ երանել ընդ առաջ պատերազմաւ. այլ այր մի Անատոլ¹ անուն, որ էր նորա սպարապետ արեւելից, առաքեաց առ նա բազում գանձիւք: Եւ արք պարսիկք, որք փախուցեալ էին վասն քրիստոնէութեան և էին ի քաղաքին կայսեր, կալաւ և ետ ի ձեռս նորա²: Եւ զամենայն զոր ինչ ասաց ի ժա-

1. Այս այն Անատոլ է որ շինեաց և ամրացոյց զբաղանք թէոպոսպոլսոյ, և կռեաց զաշինս ընդ Վաւապոլսի յետ յաւի Տ. 422: Երբ Բագդերտի արշաւանաց լուրը հասաւ ի Բիւզանդիոն, հիւպատոսութենէ նոր կ'ելլէր ու պատրկութեամբ արեւելից սպարապետ եղած էր: Ըստ Պրոկոպիոսի, Անատոլ հրահանգ ունէր անմիջապէս խաղաղութիւն առաջարկելու: Բագդերտի վեհաձեռութիւնն ալ զիտնալով իջաւ յերթիւարէն, ու հետիտն և միայնակ դնաց ի բանակետոյն Պարսից: Թշնամւոյն պղքան խոնարհմանէն իջաւ Բագդերտի բարկութիւնը. բայց շուրջը օտար հողոյ վրայ զաշինս կռելու ետ դարձաւ, ու երբ մտաւ ի սահմանս Պարսից պետութեան, տարուան մը համար զինապաշար յանձն առաւ և ապա հաշտութիւն ըրաւ: Հռոմոց խաղաղութիւն հաստատելու պղ աստիճան շտապման պատճառն Ստաիդասայ յարձակումն և զկայսրութիւնը տակն ու վրայ ընելն էր. (տես յէջ 18): Բայց ինչու յազմական արքայից արքայն այնքան շուտով հաւանեցաւ: Զուռաց սպարապետին իւր առջիւր նուաստանալը բաւական պատճառ չէր կրնար ըլլալ: Որովհետեւ եթէ, ինչպէս Հռոմ պատմագիրը կը զրուցեն, ամենեւին զխմակալութիւն չէր գտեր, սկստը էր յառաջ երթալ. անշուշտ ինքն ալ իւր տէրութեան մէջ շատ մը հոգեր ունէր. եթէ Ատտիդասայ Հոնք տաղմապ հասուցեր էին կայսերութեան, փաշանք ալ զՊարսիկս կը նեղէին շարաշար. ասկէ զատ՝ պատերազ-

մին նպատակը ձեռք ձգուեր էր. հօրը՝ Վաւապոլս պատել ուղած բայց չյաջողած զերթները ետ առեր էր, ու Անատոլայ ուրիշ ծանր պայմաններ ընդունել տուեր էր, զորս տես Բ. Ա. 9, ծն. 2:

2. Բագդերտ Ա. Բագդերտ Բի հաւ, մոզուց բարեկամ չէր, ու նոցա զօրութիւնը և ազդեցութիւնը կտրելու համար Քրիստոնէից աղէկ աշօք կը նայեր. մինչև անգամ հրաման ըրեր էր՝ որ հպիսկոպոսներ ունենան ի Միջագետս և ի Տիգրոն: Բայց թագաւորութեանը վերջի տարին (419) Տիգրոնի կալիսկոպոսը Ապտասա՝ վկայանալու անտեղի փափագաւ՝ քաղաքին մեծ կրակատունը հրձիգ ըրեր էր. միւլեռանդն մնողերը բռնանալով թագաւորին վրայ, սոսկալի հալածանք մը յարուցեր էին քրիստոնէից դէմ, յորոց բազումք ապականեր էին յաշտութեան Հռոմոց: Վաւապոլս յաջողութեամբ ինչ յաջողութեամբ պէս՝ պահանջներ էր որ իրեն յանձնուին փախստականք, ու երբ խնդիրը չկատարուեցաւ, պատերազմ հրատարակեր էր՝ որ երկու տարի տևած էր (420-422): Հռոմք կը պաշարէին զՄծրին և Պարսիկք զԹէոպոսպոլս. բայց ոչ մէկ կողմ կը յաջողէր միւսոյն բերդաքաղաքին տիրելու: Վերջապէս Վաւապոլս, որոյ բանակներն սաստկապէս փնտնեալ էին, հաշտութիւն ըրաւ՝ յետոյ կասելով ի պահանջմանէն: Հաշտութիւնը հարիւր տարուան համար էր, տասն և եօթն տարի միայն տևեց: Այն փախստականքը՝ զորս երկար պատերազմաւ չէր կրցեր Վաւապոլս ձգել, այժմ Բագդերտի կը յանձնուին:

մանակին՝ կատարեաց բառ կամայ նորա, և արգել զնա ի բազում բարկութենէն. և դարձաւ անգորէն յիւր քաղաքն Տիգրան¹:

4. Եւ իբրեւ ետես անօրէն իշխանն, եթէ յաջողեցաւ չարութիւն նորա, սկսաւ այլ ևս խորհուրդ յաւելուլ, իբր որ զի ի հուր բորբոքեալ յաւելլով բազում նիւթս փայտից: Քանզի ուստի սակաւ մի կասկածոտն էր, անտի աներկիւղ հաստատեցաւ. փասն այնորիկ դրդուեցոյց զբազումն ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւք սպառնալեօք, էր՝ զոր կապանօք և տանջանօք, և էր՝ զոր չարաչար մահուամբ փախճանէր: Յափշտակութիւն առնէր ընչից և արարոց, և մեծաւ անարգանօք տանջէր զամենեւեան²: Եւ իբրեւ ետես՝ եթէ վայրատեալ ցրուեցան ի

1. Տիգրան, պարսկ. Թիսֆուն. այժմեան Պաղատաւն 16 քիլոմետրոք չափ ստորեւ, Տիգրիսի ձախակողմեան ափանցը վրայ՝ դեմ յանդիման Սելեւկիոյ, որուն աննշան մէկ թաղն էր Սելեւկիացոց ժամանակը: Պայծառացաւ զնոյզնեւ Պարթեաց օրերը. և երբ Հռովմայեցի զօրավարը առին և ալրեցին զՍելեւկիա, այնուհետեւ Տիգրան ոստան եղև Արեւելից ու յաջորդեց Սելեւկիոյ և Բարսելոնի: Ըստ Միւհմալ-իւթ-թաւարիի, Տիգրան Սասանեանց ալ մայրաքաղաքն և ձմերոցն էր, մանաւանդ Հապուհ Երկրորդէն ի վեր, մինչ նորա նախորդը աւելի Ստաշը հաստատած էին իրենց բնակութիւնը: Թախթի-Պոսթմանի, Հափուրի և Գանձակայ հոյակապ պալատանց աւերակներէն ու Գաստակերտի ապարանից վրայօք պատմագրաց յիշատակութիւններէն պարտ է ևս զնուանել, թէ Սասանեան թագաւորը ըստ քմաց՝ եղանակաց կամ պետական պաշտօններէն իրենց բնակութեան վայրը ստէպ կը փոփոխէին. ինչպէս և Եղիշէ ևս կ'ուսուցանէ մեզ թէ Յազկերտ Բ բազում տարիներ ի Նիշապուհ անցուց:

Տիգրան և Սելեւկիա՝ Մետաին կը կոչուին մինչև ցայժմ Արարացոց: Տիգ-

րանի մէջ կանգուն մնացած է տակաւին Նուշրէվան խոտրովայ Թաքի-քեսրա առնանեալ պալատան վեցալարէ ճակատը, որոյ բարձրութիւնն է 30 մետր, երկայնութիւնը 81: Հենքին մէջտեղը ահագին դուռ մը կամ բացուած մը կայ կամարակապ, որ Սասանեան ճարտարապետութեան յատուկ է. կամարին լայնքն է 21 1/2 մետր, խորութիւնը 34 1/2 և բարձրութիւնը բովանդակ շէնքին հաւասար: Այս վիթխարի ապարանէս զատ շինուածութիւնը մնացած չեն: Հրջակայ և հանդիպակաց եզերց վրայ մեծածաւալ տարածութիւն մը՝ աղւեսի, խեցւոյ, պարթւպաց և աւերակաց թանձր ծածկութիւնով ծածկուած է. (Տես Baron Thielmann և Ռալֆինըն Պատմ. Սասանեանց):

2. Այս հալածանքս Հայոց՝ Վրաց և Աղուանից մէջ շէր դորձագրուեր, այլ տէրութեան աւելի կեդրոնական նախնեաց մէջ, ուր ապստամբութեան երկիւղ չկար. ինչպէս Եղիշէ ևս կը վկայէ սուրբ և (Յ. Ա., 14). « Եւս ևս հրաման յափըշտակել զքրիստոնէից զինչս և զստացուածս, որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխարհին »: Այս քրիստոնէալոքս պետութեան այլ և այլ նաշանեաց մէջ ցրուած բազմաթիւ Ասորիքն էին, որոց մեծա-

բազում՝ կողմանա, ի խորհուրդ կոչէր զպաշտօնեայս ձախակողմանն, որք կապեալ էին ի կռապաշտութեանն անլուծանելի հանգուցիւք, վառեալք և ջնուեալք իբրև զհնոց առ այրել զուխտ սուրբ եկեղեցւոյ:

5. Քանզի էին իսկ այնպիսիքն բնակեալ ի կեանս իւրեանց իբրև ի թանձրամած խաւարի, և ոգիքն արգելեալք ի մարմնի իբրև զկենդանի ի գերեզմանի, յորս ամենեւին չծագէ նշոյլ սուրբ լուսոյն Քրիստոսի: Նա և արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնք կռուին. յորոց և իմաստունքն տեղի տուեալ վախճին ի նոցանէն: Այսպիսի իմն եկեալ հասեալ է վախճան տէրութեանն². Եթէ հարկանին՝ չգգան, և եթէ հարկանեն՝ չիմանան. և իբրև ոչ գտանի արտաքին թշնամի, ընդ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կռուին: Ի դէպ իսկ ելանէ բան մարդարէին ի վերայ նոցա. « Այր, ասէ, առ քաղցի իւրում՝ չըջեցի և կերիցէ զկէս անձին իւրոյ »: Նման դմին և Տէրն ինքնին ասէ. « Ամենայն տուն և թաղաւորութիւն՝ որ յանձն իւր բաժանի, ոչ կարէ կալ հաստատուն »:

6. Արդ զի՞ կոծիս, զի՞ մրցիս, զի՞ այրիս, զի՞ բորբւրիս, զի՞ շիջանիս, զի՞ կոչես ի խորհուրդ զայնոսիկ,

զոյն մասը հետաքրքիր հետեւելով և ուղղափառ Արեւելոցի հետ հաղորդակցութիւն չունենալով՝ վտանգաւոր չէին համարուեր: Գաղկերսի յարուցած հալածանքը ոչ այնքան հերձուածողաց զէմ էր որքան ուղղափառաց: Մանաւանդ երբ Հռոմէական դատարան մտնէր քրիստոնէութիւնը ընդունելով կրօնաւոր եղաւ ուղղափառակետը և անոր ազդեցութիւնը քրիստոնէութեան դարձուց, Գաղկերսի զայլուր ղեր ղերին ծայր հասաւ:

1. Կ'իմանայ զմիտս՝ աւետարանական լեզուաւ: Կռապաշտ անունդ անյարմար է. քանզի Պարսիկք Որմզդայ հետ ուրիշ անմարմին էակաց, ինչպէս և արեգական և տարբոց պաշտօն կը մատուցանէին, բայց կռաք չունէին:

2. Անշուշտ ամբողջ այդ պարբերութիւնը

անհարկութիւն մի է Գաղկերսի որդւոց՝ Պերոզի և Որմզդայ՝ զահակաւութեան համար իրարու դէմ յարուցած քաղաքական պատերազմին: Շարագրութեան պարտ է հետեւիցնել, թէ Եղիշէ զիւր այս երկասիրութիւնը՝ այս է զհռոմէականակս՝ ի դիւր առաւ աղբ պատերազմին տարին (458), կամ անթիջապէս ետքը. վասն զի Պերոզի միահեծան իշխանութեանը հաստատուելէն և երկրին խաղաղելէն վերջը շէր կրնար այդպէս մը տաճել և գրել. (Տես էջ 74): Այսու ամենայնիւ Սասանեանց ինքնակալութիւնը տակաւին պայծառ օրեր պիտի ունենար ու Արաբացոց զարհուրելի յարձակումըը միայն պիտի խորտակէր յամին 651:

3. Թեոդոսիոյ և Միսիթարեանց վերջին տպագիրքը միայն գնին՝ ք զի՞ ոչ

սրոց զտղիսն ձեր ի ձէն՝ քաղեալ՝ հանեալ է զանապու-
կանդ յապականութիւն, և զապականելի մարմինդ գէշա-
քարչ արարեալ՝ իբրև զաղիր մեռելոտի ի բաց ընկե-
ցեալ: Ապաքէն զայդ կամիս, զի ծածկեսցի խորհուրդ
ամբարշտութեանդ. տեսլիր յորժամ յայտնեսցի, ապա
գիտասցես զեյս կատարածի գորա:

7. Ասեն մուգն. Արքայ քաջ՝, աստուածքն ետուն քեզ
զտէրութիւն և զյաղթութիւն, և ոչ ինչ կարօտն նորա
մարմնաւոր մեծութեան, բայց եթէ ի մի օրէնս դար-
ձուցանես զամենայն ազգս և աղինս, որ են ի տէրու-
թեան քում. յայնժամ և աշխարհն Բունաց հնազանդեալ
մոցէ ընդ օրինօք քովք: Արդ զբանս զայստիկ վաղվա-
զակի կատարեալ գու, արքայ. զօր զումարեա և զունդ
կազմեա, խաղա գնալ գու յաշխարհն Քուշանաց՝, և զա-

շխանիս: « որ անդէպ է, և սյդ գեղե-
ցիկ գիմառնութեանդ իմաստը կ'արե: Եղիշէ կը հարցնէ. ինչու ինքզինքդ, կը
տանջես. մերթ կը բորբոքես ու մերթ
կը շիջանիս: Քանզի սյդպէս էր Զազ-
կերտ, խիստ հրամաններ կու տար, և
երբ նոցա աշխարհործան հետեանքը
կը տեսնէր՝ կը զարհուրէր և առ ժամանակ
մի աւելի խոհեմ ընթացք մը կը բռնէր,
մինչև որ հպատակ ազգերը ի մի կրօն
զարձնելու վաճառքը, որով միայն կար-
ձէր ամբապնդել զպետութիւնն, վերջո-
ւին բռնանայր իւր մտաց վրայ. ինչպէս
որ պատմութեան մէջ այսուհետև պիտի
ցուցանէ մեզ Եղիշէ սյլ և սյլ անգամ.
(Տես յեղ. Գ, 73. « Եւ անդէն շիջանէր
ի բազմաբոց բորբոքմանն » և սյլն, և
77 ի նոյն. « ունկն դնէին յեղյեղուկ
լեզուի նորա »):

1. Մոգուց բերանը գրուած խօսքը
վսեմ է յոյժ, միանգամայն մազդեզանց
զաղափարաց համեմատ: Պիհիսթունի ար-
ձանագրութեանց մէջ վստասպեանն Գա-
րեհ զհամայն յաջողութիւնս իւր Աս-
տուծոյ կ'ընծայէ (Քրիստոսէ 516 ամօք
յառաջ). « Դնորհօք Աւրամազդայ ևզէ
թագաւոր. Աւրամազդ ետ ինձ զտէրու-

թիւն. Աւրամազդ եհառ ինձ ի թիկունս »
և այլն: (Տես Ուրիշտընի Herodotus,
հատ. Բ. 592):

2. Քուշանք կը բնակէին յարեւելս
Խորասանու, մասնաւորապէս այժմեան
Պոխարայի և Բալխի աշխարհները. և
ի սկզբանէ հինգերորդ դարու մինչև
ցկէս վեցերորդին զօրացան յոյժ և սյլ
և սյլ անգամ ի վտանգի դրին զպետու-
թիւն Պարսից: Մերթ Խորագմի անա-
պատին մէջէն Մերդի և Խորասանու վը-
րայ, և մերթ Բալխի կողմէն Պարսից
արեւելեան նահանգաց վրայ կը յարձա-
կէին: Պարսիկք և Արարացի պատմիչք
Հէյրալ կամ Հէրալ անունը կու տան
նոցա, որ նոյն է մերայնոց ոմանց Հեփ-
թաղք և Զունաց Էփրայիթի և սեղ մի
սյլ Եղիշեայ (Յ. Բ. 8) « Խաղաղան »
կոչուածին հետ: Էրբեմն ալ « Թուրք »
կ'անուանեն զնոսա: Բայց սյդ կրկին
անուններդ անորոշ և ընդարձակ առմամբ
գործածուած կ'երևին, որպէս երբեմն
Սկիւրացի ի Հեյլէնս և ի Հոռովմէացիս:
Մէկ քանի յոյն պատմագիրք զնոսա
Սպիտակ Հոնք ալ կը յորջորջեն, զանա-
զանելու համար ի Սխու Հոնացն՝ որք
արշաւեցին յԷւրոպա: Այս վերջիններս

մենայն ազգս ժողովեալ և անցն ըստ պահ գումն՝ ի

Քուշանաց արևմտեան աշխարհաց, Կաս-
րից ծափուն հիւսիսային և արևմտեան
եղերաց վրայ և անդր ևս մինչև ի Մա-
ճառստան բնացած էին։ Այսչափս յայտ
է՝ թէ Քուշանք ֆիննա-թուրքային ցեղ
մի էին, և Քրիստոսէ 200 տարի յառաջ
սկսեցին անհաղթ լինել։ Ճենացի
պատմագիրը Էռն-շի անուն ազգ մը կը
յիշատակեն, որ Նոյն ժամանակները սկը-
սեցին և յառաջ խաղալ Ասիոյ խորերէն
դէպ ի հարաւ. մէկ մասն ի թիպէթ ան-
ցեր ու անդ հաստատուեցին, մնացածը
կենդանի յարեւելս Կասրից ու տիբեթ են
Աբստի հիւսիսային կողմի աշխարհաց։
Ի Քուշանաց սերնալ էին Պարթևք. (Խո-
րեն. Բ. Բ. և ԿԼ)։ Եղիշէ տեղ մը (Յ.
Ա. 14) զՔուշանս « չոն » ալ կը կո-
չէ. այդ անուամբդ կ'իմանայ անշուշտ
որպէս յոյն պատմագիրքն՝ առ հասարակ
զամենայն խուժողով ազնիւ որք կը դըտ-
նուէին քաղաքականացեալ աշխարհին
հիւսիսակողմը, և ընդհանրապէս Խորա-
սանու. և չիբաթի վրայ յարձակող ազ-
գերը « Քուշան » կը յորոքէ. իսկ Ճո-
րայ պահակին և Կովկասու կոնակը զըտ-
նուողները խաղիք, խալիւղուք կամ
չոն կ'անուանէ։ Քուշանք կամ չեփ-
թաղք ըստ նկարագրութեան Պրոկոպիոս-
սի, որ Նոցա ամենէն զօրացած ատենը
կը գրէր (500-560), կը տարբերէին բո-
լորովին ի չոնաց՝ որք Ատտիկասայ ա-
ռաջնորդութեամբ վաղեցին յԵւրոպա։
Աւելի ճշմանկի վրայ և վայելչադէմ
էին, մինչ չոնք թիսամորթ և ժանտա-
տեսիլ. հողագործութեամբ կը զրաղէին,
խելացի օրինօք կը կառավարուէին ու-
րիշ շատ քաղաքականացեալ էին, քանի
որ չոնք վրանաբնակէն էին և վայրենի։ —
Մասուսի, որ Քրիստոսի 944 թուական-
ին կը գրէր՝ կ'ըսէ. « ... Թուրքերը,
խուլիւքները և Կաղաղաղք կը բնա-
կին յաշխարհն Քուշանս՝ ի միջոյ Խորա-

սանու և Ճենաստանի, և Կաղաղաղք
այժմ ամեն թուրք ցեղերէ և ազգերէ
աւելի կտրիճ, զօրաւոր և լաւ կառա-
վարուած են։ Նոցա թագաւորը Խրիսան
կը կոչի, և այդ ազգաց մէջ անոնք միայն
Մանեայ կրօնը կը դաւանին։ Իսկ խաղ-
լուքը Նշանաւոր են իրենց վայելուչ և
բարձր հասակաւ և դիմաց կանոնաւո-
րութեամբ. ոոցա ցեղէն էր Խաքանաց
խաքանն՝ որ կը հրամայէր երբեմն հա-
մարէն թուրքաց։ Այսուր ասէ. « Ճե-
նաց պետութիւնը սահմանակից է ընդ
Կաղաղաղքս, որք Մանիքեցի են և եր-
կու սկզբունք կը հանաչեն՝ լուսոյ և խա-
ւարի, համադրակիցք։ Նոքա ևս ուրիշ
թուրք ազգաց պէս պարզութեամբ կ'ա-
պրէին՝ երբ մէջեքին մէկ դե մը ելաւ
որ երկուութեան վարդապետութիւն քա-
րողեց։ — Ըստ Պիւրսանի Վաթիի՝
ձեյրայ՝ Պուխարացոյ լեզուաւ կը Նշա-
նակէր « այր հուժկու, յաղթանգամ »։
Ոոցա բնակած երկիրը Խիզլան Սէ-
կոչէին Պարսիկք, թէպէտ Քուշան ա-
նունը անմանօթ չէր Նոցա. քանզի Պիւր-
սանի Վաթի ևս « Քուշան » كوشان
թուրքանայ աշխարհին մէկ նահանգին ա-
նունն է, կ'ըսէ։

1. Միայն թէոգոսիոյ տպ. « և անցո
ըստ Պահլ գումն ի ներքս »։ — Այս
պահ գումն Կովկասային պահակ որմը չէ.
վասն զի այդ կողմանէ կարելի չէր եր-
թալ, ուր չոնք բնացեր էին և անաղին
դետեր անցնել հարկէր. հնար և ըլլար,
պատշաճ չէր. այդ ճանապարհդ Քուշա-
նաց կոնակը կը հանէր, որոց նպատակը
արդէն դէպ ի հարաւ իջնալ էր, և ա-
նոնց ասպատակութենէն պարտ էր ա-
զատել զտէրութիւնն։ Պահլ կամ Բալիս
քաղաքն ալ չէր կրնար ըլլալ որ իւր
չրվակայ պաւստներով Քուշանաց զխա-
ւոր կեդրոնն էր յայնժամ։ Ամենէն բուն
հակառակաբոլքն Մէրվիտոսի՝ (պրմեան

Ներքո . և դու անդէն արա քեզ բնակութիւն: Յարժամ արգելուս և փակես զամենեսեան ի հեռաւոր օտարոս-

Միւրդապէ) մօտերը տեղի ունեցան, որպէս վկայէ և փարպեցին: Անշուշտ այս պահ դուստ Հայաստանէն ի Նիւշափուր երթալու ճամբուն վրայ էր. և թէպէտ Լիդիէն նորա դիրքը և անունը չի յայտնուիր, հնար է մեզ աշխարհագրական հետազոտութեամբք ստուգել և հաստատել: Արտաշատէն խորասան երթալու համար պէտք է Դաւրեթէն անցնելով Միլանա իջնել, այնուհետեւ թէպէտ Սէֆիտ-նոսի ձորը բռնելով կրնայ երթընդունի ի հարաւային յեզր Կասբից ծովոյ, զոր օրինակ ի Ռէշդ, բայց ի հիւսիսակողմն Լիւպուրգի, հեղեղատից դարեւոր աշխատանքն անհամար խորաձորեր հեղքած, և զերբոք և ազմաւ ծածկած են ծովուն և լեռնագօտւոյն մէջտեղի նեղ տափարակ վայրերը. և Լիւպուրգի բազմակերտ ալ այնպէս կը կարկռուին զէպ ի ծով՝ անվերջանալի դժուարութիւններ հանելով անցուղարձի, որ այդ կողմանէ ո՛ր և է երթնելութիւն անկարելի կը լինի. ուստի ճարկ է փոխանակ ի Ռէշդ իջնելու՝ թողուլ Սէֆիտ-նոսի ձորը՝ երբ այդ զեպ զէպ ի հիւսիսային արեւելս կը խոտորի, Շահ-նոսի ձորն առնուլ, ու հետեւելով սմա՝ Լիւպուրգի հարաւակողմն անցնել: Լեռնագօտւոյդ և պարակական մեծ անապատին միջև նեղ և երկայն և յոյժ բարեբեր երկիր մի կայ, ուր էր ի հնուց Հռապս կամ Ռէյքաղաքը, բայց այդ երկրամաս երկիրդ ալ կը լինայ ի 52° 20՝ աստիճանին երկայնութեան, ուր Լիւպուրգ զէպ ի հարաւ կ'արձկէ ապառաժ բազուկ մը, որ յիսուն քիլոմետրոք չափ անապատին մէջ կ'երկընձայ, և որովհետեւ այդ բազկին բուրդաբեր շրջել անհնար է բանակի կամ կարաւանի համար, այս կողմանէ ևս անանց կը լինէր ճանապարհը՝ եթէ բազուկը շուռնեար երկու կերէք, որոց հա-

րաւայինն և դիւրամաշելին պիտի Սիւր-տառա կոչի, և էր նախկին Դուան Կասբից (Pylae Caspiae), ուսկից միայն հնար էր բանակաց երթալ Սարգատականէ ի Վրկանս կամ ի Վրկանաց յարեմուս: Այս դուստ կամ անցքս մեծ կարեւորութիւն ունէր, քանզի այդ էր միակ ճանապարհ ջամարային՝ արեմտեան և արեւելեան Սիւրդ մէջ, և զայն պաշտպանելու համար կառուցեալ էր Ռէյքաղաքն: Յազկերտ ալ ուրիշ ճանապարհ չունէր Տիգրանէ ի Վրկանս և Սկպար աշխարհ երթալու համար: Տարակոյս չունինք՝ որ այս է Լիդիէնայ անհարկածը՝ աստ և Յեզ. Բ, 9 և 10. «գառազիդ ամուր և անել, շէր անդ տեղի փախստի և թաքստի, վասն զի շուրջանակի թշնամիք են բնակեալ»: Պոլիւք՝ Մեծին Անտիոքոսի ի Վրկանս արշաւանաց պատմութիւնը ըրած ատեն կ'ըսէ՝ թէ այդ կրճիդ մէջէն անցնող ճանապարհը յոյժ անձուկ է և զառ ի վեր, երեքհարիւր ասպարէզ երկաթնութեամբ և շրջապատեալ զարձուքի թաղմուքեամբ բարբարոսաց, (գիրք Ժ, 29, 30):

Պ. Կոստանեան սակայն կարծէ՝ թէ այդ պահ դուռդ Սէֆիտ-նոսի և Շահ-նոսի իրարու խառնուած տեղւոյն մօտ գտնուած նեղ և լեռնափակ կիրճն է, ուրանոս Ռոստոյար անուն քաղաք մը և համանուն կամուրջ մի կայ. քիչ մ'ալ ի վերոյ՝ Սէֆիտի աջակողմեան ափանց վըրայ՝ աշտարակ մը կամ բերդ մը Տերպեկոտ կամ Կեուռուր-գուշի կոչեցեալ: Յայտ է թէ արեւելքի լեռնային գաւառաց մէջ գրեալ թէ մէն մի անցք կամ կիրճ ունի իւր աշտարակը կամ Տերպեկոտը: Եթէ ի Հայաստանէ Պարսկաստան երթալու համար անհրաժեշտ ըլլար Սէֆիտ-նոսի ձորով մինչև Յիսուպար կամ ցկեաւուր-գուշի երթալ, Պ. Կոս-

թեան, կատարին խորհուրդք կամաց քոյ, և որպէս երեւիս մեզ ի գենիս՝ մերում, տիրես դու և երկրին Քուշանաց, և Յոյնք իսկ ոչ ելանեն ընդ քոյ իշխանութիւնդ: Բայց միայն զազանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ՝:

8. Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին և մեծամեծացն, որ էին ի նմին բանի. հրովարտակս գրէր, պնդադեսպանս առաքէր յամենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ: Եւ այս է պատճէն հրովարտակին:

տաննանի կարծիքը մասամբ կը յարմարէր. բայց աւելի դիւրին և սովորական հանապարհ մի կայ, որ Գաղտնէն կը տանի ի Միլանա՝ առանց այդ ձորէն կամ Կեսաւուր-գուլէի մտերէն անցնելու. Ուստի Ոստայարի կիրճը փակել տալով Յազկերտ, և ոչ իսկ զհայ փախըստական զինուորս կրնար արգելել իրենց երկիրը գառնալէն: Մնաց որ մոգերը կ'առաջարկեն իրեն. « զամենայն ոգիս ժողովեալ և անցո՛ ընդ պահ գուան ի ներքս. և դու տեղիսն արա քեզ բնակութիւն »: Ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ իշխէ. « Անցրիս ի ներքոյ պահ գրանն արգելոյր քրտովութիւնն այրուծիոյն Հայոց և Վրաց և Աղուանից, և զամենեցուն (քանզի ուրիշ ազգէ ալ բազում քրիստոնեայք կային Ասորեստանի և Պարսկաստանի մէջ), որ էին հաւատացեալ սուրբ աւետարանին. և հրաման սաստիկ ի վերայ գոնապանացն առնէին, թէ որ յարեւիս առ մեզ (այս է յԱպար աշխարհ կամ ի Խորասան ուր հաստատուած էր Յազկերտ) գայցեն՝ թողցեն. իսկ յարեւից յարեւմուտս անանց լիցի հանապարհ »: Աւելորդ է ըսել՝ թէ այդ խօսքերդ Աեֆիտ-ոտի կրճին և զգեկին շեն կրնար պատշաճիլ: — Խորասան, որ ըստ արաբացի մատենագրաց՝ գտնեա իններորդ դարէն ի վեր Ապար աշխարհի անունն է, նշանակէ պարսկերէն՝ « արեւելք »:

1. Դեն, պարսկ. den, Աւեստայի մէջ՝ dānō, է կրօնք, հաւատք, պաշտամունք, Օրէնք, որ ըստ Պարսից, մի միայն մազդեզն ուղիղ հաւատոց կը պատշաճի.

մինչ քէշ (պարսկ. քէշ կամ քուշ) նշանակէ ո՛ր և է կրօնք, հաւատք, ազանդ:

2. Մոգերն, որ իբրեւ երազահան և նշանագէտ կը մեծարուէին, և բարամանց միջոցաւ տեսակ տեսակ գուշակութիւններ և պատգամախօսութիւններ կ'ընէին, խորհուրդ կու տան, որ պետութեան քրիստոնեայ ազգերը կրակապաշտութեան դարձնելու համար, թագաւորը առիթ առնելով զպատերազմ փաշանաց՝ զօրք ուզէ ի նոցանէ ու իւր բանակին հետ տանի բոլոր նշանաւոր և կտրիճ որեալք: Զասորի քրիստոնեայս բացէ ի բաց հալածելով պետութեան վտանգ մը չէր կրնար գալ, բայց Հայք՝ որ Յունաց դրացի և մասամբ ևս նոցա հպատակ էին, Պարսից լուծը արդէն դժուարաւ կը տանէին. նոցա եկեղեցականք մեծ ազդեցութիւն ունէին և ուղղափառութեան քննման պաշտպան ֆեսացիք էին. իսկ տաճարաւոր պատրաստ էին մարտնչելու: Այդպիսի ժողովրդեան դէմ՝ բռնութիւն բանեցնել ուրիշ հետեանք չէր կրնար ունենալ, բայց միայն յայտնի ապստամբութիւն յարուցանել և զՀայաստան ձեռքէ հանել: Աւելի նենդաւոր և անուղղակի ձեռքէ կ'առաջարկեն մոզք. յօտարութեան՝ աւելի դիւրին պիտի ըլլար ստիպել գնախարարս և զգորականն. հայ ժողովուրդն ալ անառաջնորդ և անպաշտպան ֆեսով պիտի հաղանդէր. և անգամ մը որ Հայք պարսկական քէշը ընդունէին, Վիրք և Աղուանք նոցա պիտի հետեւէին:

Գ. « Առ ամենայն ազգս տէրութեան խնայ՝ Արեւոյ և Անարեւոյ¹, բազմասցի ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ. դուք ողջ լեբուք, և մեք մեղէն ողջ եմք գիցն օգնականութեամբ »:

« Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ խաղացար գնացար յերկիրն Յունաց, և առանց գործոյ պատերազմի՝ սիրով մարդասիրութեամբ նուաճեցաք զամենայն երկիրն սեզ ի ծառայութիւն². դուք զբարի զմտաւ ամէք, և անսպառ լեբուք յուրախութեան. բայց բան զայս կատարեցէք վազվազակի, զոր ասեմքս »:

« Մեք ի մոխ եղաք անվրէպ խորհրդովք խաղալ

1. Արեք և Անարեք, որոյ պարսկերէնն էր Եղիշէի ժամանակը՝ Երան ու Անէրան, և որ Սասանեան դրամոց և արձանագրութեանց վրայ Այրան վե Անիրան գրուած է. արդի պարսկերէն Իրան ու Թուրան: Անարեք կամ Թուրան կը կոչէին պարսկէր զԱղիթացիս, զՀոնս, զՔուշանս և զԹուրքս, միով բանիւ զհամայն անդր-դքսոսեան ազիւս. յորոց ոմանք ի հնուց հետէ եկեր հաստատուեր էին ի Վրկանս և ի Սագաստան (որ Սագա կամ Աղիթ արմատէն բարդեալ է) և նուաճեալ էին ի Պարսից: Վասն որոյ դրամոց և արձանագրութեանց վրայ Սասանեան թագաւորաց՝ մաշքսան մաշքս Այրան վե Անիրան պատուանունը տրուած է, զոր ընթեանունին Շափանդա՝ Իրան ու Անէրան, այս է « Արքայից արքայ Արեւոյ ու Անարեւոյ »:

2. Պէտք չէ իմանալ թէ Յազկերտ տիրեց Հոռոմոց երկրին. այլ թէ նոցա ծանր պայմաններ ընդունել տուաւ, ինչպէս ի վերոյ գրուցեց Եղիշէ. թէ « զամենայն զոր ինչ ասաց Յազկերտ ի ժամանակին՝ կատարեաց Անատոլ ըստ կամաց նորա »: Ո՞րք էին այդ պայմանները: Յոյնք սովոր էին բերդաբաղանքներ կանգնելու. իրենց սահմանաց վրայ, որով չբջակայ տեղեացաւ ու կը տիրանային. այդ գիտամար ամրացուցեր էին զԹէոգու-

պոլիս քաան և երկու տարի յասաջ, և վերջերս Մծբնայ մօտերը գալով՝ ուղեր էին գուցէ զայն ձեռք անցնել կամ ընդգիծակաց նոր բերդ մը շինել: Ա՛հ երևի թէ Յազկերտ պահանջեց՝ որ այնուհետեւ իւր սահմանաց մօտ ամրութիւն չկառուցուի: Միանգամայն ըստ վկայութեան Բրիսկոս Բանիդէսի և Յովհաննէս Լիւզոսի, որոց առաջինը 470ին և երկրորդը վեցերորդ դարուն սկիզբները գրեցին իրենց պատմութիւնը, Յազկերտ պարսն գրած էր՝ որ Յոյնք յանձն առնուն վճարել ճորայ պահակին (Բրիսկոս՝ Juroipach և Լիւզոս Biraparah կ'անուանէ) վերանորոգման և պահպանութեան ծախուց կէսը, յորմէ երկու կողմն ալ պիտի օգտուէր, արդէլլով ի ներքս զհուսիսային ազիւս որ թէ Յունաց և թէ Պարսից գաւառաց մնաս կը հասուցանէին: Թէպէտ Յոյնք գրմովով զուխան՝ չվճարեցին իրենց անկած գրամը, բայց Յազկերտ անյողողող յարատեւութեամբ և մեծամեծ ծախիւք ի գլուխ հանեց կապանին շինութիւնը, որպէս և կը հետևի Եղիշէայ մէկ քանի խօսքէն (Յեղ. Ա, 14, և Յեղ. Ի, 18): Յազկերտի յաջորդները պահանջեցին դաշնագրութեան գործադրութիւնը և ծախուց կէսը, մինչև պատերազմ բանալու հարկադրեցան:

զնալ յաշխարհն արեւելից, աստուածոցն օգնականու-
թեամբ դարձուցանել ի սեղ զտէրութիւնն Վուչանաց.
դուք իբրեւ զհրովարտակս զայս տեսանէք, անխափան
վազմագակի պրեւծի՝ գումարեցէք առաջի քան զիս,
յանդիման լերուք ինձ յԱպար աշխարհին՝»:

10. Ըստ այսմ՝ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշ-

1. Ասէ՛ ինչպէս և Եղիշեայ պլուր
բաժնեւորէն (Յ. Ա. 1. 3. Բ. 15, 64.
Յ. Է. 22) յարտ է, թէ Հայք՝ վրաց,
Աղուանից, Լիւնաց և Նոգէից պէս պլ-
րութի միայն կու տային Պարսից, «որ
ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի
պատերազմի»։ սոցա կողմանէ իրկուած
հետեակ գորաց կամ աղեղնաւորաց յի-
շատակութիւն չկայ ընաւ։ Սասանեան
պրուստին սպառազէն էր, այսինքն թէ
հեծեալը և թէ ձիուն առաջըր դրահա-
ւորեալ էին. և որովհետեւ Հայոց զունդը
կը կազմուէր յազատաց, յազատորդեաց և
յարքունի տանկ յոստանիկ մարդկանց,
ընական է կաթնի՝ որ Հայոց զրկած պլ-
րութին ալ պառազէն էր։ Բուզանդայ
մէջ ալ կը տեսնենք. «Ժողովէր սպա-
րազեան Հայոց Մեծաց վաշէ զազատու-
թեամբ բանակ հախարարակոյտ զօրացն»։
(26)։ — «Իւ զամենայն ազատան Հայոց
կայսերական թօշակօքն զինուորել»։
(235)։ — Արշակ երբ կ'ուզէ զփախը-
տական Տերիթն բռնել, «հրաման տայր
ազատագունդ բանակին զհետ լինել Տի-
րիթայն»։ (122)։ — «Առեալ ընդ իւր
(Փառանձեմ) մարդիկ իբրեւ մեռաւան
հազար՝ ազոտս ընտիրս սպառազեան պա-
տերազմողս, և հանդերձ նորքը զիմեալ
եմուտ ի բերդն Արտագերից»։ (169-
170)։

2. Ապար աշխարհ, կամ Ապրիլոսը,
(Խորեն. Աշխարհ. էջ 40. քանդի «աշ-
խարհ», շահր և սորա հնազդդն ձեռն
խշագրա լծորդ են. ապի և ايران شهر
Խորեն լուսը՝ «Արեաց աշխարհ»), է պրե-

մեան Խորասանու արեւելեան մասը. «և
զնացեալ Յազկերտ ի վրկանէ և ելեալ
յԱպար աշխարհ... ի քաղաքն Նիւշա-
պուհ»։ Յ. Բ. 1։ — «Ի մեծ անապա-
տին յԱպար աշխարհի ի սահմանս Նիւ-
շապուհ քաղաքի»։ Յ. Բ. 101։ — Էլ-
պուրղ լեռնագօտին Կասպից ծովուն հա-
րաւային արեւելեան անկիւնը շրջելէն
եաքը՝ զուգահեռական երեք թեկեր ար-
ձակելով յարեւելս, լեռնագագա մը կը
ձեւացնէ շուրջ 500 քիլոմէր երկայն և
200 քիլոմէր լայն, որ ի հիւսիսայ և ի
հարաւայ կը սահմանի Խորազմեան և
Երանեան անապատը։ Այս անտառա-
խիտ՝ ջրաբեր և բարեբեր նահանգս այժ-
միկ կոչի Խորասան, որ թարգմանի «ա-
րեւելք»։ Սորա արեւմտեան մասը, այս
է Էլթեր և Կուրկան գետոց ձորերը
մինչև ցիւռն Կասբից, վրկանաց աշ-
խարհ էր. իսկ արեւելեան մասը որ ի
հետեւ բուն Պարթեաւստան կը յորջորջէր,
Եղիշէի գարուն Ապար անունը կը կրէր,
որ թարգմանի «վերին, բարձր»։ Տես
և Յ. Բ. 40։ Հարաւային կողմէն իջնող
գետերն՝ ոռոգած տեղերնին արգաւան-
դելով, անապատին մէջ կը խորասուզին։
Տեղացիք ջրամբարներ չինած են. ու
այլմ լերան ստորտը երկու քիլոմէր
լայնութեամբ տեղ միայն մշակեալ է։
Բայց հին քաղաքաց աւերակները կը
ցուցանեն՝ թէ նախնիք աւելի օգուտ
քաղել զիտէին ջրերէն, և թէ այդ Էլթէր
կոչուած երկիրը աստեանք քսան կամ
քսան և հինգ քիլոմէր լայնութիւն
ունէր։

Խարհն Հայոց, Ի Վրաց և Սղութանից և Ի Լինաց¹, Ի

1. Հին Հայաստանի աշխարհացոյց տախտակաց վրայ Լ. փինը Դարբանդայ հիւսիսակողմը գրուած են, որ սխալ է. որովհետեւ Հայոց, Աղւանից և Վրաց պէս հարկատու էին պարսից և պրուսի կու տային. որ չէր կրնար ըլլալ՝ եթէ պահակին անդի ի կողմը գտնուէին: Դարձեալ՝ երբ Վասակ արդիւնէ կ'ուզէ զՀանս՝ որպէս զԻ Վարդանայ օգնութեան չգան. «արդիւն և փակեաց զգրուան ելին նոցա. յէր և կոչէր զգուճոս բազումս Ի պահակն ճորայ և զՎրաց աշխարհին բովանդակ գումարէր, զգորս Լ. փինաց և զՃղրաց և զՎասան և զԳաւան և զԳլուսան և զԽրսան և զՀեմատակն, զՓասին և զՓոսին և զՓիւքունան և զամենայն զօրսն թաւաւարանն զլեռնայինն և զգաշտայինն. էր զոր մեծաւ պարգեւօր և էր զոր հրամանաւ թաղաւորին սատար տապնապէր» (Յ. Գ., 15): Յայտ է թէ բոլոր այդ ազգերդ և ջեղերդ պահակին ասդի ի կողմն էին. ոմանք կատարեալ հպատակը, այլք պարզ և ընդունելով կը հնազանդէին. քիչ շատ ամենքն ալ Սասանեանց իշխանութեան ենթարկեալ էին: Այսմեան թաղաւորան՝ որ Դարբանդայ անխիջապէս հարաւային կողմն է, թաւաւարանն է անշուշտ: Տաղըտանի մէջ այսօր իսկ տեսակ տեսակ լեռներ և ջեղեր կան. գուցէ Գուպա նոյն ըլլայ ընդ Գաւի. և Խրսանն՝ այժմեան Քրիզն, որ հինգ զիւզէ բաղկացեալ առանձին լեռնական ջեղ մի է Գուպայի մօտ:

Ախլան վարդապետ զԼ. փինս և զՃղրէացիս Շիրվանի Լահիշ և Քոթուն գաւառներուն մէջ կը գնէ, որ յոյժ հաւանական է, թէպէտ և մեր քննած տոհմային հնդկական մէջ չգտանք տեղեկութիւն մը՝ որ որոշ հասկցներ մեզ նոցա դիրքը: (Տես Տեղագիր, էջ 91): Լ. փինը ունէին առանձին թաղաւոր մը (Յ. Գ.,

59), և քրիստոնէութիւնը մէջերնին ծաւալեր էր որպէս Ի Վիրս և Սղութան. (Յ. Բ., 82): — Պլինիոս՝ Լուպիէնի կը կոչէ զջեղդ և զը գնէ զնա Աղւանից մօտ, Ի ստորոտս լեռանց յորս բնակին Սիրիի կոչեցեալ խոժագուժ ազգքն, առնեմեր Տիտուրաց և Ստեպոս (Նոգէից): Կորդուք. — «Բնիկն Քիւրտիսդան կայ Ի հարաւոյ Մոկաց և գաւառին Վասայ. յարեւելից ունի զՊարսից սահմանն. յարեւմտից զԱղձնիս և զՏիգրիս ջկողմանս Մոսլայ. Ի հարաւոյ զՓոքր Պապ գետ. հիւսիսակողմն և արեւմտակողմն երկրիս Ի բուն Ի մեծ Հայս է, աշխարհն Կորդուսաց, յորմէ և Քիւրտիսդան կոչեցաւ»: Տեղագիր, 97:

Աղձնեաց մէջ էին այժմեան Խարան (Արզն), Մուշարդին, Սասուն և Բաղէշ վիճակները և բուն Տիգրանակերտ: Աժիկ կամ Տիարակերտ թէպէտ այդ նահանգիդ մէջ կ'ըլլան, Յունաց իշխանութեան ներքե կը գտնուէր: Աղձնիք առանձին բոլեշխութիւն (Principauté) մի ունէր: Ի պահլաւերէն Բոդիսիշ և հին պարսկերէն Բոդիսիշ. (Տես Պանոս-Բահլաի Glossary, էջ 182): — Մարթէ կը ճանաչուին համարել զանունդ՝ բախի-խրտրա պարսկական բաղադրեալ բառի, որ է «պետ կամ տէր աշխարհի»: Թաղաւոր, փառիւմ, կամ լծորդ աւելի հին փարսի կամ փարսիք անուան, որ Ի բեռագիրս Քաղզէաստանու նշանակէ «կրօնական և քաղաքական գլուխ կամ իշխան»:

Մեծ Հայոց այդ կրկին նահանգացոյց զատ զատ հրովարտակ կը խրկուէր, որովհետեւ իբրեւ առանձին իշխանութիւն հանչցուած էին Հայաստանի յերկուս բաժանելէն Ի վեր: Երբ մէկ տէրութիւն մը գրացի ուրիշ ազգ մը կամ տէրութիւն մը ջնջելու կ'ըլլայ, սովորութիւն է՝ որ նախ սահմանաց վրայ գտնուող գաւառները անջատէ և իրեն միացնէ:

Ծօղէից և ի կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ¹։ Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի, և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ²։ Ըստ նմին օրինակի ի վրաց և յԱղուանից և յաշխարհէն Լիւնաց, և որ այլ ևս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ, մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի³ և ի Հո-

վան զի այդ գաւառներդ ընդհանրապէս խառն ժողովուրդս կը պարունակեն, արդէն առանձնաշնորհումներ կամ մասնական անկախութիւն ստացած կ'ըլլան, ու զիւրին կ'ըլլայ բաժնել զնոսա ի կեդրոնէ և ի բացէն։ (Տես Բուզանդ, էջ 262)։ Այսպէս և զնահանգն Գուգարաց, որ վրաց աշխարհին մասն եղեր էր ժամանակէ մ'ի վեր, Պարսիկը առանձին բզեշխութիւն մը կազմելով՝ կը զատեն վրաց թագաւորութենէն, և ուղղակի Արեաց գրան հարկատու և հպատակ կ'ընեն։

1. Այլ թէ ուրիշ ճանապարհ մը կար ի Հայաստանէ յԱղար աշխարհ երթալու համար, այլ թէ այս առաջին անգամն էր որ Հայք Բուշանաց զէմ պատերազմելու կը կոչուէին։ Իսկ ճանապարհը Արտաշատէն ի Գափրէժ և ի Մէլանա կ'իջնէր, ու անտի Գաղպինի և Թէհրանի վրայէն կը յանգէր ի Նիւշափուր։ շուրջ 1500 քիլոմետր։ Հայոց այրութիւն Մար-փիռոս կամ Հէրադ գտնուած տանը իւր բնիկ երկրէն շուրջ 2000 քիլոմետր հեռացած կ'ըլլայ։

2. « Եւ զունդս և պահապանս գրան արքունի պատրաստէր վաղարշակ ըզշորոս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք, ի նոյն հին զարմից թագաւորացն՝ որ ի Հայկոյ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանց ստացեալ զեօդս և զատակերտոս։ Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ զունդս և ըստան անուանեալ, ոչ զիտեմ թէ վասն սպա-

ռելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդգիմութեան իրիք լինելոյ շկապեալ և ի բաց ընկեցեալ զազգն, զայլս ի անգիս նոցա յարուցին զունդս անուամբ արքունի։ Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց, որպէս և այժմ ի վրաց աշխարհին, որ Սեփուզն կոչի »։ Խորեն. Պատմ. Բ, էջ 1 — Այլ ուրեք ասէ Խղիշէ. « բազում և այլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկս անուանեն յարքունի տանէ »։ Սեփուզն է արքայազն, արքայորդի։

3. Տաճկաստան, այս է Ասորոց առեւտրակողմը՝ Միջագետաց մէջ բնակող Արաբացիք կամ Արուսյիկք, որք Շապուհ երկրորդի ատենը զՏիգրոս գարկերու զխարեկատուն ապատարկեր էին։ Դադի Եւթն՝ պարսկերէն՝ նշանակէ « աւրաբացի », միանգամայն և « վաղուկ » (ձի կամ շուն), որպէս ի մեզ « տաճիկ »։

Գորա հնազոյն ձեռն էր դադիք կամ դաճիք կամ դաժիք, յգն. դաժիքան, որ Պունտահիշի մէջ ալ Միջագետաց Արաբացոց անունն է։ Խղիշէն և Խորենացիք՝ « տաճիկ » անունը կը զործածեն. մինչ Ս. Գրոց թարգմանիչքն՝ « արուսյիկ »։ « Զորք բազումք կուտեալ են յոյժ և արուսյիկս բազումս անեալ է ի վարձու յոյնականութիւն իւրեանց »։ Մակար. Ա. Էջ 39։ — Ոսմանեան Պետութեան Տաճկաստան ասելը սխալ է ուրեմն. աւրանուդ Միջագետաց Արաբացոց կը պատկանի, որք ի հինգերորդ դարուն մահմեդական ալ չէին։ — Ըստ աւան-

առնոց աշխարհն և ի Կորգուաց և ի Գդացն¹ և ի Ծօ-
գէիցն և յԱրզնարդիւն². որք էին ամենեքեան հաւատա-
ցեալք ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի:

11. Եւ անմեղութեամբ ոչ գիտացեալ զերկրիմի միտս
թագաւորին, խաղացին գնացին յԻւրաքանչիւր աշխար-
հաց լըջմտութեամբ և անտրտում խնդութեամբ և տի-
րասէր խորհրդովք, կատարեալք³ զսպաս զինուորութեան
աներկրայ վաստակովք: Բարձին ևս ընդ իւրեանս զառ-
տուածային սուրբ կտակարանս բազում պաշտօնէիւք և
բազմադոյն քահանայիւք⁴: Բայց հրաման տուեալ աշ-
խարհի՝ ոչ իրրեւ յակնկալութիւն կենաց, այլ իրրեւ ի
վճարումն վախճանի. յանձն առնելով միմեանց զոգիս և
զմարմինս: Զի թէպէտ և խորհուրդ թագաւորին չէր
յայտնեալ նոցա, սակայն կարծիք ի մօտի էին ամենեցուն.
մանաւանդ իրրեւ բեկեալ տեսին զգործութիւնն Յունաց
սուաջի նորա, յոյժ հարեալ խոցեցան ի խորհուրդս
իւրեանց:

դութեան՝ զոր ի մէջ բերէ Միւսմէլ իւթ-
թափարիտի հեղինակը, այդպէս յորջոր-
ջեալ են Արարացիքդ յանուն Դաւ Շն
նահապետին իւրեանց, որ հաստատեր է
զընտկութիւն իւր ի Բարեւուն, և որոյ
թոռանը թոռն է եղեր Բիւրասպի Ամ-
դահակ: — Դաւթը՝ ըստ արդի պարսիկ
բառագրոց է այր արարացի սնեալ ի
Պարսկաստան:

1. Թէ Գաթը կամ Գոթը մինչև
Եփրատայ մօտերը եկեր ու զաղթակա-
նութիւններ հաստատեր էին, տես Կի-
պըն, հատ. 3, էջ 191:

2. Է Աղձնեաց Արձն կամ Արձն գա-
ւառ, յորմէ ելած կ'երևի Աղնարդիւն.
Arzanen: Կը յորջորջէին Հոռոմք զԱղ-
ձնիս: Դիտելի է թէ Եղիշէ որ Կը
կըմէ միւս աշխարհաց անունները, Աղ-
նարդիւն Կը գնէ փոխանակ Աղձնեաց:

3. Թէպէտիւ տղ. կատարեալ. Կոս-
տանդնուպոլսոյ Բը՝ կատարել:

4. Տարակոյտ շէտ՝ թէ վարդան այ-
րուձիղն հետ փուշանաց գէմ գնացեր

և ի Մարտիրոս մեծամեծ քաջութիւններ
ըրեր էր. (տես 3. Ե, 5. և Փարպ.
233): Բայց չեմ կարծեր՝ թէ Եղիշէ այս
անգամ ընկերացած ըլլայ նմա. վասն զի
անշուշտ վարդանայ արութեանց վրայ
լուսթեամբ չէր անցներ. և այն կողմե-
րուն իրաց, ազգաց և տեղեաց վրայ Կը
հաղորդէր այնպիսի կենդանի՝ որոշ և
մանրամասն տեղեկութիւններ, զորս կու-
տայ առհասարակ իւր ակնաստես եղած-
ներուն: Մեզ կ'երևի՝ թէ Եղիշէ գնաց
ի Պարսս երբ վարդան ուրիշ նախարա-
րաց հետ կոշեցաւ յարքունիս՝ կաթողի-
կոսին պատասխանէն ետքը, և թէ անդ
էր նա նախարարաց արեղական պաշտօն
մատուցած ատենը. տես 3. Գ. 1, ձե-
1. «Թէպէտ և ոչ իցեմք բաւական ա-
սել զամենայն շարիան, որ անցք անցին
անդէն ի կարաւանին ընդ գունդն Հայոց...
այլ ասացուք փոքր ի շատէ, զի ձալ-
նակիցք լիցուք այնոցիկ՝ որք դառնապէս
զմեզ ողբային», և այլն:

12. Բայց քանզի պատուիրանապահք էին սուրբ կտակարանացն Աստուծոյ, հանապազ յիշէին զպատուիրեալն ի Պաւղոսէ, եթէ « յառաջը հնազանդ լերուք տերանց ձերոց մարմնաւորաց, մի սուտակասպար¹ և առ աչս աչառերով, այլ սրտի մտօք ծառայել իբրեւ Աստուծոյ, և մի իբրեւ մարդկան. քանզի ի Տեառնէ է հատուցումն վաստակոց ձերոց »: Եւ ամենայնիւ այսու բարեմտութեամբ յուղարկեալք յաշխարհէ և յանձն եղեալք սուրբ Հոգւոյն, յանդիման լինէին, փութով կատարեալ զհրամանն, և զամենայն արարեալ ըստ կամաց նորա: Յոյժ ուրախ լինէր թագաւորն, իբր այն եթէ կատարեցան կամք կարծեաց նորա. և ահա առնէր բնդ նոսա զայն ինչ, զոր պաշտօնեայքն ամբարշտութեան նորա խրատեցին:

13. Արդ իբրեւ ետես թագաւորն զամենայն կազմութիւն և զբազմութիւն զնդին բարբարոտաց², որք սրտի մտօք եկեալ էին ի վաստակ արքունի, առաւելապէս ուրախ եղև առաջի մեծամեծացն և ամենայն բազմութեան զօրաց իւրոց: Ի վերին երեսս թաքուցանէր զկամս մտաց իւրոց, և ակամայ առատապէս պարգևէր զնոսա: Խաղաց գնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին, զոր Քուշանս անուանեն. և զերկեամ մի կռուեալ, ոչ ինչ կարաց աղդել նոցա: Ապա արձակեաց զմարդիկն³ յիւրաքանչիւր տեղիս, և զայլս ի նոցա տեղիս փոխանակ առ իւր կոչեաց նովին պատրաստութեամբ: Այսպէս ամ յամէ տփսրութիւն կարգեաց, և իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեաց, սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեանն իւրոյ մինչև յամն մետառաներորդ թագաւորութեանն:

14. Եւ իբրեւ ետես՝ եթէ հաստատուն կացին Հոռովք

1. Թուղթ առ Կոզոսացիս, Գ. 22: Սուտակասպաս կարծեմ՝ աստանօր՝ ոչ սուտ ծառայութիւն, սպաս մատուցող, այլ սուտ գովեստ բնօղ, շողոքորբ: Սբաս՝ բազանտ լեզուաւ, որպէս և սիրաս արդի պոսկ: Է գովեստ, գովութիւն, շնորհակալութիւն: Շարաղրութիւնս տարբեր է Կտակարանի թարգմանութենէն:

2. Այսպէս Հելլէնք սովոր էին կոչել իրենցմէ ուրիշ ազգերն. Էզիշէ ալ Պարսից բերնէն խօսելով իմանայ այդ բառովդ զոչ Պարսիկս:

3. Միեթարեանց առաջին տպագիրքն զմարմիկսն կամ զմարդիկսն. միայն 1864ինք զմարդիկսն:

յախալին իւրեանց՝ զոր եղին ընդ նմա, և դադարեցին
խալլորեղութք¹ երանել ընդ պահակն Ճորայ², և յառն-

1. Խալսլենդուրը և Մաքսուլթը կը կոչէ իշխելէ Կովկասու հիւսիսարեւմտ. բնակող ազգերը: Թեպէտ աստ զԽալսլենդուրս ճորայ մօտերը կը ցուցանէ, բայց Լ յեղանակին 144 և 145 հատածներուն մէջ աւելի որոշ կը զրուցէ մեզ թէ Խալսլենդուրը այժմեան Վլադիմիրաբադի կամ Աւստրիացի դարն մօտերը, և Մաքսուլթը՝ ճորայ պահակին հիւսիսային կողմը կը բնակէին: Մաքսուլթը, կամ ըստ յոյն պատմագրաց Massageta, այն ազգն են՝ որոց դէմ գնաց Կիւրոս, և չկարելով յաղթել՝ պատերազմին մէջ մեռաւ (Քրիստոսէ 559 տարի յառաջ): Բայց այն աւտոն Մաքսուլթը Կասբից ծովուն արեւելակողմէ էին՝ Ռքոսի ափանց մօտ: Իշխելէ, Խորենացին, Աւզանդ և Ալաւանդեղոս իրենց ժամանակէից դէպքը պատմած ատենին՝ կը դնեն զնոսա ի մօտս Կասբից և ի հիւսիսոյ կովկասու, և չէին կրնար սխալած ըլլալ, որովհետեւ Հայք յաճախ վերաբերութիւն ունէին նոցա հետ: Մաքսուլթաց տեղագիտութիւնը հաւանօրէն Քրիստոսէ 200 տարի յառաջ Քուշանաց կամ ըստ ձեռնացի պատմաց՝ Եւլչիններուն Ռքոսի մօտերը արշաւած և հաստատուած ատենը եղած էր. մէկ մասը դէպ ի հարաւ իջեր էր մինչ ի Սազաւատան, միւս մաս մէկ անցեր էր ի մօտս Կասբից: Մաքսուլթը և Ալանք թուրքական կամ Ֆինեան ցեղէ կը կարծօին լինել: Մաքսուլթը անունը կը բաղկանայ յերկուց բառից մաս — բոքը՝ «մեծ Գովթ» և Կլոն թուրանեան ցեղէն էին և Պարթեք. վասն որոյ փառասոս Բուզանդ ազգակից կը համարէ Մաքսլթաց մեր Արշակունի թագաւորները (տես յէջ 14). և Բուզանդ չէր յանդիմանար այդպիսի բան մը զորոցեւորելէ իւր ժամանակին առհասարակ ընդունուած կարծիքը չըլլար: Մաքսուլթը

նայն կողմանց խաղաղութեամբ բնակեաց աշխարհ նորա,
և ի նեղ ևս էարկ զթագաւորն Հոնաց, քանզի աւերեաց
զբազում գաւառս նորա, և յաջողեցաւ տէրութիւնն նո-
րա, աւետաւորս առաքեաց ընդ ամենայն ատրուշանս¹

ծուին. ու ատեն ատեն Ճորայ պահակէն
անցնելով՝ դէպ ի հարաւ յարձակեցան.
ինչպէս մեծին խոսրովայ հօրը Վաղար-
շապ ատենը և չինգերորդ դարէն ետքը
աւելի ստէպ:

2. Պահակ կամ կապան կամ պահա-
կորն Ճորայ կամ Զորայ, յանուն Զու
կամ Զոր չին մայրաքաղաքին Աղուա-
նից, որոց աւերակն Նշմարելի են տա-
կաւն յարեւելս Գուպայ: Մեր ազգային
պատմիչը կը յորջորջեն ևս « Գուռն
Աղուանից՝ Հոնաց կամ Խաղրաց »: Պար-
սիկը զայն կը կոչեն Տէրպնտ, որ թարգ-
մանի կապ-գուռն: Արարացիք՝ Պապ -
իւլ - Ապուսայ: Ըստ արեւելեան աւան-
դութեանց՝ շինեալ էր նախ ի Հրուդե-
նայ դիւցազէն և յետոյ Աղեքսանդր եր-
կաթի դռներ դնել տուած էր, (ուստի և
անուանեցաւ երկաթի դուռն, որոյ իւլ
նատիտ, Տեմիր-գափու), առ ի արգելուլ
զխուժում ազնւն Եճուճ Մեճուճ. այս
է Գոգ և Մագոգ, որք աւերելոց են
զաշխարհ ի կատարած մամանակաց:

Պահակս այս կը բազմանայր՝ Ա, ի
բերդաքաղաքէ միոյ Դարբանդ կամ Տէր-
պէնտ անուն, յեզր ծովուն Կասրից. Բ,
երկայն պարսպէ մը որ Դարբանդէն սկսե-
լով կը ձգուէր յարեւմուտս, ու Կովկա-
սու անմատչելի բարձրութեանց վրայ կը
վերջանայր: Բերդաքաղաքդ և պատուարդ
կը փակէին այն անցքը՝ որ կը գտնուի
Կովկասու չխախտային առաջրին և Կաս-
րից ծովուն միջև: Ըստ Մասուտիի՝
Յազկերտ Բ կառւոյց զպատուարս զայս
աղիւսէ և հողէ (Տես հատ. Բ, էջ 193),
և յետոյ Կուշտէւան վերտին շինեաց
թէ զբերդաքաղաքն և թէ զպարխայն
(նոյն, էջ 2): Աւելի մանրամասն տեղե-

կութեանց համար տես Յաւելուած զԳնի
Յեզանակիս:

Յազկերտ իւր թագաւորութեան եր-
կոտասաներորդ տարւոյն սկիզբը կրնար
դոհուութեամբ աչքէ անցնել իւր խելացի
կառավարութեան յառաջ բերած մեծա-
մեծ արդիւնքը. ա, Առանց երկար պա-
տերազմաց Յունաց զոռոգութիւնը կո-
տրեր էր. բ, Ճորայ պահակը ամրացու-
ցեր էր, ու անդրկովկասեան ազգերը
զազրեր էին այդ կողմանէ անցնելով իւր
պետութիւնը արշակելէ. գ, Տէրութեան
արեւելեան չխախտային սահմաններն ա-
զատեր էին Քուշանաց ապստամբութիւն-
ներէն: Առաջին և երրորդն պատմեց մեզ
Եղիշէ՝ թէ ինչպէս կատարեցան. եր-
կրորդին վրայ չխօսեցաւ. այս պարապս
ջանացինք լեցնել յառաջարանին մէջ
(Տես էջ 33) և ի ծանոթութեան Յ. Բ,
9, 2:

1. Ատր կամ ատար կամ արար պրոկ,
նշանակէ « կրակ ». ուշ՝ Աւեսդայի ինչ-
պէս և Սանքրիդ լեզուաւ է « վառել »,
ուշուն՝ « արշալոյս »: Իսկ ատրուշան է
սեզան որոյ վրայ կրակը կը վառէր. և
որ ի հնուց յարկածածուկ չէր ու բարձր
տեղեր կը կանգնուէր: Մեր մատենա-
գիրք շատ անգամ զատրուշան՝ կրակա-
տան իմաստով կը զործածեն, մասն ամ-
բողջին տեղ առնելով. — Մեծ յաջո-
ղութենէ ետքը սպիտակ ցուլ և նոխազ
զոհելու սովորութիւնը ի Հայաստան ալ
կար չեթմանսութեան ատեն: Երբ մեծն
խոսրով յաղթական կը դառնայր ի Պար-
սից, « սպիտակ ցուլք և սպիտակ նո-
խազօք, սպիտակ ձիովք և սպիտակ ջո-
րովք, ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք
ի վերջաւորս փողփողեալս, նշանակապ,

աշխարհին իւրոյ. ցլուք սպիտակօք և գիսաւոր նախազօք առատացոյց զգոհս կրակին, և խիտ առ խիտ թանձրացոյց անդադար զպաշտօն պղծութեան իւրոյ. պատկօք¹ և պատուովք մեծարեաց զբազումս ի մոգաց և զբազմագոյնս ի մոգակեաց: Եւ ևս հրաման յափշտակել զքրիստոնէից զինչս և զստացուածս, որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխարհին:

15. Եւ այսպէս հպարտացաւ բարձրացաւ ի միտս իւր, ի վեր քան զմարդկային բնութիւնս ընդվզեալ ապարթանէր², ոչ միայն յիրս մարմնական պատերազմացն, այլ մեծ ոմն զինքն կարծէր քան զբնութիւն հայրենի կարգին. վասն այնորիկ կեղծաւորութեամբ թագուցանէր զինքն ըստ կարծեացն, և որպէս երևէր իմաստնօցն³ յանմահից իմն կարգի դնէր զինքն: Եւ յոյժ

պալարակապ մետաքսիքն և ոսկովք պտկօք և արծաթի զոհարանօք, յանօթս ցանկալիս ակամբք պատուականօք, ոսկւով և արծաթով, ի հանդերձս պալատոս և ի զարդս գեղեցիկս, զիւր ազգին Աքշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր: Դս և հինգերորդ ևս հանէր յամենայն մեծամեծ աւարացն ածելոց և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր: Ապարթանգ. էջ 34: Եղիշեայ գիսաւոր ըսած նոխազն ալ անշուշտ սպիտակ էր. հաւանօրէն այն՝ զոր այժմ րիֆրիքի այծ կը կոչեմք, և որոյ գէտը Գաղատիոյ և Վանայ գլխաւոր և ընտիր բերքն է: Այժմ զօհելու սովորութիւնը Հնդկաստանէն եկած էր. նոյնպէս և ձիունը՝ որուն նուիրման եղանակը երկարօրէն կը նկարագրի ի Վետա: — Դռնիսազ կամ նա՛նազ պարսկերէն՝ է արու. ալժ կտրեալ՝ առաջնորդ հօտի. նոյն նշանակութիւնն ունի և հայ. « նոխազ »:

1. Պսակօք պատուել կամ վարձատրել՝ յոյժ սովորական էր Պարսից մէջ: — « Մի մոռանալք զեւդն և զպսակն և զուսնն և զառատաձեռն պարգևսն որ շնորհի ձեզ յարբունուս », կ'ըսէ Մուշ-

կան՝ զօրացը յորդոր կարգալու ատենը. (89. 2, ճն. 1): Է պարսկերէն պետք ٭٭٭. զոր Պիւրհանի-Գաթի կը սահմանէ. « Թագ իմն զոր կը հիւսէին վարգիւք, ռեհանաւ և մրտենեաւ և այլօք գեղեցիկ և անուշաճօտ ծաղկօք. իշխանք և մեծամեծք զայն գլուխին կը դնէին տօնի և Նէվրուզի օրերը, և այլ մարգիկ՝ ամուսնացած ատեննին. հին ատենը Պարսկաստանի մէջ շատ կը զործածուէր »:

2. Թէոդոսիոյ տպագիրը միայն՝ ապարասներ, որ ընտրելի չէ. ավար-բանի՝ բազանտ լեզուաւ և գոռոզութիւն, ժպըհուլութիւն, ամբարհաւաճութիւն, յորմէ արդի պարսկերէն՝ պարբանի پربانی (Տես Մայնո-Խրատ, էջ 22): Ավար է « ի վերայ, ի վեր », բան՝ « մարմին, անձն »: Ապարթանէլ է պեր բանի խօտ ֆախր քերտէն, այսինքն հասակէն վեր՝ ի վեր քան զանձն յոխորտալ, հպարտանալ, խրոխտալ:

3. Իմա զՀերպէտոս՝ զվարդապետս կամ զուսուցիչս օրինաց: Տես ի վերայ յէջ 154 և ճն: Հերպէտը ٭٭٭ բարձրագոյն դասն էին քահանայից. այդ անուամբդ

էր ցատուցեալ ընդ անունն Քրիստոսի, յորժամ՝ լսէր՝ թէ տանջեցաւ, խաչեցաւ, մեռաւ և թաղեցաւ:

16. Իբրեւ այսպէս օր ըստ օրէ ի սոյն միտս ցնորեալ զանգաշէր, մի ոմն մանկագոյն ի նախարարացն Հայոց ընդդէմ՝ բանա եղ. և ասէ. « Արքայ քաջ, զու ուստի՞ գիտես այդպիսի բանա խօսել զՏեառնէ »: Եւ պատասխանի թաղաւորն և ասէ. « Իմ՝ իսկ առաջի ընթերցան զգիրս մարտութեանն ձերոյ »: Եւ պատասխանի անգրէն պատանեակն և ասէ. « Ընդէ՞ր, արքայ, ցայդ վայր միայն ետուր ընթեռնուլ. այլ յառաջ ևս մասսօ զկարգացումն, և լսես անդ զյարութիւնն, զյայտնութիւնն առ բազումն, զվերացումն յերկինս, զնստելն ընդ աջմէ հօր, զխոտումն երկրորդ զալստեանն՝ զհրաշակերտ՝ յարութիւնն առնելով բոլորեցունց, զհամառօտ հատուցմունսն արդար զատաստանին »: Իբրեւ լուաւ զայս թաղաւորն, ի խոր խոցեալ՝ վեր ի վերոյ ծիծաղեցաւ, ասէ. « Ամենայն այդ խարէութիւն է »: Եւ պատասխանի զինուորն Քրիստոսի և ասէ. « Եթէ հաւատարիմ են քեզ մարմնաւոր չարչարանքն նորա, հաւատարմագոյն ևս լիցի քեզ երկրորդ ահաւոր զալուստն նորա »:

17. Եւ զայս լսելով թաղաւորին՝ բորբոքեցաւ իբրեւ զհուր հնոցին ի Բաբելոն, մինչև իւրքն իսկ անդէն դեռ ևս իբրեւ զՔաղզէացիսն այրեցեալ լինէին: Յայնժամ՝ զբոլոր բարկութիւն սրտմտութեանն եհեղ յայրն երանելի, որում անուն էր Գարեգին: Կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռօք զերկեամ՝ մի տուաւ ի չարչարանս, և հանեալ ի բաց զտէրութիւնն² ի նմանէ, ընկալաւ զվճիռ մահու:

Կ'իմանային ևս « այդ խելացի, իմաստուն »: Տես Պիւրհանի-Գաթի:

1. Գիտելի է՝ որ բաճլաւի մատենից մէջ ֆրաւաքերտ՝ զոյսկան անուն կը նշանակէ ընդհանուր յարութիւնն ի մեռելոց. ֆրա սկզբնական վանկը կը փոխի ի հրա հայերենի մէջ. որպէս ֆիրիլը լինի հրեշտակ, ֆերման՝ հրաման. ֆեր-վարէ՝ հրապարակ: Ունիմք և մեր « հրաշակերտ » զոյսկան անուն:

2. Այս է զաւագը կամ վիճակը որպէս տէրն էր. նախարարական մէն մի ցեղին զխաւորը « Տէր » կ'ըսուէր. Տէրն Սիւնեաց, Տէրն Մամիկոնեից, Տէրն Արծրունեաց և այլն: Միթէ սպաննեցին զԳարեգին, կամ միայն չարչրկեցին: Գարեգինը հաւանօրէն Սրուանցտեանցն է՝ որ անկաւ ի գաշտին Աւարայրի ընդ Վարդանայ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա ՅԵՂԱՆԱԿԻՆ

ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԱՅԻՆ ԴԻՐՈՒՆՔ

Մեր պատմաց մէջ Կովկասի անցից և դրանց յաճախ յիշատակութիւնք կը լինին: Լեոնադօտիզ Սեաւ ծովուն եզերքը Սնաւայի մօտերը փոքրիկ ելեէջներով կը սկսի, հետզհետէ կը մեծնայ. երբ Գօտորի վերին ձորոյն կը հասնի՝ արդէն Պիւրենեանց կը հաւասարի, 1200 մեղր միջին բարձրութեամբ: Անտի դէպ յարեւելս մինչև ցՔազպէք, քան զԱպեայս անգամ կը գերազանցէ ու Հիւմալայայի միայն երկրորդ կ'ըլլայ. գրեալ թէ համօրէն գագաթունք մշտնջենաւոր ձեամբ ծածկեալ են, որ այս լայնութեան աստիճանին 4000 մեղր բարձրութեան կ'ըլլայ: Կովկասու այս մասը իւր շեշտակի և վիթխարի երեւութով արարչագործութեան ահաւոր հրաշալիքներէն մէկն է: Տարածութեանը մէջտեղունքը թէրէք և Արակլի գետերն արձակելէն ետքը՝ յերկուս յառաջ կը բաժանի, որոց հիւսիսայինը կ'երկնայ մինչև Գարբանդայ մօտերը. իսկ հարաւայինը դեռ ծով չհասած կը ցածնու ու կը վերջանայ Չաւրանի գաշտին մէջ:

Ասիոյ խորերէն յԼէրոպա արշաւող ժողովրդոց հոսանքն կարգաւ եկան բաղխելու այս լեռնային պատուարիս գէմ. անոր նեղ անցքերէն զփուարու կը յաջողէին ի հարաւ իջնելու. մեծագոյն մասը յարեւմուտս կը դիմէր. բայց այլ և այլ ցեղեր ալ Կովկասու կրճից և ձորերուն մէջ կը հաստատուէին ու կը մնային: Այսպէս լեռանցամէջք հետզհետէ խոնկեցան լեցուեցան զանազան ժողովրդօք, նորեկքն զհինս ընդհանրապէս յառաջ մղելով: Լը որովհետեւ բնական անջրպետից պատճառաւ մէկ գաւառի կամ ձորոյ բնակիչք ուրիշ գաւառի բնակչաց հետ քիչ հազորդակցութիւն կ'ունենային, իւրաքանչիւր ցեղ իւր յատուկ լեզուն և սովորութիւնները պահէց. որով չափազանցութիւն չըլլար՝ եթէ զրուցուի, թէ Կովկասու մէջ հարիւրաւոր ազգաց բեկորք կան մինչև ցայժմ:

Եղիշէ, Խորենացին ու Փաւստոս երեսնի՝ չափ Կովկասեան ազգեր կը յիշեն. որոց մէկ մասը արեւելեան կրկին առաջից մէջտեղերը կամ հարաւակողմը կը բնակէին. մնացածները միջին և հիւ-

սիսային Կովկասու բնակիչք էին¹ . իսկ արեւմտեան ազգերն որ այսօր յերկս գլխաւոր ճիւղս կը բաժանին , Քապարթայք , բուն Սէրքէսք կամ Ատիղէք և Ափխազք , ասոնք Կողքիսի լեռներով արդէն զատուած ըլլալով Կուրայ դաշտէն , քիչ անգամ յարարերու թիւն ունեցած ըլլալու են Հայոց և Սասանեանց հետ :

Կովկասեան լեռնաղօտւոյն երկայնութիւնը շուրջ 1000 քիլոմետր է . մարթ է գայն նկատել իբրեւ բնական բարձրաբերձ պարիսպ մը՝ որ կ'որոշէ զԱսիա յԵւրոպիոյ : Բարձրագոյն գագաթն է Լէպուրդ (Սէրաւնեան կամ Խորենացւոյ Շանթային լեռոն) . յիտոյ Գաղպէն՝ 16,533 ոտք : Արեւելեան բազկաց հիւսիսայինը , այսինքն այն որ կը յանգի ի Տէրպէնտ , անջրպետ համարեալ է այժմ Ռուսական Կովկասեան նահանգին յայսկոյս և յայնկոյս գաւառաց , թէպէտև հարաւային առաջքը աւելի երկայն , աւելի բարձր ու շաբունակ է . ասանկով Տաղիստան որ երկուքին մէջտեղը կ'իյնայ , Անդր-Կովկասեան կամ սախական երկիր կ'ըլլայ : Կոյն էր և հին տաւնը . Գարբանդեան առաջքին հարաւակողմը գտնուող լեռնականք Սասանեանց ինքնակալութեան ներքեւ էին , ու շատ անգամ ալ զօրք կու տային նոցա :

Երկու գլխաւոր անցք ունի Կովկաս . մին՝ որ մէջտեղուանքը կ'իյնայ , Վլատիքաւքասէ Գաղպէք ելլող ու անկէ ալ ի Տփղիս իջնող շուրջ 120 քիլոմետր երկայն կիրճ մի է , որ վերին Թէրէքի և Ալթաիի ձորերէն կը բաղկանայ . այս կրճին մէջն է Գոռնե Արաւսաց . միւսը արեւելեան հիւսիսային առաջքին և Կասպից ծովուն մէջտեղի տափարակ հողն է , ուր կառուցեալ էր Գոռնե Աղուանից կամ Պաճակն ճորսյ :

ԴՈՒՌՆ ԱՆԱՆԱՅ

Բօսթովէն դէպ ի Կովկաս եկող երկաթուղին կը յանգի ի բերդաբաղաքն Վլատիքաւքաս՝ որ թարգմանի « Զօրութիւն Կովկասու » . սա Սեւ ծովուն երեսէն 2368 ոտնաչափ² բարձր է : ի Վլատի-

1. Եղիշեայ յիշածները. Վերք , Ա- Շեւք (որիւ ի ճշրաց՝ զօրս առանձինն զուանք , Աւանք , Լփինք , Նոզէք , Գասան , Ճիւղք , Վլատ , Գաւ , Գղուար , իրսան , Հեճճատակ , փասի , փոսի , փեւքոնան , Թաւառպարան , Խիբիովան , Մաքուլք , Խալլանդուրք : — Բուզանդայ մէջ կը գտնեմք ևս՝ Իսմաիլք , Գալք , յիշէ) , Բաղասէք , Եղերսուանք (գուցէ այժմեան Սոանքն) , փոխք (Եղիշեայ փոսին) . Տես ց , Գ , 15 : — Խորենացին ալ կը յիշէ զԽաղերս և զՎէկս :

2. Ոտնաչափ արբունի (Pied du roi, O մետր , 324.84) . Իսկ վերստ է 1.067 մետր :

քաւքասէ ցՏփղիս ուսական կառավարութիւնը մարտտա՞մ՝ այս է խճայտասկ ճանապարհ մի շինել տուաւ, որ ճարտարգիտութեան հոյակապ ձեռակերտներէն մին կրնայ սեպուիլ, երկաթուղին ի Տփղիս բերելը անհնարին կամ գոնեա Սօնաքնիի չափ մեծածախ և երկայն գեանափոր անցքի մը կարօտ ըլլալուն համար: Այս ճանապարհս մինչև ցՎազպէք շարունակ Թէրէքի ձորոյն մէջէն վեր կ'ելլէ: Առաջին օթեանը կամ կայարանն է Պալթա 12 1/4 վերստ, ուր ուղւոյն երեսը 2454 ոտք բարձր է Սեաւ ծովէն. երկրորդ օթեանն է Լարս, 17 1/4 վերստ հեռի ի Պալթայէ. աստ սեպացեալ ժայռի մը վրայ հին պաշակի մը աւերակները կեցած են, որոյ սև սև որմերն և աշտարակները կարծես կայծակնահար խամբեալ են: Լարսէ և երրորդ օթեանէն՝ Վազպէքէ հաւասար հեռաւորութեամբ կը գտնուի նորակառոյց կամուրջ մի, որով ճանապարհը գետոյն ձախ կողմէն յաջակողմն կ'անցնի, ուրանօր է այժմեան քառակուսի պաշակը իւր գեղեցիկ կրկին աշտարակօք. անոր վրայ կը բարձրանայ գետոյն անդիի կողմը քարաժայռի մը գագաթը՝ հին զդեակը, որոյ որմերն ալ Լարսի պաշակին պէս սևացեալ են. սա է Գուռն Ալանաց, զոր Վրացիք Տար-ի-Ալան կը կոչեն ըստ պարսիկ յորջորջման ۛۛۛ ۛۛ: Յայտ վայրի Թէրէքի բարձրութիւնն է 3772 ոտնաչափ: Լարսի և Վազպէքի մէջտեղի կիրճը կարգէ դուրս նեղ է. ու բնութիւնը այնքան արհաւիրս կը ներկայացնէ, որ անոնց քով Ալպեան լեռներունը խաղալիկ կը դառնան: Տարիալանէն վեր շարունակելով՝ գետին ձախ կողմը հետզհետէ ուրիշ հին բրդածև աշտարակաց աւերակներ կ'երևան՝ այնպիսի շէշտակի ափափայից վրայ, որ կը զարմացուի թէ ինչպէս մարդիկ կրցեր են ելլել: Վազպէքի կայարանը անցնելէ ետքը՝ որ համանուն լեռան ստորոտն է, 14 ու կէս վերստ հեռի ի Լարսայ, և ուր ուղին 6455 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, կիրճը կ'ընդլայնի. բայց տեղ մը երկու եզերաց ժայռերը իրարու կարգէ դուրս կը մօտենան. այս տեղս ալ երկու հին բերդեր կան զէմագէմ կանգնեալ:

Չորրորդ օթեանն է Քօպի, ուրանօր ուղւոյն բարձրութիւնն է 6570 ոտնաչափ. Թէրէքի ձորը իւր մէջը կ'ընդունի զհեղեղաւան Պայտար ու այնուհետև կը շեղի յարեմուտս. ճանապարհը Պայտարի ձորուն մէջէն վեր ելլելով՝ կը հասնի վերջապէս իւր բարձրագոյն կէտին՝ Խաչի լեռանց վրայ՝ 7957 ոտնաչափ: Ասանկով ի Վրաստիքաւքասէ մինչև ցՍաշ լեռան անցքը՝ 82 քիլոմետր միջոց, ուղւոյն բովանդակ հակումն է 5589 ոտնաչափ: Այնուհետև ճանապարհը Արակլիի ձորէն վար կ'իջնէ որ Թէրէքի ձորոյն ահաւորու-

թիւներ չունին. թէպէտ աստ ևս պակաս չեն ձիւնապատ դադաթուներ, 2—3000 ոտնաչափ խոր անդունդք և գահալէժք, որոց եզերքէն կ'անցնի ուղեորը՝ մինչև որ հասնի յԱնանուր ուր կը դադարին բնութեան սքանչելի արհաւիրքը:

Վերին Թէրէքի շրջակայքը կը բնակին Օսիք կամ Օվսիք՝ որպէս յորջորջին ի Վրաց: Սոքա զինքեանս իրք կամ իրօնը կը կոչեն, որ նոյն ըլլայ գուցէ « Վիրք » անուան հետ: Սմանք ի հնազնորաց զՕսիս Վրաց ազգին լեռանց մէջ ապաւինեալ մասն կը համարին: Կոցա արեւելոյցն են ինկոչը, ու հարաւային կողմը՝ Արակլիի ձորոյն մէջ՝ Խեփուշը:

Օսիք, ինկուշք և Խէփուշք ատենօք քրիստոնեայ էին. այժմ կէս կուպաշա՝ կէս քրիստոնեայ. սոցա բնակած ձորերուն մէջ շատ մը հին եկեղեցիներ կան, որոց մասնաւոր յարգ ունին: Խէփուշք՝ որ մինչև ցայժմ Վերտ հիւսկէն կը հագնին, վրանին յունական խաչի նշաններ կը կրեն:

ՊԱՀԱԿՆ ՃՈՐԱՅ ԿԱՄ ՏԷՐՊԷՆՏ

Վրասիքաւքասի կիրճը դիւրին անցք մը չէր կրնար ընծայել խաժագուժ հրտակաց, որք իրենց խուռն բազմութեամբ միայն գորաւոր էին. մանաւանդ որ բարբարոս ժողովուրդք չէին կրնար մտաբերել կամ շինելու ձեռնարկել այժմեան ճարտարգիտութեան հնարած հարթադատակ և մեղմ երևէջօք պողոտայքը: Մէկ կամ երկու փոքրիկ զղեակք և մի քանի հարիւր զօրական բաւական էին այդ կրճին մէջ ահագին բանակաց ջանքը կամ բռնութիւնը ի դերեւ հանելու: Ոչ այնպէս սակայն Կովկասու արեւելեան հիւսիսային բազկին և Կասրից ծովուն մէջի տափարակ երկիրը:

Աստանօր շատ աւելի ծախք, աշխատութիւն և անձանձիր հսկողութիւն պէտք էր: Լեռնագօտւոյն ծայրի կողերուն վրայէն մինչև ցծով՝ քաղաք մի շինուած էր Դարբանդ կամ Տէրպէնտ, որ մինչև ցայժմ կեցած է իւր հին ձևովը, կամ գոնէ որպէս Սասանեանք կանգնեցին կամ նորոգեցին զայն: Այս նշանաւոր և եզական բերդաքաղաքս զուգահեռական կրկին պարսպէ կը բաղկանայ, 3000 մեղր երկայն և իրարմէ միայն չորս հարիւր մեղր հեռաւորութեամբ: Բարձրութիւնն է 26 ոտնաչափ, թանձրութիւնը՝ ութ. « Ի կարմիր քարանց զանգեալ և օպիտակ վիմօք արտաքուստ ազուցեալ, ձեւ մեղիս լայնս ի վերայ ունելով՝ ելանելիս սանդխօք »: Մէն մի ի պարսպացդ մարտկոցս կամ աշտաբակս ունի: Քաղաքին արեւմտեան

ծայրն է Միջնաբերդը՝ Նարին-գալա, որ բարձր դարաւանդի մը վրայ կառուցեալ կը դիտէ դքսդաքն և զպաշակորմն: Միջնադարեան ճանապարհորդք միաբան կը վկայեն՝ թէ պարիսպքդ ծովուն մէջ ալ կը յառաջանային կէս մղոնի չափ, բայց այդ ջրատոյգ պատուարէդ այժմ հեռք չկան, գուցէ յատակին բարձրացած ըլլալուն համար: Եօթն դրունք են քաղաքին. չորք ընդ հարաւ և մի ընդ հիւսիս և մի ի միջնաբերդն հանելով, և միւսն է գերահոշակ դուռն Կրկաթի¹: Միջնաբերդէն սկսելով կը ձգի յարեմուսս՝ տեղ տեղ մեծամեծ մարտկոցիւք ամրացեալ՝ Պաշակորմը՝ որ լեռանց կատարներուն վրայէն անցնելով՝ կ'իջնէ խորածորոց մէջ ու կը յանգէր անշուշտ յանմատչելի ու յանձանօթ գագաթ մի հեռաւոր: Տեղական աւանդութիւն մի կայ, ըստ որում պաշակորմը մինչև ցլեաւ ծով կ'երկնար: Այս չափս յայտնի է՝ թէ այդ պարիսպք կը փակէր արեւելեան Կովկասու ստորոտը գտնուող համբէն դաշտերը. վասն զի սորա աւերակները կամ հեռքը ծովեզերքէն 30 քիլոմետր տւելի դէպ ի ներս տեսնուած են. վասն որոյ յետ ձկնաց պարսպին՝ մեծագոյնն էր: Դարբանդ, որ 1825ին 26,000 բնակիչս ունէր կ'ըսեն, այժմ միայն 13,775 ունի: Ի հարաւայ սորա են հազար հինգ հարիւրի չափ այգեատանք և պարտէզք, յորս մշտկին զանազան պտղատու ծառք, քրքում, բամբակ, ծխախոտ և տորոն, և ուր Թուպաս գետի ջուրը բերելու համար 17 քիլոմետր երկայնութեամբ ջրուղի մի շինուած է: Նաւահանգիստ մի ունի ձեռակերտ ամբարտակօք փակեալ, որ երբեմն կը սառի ձմեռը: (Տես Տեղագիր Աւիշան Վարդապետի. էջ 95. — Asie Russe par Elisée Reclus. — Le Caucase par Alex. Dumas. — Lettres sur le Caucase par le général Gille).

Անցեալ դարու մէջ Տիմիգրի Քանթէմիր որ Մեծին Պետրոսի հետ ընկերացեր էր ի Դարբանդ, արձանագիր մը գտեր էր անդ սեպածե՝ զոր օրինակեր էր: Քանթէմիրի երկասիրութիւնքը տպագրեալ են յամին 1807, և ունին արձանագրութեանս օրինակը՝ որ կը բաղկանայ յերից տողից: Վերջին տարիներս Կասսովիչ անուն հնագէտ մը զայն ընթերցած ըլլալը և Արշակ Թագաւորի մը արձան յաղթութեան լինելը հրատարակեց: Քարը կորուսեալ է այժմ, թէպէտ բեռնագրոյդ օրինակը պահուած է:

1. Կրկաթի դրանս մէկ փեղկը կը նկատուի Վրաց Կելաթի վանքը պահուածը. որոյ վրայի գրութիւնը կ'ըսէ՝ թէ Ապուլսուար (ամիրայն Դուշայ) շէ-
նեաց զայն յամին 1063: Դաւիթ Թագաւորն Վրաց հանել տուեր էր ի Դարբանդայ ի սկիզբն ժի՛ դարու:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ԻՐԱՅՆ ՊԱՏԱՀՈՒՄՆ ՅԻՇԽԱՆԷՆ ԱՐԵՒԵԼԻՅ

1. Որոց ոգիքն թուրացեալ են յերկնաւոր առաքիւնութենէն, յոյժ բնդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարմնայ. յամենայն հոգմոյ շարժի և յամենայն բանէ խռովի և յամենայն իրաց գողայ. երազագէտ՝ է այնպիսին ի կեանս իւրում, և յանգիւտ կորուստն յուղարկի ի մահուան իւրում: Որպէս և ասաց ոմն ի հնումն, մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է: Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ. իսկ որ գիտէ ըզմահ, ոչ երկնչի ի նմանէ:

2. Եւ այս ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուամութենէ: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց. լաւ է կոյր աչօք քան կոյր մտօք¹: Որպէս մեծ է հոգի քան զմարմին, այսպէս մեծ է տեսաւորութիւն մտաց քան զմարմնոյ: Եթէ կարի ոք առաւելեալ իցէ աշխարհական մեծութեամբ՝ և մտօքն ազքատագոյն, այնպիսին ողորմելի է քան զբաղումն. որպէս և տեսանեմք իսկ, ոչ միայն ի չափաւոր մարդիկ, այլ և յոր մեծն է քան զամենայն: Թագաւոր եթէ ոչ ունի զիմաստութիւն ակնուակից իւր, ոչ կարէ ի վիճակին իւրում՝ վայելուչ գոյ: Իսկ եթէ առ մարմնաւորս այսպէս, որչափ ևս առաւել առ հոգեւորն: Բոլոր մարմնոյս հոգի է կենդանութիւն, իսկ մարմնոյ և հոգւոյ միաբն են կառավար. և որպէս առ մի մարդ՝ այս-

1. Որ անտի և անհիմն բաներով կը զբաղի որպէս երազահանը:

2. Այդ առածդ Պարսիկք ալ ունէին.

քոր տիլ եզիլա քոր շտիմ՝ վատարաւ. բառ առ բառ՝ կոյր միտք քան զկոյր աչս վատթար. Մայնո-խրատ, Իլ²:

պէս առ բոլոր աշխարհս: Թագաւոր ոչ զիւրն միայն տացէ պարտիս, այլ և որոց եղև պատճառք ի կորուստ:

3. Բայց մեք թէպէտ և չունիմք հրաման բամբասել զիշխանս, և ոչ զովոյք կարեմք լինել այնմիկ՝ որ աստուածամարտն լինին: Այլ զանցս իրացն պատմեմ, որ ի նմանէ ընդ սուրբ եկեղեցիան էանց, և ոչ զանգաղիմ: ոչ բամբասասէր մոռք, այլ ճշմարտութեամբ զեւս իրացն ասելով ոչ լռեցից. ոչ ի կարծ ընդոստուցեալ, և ոչ ի լուր զարթուցեալ. այլ ես ինքնին անձամբ անդէն ի տեղոջն պատահեցի և տեսի, և լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով. իրեկ զհոգմ՝ տաստիկ՝ զի բախիցէ զծով մեծ, այնպէս շարժէր և տատանէր զամենայն բազմութիւն զօրաց իւրոյ: Եւ հանգէս առնէր ամենայն ուսմանց, և ընդածէր՝ զամենայն մոգութիւնն և զբաւդէու-

1. Ընդաճել կամ անդաճել՝ խորհրդածել, խորհել, քննել, փոյթ տանել. որպէս պարսկերէն անտախտան ٱندیشیدن:

Ի և զանտ և բազանտ լեզուաւ ٱندیشیدن: անտալա՝ խորհրդածութիւն, մտածութիւն: Գաղկերտ քննել կու տայ տէրութեան մէջի ալլ և ալլ կրօնքը, մոգութիւնը, քաղէութիւնը քրիստոնէութիւնը, հրէութիւնը, մանիքեցոց աղանդը, ինչպէս և ուրիշ գաւանդութիւններ՝ որք յանուանէ չեն յիշատակիր յիշիչէէ: զոր օրինակ պրահմանութիւնը և պուտտայութիւնը, որովհետև պետութիւնը սահմանակից էր Հնդկաց և առևտուր ու երթևեկութիւն անպակաս էր: — Գունական և պարթևական գիշապաշտութեան զրդած արհամարհանքը, զրազաշտականութեան վերականգնիլը, Վրիստոնէութեան յարեմուտ տիրանալը և արեւելից մէջ ալ ծաւալիլը՝ մըտաց մէջ առ հասարակ տարտամութիւն մը յառաջ բերած էին. միանգամայն տենչ և փափաղ զայնս հետազօտելու և զլուսագոյնն ընտրելու: Այդպիսի քննութիւններ պաշտօնական եղանակաւ կատարուած էին Գաղկերտի հօրը Վառնայ

Եի ժամանակն ալ, (Տես Բ. Գ., 75 և Ծն. Բ. Գ., 18), և աւելի ևս յառաջ Շապուհ Բի օրերը: Բայց այժմ աւելի

յամարատեն էր. աշխարհն՝ օտար թշնամեաց յարձակմանէն ապահովեալ՝ բազմամեայ խաղաղութիւն մի կը վայելէր: Կրօնից բաղդատման ձեռնարկութիւնը մտաւորական զարգացման նշան է, զուցէ ևս արուեստից և ընդհանուր բարօրութեան. վասն որոյ Գաղկերտի կառավարութեան պատիւ կը բերէ: Եթէ մանրամասն տեղեկութիւնս աւանդած ըլլար մեզ պատմութիւնը, անշուշտ աւելի կարևոր և հետաքրքրական պիտի համարէինք զնոսա այսօր, քան ժ. Գ. զարու վերջի կիսուն մէջ Սուլթան Աբդուրի հնդկական արքունեաց մէջ եղած բանախօսութիւնքը, զորս բաղդատական կրօնադիտութեան հնազոյն փորձը կը նկատէ Մաքս Միւլլեր. (Տես Introduction to the Science of Religion, յաւելուած առաջին գլխաւորութեան): Եղնկայ « Եղծ Աղանդոց » այն դարուն մէջ տիրող պէտքը յաղեցնելու համար զրուած երկասիրութիւն մի է: Գայտանէ կը քաղեմք հետազայ տեղեկութիւնը. « Քաւ-

թիւնն և զամենայն ուսմունս աշխարհին իւրոյ: Արկանէր ի ներքս և զքրիստոնէութիւն կեղծաւորութեամբ, և ասէր զայրացեալ մտօք. « Հարցէք, քննեցէք, տեսէք. թող որ լաւն է՝ ընտրեալ կալցուք »: Եւ փութայր՝ որ ինչ ի մօրին էր՝ զի վաղվազակի կատարեացէ:

4. Իսկ ի կողմանց կողմանց քրիստոնեայքն որ ի զօրուն էին, իմացան զհօւրն՝ որ ի ծածուկն վառեալ բորբէր, և կամէր հրդեհել զլերինս և զգաշտս առ հասարակ: Ձեռան և նոքա անծախական հրովն, և սաստկապէս պատրաստեցան ի փորձութիւն զազանի մեքենայիցն: Սկսան այնուհետեւ բարձր բարբառով, սաղմոսիւք և երգովք հոգեւորօք և մեծապայծառ վարդապետութեամբ յայտ յանդիման մեծի բանակին զպաշտօնն ցուցանէին, և աներկիւղ առանց զանգիտելոյ՝ ո՛ր դք և երթայր առ նոսա՝ ուսուցանէին կամակար: Եւ Տէր յաջողէր նոցա նշանօք և արուեստիւք. քանզի բազում հիւանդք ընդունէին զըժշկութիւն ի հեթանոսական զօրուէն:

5. Իսկ անօրէն իշխանն իբրեւ գիտաց, եթէ յայտնեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոցն, և պատրաստեալ հօւրն՝ մինչ չև ուրուք ի նա փչեալ, վառումն նորա յայտնի

զեւայքն աստեղանմաւոր, որ և զծննդոց պատճառս և զմահուանց՝ յաստեղաց իբրեւ ի կենդանեաց դնեն: Որպէս թէ յորժամ ծնանիցինն, անդէն և մահուանքն իւրաքանչիւր ուրուք անդիւր սահմանիցին, և ըստ այն ոչ յառաջնի ումեք մեռանել հնար իցէ, և ոչ յամենալ » . էջ 154:

— Մասուտիի ժամանակները (յամի Տ. 955) հին քաղաքացի ժողովուրդ մը մնացեր էր տակաւին, որ Պասրայի և Վլասիթի մէջանկողանքը քանի մը գիւղեր կը բնակէր. ահաւասիկ սոցա վարդապետութիւնը ըստ արաբացի պատմբնէին:

« Աղբիւրն ամենայն ազնուութեան, բացարձակ բարին և սկզբնապատճառն կենդանութեան յերկինս են. և աստեղք երևալով կամ աներևութանալով՝ այս

աշխարհիս գործերը կը սահմանեն: Աստղի մը իւր քաղաքէն դուրս ելլելովը, տարածութեան մէջ ընթանալովը, կամ համատարած երկնագնդին մէկ կէտին վրայ այլեւայլ աստեղաց միանալով կամ իրարմէ զատուելով՝ կ'որոշուին ամենայն պատահաբաշխարհիս, տեղութիւն կենաց, բազադութիւնք կամ քայքայմանք նախնական տարերաց. նորքը արտաբին կերպարանքն կազմաւորին, ծովք յերևան գան կամ կը կորսուին » . Prairies d'or. հատ. Բ, 111-112 և հատ. Թ, 342: Մեհեաններ ալ ունէին նուիրեալ Արեգական, Լուսնայ, Երեւակի, Լուսնթագայ, Հրատայ, Փայլածուի և այլն. հիւլիդ, Հոգիդ, Իմացական գութեանց, հախնական պատճառին:

1. Թէոդոսիոյ տոյ. գիտորդութիւն, որ ընտրելի չերէիր:

իմացաւ երկիւղածացն Աստուծոյ, սկսաւ ծածուկ նետիւք խոցատել զմիտս իւրոյ չարութեանն. և անբժշկական վերս յողիս և ի մարմինսն տեսանէր: Մերթ շանթէր զալարէր իբրեւ զօձ թիւնաւոր, մերթ պարզէր գոչէր իբրեւ զառիւծ զայրացեալ. գերոյր, գլորէր, տապալէր երկգիմի մօօք, զխորհուրդս կամացն կամէր կատարել: Քանզի ձեռն արկանել և ունել ոչ կարէր, վասն զի ոչ էին համագունդ ի միում՝ վայրի առ նմա, սկսաւ այնուհետեւ յառաջ կոչել զկրօներս յաւագաց և զանարդս ի պատուականաց և զտգէտս ի գիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց, և զի՛ մի մի թուիցեմ, այլ զամենայն զանարժանսն յառաջ մատուցանէր, և զամենայն զարժանաւորսն յետս տանէր. մինչև զհայր և զորդի քակէր ի միմեանց:

6. Թէպէտ և ընդ ամենայն ազգս առնէր զանկարգութիւնս զայս, առաւել ընդ հայոց աշխարհին՝ մարտնչէր. քանզի տեսանէր զնոսա ջերմագոյնս յաստուած պաշտութեանն. մանաւանդ որք էին յազգէ նախարարացն հայոց, և անմեղութեամբ ունէին զսուրբ քարոզութիւն առաքելոցն և զմարգարէից: Պատրէր զոմանս ի նոցանէ ոսկում և արծաթում, և զբազումս այլով ևս առատ պարգեւօք. իսկ զոմանս աղարակօք և մեծամեծ գեղօք, և զոմանս պատուովք և իշխանութեամբք մեծամեծօք, և այլ ևս սնտախ յոյս ոգւոցն առաջի գնէր: Եւ այսպէս հրապուրէր և յորդորէր հանապազ. « Եթէ միայն, ասէ, զօրէնս մեղութեան յանձին կալ՞իք, և զձեր միջրութիւնդ սրտի մօօք դարձուս՞իք ի ճշմարտութիւն երեւելի մերոյ գիւցաշնական օրինացս, ի մեծութիւնս և յաւագութիւնս հասուցից հաւատար իմոյ սիրելի նախարարացս, առաւել ևս զանցուցից »: Եւ այսպէս կեղծաւորութեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամենեւեան, խօսելով ընդ նոսա ի պատճառս սիրոյ. զի խորամանկութեամբ որսալ մարթնացէ ըստ առաջին խորհրդեան խրատաւացն: Եւ զայս առնէր սկսեալ ի չորրորդ ամէն մինչև ի մեռաւասն ամն՝ իւրոյ տէրութեանն:

1. Իմա՝ ոչ իրապէս զաշխարհն, այլ այն Հայերը՝ նախարարք, սեպուհք, ազատք, որք ի զօրուն էին Ալպար աշխարհի կամ ի Դրան Պարսից՝ որովհետեւ Հայաստանի մէջ կրօնական հալածանքը Դենշապուտ գալէն վերջը սկսաւ:

2. Յազգերս մինչև յմեռաւասնորդ տարին՝ ողորմօք, պարգեւօք, վարձա-

7. Եւ իբրեւ ետեա, եթէ ոչ ինչ յարգեցաւ ծածուկ հնարագիտութիւնն, այլ ընդդէմքն յղովագոյն գործէին, քանզի տեսանէր զքրիստոնէութիւն՝ որ օր քան զօր յորդորեալ տարածանէր ընդ ամենայն կողմանս հեռաւոր ճանապարհին՝ ընդ որ ինքն անցանէր, սկսաւ հաշել և մաշել և հառաչելով յոգւոց հանել: Յայսմեաց ականաց զծածուկ խորհուրդսն, ետ հրամանն բարձր բարբառով և ասէ. « Ամենայն ազգ և լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ դադարեցնեն յիւրաքանչիւր մուտր օրինացն, և միայնոյ եկեցցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով և ատուած անուանելով, և սպաս ունելով կրակի. և ի վերայ այսր ամենայնի և զմեզութեան ևս օրէնս կատարելով, զի մի ինչ ասենեւին պակաս առնիցեն »: Չայս ասելով քարոզ կարգայր ի մեծի կարաւանին՝, և պատուէր սատախ ի վերայ դնէր ամենեցուն, և

տրութեամբք միայն կը քանայր զչայս մոզութեան դարձնել. զայս ալ աւելի իւր քով գտնուող նախարարաց՝ զօրաց կ'ընէր. և կը յուսար՝ որ եթէ զսոսա համոզէր, քնացածն ալ նոցա կը հետնէին:

1. Այս է մինչև ցԱպար աշխարհ և ցԲուշանս:

2. Հրէական աւանդութիւնքն ալ կը հաստատէին՝ թէ մոզական մուսուլմանութիւնը հաւասարապէս նեղեր և հալածեր էր զքրիստոնէակս և զՀրէայս, սկսեալ Յազկերտի օրերէն մինչև ցԱլաատ, և թէ շարթապահութիւնն ալ արգելուած էր: (Տես Milman, Պատմութիւն Հրէից. Գլ. ԻԱ):

3. Քարսան ۵۰۰۰۰ կամ քարսան ۵۰۰۰۰, բազմաւ մատենից մէջ ևս քար-

պաշտօնեայրը, բազմութիւն մոզոց և մինչև անգամ շարժուն ատուշան մը, եթէ ոչ նոյն իսկ վաճառական կրակը՝ « յօգնականութիւն թագաւորին », Տես Սերէոս, յէջ 50:

Արդէն գիտեմք՝ որ Պարթև թագաւորը ևս շնորհատանի Մոզոյ ինքնակալաց պէս, իրենց Սկիւթ նախահարց հովուական բարբը պահած էին. արքունական վրանը ստեպ տեղէ տեղ կը փոխադրուէր, և անոր ետեւէն կ'երթային բազմապիսի ճոխութեանց և զեղխութեանց հայթայթութիւնքն և իշխանութեան սպասաւորքն: Պէտնիէ, որ Աւրենկղիպայ Տէլհիէ ի Քալաթի գնացած ատենը ընկերացած էր արքունի կարաւանին, մանրամասն կը նկարագրէ այդ անազին շարժուն քաղաքը՝ թուով համարով 150,000 մի,

տանական ۵۰۰۰۰, է այժմ « բազմաթիւ խումբ ճանապարհորդաց և վաճառականաց »: Բայց ի հինգերորդ դարու աւելի ընդարձակ իմաստ մ'ունէր և Խլիշէ կը գործածէ իբրեւ Corps expeditionnaire, որով կ'իմանայ Յազկերտի հետ ուղևորեալ արքունիքը, բանակը և

ջորի և փիղք էին ի կարաւանին. 50,000 ուղտք, Նոյնքան եզինք, երեք շորս հարկը հազար մարդիկ. զրեա թէ համարէն Տէլհի քաղաքը զհետ երթայր արքունեաց որոց շուսլութիւնքը զօրծ և վաստակ կը մատակարարէին ճարտարաց:

դեռապանս ստիպաւ արձակէր յամենայն ազգս հեռաւորս. զդոյն պատուէր հրամանի առ ամենեւեան արկանէր:

8. Արդ ի սկզբան երկոտտան ամի թագաւորութեանն իւրոյ գունդ կազմէր անհամար բազմութեամբ, յարձակեալ հասանէր յերկիրն իտաղական¹: Չայս տեսեալ թագաւորին Քուշանաց, ոչ հանդուրժէր ելանել ընդ առաջ նորա պատերազմաւ. այլ խոյս տուեալ ի կողմանս տնուր անապատին², թագաւորեամբ ապրէր հանդերձ ամենայն զօրօքն իւրով: Իսկ սա ասպատակ արձակէր դաւառաց, տեղեաց, վայրաց. առնոյր զբազում՝ բերդս և զքաղաքս, կուտէր զգերին, զառ և զապուռ և զաւար, ածէր հասուցանէր յերկիր իւրոյ տէրութեանն: Եւ անդայնուհետեւ յրնգունայն եղեալ ի նոյն խորհուրդս, հաստատէր ի կարծիս մոլորութեանն, ասելով ցալաշտօնեացս ամբարշտութեանն. « Զինչ հատուցուք մեր աստուածոցն փոխարէնս այս մեծի յաղթութեանս, որ ոչ որ կարաց ելանել ընդդէմ մեր պատերազմաւ »:

9. Յայնմ՝ ժամանակի առ հասարակ միաբան մոզք և քաղաքայք³ բարձին զձայնս իւրեանց և ասին. « Աս-

1. Այս է Հեփթաղաց՝ Հիթալաց կամ Քուշանաց երկիրը. Տես Յ. Ա. 7, ծն. 2: Ընդհանրապէս յերկիրն ի Տաղական, որ ընդունելի չէ. քանզի Տաղական պրոն. թալաքան Սելեւք քաղաք մի էր ի Քուշանս, զոր թագաւորն Խոշնիւազ տուաւ յետ մահուան Յազկերտի՝ ի բնակութիւն որդւոյ նորա Պերոզի, երբ սա հալածեալ յեղջօրէն յԱրմէզայ, կ'ապաւինէր առ նա. (Տես Թապարի): — « Դիմեալ զայր Սմբատ ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթաղեայ... և սորա (զօրք Սմբատայ) զհետ արշաւեալ՝ հասին ասպատակաւ մինչև ի Բանշահաստան Քուշանաց, և աւար հարեալ զերկիրն ամենայն զՆար և զԱտաղէս (այժմ՝ Պատկէս), զՏոխորոտայն ամենայն (գուցէ Մասուաթի Դաղազդադն) և զՏաղական »: Սերէոս, էջ 106-107: — Թեոդորայի տպ. դնէ Թիտաղական (Thétalie), բայց այդ փոփոխման հարկ չկայ.

քանզի Էդիչեայ « Խաղաղական » աւելի մօտ է պարսկերէն Հիթալ անուան քան զԹեոտալիս՝ որով յորջորջէին յոյն զաշխարհն Հեփթաղաց, պարսկերէն Խաղան Սելեւք:

2. Այս է Խորազմի անապատը: Քուշանք հաւանօրէն յառաջ խաղացիւր էին ու բռնացիւր մինչև Մերվի և Հեկաղայ մօտերը, այդ կարևոր քաղաքներդ ձեռք անցնելու համար:

3. Աստ իմանալ պարտ է կարծեմ ոչ զքաղաքայս՝ զհետեոյս քաղաքութեան որ տարրեր էր ի մոլորութենէ, վասն որոյ և չէին կրնար խորհրդական լինել թագաւորին, այլ « աստեղագէտք »: — Միւսմէլ իւթ-թափարիթի հեղինակը Սասանեան արքայից այլևայլ պաշտօնէից տիտղոսները յիշատակած ատենը կ'ըսէ՝ թէ սիրտրէյիտաս կը կոչուէին միւսմէկ՝ ճիմքն, այս է « աստեղագէտք »:

սուածքն՝ որ ետուն քեզ զտէրութիւնդ և զյաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց քոյ, ոչ ինչ են կարօտ խնդրել ի քէն յերեւելի պատուականացս, այլ զի բարձցես զամենայն ուսմունս մոլորութեան մարդկան, և ի մի գարձուացես օրէնս զրադաշտական պատուիրանին »: Հաճոյ թուեցաւ բանն առաջի թագաւորին և ամենայն մեծաւ մեծացն, և մանաւանդ որ էին առաջիկայք օրինացն: Խորհուրդ ի մէջ առեալ, յաղթէր խրատն: Անդէն ի ներքոյ պահ դրանն՝ արգելոյր զբազմութիւն այրուձիղն Հայոց և զվրաց և զԱղուանից, և զամենեցուն որ էին հաւատացեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի: Եւ հրամանս սատու ի վերայ դռնապանացն առնէին, թէ որ յարեւրս առ մեզ՝ գայցէ՝ թողցեն, իսկ յարեւելից յարեւմտս՝ անանց լիցի ճանապարհ:

10. Եւ իբրեւ արգել և փակեաց զնոսա յամուր յանել գառաղիդն, որ յիրաւի ասացի ամուր և անել, քանզի չիք անդ տեղի փախտի և թաքստի, վասն զի յուրջանակի թշնամիք են բնակեալ, յայնմ ժամանակի ձեռն արկանէր ի նոսա, և մեծաւ չարչարանօք և պէսպէս տանջանօք վատթարէր զբազումս ի նոցանէ, և ստիպէր ուրանալ զճշմարիտն Աստուած և խոտտովանել զերեւելի տարերսս: Իսկ զօրականքն առ հասարակ գեղեցիկ խորհրդով, քաջապէս զօրութեամբ միաբան ազադակէին և ասէին. « Վկայ են մեզ երկինք և երկիր, ոչ երբեք հեղգացեալ եմք յարքունի վաստակս, և ոչ խառնեալ վատութիւն ընդ արութիւն քաջութեան. ի զուր անողորմ են հարուածքս ի վերայ մեր »: Եւ բազմանայր զսլուծմն ազադակի նոցա, մինչև ինքնին թագաւորն ազանատես լինէր իրացն յանդիմանութեան, և անդէն վազվազակի երգմամբ հաստատէր և ասէր. « Ոչ թողա-

1. Այս է գուռն Կասրից կամ Իւպուրդի հարաւային թաղերն վրայի կիրճը. (Տես Յ. Ա. 7, էջ 185. Տն. 1): Թէոդոսիոյ տպագիրն աստ ևս զնէ Պասի դուռն որ անընդունելի է, քանզի Յազկերտ ետ գարձեր էր յԱպար աշխարհ: Ի Բաբի ալ ըլլար, գծուարին է կարծել, թէ անդ՝

Քմնաղ. Նովելէի

Թշնամի ազգաց մէջ՝ ահագին անապատներ իւր ետեք թողլով, համարձակած ըլլայ նեղել և տհաճեցնել զօրացը կարեոր մէկ մասը:

2. Այս է յԱպար աշխարհ կամ Խոռոստն, որ թարգմանի « արեւելք »: Բնազանտ՝ սագտ, լծորդ հայերէն « սատ » է:

ցուցից ձեզ, մինչև կառարեսցիք զամենայն կամս հրամանաց խմց »:

11. Եւ ահա իշխանութիւն տուեալ չարաչար սպառաւորացն, զի զչորս զինուորսն ի բուն աւագացն մատուցեն ի փորձութիւն տանջանացն: Եւ զառաջնաւ դատեալ¹ բազում հարուածովք՝ նովին կապանօք անցուցին ի տեղիս արգելանին: Իսկ այլոցն խարէութեամբ առ ժամանակ մի թողութիւն արարեալ, և զամենայն քնատուն պատճառս արկանէր զկապելովքն, և զայս առնէր ստամայական խրատուն:

12. Եւ յետ երկոտասան աւուր հրաման տայր ընթերիս գործել² առատութեամբ և աւելի քան զաւուրց սովորութիւն, և կոչէր զբազումսն ի զինուորական քրիստոնէիցն: Եւ ի ժամ՝ գահուն պատրաստութեան³ զիւրաքանչիւր տեղիս շնորհէր նոցա զբազմականին⁴: Եւ սիրով խոնարհութեամբ խօսէր ընդ նոսա ըստ առաջնում կարգին, զի թերևս հաւանեացին ուտել զմիս զոհեալ,⁵ զոր ոչ երբեք էր օրէն ուտել քրիստոնէից: Իր-

1. Եղիշէ չգրուցեր մեզ՝ թէ ինչ ամբաստանութիւնք եղան այդ չորս անձանց դէմ. հաւանօրէն Արեգական կամ աստուածոց դէմ՝ նախատալից ֆօսք մը ըրած ըլլալու էին: Գիտելի է սակայն՝ որ Պարսիկք նախ քան զպատժելն՝ օրինական ձևով կը դատեն միշտ:

2. Հին աշխարհին ժողովուրդք առ հասարակ գիտած էին՝ որ անկեղծ ընկերակցութիւն մի միայն անոնց մէջ կրնայ զոյանալ՝ որք ի միասին կ'ուտեն և կ'ըմպեն: Իրբև նշանակ այդ միութեան հաստատեալ էին զոհագործութիւնքն, որք ոչ միայն գերդաստանաց՝ այլ և քաղաքաց և ամբողջ ազգաց համար կը կատարուէին, և յորս ամէն կարգի մարդիկ սեղանակից կ'ըլլային: Այդպէս էր նաև խաղաղութեան կամ նիզակակցութեան դաշինս կոչուլու ատենին:

3. Միխթ. 1864-ի և Թէոդոսիոյ տպ. տարատուութեան. առջի Միխթ. տպագիրը՝ պատրաստութեամբ: 2-րդ տպը սա-

կայն՝ թէ փոփոխութիւնդ գրագրաց վրայ հիմնեալ է, թէ սոսկ սրբագրութիւն մի է: — Ի ժամ գահուն, այլուր՝ ի ժամ բազմականացն (Յ. Բ., 27). զահ, որպէս և կոհ, ճկ պարսկ. է ամբողջ արքայական, իշխանութիւն. այս է թագաւորին և իշխանաց սեղանի նստած ատենը:

4. Պարսկերէն պոզմ բ'շ, նշանակէ հացկերոյթ, խրախուճք, ժողովականք սեղանոյ, ժողով: Յօդն. պոզմաքան. է ևս պոզմկան ճ'շ, տեղի խրախուճութեան. և խրախուճաց ընկերութիւնը:

5. Զմիս գոհեալ. (Տես էջ 114, ծն. 2 և էջ 170). « պատրուակք մի՛ մեռցին անյաղ » Յ. Բ., 85: Ըստ Պարսից՝ սպանանել զբարի արարածս Որմզդայ առանց կանխաւ հաշտ առնելոյ զգիտաղօթիւք և արարողութեամբք, մեղք էր: Աւելորդ զայլոյթ գրգռել էր ուրեմն քրիստոնէից կողմէն Արքայից արքային հետ սեղանակից եղած ատենին յաղա-

րեւ ոչ կալան յանձին ամենեքին, ոչ ինչ կարի ստիպեաց. այլ հրամայեաց՝ նոցա մատուցանել զսովորական կերակուրն. այլ առաւել գինեգըն՝¹ յաւելոյր ի տաճարին զխրախութիւն: Եւ անտի ի դուրս ելեալ ի սրահն արքունի, արգելին զոմանս ի նոցանէ ձեռս յետ կապելով, և զխոնջանունսն՝² կնքելով, և զգուշութեամբ պա-

ծոյ միս շուսելին. քանի որ Գրիստոս պատուիրէր էր՝ թէ « որ ինչ մտանէ ընդ բերան ոչ պղծէ զմարդ » (Մատ. Ժ. 11), և Պողոս առաքեալն ալ զնոյն քարոզած էր: Բայց որովհետեւ այդ ընթացքով մեծ զայլթակցութիւն կը պատճառէր հրէական քրիստոնէից մէջ, առաքեալքն Պետրոս և Պողոս երթալով յԵրուսաղէմ, անդ որոշէր էին Բաղդադ հետ՝ զգուշացուցանել զհաւատացեալս ի կերակրոց կոսոյ (կամ ի զոհելոց կոսոյ), ի յարեւել և ի հեղձուցելոյ (Գործք Առ. Գլ. 11): Վասն որոյ և հալք ալ հետեւելով ընդհանուր եկեղեցւոյ վարդապետութեան, սահմանած էին՝ « Զոր ինչ ընդ յազմին պղծութեան իւրեանց չիցէ անցողեալ, զհաց, զգինի, զկենդանի անասուն, համարձակ լիցի »: Կանոնաց Գիրք:

1. Թեոդոսիոս՝ ինչպէս և վենետկոյ 1852ի տպագրեքն՝ այլ առաւել գինեգըն, որպէս եղաք. Միսիթարեանց 1864ի տպ. այլ առեալ գինեգըն, որ անշուշտ աչքէ փախած սխալ մի է. — Գալով զինչ պղծութեան, Հերոդոտոս կ'ըսէ՝ թէ Պարսիկք գինին շատ կը սիրեն և առատօրէն կը խմեն, մանաւանդ կարեւոր զործոց վրայ արեւցոյթեան վիճակի մէջ սովոր են միշտ խորհելու: Երբ հետեւեալ առաւունս սթափին ի թմրութենէ, հացատուն՝ բազմակնաց առջեւ կը զնէ առջի գինիք ըրած որոշողութիւնին, և եթէ վերստին հաստատեն զայն, ըստ այնմ կը դործեն. եթէ չհաստատեն՝ մեկգի կը թողուն: Երբեմն առաջին խորհուրդը զպատուութեան մէջ կ'ընեն. բայց յայն-

ժամ պէտք է՝ որ խնդիրը զինչ ազդեցութեան ներքե վերստին քննեն:

Հերոդոտոս Բազիլեոս Երկրորդէն 900 տարի յառաջ նկարագրած էր այդ սովորութիւնը: Բարեկեցիկ Պարսիկք այժմ իսկ կը նստին երեք չորս ժամ սեղանի վրայ: Բազմապիսի աղանդերօք և համագամօք կ'անցունեն ժամանակն, այնպէս որ երբ հուսկ յետոյ մեղգարար և հաստատուն կերակրոց կարգը գայ, ալ ախորժակ չեն ունենար բան մ'ուտելու: Հակառակ պատուիրանացն Խալմայ Մարգարէին, Պարսիկք այնքան գինեպաշտ են այժմ որքան էին Հերոդոտոսի օրերը:

Տակիտոս կը պատմէ՝ թէ նախնի Գերմանք իւրեանց առաջնորդաց ընտրութիւնը, ինչպէս և ամուսնութեանց և մինչև անգամ պատերազմի կամ խաղաղութեան որոշողութիւնքը ինչոյից ատեն կ'ընէին: Սա յարմարագոյն ժամանակ կ'երևէր նոցա՝ անկեղծ և արիական զգացմանց արտագրութեան համար: Բազմակնք սրտերնուն մէջ եղածը զինչոյ զուարթութեամբ կը հոլանէին և ի վաղորդայն կը վերաբնէին առջի օրուան որոշողութիւնքը (Յղ. Բարուց Գերմանաց, ԻԱ):

2. Խոնջանունք՝ կապ վարտեաց կամ անդրափարտեաց, զորս կը կնքէին օրերով, որպէս զի յանցաւորը իւր աղտեղութեանց մէջ մեայ և տանջուի: Այլանդակ շարլարանք՝ որ անհաւաստից յատկացեալ կ'երևի: Արտափրաջ՝ դժոխոց մէջ բազում հոգիներ տեսեր էր, որ իրենց կղկղանքը շարունակ կը կա-

հելով, էր որ զերկուս աւուրս և էր որ զերիս: Եւ բազում այլ ևս յանարժան հարուածս չարչարէին. զոր և ոչ ընդ գրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել: Եւ զամենս ի նոցանէ հեռացուցին, և քարչեցին յաղնուական պատուոյն անարգեալ:

13. Եւ գունդս գունդս դարձեալ գումարէին ի նոցանէ յերկիր հեռաւոր, յամուրս անապատին ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայի. և բազմաց իսկ և իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու սրով: Եւ զամենեցուն զկարգեալ թոշակսն նուազեցուցանէին, և քաղցիւ և ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, և ձմերոցի տեղիս՝ զգժնեայ վայրան հրամայէին նոցա, և անարդս և վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին: Իսկ նոքա առ սէրն Քրիստոսի յոյժ խնդութեամբ ընդունէին զամենայն չարչարանսն վասն մեծի յուսոյն՝ որ առաջոյ պատրաստեալն կայ պատուիրանապահ համբերողացն: Որչափ չարութիւն զանարգութիւն բազմացուցանէր, նոքա ևս քան զես զօրանային ի սէր Քրիստոսի. մանաւանդ զի բազումք ի նոցանէ զգիրս սուրբս ունեալք էին ի մանկութենէ, զանձինս մխիթարէին, և զընկերսն քաջալերէին, և աչկարայ՝ զպաշտօնն ունէին և բազմացուցանէին: Վասն որոյ և բազումք ի հեթանոսաց՝ որոց հեշտ և ցանկալի ձայնքն թուէին, քաջալերէին զնոսա, և ասէին բանս մխիթարութեան, իբրև թէ լաւ իցէ մարդոյ մահուչափ ճգնել, քան յայդպիսի օրինաց ուրանալ:

14. Բայց սակայն թէպէտ և նոքա առ սէրն Քրիստոսի յոյժ զուարթութեամբ խնդային ըստ ներքին մարդոյն, արտաքին տեսիլն կարի ողորմ էր յօտարութեանն: Այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի չարաշուք անարգութիւն, և հայրենի ազատութիւնն չարաբաշար կայր ի ծառայութեան մարդասիրոշոշ բռնաւորին,

նէին, յետոյ դուրս կը թափէին. ապա վերստին կը կրանէին և դուրս կը հանէին: Սորա էին ողիք անզգամաց՝ որք չէին հաւատացեր Ահուրամազդեան կրօնից, հանդերձեալ կենաց և ընդհանուր

յարութեան մարմնոց. The Book of Ardaviraf, Ch. 61:

1. Բառ պարսիկ՝ աշխարհ կամ աշխարհ յարմար, յայտնապէս:

որ և բառ հեթանոսաց օրէնս անցանէր արիւնահեղութեամբ, և ամենեկին չկարծէր՝ թէ գուցէ այսր ամենայնի վրէժխնդիր յերկինս: Նա և ոչ զերկրաւոր վաստակս ուրաք յիշէր, և որ մեծն քան զամենայն է բոտ մարմնաւոր կարգի, քանզի գային ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որոց զեղբարս նորա սնուցեալ էր մայրենի կաթամբ իւրեանց¹, առաւել ևս քան զամենեւեան զնոսա դատէր :

1. Աստաճօր բացատրութեան անհրաժեշտութիւն մը կորով և զեղեցկութիւն տուած է իմաստին. Եղիշէ ըսել կ'ուզէ՝ թէ զային ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որոց մարքն սնուցեալ էին կաթամբ իւրեանց զեղբարս Յազկերտի: Այդ կերպով եթէ խօսած ըլլար Եղիշէ՝ բացատրութիւնը սովորական և հասարակ կը լինէր: Բայց պէտք չէ կարծել՝ թէ Հայ Տիկնայք Սասանեանց արքունիքը զնացեր ու անդ բնակեր էին գայեկութեան համար. այլ թէ պարսիկ արքայորդիք յանձնուեր էին հայ նախարարաց, որոց կանայք իրենց զաւակին հետ անոնց ալ կաթ տուած էին: — « Այն ժամանակները, կ'ըսէ Թապարի՝ Յազկերտի երկրորդի հօրը Վառապ Վրայ խօսած ատենը, թագաւորաց սովորութիւնն էր, որ երբ արքայորդի մը ծնանէր՝ բանիւրուն դաշկի մը կը յանձնուէր, ու յարբունեաց հեռի տեղեր կը խնամուէր. և մինչև որ ձի հեծնէ, զէնք գործածել չի գիտնար, ու գործոց խելահաս չըլլար, յարբունին չէր կոչուեր »: Յազկերտ երկրորդի նախորդը Վառապ է ծնելուն պէս՝ հայրը Յազկերտ Ա զայն յանձնեց Նուստան-Խալէ Վալսի՝ իշխանին Տաճկաց կամ Արարացոց, որը բնակէին յարեմուս Բաբելոնացի: Նուստան առաւ զմանուկն ու իր երկիրը տարաւ ի Հիւրա (այժմեան Նիճէֆ կամ Միլէ)՝ ու Ալիի մետերը: Յետոյ Գամակունէն յոյն ճարտարագետ մը բերել տալով, Վառապ բնակութեան համար Եփրատայ մօտերը քաղ-

ցրասիկ տեղւոյ մը վրայ բարձրաբերձ և զեղեցիկ զվեակ մը շինել տուաւ, որ Խալաֆնապ ըսուեցաւ: Նուստանի որդին և յաջորդը Մունզիր՝ Պարսկաստանէն ուսուցիչներ բերել տալով, Վառապ ուսմանը սովորեցուց, նշնպէս նաև նիզակ, ազնուն ու ամեն կերպ զէնք գործածել, քաջ ձիավարել, նարտ և ճաղրակ խաղալ: (տես Թապարի, Միւրխան և Մասուտի): Վառապ Արարացոց քով մեաց մինչև ցմահ հօրն իւրոյ:

Այդ սովորութիւնը Արեմենեան Պարսից ժամանակէն մնացեր էր. Պղատուն առաջին Աղկիրիադայ մէջ կ'ըսէ, թէ « Արքայորդիք կը յանձնուէին այլ և այլ իշխանաց կամ գայեկաց, որոց մին կ'ուսուցանէր զմեզութիւնն Զրադաշտայ, որդւոյ Որոմազէսի, այս է զկրօն և զպաշտամունս զից »: — Հայոց մէջ ալ կար: Արտաշէս առաջին տայ զՏիգրան որդի իւր ցալատանի ոմն Վարաժ անուն, որդի Գատայ, որ ի զաւակէ Գառնկայ՝ որ ի Նեոտաճկութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան. (Խորենացի, 180): — « Բայտ՝ որ նահապետ էր ազգին Սահառունեաց տոհմին, գայեակ սնուցիլ թագաւորին Վարազդատայ »: (Ռուզ. Ե, 35): — Հմայեակ Մամիկոնէի կրտսեր որդին Վարդանեակ էր աղայ ի գայեակս իւր ի Տայո, մինչդեռ եղբարքն կը խնամուէին մերերեսուն քով յաշխարհին Վրաց (Փարպէ 335): — Երբ Վարդան ճորայ պահակին վրայ պատերազմի զնացեր էր:

15. Եւ յայսր ամենայնի վերայ այլ եւ չարութիւն խորամանկեաց: Զմի ոմն ի հաւատարիմ՝ ծառայից իւրոց ի գործ առաքէր յերկիրն Հայոց, որում անուն էր Դենշապուհ¹, որ եկեալ հասեալ հրամանաւ արքունի,

վասակ « գորդիս ասմին Մամիկոնէից եւ կամարաբանաց եւ զայլոց տանուտեւրացն ժողովեալ յիշխաքանիւր դայեկաց, յամուրս բերդից իշխանութեան Սիւնեաց եւ անցուցանել » (նոյն, 195): — վրաց պատմին վաշուխդ կը պատմէ՝ թէ Արշիլայ յաջորդը Միհրդատ՝ որ թագաւորեր էր վրաց 434էն ց446, յորժամ ծնաւ որդին իւր Վախթանգ, հաճեցաւ ի թախանձանաց սպայապետին Սուրմակայ՝ յանձնելու նմա իւր զաւակին դատարարականութիւնը. քանզի սովորուորին էր՝ որ արքայորդիք մեծամեծաց քով մեծեան: Վեց տարի ետքը Միհրդատ աղջիկ մ'ալ ունեցաւ, զոր կասրի սպասաւորին խնդրանք յանձնեց նմա, եւ եւ տուաւ զաղջիկն եւ իւր քաղաքը ի կասրտայաւ ու անց սնոյց. Brosst. Hist. de la Géorgie, էջ 148:

Մինչեւ ցարժմ կովկասաբնակ Չերքէզաց մէջ ազնուական ընտանեաց մանկունք մէկ մէկ նշանաւոր եւ փորձառու մարդոյ կը յանձնուին՝ որ աքալըզ կը կոչուի. սա կ'անուր կերեխայն իւր տունը կը տանի, հայրութիւն կ'ընէ, կը կրթէ ու կը խնամէ. եւ երբ ըլլայ այր շափահաս եւ կատարեալ՝ կը բերէ իւր ծնողաց կը դարձունէ, Lettres sur le Caucase, par le Général Gille; էջ 132: — Տայա պարսկերէն՝ հայերէն դայեակ անունն պէս կրկին նշանակութիւն ունի, 1 ծծմայր. 2 այր խնամակալ, դաստիարակ: Տայան կը կազմուի Տայեկի՝ որ է դայեկութիւն: Տես Յ. Բ., 62, ձե. 2:

1. Այս այն Դենշապուհ է, համարաբանական արքայից արքային, որոյ ձեռքը մեռցնել տուաւ Յազկերտ զեպիս-

կոպոսունս յԱպար աշխարհի: Դենշապուհ, որ ոչ իբրեւ մարդպան իրկուած էր, այլ իբրեւ haut commissaire, տասն եւ ութ ամիս շրջեցաւ ի Հայս, աշխարհագիրը կատարելու համար, (Տես Յ. Բ., 67): Այս աշխարհագրոյ նպատակն անշուշտ՝ միայն զեկեղեցական նեղել չէր. Սասանեանց զանձուն սովորական հասոյթքն պատերազմաց ծախուց անբաւական եղած ըլլալու էին: Հայոց թագաւորութեան վերջանալէն ի վեր (428) քսան եւ հինգ տարի անցեր էր եւ այդ երկար միջոցի մէջ Հայաստան կատարեալ խաղաղութիւն վայելեր էր: Հարբտութեան՝ բարբորութեան առհասարակ աւելցած ըլլալն անկէ ալ յայտնի է, որ թէպէտ տուրքերը կրկնապատկեցան, ժողովորդը կրցաւ վճարել, եւ չէր ալ աստամբեր եթէ կրօնից շղպչէին: — Նոյնպէս կանանց եւ ազատաց առտնին կենաց վրայոք իշխէի տուած տեղեկութիւններէն կը հասկցուի՝ թէ վայելուչ ճոխութիւն մը ընդհանրացեր էր Հայոց մէջ: Իսկ վանորայից հարստութեանցը վրայոք՝ տես զձառն միանձանց, 12-17: — Դենշապուհ զաւէն յառաջ՝ իկեղեցականք եւ միայնակեացք ոչ միայն զխաչարկէ ազատ էին, այլ եւ կրօնական հիմնարկութեանց յատկացեալ կալուածքն ամե-

նեւին տուրք չէին վճարեր: Վախթանգը « ազատ յամենայն հարկապահանջ իշխանաց՝ սահմանս ընկալան եւ անդա, եւ զերիցազոյն պատիւ ժառանգեցին յուրտի սրբութեան »: Սոփ. հայկ. հատ. Բ., էջ 109: — Դեյլապուհ կը բազմանայ յերկուց յատուկ անուանց. Դեյլ՝ դէն, օրէնք, այս է Դենիմազդեպն. եւ է անուն հրեշտակի՝ որ կ'անձնաւորէր զԶրադաշ-

գողջոյն բերեալ զսեծ թագաւորին, և խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ աշխարհագիր՝ առնել ամենայն երկրին

տական հաւատա, որոյ համար ալ յատուկ էշաղ մը կայ. իսկ շապահ նշանակէ արքայորդի:

1. Այս աշխարհագրիս վրայօք էշաղէի տուած տեղեկութիւնքը յայտարարեալն, թէպէտ մեր հետաքրքրութիւնը աւելի կը շարժեն քան կը յագեցնեն: — Ինչ հարկ էր սակայն աշխարհագիր առնել այրումիս քերեցնելու համար: Եշաղէ կամ Ղազար փարպեցի մեղի չեն գրուցեալ թէ որչափ հեծեալու կու տային Հայք Սասանեանց. բայց ինչ որ ալ ըլլայ սոցա թիւը, եթէ նուազեցնել հարկ ըլլար, կրնային օրինակ ինն մէկ երրորդը կամ քառորդը պակաս ուղելով գոհանալ. ու այդ պակասած մասը կը բաժնուէր նախարարաց մէջ համեմատաբար իւրաքանչիւրին տուածին. «համագունդ ամենայն զօրք նախարարացն յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր պային հասանէին» և այլն. Բ. Գ., 53: Այսչափս մարմէ հետեցնել թէ այրումիդն քանակութիւնը, զոր մէն մի տանուէր պարտական էր կաղմել՝ հանդերձել և կերակրել, անոր հպատակաց թուոյն կամ ունեցած եկամտին համեմատութեամբ որոշուած էր ի հնուց անտի, և թէ ժամանակ անցնելով այդ համեմատութիւնդ խանդարած էր. վասն որոյ հաւատարապէս թեթեւեղութեամբ համար իւրաքանչիւրին բաժնէր նոր աշխարհագիր մը հարկաւոր էր: Բայց թէ ինչ համեմատութեամբ և ինչ հիման վրայ կ'որոշուէին այդ զօրքաժինքդ, հայոց զինուորութեան կանոնաց վրայ մեր ունեցած անօր տեղեկութիւնքս չներեն մեզ հաւատել:

Իսկ հարկերը թեթեւեղութեամբ կամ ծանրացնելու նկատմամբ եղած աշխարհագիրը բնական է. որովհետեւ անձնական տուրք մը կամ գլխահարկ մը հաստա-

տելու համար ազգահամարն անհրաժեշտ է. բայց որովհետեւ լեռանց՝ գաշտաց և անտառաց և շինից և աւերակաց վրայ ալ և ալ տուրքեր գրուեցան կամ եղածներն աւելցան, պէտք է հետեցնել թէ այդ աշխարհագիրը Cadastre մի էր և ոչ պարզ ազգահամար:

Թագարի կ'ըսէ թէ Բագկերտ Բի յաջորդին և որդւոյն՝ Պերոզի օրերը խաբաճ չկար ի Պարսկաստան. (խաբաճ կամ հարկ ըսելով իմանալ «որոշեալ տուրք» — impôt fixe). Թագարի արտերեն և այդինքն խաբաճ չէին առնուր. ալ ոմանց բերքին տասանորդը, ոմանց՝ հինգերորդը կամ քառորդը, մինչև անգամ կէսը, ըստ բեղնաւորութեան հողոյ, կամ ըստ որում արտը կ'ոռոգուէր ջրանցիւք՝ գուլիս կամ անուով: Ասդ. խաբաճին հաստատութիւնը Նուշրէվանայօրը կաւատայ օրերը (487-531) ձեռնարկեցաւ Օր մը կաւատ որսի ելած ատենը տեւաւ՝ որ շինական կին մը կը ձեռնէր զիւր սղայն՝ քովի այդինն ողկոյղ մը փրցնելուն համար. և խաղողը ձեռքէն առնելով այդույն մէջ նետեց: Երբ պատճառը հարցուց, կինը՝ որ շէր ձանշեր իրեն հետ խօսողը, պատասխանեց թէ չգիտե՞ս որ մինչև որ թագաւորը իւր զօրձակալները չխրկէ ու շահէն զիրաւունս իւր, ոչ ոք կրնայ վայելել իւր այդույն պողէն: Զարմացաւ արքայն տրոց հաւարման այդ անխառն եղանակը տեսնելով. ի ժողով գումարեց զխորհրդականս և հրամայեց՝ որ հնար մը մտածեն, որպէս զի գանձին եկամուտը առանց պակասելու՝ ամէն մարդ իւր հողոյն և քարեաց ազատ տէր ըլլայ: Յայնժամ մեծ հաղաբայետը առաջարկեց՝ որ ամէն տեղ պահանջողներ հաստատուին, և իւրաքանչիւր հողէն առնուած տասանորդի, հինգերորդի, քառորդի են. փոխարէն որո-

Հայոց ի թուլութիւն հարկաց և ի թեթևութիւն ծանրութեան պրեձիոյ:

16. Թէպէտ և ի վերին երեսս կեղծաւորէր, այլ ի ներքոյ խորհուրդք չարագոյն ցուցանէին: Առաջին, զաղաւթիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն¹:

չեալ քանակութեամբ հարկ մը առնուի: շահեցաւ թագաւորը. բայց երբ ամէն կողմ պաշտանեալներ կը գրկէր արտերը՝ ալլալինքը, պարտեղները շափելու և ալլա որոշողութիւնդ ի գլուխ հանելու համար, մահը վրայ հասաւ: Որդին խորով անուանեալն Նուշրէվան գործադրեց հօրը կառնը, համբէն Բաբելոստանի և Ասորեստանի աշխարհագիր առնել տուաւ, շափել տալով զամենայն անգա և զալլա և զգեօզս, որը յատուկ մատենից մէջ արձանագրեցան:

Բայց կ'երեւի՝ թէ Նուշրէվան շուտ խմացաւ՝ թէ մեծ գոգոնութիւն կը յաւուրցանէ, եթէ նախկին հասից հաւատարմաբար սակ մի պահանջէ, ուստի առնաստրակ մէկ արտավարի՝ մէկ արծաթի տիրանէ կամ գրամ (65-70 հարիւրորդ ֆունտի) ըստ Պարպիէ տը Մէնարի) և միանգամայն մէկ քիւն կամ շափ արմախք որոշեց: Բայց ալլա կրկին տուրդ վճարելի էին՝ միայն եթէ երկիրը ջանուած և բերք տուած ըլլար: Պաղատու ծառոց համար ալ, որը մի առ մի համբուեցան, որոշեալ թեթևութիւն տուրք մի յատկացաւ. օրինակ իմն 6 ձիթենի կամ արմաւենի մէկ տիրանէ՝ արոց ենթութեան տուած էին: Սաղաքին ազգաց՝ Վրիստանից և Հրեից գլխահարկ մը հաստատուեցաւ, որ ազգատաց կարողութեանը համեմատեալ էր, և բարեկեցիկներու համար վեցէն մինչև յերկուստան գրամս կը տարբերէր: Կանայք ազատ էին ի գլխահարկէ:

Սա նոր գրութիւնն անշուշտ գոյատևեալ էր կանոնաւոր կերպով գործադրել, որովհետեւ ամէն տարի աշխարհագիր ընե-

լու կը կարօտէր. այսու ամենայնիւ տասանորդի գրութենէն շատ աւելի քիչ փնտաւար էր, և մեծ բարենորոգում մի էր նախնի իրաց բազմաամսմը:

Յազկերտի օրով Հայաստանի մէջ գործադրուածն ալ մարմն է միացնել կաւառի ձեւնարկածին հետ. քանզի ներքի չէ՝ արեւելեան պատմաց պէտ՝ աշխարհագրական յեղափոխութեան մը սկզբնապատճառ դնել տղայական դէպ մը կամ շինծու մանրավէպ մը: Պարսիկք տասանորդաց մեծամեծ անպատեհութիւնները տեսած էին. բայց որովհետեւ գոյութիւն է կարգէ գոյութիւն նոցա տուած հասոյթը մէկէն ի մէկ անշարժ սակ մը վերածել, առաջին փորձը Հայաստան փորձել ուղեցին՝ իրեք փնտրեալ նահանգներէն աւելի բարգաւաճ և հարուստ երկիր: Գուցէ ևս վառն զի ալլա նոր գրութիւնը մասամբ կը գործադրուէր անդ ի հնուց անտի, ինչպէս Հոմէրական պոէթեան մերձակայ քանի մը նահանգաց մէջ: Նոր արոց սաստկութենէն եղած զանգատներէն ալ մարմն է կարծել՝ թէ Գենշապոյս պահանջածն շատ աւելի ծանր էր քան զոր ինչ Նուշրէվան հաստատեց աւելի վերջը ի Միջագետ: Չարմանալու չէ՝ թէ ինչո՞ւ ալլա նոր գրութիւնը 80-80 տարւոյ կարօտացաւ ընդհանրապէս համար: Արեւելից մէջ զապափառաց զանդաղ յառաջացումը եթէ ի յուշածեմք, ալլալիսի ժամանակի միջոց մը շափազանց շերտի կարեւոր և ընդարձակ բարենորոգութեան մը համար:

1. Աղաւթիւնի էկեղեցւոյ, այս է տուրքէ ազատ ըլլալը. վառն զի ծառայութիւն կը համարուէր հարկ վճա-

երկրորդ, միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նոսին աշխարհագրաւ էարկ. երրորդ, զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց. չորրորդ, բանսարկութեամբ զնախարարեանն էարկ ընդ միմեանս, և յամենայն տան արար խռովութիւն: Եւ զայս ամենայն առնէր, թերեւ զմիաբանութիւնն քակեացէ, և զուխտն եկեղեցւոյն ցրուեացէ, և զմիայնակեացան փախուացէ, և զշինականն փառնեացէ. և առ յոյժ ազքատութեանն՝ ակամայ դիմեցին յօրէնս մագուց: Եւ ևս չարագոյն հինգերորդն. քանզի որ հազարապետ՝ աշխարհին էր՝ իւրեկ զհայր վերակացու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից, գրգռեաց յարոյց զամբաստանութիւն ի վերայ նորա, և հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն, և միւս ևս մագպետ դատաւոր աշխարհին, զի զեկեղեցւոյն փառն ազաւաղեացին:

17. Բայց սակայն թէպէտ և ամենայն գործքս այս դժնեայ էին. չեւ էր ուրուք ձեռնարկեալ յայտնի յեկեղեցին. վասն այնորիկ և ոչ ոք ընդդիմացաւ նմա, թէպէտ և էր ծանրութիւն հարկացն: Քանզի ուտոի արժանն էր առնուլ հարիւր դահեկանաւ՝ չափ, կրկին առ-

բնէն: «Ազատ եկեղեցի անկաւ ի ծառայութիւն հեթանոսաց. և սուրբ քահանայք նորա կոփին շարշարին յանօրէն հարկահանաց», ԲՂ. Միանձանց, 16. և Բ. Բ. 69. ծն. 2:

1. Այս է վահան Ամատունի, որ Հմայեկայ Մամիկոնէի հետ դաստիարակեալ և աշակերտեալ էր ի Մեսրոպայ (Աորիւն, 27), զոր վաճառ է՝ հազարապետ կամ ներքին ընդհանուր վերակացու և բարձրագոյն դատաւոր և կառավարիչ անուաներ էր Հայաստանի, յորժամ առաջին անգամ մարզպան կը զրկէր ըզ-Միհրջապուհ: Զնա Դենշապուհ գործէն հանեց ու ահա Մշկան անուն պարսիկ մը բերաւ, օգնական տալով այս վերջնայս մագպետ մը. (Չամչեան, Պատմ. Հայոց): Դիտելի է որ Դենշապուհ պաշտօնանկ չըլլած՝ օրինաւոր կերպարանք մը կ'ուզէ տալ իւր գործառնութեան. վասն

որոյ ամբաստանութիւնս կը յարուցանէ: Բայց իշխէ վահանայ պաշտօնանկութիւնը Դենշապուհ ըրած շարեաց մեծագոյնը նկատելով՝ փառաւոր գովեստ և քատագովութիւն մը կ'ընէ նմա:

2. Դահեկան, բազմաբաժնի ի տաճ. օձ բառէ՝ որ է պարսկերէն տասն, և ի կոսմ ՅՃ մասնկէ կամ վերջահոլովէ, համանշանայն նշանակէ «տասնոց»: Դոյն նշանակութիւնն ունի և լատին դենար՝ denarius, որ տասն as ըսել է. և առ էր պղնձի գրամ Հռոմայեցւոց: Արծաթի դենարը մեկ ֆունդ կ'արժէր, իսկ մեկ ոսկի դենար հաւասար էր 25 արծաթ դենարաց, կամ աւելի՝ չզգի՝ 26^{1/2} ֆունդի: Պարսկերէն տասնկանի և տիւնար (denarius) ոսկի գրամի անուն են. ու այդ իմաստով կը գործածէ իշխէ աստ և ի Բ. Բ. 118. քանզի պարսիկ հարկապահանջաց կեղեքած ստակին մեծ քա-

նուիրն, սոյնպէս և եպիսկոպոսաց և երիցանց գնէին, ոչ միայն շինաց, այլ և աւերակաց: Նա բնաւ ուր իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից և հարկաց¹ լերանց և դաշտաց և մայրեաց: Ոչ բոտ արքունի արժանաւորութեանն առնուին, այլ հինաբար յափշտակելով. մինչեւ ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանային, թէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ, զիմրոշէն կայցէ աշխարհն:

18. Եւ իբրեւ տեսին, թէ այսու ամենայնիւ չկարացաք ձանձրացուցանել, յայնժամ յայտնապէս հրաման ետուն մոգաց և մոգպետաց նամակ մի գրել բոտ ձախողակի գեղին իւրեանց: Եւ է պատճէն նամակին այս:

19. Միհրներսեհ վզուրկ հրամատար երան և Անբան², հայոց մեծաց ողջոյն շատ:

Նակութիւնը կ'ուզէ ցուցանել: Պարսկական արձաթ ստակն էր տիրմամ ԹՅԺ կամ տրամ ԲՅԺ, հայերէն « գրամ »: Շահապիվանի ժողովոյն մէջ հաստատեալ տուգանաց կանոնին մէջ (յամի §. 445) միայն « գրամ » անունը ի կիր առած են մեր եկեղեցւոյ հարբ: Տես և Յ, Բ, 118:

1. Եղիշէ արոց այլ և այլ անուններ կու տայ՝ որոց նշանակութիւնը հշգելը շատ դիւրին չէ. որովհետեւ միեւնոյն բառը երբեմն մասնական, երբեմն ընդհանուր առմամբ կը գործածուի: Սակ' հոգէ մը կամ շէնքէ մը առնուած այն տուրքն է, որոյ քանակը կանխաւ որոշեալ է ու չփոփոխի բերոց կամ եկամտից շատնալովն կամ նուազելովն: — Բամ է Պարսից և Օսմանեանց պաժը կամ պալը, և ուստի Péage, որ կը հատուցուէր մերթ վաճառք կամ բերք, en nature, և մերթ գրամաւ: Հաւ' հոգի բերքէն առնուած մասն է կամ առատ նորդ մի, որ հարիւրին հինգէն մինչեւ ցոյսուն կը զանազանէր: Բամին և հասին տարբերութիւնը յայտն է, թէ ա-

ռաջինը աւելի փոխադրութեան (circulation) տուրք մի էր՝ որ ի մուտս քաղաքաց կամ ճանապարհի, կրճի կամ անցքի մը վրայ կը վճարուէր. մինչ վերջինը աւելի արտերու և ագարակներու մէջ կ'առնուէր, ինչպէս տասանորդը մինչեւ ցայսօր: — Հարկը (պրակ. խաբաճ) աւելի ընդարձակ և զանազանեալ իմաստ ունի. մերթ նշանակէ որոշեալ գումար մը, որ երբ մարդ գլուխ դրուած ըլլայ՝ « գլխահարկ » (խարահի սեթ) կը կոչի. մերթ մէկ գիւղի բովանդակ գաւառի կամ աշխարհի սահմանեալ հաւաքական տուրք, ինչ կերպով որ ալ հատուցուի, բերք կամ գրամով:

2. Միհրներսեհի տիտղոսն է՝ վզուրկ հրամանատար Երան ու Անբան: Շահպուհ առաջնոյ ժամանակի հատուկաբար գրուածոց մէջ վագարք, վագարքան է « աւագ, աւագանի », վզուրկք, աւելի վերջերս կը հնչուէր վուզուրք կամ պիզիւրք, որ է մեծ, աւագ: Մեր գրագրաց մէջ՝ վզուրկ, վզըրկ կամ վզուրկ գրուած է, բայց ընտրելին « վզուրկ » է: Վէգիր՝ վուզուրքի արարացեալն է: — Մասնաւոր

Դուք գիտաստի՞ք, ամենայն մարդ որ բնակեալ է ի ներքոյ երկնի, և ոչ ունի զօրէնս գենիմազդեղն¹, նա

ասէ՝ թէ Մովսէսն մովսէսէն ետքը թարթարողն պաշտօնեայն պարսից պեւտութեան՝ պիւզիւք՝ ֆերմատարն է, որ թարգմանի աւագ հրամանատար։ Հատ. Թ, 355։ Է և ի գրչագիրս Վշուրի հրամանատար։

Երան ու Աներան. այս է Արիք և Անարիք, կամ Արեաց և Անարեաց, որովհետեւ յոգնակի սեռականը ուղղականին նման է։ Սասանեան արձանագրութեանց և զրամոց վերայ այրան վե սեխրան կը գրուի. Բազանտ մատենից մէջ՝ **ایران ایران** զոր պարտ է ընթեռնուլ երան ու սեխրան, որպէս **ایران** «գե, կարիճ» կը հնչուին այժմ իսկ տեղ և եկվ։ Վասն որոյ թէպէտ Սասանեանք այրան վե սեխրան կը գրէին, բայց Երան ու Աներան կը կարդային, ինչպէս որ մեկնեցիք մեր «Յաղագս լեզուին պարսից» մակագրեալ բանախօսութեան մէջ (տես յէջ 101-109)։ Եղիշեայ համօրէն տպագրաց մէջ, ի բաց առնելով զԱնձեացեացն, Տաներան գըրուած է, որ անշուշտ գրչագրի վրիպակ մի է, զոր ժամ է արդ ուղղել։ Հաւանական է՝ թէ Ու շաղկապը S կարդացուած է յօրինակողաց։ Մնաց որ այդ բաղաձայնդ բացասական մասնիկ համարել՝ որպէս ի «տգեղ, ագէտ», անհնար է, քանզի սեխրան արդէն ունի իւր բացասական մասնիկն՝ որ է ան։ Եղիշէ աստանօր Միհրներսէի պաշտօնական տիտղոսը գրեալթէ պարսկերէն բառերով և քերականութեամբ կը գնէ։ Միհրներսէի վիզիրը ֆարմատար Երան ու Աներան, որոյ հայերէնն է՝ Միհրներսէի աւագ հրամանատար Արեաց և Անարեաց։ Սասանեան արձանագրութեանց, զրամոց, մատենից մէջ չկայ բնաւ Տաներան։ Էպիսկոպոսոսնք ալ իրենց պատասխանւոյն մէջ Միհրներսէի «մեծ հաղարա-

պետ Արեաց և Անարեաց» պատուանունը կու տան, որ նոյնպէս պաշտօնական էր։

Համակիս Միհրներսէի կողմանէ գըրուելուն երկու պատճառ կրնայ տրուիլ. նախ՝ Յաղկերտ ի Նիւշափուր, զուցէ ևս աւելի հեռաւոր տեղեր՝ պատերազմի զրազած էր ու տեղակալ կարգեր էր գնա. երկրորդ՝ աւելի հաւանական էր որ Հայք պիտի մերժէին Իրան առաջարկութիւնը. որ եթէ թագաւորին կողմանէ եղած ըլլար, անարգանքը աւելի ծանր և անմիջապէս խիստ միջոցներու ձեռնարկել հարկաւոր կ'ըլլար։

1. Այլ ընթերցուած՝ զօրեւն զեհիմագդեհ, զօրեւն մագդեղանց, զօրեւն զեհի մագդեղանց։ Աւետայի մէջ տակնօմագտայանի նշանակէ մագդեղան օրէնք. տակնօ՝ որ Սասանեանց օրերը տեւ կը հնչուէր, յորմէ Արաբացիք տեւ **ایران** կազմեցին, ի սկզբան նշանակէր օրէնք կամ պատուիրանք Ահուրամազդայ կամ Որմիշի. իսկ մագտայան կը բաղկանայ ի մագտ և ի եսան բառից։ Մագտ, «իմաստուն», կը զործածուի շատ անգամ փոխանակ Ահուրամազդայ. եսան է պաշտել, յազել. ապա ուրեմն մագտայան է Որմիշապաշտ կամ հետեող վեհ գեհի (պաճ-տիւ, ի հետեւ վեհ-տեւ, որպէս Արաբացիք ասեն **تکیر-ի-تکیر**), զոր ուսուցին Զրադաշտն Սրիգամա և նմա յաջորդող քահանայապետք։ Վերջերս այդ բարդ բառը ամփոփուելով կը գրուէր ու կը հնչուէր մագտան կամ մագտիս, և հայ մատենից մէջ «մագդեղն». որով «գենիմազդեղն» պարսկական Որինաց անունն է։ Մենք «մագդեղն» գրինք ըստ սովորական ուղղագրութեան, թէպէտ Եղիշեայ գրչագրաց սովանց մէջ ս տառով ալ կը գտնեմք մագդեհ, որ աւելի ուղիւ է. (տես տպ.

խուլ է և կոյր, և գիւտայ Հարամանայ¹ խորեալ: Քանզի մինչ չե էին երկինք և երկիր, Զրուան² մեծն աստուած յաշտ առնէր զհազար ամ, և ասէր. թերևս լիցի իմ՝ որդի մի Որմիզդ³ անուն, որ արասցէ զերկին և զերկիր: Եւ յղացաւ երկուս յորովայնի, մի վասն յաշտ

ՈՒՄՇԷ՛ Վենետիկոյ, էջ 232, 287): « Զօրենս զենի մազգեղանց » ալ սխալ չէր ըլլար: Բայց անշուշտ Միհրերսեհ պաշտօնական գրութեան մը մէջ յատուկ և հանրածանօթ անունը գործածած է: Մեր ընդունած ընթերցմամբ՝ զենիմազգեղն բաղադրութիւն կ'ըլլայ օրինաց: Աւետարայի մէջ յատուկ եւոյ մի կայ (Տիե-նալոյ) նուիրեալ մազգեղն կրօնի, որ կը նկատուի իբրեւ Ահուրամազդայ իմաստութիւնը անձնաւորող հրեշտակ մը: — Բաղարատունին իւր իշխանին հրաշալի թարգմանութեան մէջ « մազգեղն Լայերտեան » կը կոչէ զՈրդիսեւս, « զիւցազնի » համանիշ կարծելով, որ անպատշաճ է:

1. Հարաման, Խարաման, Արհմե՛ն և անուն չար Ողւթն. կրճատեալ յԱմկրօմայնոյէ. (տես յէջ 119, 121, 156): Արիստոտել Արեւմտեան կը կոչէ զՈրդին շարութիւն: Բազմաճառ մատենից մէջ այլ և այլ ձևով կը գրուի, Ահարման, Ահարաման, Ահրման, Ահրման, պահլաւիկ ձեւադրաց մէջ՝ Ախարման:

2. Զէր՝ արդի պարսկերէն է ծեր, զերվան, զերզան՝ ծեր զառամեալ. այս վերջին անունն Արբահամու ալ կը տըրուի: Աւետարայի և Բազմաճառ գրոց մէջ Զրուան կամ Զրուանա նշանակէ « ժամանակ »: Տես յէջ 158-159: — Յաշտ (Ետիդի), ուստի և այժմեան պարսկերէն ետիդեհ, է պաշտել ազօթիւք և զոհագործութեամբ. (Haug Essays. 194): Ճիշդ այս իմաստն կու տայ Եզնիկ (էջ 119): — « Յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց Մեծաց », Յաշտիշատ Տաւրոյ. (Ազաթանգեղոս): Ամ է հաշտ,

հաշտութիւն, որ բազմաճառ լեզուաւ է տիդի, և զանա՝ տիդի, ուստի և տեղի՝ անհաշտութիւն:

3. Որմիզդ է անուն բարի աստուածոյ. Աւետարայի մէջ սորա հնազոյն ձեւն է Ահուրա-մազտա կամ շատ անգամ սոսկ Մազտա: Ահուրա՝ սանաքրիդ աւուրա՝ կը թարգմանի հողի, դուցէ՛ ևս հուր կամ աւր արմատէ կ'ըստ. իսկ մազտա՝ իմաստութիւն կամ իմաստուն, (Մազտա, մագ՝ մեծ, տա՝ գիտող, մեծագէտ, ամենագէտ): Արեւմտեան արձանագրութեանց մէջ (Քրիստոսէ 500 ամեք յառաջ) այդ աննիւթական և հոգեղէն էակն անունն է Աւրամազտա, որ անշուշտ կրճատեալ յԱհուրա-մազտայ, ու կը մերձենայ յՈրմիստոտէլի յիշատակած Որմադիսի և քիչ կը տարբերի ի հայկական « Արամազդէ »: Վշտասպեան Դարեհի սեպագրոց մէջ տեղ մը անունդ սեռական գործածուած տեսն, փոխանակ միայ բառի՝ կը տեմնեմք զայն յերկուս նախնական մասունն բաժանեալ, իւրաքանչիւր մասն ունելով զիւր վերջնաւորութիւն, տարանջատ մազտա՛ն. որով Դարեհի Աստուծոյն Աւետարայի Ահուրամազտան ըլլալուն տարակոյտ չմնար: Սասնեանց ժամանակը այդ անունը դարձեալ սեղմուելով Հօրմիզտ յայտն կամ Որմիզդ եղած էր, և աւելի ի վերջոյ՝ Հիւրմիզ յայտն:

Մեր նախնիքն ալ ուրեմն պաշտած են Զրադաշտայ Ահուրամազտուն, թէպէտ յետոյ Արշակունեաց ատենը Արամազդ անունը յունական Գիոսի պատկանեցաւ:

առնելոյ, և զմիւսն ևս ի թերեւան ասելոյ¹: Իբրեւ զիտաց, եթէ երկու են յարմայնիս, Որ վաղ եկեացէ, աւել, նմա տաց զթագաւորութիւնս: Իսկ որ էր ի թերահաւատութենէն յղացեալ, պատառեաց զորովայն, և ել ի դուրս: Ասէ ցնա Զրուանն. Ո՞վ ևս դու: Ասէ. Որդին քո Որմիզդ: Ասէ ցնա Զրուանն. Իմ որդին լուսաւոր է և անուշահոտ, դու խաւարային ևս և չարասէր: Եւ իբրեւ կարի գառնապէս ելաց, ևս ցնա զթագաւորութիւնն հազար տմ²:

20. Իբրեւ ծնաւ զմիւս ևս որդին, անուանեաց զնա Որմիզդ. և հան զթագաւորութիւնն յԱրհմնէ. և ետ ցՈրմիզդն. և ասէ ցնա. Յայժմ՝ ես քեզ յաշտ արարի, արդ դու ինձ արա: Եւ Որմիզդ արար զերկին և զերկիր. իսկ Արհմն ընդդէմ՝ չար գործեաց: Եւ այսպէս բաժանին արարածքս. հրեշտակք Որմիզդի են, իսկ դեքն Արհմնոյն. և ամենայն բարիք որ յերկնից և այսր լինին՝ Որմիզդի են, և ամենայն վնասք որ անտի և այսր գործին՝ զայն Արհմն արար: Սոյնպէս և յերկրիս որ ինչ բարի է՝ զայն Որմիզդն արար. և որ ոչն է բարի՝ զայն Արհմն արար, որպէս զմարդ Որմիզդ արար, և զախոս և զհիւանդութիւնս և զմահ Արհմն արար: Եւ ամենայն թշուառութիւնք և պատահարք որ լինին, և պատերազմունք գառնութեան՝ չարին մասին արարածք են: Իսկ յաջողութիւնք և տէրութիւնք և փառք և պատիւք և առողջութիւնք մարմնոց, գեղեցկութիւնք դիմաց և ճարտարութիւնք բանից և երկայնակեցութիւնք ամաց, այգիք ի բարւոյն առնուն զգոյացութիւն. և ամենայն որ ոչ այգիպէս է, ի նա չարին արարած խառնեալ է³:

1. Բարեպաշտութիւնք և հաւատքը զՈրմիզդ յառաջ բերին. տարակոյսը և անհաւատութիւնը՝ զԱրհմն:

2. « Ինն հազար » պարտ է ընթեռնուլ. տես ծանօթ. 2, յէջ 159. և Եզնիկ 115:

3. Աստ կը լիննայ պարսկական դէնին յայտարարութիւնը. ասկէ ետքի մասը քրիստոնէութեան դէմ առարկութիւններ են. Զարմանալի է սակայն՝ որ Միհր-

նեբսէ մի միայն բարւոյ և չարի երկուութեան վրայ կը հիմնէ պարսկական քեշը. և ոչ զարեգակ կը յիշէ, ոչ ըզպաշտամունս տարերաց և ոչ զայլ մեզական կարգս: Այդ էր անշուշտ աւելի հին ժամանակի պարսից կրօնքը, որ կուպաշտութենէ և նոյն ինքն բազմաստուածութենէն զերծ էր: Բայց հեազհեաէ շատ մը երկրորդական և նիւթական աստուածութիւններ աւելցեր էին: Արտաշիր ա-

21. Եւ ամենայն մարդիկ մտորեալ են, որ ասէն եթէ զմահ Ստուած արար, և չար և բարի ի նմանէ լինին, մանաւանդ որպէս քրիստոնեայքդ ասեն՝ թէ Աստուած նախանձոտ է, վասն թղի միոյ ուտելոյ ի ծառոյն Ստուած զմահ արար, և զմարդն էարկ ընդ այնու պատուհասիւ: Զայդպիսի նախանձ և ոչ մարդ առ մարդունի, թող թէ Ստուած առ մարդիկ, զի որ զայս ասէ՝ նա խուլ է և կոյր և ի դիւաց Հարամանոյ խաբեալ:

22. Դարձեալ միւս ևս այլ մտորութիւն ասեն, Աստուած, ասեն, որ զերկինս և զերկիր արար, եկն և ի կնոջէ ումիմնէ ծնաւ, որում անուն էր Մարիամ, և առն նորա Յովսէփ¹: Եւ զհետ այդպիսի մարդոյ մտորեալ են բազումք: Եթէ աշխարհն Հոռոմնոց առ յոյժ յիմարութեան տգիտաբար մտորեալ են, և զրկեալ են ի կատարեալ գենէս մերմէ, յանձանց պարմային² զլիսան իւ-

ռաջնոյ ինչպէս և Յազկերտի ժամանակ կատարուած կրօնական քննութիւններն՝ պարսկական զենին այլ և այլ ձևերն յերևան հանած էին. Միհրներսէհի շատ պատիւ կը բերէ, որ սոցա մէջէն ամենէն խելքի յարմար և աննիւթականը ընդունած և պատշաճ դատած ըլլայ քրիստոնէից առաջարկելու: — Այս նամակիս և ամ տրուած պատասխանոյն վաւերական ըլլալուն տարակոյս չկրնար ըլլալ. ասոր ապացոյց են ոչ միայն գրութեանցը ձևը և Եղիշեայ հիմարտախօսութիւնը, այլ մանաւանդ նոցա հիւստածքը, պարունակած իմաստները և իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը: Միհրներսէհի թղթին մէջ պարսկական կրօնը իւր ամենէն աւելի վայելուչ և բանաւոր կերպարանօք կը ներկայանայ. իսկ քրիստոնէութեան գէժ եղած առարկութիւնքն մի առ մի համաձայն են մագդեկոյ վարդապետութեանց և մատենից:

1. Աստուծոյ անշուշտ պակաս մը՝ Քրիստոսի համար նախատական խօսք մ'ըլլալու է, զոր գրչագիրը առհասարակ, գուցէ Եղիշէ ևս, պատշաճ դատեր են

ջնջել. բազդատէ Եղիսկոպոսապետին պատասխանոյն մէջ այս պարբերութեանս հերքումը. «այն է հշմարիտ Աստուած... զոր դու աներաստեակ արձակ բերումով անաճ աներկիւզ ճամարձակ ճայնոյնս, թողեալ զՅիսուս Քրիստոս զփրկական առնուն, փանդոշրակոյ որդի անուանես»: ... Այս պակասս կը լեցնէ Թէոդոսիոյ տպագիրը. յորում կը գտնեմք... «և առն նորա Յովսէփ. այլ հշմարտութեամբ խանթոյն յորումն եղեալ նա որդի յանկարդ խառնակութենէ: Եւ զհետ այդպիսի» ևն: Բայց քանի որ Թէոդոսիոյ տպագրին հրատարակիչը չգրուցեր մեզ՝ թէ ո՞վ է այն հնասէր պատուական անձը՝ Սըր Զարուայթ անուն, որոյ քով տեսեր էր Անձեացեաց օրինակը, և ո՞ր պահուած է այժմ այդ անագիրը, չհամարձակեցանք փոփոխել առհասարակ ընդունուած ընթերցումը:

2. Այլ ընթերց. պայմաններ. պարմասխտան կամ պարմայիտան պար. է զգալ, չօշագիւլ, զփորձ առնուլ. վասն որոյ պարմայեն ընտրելի թուեցաւ մեզ:

րեանց. դուք ևս ընդէ՞ր զհետ նոցա մոլորութեանն ցնորիք: Այլ զոր օրէնս տէրս ձեր ունի, զնոյն և դուք կալարուք. մանաւանդ զի և առաջի Աստուծոյ վասն ձեր համարս ունիմք տալ:

23. Մի հաւատայք առաջնորդացն ձերոց, զոր նածրացիաք՝ անուանէք, քանզի յոյժ են խաբեբայք. զոր բանիւքն ուսուցանեն, գործովք ոչ կարեն յանձն առնուլ: Միս ուտել, ասեն, ոչ են մեղք, և ինքեանք ուտել ոչ կամին, կին տունել արժան է, բայց ինքեանք և հայել ի նա ոչ կամին. կարասի որ ժողովէ, ասեն, յոյժ մեղք են, բայց զաղքատութիւն առաւել քան զյոյժ գովեն. յարգեն զթշուառութիւն, և պարսաւեն զյաջողութեամբս ծաղր

1. Նածրացի կամ Նածարացի է Նազովրեցի, Nazareth:

Ի սկզբան Քրիստոսի հաւատացողներն ամենէն աւելի Պաղեստինու և հիմանոս աշխարհաց մէջ զանուղ հրէայք եղան: Մինչ սորա իրարու « եղբայր », « աշակերտ » կամ « հաւատացեալ » կ'ըսէին, բուն Հրէայք արհամարհանօք Նազովրեցիս կը յորջորջէին զնոսա: Քրիստոսնայ անունը առաջին անգամ Անտիոքացիք առին, երբ տեսան որ կարելի պիտի չըլլայ համաձայնութիւն գոյացնել Պաղեստինու և Ասորոց հրէասեռ հաւատացելոց հետ, որք զՄովսիսական օրէնսն անալլալով պահել ուզելով՝ խոզի միս ուտել կը խորշէին, թլփատութիւն կը պահանջէին, և միութեան Աստուծոյ հնաւանդ զազափարը փոփոխել յանձն չառնելով զՔրիստոս սոսկ Մեսիա-մարգարէ կը հանաչէին: Ասանկով Նազովրեցի յորջորջումը Քրիստոսնէից մէջ տակաւ առ տակաւ յատկացաւ հրէամիտ (judaïsants) հաւատացելոց: Այս յետինքս այլ ինքզինքնին « Էրիոնեանք » այս է « աղքատք » կ'անուանէին, անշուշտ Քրիստոսի երանի տալուն համար աղքատաց (Մատթէոս, Ե, 3): Եւ յիշարաւ պնդան խեղճ և աղքատիկք էին, որ շատ անգամ ուրիշ աշխարհաց քրիս-

տոնէից խրկած պարզեներով և հանգանակութեամբք կ'ապրէին: Բայց հինգերորդ դարու սկիզբները իբրև հերձուած մերժուեցան, և հետզհետեւ նուազելով՝ մէկ մասն հրէութեան և միւսն ուղղափառ Եկեղեցեաց խառնուեցան, և յիշդարու ոչ որ մնաց ի նոցանէ:

Մինչև րեսն սակայն Նազովրեցի ըսելով՝ կ'իմանայ զքրիստոնեայս առհասարակ: Հրէից անարգական մտօք սովորեցուցած անունը փոխելու պատճառ մի շունէին պարսիկք, ինչպէս որ մինչև ցայժմ Արաբացիք ալ Նոսարանի կ'ըսեն Քրիստոնէից: Արեաց մեծ հազարապետը Նածրացի կամ քրիստոնեայ՝ զեկեղեցականո միայն կ'ուզէ համարել, որպէս զի զնոսա միայն մեղապարտ և ապանելի ցուցանելով, ժողովուրդը իրեն ձգէ. այդ վարմունքդ համաձայն ալ էր պարսկական մտաց. քանզի մոգերն միակ աւանդապահ ըլլալով դենին, ժողովուրդը անոնցմէ կ'ուսանէր իւր հաւատալիքը: Վերջի ժամանակի պատմադրաց մէջ րեքսա ՆՉ՝ աւելի ի կիր առեալ է « քրիստոնեայ » ըսելու համար: Պահման եաջի մէջ ալ կը զանենք քալսասայի՝ եկեղեցական, և քալսասայիկ՝ եկեղեցականութիւն, ուրտ եկեղեցւոյ:

առնեն զանուն բախտի, և զփառաւորաւն յոյժ պայպանեն. սիրեն զանշքութիւն հանդերձից, և յարգեն զանարգութեան զպատուականս. գովեն զմահ, և պարստեն զկեանս. անարգեն զծնունդս մարդոյ, և գովեն զանորդութիւն: Եւ եթէ լսէ ոք դոցա և ի կանայս ոչ մերձենայ, աշխարհի վախճան վաղվաղակի հասանէ ։

24. Այլ ես ոչ կամեցայ զամենայն ըստ մատանց ընդ գրով արկանել առ ձեզ. զի բազում այն ինչ է, զոր

1. Ինչ որ մտաց, սրտի և մարմնոյ՝ զորութիւն, հանգիստ և շրջութիւն կու տայ, որպէս գիտութիւն, հարստութիւն, յաջողութիւնք, անդարար կերակուր, Որմզդայ ստեղծածքն էին, որով և յարգելի մահ, ազքատութիւն, անորդութիւն՝ Հարամնայ գործերն ըլլալով, պիղծ էին և խորշելի: Աւագան կը պատուիրէ մագդեղանց ի բաց կալ ո՛ր և է կրթութիւնէ կամ հզնութիւնէ՝ որ զմարմինը կը տկարացնէ. կը դատապարտէ այդպիսի վարդապետութիւն ընդները: «Մահդէն կերակուրը, կ'ըսէ, կը սնուցանէ և կազդուրէ զմարմին և կը պահէ ի նա զողին սրբութեան. կը հեռացնէ զդէն մահու և զգէն ձմերան: Այդպիսի օգտակար անդեամբ մարդս ձմերան սաստկութենէն շղարհուրի, և օրինացս հետեւելով՝ կը մերժէ այն պիղծ, շարանախանձ և դժնդակ դաւանութիւնը՝ որը կ'արգելուն խնամ տանելու մարմնոյ: Այդ շափով ևս շգոհանալով, սոսկալի պատուհաններ կը սահմանէ նոցա դէմ՝ որը մահացուցմունս պատուիրելով՝ հիմնալատակ կործանելու կը նկրտին զերկարամտեան գրութիւնը:

Այլուր ասէ Անուրամադտա. «Քեզ ասեմ, ո՛վ սրբակացոյ Զրադաշտ, որ ամուսին մի ունիս. վեհ է կանամբին քան զամուրի, տանուտէրն քան զայր անգերդաստան, զաւակաց հայրն քան զանորդի, կալուածատէրն քան զոր անտացուած: Վէնտիտատ զլ. Գ:»

Ճակատադրի կամ բախտի վարդապե-

տութիւնը շկայ բնաւ յԱւեսգա. կոյր և անդիմադրելի զորութիւն մը և կապեալ հրամանք՝ որոց պարտին հաղանդիլ աստուածքն ինքնին, հակառակ էր ամենին Զրադաշտայ աստուածաբանութեան և բարոյական քարոզութեանց: Բայց վերջերս բախտի հաւատքը մուտ և հաստատութիւն գտաւ Պարսից մէջ, ինչպէս որ Մայնո-Խրատի այլ և այլ զլուխներէն կը հետեւի. «Երբ 9000 ամբ լրանան, Արհմն պիտի օշնջանայ. և բարեպաշտն Սրոշ պիտի խորտակէ զբարկութիւն. և Միհր և Դամանանն անասման (Զրուանի աքարանա) և ոգին արգարութեան՝ որ ոչ երբէք դրժէ ումէք, և Բախտն և Բաշխը բախդի (պահօ-պահպ, որ շատ անգամ մասնաւոր հրեշտակի անձնաւորութիւն կ'անու) պիտի խորտակեն զհամայն արարածս Արհմնի: — «Ու իմաստից և ոչ իսկ գիտութեան ուժով մարթ է յաղթել բախտի. երբ կապեալ հրամանն հասնի, իմաստունը կը խելագարի, տգէտը խելահաս կ'ըլլայ, վատասիրտը՝ կտրիւ, կտրիւ՝ վատասիրտ, յեղգաբարդն՝ աշխատասէր, և աշխատասէրն՝ ծոյլ: — «Բախտն անդատին ի սկզբանէ հրամայեալն է. իսկ Բաշխը բախդի, այն զոր Խաղատը կը հալթհալթեն մարդկան՝ երբ սոքա հայցեն ազօթիք և բարի գործք (քիւրպա): — «Լաւ է իմաստութիւն քան զամենայն ինչս և զբարիս. իսկ բախտն իշխէ ի վերայ ամենայնի: զլ. 8, 23, 24, 27:

խօսին դռքա, որ չարագոյն ևս է քան զոր գրեցաք¹։
 զԱստուած ի խաչ ելեալ ի մարդկանէ քարոզեն, և զնոյն
 մեռեալ և թաղեալ, և ապա յարուցեալ և վերացեալ
 յերկինս։ Ո՛չ ահա ձեզէն իսկ արժան էր անդրէն դա-
 տաստան առնել վասն այդպիսի անարժան ուսմանց։
 Դեռք որ չարք են, ոչ ըմբռնին և տանջին ի մարդկանէ,
 թող թէ Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց. զոր
 ձեզ ամօթ է ասել, և մեզ կարի անհաւատայի բանք։

25. Արդ երկու իւրք կան առաջի ձեր. կամ արարէք
 բան առ բան նամակիդ պատասխանի, և կամ արիք ի
 դուռն եկայք, յանդիման լերուք մեծի հրապարակին²։

ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅՆ,

ՈՐՔ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԵՅԻՆ ՆԱՄԱԿԻՆ³

26. Թոմէփ⁴ եպիսկոպոս Այրարատոյ, Սահակ ե-
 պիսկոպոս Տարօնոյ, Մելեո եպիսկոպոս Մանազկերտոյ,

1. Մարդացեալ Աստուծոյ խաչելու-
 թիւնը և մեռնիլը (որ է ըսել Մագդե-
 զանց ըմբռնմամբ՝ Հարամանոյ յազթող
 ելլելը Ուրդգայ վրայ և զԱմենասուրբը
 մահուամբ պղծելը) մագդեզանց համար
 բոլորովին անիմանալի էր։

2. Այլագրենից դէմ խիստ միջոցնե-
 րու ձեռնարկելէ յառաջ հրովարտակ մը
 զրկել և այլ և այլ կրօնական հարցմանց
 պատասխան մի պահանջելը՝ Սասանեանց
 ժամանակ պետական սովորութիւն մի
 եղած կ'երևի։ Պահման Երազդի պարսկե-
 թէն օրինակին մէջ կը տեսնենք, թէ խոս-
 րով Կուշթեփան՝ Մագտուքեցոց ազանդը
 բանալու համար՝ ի ժողով գումարեց
 զառաջիկայս մեղպետաց և գիւնոց։ Յե-
 տոյ նամակ մը գրուեցաւ առ ազանդա-
 պեան Մագտաք, յորում մահ կը սպառ-
 նայր նմա թաղաւորը՝ եթէ չհաւանէր
 պատասխանել հարցուածոց ժողովոյն։
 Մաստաք յանձն առաւ. տասն կրօնական
 խնդիրք առաջարկուեցան նմա. բայց նա
 չկարողանալով և ոչ միոյն պատասխանը

տալ անմիջապէս, դատապարտեցաւ ի
 մահ։ Pahlavi texts by West, էջ 194,
 ճն. 2։

3. Միհրներսէհի նամակը Հայոց Մե-
 ճաց ուղղեալ էր. պատասխանը կաթո-
 ղիկոսը կը գրէ. խնդիրը կրօնական ըլ-
 լալուն՝ աւելի եկեղեցականաց կը վե-
 րաբերէր. բայց այդպիսի պատասխան
 մը զրեւն ալ համարձակութեան և ան-
 ճնուիրութեան կը կարօտէր, որ այն ժա-
 մանակի եկեղեցականաց քով պակաս չէր։

4. Անուանքս այս, թէպէտ տարբեր
 կարգաւ, գտանին և ի Փարպեցի. ի բաց
 առեալ զեպիսկոպոսն Մարգարէոյ՝ Եւ-
 զաղ, փոխան որոյ Փարպեցին գնէ « Զա-
 ւեն՝ եպիսկոպոս Մանանդաղ »։ Մա-
 նանաղի գաւառ է Բարձր Հայոց ի հիւ-
 սիսոյ Տէրսիմ լերանց, ուր թէքմանայ
 Վիճակին մէջ այժմ իսկ գիւղ մի կայ
 Մանանաղի անուն։ Ըստ Աւիշան վար-
 դապետի՝ գաւառը բաղկացեալ էր արդի
 թէքման և Շուշար վիճակներէ, իսկ
 Մարգարի կամ Մարդոյ աղի, այժմ

Եզնիկ եպիսկոպոս Բագրեւանդայ, Սուրմակ եպիսկոպոս Բզնունեաց, Տաճատ եպիսկոպոս Տայոց, Թաթիկ եպիս-

վարդո, և գաւառ Տուրուբերանի, ի հարաւոյ Տէրաթմ լերանց՝ որք բաժանեն զնա ի Մանանդուլ: Հաւանական է՝ թէ Մանանդի Բունաց բաժնոյն մէջ էր. վասն որոյ Եղիշեայ յիշածը աւելի ուղիղ կը թուի:

ՅՈՒՎԱԼՓ. Տնած էր վայոց Զորոյ գաւառին խողոցիմբ անուն գիւղը. կաթողիկոս էր Հայոց (441էն 5452), թէպէտ երէց ըստ ձեռնագրութեան, և նախագահ ժողովոյս. (Փարպեցի 106, 124, 207. Եղիշէ 3. Ը, 67. տես և Գենշապետի բրած գոյատանը):

ՄԵԼԻՍ կամ ՄԵԼԻՍԷՍ՝ կաթողիկոս եղաւ. Հայոց յամի Տ. 452. յետ նահատակութեան Յովսէփայ. (Փարպ. 333): Երկու Մանագիւրտ կան, երկուքն ալ երբեմն քաղաք եպիսկոպոսանիստ: Ա. Մանագիւրտ կամ Մմեկերտ ի ստորին Բասեան, յարեւելս հիւսիսոյ խորասանայ. Բ. Մանագիւրտ կամ Մանաւաղակերտ, այժմ Մլադիկերտ, յահէկէ Արածանույ և ի հիւսիսոյ վանայ ծովու, հին քաղաք Մանաւաղեան ցեղի: Երբ այդ ցեղի բնակիչն էր, Տրդատայ որդին խոտորով Բ տուաւ. զքաղաքս զայս (343ին) Աղլրիանոսի « մեծի եպիսկոպոսին, ամենայն սահմանօքն և գաւառական հանդերձ »: (Բագրեւանդ): Ի ԺԱ զարու պաշարեցաւ ի Տուրիւիւլ վայրապար և առաւ ապա յԱրփաւանայ և աւերեցաւ: Այնուհետեւ շրջաւ վերստին կանգնել: Դարերէ սեցած թանձր և հզօր պարիսպները՝ իրենց աշտարակօք և միջնաբերդաւ՝ թէպէտ կիսակործան, և կոփածոյ քարերու ահագին շէղջերն կը զկայեն տակաւին թէ հոյակապ և մեծատարած ոտան մի եղած էր ատենօք: Բնեռաձև և արարացի արձանագիրք, խաւաձև քանդակեալ վեմք որ պատերուն մէջ աղուցեալ կը մնան, և շատ մը

մարմարեայ գեղեցիկ շէրիմներ հայկական արձանագրութեամբք, նշանաւոր կ'ընեն զքաղաքս հնագիտաց համար: Յերգրումայ ի վան գնացող հանապարհին վրայ գտնուելով՝ վաճառաշահ կեդրոն մի եղած ըլլալու էր. գուցէ այսուհետեւ ևս ըլլայ: Բնագրոյս Մանագիւրտը Մանաւաղեանց նախնի Ստանն է, որոյ եպիսկոպոսը ժառանգական տանուաէր ալ եղած ըլլալու է քաղաքին:

Բագրեւանդ գաւառն՝ որ կը պարունակէ արդի Աւաշկերտ և Նահնգի վիճակներն, այն ահագին հրաբխային բաժակն է, որուն բոլորաձև կողերէն իջնող հոսանքն ի մի խառնուելով՝ կազմեն զԱրածանի. ի հուլոց հետէ նշանաւոր եղած էր կրօնական յիշատակօք: Անդ էր մեհնաշաւան Բագուան, հեթանոսութեան մեծ սրբավայրն, ուր կատարուէին և Նաւասարդի հանդէսք: Անդաւոր ծագեցաւ քրիստոնէական լոյսն այլ ձեռամբ Ոսկեանց. ի նմա բնակեցան Սուրիասեանք և վկայեցին. անդ առաջին անգամ մկրտեցաւ արքայն Տրդատ և հայ ազգն. անդ կատարուէր Յովհ. Մկրտչի մեծահանգէս տօնախմբութիւնը ի Նաւասարդի, որ փոխանակեց զնախկին հեթանոս հանդէսն: Վասն որոյ երբորդ արժող էր Բագրեւանդ. Եպիսկոպոսն է անուանին Եզնիկ, որ վարժեալ քաջ հելլէն գպրութեամբ (խորենացի Գ. Կ) և ճոխացեալ ասորերէն, երաւոյցերէն և պարսկերէն լեզուաց գիտութեամբ (Բագմաճէպ, 1893), գործակցեր էր Սահակայ ի թարգմանութեան Սուրբ զրոց և այլ և այլ մատենագրաց: Ժողովոյս գումարման տարին 60-64 տարեկան ըլլալու էր: Ասկէ ետքը շարագրեց « Եղծն Ազանդոց »:

ՍՈՒՐՄԱԿ՝ Բզնունեաց Եպիսկոպոս-Տանուտերն, զոր խորենացիք՝ « արծ-

կոպոս Բասենոյ, Քասու եպիսկոպոս Տարուբերանոյ, Երեմիա եպիսկոպոս Մարդաստանի, Եւզազ եպիսկոպոս

կէացի փառամոլ երէց» կը կոչէ. սա զնացեր էր ընդ նախարարս յարքունիս վլաամայ, շարախօսել «աղտեղի բանիւք» զարքայէն Արտաշէրէ և զմեծէն Սահակայ. և ի կենդանութեան իսկ հայրապետիս Կաթողիկոս կարգուեր էր յարքայից արքայէն (428ին). տարի մը այդ պաշտօնդ վարելէ յետոյ վանուուեր էր յաթոռէն նոյն ինքն նախարարաց ձեռք՝ որք բարձրացուցեր էին զնա յայն բարձր աստիճան: Այնուհետեւ «զիրոյ զաւառին Բզնունեաց Եպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եղիտ ունել ազգու»: այսինքն իբրեւ սեփականութիւն իւր ցնդին, քանզի Բզնունեաց նախարարութիւնը քննուած էր հարիւր տարուանէ ի վեր: Շմուեկի ժամանակն ալ ատելի դեր մը խաղաց (432-439), ու Մեսրոպայ մահուանէն ետքը (441ին) վերստին Կաթողիկոս անուանեցաւ ի Բագկերաւ, ու այդ պաշտօնդ անուանապէս վեց տարի վարելէ յետոյ, — քանզի վլաամ հաստատուեր էր որ Եկեղեցւոյ ընտրեալն իշխանութիւն ունենայ վարդապետութեան, բայց զայնս միայն կարեւորայ ձեռնադրել՝ որոց համար հաւանի պարսից զրան կարգած կաթողիկոսն, — թողուց զայն Գովսեփայ, որ արդեամբք հայրապետ էր շայտց: — Բզնունեաց մայրաքաղաքն էր Խլաթ:

Տայք՝ նահանգ յարեմուտս Սողանլու լերանց, ռոպի Օլթի — սուի և Ճսրոխի ջրերով: Տայք և Տարուն սեփականութիւն էին Մամիկոնեանց:

Բասեան, որ ի հնումն որպէս և այժմ բաժանի ի վերին և ի Ստորին, է հովիտն Երասխայ՝ սկսեալ ի Տէվէ-Պըշու լերանց ցկաղզուան: Որդ կամ Որդորու՝ երբեմն ոստան Որդունեաց (վերին Բասան) ի հիւսիսայ չասան Գալայի, եպիսկոպոսանիստ էր Խոսրովայ երկրոր-

դէն ի վեր: Կարելի ալ է սակայն՝ որ ի հինգերորդ դարու Բասենոյ եպիսկոպոսին աթոռը ի Մաննկերա (Ստորին Բասեան) եղած ըլլայ, այս վերջնոյս աւելի նոր ըլլալուն ապացոյց մի շունինք: — ԽԱԳԻԻՎ՝ Մեսրոպայ մահուանէն ետքը անոր տեղապահութեան պաշտօնը վարեր էր:

Տարուբերան է նահանգ՝ որ վանայ ծովուն հիւսիսային և արեմտեան կողմերը կը պարունակէր և կը ձգէր ցՏէրսիմ լեան, յորմա՛ն Տարուն, շարք, Բզնունիք, Ապահունիք, Աղիոփիտ, և այլն: Բայց սրովհետեւ Տարուն՝ Բզնունիք՝ Ապահունիք և Մարդաղի սուաննին եպիսկոպոսներ ունէին, Տարուբերանի եպիսկոպոսութիւնը մնացած զաւանները միայն ունէր:

Մարդաստան՝ գաւառ վասպուրականի, զոր Ալիշան վլաամեան Սեմանապատն համարէ, ի հարաւայ Արտազու: Արծրունեաց եպիսկոպոսը Մուշէ՛ պարակացի էր. Եղիշէ գաւ «երէց» ալ կ'անուանէ, նոյնպէս և փարպեցին. (Տես Գ. Բ, 19, մն. 3): Պէտք էէ շփոթել զսա ընդ Մուշէի տարօնեցւոյ՝ որ աշակերտ էր Մեսրոպայ և ընկերացեր էր իւր վարդապետին ի Գողթան, յորմամ սա յետ հնարելոյ զնշնապիրս, երկրորդ անգամ զնաց անդ ուսուցանել զընակիչս գաւառին. (Կորին, 14): Արծրունիք վասպուրական նահանգին մեծի մասին տէրն էին:

Ուրուշնիք՝ վանայ ծովուն արեւելեան հարաւային կողմը:

Մոկը՝ լեռնոտ գաւառ Կորճայց, ի հարաւայ ծովակին վանայ:

Վանանդ՝ ալթմեան կարսի գաւառը՝ Սողանլուի արեւելեան կողերով:

Ամատունեաց բնակչութեան տեղին էր Արագածոտն գաւառը:

Ամեկեացիք՝ գաւառ վասպուրականի ի

Մարդադույ, Մնանիա եպիսկոպոս Սինեայ, Մուշէ եպիսկոպոս Արծրունեայ, Սահակ եպիսկոպոս Ռչտունեայ, Բասիլ եպիսկոպոս Մոկայ, Գադ եպիսկոպոս վանանդայ, Եղիշայ եպիսկոպոս Ամատունեայ, Եղբայր եպիսկոպոս Անձեւացւոց, Երեմիաս եպիսկոպոս Ապահունեայ :

27. Այս ամենայն եպիսկոպոսք և բազում քորեպիսկոպոսք՝ և պատուական երիցունք՝ ի տեղեաց տեղեաց հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցւոյ միաբանք և միահաւանք, միահամուռ ժողովեալք ի թագաւորանիստ

հարաւոյ խօշազ գետոյ, այժմեան Քարպան վիճակ, յորում անուանի և հին ուխտատեղիք, Հայոց վանք։ Ազգակա՜նութեան անուններ, որպէս Եղբայր, Դատրիկ, Թոռնիկ, իբրև յատուկ անուն կը գործածուէին ի հայս, ինչպէս որ սովոր էր ալ Պարսից և Սեմականաց մէջ։ - Եպիսկոպոսացո՛ր՝ Բովսէփ, Մուշէ, Եղնիկ, Թաթիկ, Երեմիաներէն մին՝ գիտեմք որ յառաջին աշակերտացն էին Սահակայ և Մեսրոպայ։

1. Քորեպիսկոպոս է գաւառատեսուչ, այցելու գիւղից և գաւառաց. եթէ եպիսկոպոս իցէ և եթէ լոկ քահանայ՝ փոխանակ առաջնորդի. Chorepiscopus, regionis inspector. Քրիստոնէութեան առջի դարերուն մէջ երբ մեծամեծ քաղաքներէ հեռի գիւղից և աւանից մէջ նոր ժողով մը հաւատացելոց կազմուէր, այն տեղի քահանայն քորեպիսկոպոս անունը կ'առնէր, որ յունարէն ըսել է « գիւղական եպիսկոպոս »։ Սա բազմամարդ քաղաքաց եպիսկոպոսին նման՝ անկախ տեսուչ էր իր վիճակին հաւատացելոց։

Բայց երբ քրիստոնէութեան տարածուելովն և ընդհանրանալովն՝ եպիսկոպոսական թիւը հաստատուեցաւ, որ այլ և այլ ժողովրդապետութիւնս (paroisses) և ամբողջ գաւառս կը պարունակէր, եպիսկոպոսին իշխանութիւնը ամբողջն էր և քորեպիսկոպոսինը սեղմել

հարկ եղաւ։ Վասն որոյ 314էն ի վեր այլ և այլ ժողովոց մէջ հեռուէտէ որոշուէր էր՝ որ գիւղական եպիսկոպոսանք քահանայ և սարկաւազ չկարենան ձեռնադրել. վերջապէս Լատորիկէի ժողովը սահմաններ էր՝ որ այնուհետ քորեպիսկոպոս չձեռնադրուի բնաւ, և անոնց տեղ περιθευται անուամբ նախակերպագուին, որք ի դիմաց եպիսկոպոսին անոր պատկանող վիճակաց այցելութիւն ընեն։ Այս պատճառաւ հինգերորդ դարուն մէջ քորեպիսկոպոսութիւն չէր մնացեր Սիրիկոյ։ Գ. Յեղանակին Ղ. տնէն այլ յայտ է՝ որ թէպէտ անունը պահուէր էր ի Հայս, քորեպիսկոպոսը եպիսկոպոսին հրամանին ներքեւ պաշտօնեայք էին, զորս եպիսկոպոսը կ'անուանէր կամ կ'առաքէր ի տեսչութիւն ուր որ պատշաճ դատէր։ Տես և կանոնք Սահակայ ի Սոփերս հ.Վ. Բ. էջ 71, 82։

2. Յերիցանցա Փարպեցին յանուանէ յիշէ զՍ. Ղ. տնդ, զիտրէն ի Մրենեայ, և զԽաւթի, (տես ծն. 1 յէջ 173), և զսղանկիւն եւ զճրէտակերսն զՏէրն Աղան՝ վարդապետ Փարպեցւոյ և վանահայր Արծրունեաց և քեռի մեծին վահանայ Մամիկոնէի։ Երեց է քահանայ՝ որ կայ ի պալատան նախարարի, կամ յեպիսկոպոսարանի իբր խորհրդական եպիսկոպոսին՝ որուն փոխանորդ ալ կ'ըլլայ ի բացակայութեան նորա. Presbyter.

450 քաղաքն յԱրտաշատ, հաւանութեամբ մեծամեծ նախա-
րարացն¹ և ամենայն բազմութեամբ աշխարհին արարին
նամակին պատասխանի:

28. Թովսէի եպիսկոպոս հանգերձ ամենայն միաբա-
նելովքս ի մեծամեծաց մինչև ցփղունս, Միհրնբրսհի
մեծի հազարապետիդ² Արեաց և Մհարեաց՝ բազում
խաղաղասէր մօօք բազմասցի ողջոյն առ քեզ և ամենայն
սեծի սպահիդ³ Արեաց:

1. Թեպէտ իշխել հաւանութեամբ նա-
խարաց ըսելով կը շատանայ, ըստ
փարպեցւոյ կը գտնուէին ի ժողովին՝
Տէրն Արեւեաց վասակ, Տէրն Արծրու-
նեաց Ներշապուհ, վրիւ Մաղխազ,
Տէրն Մամիկոնեից և սպարապետն Հայոց
վարդան, Տէրն Վահագնեաց Գիւտ,
Տէրն Մոկաց Արտակ, Տէրն Անձեացեաց
Շմաւոն, Տէրն Ապահունեաց Մանէն,
Տէրն Վանանդեայ Առաւան, Տէրն Ար-
շարունեաց Արշաիր, Տէրն Ամատու-
նեաց Վահան, Տէրն Գնունեաց Առոմ,
Տէրն Պալուսեաց Վարազշապուհ, Տէրն
Աշոցայ Հրահատ, Տէրն Գիւմրաքսեից
Հմայեակ, Տէրն Արեղենից Գազրիկ,
Տէրն Առաւելենից փափազ, Վրէն Զիւ-
նական: — Ի սոցանէ վասակ, Գիւտ,
Մանէն, վարազշապուհ՝ յետոյ բրիտո-
նէութեան դէմ զենք վերուցին: Իսկ
վասակայ նիզակակիցներէն՝ Արտաշա-
տայ ժողովոյն ներկայ գտնուիլ չուզեցին
կամ չկրցան՝ Տէրն Ռշտունեաց Արտակ,
Տէրն Խորխոռունեաց Գաղիշոյ, Տէրն
Բազրատունեաց Տիրոց, Տէրն Գարեղե-
նից Արտէն, Իշխանն Ակեոյ Մնջուզ,
Տէրն Ուրծայ Ներսէս: Ուրեմն ներկայ
էին յԱրտաշատ 18 իշխակոպոսունք:
18 աւագ Տանուտեարք, բազում սե-
պուհք, քորեպիսկոպոսք, երէցք և աւագ
վանականք:

2. Հետեւինս կ'ըսէ՝ թէ Պարսից ար-
քունեաց մէջ պաշտօնեայք կային որոց
αζαρπατες անունը կը տրուէր. կտե-

սիսա ալ αζαρπατης կը զնէ: Բայց ընդ-
հանրապէս Բլոն և Լատին Մատենագիրք
սորա թարգմանութիւնը Χιλιαρχός, chi-
liarque կը գործածեն, որ նշանակէ
Գլուխ Հազարաց: Թեպէտ այդ անունը
գինուորական աստիճան մը կը ցուցանէ,
բայց մեր պատմիչներէ յայտնի է՝ թէ
քաղաքական աւագագոյն պաշտօնն էր,
և հազարապետը ամենայն իշխանութիւն
կը վարէր յանուն արքայի, Chiliarchum
qui secundum imperii gradum te-
nebat. Կոռն. Նեպոս, Կոռն, գլ. Գ:
Թապարի ալ կ'ըսէ՝ թէ Միհրնբրսհի
Պարսից մէջ ամենէն աւելի հանրածանօթ
պատուանունը հազարապետն էր (անշուշտ
գրչագրի սխալ մի փոխան հազարապետի),
զոր կը մեկնէ իբրեւ բազմութիւն ծառայից
Տէր:

3. Պրոկ. Սիրաճ 𐭪𐭣𐭥, բանակ, զօրք,
հեծելազունք. սիրաճաւար, սիրաճապետ
𐭪𐭣𐭥 սպասաւար, սպայապետ կամ
սպարապետ: — Սեպուհ ալ նոյն բառն
ելած է. պարսկերէն սիրահի 𐭪𐭣𐭥 է
զօրական, ձիաւոր, ասպետ, տանուտէր
քաղաքի կամ աւանի: Բայց սեպուհ ա-
նունը հայերէն՝ իշխանէն զատ տանու-
տէրական ցեղէ պաշտպատաց կը տրուէր:
Այդ միեւնոյն արմատոյ ալլիւալլ ձևերդ
Բահլալի ասօպար կամ ասօվար « ձիա-
ւոր » բառն ելած են, որ պարսկերէնի
մէջ ասօվար اسوار կամ սիւվար اسوار
և Հայոց մէջ ասպարապետ կամ սպարա-
պետ եղաւ: Ինչ որ ի սկզբան միայն

29. Ի նախնեաց ունիմք սովորութիւնն աստուածատուր պատուիրանաւ՝ աղօթս առնել ի վերայ կենաց թաղաւորի, և անձանձրոյթ խնդրել յԱստուծոյ վասն երկայն ժամանակաց դարա, զի խաղաղութեամբ վարեացէ զտիեզերական իշխանութիւնդ, զոր աւանդեալ է դմա յԱստուծոյ. զի ի դարա յերկար խաղաղութեանն և մեք առողջութեամբ և աստուածապաշտութեամբ կատարեսցուք զկեանս մեր:

30. Վասն նամակին, որ քո ի մեր աշխարհս տուեալ էր, յառաջ ժամանակաւ մի ոմն ի մոգպետաց, որ կատարեալացն էր ի դենիդ ձերում, և դուք առաւել քան զընութիւն մարդկան ի վեր համարէիք զնա, հաւատաց նա յԱստուած կենդանի յարարին երկնի և երկրի, և բան առ բան ելոյծ և իմացոյց ձեզ զօրէնս ձեր: Եւ իբրեւ ոչ կարացին բանիւ զդէմ ունել նորա, քարկոծեալ մեռաւ յՈրմզդէ արքայէ¹: Եւ եթէ հաւատարիմ համարիցիս զմեր բանս լսել, ի բազում տեղիս պղծէն յաշխարհիդ ձերում գտանին գիրք նորա, ընթերցիր, և անտի տեղեկանաս:

31. Այլ վասն օրինացս մերոյ, ոչ ինչ աներեցիք են, և ոչ յանկեան ուրեք աշխարհիս քարոզին. այլ համատարած ընդ ամենայն երկիր, ընդ ծով և ընդ ցամաք և ընդ կղզիս. ոչ միայն ընդ արեւմուտս, այլ և ընդ արեւելս, այլ և ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ և ի միջոցս² լի է հոծութեամբ: Ոչ ի մարդ ապաստան³, եթէ վերակացուս տարածեսցի ընդ աշխարհս, այլ ինքն յինքենէ ունի զհաստատութիւն: Ոչ առ այլովք վատթարօքն վեհ երեւի, այլ ի վերուստ յերկնուստ ունի զանսուտ օրէնսդրութիւնն. ոչ միջնորդաւ, զի մի է Աստուած, և

« հեծեալ » կը նշանակէր, վերջերը աւելի ընդարձակ ասմամբ ամենայն տեսակ զօրք կ'իմացնէր:

1. Երկու Որմզդդ կան Յաղկերս Երկրորդէ յառաջ. մին յաջորդեց Շապուհ Առաջնոյ՝ 271ին և թագաւորեց մէկ տարի միայն: Որմզդդ երկրորդ՝ որ Երկայնական Շապուհ Երկրորդի հայրն է, թագաւորեց 301-309: Բայց թէ ո՞վ էր այդ

մոգպետդ՝ որդի գրութիւնքն մեացեր էին 450ին, օտար պատմագիրք չտան ինչ հաւատաւ:

2. Հին ասենք իւրաքանչիւր ազգ գիւր բնակած աշխարհը կենդրոն կը համարէր երկրի:

3. Բազանս՝ ավաստամ. արդի պարկ. ماستا կամ استا) զոր պիտի հնչեն օստամ, օսդան, ավա + պա:

չիք այլ ոք բայց ի նմանէ, ոչ երկցագոյն և ոչ կրտսերագոյն: Ոչ սկիզբն առեալ յառնէք լինել Աստուած, այլ ինքն ինքեամբ մշտնջենաւոր. ոչ ի տեղւոյ ուրեք, այլ ինքն ինքեան տեղի. և ոչ ի ժամանակի իմիք, այլ ժամանակք ի նմանէ գոյացան. ոչ միայն քան զերկինս երկցագոյն, այլ և քան զկարծիս մտաց մարդկան և հրեշտակաց: Ոչ ձեանայ ի տեսիլ տարրեղէն, և ոչ անկանի ընդ տեսեամբ ական. և ոչ միայն ձեռին չգննի, այլ և ոչ ընդ միտս ուրուք հարկանի, ոչ միայն ընդ մարմնականացս, այլ և ոչ ընդ անմարմին հրեշտակացն. բայց եթէ ինքն կամի՝ իւրոց արժանաւորացն մտաց իմանի, այլ ոչ աչաց տեսանի. և մտաց՝ ոչ երկրաւորացս, այլ որ Աստուածն են հաւատացեալ ճշմարտիւ:

32. Եւ անուն նորա Արարիչ երկնի և երկրի, իսկ յառաջ քան զերկին և զերկիր, որպէս ինքնագոյ՝ ինքնաւորուն է: Ինքն անժամանակ է, իսկ արարածոցս յորժամ կամեցաւ սկիզբն արար լինելոյ, ոչ յընչէ, այլ յոչընչէ. զի ինչ՝ նա միայն է, և այլս ամենայն ի նմանէ ընչաւցաւ: Ոչ եթէ իբրեւ յետոյ իմացաւ և արար, այլ մինչ չեւ արարեալ էր նորա՝ ի կանուխ գիտութեանն իւրում տեսանէր զարարածս. որպէս և այժմ մինչ չեւ է գործեալ մարդոց բարի ինչ կամ չար, Աստուծոյ յայտնի են անգործք մարդոյն: Սոյնպէս և յայնժամ, մինչ չեւ էր արարեալ. ոչ խառն ի խառն ինչ ճանաչէր զանեղսն, այլ կարգեալ և յարմարեալ կային առաջի նորա իւրաքանչիւր մասանցն տեսակքն. իսկ մարդկան և հրեշտակաց՝ և տեսակքն և որ ի տեսակին լինելոց էին:

33. Եւ քանզի արարող զօրութիւն է, ոչ կարէր խափանել զնորա բարերարութիւնն մեր չարութիւնս. որպէս և եղև իսկ. և ունիմք դատաւոր զաջն արարչին: Ձեռք, որ զերկինս և զերկիր հաստատեցին, նոյնք և տախտակս քարեղէնս փորագրեցին և ետուն մեզ դպրութիւն՝ որ ունի զօրէնս խաղաղականս և փրկականս. զի գիտացուք զմի Աստուած արարիչ երեւելաց և աներևութից. ոչ այլ և այլ, իբրեւ թէ ոմն բարի և ոմն չար, այլ մի և նոյն և համակ բարի:

34. Բայց եթէ թուիցի քեզ չար ինչ գոլ յարարածս Աստուծոյ, ասա համարձակ. զի թերևս ուսցիս զճշմաւ

բիւնն բարի: Զգեա չար ասացեր. գոն և զհ.ք բարի, զոր և գու.ք և մեք հրեշտակս¹ անուանեմք. եթէ կամին՝ և զհ.ք բարի լինին, և եթէ կամին՝ և հրեշտակք չար լինին: Այդ և ի մարդիկ երեւի, և առաւել ի միոյ հօր որդիս. է որ հնազանդ և հպատակ է հօրն, և է որ չաւրագոյն քան զստանայ: Նա և ինքն իսկ մարդն առանձինն յերկուս բաժանեալ տեսանի, երբեմն չար և երբեմն բարի. և որ բարին էր՝ նոյն և չարացաւ, դէպ եղև՝ զի գարձեալ անդրէն ի բարի չընցաւ, և բնութիւնն մի է:

35. Բայց այն որ ասեան, եթէ վասն թղոյ միոյ մահարար Աստուած, վատթարագոյն² է պատառ մի մագալաթ քան զթուղ. ապա եթէ բան թագաւորին նկարի ի նմա, ո պատառէ զնա՝ մահու ընդունի զպատուհաս. իսկ արդ չար արժան է ասել թագաւորին. քաւ, ես ոչ ասեմ. այլ խրատ ի գործ արկեալ զայլս ուսուցանեմ: Բայնժամ էր Աստուած նախանձուտ, թէ չէր պատուիրեալ չուտել ի ծառոյ անտի. ապա եթէ յառաջագոյն զգուշացաւ, զգութ բնական սիրոյն իւրոյ յայանեաց նմա: Իսկ արհամարհելով մարդն՝ ընկալաւ զպատիժս մահուն:

36. Բայց այն զոր ասացեր, եթէ Աստուած ի կնոջէ ծնաւ, յայդմ՝ չէր արժան քեզ խորշել և փախչել. զի ահաւասիկ Արհմն և Որմիզդ ի հօրէ ծնան և ոչ ի մօրէ. որում եթէ քաջ միտ զնեա, և ոչ գու յանձն առնուա: Եւ միւս և այլ ծաղրագոյն քան զայդ. Միհր աստուած ի կնոջէ ծնանի, եթէ ոք ընդ իւրում ծնողին անկցի³:

1. Պրակ. ֆիրիզա ۴۷۳. Տես Ֆրաւարտին Երաշ. Եջ 138:

2. Արդի պարսկ. պատրար՝ է աւելի վատ, յոռի. ուստի արդէն բազդատական ըլլալուն վատրարագոյն աւելորդ գրութիւն մի է. բայց թէ հայ հեղինակաց և թէ բազանտ մատենից մէջ վատթար իբր սոսկ ածական դործածուած է: Վասն որոյ Միջնագարեան Պարսիկք ևս ասէին՝ վատ, վարար, վարարբիւմ, որ է վատթարագոյն. և և վատարտան մեռա-

նել, անցանել, վատանալ. վատտիլ՝ վատասիրտ:

3. Արդի համօրէն տպագիրքն զնեն. « Միհր աստուած ի կնոջէ ծնաւ, եթէ ոք ընդ իւրում ծնողին անկցի »: որ կը մեկնուի՝ երեւեկելի է որ մեկը ընդ իւրում ծնողին անկցի: Պ. Լանկուա կը թարգմանէ. Comme si quelqu'un pouvait avoir commerce avec sa propre mère. Արդ մեկնութեամբ ծնողդ Զքուանը կ'ըլլայ, ընդ որում մտանկելով

37. Այլ սակաւիկ մի եթէ ի բայ թողացուցանէիր զիբումն տէրութեանդ, և ընկերաբար գայիր ի պալ-

Որմիզդ՝ ունեցած էր զարեգակն, ինչպէս որ կը զբուցէ Եղնիկ (Տես ի վերոյ 161, և Եղնիկ էջ 138-142): Բայց մեր կարծեօք այդ իմաստը չկրնար տրուիլ սոսկ թէականով կցեալ պարբերութեանդ: Մնաց որ ծնունդն ի կնոյն է. Զքուանայ կարելի էր հայր կամ առ առաւելն մայր զբուցուիլ՝ իբր ծնող Որմիզդայ և Աբմենի. բայց կին անունը չէր կրնար պատշաճիլ նմա. և երբէք չէ նկատուած իբրեւ իզական էակ. մանաւանդ որ իբրեւ արու և հայր կը նկատուի միշտ, ինչպէս և աստուծոյ: Արդ հօր մը յղութեամբ զաւակի ծնունդ տալը որքան ալ ծաղրելի է, Եպիսկոպոստեան աւելի ծաղրելի վարդապետութիւն մը ի մէջ բերած ատենն Նին չէին կրնար ըսել թէ Միհր աստուած ի կնոյն ծնաւ, այս ինքն ի Զքուանայ՝ որ էր կին և ոչ այր:

Կոստանդնուպոլսոյ 1823ի տպագիրը գնէ. « Միհր աստուած ի կնոյն ծնանի, եթէ որ ընդ իւրում ծնողին անկցի », որ ըրեականաբար ուղիղ և հասկանալի է. և ասել է՝ թէ Միհր աստուած որ ըստ մագդեկն գենի որդի է Որմիզդայ, միշտ որ ընդ հայրն և ընդ մարդիկ, և բարեկամ՝ որ անգուլ և անքուն հսկէ վասն երջանկութեան արարածոց, և որ ամենուրեք գտանի, ամէն մայրենի առականօք վերադն կը ծնանի կամ յաշխարհ կու գայ և մարդկան ընակակից և ազգակից կ'ըլլայ: Կարելի չէ աւելի վրեժ գաղափար մը աւելի քստմեղի պղծութեամբ խանգարել: Զգարմանայ որ սակայն թէ զիշքդ պարսիկք այդքան հակառակ տարերօք կազմեցին այդ վարդապետութիւնդ. վասն զի արեանաստուծ երկաւորաց-միշտ անգամ մօր և որդւոյ, հօր և դստեր, եղբօր և քեռ, հասու և թոռի-զուգուութիւնք ամենաբարեի հոգեշահ և սուրբ համարեալ էին ի մագ-

դեղանց, և այդպիսի խնամութեանց արգելք ըլլալը աւելի մեծ մեղք էր քան զվաճման կրակն սպանանել: Տես Մայնո-Խրատ, Գլ. 19:

Եղնիկ իւր « Եղծ Ազանդոց » մէջ կ'ակնարկէ զվարդապետութիւնդ. (տես էջ 161): Գիւրին և տարբեր փաստերով ալ հաստատել մեր ընտրած ընթերցումը:

Նախ ուշ գնենք, որ Եպիսկոպոստեանք Միհրեքոսէի կ'ըսեն՝ թէ Աստուծոյ (Քրիստոսի) ի կնոյն՝ այս է ի Մարեմայ ծնանելուն պէտք չէ զարմանայ, քանի որ Պարսիկք ալ Միհր աստուծոյ համար զնոյն ասեն: Երկրորդ՝ երբ նիւթական արարածոց համար Աստուծոյ տարած հոգը և խնամքը բացատրելէ ետքը, առ մարդս ունեցած սիրոյն, այսինքն Քրիստոսի յաշխարհ գալուն և մարդկան հետ ապրելուն և նոցա համար շարաբուեալն կ'ուզեն պատաստել զՄիհրեքոսէի Պարսից մեծ իմաստնոց միզն խօսքը ի մէջ կը բերեն՝ թէ « Միհրն աստուած մայրածին է ի մարդկան և բազումք աստուածաբանակ: Մայրածին՝ չէ սոսկ « կառնեցածին », այլ ի մայրենի առականաց ծնեալ. և աստուածաբանի՝ քանզի ըստ Աւետգայի՝ Միհր աստուած Որմիզդայ ըստեղծած զաւակն էր, ինչպէս ի Հայո՝ « Որդի Արամազդայ »: Ասելն ընդ Պ. Լանկուայի. *Le Dieu Mihr était né d'une mère parmi les hommes*, թարգմանութիւն չըլլար:

Զերեիր ևս՝ որ Միհրայ մարդեղութեան վարդապետութիւնը քրիստոնէութեան ժամանակ հետուած ըլլայ Պարսից մէջ: « Պարսից մեծամեծները, կ'ըսէ Փիլոն Երբայեցին (որ Քրիստոսէ 20-30 տարի յառաջ ծնած էր, և իբր իւր ազգակցաց կողմանէ զեսպան կ'երթար առ Կալիքուլա կայսրն Հռոմէայ, 40ին եօթանասնամեծն էր), մտերմուն հետ կ'ա-

քար, գիտեմ՝ զի իբրեւ այցովդ ամենայնիւ յոյժ իմաստուն ես¹, և վասն ծննդեան Տեառն մերոյ ի սուրբ կուսէն՝ ոչ աւելարանութիւն համարէիր, այլ առաւել քան զարարչութիւն յոչընչէ զաշխարհս՝ մեծագոյն զվերջին փրկութիւնսն իմանայիր, ազատութեան մարդոյն զյանցաւորութիւնն զնէիր, և բարերարութեանն Աստուծոյ՝ զազատութիւնն ի ծառայութենէ:

38. Քանզի յորժամ լսես՝ եթէ յոչընչէ արար Աստուած զամենայն աշխարհս, բանիւ ծնունդ իմաստիւր զարարածս: Իսկ քանզի Աստուած որ զայս մեծ մարմինս առանց չարարանաց ծնաւ, ապաքէն իբրեւ զհայր գութունի ընդ սմա: Զի որ ինքն անապական է, և զարարածս առանց ապականութեան ծնաւ. իսկ սա կամօք զլորեալ ապականեցաւ, և անձամբ ևս ոչ կարէր կանգնել կալ ի վերայ ոտից: Վասն զի էր ի հոգոյ, անձամբ անձին աւարեալ՝ անդրէն ի նոյն բնութիւն դարձաւ. իբրեւ ոչ եթէ յօտար զօրութենէ չարի ինչ ընկալաւ ուրուք զպատիժս պատուհասին, այլ ի յիւրմէ հեղգութենէն չլսել բարերար պատուիրանին, խրատեցաւ ծառայական մասնն մահուամբն՝ զոր կրեաց յանձն իւր:

մուսնանան, և այսպիսի ամուսնութենէ ծնած զաւակները աւելի ազնուատու՞մ կը համարին քան զայլ համբըն մարդիկ. նա մանաւանդ կը մեծարեն զնոսա, որպէս ասենն, իբրեւ արժանաւորս վեհագոյն բազաւորակն պատուոյ (digne de la plus haute autorité souveraine). Յազգս Մանական օրինաց, Գ:

Մայնօ-Խրատի մէջ խոհական Ասին կը հարցնէ իմաստութեան Ոգւոյն. « Բարի գործոց ո՞րն ամենէն մեծ է և ամենէն լաւն (վե՞ճ) »: — « Մեծագոյնն ի բարի գործս (բիրպա), կը պատասխանէ Ոգին, Առատաձեռնութիւն (սուտի). երկրորդ՝ հշմարտախօսութիւն (բասրի) և մնա ազգակցաց խնամութիւնք (քաեղփօտար). երրորդ՝ Խղանակային տօնք (կաճանպտր). չորրորդ՝ զհամայն կարգս պաշտամանց կատարել (համա տիւն ետչգա). հինգերորդ՝ և այլն: Գիտեւի է՝ թէ հշմար-

տախօսութիւնը որ ի Միհր աստուած կ'անձնաւորի, ազգապիղծ ամուսնութեանց հետ ի միասին կը յիշատակի իբրեւ երկրորդ առաքինութիւն: Տես և զՄիհր-Խաշդ յէջ 136-138:

1. Այս գովասանքս շողորթութեան համար ձրիապէս տրուած չեն. Թապարի կ'ըսէ՝ թէ Միհրնեքսեհի կարգէ դուրս իմաստուն ըլլալուն համար զնա « ներպետան ներպետ » կոչեցին. վասն զի հէրպէտ խելացի մարդոց կը զրուցուի. հատ. Բ, 194: — Հէրպէտ է հմուտ ի գիրս Օրինաց: Կրճատեալ է սա ի հնագոյն տէրրաբախդի (բստ Պ, Հարլէզի՝ տէրրա՝ doctrine + բախդի՝ maitre, պետ) անունն. և սոցա լծորդ կը թուին մեզ մեր « վարպետ և վարդապետ » բառերը: — Պալլար, պրակ, փայլոր քննմարտ, պատերազմ, կռիւ:

39. Արդ եթէ զմահ չար աստուածն արար, զինչ գոյացութիւն երեւի մահու ի միջի. և ոչ ինչ. բայց զբարի Աստուծոյ զարարածն խանդարեաց: Եթէ այդ այդպէս է, նմա և բարի իսկ ասել ոչ մարմնի, այլ կիսազործ ապականացու: Եւ որոյ աստուծոյ արարածքն ապականելիք են և եղծանելիք, նմա անեղծ Աստուած չմարմնի ասել: Տի օ՛ն անդր թողէք զյիմարութեան զբարբանջմունսդ: Միոյ աշխարհի երկու դեհապետք¹ ոչ լինին, և ոչ միոյ արարածոյ երկու աստուածք: Եթէ ժպրհեսցին և լինիցին երկու թագաւորք միոյ աշխարհի, աշխարհն եղծանի և թագաւորութիւնքն խանդարին:

40. Աշխարհս նիւթեղէն է, և նիւթքս սրիչ սրիչ են և ընդ միմեանց հակառակ. մի է արարիչ հակառակորդացս, որ ածէ զսոսա ի սիրելութիւն հաւանութեամբ. սրպէս մալեալ կակղէ զճերմութիւն հրոյն՝ օգոյս հոխութեամբ² և զապառու՝ բրտութիւն օգոյն՝ հրոյն հոսանդմամբ, սոյնպէս և զմանրամաղ փշխացեալ հողս՝ ջրոյն սալայտտակ տրամայեալ հողոյն կալմամբ:

1. 'Գեհապետ' տիմ 42 կամ տիմա զապառու՝ բրտութեան օգոյն 2: Բազմես

կոչ պարսկ. նշանակէ բազար, գիւղ. ուստի տիմարն կամ տիմքան՝ գիւղական, կալուածաւոր: Բայց Աւետայի մէջ տաննու, որոյ կրճատումն է տիմ, նշանակէ «կրկիր, աշխարհ, նահանգ»:

տաննու-բտիկի՝ «գեհապետ» 2: Բահլա-ի-բաղանտ բառարանին շինուած անունը այդ վերջի բարդեալ բառը սեղմուեր ու տանի-բատ եղեր էր, իսկ Բաղանտ մատենից մէջ՝ տանն վատ, զոր

Պիւրհանի-Վաթի կը սահմանէ. ինքեակալ իշխան վեհագոյն քան զայլ իշխան: Եղիշէ ալ սոյն իմաստով գործածած է. որովհետեւ քիչ մը ստորեւ գեհապետ բառի տեղ թագաւոր անունը կը դնէ: Բազարտէ գաղթեալ Վիոյ իշխանութեան երկու թագաւորք ոչ լինին» 3. Բ, 61:

2. Բեհոդոսիոյ տպ. «օգոյս նոխու-բտմբ և զապառուին բրտութեան օգոյն 2: այլ տպագիրք՝ «օգոյս նաւանութեամբ,

ախարուն՝ որպէս հայերէն «ապառու» է անական, և նշանակէ՝ անյարմար, անկարգ, ապօրէն, չար, դժոգակ, և սորա հակառակն ֆրարուն կամ ֆրարուն՝ պատուական, բարի, օրինաւոր. ասի՝ տատ ու այլիկի ախարուն՝ օրէնք և սովորք դժոգակք. վարունի ախարուն՝ անկարգ ջանկութիւն. ախարուն գրեկեկի՝ ապառու՝ խօսք, բանք: Ի և ախարունի գոյական՝ անկարգութիւն, ախօրէնութիւն (տես Մայնո-Խրատ Glossaire):

Ճիշդ զայդ խորհրդածութիւնքը կը զբոնես յեղիկ. «Իբրեւ գկառս իմն լծեալ ի շորից երկվարաց զաշխարհս տեսանեմք, ի ջերմութենէ, ի ցրտութենէ, ի դամբութենէ և ի խոնաւութենէ. և զօրութիւն իմն ծածուկ կառաւար, որ զշորս կաղեցողսն ընդ միմեանս ի հալտութեան և ի հաւանութեան պահեալ նուանէր» էջ 17:

41. Զի եթէ միաբանէին տարերքս, գուցէ որ ի կարճամտաց և Աստուած անապական զստա կարծէր, և թողեալ զարարիչն՝ արարածոյս զերկրագագնթին մատուցանէր. վասն այնորիկ որ արար զսա, զգուշացաւ յառաջագոյն. զի հայեցեալ մարդիկ ի յանդիմանութիւն ապականացու տարերացս, անապական միայն զկառավար սորա իմացին, զմի և ոչ զերկուս. զնոյն արարիչ չորեքդին նիւթոյս՝, յորմէ ամենայնքս ծննդագործին հրամանաւ արարողին իւրեանց: Եւ շրջագայութեամբ՝ չորիւք յեղանակօք կատարեալ գործեն զտարեւոր սպասաւորութիւնն². և չորեքեան հային կամաց ակնարկելոյ արարչին իւրեանց. և անզգայութեամբ լծեալ են ի գործ հարկաւորութեանն՝ չյափշտակելով զկարգ պատուոյն ի միսեանց:

42. Եւ ահա պարզաբար ասացեալ գիւրատար լուսաւորութիւն յականջս ամենեցուն: Զի այն որ հուրն է, գոյացութեամբ և զօրութեամբ խառնեալ է յերիւն եւս մատուցս. իբրեւ գտանի ջերմութիւնն յոլովագոյն ի քարինս և յերկաթս, և սակաւագոյն յօդ և ի ջուր, և ինքն առանձին ուրեք ոչ երեւի: Իսկ ջրոյն բնութիւն գոյ առանձինն, գոյ և ի խառնուածսն երկոյն ևս մասանցն. յոլովագոյն հոգաբոյսս և սակաւագոյն յօդ և ի հուր: Իսկ օդն թափանցանց է ընդ հուրն և ընդ ջուրն, և ի ձեռն ջրոյն ընդ կերակուրս աճեցանկանս³:

43. Եւ այսպէս խառնեալ են տարերքս այս, և գոյա-

1. Այս է հող, ջուր, օդ, հուր:

2. Միեթմարեանց և թէոգոսիոյ տպագիրքն գնեն. « Եւ շրջագայութեամբ չորեք յեղանակք կատարեալք՝ գործեն զտարեւոր սպասաւորութիւնն ». որ անշուշտ գրագրի սխալ է. խօսքը չորից տարերց վրայ է և ոչ եղանակաց: Հեղինակը ըսել կ'ուզէ, թէ տարերք շրջագայութեամբ՝ չորից յեղանակաց միջոցաւ կատարեալ գործեն զտարեւոր սպասաւորութիւնն, այս է՝ թէ գարնան ծագիկ կ'ըլլան, յետոյ տեւեմ՝ պտուղ՝ հող և այլն: Անմիջապէս ետքը գրուած « և չորեքեան » ալ տարերց կը պատկանի:

Կոստանդնուպոլսոյ տպագիրը ունի՝ « և շրջագայութեամբ չորիւք յեղանակօք կատարելագործեն զտարեւոր սպասաւորութիւնն »: Միեթմարեանց մէկ գրչագիրն ալ գնէ՝ « չորիւք յեղանակօք »: Այս զանազան ընթերցութեանք բազադրելով և առանց մեր կողմանէ բան մ'աւելցնելու՝ ուղղեցինք որպէս ի վերոյ:

3. Այս և ասկէ առջի պարբերութիւնը գեղեցիկ ապացոյց մը կրնան ըլլալ, որ մեր Եկեղեցւոյ Հաբը այն ժամանակի բնական իմաստասիրութեամբն ալ պարագիւր էին ու քաջ մշակեալ մշտաց տէր էին:

յեալ իբրեւ զմի մարմին, և ոչ կորուսեալ զխրաբանչիւր բնութիւնս, և ոչ երբէք զկայան առեալ հակառակութեամբ, հայելով ի մի իշխանն՝ միխառնն¹, որ զխառնութեան յարմարեալ կազմէ առ ի բնակութիւն կենդանեաց ամենեցուն, և տեսչութիւն յարակայութեան բոլոր աշխարհիս:

44. Իսկ եթէ առ անբան աշխարհս այսպէս հոգ տանի Աստուած, որչափ ևս առաւել առ բանաւոր աշխարհս՝ մարդս: Զոր և ձեր ոմն քաջ յիմաստնոյն ասաց, եթէ Միհրն աստուած մայրածին² է ի մարդկանէ, և թագաւոր աստուածազաւակ է և համհարզ քաջ եթներորդաց աստուածոց: Եթէ հաւատալ արժան է առաւպելարանութեանդ, զոր դուք և գործովք իսկ կատարեալ ցուցանէք ի զենիդ ձերում, մեք ոչ ևս առաւել լացն հաւատամք, այլ աշակերտք եմք մեծին Մովսիսի մարդարէին, ընդ որում Աստուած խօսեցաւ ի մօրենւոյն ի Սինէ և զէմ՝ յանդիման օրէնս գրեաց և ետցնաւ. և ծանոյց զնիւթեղէն աշխարհն իբրեւ զարարածս, և զիւր աննիւթ էութիւնն՝ արարիչ նիւթոցս յոչընչէ. և զերկիրս երկրաւորօքս և զերկինս երկնաւորօք ծանոյց նմա, զի գործք ձեռաց նորա են: Բնակիչք երկնի՝ հրեշտակք, և բնակիչք երկրի՝ մարդիկ, բանաւոր՝ մարդ. և հրեշտակ միայն և Աստուած ի վեր քան զերկինս և զերկիր:

45. Եւ ամենայն արարածքն անբանութեամբ կատարեն զհրամանս պատուիրանի նորա, ոչ երբեք անցանեն ըստ եղեալ սահմանն իւրեանց. բայց մարդ և հրեշտակ ազատ թողեալ ի կամս անձին իւրոյ, քանզի մտաւորք են, եթէ կայցեն ի հրամանի նորա՝ անմահք են և որ-

1. Կ. Պոլսոյ տպ. միախառնն. իմա՝ ամենայն տարերք միատեղ՝ իրարու խառնուած: Թէոդոսիոյ տպ. զնէ՝ « ի մի իշխանն յանխառն », իբրեւ բացայայտիչ իշխանի՝ այս է Աստուծոյ: Տես Եղնիկ 17-18:

2. Տես յէջ 232. Են. 3: — Համհարզ քաջ երկերորդաց աստուածոց. այս է Որդիւն և նորա վեց խորհրդակցաց

կամ ամէշաբանտից. (Տես յէջ 121-123, 131, 136): Կարգի թուականդ եօթնէրորդ՝ գործածուած է աստ իբր պարզ թուական անուն եօթն. Տես Վերակ. հայ. Բագրատունւոյ, 151: — Համարզ از محمد է իրարու զաղանիքը զիացող, խորհրդակից, մտերիմ: Բազ է զաղանիք: Եղիշէ կը գործածէ ևս իբրեւ նիզակակից, արբանեակ, թիկնապալս:

գիք Աստուծոյ: Զբոլոր արարածս տուեալ է ի ծառայութիւն, զերկիրս մարդկան և զերկինս հրեշտակաց, ապա եթէ ստունգանիցեն և անցանիցեն ըստ հրամանաւ, զընդդէմն զործեսցեն Աստուծոյ, յիւրաքանչիւր պատուոցն զանարգանս ընկալցին. զի երեսացի տէրութիւնն անրամբաս, և յանցաւորքն ամօթալից յանցանացն:

46. Իսկ եթէ դու ի տգիտութեան վրիպեալ ես, ես որ հաստատունս գիտեմ՝ ոչ կարեմ՝ գալ զկնի քո մուրթութեանդ: Եթէ աշակերտիմ՝ անուամբնութեանդ, երկոքինս յանդիւտ կորուստն մատնիմք, թերեւս ես չարագոյն քան զքեզ. քանզի վկայ ունիմ ինձ զինքնառաց ձայնն Աստուծոյ. Ծառայ, ասէ, որ ոչ գիտէ՝ զկամս տեսուն իւրոյ, և արժանի գանի ինչ գործ գործէ, բմպել բմպէ գան, այլ սակաւագոյն. Իսկ որ տեղեկագոյն է կամաց թագաւորին, և յանցանէ ինչ առաջի նորա, առանց բարեխօսի բազմապատիկ տանջի:

47. Արդ աղաչեմ՝ զքեզ և զամենեւեան՝ որ ընդ քոյով իշխանութեամբ ես, մի դու ընդ իս բազմապատիկ տանջիւր, և ոչ ես ընդ քեզ սակաւագոյն. այլ ես և դու և ամենայն բազմութիւնդ հանդերձ արի թագաւորաւդ այնպէս աշակերտեսցուք աստուածային գրոց, զի ի տանջանացն ապրեսցուք, և զգծսխա արհամարհեսցուք, և յանչէջ հրոյն զերծանիցիմք, և զարքայութիւնն ժառանգիցեմք, և անցաւոր կենօք զանանց մեծութիւնն անվախճան ունիցիմք: Բայց յորմէ դուդ զարհուրեալ ես՝ գիւրահաւան լեր, և վազվազակի աշակերտիս ճշմարտութեանն:

48. Ոմն ի հրեշտակաց յանմահիցն գնդէն ստամբակեալ և ի բաց գնաց յերկնից. ի մեր աշխարհս եկեալ՝ պատիր բանիւք և սուտ խոստմամբ զանկնեղի յոյսն առաջի գնէր, իրրե տղայ մանկան, անսիրձ և անկիրթ նորաթեք մարդոյն, ի վեր հայեցուցանելով զմիտս նորա ուտելով ի պտղոյ ծառոյն, յոր հուպն չհրամայեաց երթալ, զի լիցի աստուած: Իսկ նորա մոռացեալ զպատուիրանն Աստուծոյ, խաբեցաւ զկնի մուար խաբէութեանն. կորոյս զոր ունէր զփառս անմահութեանն, և չհասաւ երազայոյս կարծեացն: Վասն որոյ և մերժեալ

ի կենաց տեղոյն, ընկեցաւ յաղականելի աշխարհս՝ յուրում և դուքս էք բնակեալ այժմ, և ցնորեալ մոլորիք զկնի նորին խրատտուի. ոչ ես ուտելով ի պատուիրեալ ծառոյն, այլ վարարածս աստուած ասելով, և անխօս սարերցս երկիր պագանելով, և անորովայն գիւաց կերակուր մատուցանելով և յարարչէն բոլորեցունց ի բաց լինելով :

49. Ոչ յագի չար խրատտուն, այլ կամի՝ զի քան զինքն չարագոյնս արասցէ: Քանզի դեքն ոչ եթէ բռնաբար զք վարեն ի կորուստ, այլ զմեղսն քաղցրացուցանեն ի կամս մարդոյն, և ողորմեալ որսան զանուամենս ի խաբէութիւն, որպէս բազում մարդիկ զընկերս իւրեանց ի գողութիւն և յաւազակութիւն. իբր ոչ եթէ բռնի ինչ վարելով, այլ պատիր խաբէութեամբ տան գործել բազում չարիս, զոմանս ի կախարդութիւն և զոմանս ի պոռնկութիւն և զոմանս յանժիւ ի բազում յոյլ իրս աղտեղութեան: Եւ արդար դատաւորօք՝ վրէժ անուն մահու չափ. իբր ոչ եթէ բարի աստուծոյ դատաւորք իցեն բարեգործ, և չարին՝ չարագործ. զի բազում անգամ է՝ զի ի բարի մարդկանէ չարք լինին, և յետոյ ի չարագունից անտի կատարելագոյն բարիք:

50. Եւ դատաւորք ստոյգ, որք դատին զչարագործս՝ ոչ եթէ չարք անուանին և չարչարիչք, այլ յոյժ բարիք և բարեգործք. և ընտրիւն մի է, և ոչ երկու. իսկ ի միոջէ անտի գործք երկուութեան երեկն. ոմանց սատակիչք, և ոմանց պարգեւատուք: Եւ եթէ առ մարդիկ այս պաշտի ի ձեռն թագաւորական վիճակին խրատու խնամ՝ տանել իւրում իշխանութեանն, որչափ ես առաւել Աստուծոյ բոլոր աշխարհս, որ ընդ ամենեցուն կեանս կամի, և ոչ զմահ: Իսկ ուր բազմացաւ յանցաւորութիւն, տանջեաց զամենեւեան մահուամբ. իսկ ուր եղի ունկնդրութիւն հնազանդութեան, չնորհեաց պարգեւ անմահութեան:

51. Այն է ճշմարիտ Աստուած՝ բոլորեցունց մեր աւարիչ, զոր դու աներեսանակ արձակ բերանով՝ անահ

աներկիւղ համարձակ հայհոյես. թողեալ զՅիսուս Քրիստոս զփրկական անունն, փանդուրակայ¹ որդի անուանես և մարդ մոլորեցուցիչ կարծես, և զերկնաւոր փրկութիւնն աղաւաղես և անարգես ի կորուստ անձին և բոլոր աշխարհիս: Զոր տալոց և հատուցանելոց ես զանանցական վրէժ տանջանացն յանշէջ հուրն սպառնացեալ գեհենին, հանգերձ ամենայն գործակցօք քոյովք,

1. Հայկական բառարանը հին բառարանն առնելով՝ կ'ըսէ թէ փանդուրակ

նշանակէ « հիւան »: Բայց այդ մեկնութիւնդ տրիշ փաստ մը չունի, բայց եթէ այն՝ որ Ս. Զովսէփ հիւանութեամբ կը զբաղէր: Պ. Էռնէստ Ռընանի առ Պ. Լանկուա հազորգած տեղեկութեանց նայելով՝ Հրէից մէջ հին աւանդութիւն մը կար, որոյ սկիզբը մինչև երկրորդ դարը կ'ելլէ, ըստ որում զՅիսուս Քրիստոս Panthéros անուն մարդոյ միոյ զաւակը կը համարէին: Կելլոսս առաջին եղաւ՝ որ այդ բանաբանն ի դիր առաւ. (Որոգիւնէս « ընդդէմ Կելլոսայ » 1, 28, 32): Այս Բանթերոսի առասպելական պատմութեան վրայ հիւսեալ են թալմուտի Քրիստոսի վրայօք կցկցած խօսքերը, միանգամայն Սէֆէր թօլէտօթ Էշու անուն հռչակաւոր առասպելական գրութիւնը՝ որ թալմուտէն վերջը շարագրեցաւ: Ժիշ գարու գերմանացի գիտնականներէն Վալէնտայլ՝ Սէֆէր թօլէտօթի թարգմանութիւն մի հրատարակած է հանդերձ բնագրով, յորում առանձին բանախօսութեամբ կը հերքէ անոր մէջ գտնուած զրպարտութիւնքը: Վոլթէր ալ կը ծաղրէ այդ անխառն առասպելաբանութիւնդ իւր *Epître sur la Calomnie* անուն քերթուածոյն մէջ. Տես և Պալլի Բառարանը Schomberg, ծանօթ. A.

Բայց զարմանալի է՝ թէ պարսկերէն բառագրոց ոմանց մէջ է փանտուրա կամ փանտարա 𐭯𐭥𐭭𐭥 որ երկու նշանակութիւն ունի. Ա, այր տխմար, Բ, սուտ՝

կեղծեալ տղայ, enfant supposé. Է, և փիւտարա 𐭯𐭥𐭭𐭥 զոր մարթ է ևս ըն-

թեանուլ փանտարա՝ կարծիք, ջնորք, երեակալութիւն: — Պարսկերէնի և հայերէնի հասարակ՝ նոյնանիւ և նմանաձայն բառից մէջ, անոնք որոց պարսկերէնը ա, է, ի, ու ձայնաւորով կը վերջանայ, հայերէնի մէջ շատ անգամ ալ, իկ, ուկ վերջաւորութիւնը կ'առնուն, նեւա, նիզա, բարի, կոնա, բարսի, նիւտի՝ կ'ըլլան համակ, նիզակ, պարիկ, զունակ, պարսիկ, հնդիկ: Հայկական ձևից քան զարդի պարսկականը հնազոյն ըլլալը անկէ ալ յայտ է՝ թէ Բաշլաի մատենից մէջ այդ բառերդ քով կը վերջանան. ասկէ զատ նոյն ինքն արդի պարսկերէնի մէջ կան այլ և այլ բառեր՝ որ տակաւին այդ ձևդ կը կրեն, թէպէտ շատ գործածական չեն. այսպէս դադիք կամ դաթիք՝ տաճիկ, զանտիք՝ զանդիկ, սիֆրաք՝ սպիտակ, որոց աւելի գործածուած ձևն է դադի, զնտի, սեֆիտէ: Եւայրի կէնդ՝ որ մերթ Աւետալի աքա վերջաւորութեան կրճատումն է, երբեմն ալ եզակիի նշան սեմական լեզուէ մըտած, այդպէս մեկնուելէ յետոյ, փանտուրա և « փանդուրակ » մի և նոյն բառն ըլլալուն տարակոյս չմնար: Հրէից Panthéros հինգերորդ դարուն պարսկերէնի մէջ՝ կեղծիք, ստութիւն, այր տխմար նշանակեց. կամ զպարսկական անունդ Հրէայք երկրորդ դարէն ի վեր իբրև յատուկ անուն գործածեցին, կարելի չեղաւ մեզ ստուգել:

առաջնութիւնը և միջնութիւնը և վերջնութիւնը¹։ Այլ մեք այսպէս գիտեմք զԱստուած, և ի սոյն հաւատամք յաներկբայս։

52. Եւ որ արար զաշխարհս, նոյն եկն և ծնաւ ի սուրբ կուսէն Մարիամայ, յառաջագոյն նկատելով մարգարէիցն, առանց իրիք պատճառանաց մարմնաւոր կարգի։ Որպէս յոչնչէ արար զայս մեծամարմին աշխարհս, սոյնպէս առանց իրիք մարմնական միջնորդի առ զմարմինն յանտրձ կուսէն ճշմարտիւ, և ոչ առ ստուերագիր² երևմամբ։ Էր Աստուած ճշմարտիւ, և եղև մարդ ճշմարտիւ. ոչ ի լինելն մարդ՝ կորոյս զաստուածութիւնն, և ոչ ի կալ մնալ Աստուած՝ աղաւաղեաց զմարդկութիւնն, այլ նոյն և մի։ Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զանտեսանելին և մերձենալ յանմերձենալին, եկն եմուտ ընդ մերով մարդկութեամբս, զի և մեք մտցուք ընդ նորա աստուածութեամբն։ Ոչ անարգանս ինչ համարեցաւ զգեներւ զիւր ասեղծուած մարմինս, այլ մեծարեաց իբրեւ աստուածաստեղծ զիւր զործ։ Ոչ առ սակաւ սակաւ շնորհեաց ինչ տմա զանմահութեան պատիւն, իբրեւ զանմարմին հրեշտակաց³, այլ միանգամայն զբոլոր բնութիւնն մարմնով՝ շնչով և հոգւով զգեցաւ, և միաբանեաց ընդ աստուածութեանն, միութիւն, և ոչ երկուութիւն, և այսուհետեւ մի գիտեմք զաստուածութիւնն, որ յառաջ էր քան զաշխարհս, նոյն և այսօր։

53. Այս Յիսուս Քրիստոս՝ որ յիւր մարմինն փրկեաց զբոլոր աշխարհս, սա եկն կամաւ ի մահ. և որպէս ինքն աստուածութիւնն գիտէ, թանձրացաւ յանաբառ կուսէն և ծնաւ և պատեցաւ ի խանձարուրս և եղաւ ի մնոր, և շարժեաց ամ զմեզս յարեւելից⁴, յերկրպագութիւն, սնաւ իբրեւ զտղայ կաթամբ, աճեաց և մեծացաւ սոմ

1. Այդպիսի խիստ յանգիմանութեան պատճառ մը տուած չըլլար Միհրնէրսէի իւր նամակին մէջ, եթէ տպագրոց մէջ պակաս մը շեմագրերնք։ Տես ի վերոյ 22, Ցն. 1։

2. Միթի՞ առստուերագիր, մէկ բառ. է՛ պոլսոյ տպ. առ ստուերագիր՝ որպէս եղաք, թէ ող. տպ.՝ միայն ստուերագիր։ Առ մեզի սոսկ նախդիր երեցաւ, որպէս

Քմմաղ. Նղիշէի

« առ աչոք »։ Տես Բագրատունւոյ քերականք 106։

3. Մութ է բացատրութիւնդ. իմանալի է կարծեմ՝ թէ ստեղծուած մարմինը հրեշտակաց անմահութեան շարժանացաւ, այլ աստուածային անմահութեան կամ աստուածութեան։

4. Թէնդսիւն տպ. « յարեւելից կողմանցս յերկրպագութիւն »։

երեսուն, մկրտեցաւ ի Յովհաննէ ի յամբորդայն ի Յորդանան գետ: Արար նշանս մեծամեծս և արուեստս ի մէջ Հրէիցն, մատնեցաւ ի քահանայից, դատապարտեցաւ ի Պիղատոսէ պոնդապոյ: Խաչեցաւ, մեռաւ, թաղեցաւ, յարեաւ յաւուր երրորդի, երեւեցաւ երկոտասան աշակերտացն և այլոց բազմաց աւելի քան զհինգ հարիւրոցն: Եւ շրջելով ընդ նոսա զաւուրս քառասուն՝ վերացաւ յերկինս ի լեռնէն Չիթենեաց յանդիման իւրոց աշակերտացն, ել և նստաւ ի հայրենի աթոռն: Խոստացաւ երկրորդ անգամ զալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել զմեռեալս, նորոգել զբոլոր աշխարհս, առնել զատաստան արգար ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց, տալ պարգևս արժանաւորաց, և հատուցանել պատիժս չարագործաց՝ որ այսմ ամենայնի բարեբարութեանց ոչ հաւատան:

54. Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ դժ կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք և ոչ մարդիկ, ոչ սուր, ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ և են դառն հարուածք: Ամենայն ինչք և ստացուածք մեր ի ձեռս քո, և մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ կամաց քոց արա զինչ և կամիս: Եթէ սովին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ աէր փոխանակեմք ընդ քեզ¹, և ոչ յերկինս այլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի, որ չկը այլ Աստուած բայց ի նմանէ: Ապա եթէ յետ այսր մեծի վկայութեան այլ ինչ հարցանես, աւասիկ կամք, զբոլոր մարմին տուեալ ի ձեռս քո, վաղվաղակի արա զինչ և կամիս: Ի քէն տանջանք, և ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քո, և պաւրանոցք մեր: Չեմք ինչ լաւ մեք քան զառաջինսն, որ յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս և զստացուածս և զմարմինս իւրեանց:

55. Զի եթէ անմահք իսկ էաք, և մարթ էր մեզ

1. Պարսից դրան և մանաւանդ Միհր-նեքսէի համոզումն էր՝ թէ Հայք քանի որ քրիստոնեայ մեան, պիտի հակառակին Սասանեան իշխանութեան և միանան իրենց կրօնակցացը՝ Հռոմոց հետ: Առդ երկուդ էր զիսաւորապէս որ զՀայս կրակապաշտ ընելու ձեռնարկել տուեր

էր: Եպիսկոպոսունք միաբերան և բացարձակ խոստմունք մը կ'ընեն աստ, որ իրենց պատասխանողն ամենէն նշանաւոր և կարեւոր կէտն է. քանզի այդ պայմանաւ միայն մարթ էր ի հաւանածել զԴուռն Պարսից:

մեռանել վասն սիրոյն Քրիստոսի, արժան էր. քանզի և նա անմահ էր, և այնչափ սիրեաց զմեզ, մինչև մահ ի յանձն էառ. զի և մեք նորա մահուամբն յաւիտեանական մահուանէն ապրեսցուք: Եւ եթէ նա յիւր յանմահութիւնն ոչ խնայեաց, մեք զի կամօք եղաք մահկանացուք, կամօք մեռցուք վասն սիրոյ նորա, զի կամօք յանձն առցէ զմեզ յիւր յանմահութիւնն. մեռցուք իբրև զմահկանացուք, զի ընկալցի զմեր մահն իբրև զանմահից:

56. Այլ դու յայսր ամենայնի այլ զմեզ մի հարցաներ. զի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հաւատոց մերոց, եթէ պատրիիյիմք իբրև զտղայս. այլ անլուծութեամբ ընդ Առտուծոյ, որում չիք հնար քակտել և ի բաց ելանել, ոչ այժմ և ոչ յապա և ոչ յաւիտեանս և ոչ յաւիտենից յաւիտեանս¹:

1. Աւետարանի մէջ մերթ ընդ մերթ կը հանդիպի՝ γαῶν γαῶταις, որ է «յապա յաւիտենից» կամ «յաւիտեանս յաւիտենից»:

Այս պատասխանոյս նկատմամբ այլ և այլ խնդիրներ կը ծագին.

Ա. Փարպեցին իւր պատմութեան մէջ հրովարտակ մը և անոր տրուած պատասխան մը յառաջ կը բերէ՝ որ տարբեր են իշխիշէիններէն: Ո՞րն է վաւերականը: Փարպեցին իշխիշէն գոնէ երեսուն տարի ետքը կը գրէր. մեր հեղինակը ականատեսն չէ. մինչ փարպեցին ուրիշներէ լսածը կամ սուսգածը կ'երկրորդէ: Իշխիշէ իբրև պատճենի մէջ կը բերէ. մինչ փարպեցին այդպիսի երկրպարանք չտար: Ասկէ յառաջ տեսանք՝ որ Մինընթերսէի նաւակին պաշտօնական և հարազատ գրութիւն մ'ըլլալուն կարելի չէ երկրպիւի: Կաթողիկոսին կողմանէ գրուած պատասխանդ ալ իւր վերնագրովը, բնազանցական և փիլիսոփայական խորհրդածութեամբքը, աշխատեալ և խնամեալ ոչովը պաշտօնական գրութեան աւանդին արտաքին և ներքին հանգամանքն ունի. մինչ փարպեցւոյնը այնքան զուրկ է այդ յատկութիւններէ, որ կարելի

չէ մեզ կարծել՝ թէ Եպիսկոպոսաց և առաջ Տանուտեարց ժողովը, յորում Եզնկայ պէս նշանաւոր մատենագիր մը և Սահակայ և Մեսրոպայ երիցագլին աշակերտներէն առ նուազն հինգն բազմեալ էին, ազգութեան և հաւատոց աւանդականութեան խնդրոյ վրայ փարպեցւոյն տուածին պէս գրութիւն մի գրէր ի Դուռն Պարսից: Չամչեան վարդապետը երկուքին դրածն ալ վաւերական կ'ուզէ համարել. կարծելով թէ Հայք երկու գրութիւն ընդունեցան ի դրանէն, որոց մին հրովարտակ էր Յազկերտի կողմանէ, և միւսն Յայտարարութիւն մի պարական կան Դենին՝ շարագրեալ ի Մոզուց. և թէ այս կրկին գրութեանցս կրկին ալ պատասխան գրուեցաւ: Նորա կարծեօք փարպեցին զհրովարտակը և սորա պատասխանը միայն կու տայ, մինչ իշխիշէն՝ Մոզուց գրածը և անոր հերքումը: Թէ Մինընթերսէի նամակը Մոզաց շարատարութիւնն է և փարպեցւոյն Յազկերտի ընծայած հրովարտակը վաւերական է, մինչև մէկ աստիճան մը կարելի ըլլայ ընդունիլ, բայց սոսկ ընթերցում մը բաւական է համոզելու՝ թէ փարպեցւոյ յանուն ժողովոյ Արտաշատայ յառաջ բե-

57. Ի սմին մեծի հաւանութեան ամենայն բազմութիւնն միաբանեաց ի մեծամեծաց մինչ ցփոքունս. անսուտ երգմամբ եղին վկայութիւն՝ կենօք և մահու ի նմին կալ հաստատուն:

58. Եւ իբրեւ եհաս նամակն յարքունիս, և ընթերցան ի մեծի խոնարատանի յանդիման ամենայն բազմութեան կարաւանին¹, բազումք այնոքիկ էին՝ որ իբրեւ լսէին՝ գովէին զպատասխանին: Թէպէտ և երկնէին յահէ տէրութեանն, սակայն ի ծածուկ առ միմեանս զնոյն վկայութիւնս գովութեանց տային. առաւել քան ընդ ճարտարարանութիւնն, ընդ համարձակութիւն աներկիւղութեանն զարմանային: Եւ բազումք ահաբեկեալք սկսան զրահել պնդապէս. և զնոյն շշնջիւն լսէին յամենայն չրթանց:

59. Իսկ չարասէր մոգպետն հանդերձ մեծ հազարա-

րած գիրդ և ոչ իսկ հրովարտակին վաւերական պատասխանը կարելի է համարել:

Բ. Որովհետեւ ըստ մեզ տարակոյս չմնար Եղիշէի ի մէջ բերած պատասխանւոյն պաշտօնական և հարազատ ըլլալուն, խնդիր մի կը ծագի՝ թէ ո՞վ ի գիր առաւ զայն: Կրնայ նոյն ինքն Եղիշէն ըլլալ նորա շարագրողն իբրեւ քարտուղար կաճառոյն. բայց այդ գրութեանդ ոճը այնքան կը տարբերի Եղիշէայ ոճէն՝ որ հարկ է զայն ուրիշ հեղինակութեան նուիրել: Բնագանցական և աստուածաբանական խնդիրները կարգէ դուրս յստակութեամբ բացատրուած են. մինչ Եղիշէ երբ այդպիսի խորհրդածութեանց կը ձեռնարկէ, կը սեղմէ ու կը մթնցնէ իւր խմբաւորները: Պատճառաբանութիւնքը, յստակ, շարունակ և իրարու սերտ կապուած են ու փխխոփալական խնդրոց վարժ միտք մը կը յայտնեն. քանի որ Եղիշէայ գրութիւնքը կրօնից աւելի բարոյական և սիրոյ նշանը կը կրեն քան նորա բնագանցական վարդապետութեանց: Որ որ Եղիշէայ Հեթանոսաց Սղանդոց առաջին երեք գիրքը կը բաղդատէ այդ պատասխանալոյդ հետ,

կարելի չէ՝ որ մի և նոյն մտածութիւնները շտեմէ երկուքին մէջ, շատ անգամ մի և նոյն բառերով բացատրեալ, ու մեզի հետ չկարծէ՝ թէ Արտաշատայ մէջ խմբագրեալ թուղթը շարագրութիւն է գլխաւորապէս Եղիշէայ՝ որ իւր մատենին ճակատը կը գնէ այս խօսքս. «Յորժամ զաներևութեն և զնորին զմշանջե նաւոր զօրութենէն ճառիցէ որ, քանպի մարմնաւոր լեալ է, պարտի գմիտս՝ յստակել և զխորհուրդս սրբել, զյոյս շարժմանց պարզել, զի զայն՝ զոր առաջի եղ՝ հասանել կարասցէ »:

1. ՅԱպար աշխարհի ուր կը գտնուէր Յազկերտ՝ խոնարատն իբրեւ պալատ գործածուած կ'երեւի. է պարսկերէն խոնարատն 𐭠𐭡𐭣 անական որ նշանակէ երջանիկ, բարեբաւոյն, որպէս խիւնդան և խիւնդա՝ որ հաւանորէն արքայական ապարանից անունն էր, ինչպէս տար-խաւատտէ 𐭠𐭡𐭣𐭠 արտուն երջանկութեան > կոչի Օսմանեան թագաւորաց պալատը. խոնարատն նոյն կ'երեւի ընդ Աւեսդայի Խշնուդա բառի, որոյ արդի պարսկերէնն է Խոնուտ, խիւնդան:

պետան շնչեաց չարախօսութիւն, և բորբոքեաց զթա-
գաւորն իբրեւ զհօւր անշիջանելի: Եւ սկսաւ կրճտել զա-
տամունսն իբրեւ զօրհասական վիրաւոր. և յայտ յանդի-
ման ձայնարկեաց առ մեծ հրապարակին՝ և ասէ. Գի-
տեմ՝ ես զչարութիւն բազմութեան մարդկանս, որ թե-
րահաւատեն ի մերոց օրինացս, և զկնի կախարդութեան
մարդեալ են անդարձութեամբ: Եւ իմ եղեալ է ի մարի,
թէ ոչ ումեք թողացուցից ի մեծամեծ հարուածոցն,
մինչև ակամայ ի բաց կայցեն յայնպիսի վրիպական օ-
րինաց. և թէ ոք կարի ի մերձաւորաց իցէ, զնոյն անցս
և ընդ նոսա անցուցից:

60. Յայնժամ ծերն² դառնացեալ բանս ի ներքս ըն-
կէց, և ասէ յթագաւորն. Առ ինչ է քոյ այդ մեծ
տրտմութիւնդ. զի եթէ կայսր չեղանէ ըստ քո հրաման,
և Հոնք կան քեզ ի ծառայութեան, ո՞ր մարդ է յերկրի՝
եթէ կարող է ընդդէմ դառնալ քում հրամանիդ: Տի-
րաբար հրաման տուր ի ներքս, և ամենայն որ զինչ
և ասես՝ վազմադակի կատարի:

61. Եւ անդէն թագաւորն ի ներքս կոչեալ զգլխա-
պետն³, հրամայէր զրել հրովարտակ. և ոչ ևս ըստ սո-
վարութեանն, այլ բանս զայրադինս իբր առ ատելիս և
անպիտանս, չյիշելով ամենեկին զմեծամեծ վաստակս տի-
րասէր մարդկանն⁴. այլ միայն կոչոյ հրաման տուեալ
յականէ յանուանէ զարս՝ զոր ինքն ճանաչէր, որոց ա-
նուանքն են այս. ի տոհմէն Սիւնեաց վասակ անուն⁵,

1. Իմա՝ զընդարձակ դաշիճն ուր ժո-
ղոված էին: Ահայնները կրճտողն և ձալ-
նարկողը Մովսէսեան Մովսէսը կամ
Դենպետը չէ, որպէս կարծեցին թարգ-
ման իշխ ոմանք, այլ թագաւորը. այդ
սպառնալիքդ՝ ի ներկայութեան արքային
ուրիշ մը չէր կրնար ընել:

2. Այս է Միհրնեբեհ՝ — « Հրաման
տուր ի ներքս », այսինքն ի ներքս ի
պալատն Լեւոնեան, ուր էին զպիքը և
այլ գործադիր պաշտօնեայք:

3. Տասիի կամ տիպիր յձ է զպիր-
տիպիրիսպան՝ զպրատուն:

4. Վարդանայ Նշանաւոր ծառայու-
թիւնը ի Քուշանա՝ տես ստորեւ 69 և

ծն. 1:

5. Վասակ՝ որ ի ժամուն մարդպան
էր Հայոց (Փարպ. էջ 131): — Տոհմ,
բազանտ՝ դոխմ, որ կրկին Նշանակու-
թիւն ունի. 1 Սերմն. 2 Սերունդ:

Առաջին մարդպանն որ առաքեցաւ ի
Հայս՝

Վահագն զապուհ Պարսիկ, 428-441:

Բ. Վասակ Սիւնի, 441-453.

Գ. Ատրորմիզդ Արշական, 453-464.

Դ. Ատրշնատոյ Յովմանդեան, 464-
483.

Ե. Սահակ Բագրատունի, 483-484.

Զ. Արեւիկան, 486-486.

ի տոհմէն Արծրունեայ Ներշապուհ անուն, ի տոհմէն Ռշտունեայ Արտակ անուն, ի տոհմէն Խորխոռունեայ Գաղէշոյ անուն, ի տոհմէն Մամիկոնենից վարդան անուն, ի տոհմէն Մոկայ Արտակ անուն, ի տոհմէն Ապահունեայ Մանէճ անուն, ի տոհմէն Ամատունեայ վահան անուն, ի տոհմէն վահեւունեայ Գիւտ անուն, ի տոհմէն Մնձեւացոյ Շմաւոն անուն: Չայս նախարարքս յականէ յանուանէ կոչեցին ի դուռն արքունի. և կէսքն առ նմա իսկ էին ի կարաւանին, և այլք ի կողմանց հիւսիսոյ ի հոնաց պահակին. թողեալ էր զոմանս ի նախարարացն անդէն յաշխարհին Հայոց¹:

62. Արդ թէպէտ և ոչ համադունդ ի միոջ վայրի դիպեցան ամենեքեան, սակայն յառաջագոյն գիտացեալ զխորհուրդսն չարաբարոյ բռնաւորին, և զհեռաւորսն ևս իբրեւ զմերձաւորսն ի միոջ վայրի առ միմեանս համարէին: Եւ ի ձեռն Յովսէփու եպիսկոպոսի նովին ուխտիւ² հաստատեալ՝ խաղացին գնացին յիւրաքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի: Եւ յոյժ փութային փոսն եղբարոյ և որդեաց և սիրելի դայեկանունդ բնակացն³,

1. Պարբերութիւնս քիչ մը խառնակ է: Փարպեցւոյ նայելով Յազկերտ երեք առանձին հրովարտակ իրկեր էր՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից. հրաման ընելով որ ամենայն տանուտեարք և սեպուհք երեցունց աշխարհաց փութով և անխափան ի դուռն գան: Եղիշէ միայն իւր ազգակիցներուն խօսքը կ'ընէ: Այն նախարար՝ որ կը յիշատակին աստ, յակոնէ յանուանէ կոչեցան յարքունիս: Հրովարտակին մէջ սոցա առանց տիազոսի և իբրեւ սոսկ անհատ յիշուիլը՝ տանուտէրութենէ անկած ըլլալին կը յայտնէր: Մնացած հայ նախարարաց մէկ մասը արդէն Յազկերտի քով էին ի կարաւանին. մէկ մասն ալ ի պահակին Հոնաց (տես Փարպ. 131-134). մէկ երրորդ մասն ալ ի Հայս մնացին: Հայաստանէն գնացող նախարարաց ընկերացեր էր Աշուշա բղեաշխն Վրաց (Փարպեցի 148):

2. Այս է Արտաշատայ ժողովոյն մէջ եղած ուխտը:

3. Գայեկանունդ բնակք, այս է մէկ տան մէջ մէկ խնամակալի ձեռք մեծցած կամ մէկ կնոջէ շարունակաբար՝ երբեմն ևս միանգամ կամ կերած անձինք, որք իրերաց՝ հարազատ եղբարց և ազգակնաց շփ ընտանի և կապեալ կը համարուին: Այդ սովորութեանց անսոր նշմարքն մնացած են տակաւին Հայոց մէջ. բայց մեծ կարեւորութիւն ունէր երբեմն, ինչպէս և դրացի Վրաց և Պարսից մէջ. տես ծն. 1, 8, 11, 14: - Այլ ուրեք ասէ Եղիշէ « Եղիշեցան Տիկնանց Հայոց՝ թէ գուցէ՝ որ ամենեւին ի բնականուէն դայեկոց եւ կամ բնու ի սիրիլի հարազատաց. 8. Ը, 152: Գայտնի է՝ թէ արիւնակցութենէ և խնամութենէ զատ և նոյնպի գորաւոր և ազգային բարուց և կարգաց մէջ անցած ուրիշ կապեր կային, որով կը միանային և կը

որ Հարաչար կային ի մեծի նեղութեանն: Վասն որոյ և նորա զանձինս ի մահ մատնեցին, ոչ ինչ զանգիտելով

զաշնակցէին հին ատենը իրերաց հետ հայ գերդաստանը:

Ա. Դաշեկուքիւն. ընդհանրապէս արքայորդիք և նախարարացունք իրենց հօրը ապարանից մէջ չէին մեծնար. (տե՛ս Յ. Ա., 14, ծն. 1): Թագաւորին հետ սերտ կապակցութիւն հաստատել ուզող նախարարը արքայորդուց դաստիարակութիւն կը ստանձնէին, և իրենց հեռաւոր գաւառները տանելով՝ անց կը մնուցանէին ու խնամէին զնոսա: Ստորին գերդաստանաց տեաքը ալ զնոյն առնէին աւելի հզօր և ազդեցիկ տանուտեարաց զաւակաց համար, հօրերնուն պաշտպանութիւնը ապահովելու նպատակաւ:

Բ. Կարնակցութիւն, անդակցութիւն. Դաշեկին և զաշեկորդւոյն, ինչպէս և սոցա երկոցունց գերդաստանաց մէջ, հանգոյցը աւելի զօրաւոր կ'ըլլար՝ եթէ զաշեկը կամ դաստիարակիչը իւր տիկնոջ կամ ազգակից կնոջ կաթամբ մնուցած ըլլար զմանուկն:

Այդ կրկին զօդուք՝ մասամբ կ'ամուսնէին և կը նուազէին տանուտէրական դրութեան աղէտները, ու սերտ բարեկամութիւն և նիզակակցութիւն մը կը զոյանայր ինքնազուխ և զոռոզ նախաբարութեանց մէջ, որոց թիւը երբեմն հարուրը անցեր էր: Եթէ աղպիսի կարգ և սովորութիւն մը չըլլար, հզօրագոյնքն զտկարան անարդել պիտի խորտակէին և կոխք և պատերազմք աւելի յաճախ պիտի ըլլային:

Այդ բարբոյ յոյժ զօրաւոր են տակաւին Չերքէզաց մէջ, մէկ կնոջէ կաթ մեծնար արգելեալ է: Դաշեկութիւնը և կաթնակցութիւնը ոչ միայն երկու ընտանիս, այլ այդ ընտանեաց ցեղերը իրարու կը զօգէ ու կը միացնէ: Եթէ զաշեկին ցեղին վրայ յարձակում մի ըլլայ, խնամեալ տը-

զուն հայրը իւր ցեղովը զայն պաշտպանելու պարտաւոր է. ինչպէս և այս վերջինս եթէ վտանգի մը հանդիպի, պէտք է որ իւր զաւակաց զաշեակ եզող համօրէն ցեղերն իրեն օգնութեան վազեն: Այդ զաշեակից ցեղերդ զաւակաց թիւէն շատ աւելի կրնան ըլլալ. վասն զի որչափ հոյակապ և զօրաւոր ըլլայ ցեղապետ մը, անոր հետ բարեկամութիւն հաստատելու նպատակաւ զաւակը խնամել ուզող ցեղերն ալ նոյնչափ բազում կ'ըլլան. վասն որոյ տղան մէկ երկու տարի կամ մի քանի ամիս մէկ ցեղի մը հփր մնալէն ետքը, ուրիշ ցեղի մը քով կը փոխադրուի հաճութեամբ հօրն, և որչա՛ն ցեղերու քով բնակած ըլլալ, նոցա ամենուն հետ անդակից և եղբայր կը համարի: Այդ եղբայրակցութեամբ աւրեան վրէժխնդրութիւնը (vendetta) պարտաւորիչ կ'ըլլայ համօրէն զաշեակից ցեղերու մէջ. անանկ որ եթէ մէկ ցեղէ մարդ մը սպաննուի, միաները պարտական են նորա վրէժը լուծանելու: Այսու ամենայնիւ կաթնակցութիւնը այնքան յարգելի է, որ եթէ մէկը իւր թշնամիներէն հալածուելով անհնարին վրտանդի հանդիպի, բաւական է որ անգամ մը այդ թշնամեաց միոյն մօրը կամ նորա ցեղակից մէկ կնոջ գիրկը ապաստի և նորա ծոցը համբուրէ, այնուհետեւ կաթնակից կը համարուի և ոչ ոք կը զննուէ նմա: — Թեպէտ կան երբեմն զաւակունք՝ որք իրենց հօրը տունը կը մնան, բայց ընդհանրապէս ցեղապետի մը համար անվայել և ամօթ սեպուած է՝ որ զիւր որդին քովը պահէ, գիրկը առնէ կամ զգուէ զայն. նա մանուանող պէտք չէ անգամ որ ճանչնայ զնա, այլ յանձնէ օտարաց և իրմէ հեռու խնամել տալ: Իսկ զաշեակը իրեն յանձնուած տղան՝ սովորաբար մինչև որ 14 կամ 15 տա-

իրբե զանարի վատասիրտա, այլ յոյժ քաջութեամբ պըն-
գէին զանձինս, զի թերեւ կարացեն փրկել զնոսա ի
սեծամեծ հարուածոցն:

449 63. Եւ իբրե հասին ի դուռն արքունի¹, և ի մեծի
զարաթու զատկին յանդիման լինէին մեծի թագաւո-
րին: Բայց թէպէտ և տեսանէին զեղբարս իւրեանց ի
մեծամեծ վիշտս տառապանաց, որ վասն անուանն Գրիս-
տոսի ճգնեալք էին պնդապէս, ոչ ինչ տրտում և տխուր
զերեսս ցուցանէին հրապարակին: Եւ որչափ նորս
զուարթագին երեւէին ամենեցուն, առաւել զարմանային
շարասէրքն:

64. Եւ զի օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ, յորժամ
ի Հայոց այրուծի ի դուռն երթայր ի ձեռն պատուաւորի
զօրագլխի ուրուք, այր ընդ յառաջ յղէր, և հարցանէր
զողջոյն և զխաղաղութիւն Հայոց աշխարհին. և երկիցս
և երիցս անգամ զնոյն առնէր, և զհանգէս զնդին ին-
քնին տեսանէր²: Եւ յառաջ քան ի գործ պատերազմին
հասանել, զգալն իսկ առ նա՝ մեծ շնորհակալութիւն հա-
մարէր, և առաջի աթոռակցացն իւրոց և ամենայն մե-
ծամեծացն՝ ամենեցուն գովութիւն մատուցանէր. և յի-
շէր զնախնեացն զվաստակս, և զառն առն քաջութիւն
պատմէր նոցա:

65. Իսկ այն օր և ոչ մի ինչ յայսցանէ ամենեկին ինչ
ոչ յիշեաց. այլ իբրե զչարագե մի՝ ոչ ևս դադարէր
յուզել և շարժել զուրք ձմերայնայ. որպէս և նմանեալ
իսկ էր ծովածուփ ալէկոծ խռովութեան. և ոչ դուզնա-
րեայ վեր ի վերոյ, այլ անդատին յանդեպս բարձրանալ
փրփրել կուտակել՝ վիշապաձայն որոտալով, վազանաբար
գոչելով առ հասարակ դողացուցանէր զտիեզերական
իշխանութիւնն, որպէս վրեալ տարածանիցի համատարած
ամենայն ի վերայ լեռանց, խորոց, ձորոց, ապականեալ
միանգամայն զլայնութիւն դաշտացն վայելչութեան³:

րեկան ըլլայ, ձիավարութեան և զինա-
շարժութեան հրահանգաց և խաղերու
կատարելապէս կը վարժեցնէ, կովկա-
սային լեռնաձորոց և առասկան տա-
փերուն (steppes) արկածալից արշաւա-
նացը կ'ընդեկացնէ, ու այնուհետեւ կը

տանի իւր հօրը կը վերադարձնէ:

1. Յամի 449. գարուն:

2. Զօրահանգէս՝ Revue կ'ըլլար, յու-
րում թագաւորը ներկայ կը գտնուէր:

3. Վսեմ՝ և ահաւոր նկարագրութիւն
Հայաստանի ձմեռան և բուքին:

66. Մոնչեյով բարբառ արձակեալ և առէ. « Եր-
դուեալ իցէ իմ՝ յարեգակն ի մեծ աստուածն, որ ճա-
ռագայթիւքն իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և
ջերմութեամբն կենդանածնէ զամենայն գոյացեալսն՝ եթէ
վաղիւ ընդ առաւօտն, ընդ երեւումն պանչեւոյն, ընդ
իս զիւրաքանչիւր ծունր նմա ոչ կրկնես՛իք՝ խոստովա-
նելով զնա աստուած՝, ոչ ինչ թողացուցից ձեզ՝ զամե-
նայն նեղութիւնս չարչարանաց ի վերայ ածելով, մինչև
սկսմայ կատարես՛իք զկամս հրամանաց իմնց »:

67. Իսկ հաւատացեալքն հաստատեալք ի Քրիստոս,
ոչ ի սառնամանեաց ձմերանայն հովանային, և ոչ ի տա-
պոյ խորչակին ջեռութին, և ոչ յահագին ձայնէն սար-
սէին, և ոչ ի սպառնալեաց տանջանայն զանգիտէին.
այլ ի վեր հայեցեալք՝ զգօրութիւնն Քրիստոսի յօգնա-
կանութիւն եկեալ տեսանէին. և զուարթագին գիմօք և
համեստ բանիւք յառաջ մատուցեալ՝ տային պատասխանի
թագաւորին:

68. « Խնդրեմք ի քէն, արքայ քաջ, ունկն դիր սա-
կաւ բանից մերոյ, և քաղցրութեամբ լուր զոր ասեւոցս
եմք: Քանզի յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն Շապհոյ
արքայից արքայի, որ էր հայր հաւուն քո Յազկերտի՝:

1. Յազկերտի պահանջած խոստովա-
նութիւնը խորշեռայ Եկայիճ կամ ա-
ղօթքն է՝ զոր Բարսիբ մինչև ցայժմ կ'ը-
նեն օրը երէցս, առաւօտը, օրհասարակի
և իրիկուան, որպէս և պատուիրեալ է
ի Մսնո-Թրատ:

« Երկրպագեմք պերճապայծառ և քա-
ջաձի Արեգական. երկրպագեմք լայնա-
ծաւալ արտօրէից աստուածոյն՝ Միհրի
հշմարտասիրի և իմաստնոյ, որ հազար
սկանջո ունի, բիւր աշկուռս. բարեկազմ՝
է և պերազոյ, ամենադէտ, հօր, անբուն
է միշտ հսկօզ: Երկրպագեմք Միհր աս-
տուածոյ տեսնն ամենայն աշխարհաց, որ
Ահուրամազդտ արար պայծառ քան զա-
մենայն Եղգատս երկնայինս: Մեզ զօրա-
վիգն ըլլան Միհր և Ահուր » և այլն:
Երգումն յանուն Միհր գից կ'ըլլայ. (տես
Քաննոփոնի Կիրամարզին մէջ Արտա-

ւազգայ ընդ Կիւրոսի խօսակցութիւնը
և յԵղիշէ Յ. Ը 108): Բայց Միհր՝ որ
ի սկզբան տարբեր էր ի նիւթական ա-
րեգակէն, խառնուեցաւ այս վերջնոյս
հետ. Տես զՄիհր-Եաշդ յէջ 136:

2. Յազկերտ Բ էր որդի Վաամայ Կի,
որդւոյ Յազկերտի Առաջնոյ: Յազկերտ
Ա է ուրեմն հաւ. Յազկերտ Բի: Արդ
Յազկերտ Ա ըստ ոմանց էր որդի և ըստ
այլոց եզրայր Վաամայ Դի որում և յա-
ջորդեց: Վաամ Դ ալ ըստ ոմանց որդի
էր Շապուհ երրորդի և ըստ այլոց՝ եզ-
րայր նորա: Այս վերջնոյս ատենը Հա-
յաստանը բաժանեցաւ ընդ մէջ Հոռոմնց
և Պարսից: Նախարարաց աննարկածը
Շապուհ երրորդն է, որ ըստ Եղիշեայ է
հայր Յազկերտի առաջնոյ: Շապուհ եր-
կրորդի մահուան թուականն է 379-380-
անոր յաջորդեց որդին Արտաշէր Բ 379

և ետ նմա Աստուած զերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սովին օրինօք, որով և մեք իսկ վարիմք այժմ, և հարքն մեր և հաւքն հարցն մերոց կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս, և սիրով կատարէին զամենայն հրամանն բանի նորա, և բազում անգամ ի նմանէ մեծապարգեւք լինէին: Եւ յայնց ժամանակաց մինչև ի քո հայրենի ակօռդ և մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք. բայց թերևս քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն »:

69. Զայս ասելով ցուցանէին զբաժնութիւն արութեանցն լաւագոյն քան զառաջնոցն ըստ զինուորութեան կարգի¹: իսկ զմտից և զսակից, և որ այլ ևս էին հարկք աշխարհին, բազմագոյն քան առ հարքն նորա երթայր յարքունիս. «նա և ի սուրբ եկեղեցւոյն, որ էր ազատ² ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ, և զու ընդ հարկաւ եղիր. և մեք առ

383. տմա յաջորդեց եղբայրն Շապուհ Գ. 383-388. Շապուհ երրորդի՝ որդին կամ եղբայրն Վառժ Գ. 388-399. այս վերջնայս յաջորդեց Շապուհ երրորդի որդին Զապկերտ առաջին 399-420:

1. Այս քաջութեան զործերս Փուշանաց պատերազմին մէջ եղած էին Մէրօի մօտերը, որոյ արեւմտեան հիւսիսային կողմերը կը գտնուին այժմ Թէքէ Թիւրքմէնք՝ որք այնքան յոգնեցուցին զբանակս Ռուսաց: — «Լուեալ արքային Զապկերտի զմահւան Վարդանայ, յահաւոր սուգ ընկղմեալ խոսովէր, յիշելով զբաժնութիւն առնն, և զլաւութիւնն՝ զոր արարեալ էր ընդ թշնամիս լազում անգամ ի վերայ աշխարհին Արեաց՝ եցոյց» . Փարսկ. 215:

2. Եկեղեցեան ամրաստանած ատենը զատուորը այսպէս կը յանդիմանէր զնոսա. «Այանէք զմոզեանն, կորուսէք ձերով կախարդութեամբ զայնպիսի քաջայր զՎարդան, զի օգտակարութիւն էր Արեաց Տեառն. և զմեծամեծ զործոց նորա յիշումն առ Արեաց աշխարհին, զոր բազում զօրագուիք և այլ Արիք յիշեն, ընդ որս և նորա կռիւ եղեալ էր.

այլ և զոր իսկ աստուածանման տեսան իւրովք աշօք տեսեալ էր ի Մարտիրոս՝ զնորա քաջասրտութիւնն» . Նշմ, 233: — Վժռազդարար ժամանակակից պատմազիրք աւելի մանրամասն տեղեկութիւնս շտան մեզ այդ հեռաւոր և զժուարին տեղեաց մէջ Վարդանայ կանգնած յազմանակաց վրայ. ինչպէս և ցաւալի է որ տասն և չորս զարեաքը հիւսիսային մեծ տէրութեան մը կողմանէ նոյն վայրերը զրկուած երկու հայ զօրավարաց՝ Լազարէֆ և Տէր Ղուկասօֆ, մին կանխահաւ մահուամբն, միւսը պաշտօնական զժուարութեանց հանդիպելով, արգիւլուեցան իւրեանց պատերազմական հանձարը անդ ևս հանդիսացնելէ:

2. Եղիշեայ այս խօսքէս մարմ է հետեցնել՝ թէ զազատս ի շինականաց որոշող գլխաւոր հանգամանաց մին՝ հարկ չվճարելին էր: Միանձանց ճապին մէջ կ'ըսէ. «Ազատ եկեղեցի անկաւ ի ծառայութիւն հեթանոսաց և սուրբ քահանայք նորա կռփին չարարին յաւերժն հարկահանաց»: Ազատաց ուրիշ արտօնութեանց վրայ տես եր. 189. ծն. 1. և այլն:

սէր քոյոյ տէրութեանդ ոչ ինչ ընդգիմացաբ քեզ: Արդ վասն է՞ր յուզեալ իցէ ցատումնս այս ի վերայ մեր, ասա դու մեզ զպատճառս վնասուն, եթէ օրէնքն մեր պատճառք իցեն անվատաւ լինելոյ առաջի քոյ »:

70. Իսկ չարադէն լի ամենայն նենգութեամբ՝ զերեսս ի մի կոյս դարձուցեալ, և ասէ. « Վնաս¹ համարիմ՝ ընդունել ի գանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ, և անօգուտ զքաջութիւն արութեան ձերոյ. քանզի սոցիտաբար մուրեալ էք ի ճշմարիտ օրինացս մերոց, և զաստուածս անարգէք և զկրակ սպանանէք² և զՊուրս սրղ-

1. Բաղանտ վնաս, զոր մարթ է ևս ընթերցում վնաս, յորմէ վնասաբար կամ վնասեցար՝ վնասակար, չարագործ. « վնաս » անվնաս: Արդ ի պարսկերէն կիւնաձ, կիւնաձար, որ լծորդ է առաջնոյն. քանզի զ յաճախ կը փոխուի ի ձ:

2. Ապանանել կ'ըսէին Պարսիկք փոխանակ մարել ըսելու. որովհետեւ կրակը շնչաւոր հոգի մի համարեալ էր: Ահաւասիկ կապեալ քահանայից զէմ՝ եղած ամբաստանութիւնը յատենի արքային. « Աւերեցէք զատորուշանս, սպանեցէք զպնդիսի ճոխ կրականի, որ յաստուածոց շնորհեալ Արեաց աշխարհիս ի պահպանութիւն վատ և վնասակար իրաց, որ ի թշնամեաց ուստեք յարձակէին ի վերայ մեր և յամենայն կողմանց, այն կրականոյն անվնաս պահեալ էր զմեզ և պահէին »: Փարսեցի. 233: — Շախադ-լա-Շախադ անուն Բահլաւի գրութեան մէջ կը գտնեմք հետագայ պատուիրանքը. « Պարտ է տան մէջ պատշաճ եղանակաւ պահել զկրակ, որպէս զի կանոնց բեղմնաւորութիւնը չպակասի և արանց կորովը չտկարանայ: Եթէ պաղած ածուխները հեռացնես, այնքան հանգրստութիւն կ'իմանայ կրակը, որքան երբ մեկուն հանդերձները մարբուի: Երբ մանուկ մի ծնանի, պարտ է տանը մէջ երեք գիշեր կրակ պահել, առ ի պաշտպանել զերախայն ի դիւաց, ի կախարագ և

ի վեկաց »: — « Եթէ որ սպանանէ (մարէ) զկրակ, նա պարտի տան կրակս ի մի վայր ժողովել, տան պատիժս կրել, տան մըջիւնս մեռցնել և օրհնեալ ջուր նուիրել վաճառկան հրոյ »: Շախ-լա Շախ. գլ. Լ, 9: — Հինգ տեսակ կրակ կայ. Ա. Պերկիտապան, որ երկրիս և լեռանց ծոցն է, զոր Ահուրամագտա ստեղծեց իբրեւ երեք շնչաւոր հոգիս. աշխարհիս զարգացման համար պարտ է հսկել ի վերայ նորա և պաշտպանել զնա: Սուրա կ'իմանային հրարելային այժը, և յերկրէ բխած կրակները որպէս ի Պարու: Բ, վճռաֆրիս, « բարերաշի », որ մարդուս և կենդանեաց մարմնոյն մէջինն է: Գ, Սուրվադի, « կենսատու », ծառաց և բուսոց մէջ է: Դ, վադի, « հարկանոց », ամպերուն մէջինը, այս է կայծակն: Ե, սրենիդ, որ կը ծառայէ ի պէտս մարդկան, ինչպէս և կրակն վաճառկան՝ այս է սրբական կրակն պաշտամանց: Յայտցանէ՝ մարմնոյ մէջ գտնուածը ջրով և կերակրով կը սնանի. բուսոյն՝ միայն ջրով. մարդկանց գործածածը, ինչպէս և վաճառկանը, մի միայն կերակրով կը ճարակի. իսկ վադիդը ոչ կարօտ է կերակրոյ և ոչ ջրոյ:

Հերոգոտոս կ'ըսէ՝ Թէ Պարսիկք երբէք չեն սղծեր զգետս մարմնոյ կարեք, և ոչ իսկ ձեռուրնին կը լուանան անոնց

**ժէք և զմեռեալս ի հոյ թաղելով զերկիր ապականէք,
և քրպիկար՝ չառնելով այժ տայք Հարամանոյ, և որ մեծ**

մէջ, ուրիշներու ալ թող չեն տար որ ընեն. վասն զի գետոց մեծ յարգանք ունին: Ըստ մազդէական մատենից, Ուրմիզդ սակեցնեց աշխարհիս գետերը Ապուրդ լերան կողերէն, ի պահպանութիւն և յաճեցումն իւր արարածոց և արարչութեան: Իսկ թէ ուր պարտ է գնել զմեռեալս, տես յէջ 125-127:

1. Համարեն ապագիրք՝ քրտիկար. միայն թե՛ տղոսիս ապագիրք՝ քրտար: Երկու տեղ գործածած է Եղիշէ զբառդ. «Իտ սպանանէ վասակ զհօրեղբայր իւր զվաղինակ, և ինքն տարաւ. զտէրութիւնն իրեն քրտիկար յարբունիս» 3. Ի. 37: — Ի հակադեան բառարանի՝ քրտիկար «բառ անյայտ. որպէս պաշտօնն և պատիւ երկասիրութեամբ և ընտրողութեամբ, և պաշտօնեայ երկասէր, հաւատարիմ, երախտաւոր»։ մեկնութիւն մը՝ որ ստուգարանութեան վրայ չէ հիմնեալ, այլ միայն իմաստին և տեղւոյն համեմատ ըստ կարի յարմարցուած: Արդի պարսկերէն քրտիկար گزگش, է ամական, «արարչագործ», «ամենակարող» (Աստուած). և մակբայ՝ «կամային», «գիտութեամբ»։ Իսկ քրտար گزگار է «գործ. աշխատութիւն, արուեստ, վիճակ, զբաղմունք, գործ (բարի կամ չար)»։ Արդի պարսկերէնով կարելի չէ ուրեմն զոհացուցիչ մեկնութիւն մի տալ: Յազկերտ ի նախարարաց ոչ ստակ կ'ուղէ և ոչ քաջութիւն, «զատուածաւ. նարզէր, առէ, զկրակ սպանանէր, զջուրս պղծէր և զերկիր ապականէր»։ սոքա սէրներն են. յորոց պարտէին խորշիլ Հայք. Ինչ է այն հինգերորդը կամ գովելի բանը՝ որոց չկատարուելով այժ կ'առնուի Հարաման:

Անշուշտ պարսկական գենին պատուիրած մէկ գործն էր: Արդ բազմաւ և

փահլաւի մատենից մէջ յաճախ կը տեսնեմք քրպտ, որ կը գրուի և կը հնչուի ևս քրպի (տես Մայնթերատ. West, յէջ 121) յոգնակի՝ քրպիկան. այս է «գործք բարիք, արդիւնականք արժանի վարձուց, պատուիրեալ ի մազդեզն զենէ»։ Սոքա երեսուն և երեք տեսակ են և մի առ մի նշանակեալ են Մայնթերատի 1. Ի զլիւնն մէջ. զլիւնորներն առանձինն ևս եղեալ են ի գլուխ Դ, որոյ թարգմանութիւնը կը գնեմք ըստորեւ:

«Մեծ քան զամենայն բարի գործս (քրպա) առատաձեռնութիւն. երկրորդ՝ ճշմարտախոսութիւն և մտ ազգակցաց խնամութիւնն. երրորդ՝ եղանակային սունք. չորրորդ՝ զհամայն կարգս պաշտամանց կատարել. հինգերորդ՝ աստուածապաշտութիւն (եազէշի իշպտա) և օթեանա կարաւանաց կանգնել. վեցերորդ՝ ամենուն բարիք ուղել. հօթենք բորդ՝ յարգել զբարին (հոշալի)՝ որ թարգմանի ազէկ ալքը Նայիլ»։ Վնասակար ճճիները սպանանէն ալ յոյժ արդիւնական գործ մի է:

Ի և քրպիկար ամական, քրպիկար մարտ՝ մարդ որ առնէ գործս արդիւնական:

Բայց ամենէն աւելի գործածուած է՝ քրպտ ուքար «բարի գործք և պատշաճք», կամ քար ու քրպտ՝ «պատշաճք և բարի գործք». առի ևս առանց չաղկապի քրպաքար կամ քրպիքար. փառքրպաքար քուշիս պուտմե՝ «ի բարի գործս փութման լինել»։

Արդ՝ «քրպիկար շառնելով այժ տայք Հարամանոյ», ըսել է թէ զպատուիրանս մազդեզն գնի (զարդիւնական և զբարի գործս) չկատարելով կը զօրացնէր զԱրհմե. քանզի այս վերջնոյս զօրութիւնը ամենայն շարեզը կ'աւելնար

քան զամենայն, զի հանապազ ի կանայս ոչ մերձենայք¹.
և մեծապէս լինի գիւաց խնդութիւն, չխրատելով ձեր և
չպահելով զամենայն կարգս մոգաց : Տեսանեմ՝ զձեզ
իրեւ զխաշինս ցրուեայս և զվայրատեայս յանապատի.
և յոյժ զեղջ է մտաց իմնց, թէ գուցէ աստուածքն բար-
կացեալ վասն ձեր՝ ի մէնջ վրէժ առնուցուն : Այլ դուք
եթէ կամիր կեալ և կեցուցանել զանձինս ձեր և մեծա-
րանօք անդրէն յուղարկիլ, զոր ասացի՝ վաղիւ վաղվա-
ղակի կատարեցէք² » :

ու բարի գործովք և ազօթիւք կը նուա-
զէր : Տես ի վերայ Աբօշ, յէջ 123) : Իսկ
« Ինքն տարաւ զտէրութիւնն Սինեաց
իրեւ քրտիկար յաբբունիս », կը նշա-
նակէ՝ թէ Սինեաց իշխանը Վաղինակ
զաւանձան և յանցաւոր գտնուելով պե-
տութեան գէմ՝ զտէրութիւն նորա տա-
րաւ կամ գրաւել տուաւ Վասակ յաբ-
բունիս իրեւ գործ Բարի, արդիւնական
և արժանի վարձուց : Թէպէտեւ համօրէն
տալագիրք քրտիկար գնեն, ու Միխիթա-
րեանց (ԽՄՀԷ օրինակին ետեւը գրուած
ընթերցուածքն ալ կարծել տան մեզ՝
թէ համայն ներկայ գրչագիրք ալ գնդին
ունին, այսու ամենայնիւ տարակոյս չու-
նինք որ ձեռագրի սխալ մի է հասարակ
ամենայն օրինակաց, որպէս Երան և
Տանեքան : Քրտիկար՝ ինչպէս ուրիշ մագ-
դեզն կրննից յատուկ բառեր, մահմե-
տականութենէ ետքը պարսկերէնէ ի բաց
թողուած էր. (այժմ կը գործածուի ա-
բաբերէնն Սեվակ) : Հաւանական է՝ որ
օրինակողք չհասկնալով թէ ինչ է քրտի-
կար, սմա ամենէն աւելի նմանող արդի
պարսկերէն քրտիկար բառը գրած են :

Այժ, Աւետալի լեզուաւ ոճ. Տես Pahlavi-Pazand Glossary, էջ 171. Սանս-
քրիդ՝ Օճաս :

1. Զինուորական առաքինութենէ ետ-
քը, կ'ըսէ Հերոդոտոս, բազմորդութիւ-
նը արութեան գերագոյն նշանը համա-
բուած է Պարսից մէջ : ամէն տարի ար-
քայն ամենէն բազմաթիւ զաւակաց տէր

կողովներուն առատ պարգևներ կը խրկէ :
Զօրութիւնը բազմութեան վրայ կը դե-
նէին. գիրք Ա. 136 : Դպրասց-Լա-Շա-
յասդի մէջ ալ գրուած է, թէ որ որ
սերունդ ունենալու կը քանայ՝ կը զան-
ձէ բազում գործն բարիս (քրպա) : (Տես
զլ. Ժ, 22) Տես և ստորեւ 84, ծն. 3 :

2. Ահա մագդեզն արքայի պարտա-
կանութիւնները ըստ Մայնո-Խրատի,
զլ. ԺԵ :

« Այն է բարի թագաւոր՝ որ զաշ-
խարհն չէն, զաղքատս անվրդով (պահէ)
և զհշմարիտ օրէնս և զկրօնս ունի և
հրամայէ, և զմոլար օրէնս և զկրօնս
խափանէ. որ զհուրն և զջուրս լաւ կը
պահէ, որ կը զարգացնէ զաստուածապաշ-
տութիւն՝ զբարի գործն և զպատշաճս
(քար ու քրպա), և բարեկամութիւն և
միջնորդութիւն կ'ընէ աղքատաց, և
զանձն և զկեանս նուիրէ վասն մագ-
դեզն գննի : Իսկ եթէ ոք մոլորի Աս-
տուծոյ ճանապարհէն, մէկէն կը հրա-
մայէ որ անդ գահնայ, և կը ձերբակալէ
գնա և կը վերագարձնէ ի ճանապարհն
Աստուծոյ. որ ի ստացուածոց իւրոց
հանէ բաժին Աստուծոյ, արժանեաց,
բարի գործոց և ամանկաց, և կը հրա-
ժարի ի մարմնոյ վասն հոգւոյ : Այդ-
պիսի բարի թագաւոր մը ի հրեշտա-
կաց և ի հրեշտակապետաց (եղադաւա
ռաւմիշտաբեհտա) համարեալ է » : —
« Այն թագաւորը որ այդ բաներդ չը-
նէր, Արհմնի և գիւաց նմանի » :

71. Յայնժամ՝ երանելի նախարարքն առ հասարակ զձայնս իւրեանց բարձին և ասեն յանդիման ամենեցուն. «Ի՞նչ դու, արքայ, և մի զայդ այլ առ մեզ ասեր. քանզի ոչ է եկեղեցի՝ շինուած մարդոյ, և ոչ տուրք արեգական, որպէս դուդ այլ ընդ այլոյ կարծես՝ թէ աստուած իցէ. ոչ միայն զի աստուած չէ, այլ և կենդանի չէ: Այլ եկեղեցիք ոչ են պարզեք թագաւորաց, և ոչ արուեստ ճարտարութեանց. և ոչ գիւտք իմաստնոց, և ոչ աւար քաջութեան զինուորաց, և ոչ պատիր խաբէութիւնք գիւաց. նա և բնաւ իսկ ամենեկն զինչ և ասացես յերկրաւորացն, կամ ի վեհից կամ ի վատթարաց, բնաւ ուրեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գացի: Այլ շնորհք են մեծին Աստուծոյ, ոչ միում ումեք ի մարդկանէ տուեալ, այլ ամենայն բանաւոր ազգաց, որք վիճակեալք են ի բնակութիւն ի ներքոյ արեգականս: Հիմունք նորա եղեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի. ոչ ներքինք շարժել կարեն, և ոչ վերինք գրգռեցուցանել: Եւ զոր երկինք և երկիր ոչ դողացուցանէ, մի՞ ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա: Հապա, որով օրինակաւ զինչ կամիս առնել՝ կատարեաւ. պատրաստ եմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս հարուածոցն տանջանաց՝ զոր սպաննացար, ոչ միայն ի չարչարել, այլ և ի մեռանել: Եւ եթէ դարձեալ ևս զնոյն բանս հարցանես, ի միով միով լուիցես առաւել քան զդոյն պատասխանի »:

72. Յայնժամ՝ դառնացեալ քան զլեզի թագաւորն, փլուզանէր անդէն ի փորին զծով կամաւոր մաղձոյն իւրոյ, և ընդ քիթսն և ընդ բերանն առ հասարակ գործի մերմախառն ելանէր, իրրե ի ստատիկ հնոցէ ծուխ թանձրացեալ: Եւ առ չհանդարտել սրտին իւրոյ՝ կոտորէր զգործիւն մարմնոյն, և ծակոտէր զբազմամեք աման խորհրդոյն. ցրուէր և վատնէր զամենայն խորհումն նենդութեան: Եւ զոր ոչ երբեք կամէր իւրոյ սիրելեացն յայտնել, ակամայ առաջի ծառայիցն Քրիստոսի մերկանայր և դնէր զամենայն կարգաւ:

1. Իմա ոչ տաճար և ոչ իսկ ժողով ստորեւ յայտնի կ'ըլլայ: — Պաշման հաւատացելոց, այլ հաւատք եկեղեցւոյ, իշաշգի մէջ ալ սոյն իմաստով գործածուած է քիլիսակի:

73. Երեքկներ և չորեքկներ զանաւոտ երգումն յարեգակն, և ասէր այսպէս. « Ոչ կարէք տւերել զանխարամուրս իմ: և ոչ որում ցանկացեալդ էք՝ վաղվադակի տամ՝ գտանել ձեզ. այլ զամենեւեան զձեզ և որ ի գրնդիս են՝ չարաչար կապանօք ի Սակատաւն՝¹ տամ՝ անցուցանել ընդ անճանապարհ տեղիս, որ և բազումք ի ձէնջ ի խորչակէ յերթալն սատակիցին, և մնացեալքն անկցին ի բերդս ամուրս և ի բանդս անելս: Եւ ի ձեր աշխարհն առաքելից զօրս անթիւս հանդերձ փղօր, և զկին և զորդիս ի խոժաստան՝² տամ՝ խաղացուցանել, և զեկեղեցիս՝ և զոր անուանէք վկայարանս՝³ քակեցից,

1. Սակատան, որ է Սակա—ստան, բազանգ՝ Սակապան, երկիր Սակաց կամ Սկիւթաց: այսպէս կը յորջորջէր Պարսից պետութեան արեւելեան նահանգներէն մին՝ որ սահմանակից էր Հնդկաց, և որ այժմ Աֆղանիստանի մէջ կ'իյնայ ու կը կրէ տակաւին իւր հին անունը » Սէխական: Անոր—Սրսոսեան խոժաղում աղինք՝ Մասագէթք (Մասքութք) կամ Սկիւթք, որոց գէմ Կիւրոս պատերազմի գնացեր էր (559 նախ քան զՔրիստոս), վանեալ վերջերս ի Քաշանաց, խաղացեր էին գէպ ի հարաւու եկեր հաստատուեր էին այն մեծ լէին բոլորեքը՝ որուն մէջ կը թափի Հէլմէնու գետը. վասն որոյ և այդ կողմերոց նորա անուամբ Սագաստան կոչուեր էր. քանզի Պարսիկք՝ Սակ կ'անուանէին զՍկիւթս: Մէկ մասն ալ աւելի գէպ յարեւելս գնացեր էին ի Փապուլ, մինչե իսկ ինդոսի հարաւային գաշտավայրը, որ այս պատճառաւ Հնդկային Սկիւթիա բուռեցաւ: Բուն Պարսկաստանն ի Սակաստան երթալու համար ահագին առնապաներէ անցնելու է: Մասուտի կը նկարագրէ գերկիրդ իբրեւ առաջուտ յոյժ, ուր իմք և այլ զանազան օձք կը վխտան:

2. Խոժաստան կամ Խիւսթան (Susiana ըստ Գունաց և այժմ Խուզիստան) « յեւից կալով Դկլաթայ և ի մը-

տից Պարսից » (Խորեն. Աշխ. ԼԷ), բուն Պարսկաստանի մասն համարեալ էր: Խոժաստանի մէկ մասը լեռնոտ է, մնացածը ջրատեղան հողերէ բաղկացեալ ցած տեղեր են՝ որ Բաբելաստանի հաւառար բարերեր են: Յանցաւորը Սակաստան կը իրկէին որ անդ մեռնի. իսկ կինը և որդիքը Խոժաստան փոխադրուելով, ուրանօր արքունի կալուածոց մէջ աշխատելու պիտի դատապարտուէին, պիտի կորնցնէին իրենց ազգութիւնը և ընտանիքը պիտի ջնջուէր: Մահապարսին պատժուելովն՝ այն առեւտուան օրէնքը շէին յազենար, այլ պարս էր նորա գերդաստանն ալ ցրուել: Տես Գ. Գ., 44. և Գ. Գ., 3. « Եւ եթէ ստամբակեալ որ ընդգէմ գարձցի, ինքն մահու պատուհաս ընդունի, և կին և որդիք այնպիսովն անաշխարհիկ եղեալ՝ յարբուսիս երթիցեն »: — « Որով ընկալան զվճիռ մահուն իւրեանց. ուստեք և զստեք և ամենայն ընտանիք իւրեանց յանաշխարհիկս զրեցան, և ամենայն հայրենի գաւառք հատան ի նոցանէ »: — « Դժնգակ օրէնք մ'ունին Պարսիկք, կ'ըսէ Ամիւսնոս Մարկեղիսնոս, ըստ որում մէկ մարդոյ յանցանաց համար բովանդակ գերդաստանը կը ջնջուի »: ԻԳ., 6:

3. Վկայարան յն. μαρτύριον, է մար-

քանդեցից և յապականութիւն դարձուցից. և եթէ ոք ընդդէմ՝ դարձեալ գտցի, կոխան եղեալ գազանաց՝ անողորմ՝ մեռանիցի՝: Եւ զամենայն ասացեալս արարից և կատարեցից առ մնացորդս աշխարհին »:

74. Եւ վաղվաղակի հրամայէր զպատուական նախարարն հանել մեծաւ անարգանօք յերեսաց իւրոց. և զգուշութեամբ հրաման տուեալ զահճապետին՝ առանց կապանաց յիւրաքանչիւր վանս պահել, և ինքն զառածեալ անդրէն դառնայր անմխիթար արամութեամբ յօթեանս ագանէր²: Իսկ հաւատացեալքն ճմարտութեամբ ի Քրիստոս ոչ ինչ երկմտութեամբ թերահաւատէին յառաջին խրատունէն ի սուրբ վարդապետացն իւրեանց. այլ տակաւին խնդրէին հնարս իրացն, թէ սրպէս զանձինս

տիրոսաց կատարման կամ թաղման տեղւոյն վրայ շինեալ տաճարն կամ մատուռն, յորում ամփոփին երեւելի նըշխարք: Ախրայտ՝ հին պարսկերէն է վկայ:

1. Փղերու կոխկռտել տալու. սպառնալիք սոսկ յոխորտանք մի չէ, այլ անգթութիւն մը՝ զոր առիական ինքնակալք չէին խորշեր զործադրելէ: Անտիոքոս Եպիփան, որ թագաւորէր ի վերայ Ասորոց և Իզրայէլոսի 170 տարի յառաջ քան զՔրիստոս, և բազմութիւն Հրէայս զերի տարեր էր յԷդիպտոս, երբ չկրցաւ սոցա ընդունել տալ զպաշտամունս կռոց, « կոչէր զՀերման փղապետ մեծաւ սաստկութեամբ, վառել զփիղան ի վաղիւ անդր, զի առանց յապաղելոյ պատրաստեցէ զինեզէնս խնկալիցս՝ զսյրացուցեալս կնդրկաւ՝ զազանացուցեալս անապական, ի հրապարակ ամեն թուով իրբ 700, ամեն պատրաստել յահագին պատուհաս ազգին Երբայեցոց: Իսկ փղապետն իրբն լուաւ զհրամանն սաստկութեամբ, կատարէր և ի ժամ անդր զփիղան պատրաստէր, և այլ սպասաւորքն ելանէին կապէին զտառապելոցն զոտս և զձեռն, և զայլ պահ զիշերապահ շուրջ զնոքոք զգուշութեամբ բիւր ազգի ամէին. ընդ այդն

ընդ առաւօտն վախճան սատակման տե՛ծեալ ի վերայ ազգին տեսանէին »: Մակարայեցոց Գիրք Գ. գլ. 1:

Երբ Մեքուսան պարսկական բանակաւ զՀայաստան կ'աւերէր, « զարանց բազմութիւնն տային ի կոխումն փեղաց »: Բուզանդ, 14: — « Իրեւ էր բանակն Շապուհ ի Չարհնաւան Բագրեանդայ, ամին ժողովեցին առաջի թագաւորին Պարսից զամենայն զերին մնացորդաց աշխարհին Հայոց, ապա հրաման տայր թագաւորն զամենայն այր ի շափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, և զամենայն զգին և զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից »: Նոյն 176:

Մինչև ցայժմ սովորութիւն է ի նահանգն Պարոտայ Հնդկաց՝ մահապարտները պառկեցնել ու զլուխներուն վրայ կոխել տալ փղաց, որք կատարեալ վարժութեամբ կը կատարեն այդ դահճական պաշտօնը:

Սասանեանց պետութիւնը սահմանակից էր Հնդկաց. փղերը՝ փղապաններն ալ Հնդկաստանէ կը բերէին:

2. Թէոդոսիոյ տպ. յօրեւանս անկաներ. Մխիթ. տպ. զօրեւանս աղաներ. Ա. Պոլսոյ տպ. յօրեւանս աղաներ, որ ընտրելագոյն թուեցաւ մեզ:

և զսիրելիս հանցեն ի նեղութենէն: Եւ բազում անգամ ջանարոյ, և մեծամեծացն՝ որ օգնականք էին նոցա ի գրանն արքունի, խոստմունս մեծամեծս առաջի գնէին նոցա առ ի յոյս կարասուոյ, և ոչ սակաւ գանձս առ ժամայն ծախէին նոցա:

75. Եւ իբրեւ յամենայն կողմանց եկն փակեցաւ առ նել արգելան նոցա, յայնժամ՝ զխորհուրդն Աբրահամու ի մէջ առեալ՝ աղաղակէին և ասէին ի սիրտս իւրեանց. «Ամենեցուն մեր նուիրեալ և եղեալ զեղբարս և զորդիս և զամենայն սիրելիս ընդ կապանօք իբրեւ զՍահակ ի վերայ սուրբ սեղանոյն, ընկալ Տէր զկամուտը պատառազս մեր, և մի տար զեկեղեցի քո յայսն կատականայ անօրէն իշխանիս այսորիկ »:

76. Մի ոմն ի ներքին խորհրդակցացն¹ արքայի ի ծածուկ ունէր զանքակ սէրն ի Քրիստոս, քանզի մկրտեալ իսկ էր յաւազանն կենդանի. և մեծապէս հոգ տանէր հնարից կենաց վշտացելոցն: Եւ իբրեւ ստուգեաց ճշգրտիւ, եթէ զոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ զամենայն չարիսն կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց, թէպէտ և ոչ ամենեցուն՝ այլ սակաւուց ի նոցանէ ուսոյց զխրատ հնարից, զի առ անգամ մի ի նեղութենէ անտի զանձինս ապրեցուցեն:

77. Եւ մինչ գեռ գունդ կազմէին՝ որ զնոսա շօթակ արասցեն² յանդարձ օտարութիւն, որպէս զբազում նախարարսն ի վրաց աշխարհէն արարին, ի նմին ժամանակի գուժկան հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց, եթէ գունդ հատաւ ի թշնամեացն, որ ելին աւերելին զգաւառս բազումս արքունի: Եւ այս լինէր մեծ օգնականութիւն նոցա յերկնից: Եւ անօրէնն ճեպեալ տագնապէր զայրուձին յառաջ արձակել. և ինքն փութով ստէպ զհետ երթայր. և ի խոր խոցեալ զխորհուրդան³ ցրուէր զառաջին հաստատուն երդումն:

1. Մի թիւ. այլ Աեռագիր, որպէս և թէնոգոսիոյ տպ. « մի ոմն ներքինի ի խորհրդակցացն »:

2. Շօթակ առնել՝ տարագիր առնել վարել յօտարութիւն: Հայկազեան բա-

սարանը նոյն կը համարէ զբառս ընդ յն. Էքսորեօ՝ և լատ. Էքսորիզացս բառից, որք նշանակեն օտար, տարաշխարհիկ:

3. Այսպէս Մի թիւ, և Կ. Պոլսոյ

78. Իսկ երկիւղածացն Տեառն զայս տեսեալ, մեծաւ լուսով աղօթելով ասէին միարան. «Դու Տէր ամենայնի, որ գիտես զծածկեալս սրտից մարդկան, և յայտնի են առաջի քո ասենայն աներեւոյթք խորհրդոց, և ոչ ինչ խնդրես վկայութիւն յերեւելաց, որպէս զի և զանգործս մեր տեսին աչքքո. արդ առաջի քո հեղուձք զխնդրուածս մեր: Ընկալ, Տէր, զծածկութիւն աղօթից մերոց, և կատարեա զմեզ ի հաճոյս պատուիրանաց քոց. զի ամաչեացէ չարն, որ խրոխտացեալ մարտնչի ընդ մեզ իշխանութեամբ անօրինին: Շարժեա, Տէր, զկամակոր խորհուրդսն նենգաւորին, և խափանեցո՛ զկամս ամբարբշտութեան նորա, և զարձո՛ զմեզ խաղաղութեամբ խորհրդոցն անդրէն ի սուրբ եկեղեցին. զի մի յանկարծակի յափշտակեալ աւերեսցի չարաչար ի թշնամեաց »:

79. Եւ անձամբք իւրեանց զայս ուխտ եղեալ անքակութեամբ ընդ Աստուծոյ, զի հաստատուն կայցեն ըստ առաջին խորհրդոցն, պատգամ ի ներքս յղէին զնոյն խրատտուն իւրեանց, իբր թէ կատարեսցին կամք անօրէնութեան նորա:

80. Զայն իբրեւ լուա թագաւորն, յոյժ ցնծացեալ բերկրեցաւ, կարծեալ զգիտն հասանել նմա յօգնակա նութիւն, չրջեալ և աւերեալ զհաստատուն խորհուրդս ծառայիցն Աստուծոյ, և ահա մատուցանեն երկրպագութիւն արեգական, պատուեալ զնա զոհիւք և ամենայն օրինօք մագութեանն¹: Եւ զայն ոչ կարաց իմանալ ցնորեալն, եթէ անստուեր լոյսն արեգականն արդարութեան՝ սպառէր և մաշէր զխաւարային խորհուրդս նորա, և եղծեալ ապականէին զամենայն խեղաթիւր կամս նորա: Եւ կուրացեալ ի ճշմարիտ յայտնութենէն՝ ոչ ինչ իմացաւ զպատրանս խաբէութեանն, որով վրիպեացն: Հեղոյր արկանէր առաջի նոցա զպարգևս երկրաւորս, և վերբռտին ամենեցուն զպատիւս և զգաճս նորոգէր², յառաջ

տպագիրք. Թէոդոսիոյ տպ. « խոր խոցեալ ի խորհուրդսն » - որ աւելի յստակ և ուղիւ է: Տես Յ. Ա. 11. « Զոյժ հաւրեալ խոցեցան ի խորհուրդս իւրեանց »:

1. Թէ ինչ արարողութեամբ կատա-

րուած է այդ զոհք, տես Զոհագործութիւն. յէջ 168-170, և Յ. Բ. 66. լրն. 1:

2. Զտանուտեալս իրենց բարձից մեջ կը հաստատէր. քանզի պաշտօնանկ և

մատուցանելով և երեւելի առնելով ընդ ամենայն տիեզերական իշխանութիւնն: Եւ անբաւ առատութեամբ ազարակս և աւանս միում՝ միում՝ նոցա յարքունուստ շնորհէր, սիրելիս և բարեկամս կարգայր զնոսա, և առ հպարտ յանդգնութեան մտացն կամակորութեան՝ կարծէր եթէ փոխանակիցի ճշմարտութիւնն ընդ ստութեանն:

81. Եւ զայս արարեալ, բազում այրուծի գումարէր ընդ նոսա, և ի մոգացն ոչ սակաւս, աւելի քան զեօթն հարիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա, և զմեծ ոմն իշխան մոգպետ կացուցանէր ի վերայ նոցա: Խոնարհէր և աղաչէր պատուիրելով, թէ մինչ ես ի պատերազմէս դարձեալ գայցեմ՝ խաղաղութեամբ, ձեր արարեալ և կատարեալ իցէք զամենայն ըստ կամաց իմոց: Եւ այսպէս շքով և պատուով առաջնորդէր նոցա զերկարութիւն ճանապարհին անդրէն յերկիրն Հայոց¹: Եւ ինքն աւետիս խնդալիս առաքէր յատրուշանս բազումս, գրէր և ցուցանէր մոգաց և մոգպետաց և ամենայն մեծամեծաց կողմանց աշխարհաց, որպէս գիցն օգնականութեամբ զգործ քաջութեան իմոյ յառաջ մատուցեալ:

82. Իսկ խոհերականքն այնուհետեւ յարուցեալ յիւրաքանչիւր խաւարային դարանաց՝ իղձք լինէին վաղվազակի զհրամանն կատարել, ձայն արարեալ յաշխարհս հեռաւորս՝ միանգամայն խաղալ գնալ յերկիրն արեւմտից: Եւ մինչ չե հասեալ էին յերկիրն Հայոց, փայտ ընկենուին² և վիճակս արկանէին, թէ որ լեզու որում՝ դա-

զած էին և պատիւնին ի բաց հանեալ էր, երբ կոչեցան ի դուռն. Տես ի վերայ 61. Նոն. 4: Դասակարգութիւն մը կար նախարարաց մէջ որ ամենայն նախանձաւորութեամբ կը պահուէր: Հայոց իշխանութեան տկար ատենները Պարսից թագաւորը երբեմն զիրենք տնայնացիք և զոմանս ալ վարձատրելու համար՝ աւելի վեր գանձողներէն յառաջ անցուցեր էին: Տես զԳահնամակն. Սոփերը Հայկ. Պատմ. Ս. Ներսիսի, էջ 32. և Նոն. 111:

1 «Յազկերտ ոչ արձակեաց զրդէշին վրաց զԱշուշա և զերկուս որդիս վասակայ, զԲարիկ և զԱտրներսեհ (սպազրին մէջ սխալմամբ՝ Աթրներսեհ, տես Որբելեան էջ 99), հայելով ի յառաջիկայ իրացն անյայտութիւն, կասկածեալ զգուշացաւ » Փարպ. 159:

2. Փայտով վիճակ ձգէին. որպէս վէզ կամ ուլն (տնկ. աշըզ) ընկենուլ: Մինչև ցայսօր Պարսկաստանի մէջ ամէն տարի վիճակարկութեամբ կ'որոշուի թէ որ մարտն (այս է մոգն) որ գիւղը պիտի երթայ: Մոգական պաշտամունքն ալ

սու հասցէ յաշակերտութիւն: Զի առ հասարակ հրամանն առեալ էր յարքունուստ, որպէս աշխարհին հայոց՝ նոյնպէս և վրաց և Աղուանից և Լփնաց, Աղձնեաց և Կորդուաց և Խօզէից և Դասան՝, և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին գրքիս տոնէութիւն: Եւ յանդգայ յարձակմամբ յաւարի առնուլ փութային զգանձս սուրբ եկեղեցեացն. և իբրեւ զգեստ այնուհետեւ միմեանց պատահէին: Եւ լինէր գունդ զօրաց բազմաց, և չարասէրն սատանայ իբրեւ զօրավար ի մէջ նոցա երեւէր. և անդադար յորդորելով զամենեւեան ճեպեալ փութացուցանէր: Կէտ եղեալ զժամանակն՝ զամիսն վեցերորդ², տապնապէին և ստիպէին արքունի հրամանաւ:

Հանու ազրիւր են պաշտօնէին համար. և ամէն գիւղ հաւասարապէս օգտարեր ըլլալուն՝ այս կերպով ժիշից տեղի շաբուօր: Որո՞ւմ դասու, այս է որ խմբին, քանզի մոզերն յայլեւայլ կողմանց խումբ խումբ համբայ ելած ըլլալու էին. և որովհետեւ քահանայութիւնը յորդոց յորդիս ժառանգական էր, ի ցեղս ցեղս ալ բաժանեալ էին:

1. Որպէս ուղղականը Դասն: Թեւոզս. սրբոյ տղ. Դարսան: Անունդ ստուգաբանութեան կը կարօտի: Պ. Լանկուա կարծէ թէ Tzanni կոչեալ լեռնային ժողովուրդն են, զոր կը յիշեն Մարկեղինոս և Պրոկոպիոս: Պրոկոպիայ տուած մանրամասն աշխարհագրական տեղեկութիւններէն յայտ է թէ Չաննիքդ կը բնակէին լեռնոտ երկիր մը հեռի ի ծովէ, որ սահմանակից էր Յունաց կայսրութեան (որ կը յանգէր յայնժամ ի Իիգէ Պոնտոսացոց) Լազերու աշխարհին, Հայոց և Տրապիզոնի դաւառին. այս է ուրեմն խաղտիք կամ ճանիք, զոր Յոյնք կը գրէին Չաննի կամ Սաննի: Մինչև Յուստինիանոսի օրերը, Յոյնք չէին նուաճած զխաղտիս, որք ինքնազուիս էին և ընդհանրապէս դաշնակից Պարսից: Պլինիոս մեծ Հայոց հիւսիսային

սահմանաց վրայ գտնուող ազգաց վրայ խօսած առնել, յետ Աղուանից և վրաց, կը յիշէ Thasie և Triare անուն երկիրն որ կը տարածուէր ցերեխս «Pa-ryadres» (Պարիսար):

2. Այս է Շահրէվար: Պարսիկք ի հնուց հետէ արեգակնային տարի կը գործածէին, որ 12 ամիս ունի և մէն մի ամիս 30 օր. ութերորդ ամսը վերջն ալ կը գնէին հինգ օր, Աւելեաց (Փերվարտեկան) որով տարին կ'ըլլար 365 օր: Նշանով չունէին, որովհետեւ եթէ ամէն շորս տարի օր մը աւելցնէին, այդ օրդ անուն պիտի չունենար. մինչդեռ ամսը իւրաքանչիւր օրը մէկ մէկ գից նուիրեալ էր. փոխան սորա 120 տարին մէյմը 30 օր կ'աւելցնէին, որով այն տարին 13 ամիս կ'ըլլար: Յաւելեալ աւելցնող Պիմէգէք կը կոչուէր և ամբողջ տօնախմբութեամբք կ'անցնէր: Պարսկական տարեմուտը, ինչպէս եգիպտացոցը, զարնանային գիշերահաւասարի կը հանդիպէր, որ Նիվազ կ'ըսուէր, որ է Նոր Որ: Ամիսները յաջորդութեան կարգաւ՝ տապիւն, երկրորդ, երրորդ և այլն յորջորջեալ էին, և իւրաքանչիւր ամիս մէկ մէկ գից ալ անունը կը կրէր որում նուիրեալ էր. 1. Յերվերտին.

83. « Մինչև ի նաւասարդէ նաւասարդ, ասէ, յամենայն տեղիս՝ ուր իցեն ընդ իշխանութեամբ թագաւորին մեծի, բարձցին կարգք եկեղեցւոյ, փակեցին և կնքեցին գրուներ սուրբ տաճարացն, գրով համարով

2. Արտիպէնդ. 3. Խորատտ. 4. Դիր. 5. Միւրատտ. 6. Շաճրկար. 7. Միճր. 8. Ապան. 9. Ադեր. 10. Տայ. 11. Պանման. 12. Խաթանարմատ: Ամսուան իւրաքանչիւր օրն ալ մէկմէկ գից կամ հրեշտակի նուիրեալ էր, որում անունն ալ ունէր. Հորմիզդ, Պահման, Արտիպիւնէզ, Շահրէվար, և այլն. և ամսուան համանունն օրը բարբրաստիկ համարեալ էր: Ամսոյ Ա. Ըդ, Ժէդ, և Իֆդ օրերն մեծագոյն էակին նուիրեալ էին. առաջին օրն Որմիզդ կը կոչուէր, միւս իրերն Տայ օր է « Արարիչ » ասանկով ամիսը կը բաժնուէր ի շորս շարաթս, որոց առաջին երկուքը եօթնական, իսկ վերջինները ութական օր էին: Մասուտի կը պատմէ օր Սասանեանց բաժնալէն ետքը, որովհետեւ Պարթիկը չունէին թագաւոր մը կամ իշխան մը որ 120 տարին մէջը Պիճեկէր ամիսն հաստատէ, Հիւրէթի 250 թուականին Նշէվրուզը երկու ամիս յառաջ գնացեր էր, անանկ օր ելեմտական տարին կը սկսէր և հարկերու և երկրին հասից հաւաքման կը ձեռնարկուէր, մինչ բերքն տակաւին հասած չէին: Օրմանական խալիփայն Մութաղէտ զՆշէվրուզը երկու ամսօր շափ յետաձգեց (ց11 Հադիրան) և Աւելեաց հաստատեց ըստ ասորի տարւոյ, որպէս զի ելեմտական տարին անշարժ մնայ. յայց կ'երևի թէ կրակապաշտ Պարթիկը իրենց տօնացուցին մէջ շնորհունեցան Մութաղէտի այդ կարգադրութիւնը. որով աններին ամէն 120 տարի 30 օր յառաջ կ'երթային. Նշէվրուզը ամառուան մէջտեղը, իսկ Միհրականն ալ ձմերուան սկիզբը կ'իջար. հատ. 9 էջ 346: Վեր-

ջապէս Սելէուքեան Մէլէք Շահ Սուլթանը 1089ին՝ Պիճեկէր ամիսը վերցուց, ու անոր տեղ նահանջ հաստատեց, և որովհետեւ տարին ճիշդ 365 օր և 6 ժամ հաշուելով շեղեր էին ճշմարիտ հաշուէն, Յէրվէրսինի առաջին օրը զարձեալ զարնանային գիշերահաւասարի բերաւ: (Տես Նշէվրուզ և զանաւան ամսոց ի Պիւրսանի Գաթի):

Ուրեմն նախարարը և մոզք պիտի ժողովէին ի Հայաստան Օգոստոսի կամ Նաւասարդի մէջ: Նաւասարդը առաջին ամիս հայկական տարւոյ, որ ունէր 12 ամիս, ամէն մէկ ամիսը 30 օր և ի վերջոյ 5 օր ալ Աւելեաց, որով տարին կ'ըլլար 365 օր: Եւ որովհետեւ նահանջ տարի չկար, ամէն շորս տարին մէկ օր, եւ 1461 աննահանջ տարւոց միջոցին մէջ, ամբողջ մէկ տարի կը յառաջանայր: Հայկական տարեմուտը ի սկզբան հաստատուած էր ⁴¹/₂₃ Օգոստոսի. և Քրիստոսի 428 թուականին կամ զարմանալի դուգադիպով թեամբ, Արշակունեաց հարստութեան վերջացած տարին, աննահանջ տարւոյ Նաւասարդի առաջին օրը Օգոստոսի ¹¹/₂₃ին, այս է աշնանային գիշերահաւասարին էր հանդիպեր վերստին: Արդ որովհետեւ մոզուց ի Հաստան խրկուիլը թէոդոս Բի մահուանէն մէկ երկու ամիս յառաջ կ'իջնայ, այս է 450ին, ուրեմն նաւասարդի առաջին օրն ալ Օգոստոսի ⁶/₁₈ին էր. (Տես Աւիշան վարդապետի Հայկայ Շերջանն ի Բազմավէպն 1860. և Dulaurier գաղղիացւոյ Recherches sur la Chronologie arménienne, technique et historique, 1 vol. 1859. Impr. Impér.):

սուցին նուիրեալ սպասքն յարքունիս, լռեսցեն ձայնք սաղմնացն և դադարեսցեն ընթերցումսն անսուտ մարդարէիցն: Քահանայք մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդս, և հաւատացեալքն ի Քրիստոս արք և կանայք որ բնակեալ են յիւրաքանչիւր մենանոցս¹, փոխեսցեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց:

84. «Դարձեալ և կանայք նախարարացն կալցին զուսումն վարդապետութեան մոզացն: Ուստեք և դըստերք ազատաց և շինականաց կրթեսցին ի հրապարակս² նոցուն մոզաց: Կարճեսցին և արդելցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան, զոր ունէին ի նախնեաց ըստ կարգի քրիստոնէութեանն. այլ փոխանակ ընդ կնոջ միոյ բազում կանայս արասցեն³, զի աճեցեալ բազմասցին ազգք Հայոց: Դատերք հարանց լինիցին⁴, և քորք՝ եղբարց:

1. Այս խօսքն հետեցնել պարտ է, թէ Եղիշեայ ատենը կուսանաց վանքերը կարեւորութիւն ունենալու չափ բազմութիւն էին: Զգեստնին ալ կը տարբերէր սովորական զգեստէն: Տես և Յ. Վ. 28. ճառատացեալ է աստ որպէս ճառատաւոր, այս է «Սխտաւոր», «Միանձըն» կամ «Միանձնուհի»:

2. Իրեւելու արժանի բան մը. պարսկական կառավարութիւնը զբաղաւտական օրէնքը սպահնովելու համար ի Հայս, կ'ուզէ ուսուցանել զկանայս, միանգամայն և ձեռք առնուլ առհասարակ տըղայոց դաստիարակութիւնը: Հրապարակ է ոչ միայն արձակափայր ի մէջ քաղաքի, այլ և յարկաձածուի տեղի, ուր ժողովի բազմութիւնն «Արքունիքն հրապարակ կուէին»:

Հայկ. բառ: կամ իւրեւ մեծ սրահ ատենի, զիւան, անգղ. Hall. «Եւ նստաւ Աստակ ի ներքին զահլինն, որ էր հրապարակ մեծամեծացն»: Եղիշէ Յ. Է, 37: Պարսկ. Զեյրփաթ ալ նշանակէ յարտաք, վերանստուն, չորս կողմը պատահաններով ամառանատուն, ինչպէս և ձմերուան յար-

մար բնակարան. (Տես Պիւրճ. Գաթի):

3. Աւեսդայի մէջ բազմակնութիւն թոյլ տրուած չէ, բայց միայն յորժամ առաջին ամուսնութիւնը անորդի մնայ. (Տես Հարլէզի Աւեսդան էջ 67): Ասկայն տարակոյս չկայ թէ Սասանեանց ժամանակը բազմակնութիւնը յառաջացեր էր մանաւանդ արքունեաց և մեծամեծաց մէջ. Տես եր. 253. Ն՞ն. 1:

4. Զբաղաւտականութեան ամենէն տարօրինակ վարդապետութիւններէն մէկըն է ոչ միայն ներքի, այլ և պատուիրել մօտ ազգականաց մէջ եղած խնամութիւնքը (քաեղջօտար ըստ Աւեսդայի և խփետուր-տաւ՝ միջնադարեան պարսկերէն): Աս այնքան հոգեշահ և արդիւնական գործ մի է (քրդա կամ քրդի) որ զիւաց բոլոր դժը կը խորտակէ,

մարդու մահացու (մարկ-արժանան) մեղքը կը ջնջէ և կը տանի նորա հոգին ի ճամիւղաքան կամ ի Մշտնջնակեացս, (այս է հոգիք, որոց առաքինութիւնը մեղացը հաւասար ըլլալուն համար դժոխոց և երկնից մէջտեղը կը կենան անշարժ մինչև ցյարութիւն մեռելոց)

մարք մի ելցեն յորդանոց, այլ և թոռունք ելցեն յանկողինս հաւուց:

85. «Պատրուճակք մի մեռցին անյաղ¹, եթէ յօգեաց իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջառոց և եթէ ի հաւուց և եթէ ի խոզաց: Հայք առանց փանդամի² մի զանգլին, ծիւղք և քակորք³ ի կրակ մի եկեացեն,

եթէ դժոխաց արժանի է, և յարբայութիւն՝ եթէ ի համխաղաքանաց է: Եթէ որ իւր ազգականին հետ նշանուելէ ետքը, նշանը աւրէ, մահու արժանի կ'ըլլայ: (Տես Պատմ. Եւրոպ. Բ. 57. 61: — Շաթ. 1. ա-Շաթ. Բ. 18. ժԲ 3. 4): Այժմ՝ Բարսիք, Բասիլաի գրոց բանազբօտեալ մեկնութիւն մի տակով, կը քանան աւագոտեցանել թէ պտտուիբեալ ամուսնութիւնքն եղբարց և քերց զաւակաց մէջ եղածն է, զորս իրենք ալ յայժ կը յարգեն և ոչ աւելի մերձաւոր արեւակցաց մէջ: Բայց մազգէական մատենից, ինչպէս և մեր տոհմային և օտար պատմագրաց որոշ բացատրութեանց առջեւ կարելի չէ դժբախտաբար ընդունիլ նոցա տուած մեկնութիւնը, որչափ ալ զովելի ըլլայ քանրերնին: Ազգապիղծ ամուսնութիւնք Արիստենանց ժամանակն ալ սովորական էին: Քսանթոս Սարդիկեցին որ Քրիստոսէ գոնեա 450 ամեք յառաջ գրած էր, կ'ըսէ թէ «մոգք կ'ամուսնանան իրենց մարց և դստերց հետ: օրինաւոր ևս կը համարին ամուսնանալ ընդ քերց: Կանայք հասարակաց ստացուածքն են. և եթէ որ ուղենայ որիշի կ'ինն առնուի, խորամանկութիւն կամ բռնութիւն բանեցնելու հարկ չըկայ. հաւանութեամբ առնն կրնայ ընել»: — Եղիշէ պլուր ասէ. «Եւ օրէնք պարսկականք անխտիր տալով զանձինս յանառակ պոռնկութիւն»: Չար. շարանադ՝ էջ 346: Տես 44. Նոյն. 2:

1. «Այլ յայտ են պատճառքն ուստի Պիւթագորաս գիտն շնչաւորացն հրամայէր չուտել, որպէս թէ հոգի աս-

տուածեղէն իցէ ի մտեղիսն, և վասն այնորիկ չիցէ պարտ ուտել զմիս կենդանեացն: Վասն որոյ և մոգքն նախ յաղեն, և ապա սպանանեն զանասունսն, զի յանգղայ ելանիցեն շուռչքն ի մարմնոց անտի: Եւ զայն ոչ գիտեն՝ թէ երկուս մահ սպանանեն. մի յաղելովն և միւս ևս փողոտելովն»: Եղիշի, 222: Չպատրուճակս առանց յաղելոյ մեռցընելը մեղք էր, որովհետեւ Որովհայ աբարածքն էին: Իսկ յաղել՝ չէ մորթել, այլ «նուիրել գից» հանգերձ պէտպէս արարողութեամբ յառաջ քան զկենդանութեան էջ 114, 168:

2. Թէոգոսիոյ տպ, փոխմ: Փանդամ՝ կամ փաղամ, արդի պարսկ. բանազբոց մէջ՝ պատմաւ 461 ձև, նշանակէ տպեալ լաթ կամ կտաւ: Աւետարան լեզուա բաղդիտեան. Բասիլաի՝ բատամ. բազանտ գրութեանց մէջ բնեօմ: — Փանդամ՝ բամբակեայ երկու կտոր ճերմակ լաթէ քող մի է, զոր ունչաց կամարին վրայէն թոյլ կերպով կը կախեն, և կ'իջնէ առ նուագն երկու ըթաշափ ստորեւ և կրկին լարիւք գլխուն ետեւ կը կապուի: Մոգերն երեսներ կը ծածկեն այդ քողով կրակին մերձեցած ատեններն: Որովհետեւ արտաշնչութիւնը անսուրբ է և կրնայ պղծել զհօւրն: Այլեւայլ հանգամանաց մէջ աշխարհիկք ալ պարտական են փաղամ գործածել, կամ փաղամի տեղ բերաններ և ճեղքներն ծածկել շապկին ծայրովը:

3. Նիւղք և քակորք պիղծ են, որովհետեւ փտութիւնը և աղտեղութիւնը գիւաց գործն են. ուստի զայդոսիկ կը-

ձեռք առանց դժբաղժի՝ մի լուսանցին, շնորիք և աղուէսք և նապաստակք՝ մի մեռցին: Օձք և մողէզք, գորսք և մրջմունք, և որ այլ ևս խառնալինդոր բազմաճճիք են, մի կայցին. այլ վաղ թուով համարով ի մէջ բերցին ըստ արքունի չափոյն՝ Եւ որ այլ ևս ինչ սպասք իցեն,

բակի մերձեցնել կամ դպցնելը՝ կրակը անարգել ու պղծել է: Այս պատուէրս գծուարին էր պահել տալ ի Հայո. վասն զի այն ատեն ալ ինչպէս այժմ, ինչպէս և ուրիշ լեռնային և անփայտ տեղուանք, քակոր կը վառէին գիւղացիք կեթակուրին եփելու կամ տաքնալու համար:

1. Գումեզ՝ արգի պարսկ, քումիզ՝ մէզ. բայց աւետարայի և բանլաւի գրոց մէջ Gomez է կոչու մէզ, և այդ նշանակութեամբ իմանալի է աստ: Բարսիք մինչև ցայսօր կոչու ջրվաթ կը գործածեն: Աղտեղութիւնը կամ պղծութիւնը նախ պետք է գոմիզու լուսնալ ապա ջրով: Իթէ սրբելու նիւթը կաշեայ կամ մետաղեայ է, հարկ է երիցս կոչու միզու լուսնալ և աւազով շորցնել և յետոյ երիցս ջուր արկանել (տես Շայ-Լա-Շայ գլ. Բ, Գ): Պրահմանք ալ ներքին աղտը մաքրելու համար կոչուն հինգ տեսակ արտաշոտութիւնք կը գործածեն, որոց մին է մէզ: Այդ սոփորութիւնդ մեացած է անշուշտ այնպիսի հին ժամանակէ՝ յորում կոչու մէզը հիւանդութեանց մէկ հատիկ գեղ համարեալ էր: Մինչև ցայժմ Եւրոպիոյ մէջ անգամ գիւղացի բժիշկներ կոչու թրիք և մէզ կը մատակարարեն հիւանդաց (Տես Պ, Հաւկի, Essai s, էջ 285): Գումեզը սակայն այն աղտեղութիւնը մաքրելու համար է, որ մարդու մարմինը, զգեստները և գործածած անօթները կը պղծեն, զոր օրինակ մեռելոսիք կամ տեռատեսութիւն:

2. Շնջիք և աղուէսք և նապաստակք և ուրիշ օգտակար կենդանիք Ումզդայ արարածքն են, Շնջիք՝ գաղզ. Loutre,

է շորոտանի շատակեր՝ որ գետերու և լճակներու եկերբէն շրածնուիր. և այնքան կը սիրէ ձուկ՝ զորտ և զայլ ջրային բազմաճճիք, որ երբեմն լճերու մէջ կենդանի շթողուր՝ կը մարբէ բուրբուրէն: Շատ արագ և գիւրտ թեւամբ կը լողայ: Երբ ձուկ, խեցգետին, գորտ կամ ջրային մուկ և ասոնց նման անասուն շղտնէ ուտելու համար, ջրային ծառերով և խոտերով կը ճարակի: Շնջիքն ուրեմն մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ բարի արարչութեան:

Աղուէսն հաւանօրէն շան ցեղէն ըլլալուն համար բարի սեպուած էր:

Նապաստակն է գլխի (Ուտ) երէից և վայրի անասնոց, որպէս ցորենն՝ արմըտեաց, սպիտակ ձին՝ ձիոց, այլ իմաստուն, կրօնագլեաց, շնորհապարտ և ճշմարտախօս և գլուխ նմանեացն և այլն. Տես Մայնիսթաու կվի:

Իսկ մուկն, մողէզք, օձք, կրիայ, ձուկն, խեցգետին, գորտ և առհասարակ ամենայն կենդանիք որ զջուրս պղծեն, ինչպէս և այլ բազմաճճիք (խարվարք) Արմենի կը պատկանին: Խեղճ մրջիւնն ալ այս վերջնոց կարգէն էր, որովհետեւ ցորենի հատիկները կը վերցնէ: Մկանց սխերիմ թշնամին՝ կատուն ալ պիղծ էր, վասն որոյ մազգեղանց տանց մէջ կատու չէր պահուեր. թեպէտ մըկները ջարդելու համար ուրիշ ամենայն միջոց անպակաս կը գործածուէր: Մեռելոց հագուց համար՝ մեծագումար վրձարմամբ կը գնէին այդ շոր սեպուած կենդանիներէն ու կը տպանենէին. Տես ի վերոյ էջ 145, 146:

3. Այդ սողունները և այլ քնասա-

կամ զոհից կամ սպանդից, ըստ տօնական կարգին՝ տարելուր թուականին, և ըստ կապճաթի մխրաչափ կարգին¹:

86. « Զայս ամենայն որ ասացաք, առ ժամանակ մի մինչև ի զլուխ տարւոյ կատարեսցեն ամենեքեան, և զայլն ամենայն առ յապա պատրաստեսցին »:

Կար կենդանիները ժողովել կու տային, որը թուով համարով, որը ընդունակութեան չափով: Եւ որովհետեւ այդ չափերդ (քիւէ) զանազան մեծութեամբ էին, ինչպէս այսօր Օսմանեան Պետութեան մէջ, Եղիշէ կ'ըսէ՝ թէ ըստ արքունի չափոյն պիտի պահանջուէր. ինչ է սորա ընդունակութիւնը. կարելի չեղաւ մեզ ստուգել. գուցէ քիչ մը ըստորեւ գրութեմ կապիւն ըլլայ:

1. Եւ ուրիշ ինչ սպասք, այս է ծառայութիւնը և պարտականութիւնը որ կային, կամ զոհք և սպանդք, իմանալուն կամ արեւնաւոր զենքունք և պատարագք՝ անոնք ալ ըստ տօնական կարգին պիտի կատարուէին և ըստ տարեկան թուականին, այս է ըստ արեւգահնային հաստատ տարւոյ: — Տօներուն գլխաւորներն էին վեց կաթնապարք, Աւեսգայի լեզուաւ Եւայիա, որ է « տարեկան տօնք »: Բայց զգոսա հիշդ օրը օրին պարտէին պահել. ժամանակի շփութիւն մը ի գերեւ կը հանէր թէ զհանդէսն և թէ զզոհ: Տումարի խընդիր մը մեծ երկրպագութեան և հերձուածոց պատճառ եղած է Հնդկաստանի Փարսիներուն մէջ. (տես Հաւկ' Essays.

կրորդ կահանապարք՝ Մայտե-թմա, տարւոյն 105դ օրը. Փայրիւսիյա՝ յիշատակ ստեղծագործութեան ջուրց: Երբորդն՝ Շահրեվար ամսոյ 30դ և տարւոյ 180դ օրը, ի յիշատակ արարչութեան երկրի: Զորբորդն՝ Այաթիմա յ210դ աւուր, ի յիշատակ արարչութեան բուսոց: Հինգերորդն՝ Մայտեարեա յ290դ աւուր, յաւում ստեղծան հօտք և անդեպս: Վեցերորդն՝ Համասրաթմեսայա, յ365 աւուր տարւոյն ի յիշատակ ստեղծման մարդոյ: Իսկ միւրոյ զալով՝ ամենայն տուն կապիւնով չափեալ քանակութիւն մը պարտական էր բերել. այդ կանոնը հաստատու էին մոգք, որպէս զի գիտնան՝ թէ Հայք հշդիւ կը կատարեն թէ ոչ կրօնական պարտականութիւններ: Պարտականաւ ալ կայր այդ սովորութիւնդ: Ամեն գիւղի կամ աւանի մէջ յարկածառեկ կրակ մը պիտի ըլլայ, որ Ատեարեւ կը կոչի: Երբ խոհանոցի մէջ կրակ մը երեք անգամ ծառայէ, Փարսիք զայն յԱտեարեւ կը տանին, Նոյնպէս և տան մէջ գտնուած ուրիշ կրակները և մոխիրները յետ եօթն աւուրց: Ժամանակէ մը ետքը արտերուն մէջ կը սփռեն ի պարարտութիւն հողոյ: Բազանա լե-

57): Որովհդ մէկ տարւան մէջ ի վեց արարուածս ստեղծեր էր զաշխարհ. առաջին կահանապարք՝ Մայտե-գարաթմայա՝ յորում արար գերեզնիս, Արախպահիշտ ամսոյ 15ին այս է տարւոյ 45դ օրը կ'իմայ կամ լաւ ևս 40էն ց45, որովհետեւ կահանապարք՝ հինգ օր կը տեւեն, բայց վերջին օրն ամենէն մեծն է: Եր-

զուա քաբիդ, արդի պարսկերէն քաբիդ, որ անշուշտ մեր կապիւնն է, է չափ ընդունակութեան արմտեաց, շուրջ 30 լիտր. (Journ. Asiat. 1865, էջ 236). Զուն. քա'վու. Լատ. քապուս. (Šku Pahlavi-Pazand Glossary և John-sonի պարսկերէն բառարանը):

87. Իսկ զայս ամենայն հրաման պատուիրանաց առեալ մոգաց և մոգպետաց, զտիւ և զգիշեր փութային հասանել յաշխարհն Հայոց. և առ յոյժ խնդութեանն ոչ երբէք յազէին երկայնութեամբ ճանապարհին:

ԵՐՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՎԱՍՆ ՄԻՍԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՈՒԹՏԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝

1. Թէպէտ և ոչ իցեմք բաւական տսել զամենայն չարխն, որ անցք անցին անդէն ի կարաւանին ընդ գունդն Հայոց, սակայն և ոչ լռել կամիմք ծածկելով

1. Ուխտ եկեղեցւոյ ուխտ քաճառայուքեան կամ սոսկ ուխտ ըսելով կ'իմանայ զեկեղեցականս, « Սուրբն Ղևոնդ բազում ուխտիս ի տեղւոջ անդ գիպեցաւ և ոչ թոյլ ետ » ց. Գ. 12: — Աւետգայի լեզուաւ՝ ճշխոյս, բազանտ՝ ճշխոյ, պահլաւերէն ուխդ է բան կամ խօսք բարի: Արդ ինչ էր հայ եկեղեցւոյ դասակարգութիւնը: Զարմանալի է յոյժ այս գրութեանս մէջ տեսնուածը: Եղիշէ կաթողիկոս անունը շիտար Զովսեփայ: Եկեղեցւոյ աւագանին Եպիսկոպոսաց կը բաղկանայ. և այդ տիտղոսդ ալ ոչ ըստ ձեռնադրութեան է այլ ըստ պաշտօնի: Զովսեփ՝ ընտրեալն Եկեղեցւոյ ի կաթողիկոսութիւն, որ յերկրութենէ անմիջապէս բարձրացեր էր յաթոռ Լուսաւորչայ և զոր Պարսից դուռը շէր ուզած հաստատել, սոսկ եպիսկոպոս կը յիշատակի, որպէս Սուրմակ որ տակաւին արքայից արքային կարգած կաթողիկոսն էր, և այլ դէտք և գլուխք դասառաց և նահանգաց, յորոց ևս ոմանք կրէցք են ըստ ձեռնադրութեան:

Ըստ Եղիշէայ՝ եպիսկոպոսութիւնը իշխանութիւն մի է, զոր կրնայ վարել ևս սոսկական քահանայն եթէ արժանաւոր և կարող դատուի այնմ: Այդ էր արդարեւ ընդհանուր Եկեղեցւոյ հին սովորութիւնը: Բայց այդ սակաւապետական ձեռք շատ այլալիութիւններ կրած էր ի Հայս Լուսաւորչէն ի վեր, ինչպէս և յայլ Եկեղեցիս՝ արեւելեան կամ արեւմտեան: Հին կարգաց նորէն դառնալ պէտք եղաւ անշուշտ ապստամբութեան ժամանակ, քանզի հաւասարական գրութեամբ միայն կրնար միութիւնը զօրացոր ըլլալ. և ամէն բանէ աւելի յառաջագահութեան կամ ստորագատութեան վեճ և խնդիրներէ պարտ էր զգոյշ կալ:

Եպիսկոպոսէն ետքը կու գայ քորեպիսկոպոսը, որ ինչպէս տեսանք՝ եպիսկոպոսին հրամանէն կախեալ տեսուչք (inspecteurs) էին: Ապա գան կրէցք, այս է ձերագոյնքն, կամ արժանաւորագոյնքն ի քահանայից, որը կամ եպիսկոպոսական աթոռայն խորհրդականքն

զվիշտա նեղութեանն . այլ ասացուք փոքր ի շատէ, զի ձայնակիցք լիցուք այնոցիկ, որք դառնապէս զմեզ¹ ողբային. զի և դու² իբրեւ լուիցես, ոչ սակաւ արտասուս հեղուցուս ի վերայ ազգին թշուառութեան:

2. Զի ահա անդէն ի մեծ բանակին Պարսից՝ յազգաց ազգաց, որք են հաւատացեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի, իբրեւ տեսին զչար յանձնառութիւնն Հայոց, յոյժ հարան ի միտս իւրեանց, և կործանեցան անկան ի վերայ գիմաց իւրեանց³: Բազումք ի նոցանէ թաղծեալք ի սուգ ծանրութեան, հարեալ յոգիս և դառնացեալ յարտասուս, եկին և յանգիմանեցին զնախարարեանն, և յոյժ գարովեցին զուխտ քահանայութեանն: Զզուէին զամենեւեան և ասէին. « Զի⁴ առնիցէք զսուրբ կոտկարանսդ, և կամ յո՞ տանիցէք զսպաս տերունեան սեղանոյն. մնաւ նայցէք արդեօք զհոգեւոր օրհնութիւնսդ, և կամ լռեալ դադարիցէք ի մարգարէական ձայնիցդ: Կափուցէք զաչս

էին, և կամ նախարարական տանց մէջ աւագ քահանայ: Յետ նոցա՝ քահանայք, յետոյ ապա՝ սարկաւազունք, մենակեացք:

Կանանց մէջ ալ կային հաւատաւորք (Religieuses), որք բնակէին ի կուսանոց: Սակայն կրօնական գործունէութիւնը սեփականութիւն մի չէ վերայ գրեւէ դասուց և ոչ իսկ առհասարակ արանց. ամուսնացեալ կանայք ևս կը մասնակցէին ոչ միայն յայտնի կամ լռելիայն հաւանութեամբ այլ և արդեամբք՝ զինուք և սաղաւարտօք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին:

1. Եղիշէ նախարարաց հետ Պարսկաստան գտնուեր էր, անոնց արեգական պաշտօն մատուցած ատենը: Հայ քահանայք ալ կային, որ հաւանք կամ մասնակցեր էին այդ ուրացութեան, ինչպէս որ ընթերցողը պիտի տեսնէ սուորե. թէպէտ շատ չանցաւ՝ անջատեցան սոքա ի նախարարացն: Սակայն եթէ տանտնտեարց գլխաւորները, ինչպէս և սոցա աւելի մտերիմ եղող եկեղեցականք, որոշեր էին մերժել անմիջապէս

զկրակապաշտութիւն, երբ ի Հայաստան դառնային, այդ գաղտնի մտածութիւնն չէին կրնար ամենուն հաղորդել. ուրովհետեւ բազմութեան մէջէն մէկը կրնար մատենել զիրենք և աւելի մեծ վշտանդաց ենթարկել. ուստի շատերը անշուշտ առանց թաքուն խորհրդոյ՝ գլխաւորաց հետեւելով կամ թաղաւորին սաստկութենէն վախճալով՝ ուրացեր էին ըզքրիստոնէութիւն:

2. Այս է Գաւթի մերէն Մամիկոնեան, որում ուղղեալ է գիրքս:

3. Չափէ դուրս տիրութեան ատեն՝ երեսի վրայ ինչալ կամ զուրբ գեաին զարնել (տես Յ. Գ. 31) և կամ զծակաւ հարկանել և զօձիս պատահել (տես Յ. Գ. 64), հինաւորաց ունակութիւն մի է, զոր Սուրբ Գրոց մէջ ալ ասէալ կը տեսնենք: Չեմ կարծեր թէ աստ սոսկ փոխառութիւն մը ըրած ըլլայ Եղիշէ յԱսորեաճաճնէ, որով իւր միտքը և զրութիւնը տողորմած են, այլ իրական նկարագիր, արեւելից համար ըստած է թէ անփոփոխ կը թնայ:

յընթերցուածոց, և խցէք զականջս ի բերդ, միթէ զմտացդ անմոռացութիւն ոչ յիշիցէք, զինչ առնիցէք զպատուիրեալն ի Տեառնէ. Որ ուրացի զիս առաջի մարդկան, յուրաստ եղէց և ես առաջի հօր խնց, որ յերկինս է, և հրեշտակաց սրբոց:

3. « Վարդապետք էիք առաքելական քարոզութեանցն, արդ աշակերտք՝ լինիցիք մնլար խաբէութեանն: Ուսուցիչք էիք ճշմարտութեանն, արդ ուսուցանէք զպատիր խաբէութիւն մոգաց: Քարոզք էիք արարչական զօրութեանցն, արդ զտարերս աստուածս խոստովանիք: Յանդիմանիչք էիք ստութեան, արդ և քան զսուտն ստաղոյնք լինիցիք: Ի հուր և ի հոգի՝ էիք մկրտեալք, արդ ի մախիւր և յաճիւն թաթաւիցիք. կենդանի Մարմնով և անմահ Արեամբ էիք սնեալ, արդ ի ճենճեր զոհից և ի շարաս աղտեղիս մրճոտիցիք: Տաճար էիք Հոգւոյն սրբոյ, արդ զոհարան դիւաց լինիցիք. քրիստոսազգեացք էիք ի մանկութենէ, արդ մերկացեալք ի փառացն դիւարար արեգական կաքաւիցէք՝. ժառանգ էիք արքայութեանն, արդ անձամբ զանձինս արկէք ի ժառանգ գեհննին: Նոցա է սպառնացեալ հուրն անշէջ, ընդէ՛ր դուք ընդ նոսա այրեցեալ տոչորեցայք. նոցա պարարի որդն անմահ, իսկ արդ դուք պարարիցէք զմարմինս ձեր նմա ի կերակուր. խաւարն արտաբին՝ նոցա թանձրացեալ պահի, դուք լուսազգեստք ընդէ՛ր յուղարկեցայք ընդ նոսա ի նոյն խաւար: Նոքա ի վաղնջուց հետէ էին իսկ կուրացեալք, դուք զկնի կուրացն կուրացարուք. նոցա էր փորեալ զխորխորանն, դուք ընդէ՛ր լցէք յառաջագոյն: Ե՛րբ ու-

1. Բազանո՝ աշակերտ, մինչ արդի պարսկերէն՝ շակերտ:

2. « Ես մկրտեմ զձեզ ջրով, ասէր Յովհաննէս Մկրտիչ, բայց որ զկնի թմ զայ նա մկրտեսցէ զձեզ Հոգւով սրբով և հրով »:

3. Մինչև ցայժմ զոհական արարողութիւնքն նուագարանօք կը կատարուին ի Բարսիս: Հին ժամանակաց մէջ Միհր աստուծոյ տօնին օրը թագաւորն ինքնին կը կաքաւէր. Տես էջ 136-137:

4. Սուրբ Գրոց բացատրութիւն մի է ինչպէս և Աւետգայի. որովհետև Պարսիկք զգժոխս յերկնից և յերկրէ դուրս և մեկուսի կը համարէին: — Պաւստակի զժոխոց նկարագրութեան մէջ կը գտնենք՝ « Խաւար որ ձեռք կը բռնուի » և « ժանտահոտ որ դանակով կը կրտուի »: (Pahlavi texts, էջ 114) որպէս և յաստուածաշունչ գիրս՝ « Խաւար շօշափելի »:

սանկից կը զբաղմամբ իւ անուանա սաստուածոցն նոցա, այն՝ որ չկը ուրեք ի միջի և ոչ մի: Թեթեւացեալք ի ծանր բեռանց՝ անձին անձամբ առէք զբեռն ծանրութեան. ազատեալք ի մանկութենէ՝ չարաչար մտէք յանազատելի ծառայութիւնն:

4. « Եթէ գիտէիք և երևէր ձեզ յայտնի, սուգ առին երկինք ի վերայ ձեր, և թաղծեցաւ երկիրս ի ներքոյ ոտից ձերոց: Հրեշտակք ի վերուստ կն ձեզ բարկացեալք, և ի յերկրէս մարտիրոսքն են ձեզ ցասուցեալք: Ողորմիմ՝ ողորմիմ՝ սիրելեաց ձերոց, և բազում՝ անդամ՝ ողորմիմ՝ անձանց ձերոց: Զի թէ մարդոյ փրկեալ էր զձեզ ի ծառայութենէ, և դուք անձամբ զանձինս այլում ի ծառայութիւն՝ արկանէիք, ի մեծ բարկութիւն բոլրդէիք զառաջին տէրն ձեր: Իսկ արդ զի՞նչ առնիցէք զսաստուածաստաստ հրամանն. Էս եմ Աստուած, և չիք այլ ոք բայց յինէն, և ոչ զկնի իմ՝ այլ ոք լիցի Աստուած. Աստուած նախանձոտ եմ ես, հատուցանեմ զմեզս հարց յորդիս, մինչև յեօթն դար: Իսկ եթէ որդիքն արդարք վասն հարցն մեղաց ընդունին զսատակումն, յորժամ ինքեանք որդիքն իսկ մեղիցեն, ոչ ահա միանգամայն զանձանց և զհարցն տայցեն ի միասին:

5. « Դուք էիք մեր ամուր պարիսպ ապաստանի. յորժամ՝ աստի փառնդ հասանէր, առ ձեզ յանդորր ելաւ նէաք. արդ մեծ ամուրդ այդ հիմն ի վեր տապալեցաւ: Դուք էիք մեր պարծանս առ թշնամիսն ճշմարտութեան, արդ դուք էք մեր նախատինք առ նոյն թշնամիս: Յայժմ՝ վասն ձերոյ ճշմարիտ հաւատոցն և ի մեզ փոքր ի շատէ խնայէին. և արդ ի պատճառս ձեր և զմեզ անողորմ՝ դատին: Ոչ միայն զանձանց դատաստան՝ տալոց էք առաջի ահեղ ատենին Աստուծոյ, այլ և բազմաց ամենեցուն՝ որ ի ձեր պատճառս և զնոսա ևս չարչարեցեն »:

6. Զայս և առաւել քան զայն խօսեցան ընդ մեծաւ մեծս աւագանոցն, և յաւելին ցաւս ի վերայ ցաւոց: Յայտնել և ցուցանել նոցա զխորհուրդն ոչ կամէին, լռել և չառնել պատասխանի անհնար էր. հեղձամղձուկ եղեալ

1. Ծառայութիւն՝ ստրկութիւն, գեթութիւն. esclavage.

2. Բազանդ՝ տատաղան:

մեծապէս յարտասուս հարկանէին: Ընդ նոսին դառնացեալ թողք և տեսողք յանմխիթար սուգ լինէին ամենեքեան:

7. Յայնմ՝ ժամանակի քահանայքն՝ որ էին անդէն ի զօրուն, առ չժուժալ սրտիցն բարկութեան քակեալ որոշեցան ի նախարարացն և յամենայն բազմութենէն. և զմի ոմն¹ զեռապան ձիով առաքեցին փութապէս յաշխարհն Հայոց: Պայժ ի բերան առեալ և զօձիս պատառեալ², հասեալ ի ժողովս եպիսկոպոսացն, մեծապէս յարտասուս հարեալ կայր և պատմէր զամենայն անցս չարչարանացն. այլ ոչ յայտնէր նոցա զծածկութիւն խորհրդոցն:

8. Յայնմ՝ ժամանակի սփռեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի դեօղս և յազարակս և ի բազում ամուրս լեռնային դաւառացն: Գրգեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց և կանանց, շինականաց և ազատաց, զքահանայից և զմեհակեցաց. խրատ եղին, պնդեցին և արարին զամենեւեան զինուորս Գրիստոսի:

9. Եւ յառաջին բան խորհրդին այս հաստատեցաւ. Ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ. և մի խնայեսցէ հայր յորդի, և մի տէն առնուցու որդի հօր պատուոյն: Կին կռուեսցի ընդ առն ամուսնոյ, և ծառայ դարձցի ընդդէմ տեսուն իւրոյ: Օրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս դատապարտութեան:

10. Եւ իբրեւ այս այսպէս հաստատեցաւ կազմեցաւ, երևեցան ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին՝ ոչ միայն արանց քաջաց, այլ և կանանց առնականանց:

11. Իսկ գունդն Հայոց ամենայն օգնականօքն հանդերձ և մոգացն բազմութեամբ յամենան չորրորդի³

1. Այս պատգամաւորս ասորի քահանայ մի էր որ խրկուեցաւ ի Հայս նախարարաց ուրացութիւնը իմացնելու համար:

2. Ահա դարձեալ մեր նախահարց սովորութեանց նկարագիր մը:

3. Այս է Պարսից արեգակնային Գիր ամիսն որ ըստ Պունտասիշի կը սկսէր Ամառնային արեւադարձէն տասն օր յառաջ. տես զԼ. Իշ. 3, այս է Յունիս-Յուլիոս 449:

449
Յուսիս

եկին հասին յաշխարհն Հայոց, ի գիւղաքաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Անգղ՝: Բանակեցան, բոլորեցան, զետեղեցան, և յամենայն կողմանց անգր ժողովեցան, և էին անթիւ բազմութիւն:

12. Եւ եղև յետ աւուրց քսան և հնգից, մոգպետն ինքնին մոգօքն հանդերձ հասանէր մեծաւ զօրութեամբ՝ քակել զգրունս եկեղեցւոյն յաւուր միաշարաթուն. բզփորձ առնուլ կամէր զառաջարկութեան զործոյն: Իսկ սուրբն Դեոնդ երէց միաբանութեամբ առաջին խորհրդակցօքն՝ և բազում ուխտիւ ի տեղւոյ անդ պատրաստական գիպեցաւ, ոչ ետ թողլ: Թէպէտ և ոչ էր տեղեկազոյն մոռայն ամենեցուն նախարարացն, և ոչ զօրութեան ուժոյ մոգպետին, ոչ ինչ եկաց մնաց ամենայն եպիսկոպոսացն, և ոչ առ սակաւ մի համբեր անօրէն իշխանին թողացուցանել. այլ բազում ամբոխ ազազակի զօրացն և մոգացն հասուցանէր: Քանզի վիրգս ի ձեռն առեալ՝ զկառափունս մոգացն և մոգպետին՝ ջարդեցին. փախտաւական յիւրաքանչիւր վանս արկանէին, և ինքեանք զպաշտօնն բարձրացուցեալ յեկեղեցւոյն՝ զտերունական կանոնն կատարէին, մինչև ի նոյն միաշարաթին անգաւար լինելով:

1. Ի հարաւային ծայր վիճակին Արամեաւայ, յաջակողմն խոշապ գետոյ որ թափի ի ծովն Վանայ, կայ Անգղ գիւղ և վանք. յեկեղեցւոյն ի վիմէ միոյ օծելոյ ի Ս. Թադէէ, որպէս աւանդենն, քամի իւղ որպէս քերտն կայլակեալ (Տեղագիր Հայոց Մեծաց 91): Եթա-նասուն տնէ բաղկացեալ հայու գիւղ: Բայց ասիկայ չէ իշխեալ յիշածը: Ըստ փարպեցւոյ՝ Անգղ ամուր բերդ մի է (էջ 174) ի Նաղկատան գաւառին Բազրեանդայ, և այս ճանապարհաւ կու գային հախարարք և մոգք ի Հայաստան: Պրակտիկոս ալ կը յիշէ զաւանդ զոր կոչէ Անկօն, որ յոյժ անմատչելի կերեւեաւ մէջ գիրք ունէր և 120 տուպարիզօր չնոյի էր ի Դընալու: « Էկեալ հասանէր ի գետն Արածանի, որ հոսի ի

ճաղկաւէտ լեռանցն Անգղայ գաւառին յակունքն Եփրատայ հանդէպ լերինն Ասորատայ »: Պատմ. Աղբիւսանգրի. 89: — Ասպարէզդ կամ Stadium է 125 քայլ երկրաչափական կամ 184 մէդր. արդ 120 ասպարէզ՝ 22 ժիւմէդր են. մինչ Դընէ ի Բազրեանդ առ նըւազն 50 ժիւմէդր ըլլալու է:

2. հախարարք, 700 մոգք և բազում սլրուձի ժամագիր եղեն յԱնգղ, ուր և ժողովեցան:

3. Առաջին խորհրդակիցներն՝ այս է այն եկեղեցականքն, որք խումբ խումբ սփռեցան ի գաւառս և ի գեօղս և ի լեռնային գաւառս՝ ժողովուրդը դրդելու համար:

4. Մոգպետը վերաորոնցաւ, բայց չմեռաւ:

13. Եւ յետ այս տագնապի խռովութեանն՝ յամենայն կողմանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն արանց և կանանց ի տեղին հասանէին։ Եւ անդ էր տեսանել զմեծ աղէտ տարակուսին. ոմանք զգերարտօսին իրր յաղբերականց հոսէին յաչաց իւրեանց. այլքն բարձրաճիշ ազադակաւ՝ իրր այն թէ զերկինս զոգացուցանէին. իսկ կէսքն խիղախելով և ի զէնս ընթանալով՝ զմահ քան զկեանս ընտրէին։ Իսկ ոմանք ի սուրբ ուխտէ եկեղեցւոյն՝ զաւետարանն ի ձեռն առեալ, աղօթիւք առ Աստուած կարգային, և այլք ըղձանային զպատառումն երկրին, զի անձանց լիցի գերեզման։ Եւ այսպէս շատապ տագնապի ի վերայ մոգպետին հասուցանէին։ Բազում անգամ՝ աղաչէր զօգնականսն իւր, զի ի մահուանէ կալաւցեն զնա ապրեցուցանել, և ողջանգամ՝ անդէն յարքունիս հասուցանել։

14. Այլ վասն գործոյն յոր եկեալն էր՝ ստիպէր զնոսա և ասէր. Թող գրեմ՝ և ցուցանեմ մեծ թագաւորին, զի ի ըսց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք ատուածքն եկեոյցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոգութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն, որպէս զփորձ առի միաբանութեան ուխտին եկեղեցւոյ։ Զի թէ էին զօրք աշխարհիս մոգք¹, ոչ ինչ խնայէին սոքա ի նոսա սատակմամբ՝ ոչ միայն զարտաքինան, այլ և յեղբարս և յորդիս և յառնայն մերձաւորս իւրեանց, նա և ոչ յանձինս իւրեանց։ Մարդք, որ ոչ ի կապանաց զանգիտեն, և ոչ ի տանջանաց երկնչին, և ոչ ի ստացուածոց պատկառին, և որ յետին չարն է քան զամենայն չարիս, մահ քան զկեանս ընտրեն, ո՞վ է որ կարէ նոցա գիմակաց լինել։

1. Մոգ. Աւետարայի լեզուաւ՝ մակաւս կամ՝ մադաւս » Բեհապրոց մէջ՝ մակաւս յուն՝ մադոս, լատ. մակաւս. արաբ. մուճուս. միջնագարեան պարսկ. մուզ, մոզ, մով, որոյ յոգնակին մուշակ կամ մուխն։

Մակաւս, մաւղ, որպէս և հայերէն « մոգ » երկու նշանակութիւն ունի, ա

ՔԱՅԱՐԱՐ. ՆՊԻՇԷԻ

քահանայ, վարդապետ գրադաշտական. քահանայ մոգական կարգաց և օրինաց. այդ երկրորդ իմաստով իմանալու է աստուծոյ որպէս և ի 18 ստորեւ՝ « մոգն և զանգիկն և հրէայն և քրիստոնեայն » և Զ. Բ 142 « քրիստոնեայ էր յառաջ և Զազկերտ բռնի մոգ արար »։

15. « Լուեալ իսկ իմ էր ի նախնեաց մերոց, եթէ յաւուրս Շապհոյ¹ արքայից արքայի, իբրեւ սկսաւ ուսումնդ այդ աճել և բազմանալ և ընդ զամենայն երկիրն Պարսից, և ևս անդր յարեւելս հասանել, իսկ որ վարդապետքն էին օրինայն մերոց՝ յորդորեցին զթագաւորն, զի մի բնաւ ամենեկին բարձցին օրէնք մոգութեան յաշխարհէն, եւ հրաման ստատիկ, զի լուեալ դադարեացէ քրիստոնէութիւնն: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգելուլ, ևս քան զեւ աճեցին և բազմացան, և հասին մինչև յաշխարհն Քուշանաց, և անտի ի հարաւակողմն՝ մինչև ի Հնդիկս² տարածեցաւ:

16. « Եւ այնպէս աներկիւղ և համարձակք էին յաշխարհին Պարսից, մինչև յամենայն քաղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին, որ զանցուցանէր պայծառութեամբ զթագաւորաբնակ արքունեօքն³: Շինէին և վկայարանս իմն անուանեալս, և զնոյն զարդ եկեղեցեաց զարդարէին, և յամենայն տեղիս՝ յապատու և յանապատու միայնանոցս

1. Երբորդ զարուն սկիզբէն ի վեր, կրօնական մեծ շարժում մի կը զըրզէր զարեմուտս Ասիոյ. կոոց պաշտամունքը ամէն կողմանէ զօրաւոր հարուածներ ընդունելով կը քայքայէր. ժողովրդոց միտքը աւելի բանաւոր և զօնացուցիչ հաւատք մը կը փնտռէր: Այս ընդհանուր պէտքը քաշեր էր զԳրադաշտականութիւն որ հինգ հարիւր տարւոյ շափ աշարժանաց և մոռացութեան ենթարկուելէ ետքը, Սասանեանց կանգնուելովը կը վերանորոգէր, ու կարգէ դուրս բռնութեամբ կը յառաջանայր. զՔրիստոնէութիւն որ հզօրացէս կը տիրանայր ի Հայս և կը սփռէր տարածանէր ի Բարելաստան, ի Բակտրիա և մինչև ցՀնդիկս. զՀրեութիւն որ ի բազմաց հետէ հաստատեալ էր ի Միջագետս և ինքեան կեդրոնատեղի ընտրէր էր զԲաբելոն. հրէութիւնն անգամ որ ընդհանրապէս այնքան անշարժ և անփոփոխ է, այն առնները կարծես թէ նոր կեանք մը և նոր ձև մը կ'աշխատէր առնելու այն զպրոցաց մէջ, ուր կը շարագրուէր մեծահատոր և տարօրինակ հաւաքածոյն,

որ Բաբելոնական քաղաքս կը կոչուի: Այդ երկոց կրօնից իրարու շփման և ընդդիմակցութեան միջոցին՝ Մանի կամ Մանիքէս անուն մեծ կը յանդգնէր սոցա իւրաքանչիւրէն, ինչպէս և ի Պուտայութեանէ մէկ մէկ քան առնելով նոր կրօն կամ ազանգ մը ձևացնելու և կերպով մը զաստիճան իրարու համաձայնեցնելու. և անհամար հետեողներ կը գտնէր (Տես Ռուինսընի պատմ. Սասանեանց և Միլմանի Պատմ. Հրէից): Սակայն մոգայեւտին ակնարկած թագաւորը Շապուհ Երկրորդ Երկայնակեաց կոչուածն է, որ քրիստոնէից զէմ խիստ հալածանս յարուցեր ու եկեղեցիները փակել տուեր էր:

2. Քրիստոնէութեան մինչև ցՀնդիկս տարածուելուն վրայոր տես Böhlen, das Alte Indien. հատ ա էջ 369. զոր ի վկայութիւն կը կոչէ Ռուինսըն իւր Սասանեանց պատմութեան մէջ, էջ 95:

3. Կ'երեւի թէ այդ առաջին դարուց մէջ քրիստոնէութիւնը ժողովրդեան հալուստ և բարեկեցիկ մասին մէջ ալ մեծ ընդունելութիւն գտած էր յարեւելս, մինչ ներհանք եղած էր յարեմուտս:

շինէին: Եւ իբրեւ ոչ ինչ երևէր յայտնի՝ օգնութիւն ուստեք, աճելով աճէին և բազմանալով բազմանային, և մարմնաւոր մեծութեամբ մեծանային: Զպատճառս հարստութեան մեք ինչ ոչ գիտէաք. բայց սյուշտի ինչ ճրժմարտիւ խմանայաք, զի տիեզերք սմենայն զկնի ուսմանց նոցա գնային:

17. « Թէպէտ էարկ ի նոսա թագաւորն զձեռն իւր խտտութեամբ, և զբազումն կալաւ և չարչարեաց ի նոցանէ, և զկա բազումն մահուամբ սատակեաց, դառնացաւ և ձանձրացաւ յանձն իւր, և զնոսա ոչ կարաց նուազեցուցանել ի բազմութենէն: Դարձեալ թէպէտ փակեաց և կնքեաց զգրունա եկեղեցեացն ընդ ամենայն աշխարհն Պարսից, նոքա զամենայն տուն եկեղեցի արարին. և յամենայն տեղս՝ զիւրեանց օրէնսն կատարէին: Եւ զանձինս իւրաքանչիւր վկայարանս համարէին, և լուսազոյն զշինուածս մարդկեղէնս քան զհոգեղէնս՝ հաշուէին: Սուրբ սպանողացն բթեցան, և նոցա պարանոցքն ոչ ձանձրացան. աւարառութ ստացուածոց նոցա աշխատեցան, և աւարն օր քան զօր աճեցեալ բազմացաւ: Սրամտեալ էր թագաւորն, և յոյժ դառնացեալ դահիճք բարկութեանն. իսկ նոքա արթունք և զուարթունք, և խնդալից ընդունէին զամենայն հարուածս տանջանայն, և սիրով տանէին զամենայն յաժշտակութիւն ընչից իւրեանց՝:

1. Հոփոս՝ Աւեսգայէ լեզուաւ՝ յայտնադիմ՝ յայտնապէս:

2. Այս բառս կը ցուցանէ թէ շինութեան մէջ քարի գործածութիւնը առ հասարակ սակաւ էր. ներկայ աւերակներէ ալ կ'երևի թէ ազիւսը շատ աւելի սովորական էր: Սիպիլեան վարդապետը կը պատմէր մեզ թէ Պարսկաստանի հիւսիսակողմը շատ տեղ կ'աւելնէ և, բընակիչք հողը կը լեցնեն անտուկի ձևով կաղապարի մը մէջ՝ մեօճրէ, որոյ վերի և վարի գին բաց է. և քիչ մը ջուր թափելէ ետքը կոխելով կը պնդացնեն. յետոյ կաղապարը վերստին կը գործածուի: Այս արհեստական զանգուածներ

բով կը շինեն գրեականաւ իւրեանց, որք շատ գիւրութեամբ կը բաձրանան և բաւական ալ ամրութիւն կ'ունենան: Սոյն եղանակաւ շինուած են Երևանայ և Էջմիածնայ պարիսպները և վանայ տները: Շարաէնի և Ֆրանսերէնի վկայութիւնքն ալ կը հաստատեն մեր հանգուցեալ ուղեորին և հնազանդին տուած տեղեկութիւնները: Աւեսգայէ ալ կը հետեւի թէ նոյն իսկ աւելի հնագոյն ժամանակաց մէջ, ընտկարանը ընդհանրապէս ազիւսէ և կամ յարեու թրծած հողով շինեալ էին: (Տես Հարլէզի Աւեսգան. հատ. Խ. էջ 165):

3. Պունտուհիչի մէջ Պապիկան Ար

18. « Իբրև ետես թագաւորն եթէ գոռ հաւեալ դիմեցին ի մահ իբրև խաշինք սուրբք յաղն երկնաւոր, արդեւ և կարծեաց ի նոցանէ զհարուածս տանջանացն. և հրաման ետ մոգաց և մոգպետացն, զի մի ամենեւին որ խուսայէ զնոսա, այլ հաստատեալ կայցեն աներկիւղութեամբ յիւրաքանչիւր ուսմունս, մոզն և զանգիկն՝ և

տաշրի և նորա որդւոյն Շապուհ առաջնոյ ժամանակը մազդեականութեան պըղծեալ զարը համարեալ է, քանզի երկուքն ալ յոյժ պայծառացուցին զգէնն մազդեզանց. « Շապուհ կարգաւորեց զաշխարհ զոր ևս արարի ասէ Ահաւմազդ. նա հաստատեց և զօրացոյց զպաշտակի (որ է ազատութիւն ի մեղաց՝ բարի գործովք) աշխարհիս սահմանաց մէջ և յերեան հանեց զբարութիւն ամենութեք »: (Պարսկէք իւրեանց կրօնին վէճակէ՝ վեհ կամ բարի գէն կ'ըսէին և նորա հետեւողաց՝ վեհաեւան կամ պաշտեւան: (Sku Pahlavi-Pazand Glossary), ուստի և վեհաբնշապուհ: Շապուհ բարձրագոյն պաշտօնեայն և քրմապետն՝ Աղարո-բատ, որդի Մարասբանտայ, իւր քարոզած կրօնին համարութիւնը ապացուցանելու համար թերահաւատից, իւր կուրծքին վրայ հալած պղինձ թափել տուած էր (Sku Pahlavi texts հատ. էջ 199): — Այսու ամենայնիւ Շապուհ առաջնոյ ատենը քրիստոնեայք հալածանք չկրեցին: Բայց նոյնը չկրնար զրուցուիլ Շապուհ երկրորդի նկատմամբ՝ Երկայնակեաց կոչեցելոյն, որուն համար է մոգպետիս խօսքը. սա սաստիկ հալածանս յարոյց Քրիստոնէութեան

մեծնալը արդիւնելու համար և ծանր հարկ մը դրաւ քրիստոնէից վրայ (330ին). և յորժամ Ալեկիոյ եպիսկոպոսը Սիմէոն խոտութեամբ զանգատեցաւ ալդ հարձէն, Շապուհ եկեղեցիները փակել տուաւ նոցա ստացուածքը զրաւեց ու մեռցնել ղուաւ զՍիմէոն: Կոստանդիանոս կայսրը,

որ գեռնոր քրիստոնէութիւնը ընդուներ էր, նամակաւ յանձնարարեց Շապուհոյ որ հալածանքը դադրեցնէ. բայց նա մտիկ չըրաւ և սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել (Սօլիման Պատմ. Սասանեանց էջ 147): Տեքարտի հետեւեալ հատուածն ալ կը հաստատէ մոգպետին այն խօսքը թէ Շապուհ Բ հուսկ յետոյ թուլացոյց զհալածանս և ազատութիւն շնորհեց ամենայն կրօնից. « Շապուհ արքայից արքայն, որդի Որմզդայ, հաւաքել տուաւ աշխարհիս ամեն կողմի բնակչաց վարդապետութիւնքը առ ի բոլորնութիւն, և լուսաւորութիւն, և ճախացնելու համար զԱվանխանաք?»: Յետ զտեւոյ և որոշելոյ Աղթո-Բաղայ զվարդապետութիւնս (Ձրազաշտայ) բազմատեցին զնոսա զանազան գէնից հետ. հասքերուն թիւը ճշդեցաւ և այսպէս պատուիրեց Շապուհ (մազդեզանց). « Հիմա որ տեսանք զուսմունս աշխարհի, ամենայն որ պարտի իւր գէնին հաւատարիմ մնալ. զայդ պիտի օնանմ ի զլուխ հանել »: (Sku Pahlavi-Pazand Glossary էջ 146-147):

1. Մոգ՝ աստ ևս իբրև մոգական օրինաց հետեոյ՝ և ոչ իբրև վարդապետ նոյն օրինաց (տես ի վերոյ 14 ծն 1):

— Ձանդիկ՝ պարսկերէն ځانگه, զանգիք, է ըստ Պիւրհանի-Գաթիի, հետեոյ Ձանտ գրոց Ձրազաշտայ. այս է որ հաւատաւ ընծայէ ի մեկնութիւնս, յաւանդութիւնս և յաւելորդապաշտութիւնս առաւել քան ի գիրան: Իւր ըստ հեթոսանկի, նա որ բարւոյ խորհի զԱրհմենէ և զգիւաց:

հրեայն և քրիստոնեայն, և որ այլ բազում կեչաք՝ են ի կողմանո կողմանս աշխարհին Պարսից: Եւ ապա առ երկիրն զխաղաղութիւն հաստատութեամբ, և լռեալ դա-

թեպէտ զանդիկ՝ առհասարակ և հերձուածոց քալ կը նշանակէ, բայց ի մասնաւորի (և այս իմաստովս գործածած է Էդիշէ) է անուն ազանդաւորացն որք յարեմոնեայց Մանիքեցիք կոչեցան յանուն ազանդապետին Մանեայ: (Տես ի վերոյ 15 ծն 1. և յէջ 146-147): Մանի Աւեսդայի այժմ կորուսեալ Զանտ մը կամ մեկնութիւն մը հիմն առնելով, կամ Զրադաշտայ գրոց՝ ուղղափառ Մազդեանց կողմանէ հերետաճական համարեալ մեկնութիւն մի տալով, երկու արմատս կը բարոյզէ՝ բարւոյ և չարի, իերեակաց, ճաւառարագոր և յաշխտեան կան. մինչ մոգքն զնոսա յղութեամբ և ծննդեամբ ի Զրուանայ սերեալ ասէին, և զմին յաշխտեան և զմիւր ժամանակաւոր կը հանաչէին: Մանի առաւ ի զրադաշտականութենէ զերկարմատեան վարդապետութիւնը, ի պուտոհայութենէ զողկոփութիւն, ի թալմուտէ զկապալագիտութիւն (Cabalisme) և ի Քրիստոսի Աւեստարանէ զԵրրորդութեան խորհուրդը: Քրիստոս Միհր աստուածն էր և բնակէր յարեզակ: Իսկ ինքզինքին համար կ'ըսէր թէ Միսիթարիւն էր զոր խոստացաւ Յիսուս խրկել առ ի ցուցանել մարդոյ զհանապազ՝ հշմարտութեան, և թէ « Երզանկը » զոր շարագրեր էր և իւր ձեռամբ պատկերօք և նկարիւք զարդարեր էր, քանզի քաջ պատկերահան ալ էր, Աւեստարանին տեղ պիտի թնայր: Զանդիկք չէին ընդուներ մեռելոց կամ մարմնոյ յարութիւնը, որ Զրադաշտայ հիմնական վարդապետութիւններէն էր (Էդիշիկ 290): Ի մասին բարուց աւելի խառակեացք էին և պիղծ կը համարէին զամուսնութիւն. մինչ մոգք՝ զեղիւք և անձնագիրք: Իրա-

բու կարգէ դուրս ատելութիւն ունէին Մոգք աւելի բազմութիւն էին յԱրեմուտս Տէրութեան՝ ի Մարաստան և ի Պարսս: Իսկ Զանդիկքն յԱրեւելս՝ ի Բակտրիա (Էդիշիկ 116-117 և 287): Թապարի ալ երբ Մանեայ անունը կուտայ, Մանի Զանդիկ կը կոչէ զնա՝ Տես և Բազմալէպ 1892 Օգոստ. Սեպտ. Հոկտ:

1. Էդիշէ կը գործածէ զբառը իբրեւ կրօն, դէն, երբեմն ալ մի և նոյն դէնի իբրեւ զանազան վարդապետութիւնք. որպէս մեզմեզ յԱրարացիս, որ այդ կըրկէին իմաստոք ունի: Սա պարսկերէն քել կամ քաշ (Աւեսդայի մէջ՝ տքսիշ) բառը չկրնար ըլլալ. վասն զի նոյնը ունիմք հայերէն՝ քէշ. և ոչ մարթ է շփոթել ընդ եւրոպի որոյ լծորդն է « յաշտ » և « Կեշտ » է Բազանդ գրոց լեւտակ բառն, (Աւեսդայի մէջ Զէտտի կամ Զէտտա), զոր Պ. Ուէսզ. կը թարգմանէ վարդապետութիւն. և և յաշխտե՝ տալ ճաշակել, յայտնել, վարդապետել: Կ'ըսէր ձայնդ շատ պարսկերէն բառից մէջ կը փոխուի ի ճ կամ ի լ: Որո՞նք են սակայն այդ ուրիշ բազում կեշտքն որք զտանէին ի կողմանս կողմանս Պարսից: Յայտցանէ էր անշուշտ Մարկիոնի ազանդը, զոր հերքելու համար Էդիշիկ յատուկ գիրք մը գրած է: Այդ աշանդիդ Պարսկաստանի մէջ ծաւալած լինելն արդէն ուրիշ ազրիւրներէ ծանօթ է. բայց տարակոյս չկայ թէ Էդիշիկ այդպիսի երկասիրութեան մը հարկ չէր տեսներ եթէ ի հինգերորդ դարու տակաւին կարեւորութիւն չունենար: Բազմալէպ հետեոյներ ալ ունենալու էին Պրահմանութիւնը և Պուտոհայութիւնը մանաւանդ պետութեան արեւելեան սահմանաց վրայ:

դարեցին ամենայն խռովութիւնք յուզմանց: Քանզի ընդ մերոյ աշխարհին շարժմանն՝ և արեւմուտք ևս՝ մեծապէս շարժեցան, և ամենայն Տաճկաստան ընդ նոսին խռովեցան:

19. «Չայն ահա ի լսելոյ դիտեմք. բայց այս որ ես ինձէն աչօք տեսի, թուի ինձ՝ թէ մեծագոյն ևս լինի քան զառաջինն: Արդ դու որ մարդպանդ՝ ես աշխարհիս, պարտ է քեզ հոգ յանձին ունել. գրել և ցուցանել յարքունիս զմիաբանութիւն բռնութեանս, որպէս աներկիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զհրամանս արքունի: Եթէ չէր մեր աճապարեալ և ի փախուստ դարձեալ, միտմ' ի մէնջ ոչ տային ապրել: Եւ եթէ անպէ՛ն մարդիկ այդպէս բռնացան, եթէ յանկարծ զինուորս ևս ընդ ինքեանս միաբանեցուցանեն, ո՞ր կարիցէ կալ առաջի գոյս յանդուգն յարձակմանդ:

20. «Ես ահա անտեղեակ էի անքակ ուխտի եկեղեցւոյդ ի միմեանց. զի այլ է՝ զոր լսէ մարդ, և այլ է՝ զոր տեսանէ հաստատուն իւրովք աչօք: Դու որ ի մանկութենէ յայդմ՝ օրէնս սնեալ էիր, և ճշմարտեալ գիտէիր զպնդութիւնդ մարդկանդ, եթէ առանց բազում արիւն հեղլոյ դուքս մեզ ոչ տան ձեռն արկանել յեկեղեցիսդ, ընդէ՞ր ոչ զայդ ամենայն հաւատեալս յանդիման չատայեր ցլծաղաւորն: Քանզի ամենայն նախարարացն աւապ դու էիր, և զբոլոր աշխարհս քեզ յանձն արարեալ էր մարդպանութեամբ. ընդէ՞ր ոչ մեծապէս

1. Կոստանդիանոս ինքզինքն համբէն քրիստոնէից պաշտպան կը հռչակէր: Կայսեր տուած խրատուցը ապարդիւն մնալը և Պարսից պետութեան մէջ Քրիստոնէից գեւմ կատարուած անցիւթիւնները պնքան յուզումն պատճառած ըլլալու էին ի Բիւզանդիոն, որ Շապուհ երկրորդ Կոստանդիանոսի աւելի ազդեցիկ եղանակաւ միջամտելու վախէն, պատերազմի պատրաստուելու հարկը տեսաւ: Բնական էր որ Տաճկաստանն ալ՝ այս է Միջագետաց Արարացիք, որոց մէջ ալ քրիստոնէութիւնը բաւական ընդունելութիւն գտած էր, և որք անշուշտ

Շապհայ խիստ կառավարութենէն տեղոհ էին, հանգարտ շկենային՝ Հռովմայեցոց և Պարսից մէջ դժուութիւն ծագած ատենը:

2. Վասակայ ուղղեալ են ուր խօսքերդ: Մոզպեար ի սկզբան կուգէ որ Վասակ գրէ առ արքունիս եղելութիւնը և գործոց դժուարութիւնը: Մարդպանին վկայութեանը վրայ ալ Դու որ չէր կըրնար իրաց անյաջող ելքը Մոզպեարին անխոհեմութեանը կամ անկարողութեանը վերադրել: Բայց երբ Վասակ յանձն շահուոր, ինքը կը ստիպուի անձամբ գրելու:

Հոգ տարար յանձն քո: Զի յայլ ժամն իմաստուն էիր, և ես գիտէի. զայս՝ գործ իմաստութեան ոչ գործեցեր: Ապա թէ ոչ, յայտ է եթէ դու ի նոցա բանի ես, և քոյով խորհրդով անցուցին զայս անցս ընդ իս և ընդ զօրս:

21. «Արդ եթէ այդ այդպէս է, և քեզ կամք չէ ունել զմոգութիւն, մի ինչ պատկառեր դու երկիւղիւ յարքայէ. ես գրեմ՝ և ցուցանեմ ի դուռն մովպետան մովպետի՝ և դերանդարձապետի և մեծ հազարապետին,

1. Դիտելի է թէ Հայաստան իբրեւ հուսած մոգպետդ իշխանութիւն չունի ուղղակի թագաւորին դրելու սյլ պաշտօնէիցը: Ըստ Միւսմէլ-իւթ-թափարի-ի, Պարսից պետութեան պաշտօնեայք կամ վեզիրքն «Տասթուր» կը յորջորջէին: — Մովպետան մոգպետը՝ այս է մոգպետաց մոգպետը կամ զենպեան Պարսից, որ Մահմետականաց քստը-իւլ-քուտուպին կը համապատասխանէ, զինի վերաբերեալ ինդրոյ մէջ վճիռներ կու տար. և ըստ Թապարիի նոր թագաւորի նա թագ կը զնէր ու արքայական պատմութեանը կը հաղցնէր: Այժմեան պարսկերէնի մէջ յատկացեալն յառաջ կը դրուի և երկուքին մէջտեղը իզոթեալ կը մտնէ. մովպետ-ի-մովպետան. բայց ի հինգերորդ դարուն կ'ըսէին մովպետան-մովպետ, յատկացուցիչը նախագահելով, որպէս Շահանշահ՝ արքայից արքայ և ի Սասանեան արձանագրութիւնս՝ Մալքան մալքա: Անմիջապէս մովպետէն ետքը կու գային, ի մոգութեան կարգին, Մովպետը, որը գաւառի մը կամ նահանգի մը մոգուց առաջնորդքն էին, որպէս Եպիսկոպոսքն ի մեզ, իսկ մոգքն էին վարդապետք օրինաց: Այժմ՝ Բարսիք մօպետ որ է մոգպետ, ասեւղով իմանան՝ սոսկ վարդապետ. տասգործ անունը կու տան Եղիշեայ դարուն մովպետի աստիճան և պաշտօն ունեցող անձին, և Տասգործ-տասթուրան՝ Մովպետան մովպետի:

Եղիշէ անգամ մի միայն գործածած է Դերանդարձապետ. այլուր կը տեսնենք առանց դեր մասնկի՝ անդերձապետ. զոր սյլ զըջագիրք զնեն հանդերձապետ. զոր օրինակ՝ Մովսէ անդերձապետ ի ձեռտէ մովպետան մովպետի կամ սոսկ Մովսէ անդերձապետ. և այդ մարդուն պաշտօնն ինչ որ ալ ըլլար, զիտեմք յԵղիշէէ թէ մոգպետ մի էր. (Տես 45, 93, 98. 8. Ը. և Փարս. էջ 262, 291, 307):

Ըստ Հայկազեան բառարանի Դերանդարձապետ է փոխանորդ և օգնական հանդերձապետի, կամ դեր-հանդերձապետ: Ըստ Առձեռն Բառարանի դեր-անդերձապետ՝ գանձապետ, իբրեւ Թագնատար, որ սկսէ թանկագին և ակա-նակապ զգեստները: Իսկ անդերձապետ ըստ Հայկ. Բառարանի է պաշտօն և հրամանատարութիւն ինչ ի դրան Պարսից մանաւանդ ի կարգի մոգութեանց. մոգպետ: Այդ զանազան և հակասական մեկնութիւնք անընդունելի կ'երևին: Պարսից արքունեաց հանդերձապետը՝ (Սմանեանց Գոթրան ազաւրն կամ եւ-վալսը պալսը) կրնայ կարեւոր պաշտօնեայ մ'եղած ըլլալ, որպէս մալպետն և համբարապետն: Գուցէ ևս բառին սկիզբը գտնուած ք բաղաձայնը բառին էութիւնը չփոխեր և երկու կերպով ալ կարելի ըլլայ գրել անխտիր, ինչպէս «համբարապետ» գրի ևս «ամբարապետ»: Բայց յայժմով ևս զփութիւն կ'երևի մեզ մեկնել դեր մասնիկը, Հայաստան իբրեւս

զի ածցեն զարքայ ի հաւանութիւն, որպէս զի ի բաց թողացուցէ ըստ առաջին հրամանին, և ի կամս մարդկան ապաստան արասցեն, զի առ սակաւ սակաւ ընդելցին ընդ օրէնս մոգութեանս. զի ուրք կալցին՝ սիրով երեւեցին կատարեալ զհրամանս արքունի: Քանզի մարդ՝

մոգպետը, երբ կրօնական և ամենածանր խնդրոյ համար ուղղակի դենպետին և մեծ հազարապետին Դրան կը գրէ: Ինչու փոխանակ առաջին հանդերձապետին ուղղելու իւր գիրը, որ միւս երկուքին նախելով ինքն իսկ երկրորդական և ստորին պաշտօնեայ մի էր, ասոր փոխանորդին գիմէ: Իրտելի է ևս որ զերանդարձապետդ Դենպետէն այս է Մովսէս տան մովսէտէն անմիջապէս ետքը ու մեծ հազարապետէն այս է Միհրնեսէն: Եւ յառաջ կը յիշուի: Իսկ գտնաւորեմ ստուգարանութեամբ հաստատել անհրաժեշտ է թուի մեզ:

Ահաւասիկ մեր տալու մեկնութիւնը: Բուզանդայ մէջ կը գտնեմք Մոգաց անդերձապետ, զոր Շապուհ կը խրկէ Արշակայ գէմ զօրօք բազմօք. արդ մոգ՝ պարսկերէն է մով, ուստի և կազմի մովսէտ և յոգնակի ուղղական և սեռական ալ կ'ըլլայ մովսէ: Եղիշեայ և Փարպեցւոյ « մովսէ անդերձապետը » չէ այլ ինչ քան « զմոգաց անդերձապետ » Բուզանդայ:

Մովսէ չէ յատուկ անուն, այլ յոգն սեռական մով հասարակ անուն: Իր մնայ մեզ մեկնել զերկրորդ բառը: Ի՞նչ պարսկերէն անտարզ, յայտ, խորհուրդ, կտակ, գիր կտակի, շարագրութիւն, պատմութիւն, գիր, մատեն: Բազանդ զրոյց մէջ՝ անտարգիտան, զոր Պ. Ռէնզ կը կարգայ անտարգիտան՝ է խրատել, ուսուցանել. առաջնորդել (Տես Մայն-Խրատ): Հայերէն ալ ունիմք անդամ զոյական՝ այլ միայն « կտակ » նշանակութեամբ: Ռուսի անդարձապետ է խորհրդապետ, խորհրդական գուցէ, ևս զըպրապետ՝ մեքլուսի: Ի՞նչ որովհետեւ Է-

զիչէ և Փարպեցին ասեն՝ մովսէ անդերձապետ ի ձեռանէ մովսէտան մովսէտի, ու այդ պաշտօնատարիդ մոգպետ մի ըլլալն ալ մեզ կը գրուցուի, տարակարգ մնար, թէ անդարձապետդ՝ մոգուց անդերձապետն կամ լաւ ևս՝ անդարձապետն է զպրապետ, խորհրդական և փոխանորդ մովսէտան մովսէտի և հաւանորէն ընդհանուր տեսուչ և կառավարիչ Դենպետի Դրան, զոր ոչ միայն նկատելու է իբրեւ մոգուց և կրօնական խնդրոյ բարձրագոյն ատենան՝ այլ և պաշտօնարան արդարութեան և հասարակային կրթութեան. այդ պաշտօնէիդ պարսկերէն տիտղոսն էր մովսէ անդարձապետ: Բայց աստանոր մոգպետը ոչ անդարձապետին այլ գերանգարձապետին գրելիքը մեզ կը յայտնէ, այս է անոր երկրորդին կամ փոխանորդին, քանզի անդարձապետը Հայաստան խրկուած էր մոգուց բազմութեան հետ և մոգպետին գտնուած տեղը չէր. Դեր է պարսկերէն մասնիկն Der, յայտնաւորուած է « Ի ներքոյ », « Ետ » « Ի ձեռան »: Ի և Բուզանդայ մէջ Սակստան անդերձապետ, որ ուղղելի է Սակստան անդարձապետ, և կը մեկնեմք « պաշտօնեայ խորհրդական » կամ զպրապետ ի Սակստան, քանզի ամէն կուսակալի քովը, մանաւանդ մեծամեծ նահանգաց մէջ, արքունի զպրապետ մի կը գտնուէր, Հերոդոտ գիրք Գ. ԸԻԳ. — Արտաշէի Քար-Համաքին մէջ ալ Անտարձապետի տարգմառան որ թարգմանի « անդարձապետ ալլուիտ »:

1. Պարսկ. մարզ مرز գերման Mark, զղղ. Marche և ծայր կամ եզր աշխարհի, սահմանագիծ: Պարսից, Մարաց,

է աշխարհս, դուցէ յորժամ՝ ֆրանս ինչ առնիցեն, և ինչ քեանք ցրուեալ վատնեացին յօտարութիւն. իսկ յորժամ՝ աշխարհս թափուր լինիցի ի մարդկանէս, յայնժամ՝ և քեզ գլխովին մեծապէս ֆրանս հասանէ յարքունուստ » :

22. Ետ պոտտախանի մարդպանն մոգպետին, և ասէ. « Սմենայն բանք խրատուդ՝ զոր ասացեր, ճշմարիտ են. բայց զառաջինն զոր չիմացար՝ տեսեր, և սեծապէս զղջացար այժմ: Բայց դու արդ զոր ասեմս արա, և բարիութեանցի քեզ. սակաւիկ մի երկայնամիտ լեր և զխորհուրդս քո արդել՝ ի բազմաց, բայց արանց՝ սրոց ևս ասեմ, նոցա յայտնեա. մինչև ևս ինձ ոյժ ժողովեցից զօր ի թիկունս ածելոյ, և զուխտ եկեղեցւոյդ թերևս կարացից երկիրեկել: Եւ եթէ զայդ այդպէս արարից, գիտեմ՝ ապա թէ և զհրամանն արքունի կարող եմ՝ կատարել » :

23. Եւ անդէն հրոս ¹ հանեալ ի Սինեաց աշխար-

որպէս և Հռովմայեցոց պետութեան մէջ ազգերն յերիս կը բաժանին. ա. տիրող ազգն. բ. նուաճեալ գաւառք. գ. սահմանաց մօտ գտնուող ազիք, որ իւրեանց սեփական օրինոք և տոհմային իշխանաց ձեռք կը կառավարուէին, իսկ կը ճանաչէին պետական աւագ իշխանութիւնը, և. հարկատու ազգաց կարգն էին. (Ռուինսըն՝ Հերոդոտ Հատ. ա. 61): — Մարդպան պարսկերէն է « զօրապետ — կուսակալ սահմանազիտոյ կամ աշխարհի, որ գտանի մերձ ի սահմանս թշնամոյ ազգի », Commandant militaire des frontières, որպէս գերմաներէն Margrave: Իզիէ Հայոց մարդպանէն զատ կը յիշէ զմարդպանն Վրաց, Հայաստանի մարդպանը ամենայն նախարարաց աւագ էր, ներկայացուցիչ Պարսից Դրան և զուխ կառավարութեան, որում յանձնուած էր աշխարհն. նա կը հաւաքէր զհարկս և կը հսկէր ի վերայ տանուտեսարց, որպէս զի անհաւատարիմ չըլլան Սասանեան պետութեան: Յանցաւոր մը կրնար մեղցնել

տալ առանց հրամանի թագաւորին. բայց չկարէր փոփոխել զնախարարութիւնս :

1. Հրոս՝ պաշտպօղոչ, levée, անկանոն զօրք. Բուզանդայ մէջ կը տեսնենք ևս « զուգազ հանել »: — Լեոնցի ժողովուրդք աւելի շարքաւ և աղքատ ըլլալուն, աւելի զխրաւ կը յարմարին զինուորութեան, միանգամայն և աներանին տեղերնին աւելի քիչ զմիամակութեամբ կը թողուն քան զընակիչս զաշտաց և քաղաքաց: Սինեաց լեռնականք մինչև ցփերջին ժամանակս կարիճ և տուկուն պատերազմող եղած են: Վասակայ ատենը քաղաքականութիւնը և քրիստոնէութիւնն այդ աշխարհին լեռնաձորոց մէջ քիչ յառաջագիժութիւն ըրած էր. ապա թէ ոչ ընակիչքն աւելի եկեղեցականաց ձայնին կը լսէին քան Վասակայ. և ամենքը մէկ տեղ չէին ուրանար զքրիստոնէութիւն. մինչ ուրիշ գաւառաց մէջ ժողովուրդն յերկուս բաժնուեր էր: Տես էջ 45-48 և Յ. Գ. 10 « Եւ բովանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապստամբեցոյց յորացութիւն » :

հէն զիւր գունդն ստուարացոյց ի թիկունս օգնականութեան մոգաց և մոգպետին: Եւ ապա սկսաւ ասել. « Այլէ դու անդամ մի հրովարտակ ի գունն տուր վասն այրութիոյն՝ որ յԱղուանն է տասն հազար, զի ի ձմերոց ի հայսս եկեսցեն. և յորժամ գնտա ի ձեռին ունիցիմք, չիք ոք որ եղծանել կարէ զհրաման արքունի »:

24. Պատասխանի ետ մոգպետն և ասէ ցմարդպանն. « Այդ խորհուրդ զարձեալ իմոց բանիցս ընդդէմ է. քանզի մեք յորժամ բռնութեամբ կռուեսցուք ընդ աշխարհիս, աշխարհս ի բաց քանդի, և մեք ի պատուհասէ չտարիմք. անձանց վնաս, և արքունի մեծապէս զեանն »:

25. Եւ ոչ ինչ կամեցաւ ամենեկին ունին գնել նմա մարդպանն, զի սրտի մտօք կալեալ էր զպարսկական օրէնսն: Սկսաւ այնուհետեւ պատրել զոմանս կարասւով և զոմանս օգոյթական բանիւք. զոսմիկն ամենայն՝ ահեղ բանիւք սպառնացեալ սրտաթափ առնէր: Հանապաշտօրդ առատացոյց զոսմիկն տաճարին, և յերկարէր զնուազան ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն զիշերացն՝ յերգս արբեցութեան և ի կաքաւս լիտութեան. քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական և զերգս հեթանոսականս, մեծապէս զոհութիւն մատուցանէր օրինաց թագաւորին: Բերեալ էր և յարքունուտս բազմութիւն կարասույ, և միում միում կաշառ գալտ խիթեր ի պատճառս պարգևի և պատուոյ. և բազում նենդութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր և յինքն արկանէր:

26. Իսկ զայս ամենայն իրրե տեսին սուրբ եպիսկոպոսունքն, ևս քաջ դրդեալ յորդորեցան ի նոյն միաբանութիւն, և հնարագէտ իմաստութեամբ ընդ երկուս բաժանեցին զբանակն: Մանաւանդ իրրե հաստատեալ գիտացին ի միտս իւրեանց, եթէ անօրէն իշխանն Սիւնեաց զօրհասական վերսն ի յոգիսն ընկալեալ էր, խորչեցան մերժեցան և ի բաց փախեան ի նմանէ:

1. Այս այն սյրուծին է, զոր Պարսիկք ունէին ճորայ մարդպանին հրամանին ներքե, պահակը պահպանելու և Անդր-Կովկասեան ազգերը զսպելու համար: Այս միջոցիս Աղուանից երկիրը մտեր էին, անդ խրկուած մոգերուն պաշտպանութեան համար: Սոցա դէմ

գնաց Վարդան տես ստորե 44 և 5 :

2. Գիտելի է թէ մոգպետը ո՛րքան կը զարհուրի երկիրը աւրելէ. մազդէականութիւնը կը պատուիրէ շէնցնել և ոչ կործանել, վասն որոյ և աւերելք ազատ չեն ի պատուհասէ:

3. Ձմեռն 449-450.

27. Խորհուրդ արարեալ ի գիշերի միում՝ ամենայն ուխտին բազմութեամբ, կոչեցին և զսպարապետն¹ զօրաց ի խորհուրդն. հարցին և քննեցին և ի վերայ հասին մտացն անշարժութեան, որոյ ոչ սակաւ մի թերացեալ էր ի սիրոյն Քրիստոսի: Եւ միաբան աղօթս արարեալ ի վերայ նորա, վերստին ընկալան զնա յառաքինութիւն: Եւ նովաւ որսացեալ զբազումս ի նոյն միաբանութիւն, որք ոչ էին քակեալ յառաջին միաբանութենէն, եկին և ժողովեցան զունգ զօրաց բազմաց: Եւ ևս առաւել հեռագոյն զատան ի մոզացն և ի մոզպետէն և յանօրինէն վասակայ:

28. Իսկ նա այնչափ յիմարեցոյց և ափեցոյց զմիտս մոզպետին, մինչև չես նմա իմանալ զելս իրացն: Սկսաւ բաշխել մոգս ի տունս նախարարացն և մեծամեծ ոռծիկս կարգել, զոհել պատրուծակս², և բռնաբար կրնքաւոր մարդկանն տալ ուտել միս յազածոյ, և երկիր պազանել արեգական: Իբրև սկսաւ բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պղծագործ խառնակութիւն, յանդգնեցան և ևս կանայք փշտկանացն³ յաւուր կիրակէի անցուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն և պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանցն:

29. Զայս զուժկան ազմկի իբրև տեսին միաբան սուրբ եպիսկոպոսունքն, զաւետարանն ի ձեռն առեալ հասին և անկան առանց հարցանելոյ ի վանս սպարապետին⁴, ուր ժողովեալ էին զօրքն հայոց: Համբարձին զձայնս իւրեանց և ասեն. Աղաչեմք զձեզ զամենեւեան

1. Այս է վարդան, որ ուրիշ ուրացեալ նախարարաց չես Պարսկաստանէ կը գտանայր:

2. Ռոճիկ՝ որ է ուտելիք՝ թռչնաբ և ոչ թռչակ կամ զրամ: Պարսիկք զպատրուծակս զոհելու ատեն՝ այլ ևս այլ աղօթներ և արարողութիւններ կատարելէ յետոյ կրակին կը ցուցանէին միայն: Միս յազածոյ՝ է միս զոհեալ, Նուիրեալ, ըստ Աւետգայի՝ միշտատ:

3. Բառ պարսիկ. փուշդ ٲٲٲ է թեկըն, կռնակ. փուշդիպան՝ թիկնապահ,

օգնական: Փշտկանքն էին մարդպանին պաշտպանութեան համար Պարսից զրա. նէն տրուած զօրքն, որ ազգաւ պարսիկ էին. — Հաւատաւոր կանայք. այս է կուսան, մայրապետ. տես Բ. Բ. 83 և ծն:

4. Մամիկոնեանց բնակութեան տեղին էր ի Տարսն. բայց սպարապետը ինչպէս ևս նախարարաց զխառնութեան տուն ունէին. իսկ մայրաքաղաքն յայնժամ կամ գոնեա եղելութեանդ վայրն էր, եթէ չենք սխալիր, Վաղարշապատ:

սուրբ աւետարանաւ, եթէ ձերով խորհրդիս գործէ զայն անօրէնութեան չարիս մարդպանն և մեղպեան, նախ զմեր պարանոցս հատէք, և ապա յեկեղեցին ձեռնարկեցէք. ապա թէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն չարն գործեն, այսօր խնդրեսցի վրէժդ այդ ի նոցանէ:

30. Իսկ որք էին ի ներքս ի վանս սպարապետին՝ յոտն կացին, միաբան համբարձին զձայնս իւրեանց առ Աստուած և ասեն. « Դու, Տէր, սրտագէտ ամենեցուն, ոչ ինչ պիտի քեզ վկայութիւն ի մարդկանէ. եթէ խտտուեալ իցեմք ի քէն սրտի մտօք, զայն դու ինքնին քաջ գիտես, այսօր իսկ դատես զմեզ ըստ մեզաց մերոց: Ապա եթէ հաստատուն կամք յուխտի սուրբ աւետարանիս, դու Տէր, լեր մեր օգնական այսօր. և սուր զիժը նամին ճշմարտութեան ի ձեռս մեր, զի արասցուք ընդ նոսա ըստ կամաց մերոց »:

31. Զայս իբրև ասացին, ամենեքեան զգլուխ զգեաւ ի հարկանէին. և ողջունեցան յաւետարանէն և յեպիսկոպոսայն: Իսկ մի ոմն ի նախարարացն՝ որ անդր գիպեցաւ, էր ի նոցա խորհրդի, և ոչ միաբանեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն. և անդէն առ ժամայն ի նոցունց ի տեղւոյն քարկոծեցաւ, և ահ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցունց:

32. Յայնժամ՝ ամենեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան, մինչև ամենայն տեսողացն երկիւմունքն դուպային, որք առ ոչինչ համարեցան զպարգևս արքունի, և առ ոտն հարին զհրամանս ահագինս: Ընթացան վաղվաղակի ի զէնս իւրեանց, վառեցան կալմեցան զգիշերն ամենայն, և ընդ ծագել արեգական զգունդն յերիս մասունս բաժանեալ ի բանակն արկանէին: Գունդն առաջին յարեւելից կուտէ, և գունդն երկրորդ յարեւմտից կող-

1. Փարպեցին քիչ մը տարբեր կը պատմէ այդ գէպքը. Սպարապետին վանաց մէջ որոշուեր էր բացէ ի բաց ընդգիծանալ Պարսից. « Մի ոմն յԱստուծոյ տանէն, որում անուն էր Զանդազան, սերմն ծանոս... լսէր յոմանց զխորհեալն Հայոց և երթեալ վաղվաղակի պատմէր վասակայ: Որոյ բանից իրա-

զգած եղեալ նենգաւոր քսութիւն՝ աւագ նախարարն Հայոց, կալեալ զնա ի գեօղն որ կուչի Արձակ, տարեալ կապեցին ի միասում ևս ի գեօղ յանուանեալ Բերդկունս, ի նմին Բագրեանդ գաւառի, զոր և ոչ յետ բազում աւուրց՝ ըստ արժանի գործոց իւրոց անօրէնութեանց՝ քարկոծեալ սատակեցին »:

մանէ, և գունդն երրորդ ի հիւսիսոյ կողմանէ, շուրջանակի ի մէջ առեալ փակեցին զբազմութիւն բանակին¹, և զբազման կոտորեցին², և զհս բազմագոյնս կապեցին զերեւելի մարդիկ, և արկին ի բերդս տմուրս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ: Եւ զառ և զապուռ զաւար³ բանակին ի մի վայր ժողովեալ պահէին իբր հրամանաւ արքունի:

33. Իսկ զմարդպանն ձերբակալ արարեալ, և միարանէր ընդ նոսա երգմամբ՝ հաստատուն կալ յուխտին, զղջանայր զառաջին քակումն ի նոցանէ: Մնականէր ապաշխարութեամբ յոսս սուրբ եպիսկոպոսացն, և աղաչէր խաղապատելով՝ զի մի մերժեալ ընկեացի առ ի նոցանէ: Կրկնէր և երեքկնէր զանսուտ երգումն առաջի բազմութեան ի սուրբ աւետարանն, զբէր և կնքէր զերգումն և կապէր զաւետարանէն, և աղաչէր՝ զի յԱստուծոյ յայտնեացի վրէժխնդրութիւնն, և մի նորա մարդկարար սատակեացն զնա: Իսկ նորա թէպէտ և հաստատեալ գիտէին զնենգաւոր կեղծաւորութիւնն նորա, և թէ խաբէութեամբ դառնաց անդրէն ի հին մնորութիւնն, ոչ ինչ փոյթ առնէին ձեռն արկանել ի նա վասն առաջին յանցանացն, այլ սուրբ աւետարանին թողին ի գատապարտութիւն:

34. Իսկ որք եկեալ էին յաւարի տունուլ զսուրբ զանձն եկեղեցւոյն, ակամայ եղին զանձինս և զաւար

1. Բանակս այս է մոզաց և նախաբարաց հետ Պարսկաստանէ եկող զօրքն, զորս վասակ ստուարացոյց լեռնակառօք, և որուն մէջ ինքն ալ կը գտնուէր Սիւնեաց գնդաւան: Այս բանակս էր ի Շահապօլման Բաղրեանդայ (այժմ՝ Իւլիսիլիս): Վարդան յերիս գունդս կը բաժանէ զզօրս իւր և կու գայ կը պաշարէ զՎասակ:

2. Աստանօր գնել պարտ է Զարեհաւանի Զարգը. «Իւ արձակեալք յաղօթիցն ռամիկ զօրացն բազմութիւն զիմեցին ի տուն մոխրանոցին. շինալով ընաւ աւագացն հրամանի. և առեալ զկրակարանն՝ վարեցին ի ջուրն զկրակ-

սըն, որպէս ի գիրկս եզրօր, ըստ ասելոյ սուտ վարդապետացն Պարսից, զոր ըմբռնեալ ջրօցն թշնամարար և ոչ եղբայրարար՝ ծախեցին: Բայց զմոգուցն բազմութիւն պահել առ օրն հրամայեցին զգուշութեամբ. և ի վաղիւն ի ծագել արեուն արս ի նոցանէ թուով սպանին սրով ի գիւղն որ կոչի Զարեհաւան» . Փարսկ. էջ 182. Տես և Յ. Լ. 27:

3. Բազմաւ լեզուաւ՝ արուստան է յափշտակել, ապուել. արուստ՝ ընդունելութիւն անցեալ: — Աքար է աւար. յարմէ արարտի՞ աւարառութիւն. արարտան աւարել: և + պոր «առնուլ» զանաւարտէ ելած կ'երեւի:

իւրեանց առաջի սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն զօրացն. և եղծեալ ապականեցաւ հրաման թագաւորին: Եւ յաջողեալք զօրութեամբն Ստուծոյ՝ աղաղակէին և ասէին գոհանալով արք և կանայք և ամենայն ռամիկ բազմութիւնն: « Պատրաստ եմք ի հալածել և ի մեռանել և յամենայն նեղութիւնս և ի չարչարանս փանն սուրբ եկեղեցեաց, զոր աւանդեցին հարքն մեր առաջինք՝ զօրութեամբ գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով վերստին ծնաք ի մի յոյս հաւատոյն մկրտութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս. քստ նմին նմանութեան կամովն չարչարանօք և արեամբ նորոգել զանձինս: Քանզի հայր մեր՝ զսուրբ աւետարանն գիտեմք, և մայր՝ զառաքելական եկեղեցի կաթողիկէ. մի ոք չար անջրպետ ի մէջ անկեալ՝ զմեզ քակեացէ ի սմանէ »:

35. Ոչ երեւէր այնուհետեւ առաւել տէր քան զծառայ և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղձուկ վշտացեալ. և ոչ ոք քան զոք նուազեալ յարութենէ: Մի սիրտ յօժարութեան ամենեցուն արանց և կանանց, ծերոց և տրգայոց և ամենայն միաբանելոց ի Քրիստոս: Քանզի առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան, և զմի ազան զրահս հաւատոց պատուիրանին Քրիստոսի, և միով զօտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք:

36. Ընկեցեալ կայր այնուհետեւ սակի, և ոչ ոք առնոյր իւր առանձինն արծաթ¹, և արհամարհեալ առանց ազահութեան, անարգեալ պատուական հանդերձք առ ի զարդս մեծարանաց: Նա՛ իւրաքանչիւր ստացուածք ոչ ինչ համարէին յաչս իւրեանց ստացողին, տեսանէին զանձինս իւրեանց իբրեւ զմեռեալ գիւղունս, և զիւրաքանչիւր զերեզմանս ինքեանք փորէին. և կեանք իւրեանց ի մահ համարեալ էին, և մահք իւրեանց անշուշտ կեանք:

37. Բայց այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր. « Քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զողիս եկեթ ժառանգեսցուք. զի կենդանի իցէ ի մեզ Քրիստոս, որով՝ գիւրին է միւսանգամ՝ նորոգել զսեզ ի հոգոյ և զամենայն

1. Ոսկի և արծաթ, իմա՝ ոչ միայն զրամ՝ ալլ և անօթ, սպաս, կարասի, որովհետեւ ոսկւոյ և արծաթի գործա-

ծութիւնը, մանաւանդ ոսկւոյնը շատ աւելի էր հին ատենները քան այժմ:

զյառաջագոյն զննջեցեալսն, և հասուցանել իւրաքանչիւր բառ գործս իւրեանց »:

38. Ձայս և առաւել քան զսոյնս խօսելով, և մխիթարելով զանձինս և զմիմեանս, դարձեալ միւսանգամ՝ զինուորքն պատրաստեցին զզէնս իւրեանց, և ազօթականքն անդադար լինէին յազօթսն իւրեանց, և պահողքն ճգնէին ի պահս իւրեանց: Ձայնք պաշտօնէիցն ի տուէ և ի գիշերի անհատ էին ի սուրբ սաղմոսն. ընթերցուածք առ տուածային կտակարանացն ոչ երբեք առնուին դադարումն յամենայն ժամ, սոյնպէս և մեկնիչքն ի մխիթարութիւն երկնաւոր վարդապետութեանն¹:

39. Յայնմ ժամանակի դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս տեղիս, յամրոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա: Առաջին զմեծն Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք. և առնուին զանմատոյց ամուրսն՝ զԳասնիքաղաքն, զԱնին, զԱրտաղերս, և զաւանս իւրեանց. զԵրկայնորդսն և զԱրհնին, և զաւանս իւրեանց. զՔարձրաբուլն, զԽորանիստն, զԾախանիստն, զանկաւակածելի Ռդականն, և բնդ նոսա և զաւանս իւրեանց. զԱրբանեայն, զՎանն աւան, ընդ նմին և զաւանսն իւր. զԳրեալն և զԿապոյտն, զՈրոտն և զՎասակաշատն²:

1. Ահա քանակ մը յորում զինուորք զենքերնին կը պատրաստէին, քահանայք և կրօնաւորք շարունակ կ'ազօթէին. ոմանք պահք կը պահէին, սաղմոս կը զբուցէին. և քարոզիչք կը մեկնէին դաւետարան:

2. Իշխեալ յիշատակութիւններէն կը հետեի, թէ Արտաշատ ի կէս հինգերորդ դարու էր տակաւին « թագաւորանիստ քաղաքն » Հայոց, « ամրացեալ » և « կայեան (պարսիկ) զօրաց »: Անդ եկան ժողովեցան յամենայն կողմանցն ի զակակիցքն վարդանայ: Տեղ մի այլ կ'ըսէ Իշխէ « Մեծն Արտաշատ աւանօք իւրօք »: Անդանօր՝ Պարսկաստանէն եկած մոգերն կանգներ էին ատրուշան մը, զոր քանդեցին Սամուէլ և Աբրա-

համ: Պատճառ մը չենք տեսներ կարծելու, որ աստ յիշուած Արտաշատդ տարբեր ըլլայ Հայոց պատմական մայրաքաղաքէն: — « Քաղաք » անշուշտ նոյն է ընդ արաբացի անուան քալա: Պունտահիշի մէջ է ևս քալաք, զոր բընագիրը կը մեկնէ « բերդ »:

Անիս այս չէ ամրոցն որ և կոչի Կամախ. քանդի այս վերջինս կայ յարեւմտից Երզնկայ, և այն տունն Յունաց իշխանութեան մէջ էր. այլ բերդն Շիրակայ որ յետոյ թագաւորանիստ եղև Բագրատունեաց: Մեծն Տրդատ զբերդս զայս Շիրակայ դաւառան տուած էր իւր ազգակից Կամառականաց, որոց ձեռքը մնաց մինչև ութերորդ դարուն վերջերը (Փորձ. 1880 մայիս, էջ 39 և

40. *Զամենեսին վայս խրաքանչիւր գեղիւք և աղա-
բակօք, զօրօք և զօրագլխօք ի նմին ամի առեալ տապա-*

Ալիւն վարդապետի Շիրակ. էջ 6) : Ի
հինգերորդ դարուն ուրեմն՝ Անիս այս
էր ամուր մի անմատոյց և պարսպապատ
(փարպ. 366) :

Արտագերս. Ի Զանլը վիճակէ (ի մուտս
կաղզմանայ և յահեկէ Երասխայ) , կը-
սէ Ալիւն վարդապետ , « ելանէ վտակն
կապոյտ և առ նովաւ էր անշուշտ բեր-
դըն համանուն՝ ուր ամրացաւ Սմբատ
Ա. և առ խնայելոյ յիրան՝ անձնատուր
եղև ի Թուսուփ. յառաջնունն կոչէր
Արտագերից բերդ » : Վարդան վարդա-
պետի աշխարհացոյցին մէջ գրեալ է .
« Արշարունիք և Զօրն Երասխայ՝ կաղ-
զմանն է. անդ և դաւառն Գարեգինից
և բերդն կապոյտ , որ կոչի Արտագե-
րից » — Եղիշէ պիտի տեսէ . « Եւ յա-
ռաջ խաղալին (Պարսիկք) ի միջոց աշ-
խարհին , մարտ եղեալ կռուէին ընդ մեծ
ամուրս կապոյտ լերին » : Հաւանական է
որ կապոյտ լեռդ զԱրշարունիս կամ
զկաղզման Շիրակէն զատող լեռնագո-
տին է , որ այժմ կոչի Գարատաղ . և
այս դաւառն մէկ դժուարամատոյց գրից
վրայ կառուցեալ էր անշուշտ Արտագե-
րից բերդը , որ զուցէ լեռան անուամբը
կապոյտ ալ կը յորջորջէր : Սա է Պլեո-
գոմէսսի՝ Artagigarta , Սարաբոնի Ar-
tageras և Ամիթանոսի Artogerassa
կոչած Հայոց հզօրագոյն ամրոցներէն
մին , որ կրնար մետասան հազար հե-
ծեալս պահել ի ներքս , տես էջ 189 .
ծն. 1 : Եւ յարեւելս կաղզմանայ և յա-
հեկէ Երասխայ Գեղս գիւղ , որ զուցէ
այդ բերդիդ անունը կրէ ցարդ : Սակայն
ուրիշ կապոյտ բերդ մի ալ կար , զոր
Եղիշէ բիշ մը ստորեւ առանձինն կը
սիշէ Արեւնայ աշխարհին բերդերուն
հետ :

Արճնի կամ Արինի ուրիշ է Արշնի
կամ Արկանայէ , որ Տիարպէրիբի արեւ-

մբտեան հիւսիսային կողմը գտնուելով
Յունաց բաժնին մէջ կ'իյնար : Գուցէ
ըլլայ Առնի , որ է յարեւելս Արճէշի ,
յեզը վանայ ծովու :

Ողական կամ Ողկան . Եփրատայ արե-
ւելեան մեծ բազուկը՝ Արածանին կամ
Մուրատ Զայը Մշոյ գաւառը ոռոգելով ,
երբ կը հասնի անոր արեւմտեան ծայրը՝
կուրկուր կոչուած տեղ մը , երկու քա-
րածայտի մէջ կը սեղմի և անտի կը
զահալիմէ տասն մէկը բարձրութիւնէ և
ահաւար դիմամբ : Ի քարավաղիցք եր-
կու ժամը չափ տոսրե՝ մեծ սաստկու-
թեամբ կը բաղիւն փրփրողէզ ալիքները
ապառաժ բարձրաւանդակի մը գէմ , որոյ
երեք կողմը շրջելով երկայն քառակուսի
թեթալկի մը կը ձևացնէ յաջակողմն :
Այդ բարձրաւանդակդ ջրոյն երեսնէ քա-
ռասուն մէկը բարձր է և շուրջմանակի
պատեալ էր պարսպաւ , որոյ տեքակ-
ները նշմարելի են տակաւին : Որմնա-
փակ միջոցը 140 քայլ երկայնութիւն և
120 քայլ լայնութիւն ունի : Փաղցրա-
համ վազուկ ջուր մը , որ կը բղխի
պարսպացոյ հիւսիսային կողմէն , կը հայ-
թայթէր անշուշտ երբեմն առատապէս
բերդականաց պիտուբը : Այդ է Ողա-
կան բերդը՝ Մամիկանեան ամրոցը , զոր
մերձակայ բնակիչք « Ալկունեաց բերդ »
ալ կը կոչեն մինչև ցայժմ : Վասն զի
Ալկունեաց իշխանը՝ Ողուկ զապտնի բա-
նակցութեամբ ընդ Շապուհ , ապտում-
բեր էր Տրդատայ գէմ և ճինացի զաղ-
թականն Մամիուն հրամանաւ թագաւո-
րին՝ բարեկամ և զաշնակից ձեւանալով
Ողուկի , իւր համբրէն աղխին անցեր
էր ի Տարոն , և օր մը ամրոցէն դուրս
իշխանին հետ որաի գնացած առեմը ա-
ղեղամբ զարկնէր սպանանէր էր զապըս-
տամբն և փոխարէն այդ ծառայութեան ,
ընդունէր էր յարբայէն զգեօզս և զղա-

**լեցին¹, և ի գերութիւն վարեցին զարս և զկանայս ըն-
չիւք և ստացուածովք, հանդերձ պատուական գանձիւք**

ասկերտս և զամենայն իշխանութիւն ազգին Սեփուհեաց: Գիւղացիք աւան-
դութեամբ կը ցուցանեն ի հիւսիսդ ամ-
բոցին բլուր մը, որ բերդէն աւելի
բարձր է, ուրանոր սպաննուէր է Սղուկ:
Անտառօր ծածկուած է բլրոյդ շրջակայ-
քը. ուստի և յարմար որսոյ արշաւա-
նաց. Տես խորեն. Բ. ԶԳ: Բուզանդ
ալ կ'ըսէ. « Եւ Մուշեղ սպարապետն
Հայոց էր ի գաւառին Տարօնոյ յիւրում
բերդին, որում Ողական կոչեն, որ կայ
ի վերայ գետոյն Եփրատայ »: Այդ բեր-
դէդ վար իջեցուցեր էր Մուշեղ ձմեռ
ատեն զՀայր մարդպետն կապեալ ձեռք
և ոտիւք և ի մօրէ մերկ ու սառած
գետոյն վրայ թողլով մեռուցեր էր զգա
ի վրէժ անարգանացն, զոր արար նա
Փառանձեմայ տիկնոջ. Բուզանդ էջ 191:

Ողականի հիւսիսակողմը և անկէ քիչ
հեռի բլրաւու էր հին աւանն Կուառք
կամ Կուառատուն. Զենոր էջ 26:
Որոտն կամ Որոտան բերդ՝ յաշխար-
հին Սիւնեաց (Որբելեան հատ. ա 52).
Խզուկ էր գահանիստ գաւառ Տեառց
Սիւնեաց, և ի գաւառիդ՝ յահեկէ գե-
տոյն Պարկուշատայ՝ Որոտն բերդ և ա-
ւան իշխանանիստ, որոյ անուամբն գա-
ւառս ալ կը յորջորջէր Երկիր Որոտան
կամ Որոտան Զոր: Աւանը այժմ աւե-
րեալ և ամայացեալ է. իսկ բերդն հզօր
հանդէպ նորին տակաւին կիսահանգուն
կայ. քանդի յերկից կողմանց անձեռա-
զօրծ պարիսպ ունի զքարածայրս. չոր-
բորդն ձեռազօրծ խանդարեալ է, ի
ստորոտէ բերդին փող գետնուղի հանէ
յեզր գետոյն առ ի հանել ջուր ի վեր:
Սիսական 218:

Կապրայտ բերդը Վայոց Զորոյն մէջ էր.
Որբելեան հատ. ա 52: Վասակակերտ
և Վասակաշէն անուամբ բազում գետիք
կան յայլ և այլ գաւառս Սիւնեաց:

ՔՅՍԱԳ. Եղիշէի

Գիւղն Զօթ կամ Սօթ. որ է յարեւ-
ելան հարաւային կողմն ծովուն Սեանայ,
ի հեռին կոչէր Վասակաշէն. կան առ
նաքօք հին գերեզմանք և խաչվէժք և
եկեղեցիք. Աւիշան Վ. Տեղ, 148: Գուցէ
այդ կամ Պարկուշատայ գետոյն սկիզբը՝
յ 2100 մեզր բարձրութեան գտնուած
Վասակակերտն բլրայ Եղիշէայ Վասա-
կաշատն: Խլաբրա՝ հին բնեակորոց մէջ
և յագան, բահլաւի լեզուա նշանակէ
քաղաք, ուստի և մեր քաղաքաց ոմանց
շատ վերջաւորութիւնը: Բայց Աւիշան
Վ. աւերակաց մէջ չի շտատակեր պարսա-
պաց նշմարանք:

ԵՐԿԱՅՆՈՐԳԻ, ԲԱՐՁՐԱՅՈՒԴ, ԽՈՐԱ-
ՆԻՍ, ԵՄԵԱՆԻՍ, ԱՐՓԱՆԱՆԱՆ, ԳՈՅԱՆ, սո-
ցա գիրքն կարելի չեղաւ մեզ հասնուել:

1. Կարծեմ թէ բացարձակ կերպով
հասկնալու չէ. որովհետեւ այդչափ քա-
ղաքներ չէին կրնար Հայք աւերել քան-
դել, մանաւանդ որ ամբուլութեանց և բեր-
դից պէտք ունէին. զոսոս ձեռք անցնելէ
ետքը խորտակելը յիմարութիւն կ'ըն-
լար. այլ իմա տաղաւեցին զիշխանութեան
Պարսից: Այս բերդերովս կը բռնէին Պար-
սիկք զՀայաստան, ու սոցա համար էր, որ
կ'ըսէր Յակոբեան. « Ոչ կարէք աւերել
զանիստ ամուրս իմ. — Յ. Բ. 73, Սոքա
Պարսիկ զօրազինաց և զօրաց յան-
ձնուած էին. ինչպէս որ ալ կը հետեւի
այս և հետագայ պարբերութիւններէ:
Դպնպէս էր և յԱղուան Յ. Գ. 61. —
Բահլաւի—Բազանտ Բառարանին մէջ կը
գտնեմք զաղլոնսդան՝ կոտրել, աւերել.
Բոտ Պ. Հաւկի այդ բառը լծորդ է
քաղղէարէն և երբայեցեալն հոմանիշ
արմատներու հետ, և միջնադարեան
Պարսիկք զայն չէին հնչեր որպէս գրուած
է, այլ շեքուպան կը կարդային: Ռեմե
զաղլոնսդան՝ տաղաւել, սեմական բառ
մի է հոսարակ Հայոց և Քաղղէացոց:

և նույն սպասուք: Տապալէին քանդէին զչինուածս նոցա, և այրէին կիզուն զտունս պաշտօնարկի և պաշտաման կրակի¹: Սրբէին զպղծութիւն կռապաշտութեանցն² և առնուն զկահ և զկազմածս ատրուշանացն, բերէին և դնէին ի սուրբ եկեղեցւոյն. և ի ձեռն սուրբ քահանայիցն նուիրէին ի սպաս տէրունական սեղանոյն: Եւ փոխանակ սնտոի պաշտամանցն՝ զոր տապալեցին յամենայն տեղիս Հեթանոսացն, զփրկական խաչն Քրիստոսի կանգնէին. զամենասուրբ սեղանն ուղղէին, և զկենդանարար խորհուրդն կատարէին սրբութեամբ. պաշտօնեայս և քահանայս ի տեղւոյն կացուցանէին: Յուսով հաստատեալ խընդայր ամենայն երկիրն առ հասարակ:

41. Եւ մինչ զեռ յայտմ մեծի առաքինութեան կատարեալ գործէին զգործ նահատակութեանն, երևէր իմն ի վերայ ամենեցուն աստուածային շնորհք. քանզի առանց հրամանի ի զօրացն Հայոց, յարեկից կողմանէ աշխարհին, յարձակեցան ոմանք յԱտրպատական աշխարհն³, և

1. Ըստ Թովմայի Արծրունւոյ (Թղ զար) և Վարդան պատմի ԺԳ դարու, մեհեան Որմզդի և տուն կրակի շինեալ կայր յԱրտաշատ ի ձեռն Շաւապայ Արծրունւոյ և Վնդայ պարսից մոզակտի, որք քրմապետ կարգեր էին զՇեւրայ՝ զորդին Վնդայի: Վարդան իւր զընդան յԱրտաշատ եկեր էր. «սատակէր զՇաւապայ և զպիղծն Վնդայ յատրուշանն հրդ արկեալ այրէր. և զՇեւրայ ի վերայ բազնին կախէր զփայտէ. և զտեղին շինէր եկեղեցի անուամբ Արեայ Գրիգորի: Թովմա և Վարդան կարգացեր էին զպատմութիւն Եղիշեայ. (Տես Թով. 26, 89 և Վարդ. էջ 12): Բայց այդ տեղեկութիւններդ զոր կու տան մեզ, մասամբ իւր կրնան հշմարիտ ըլլալ. քանզի ժամանակակից պատմիչք՝ Եղիշէ և Փարպեցիներ՝ զՇաւապայ արծրունին գընեն ի կարգս նախարարաց որք ետուն զանձինս ի կապնս արքունի և գնացին յաքսոր: Թովմա Արծրունւոյ պատմութիւնը որուն հետեւած կ'երևի Վարդան,

ժամանակագրական մեծամեծ վրիպակներուն: Տես ի վերայ էջ 66 և 67:

2. Արդարացի չէ կռապաշտութիւն անուանել զմազդեզն օրէնս: Մազդէզունք նոյնքան ուժգնութեամբ կը դատապարտէին զհոռց պաշտամունս որքան Եղիշեայ ժամանակակից քրիստոնեայք: Նոյն իսկ յաւուրս Արեմենեանց որք Սասանեանց բազմաթիւ տառապանքներէն եղած կ'երևին, Կիւրոսի խաչորդն Կամբիւս եզդիտական անապատութիւնքն անարգելով, Արիսի և ալլոց գից մեհեանները կործանէր էր և Ամմանի տաճարն ալ տապալելու համար խրկեր էր բանակ մը, որ անապատին մէջ փոթորկի բռնուելով աւազու տակ թաղուեր էր: Քսերքսէս ալ ի Յունաստան մեհեանից արձանները խորտակեր էր. մինչ Ալեքսանդր յարգեց ընդհանրապէս զպաշտամունս Պարսից:

3. Ատրպատական աշխարհ կամ Ատրպայական երկիր. (Բուզանդ 145): Երեք նշանաւոր կրակներ կային որք

ի տեղիս տեղիս բազում՝ ֆնաս արարին՝ առնելով և աւերելով և քանդելով զբազում՝ ատրուշանս:

42. Իսկ որ ի մեծ ամուրսն անկանէին, խաչանշան արարեալ ի վերայ զօրուն յարձակէին. որ և երկու մեծամեծ բերդայն պարիսպն ատանց ուրուք մերձենալոյ անկեալ կործանեցան. մինչև ամենայն բնակչաց երկրին զահի հարեալ ի մեծ նշանէն, ինքեանք ինքեանց ձեռք զկրակատունն այրէին. ուրանալով զօրէնս մոզութեանն՝ խոտովանէին ի սուրբ աւետարանն:

43. Եւ այլ մեծամեծ աջողութիւնք կատարէին ի ձեռն զօրականին. քանզի ուր ոչ էր ականալութիւն, եթէ զանուն Աստուծոյ ոք յիշեացէ, արհաւիրք մեծ անկանէին ի վերայ նոցա. և ամենայն մարդ պատմէր ընկերի իւրում տեսիլս նորս և զարմանալիս: Սոյնպէս և ատեղք ի յերկինս երեւէին յոյժ լուսալիր պայծառացեալ, զոր ոչ ունէին յառաջին բնութեանն: Եւ ամենայն տղայք աշխարհին իրբն զարս պատերազմոյս խիզախէին:

պահէին զտիեզերս. Խ. ֆրոպաք՝ ի Խո-
րազմ, ուստի յետոյ փոխադրուեր էր ի
Գազուլ. Բ. Կիւշնասոյ, զոր Քայ-Խոս-
րով Զէշասդ (Սրմեան) լծին կռատուն-
ները կործանելու ատեն այն կողմերը
Ասնասանտ լերան վրայ հաստատուեր էր.
Գ. Պուրգիւն-միդիո, զոր արքայն վըշ-
տասոյ ժամանակիցն Զրադաշտայ, զե-
տեղեր էր ի լեռն Ռեփանտ՝ մերձ ի
սահմանս Վադգեսի, (Պունտ. 62-64-
Զատ-Սրարամ էջ 186): Վասն որոյ
հնագէտը ընդհանրապէս մեկնեն զանունդ
Ատրպատական իբրև ատր + պատքան.
ատր՝ կրակ և պատքան՝ ունող, պահպա-
նող, լծորդ մեր «պատեան» բառի:
Քայց այդ մեկնութիւնդ մեզ հաւանական
չերևի. անունդ չէ Ատրպատկան, այլ
Ատրպատական և Պունտահիշի մէջ գը-
րուած է Աղարո-Բադաքան (Sku Pahlavi-
Texts): Զայտ է թէ արմատը աղարո-
բադ՝ և քան յոգնակիի վերջաւորութիւն
է. որում ապացոյց մի ունիմք մեր

Ատրպատանիք անուան մէջ, որ Վաս-
պուրականի գաւառ մի էր Սրմեան լծին
մօտերը (Աւիշան Վ. Դնէ զսա ընդ մէջ
Աքշայ և Քոգուր գետոց): Հին Հելլեն
պատմագիրք ալ Atropatène կը կոչէին.
զոր Ստրաբոն եւած կը կարծէ Ագրո-
բադէս իշխանին անունէն, որ Մեծին
Աղեքսանդրի ժամանակ այն կողմերը
ինքնագլուխ կը թագաւորէր: — Ագա-
րօբադ կամ Ատրպատ է կրակապետ,
կրակաքում: Ատրպատականի սահմա-
նակից Վասպուրական և Սխական նա-
հանգներն ալ նոյն վերջաւորութիւնը կը
կրեն, որ կամ յոգնական և կամ հայ-
րանունական մասնիկ է: Վաստուր «գո-
րազլուխ» կը նշանակէ (Sku Pahlavi-
Pazand Glossary): Սխնեաց աշխար-
հին Սխական յորջորջիւն ալ աւելի Պար-
սից յատուկ էր քան Հայոց (Sku Խո-
րեն. Ա. ԺԲ): Սորա հայերէնը՝ պէտք
էր ըլլալ «Սխականք»:

44. Եւ ահա յետ աւուրց բազմաց եկն եհաս հաղա-
րապետն Աղուանից¹ սուրբ եպիսկոպոսաւ աշխարհին,
մեծաւ տաղնապաւ փութացուցանէր զգործն առելով.
« Գունդ Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին հոնաց,
դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ և այլ այրուծի՝ որ ի դրանէ²
եկն: Եւ թող զայս ամենայն, այլ երեք հարիւր մոգ վար-
դապետ ածեալ ընդ իւրեանս, պառակտեցին զաշխարհն,
և զոմանս ոմանս յինքեանս արկին, և կամէին յեկեղեցին
ձեռն արկանել. և հրամանաւ թագաւորին ստիպէին զա-
մենեսեան և առէին. Եթէ կամօք յանձն առնուք զօրէնան,
պարգևս և պատիւս գտանէք ի նմանէ, և թողութիւն
հարկացն յարքունուստ լիցի ձեզ. ապա թէ կամօք չառ-
նէք, հրաման ունիմք ի գեօղս և ի քաղաքս շինել ա-
տրուշանս, և զփռամական կրակն³ ի ներքս դնել, և կա-

1. Աղուանք թագաւոր ունէին տա-
կաւին (Յ. Ը 144):

2. Աւ ճորայ պահակէն, այլ յարքա-
յանիստ քաղաքէն Պարսից, որ և կո-
չէր դուռն, որպէս և սովոր է այժմ կո-
չել տէր զմայրքաղաքն Օսմանեան Պե-
տութեան:

3. Վլաամական կրակ. Պաճրամ կամ
Վաճրամ արաշ (Բահլուի ձեռագրաց մէջ
գրի ևս ۳۷۵) Վրհրամ: Կրակք ինչ-
պէս և կրակատունք երկու տեսակ են.

ա. մեծ կրակատուն որ Արաշ-Պաճրամ
կը կոչի. բ. փոքր կրակատունք, որք
Ատարան կ'ըսուին: Պոմպայի մէջ մինչ
հարիւրի շափ ատարանք կան, Վլաամա-
կանը միայն երեք է: Վլաամական կրա-
կի և Ատարան կրակի տարրերութիւնը՝
սոցա տեսակին՝ այս է ծագման և պա-
տրաստութեան մէջ է: Տարի մը պէտք
է զՎլաամականը պատրաստելու. տանն
և վեց տեսակ կրակէ պիտի բաղկանայ,
որով կ'անփոփէ յինքեան ամէն կրակաց
պժը և էութիւնը. և յոյժ սրբազան է
և յարգելի: Այդ զանազան տեսակաց
նուիրագործումը երկար և մանուածոյ
արարողութեանց կը կարօտի, որք կար-

գեալ են ի վնասիտաւ: Ըստ Իիփայէ-
թաց մէն մի քաղաքի մէջ մէկ վլաամա-
կան կրակ կրնայ գոնուիլ: Ոմանք սա-
կայն ի Տասթուրաց կը պնդեն թէ բո-
ւանդակ հասարակութեան մը մէջ մէկէն
աւելի ըլլալու չէ. քանզի, ասնն, Վլաա-
մական կրակը թագաւոր և կրակաց. և
միայ աշխարհի երկու թագաւոր ըլլար:
Ատարան կոչուած կրակը երիցս գոր-
ծածուած տոնական կրակներէ կը կազ-
մուի:

Զգոսա կերակրելու եղանակն ալ տար-
բեր է. այժմ ի Հնդկիս կրակաբուրժ
օրուան հինգ պահերէն իւրաքանչիւրին
ճանդան (Sandale) փայտի մէկ մէկ
շերտ միայն կու տայ Ատարան կրակի՝
յատուկ հիւսյալին զրուցելով. մինչդեռ
Վլաամականին շերտերն վեց պիտի ըլ-
լան, որք երկուս երկուս իրարու վրայ
դրուելով աստիճանաւոր զահ միպէտք են
կազմել թագաւորին: Կրակատանց ձեռ
նոյն է. ընդհանրապէս Վլաամական կրա-
կի մեհեանը աւելի մեծ կ'ըլլայ: Հայաս-
տանի մէջ հատուտեր էին Պարսիկք
զկրակն Վլաամական որպէս պատու իրեալ
էր յօրինաց իրեանց: Տես յէջ 143-44:

ցուցանել մոգս և մոգպետս օրէնադիր՝ ամենայն աշխարհիդ: Եւ եթէ ստամբակեալ ոք ընդդէմ դարձցի, ինքն մահաւ պատուհաս ընդունի, և կին և որդիք այնպիսոյն անաշխարհիկ եղեալ՝ յարքունիա երթիցեն»:

45. Իսկ գունդն Հայոց իբրեւ լուաւ զայս գոյժ դառնութեան, ոչ ինչ թուլացեալ լքան ի քաջութենէն. այլ զարձեալ համադունդ ժողով լինէր ամենայն աշխարհին վասն զուժարեւր հրեշտակացն, որ հասին առ նոսա: Եւ միարան քաջալերս տուեալ՝ արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի զնոսա պատիր խարէութեամբ կալցեն, զի խաղանեսցին ի չար կամոց, չձեռնարկել ի սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն իւրեանց. և զօրութեամբն Աստուծոյ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ իրացն հնարիւք ելա խնդրէին:

46. Յայնմ՝ ժամանակի զմի ոմն ի մեծ նախարարացն, ի տոհմէն գնունեաց Ատոմ², ձեպով առաքեցին յերկիրն արևմտից ցուցանել զայս ամենայն խորհուրդ զչարմամբ թաղաւորին արեւելից. միանգամայն և պատմել զիւրեանց քաջութիւն արութեանցն, զոր գործովք կատարեցին՝ առ

վաճական կրակին մոխիրը կը խառնէին Ատարան կրակաց մոխրոց հետ և ժամանակ մը պահելէ յետոյ արտերուն մէջ կը տարածէին:

1. Ահա կարճառօտ տեղեկութիւն մը, որ կը ցուցանէ մեզ թէ մոգք և մոգպետք (Ռամանցոյ Ուլէմային պաշտօնը կը վարէին Պարսից մէջ. օրէնադիրք էին և դատաւորք: Ճորայ մարդպանին անունն էր Սեբուխո Նիխորական (Տես Յ. Գ. 56 և Փարսեցի էջ 187). առ ամենայն ջանք ըրեր էր զԱղուանի կրակապաշտ ընելու: Աղուանից թաղաւորն ինքնին վաշէ բռնի զրադաշտական եղաւ (Յ. Բ. 142):

2. Ըստ Փարսեցւոյ, Թեոդոս կայսեր, Անդեղտան իշխանին, Նոփոց, Հաշտենից, Էկեղեաց, որպէս և Աղձեաց բնակիչին ուղղեալ նամակները տանողներն էին վահան Ամատունի՝ այր մըտադի և խորհրդական, Սեպուհն Հմալեակ՝ եղբայր սպարապետին և Մերու-

ժան՝ եղբայր Աղանայ ի տոհմէն Արծրունեաց (էջ 184). Այս երեքս Արտազու պատերազմին չէին հասած (Նոյն 216-220): Բայց ըստ Էղիշեայ, վահան աւատունին ներկայ էր անդ (Յ. Ե 3) և Փարսեցին Ատոմայ ի Բիւզանդիոն խըրկուիլն բնաւ շփշեր, մինչ Էղիշէ միայն Ատոմայ դեսպանութեամբ առաքիլն կը զրուցէ և այս ալ երկիցս (Տես Յ. Է 28): Մեր հեղինակը որ ահանաւես և զօրձակից էր իւր պատմած իրաց, չէր կրնար սխալիլ այդպիսի կարեւոր խնդրոյ մը մէջ: Բազդատելով զերկու պատմադիրս, պարտ է հետեցնել որ միայն Ատոմ առաքեցաւ ի Վոստանդնուպօլիս, իսկ միւս երեքն Յունաց բաժնին մէջ գտնուող հայ գաւառները երթալու և ի նոցանէ օգնութիւն ձարելու պաշտօն ունէին: Ամատունին վահան գօցէ աւելի մօտ նահանգ մը գնացած ըլլալուն համար, շուտով աւարտեց իւր գործը և կրցաւ հասնիլ պատերազմին:

ոտն հարկանելով զհրամանն ահեղ, և մեծապէս սատու-
կումն ի վերայ մոգացն հասուցանել¹։ Ինդրել ի նմանե
օգնականութիւն սատարութեան, և եթէ նա կամեացի՝
նմա իսկ մտանել ի ծառայութիւն։ Եւ այս է պատճէն
հրովարտակին զոր գրեցին առ թէոդոս կայսր։

47. Յովսէփ եպիսկոպոս² բազում եպիսկոպոսակցօք
իմովք և ամենայն զօրք Հայոց, վասակ մարգարան և Ներ-
շապուհ ուրմրոսեան հանդերձ սպարապետաւ և ամենայն
մեծամեծ նախարարօքս՝ առ մեծանունդ թէոդոս կայսր,
բազմասցի ողջոյն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց,
որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու
և ցամաքի, և չիք ոք յերկրաւորացս՝ որ ձերում անար-
գել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ³։ Որպէս մեք իսկ

1. « Հասուցանելով » պէտք էր ըլլալ, որպէս կ'ուզէ թէոդոսիոյ տպագիրը։

2. Նամակիս վերնագիրը յայժ նշա-
նաւոր է. կը ցուցանէ թէ Եկեղեցա-
կանք որքան բարձրացեր էին Նախա-
րարաց վրայ։ Թէոդոս կայսեր ուղղեալ
այս թուղթս գրողներն են իրենց յիշա-
տակութեան կարգաւ. ա. Կաթողիկոսը.

բ. եպիսկոպոսունք. գ. Ամենայն զօրք
Հայոց. զ. Մարգարանք. ե. Արծրունեաց
իշխանը. զ. Սպարապետն. է. Մեծամեծ
նախարարը։ Երկիր մը ուր զահու և
աստիճանի համար կարգէ դուրս նախան-
ձախնդրութիւն կար, այդ յիշատակու-
թեան եղանակին կարևորութիւնը անու-
րանալի է։ Թէ եկեղեցականք նախա-
րարներէ և նոյն ինքն մարգարանն ա-
ռաջ անցնին, զարմանալի չէ այն ժա-
մանակին բարուց և հանգամանաց նկատ-
մամբ, բայց թէ Հայոց զօրքն անմիջա-
պէս եպիսկոպոսներէն վերջը ու բոլոր
նախարարներէ յառաջ յիշուի, կը ցու-
ցանէ թէ քրիստոնէութիւնը և մանա-
ւանդ ապրտամբական շարժումը մեծ յե-
ղափոխութիւն յառաջ բերեր էին Հա-

յոց քաղաքական փոփոխութեան մէջ։ Ժողո-
վուրդը որ զօրաց մեծագոյն մասը կը
կազմէր, մանաւանդ թագաւորութեան
բաժնաւէն ետքը աւելի եկեղեցականաց
հրամանին կ'անսայր քան նախարարաց,
որք ի զարուց հետէ զինքը ճշշեր էին։
Նախարարաց մէջէն միայն մարգարանին
վասակայ և Արծրունեաց Ներշապուհ
իշխանին անունը կը տրուի, որ Հայաս-
տանի մեծագոյն տանուտեալքն էին։

Սոցա առաջինը սաստիկ զփկամակու-
թեամբ կը տանէր եկեղեցականաց լու-
ծը. իսկ երկրորդը կատարելապէս հնա-
զանդ էր նոցա. այլոց նախարարաց և
սպարապետին անգամ անունը չտրուի-
ւայժմ որ աստուածային օրէնք կը թագա-
ւորեն, Կաթողիկոսին սպարապետն և նա-
խարարքն են։ « Հանդերձ սպարապետաւ
և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս »։

Ներշապուհն կը բաղկանայ ի Ներ և
Շապուհն անունաց. « Ներ » պարսկերէն՝ է
« այր, արու »։ Նապուհ՝ թարգմանի ար-
քայորդի։

3. Արեւելեան կայսերութիւնն այն ժա-
մանակին առաջին ծովային զօրութիւնն

ունիմք զանսուտ յիշատակարանսն՝ զառաքինի նախնեացն ձերոց. ունելով զԵւրոպէ՝ անցին և տիրեցին և ասիոցւոց կողմանցն ի սահմանացն Սերաց մինչև ի կողմանս Գաղերոսին՝, և ոչ ոք գտաւ ստամբակեալ և ելանել ըստ ձեռն նոցա:

48. Եւ յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ զաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին՝: Վասն որոյ

էր: Ելեապոնոսսի և Վոսփորոնի նեղուցներուն տէր եղող ազգը՝ Թրակեան թերակղզւոյն և փոքր Ասիոյ զէմ առ զէմ ափանց պատնառաւ, ամէն ժամանակ զօրաւոր նաւատորմով մ'ունենալու պարտաւոր էր: Բայց այն խօսքը թէ « չէր որ յերկրաւորացս՝ որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցն », եթէ Լիոստանդիանոսի կամ մեծին թէոգոսի ուղղեալ ըլլար. բարեկարմար զովեստ մը կը լինէր. բայց անդէպ և ճիճազելի՝ նկատմամբ փոքուն թէոգոսի, որ տեսեր էր Ատտիղասայ մինչև իւր մայրաքաղաքին շրջակայքը ասպատակել և նմա հարկատու անգամ եղեր էր: Արդէն Եղիշէ ինքնին պատմեց մեզ թէ Յազկերտի զէմ չկրցաւ ելանել ու նորա ամէն ուզածը կատարեց (Յ. Ա. 3): Թագաւորաց կողմանէ գրուած կամ նոցա ուղղեալ գրութեանց մէջ յոխորտանք կամ շափազանց զոգութիւնք սոփորական էին այն դարերուն մէջ:

1. Այս նամակին գրութեան առեն խորենացոյ պատմութիւնը շարագրուած չէր: Եթէ պարբերութեանս երկրորդ մասին ալ նայինք Ազատանդեղեայ կամ Դաշանց գրոց պէս մասնական գրութեանց ալ ակնարկութիւն մի ըլլալու չէ այս խօսքս: Հոսթմայեցոց Ասիոյ մէջ բրած աշխարհակալութեանց վրայք՝ հայ թագաւորաց դիւանին մէջ պաշտօնական յիշատակարաններ կային անշուշտ, ինչպէս և հոյակապ նախարարաց ոմանց քով: Գուցէ « մեր իսկ ունիմք » ըսելով իմանայ կաթողիկոսը՝ Հոսթմայեցի և

Յոյն պատմչաց բնագիրքը:

2. Գաղերոն է Գատիքս կամ Գաղէս քաղաքն յարեմուտս հարաւոյ Սպանիոյ, զոր Յոյքը Γαλιερα կը կոչէին. — Իսկ Սերք (Séres զգ.) կը յորջորջէին նախնի Հելլէնք և Հոսթմայեցիք Ասիոյ արեւելեան ծայրը գտնուող ազգերն, որոց երկրէն կը բերէին մետաքս (Sericum) և բամբակեայ աղնիւ և բարակ կերպաներ: Սերաց աշխարհը (Sérique) այժմեան Նեփալը կամ Սիամը և կամ Ճենաստանը կը կարծուի (Dézobry. Dict. de Biographie, d'Histoire et de Géographie): Իսկ վաճառք՝ կարաւաններով և թէյի ճանապարհաւ Հայաստանի և Մծբնայ վաճառանոցներուն մէջ կը մթերուէր, ուստի պարսիկ և այլ վաճառականք կ'առնուին և Ատրուոց ծովեղերեայ քաղաքները տանելով Հոսթմայեցոց կը ծախէին (Sén Gibbon հատ. ա. 313): Հոսթմեական պետութիւնը արդարեւ կը տարածուէր մինչև ցԱտլանտեան Ովկիանոս. բայց Տիգրիսէն անդին երբէք չէր անցեր. ի կողմանէ ելից Սերաց աշխարհը սահման կրնայ գրուիլ Մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալութեանց, որք ի մոտից կը յանգէին ցԱղբիականն: Հայք որ Արեւելեան կամ Յունական Կայսերութեան կը գրեն՝ կը խառնեն զաշխարհակալութիւնս Հոսթմայեցոց ընդ Աղեքսանդրի և Սելևկիացոց տիրապետութեանց:

3. Գաստակերտ է ձեռակերտ՝ ազարակ, աւան, նոր քաղաք. բայց աստ նմանութեամբ իմանայ հեղինակն նա-

և նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրապետ մարդախողտող հօրեղբարցն՝ իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ

մակն, զհամարէն աշխարհս Հայոց՝ « Հայոց թագաւորութիւնն, առէ Յուստինոս համառօտիչն Տրդատի — Պամպէսի, յետ Պարթևացն՝ Ասիոյ մեծագոյն թագաւորութիւնն է. քանզի ի կապաղովկիոյ ձգի ցծոյն կասեից » (գիրք խր 2)։ — Պարթև թագաւորը ալ երբորդ իշխանութիւն (Potentia), կը համարէին զՀայաստան։ Առաջինն էր Պարթևաստան, որոյ վրայ ուղղակի կ'իշխէին. երկրորդը՝ Մարաստան. (Տես Տակիտոսի Տարեգիրք. գիրք փե 2)։ — Ըստ Ագաթանգեղոսի, Մեծին խոսքովու առնելով Հայոց թագաւորը երկրորդ էր Պարթևաց Տէրութեան. (բ)։ Սասանեանք երբ տակաւին Հայաստանի չէին տիրած զԱտրպատական երկրորդ առնելով համարէին յետ Պարսից. (Քուզանդ 124)։

1. Զհայրն Տրդատայ՝ զխոսքով սպանանդներն էին՝ Անակ և Անակայ եղբայրք որոյ անունը պատմութիւնը աւանդած չէ մեզ։ Անակ էր զխաւոր նահապետ և տանուտէր պարթև Սուրենեան յեղին։ — Հայրապետ աստանոր չէ զհայրն սպանանդ (որդի), այլ որդւոյն նկատմամբ զհայր նորին սպանանդ (այլ ոմն)։ Հօրեղբարք՝ ոչ եղբարք խոսքովու, այլ տոհմակիցք և հասակակիցք նորա։ Հօրեղբարցն սակայն սյուեայի մեկնութեանց տեղի տուաւ, ումանք զԱնակ հարազատ եղբայր կարծեցին խոսքովու (Գարագաշ. պատմ. Հյոց)։ Այլ Բ. դարու հեղինակը՝ Գէորգոս աւորի եպիսկոպոսի հետեւած, լուսաւորչայ մէկ կենսագրութեան մէջ « Գրիգորիոս ազգաւ հռովմայեցի » ըսուած ըլլալը կուսան առին և խոսքովու ընդ Անակայ ինչպէս և Գրիգորի ընդ Տէրդատայ առնելութեանց մէջ տեսնուած

խորհրդաւոր դուզադիպութիւնը պատմական չհամարելով, Սասանեան արքայի կողմանէ խրկուած Անակայ գոյութիւնը մերեցին և այս նամակն վրայ ևս յենլով զխոսքով կարծեցին սպանեալ յեղբարց իւրոց՝ գրգռութեամբ Պարսից՝ « փախուցեալ ի հայրապետ մարդախողտող հօրեղբարցն » խօսքերն ալ արդարեւ աւելի շփոթութիւն կը պատճառեն։ Քանզի եթէ ըստ Ագաթանգեղոսի պատմութեան զԱնակ և զեղբայր նորա իմանանք, Տրդատ կամ անոր պաշտպան զայնակն՝ Արտաւազդ անոնցմէ վախ մը չէին կրնար ունենալ. վասն զի խոսքով հազիւ թէ մահաբեր հարուածն ընդուներ էր և « ջերմ ոգիքն ի ծոցոյն չէ էին թափեալ » նախարարք գոնդապոնդ զօրօք կամրջներն և պոռոտայները բռնելով, զգաւաճանս զետալէժ բրեր էին ինքսիայ մէջ, և զկանայս և զմանկտիս և զհամարէն ազգատոհմն յոցս կոտորեր էին, և միայն Անակայ երկու զեռաւոր մանկունքն աղատեր էին իրենց զայնկաց ձեռք, մին ի կողմանս Պարսից և միւսն Յունաց. մինչդեռ Տրդատայ փախուստը՝ ըստ Ագաթանգեղոսի, յունական օժանդակ զօրաց Պարսից բանակէն վանուելուն հետեւանք եղած էր։

Ըստ մեզ, Ագաթանգեղոսի և խորենացոյ մանրամասն նկարագրոյն և ազգային մեծ և ընդհանուր աւանդութեան զեմ, որ խոսքովու՝ յետ քառասնամեայ թագաւորութեան ոչ եղբարս թողուցած ըլլալը և ոչ անոնց քաղաքական ո՛ր և է գեր մը ունենալը կը յիշեն, նոր պատմութիւն մի հիւսելու համար բաւական կուսան չկրնար ըլլալ այս նամակն, որ վերէն ի վայր պատմական շփոթ դաժաժաբօք շարադրուած է, և որուն նայելով պէտք էինք Գրիգորի մեծամեծ ծա.

Յունաց, և ի ձէն՝ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն՝ Հռովմայ, լուսաւորեաց՝ ըզ-

ապոլթիւններն անպամ ուրանալ, որ անշուշտ զայն գրել տուող եպիսկոպոսաց և իշխանաց մօբէն չէր անցած: Արդարեւ Արտաշիւր Զանացեր և յաջորդեր էր Ասպահապետեան և Սուրենեան պահլաւ տանուտեալքն իրենց ազգակցին Արտաւանայ դէմ գրգռել, բայց ասոնք Արտաւանայ եղբարքը չէին, այլ զարեւրէ ի վեր հաստատեալ նախարարական տոհմք (Խորեն, ԿԲ): Չէ այս երկպառակելու համար բաւական էր անոնց տանուտեալք հակառակասէր և փառամոլները ձեռք առնել որք պակաս չէին. ու հարկ չկար զաւանան յարուցանելու արքունական գերդաստանին մէջ, որ նախարարաց այդ ընթացից պատճառաւ ընդհանրապէս ամփոփ և միաբան զտանուած էր:

Մնաց որ Անակեանց Խոսրովու եղբարք կոչելն ընաւ զարմանալի չէ: «Եղբայրաբնիւն հարազատութեան զօրաւոր կապին տակ ինչ ուզուած էր և այդ անուամբք իսկ յորջորջեալ էր այն ազգականութիւնը, որ կայր զանազան պահլաւ տոհմից մէջ, որոց զլիաւորը Պարթեւաց արքայական ցեղն էր, կըրտսերագոյնքն ալ Հայոց, Քուշանաց, Մազքեթաց թագաւորական տոհմերն էին: — Արտաւանայ սպանումը լսելով Խոսրով «էր ի մեծ ի տրամութեան վասն բնութեան եղբայրութեան ազգատոհմի... և էր զեպական արարեալ զի իւրեանց (Արտաւանայ և Խոսրովու) տոհմայինքն ի թիկունս կենացն» . այլ նոքա «միամբտեալ և հաւանեալ էին ի տէրութիւն Արտաշիւր քան ընդ տէրութիւն իւրեանց ազգատոհմի և եղբայրութեան» . Ազաթ. Ա: — Եւստ սպանանելոյն զԱրտաւան և թագաւորելոյն Արտաշիւր երկու ցեղք Պահլաւին նախանձ պահելով ընդ թա-

գաւորեալ ցեղին իւրեանց հարազատութեան ազգին, կամաւ յանձն առին թագաւորել Արտաշիւր որդւոյ Սասանայ, բայց երբորդն «Կարն անուանեալ Պահլաւն մտերմութիւն պահելով առ եղբայրաբնիւն ազգականութեան տան ընդգիմացան պատերազմաւ» Խոր. Բ. ՀԱ:

1. Այսպէս զնեն վենետկոյ և Երուսաղեմայ տպագիրքն . Կ. պօլսոյ երկրորդ և Թէոդոսիոյ տպ՝ եպիսկոպոսէն:

2. Առաջին տպագիրքն Միտիթարեանց զնեն՝ որ լուսաւորեաց. յարարեալական չկայ ոչ Կ. Պօլսոյ և Թէոդոսիոյ տպագրաց և ոչ ալ վենետկոյ 1864ի տպագրին մէջ: Պարտ է ի բաց թողուլ զայն, քանզի գրչագրի սխալ մի է, որ իմաստը կ'եղծանէ ու պարբերութիւնը կը կազաղենէ: — Կողմանց հիւսիսայ. այս է Հայաստան, «հանուրց հիւսիսականց վեհազոյն» . Խորենացի՝ ՈՂԲ էջ 571: — «Որ զլոյս աստուածային քոյ զիտութեան հիւսիսական աղանց ծագեցեր, և ի խաւարէ կռապաշտութեան վերածեր զմեզ ի ձեռն Սուրբ Լուսաւորչին, օրհնեմք զքեզ ևն» (Շարական Որդւոց և Թոռանց Գրիգորի): — Միթէ այս նամակն ալ վաւերական է: Արդարեւ մեր տեսած Կ. պօլսոյ երկրորդ, Միտիթարեանց, Երուսաղեմայ, Թէոդոսիոյ, Տփլիսի տպագիրքն համաձայն են. վասն որոյ պարտ է հետեցնել թէ սոցա օրինակ եղած զանազան գրչագրաց մէջ ալ էական տարբերութիւն չկայ. այսու ամենայնիւ Գրիգորի Լուսաւորչի յիշատակութիւն մ'անգամ չըլլալով, Տէրգատայ համար «գրքիստոնէական հաստա Հռովմայ եպիսկոպոսապետէն առաւ և լուսաւորեց զՀայաստան» ըստիկն այնքան տարբրեալ խօսք մի է, որ կասկած կու տայ եթէ ոչ ամբողջ նամա-

խաւարային կողմանս հիւսիսայ. զոր և այժմ՝ կամին ի մէջ կորզել հանել խաւարասէր որդիքն արեւելից:

49. Եւ մեք ի ձեր քաջութիւն տրութեանդ խիզախեալ, էր ինչ՝ որ ընդդէմ դարձաք նոցա հրամանացն, և բազում այն է՝ որ արդ առաջի պատրաստեալ եմք: Ընտրեցաք զմահ տոտուածաշտութեամբ քան զկեանս ուրացութեամբ. եթէ դուք ևս ի ձեռն առջիք զմեզ, ահա կրկին կենաց զխալեցաք և ոչ մի անգամ մահու: Եւ եթէ սակաւիկ մի հեղգայք, գուցէ բազում և այլ աշխարհաց հասանիցէ տապ բոցոյ սորա¹:

50. Եւ իբրև յանդիման եղեն մեծի թագաւորին և ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանսն նախնեացն, բազում մատնաք ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին²: Եւ մինչ գեռ երանելին թէնոգոս հարցանէր զամենայն սինկրիտոսն, և հնարս իրացն՝ կամէր գտանել խաղաղութեամբ, և հոգ տանէր մեծաւ յօժարութեամբ, զի մի եկեղեցիքն արեւելից յափշտակեցին յանօրէն հեթանոսացն, ի նմին ժամանակի հաւանդէն վաղվաղակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց

450

28 ԳԼ.

մակին վաւերականութեանը, գոնեա առնոր մէջ ձեռք խառնուած ըլլալուն: Մէկ բան մի միայն կրնայ զմեզ հաւանեցուցանել, որ այդ նամակդ ապաքէն այնպէս գրեցաւ ինչպէս որ կը տեսնենք ներկայ օրինակաց մէջ: Կ'երեւայ թէ էյպիսկոպոստներ և 'հախարարք' ցունաց օգնութիւնը ստանալու համար հարկաւոր դատեր են թիւզանդիոյ արքունեաց՝ արեւելեան շափազանցութեամբ տալ զբուռախս որոց ամէն մէկը պատմական խոշոր սխալներ են: Երբ կ'ըսուի թէ չէր զք յերկրաւորացս, որ փոքուն թիւնդոսի դէմ էլէ, թէ կայսրութիւնը մինչև Սերաս աշխարհը տարածեցաւ երբեք, թէ Հայաստան Հռոմայեցոց ձեռակերպն է, ալ զարմանալու չէ որ Հայք զբրիտանեութիւնը Հռոմէն առնեն. նա մանաւանդ երբ արեւելեան և

կեղեցեաց մեծի մասին շփոթութեանց և զայլմակդական կռուոց պատճառաւ Հռոմայ եպիսկոպոսին միջամտութիւնը և ազդեցութիւնը յայտնեցած էր նոյն իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ՝ փոքուն թեոզոսի վերջի ժամանակները:

1. Ազգարարութիւնդ իրաւացի էր, եթէ մէյ մը Հայաստան կնար, կարգը ցունաց տէրութեանն էր: Հայք իրեանց զրից պատճառաւ երկու դարցի մեծագորտէրութեանց իրարու դէմ ըրած արշաւանաց շատ անգամ խոչընդոսն եղած էին:

2. Անշուշտ Եղիշէ կ'անտարկէ ասա զգաշինս զոր կոսած էր Տրդատ ընդ Կոստանդիանու (Տես. Խորեն. Գ. Է. Ազարթ, 653) և զայլ ուխտս նիզակացութեան որ անոնց յաջորդներն հաստատած էին:

նորա¹, և կարի չար խափան լինէր գործոյն օգնականութեան :

51. Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս² կայսր, և ի ձեռն վատթար արանց խրատտուացն իւրոց ծառայիցն, Մնատուլեայ՝ որ սպարապետն էր, և Եփր'ալիոս³ ասորի, երկոքեան անարգք և վատթար արանց, միանգամայն և անաստուածք. ի նոցա բանս ելեալ թագաւորն, ոչ կամէր անսալ միարան ուխտին Հայոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց ընդդէմ՝ կացեալ էին չարութեանն. հեթանոսաց : Իսկ անարխոս այս լաւ համարէր պահել զուխտն⁴ հեթանոսաց վասն մարմնա-

1. Թէոդոս Բ ժեռաւ ի 28 Յուլիոսի 450 (տես Lebeau, հատ. 9. էջ 287):

2. Նամակն ալ քիչ յառաջ գրուած էր:

3. Թէոդոսի մահուանէն ետքը Արեւելեան կայսերութիւնը իւր քրոջը Բիւլքերիոյ անցաւ, որ թէպէտեւ միաձայնութեամբ թագուհի հռչակուած էր, բայց խորհելով որ իւր սեռը կրնար պատճառ տալ այնպիսի նախապաշարմանց և դժուարութեանց, որք արգելք լինէին նմա վայելուչ կերպով վարելու զթագաւորութիւն, իրեն օգնական և ամուսին ընտրեց ծերակուտի անդամներէ զՄարկիանոս թարգմացին, որ յայնժամ վախճանուեալ ծերունի մ'էր, և այր զգօն խոհեմ, և առաքինի: Յունական Եկեղեցին երկուքն ալ սրբոց կարգը դասած է: Բուլքերիա Մարկիանոս հետ երեք տարի միայն ապրեցաւ. ու անոր մահուանէն ետքը Մարկիանոս չորս տարի առանձինն թագաւորեց: Թէպէտ զգուշացաւ ի պատերազմէ, բայց և այնպէս ազատեց զԿայսերութիւնն յանարգանացն Ատտիգասայ և պաշտպան կանգնեցաւ ուղղափառութեան փաղկեղոնի ժողովոյն վճիռները յարգել տալով: Եղիշէի առ Մարկիանոսն կտամբւանքը արդարացի չեն ըլլար եթէ ի յուշ անձմէր թէ Ինչ մեծ տապնալ հասուցեր էին բարբարոսք և մանաւանդ Հոնք Արեւելեան Կայսե-

րութեան, մինչդեռ զԱրեւմտեանը բուրովին կը քանդէին:

3. Եփրալիոս ասորի՝ ըստ Եղիշէայ, իսկ ըստ փառպեցոյ՝ փլորենտ ոմն նոյնպէս ասորի ազգաւ, որ էր աւագ գրանն թագաւորին: Որն է ուղիղը. գուցէ Եփրալիոս և փլորենտ մի և նոյն անձին անունը և մականունն են: — ()տար պատմաբանք կը յիշատակեն փոքուն Թէոդոսի ժամանակակից փլորենտիոս անուն հարուստ պատրիկ մը: Այն ատենները տէրութեան եկամտից զլիաւոր ազրիւրներէն մէկն է եղեր զլիաւ հարկ մը (կամ տեսակ մը patente տուրք մի) զոր չորս տարին մէջ մը կը հաւաքէին միայն ի վաճառականաց, յարուստաւորաց և ի մանրավաճառաց, և որ այլանդակն է՝ ի պոռնկաց: Կառավարութիւնը անբարոյականութենէն օգուտ քաղելու համար, օրինաւորութիւն տուած կ'ըլլար նմա: Փլորենտիոս սրբ խայտառակ տրոց ըարձման համար, յանձն առաւ իւր քսակէն վճարել անոր փոխարէնը ու Թէոդոս ալ ամսթ շտեպեց ընդունել զնուէրդ (տես Կիսպըն. հատ. Բ. ծանօթ):

4. Այս է դաշինքն զոր կուր էր Յազկերտ ընդ Թէոդոսի. Տես Յ. Ա. Յ: — Յոնք ոչ միայն օգնութիւն չեն ըներ Հայոց, այլ և զլատելին կ'իմա-

կան խաղաղութեան, քան պատերազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան: Վասն այսորիկ փութացաւ արձակեաց զեռարանս առ թագաւորն Պարսից զնոյն Եփր'աթիոսն, և եմուտ ընդ նմա յուխտ հաստատութեան՝ ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբ:

52. Եւ իբրեւ այսպէս հաստատեցաւ, և հատաւ օգնականութիւն յուսոյ նոցա ի մարդկանէ, զարձեռաւ սուրբ եպիսկոպոսքն քաջալերել սկսան զանձինս և զօրսն Հայոց: Թէպէտ և հայէին յիւրեանց տակաւութիւնն և յերկոցունց թագաւորացն միաբանութիւն, ոչ ինչ վատասրտեալ գողային. այլ ըստ առաջին ուխտին խիզախէին և ասէին. Պատրաստ եմք ի սպանանել և ի մեռանել. զիւրին է Սատուծոյ տակաւուք զբազմաց գործ գործել, և անարգօք զմեծամեծ իրս կատարել:

53. Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ, և ոչ յարտաքուստ օգնական զոք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և սուրբ վարդապետաց մխիթարութեամբ համազունգ ամենայն զօրօք նախարարացն յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր գային հասանէին վաղվաղակի. բազում և այլ այրուծի, որ յարքունի տանէ՝ անտի էր: Եւ զամենայն զօրսն յերկս գունդս բաժանէին:

ցնեն Պարսից, որով և կը քաջալերեն զսոսա սպասամբութիւնն անկասկած նշանակու: Անշուշտ Հոռոմոց ախորժելի էր կրնար ըլլալ Պարսկական Հայաստանու անկախութիւն ձեռք ձգելը, որ կրնար իւրեանց բաժնին ալ անցնել:

1. « Գունդ կազմէր ի Հայոց Մեծաց, զազատ և զազատորդի, և յարքունի տանէ, զոստանիկ մարդիկ »: — « Բազում և այլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկս անուանեն յարքունի տանէ »: Բ. Կ. 9: — Վաղարշակ, երբ կը բարենորոգէր զՀայաստան, հին թագաւորաց զարմէն չորս գունդ կազմեր էր, իւրաքանչիւրին զատ զատ զենքեր և զարդեր տալով և կարգեր էր զնոսա պահպանողքան արքունի. բայց Պարսից տիրապե-

տութեան օրերը այդ հին ցեղերը կամ մէկդի թողուեր և կամ սպաներ էին, ու նոցա տեղը ուրիշներէ հաւաքեր և կազմեր էին թիկնապահ զնդեր, զորս ոստան կամ ոստանիկ կ'անուանէին, իբրեւ թագաւորանիստ քաղաքի յատկացեալ (տես Խօրենք. գիրք. ա. գլ. 1. և մանաւանդ գիրք. բ. գլ. 12. — Տես ևս Բ. Ա. 10): Այդ ոստանիկ զօրաց մէկ մասն ալ վատակալ կողմն անցեր էին: Ոստան է գունդ արքունի, արքայանիստ կամ իշխանանիստ քաղաք. լըծորդ տաղա, տախտան, տախտանէ, պրսկ. բառի. յոյնք ասէին տ'պի և լատինք տ'պոն և իմանալին այսու մանաւանդ զԱթէնք:

Չգունդն առաջին տային ցնեքչապուհ ուրմրոտեան¹, և գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին: Եւ զգունդն երկրորդ տային ի ձեռն վարդանայ զօրավարին Հայոց՝ անցանել ընդ սահմանս վրաց ի վերայ մարզպանին Ճորայ, որ եկեալ էր աւերել զեկեղիցիան Աղուանից: Իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռն վասակայ իշխանին Սիւնեաց, որ ոչ ի բաց կացեալ էր յուխտէն հեթանոսաց ըստ ներքին խորհրդոցն իւրոց:

54. Ընտրեաց և առ ընդ իւր զորոց գիտէր զթուլութիւն հաւատոց նոցա. զիշխանն Բագրատունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Խորխոտունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Ապահունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Վահեաւունեաց զօրօքն իւրովք, զիշխանն Պալւնեաց զօրօքն իւրովք, զիշխանն Գարեգինից զօրօք իւրովք, զիշխանն Ռւրծայ զօրօքն իւրովք²: Եւ զայս բազում զօրս յարքունի տանէն էարկ յինքն, և զսպուհս ոմանս յայլմէ տոհմէ: Եւ խորամանկ խարէութեամբ դարանամուտ լինէր յամուրս իւրոց աշխարհին, ի պատճառս կեղծաւորութեան՝ եթէ ընդ ճապուկ անդր անցանէ ի վերայ գնդին Պարսից՝ հալածականս առնել յաշխարհէն Աղուանից³:

1. Այս է իշխանն Արծրունեաց: Վրաստանց հատուած զահնամակին մէջ առաջին է Սիւնեաց Տէրն, Բ. Ասպետն որ է Բագրատունեաց իշխանն, Գ. Արծրունեաց Տէրն, Դ. Մամիկոնէից. Ե. Շահապն Մոփաց, Զ. Մոկաց Տէրն, Է. Ռշտունեաց Տէրն. և այլն: Են և երկրորդ և երրորդ Տոհմք Արծրունեաց, որ զահնամակին մէջ իմե և 1. 7 կարգը ունին: Կերչապուհ Ռւմրոտեան առաջին տան իշխանն էր: Տես Պատմութիւն մեծին Կերսեսի. ծանօթ. էջ 133 Սոփ. Հայկ: — Ի՞նչ էր սակայն Ռւմրոտեան կոչուելուն պատճառը:

2. Զորորդ Յեղանակին մէջ աւելի կատարեալ զօրահամար մը կու տայ Եղիշէ Վասակայ նիզակակցացը. 9:

3. Սիւնեաց աշխարհին լեռներուն և ձորերուն մէջ պահուածի ու շարժիլ, և անտի Աղուանից երկիրն յարձակիլ և

Ճորայ մարզպանին առաջնորդած բանակը կողմնակի կամ ի յետուստ զարնել՝ դիւրին էր. Վասակայ առաքելութիւնը շատ իրաւացի և օգտաւէտ կը լինէր եթէ անկեղծ ըլլար: Պատերազմական խաղացմանց մէջ հայ զօրավարաց քաջ հմուտ ըլլալն Եղիշէի պատմութեանէն կ'երևի. բայց պատմագիրն ինքնին տեղեակ էր ասոնց. որովհետեւ ուղիղ խորհրդածութեամբ կը ցուցանէ մեզ ճիշտ գրից և տեղեաց մարտական կարեւորութիւնը: — Ճապուկ է լծորդ պարսկերէն Ճալ յափուք բառի, որ է արագ, շոյտ, թեթեւ. յորմէ և յայտը խիտամ՝ արագտան, չապուք տեղ՝ արագաձեռն: Արմատը չապ գործածելի չէ արդի պարսկերէնի մէջ. բայց ունիմք հայերէն «ճեպ» ուստի կը բաղադրին այլեւայլ բառեր:

55. Իսկ նա յամրածածուկ հաւարոյցէն ձեարով դեւ-
պանս արձակէր առ դունդն Պարսից ¹. « Ահա աւագիկ
քակեցի զմիտարանութիւն ուխտիս Հայոց, և ընդ երիս
կողմանս զդունդն քայքայեալ բաժանեցի: Զդունդն ա-
ռաջին հեռացուցի ի կողմանս Հերայ և Զարաւանդայ,
և դունդս երկրորդ ընդ իմով ձեռամբ է, որոց ոչ ինչ
տամ քնաս առնել զօրաց արքունի: Եւ զայլ ամենայն,
որ այր կռուոյ յաշխարհի աստ գտանէր, ցանեցի ցը-
րուեցի ընդ ամենայն միջոցս աշխարհիս: Բայց զդունդն
երրորդ արարի ընդ Վարդանայ յԱղուանս՝ սակաւաձեռն
և ոչ բազմաթիւ: Եւ համարձակ ընդ առաջ նորա, և
մի զանգիտեր ամենեկին տալ պատերազմ: գիտեմ՝ զի ի
պարտութիւն մատնին առաջի քոյոյ մեծի զօրութեանդ »:

56. Զայս գրեաց և եցոյց մարդպանին, որում ա-
նունն էր Սերուխտ: Իսկ նա իբրեւ լուսւ զայս ամենայն
զքաջայերս ի վասակայ, և ստուգեալ հատտառեաց ի
միտս իւր, եթէ սակաւաձեռն գնդաւ զայ սպարապետն
Հայոց ի վերայ նորա, ոչ եկաց մնաց ի կողմանս Ճորայ,
այլ կուտեաց զամենայն բազմութիւն զօրու իւրոյ, և
փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն կուր անուն, և
պատահէր նմա մերձ ի սահմանս վրաց հանդէպ խաղ-
խաղ ² քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորաց Աղուանից:

1. Գունդն Պարսից որ ընդ հրամա-
նաւ Ճորայ մարդպանին էր:

2. Խաղխաղ. « ընդ մէջ Մրդուզ լերին
և գետոյ և ճակիր գետոյ է Նրահամ երկիր
(յարեւելս հռաթոյ Սեանայ լճի) ... Ի
հետմե թուի Սագամ կոչեցեալ վիճակիս
և Գարգմանայ գաւառի Ուտիոյ մասն
լեալ, աստ էին ձմերոցք թագաւորաց Հա-
յոց ի ջերմահոսվիտս լեռնաձորոց մերձ ի
գաշտն Աղուանից, այս ինքն կուր գետոյ,
և առ եզերք Նրահամայ կայ ցարդ խալխա-
նայը գիւղ, որ թուի ունել գտեղի խաղ-
խաղ ձմեռահանգիստն քաղաքի թա-
գաւորացս մերոց Արշակունեաց՝ և ի
հանդիպոյ գաշտին եհար մեծն վարդան
զՊարսս՝ ի գալ նոցա ի պահակէն Ճո-
րայ ի Հայս, առ ափամբք Լոփնաս կամ

Լուրանաս գետոյ » (Տեղագիր հայոց
մեծաց. 162): — Այդ Լոփնաս գետդ
այժմեան Նրահամ գետը կամ անոր
արեւելեան վտակն ըլլալու է. սոցա եր-
կուքին իրարու խառնուած տեղը կայ
ցարդ Լիփիյոս գիւղ: Վարդան Պարսից
աջ թիւը զարկաւ, քանզի հաւանորէն
ձախը Լոփնաս գետոյն կոթնած էր.
ուստի և պատերազմի գաշտն ալ գե-
տոյն արեւմտեան կողմը փնտռել պարտ
է: — Թէ Խաղխաղ էր քաղաք ձմերոց
արքայութեանն Հայոց՝ գիտեմք յԱղա-
թմանգեղեայ (էջ 37). բայց վարդանանց
պարերազմին ատեն, ըստ վկայութեան
Եղիշէի, Աղուանից թագաւորաց ձմերոց
եղած էր:

Անցանէր բաւանդակէր ամենայն զօրօք իւրովք, ուսով՝ արարեալ՝ զբոլոր մեծութիւն գաշտին ի ներքս փակէր: զինեալք և վառեալք ամենայն պատրաստութեամբ ի մարտ պատերազմի ընդդէմ՝ զնոյն Հայոց:

57. Իսկ քաջն վարդան և ամենայն զօրքն, որ ընդ նմա էին, իրեն տեսին զբազմութիւն պատրաստութեան զնոյն հեթանոսաց, հայեցան և յիւրեանց սակաւութիւնն, թէպէտ և կարի յոյժ նուազունք էին քան զնոսա, ոչ ինչ զանգիտեցին առ յոյժ բազմութենէն, այլ հասարակ միաբանեցին և համբարձին յերկինս զձեռս իւրեանց, աղաղակէին և ասէին. Դատեա, Տէր, զայնոսիկ՝ ոյք դատին զմեզ. մարտիր ընդ այնոսիկ, որ մարտնչինս ընդ մեզ. զինու և ասպարաւ քով օգնեա մեզ: Շարժեա և զողացս զգունդադունդ բազմութիւն անօրինացս. յրուեա և վասնեա զչար միաբանութիւն թշնամեաց քոց առաջի քոյոյ փրկական մեծի նշանիս, և տուր ի ձեռն սակաւուցս զքաջութիւն յաղթութեան ի վերայ անհնարին բազմութեանս: Ոչ ի պարծանս անտի փառաւորութեան անօգուտ փառտակոց ինչ աղաչեմք՝ յաղահաղութիւն

1. Ուսով կը նշանակէ ոչ պատերազմ և ոչ բանակ կարգեալ կամ հակառակ, որպէս զնեն ընդհանրապէս բառագիրքն.

այլ ա՛ Տող զօրաց կարգելոց առ երի միմեանց. զգ. Rang. — « Զդիւացն քակեցեր զաւազմունս »: — « Յերկու կողմանէ ուսով՝ զազտ կարգեաց և ինքն զ8000 արսն բաժանեաց ի վեց ուսով »: — « Հերձեալ ընդ մէջ զջուրս ատպարափակ ուսովն բազմութեան »: — « Հատեալ զուսով պարուց նորս »: — « Անկեալ ի մէջ ուսովաւոր հանդիսին, արշաւէր սիգայով յաշկոյս և յոյնկոյս »: — « Կացին զօրավարք Մամիկոնը հակառակմարտք ուսովահատք »: — « Ուսովամուտ երիվարք », « ուսովիկ հեծեալք », այս է ուսովի մէջ մտած՝ ուսովի մէջ պատերազմելու վարած ու կըրթուած ձի և հեծեալ, որպէս ասի զազգ- troupes de ligne, առ ի զանազանել յանկանուն և ի թեթեւագէն հրոսից:

Բ. Կարգ և շարք բանակաց, զգ. Ligne, rang d'une armée en ordre de bataille, suite de bataillons et d'escadrons placés les uns près des autres sur la même ligne, et faisant face du même côté. « ուսով՝ արարեալ զբոլոր մեծութիւն գաշտին ի ներքս փակէր »: — « Ո՛ր զօրագլուխ յորմէ կողմանէ յուսով՝ մտանիցէ »: — « Ճակատն և ուսով »: — « Ճակատն ուսովի մարտկաց ընդդէմ միմեանց պատրաստեին »: — « կարգել զուսով »:

Պատեալ ուսով՝ բառին առաջին մասն « պատ » է բախդի մասնիկն, որով կը կազմուին ևս « պատ-ասխան », « պատ-բառ », « պատ-նէշ », « պատ-ուստ » և այլն բառերն. բախդի՝ « որ ինչ կայ յանդիման, հակառակ »: բազանտ զրոց մէջ՝ բատ:

2. Ուսովս Լ. Դ:

ընչափ խրոթեան զանցաւոր մեծութիւն կապտելոյ, այլ զի ծանիցեն և գիտացեն ամենեքեան այնքիկ՝ որ ոչ հնազանդին սուրբ աւետարանին քարոզութեան, եթէ դու ես Տէր կենաց և մահու, և ի ձեռս քո է յաղթութիւն և պարտութիւն: Եւ մեք պատրաստ եմք ի մեռանել վասն քո սիրոյդ, և եթէ սպանանել ևս հասանէ զնոսա, եղիցուք վրէժխնդիրք ճամարութեանն:

58. Եւ զայս ասելով՝ խումբ արարեալ յարձակէին, և զաջ թին բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկեալ, և սրոյ ճարակ զամենեան տային ընդ երեսս գաշտին, և փախստական առնէին մինչև յամուր տեղիս մայրեացն առ խորագոյն դարիւքն Լովինաս գետոյ: Ուր ընդդէմ՝ դարձեալ թագաւորազանց ոմանց բաղասական՝ արքայի, ընկեցին զոմն ի ձիոյ ի նախարարաց Հայոց, ի գնդէն Դիմաքսենից զՄուշ սպանին, և զԳազրիկ վերաւորեցին:

59. Յայնմ տեղով՝ գէտ տին ի վեր ամբառնայր Արշաւիր Արշարունի¹, գոչէր առիւծաբար և յարձակէր վարազաբար, հարկանէր և սատակէր զվուրկն քաջ զեղբայր թագաւորին Լվինաց², և զբազում համհարզս նորին ընդ նմին սատակէր: Եւ այնպէս ամենեքեան առ հառարակ այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր: Եւ առ

1. Թիֆլիսի արեւելեան կողմը կայ « Սղեագ երկիր, մասն կախեթու նահանգի վրաց. յերիս տրոհեալ գաւառս, ընդ մէջ Ալազան և Եռս գետոց, յիւրանափար, ի բուն Սղեագ և ի Շիրախ. մասն են և սորա հնոյն Աղուանից և կոչէին ի հնումն կամրեճան կամ կամրճիկը, որպէս և ցարդ կոչի Վիճակ մի Վամպէի. և Բալասական գաւառ որ է խոպանն ընդ մէջ Կուրայ և Եռուսայ. երկոքին ևս յիշին առ պատմիչս մեր » (Տես Տեղագիր 199. Ճանթ. 1): — Բաղասական արքային անձամբ պատեւրազմի գալը շիշեր Եղիշէ. ուստի մարթ է կարծել, որ անոր սպաննուելն ի վեր տեղը յաջորդ գրուած չէր. Տես Յ. Ի. 30, և ի վերոյ էջ 41:

2. Արշաւիր Արշարունի կամարական էր փեսայ Վարդանայ, ունելով

զդուստր նորա Վարդանոյ ի կնոթեան և զօրագլուխ աջակողմեան թեւին, նիւզակիկից ունէլով զՄուշ Դիմաքսեան: Չախ կողմը յանձներ էր վարդան խորենայ խոռխոռունոյ, զօրավիգն տալով նմա զՀմայեակ Դիմաքսեան. և ինքն մէջտեղը կը կենար: Բաց ի վերոյգրեալ նախարարացդ այս արշաւանաց մէջ վարդանայ ընկերացեր էին թաթուլ Դիմաքսեան, Արտակ Պալուսի, Գիւան Վահուանեաց և այլ տանուտեալք և սեպուէք, բազումք ի զօրացն Հայոց, և այլ գունդք ի զօրացն Մարգարեական այրու ձիոյ (Փարպ. 185. 190):

3. Սերուխտ միայն պարսկական զօրք չէր գար. այլ և Լվինաց և Սղեանից ալ մարդ առած էր, Համհարգ՝ տես Յ. Բ. 44 ծն. 2:

յոյժ յանգուզն յարձակմանն՝ յորովագոյն այն էր զոր գետամայնս առնէին քան զանկեալսն սրոյ ի ցամաքի: Ի բազմութենէ գիականցն անկելոց՝ յատակ ջուրք գետոյն յարինն դառնային, և ոչ գտանէր ոք ամենեւին ի նոցանէ ապրեալ և թաքուցեալ յանտառախիտ մայրիս դաշտացն¹: Բայց մի ոմն ի զօրականէ թշնամեացն՝ զինու. հանգերձ ելեալ ի նիւս երկրարին անցանէր ընդ մեծ գետն², մագապուր պրծեալ ի պատերազմէն՝ գոյժ տանէր ի մնացեալ բուն բանակն, որք փախտական անկանէին ի մեծ շահաստանն³:

60. Բայնմ ժամանակի զօրքն Հայոց կատարելով զմեծ գործ պատերազմին՝ գիականապառ դառնային, ժողովէին զբազում աւար բանակին, և կողոպտէին զանկեալ գիականն. և կուտէին բազում արծաթ և ոսկի, զգէնս և զզարդ զարի արանց և զքաջ երկարաց:

61. Դարձեալ յարձակէին ոչ սակաւ քաջութեամբ ի վերայ բերդիցն և քաղաքացն, զոր ունէին Պարսիկքն յաշխարհին Աղուանից. հզօրապէս մարտնչելով և այրե-

1. Արմ Տփղիսէն Գանձակ գնացող ճանապարհը Կուր գետոյ հարաւային կողմէն ու այդ պատերազմին տեղւոյն վրայէն կ'անցնի: Կը փափաքէինք գիտնալ թէ Մուրզուզ շայի և Նթաղամայ մէջ տեղը զտնուող երկիրը այսօր ևս անտառախիտ է:

2. Մեծ գետն՝ Կուր, զոր անցեր էր Սեբուխտ վարդանայ վրայ գալու համար. Տես ի վերայ 56:

3. Աստ է Պարտաւ մայրքաղաքն Աղուանից: — «Յեզը թերթէր գետոյ (Տրտու ըստ նախնեաց), որ իջանէ ի լեռանց Գարապաղի ի Կուր, յահեկէ կողմանէ կայ Պերտե գետը առ աւերաւ հօր հնոյ մայրքաղաքին Աղուանից որ ցի՛ վար էր աթոռ Կաթողիկոսի և բարգասն վաճառականութեամբ, վասն որոյ և Շաճաստան կոչեցաւ»։ Տեղագիր 180: — Թուրի մեզ թէ Շաճաստան հայացեալն է պարսկերէն շաճաստան բառի, որ մեծ և ամրացեալ քաղաք ըսել

է. տես փարպեցի՝ «եկեալ ի շահաստանն որ անուանեալ կոչի Նիւշապուհ»։ «Ի զգեակ շահաստանին Նիւշապուհ»։ Տես և Pahlavi Pazand Glossary. Միւսմէլ Խթ-թաղարիթի մէջ ալ կը տեսնեմք սաէպ. շաճիսթանի Խաթան, շաճիսթանի կամ շարիսթանի թիւ: Հաւանական է թէ Հայք ի սկզբն պարսկերէն բառը ի կիր առին առանց հնչելու բոտար, որպէս ի Շափուհ. և յետոյ շաճաստան իւր հայկական իմաստով գործածուեցաւ իբրեւ վաճառաւ շահ քաղաք:

Կերեկ թէ Սեբուխտ ամբողջ բանակաւ շէր եկեր վարդանայ վրայ. այլ միայն յառաջագահ գնդաւ: Որչափ ալ վարդանայ զօրքը կորիճ ենթադրեմք ու բռնած զիրքը զօրաւոր և բարձր՝ բազմամամր Պարսից, որք աւելի վարերը կը գտնուէին, կարելի չէր ամբողջ բանակ մը խորտակել միայն մէկ վիրաւոր և մէկ մեռեալ մ'ունենալով:

լով զամուրս արգելանաց նոցա, և զերամս երամս մուգացն՝ զոր պատրաստական ամեալ աշխարհին գայթակղութիւն, ուր և գտանէին յամուրս ամուրս վայրացն, սրոյ ճարակ տուեալ գնէին գէշ թռչնոց երկնից և գազանաց երկրի: Սրբէին գտեղիսն յամենայն պղծագործ զոհիցն, և փրկեալ ազատէին զեկեղեցիսն յանհնարին նեղութենէն:

62. Եւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից և յամենայն շինականացն, որք վասն անուանն Աստուծոյ ցըրուեալ և վասնեալ էին յամուրս լերանց կապկոհի՝ իբրեւ տեսին զաշուղթիւն գործոյն՝ զոր կատարէր Աստուած ի ձեռն գնդին Հայոց, գայլին ժողովէին և նոքա, և խառնէին ի զօրս նոցա, և միաբանք և հաւասարք կցորդք լինէին գործոյն նահատակութեան: Խաղային գնային այնուհետեւ ի վերայ պահակին Հոնաց՝ զոր ունէին բռնութեամբ պարսիկքն, առնուին քանդէին զպահակն, և կտորէին զգօրսն՝ սր ի ներքս բնակեալ էին. և զգուռն տային ի ձեռն վահանայ, որ էր յազգէ թաւաւորացն Աղուանից: Եւ յայսր ամենայն քաջութեան վերայ ոչ ոք անկեալ վիրաւորեցաւ ամենին ի նոցանէ, բայց ի միոյ երանելոյ որ կատարեցաւ նահատակութեամբ ի մեծ պատերազմին՝:

63. Եւ անդէն ի նմին տեղով զայրն՝ որում զգուռնն յանձն արարին, զնոյն գեսպան արձակեցին յաշխարհն Հոնաց, և ի բազում յայլ ազգս բարբարոսաց, որ համագործք էին Հոնաց աշխարհին, բանս գնել ընդ նոսա և ուխտ հաստատել՝ անքակութեամբ ունել զմիաբանութիւնն: Իսկ նոքա իբրեւ զայն ամենայն լուսն, փութապէս վաղվաղակի հասանէին ի տեղին, և ականատեսդ լինէին գործոյն յաղթութեան: Եւ ոչ ինչ յապաղեցին

1. Այս է Կովկասու կամ Կաւկասու, որ երկու մասէ կը բազկանայ. գափ՝ որ պարսկերէն և արաբերէն՝ Կովկասի առնուն է. և քօն կամ քուն՝ լեառն. Գափքօն՝ բառ առ բառ՝ Գափ լեառն. ինչպէս մինչև ցայժմ Սեփաւ-քօն, Սիւլիս-քօն և այլն: Կովկաս անուան ստուգարանութեան վրայք Եւրոպացի աշխարհագէտք տեսակ տեսակ ենթա-

գրութիւններ բրած են. հաւանօրէն Գափքօն աղաւաղեալն է. և սորա առաջին մասն ալ գուցէ Աւեսդայի կառ բառն է, որ թարգմանի «կով»։ — Պունտակիշի մէջ՝ Կովկաս՝ Գափ լեառն կոչեալ է:

2. Այս է պահակն ճորայ:

3. Այդ նահատակդ Մուշ գիմաքսեանն է, որդի վերայ խօսեցաւ ինչիչէքիշ մը վերը:

երդմամբ յուխտ մտանել ըստ կարգի իւրեանց օրինաց, յանձն առին և զերդումն քրիստոնէից՝, պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զմիաբանութիւն:

64. Իսկ իբրև զայս կատարեցին և արարին իւրեանց մեծապէս հաստատութիւն, և զեռ անդէն ի տեղւոյն զետեղեալ էին խաղաղութեամբ, դուժկան հասանէր՝ յաշ-

1. Ի նախնիս ամենայն ազգ իւր օրինաց որոշած ձեռով կ'երդնոյր. Հոնք ալ իւրեանց սովորութեանց համեմատ երդումն տուին: Կ'երևի թէ այդ երդման ձեզ բաւական վստահութիւն չազդեց քրիստոնեայ Հայոց. ուստի Հոնք զնոսա աւելի ևս ապահովելու համար՝ քրիստոնէից պէս Աւետարանի վրայ ալ երգումընցան: — Ինչ էր Հոնաց երդման ձեռ. չկրցանք ստուգել: Պարսից թագաւորաց ամենէն հաւատարիմ խոստմանն ձեռ էր ծրարի մը մէջ աղ զնել ու կնքել վարազ նկարագիր մատանեաւ: Բուզանդ 164. Սերէսս 64: Իսկ առ հասարակ ասէին երդումն ըմպել, յորմէ տէկ, անտ իյմէք. վասն զի երդման ժամանակ մասնաւոր կերպով պատրաստեալ կամ նուիրագործեալ շուր մը կը խմէին յետ կոշիկոյ զանուանս աստուածայնոց ի վկայութիւն: Տես Պաւստասիէ էջ 207:

Աստ կը տեսնեմք վարդանայ արշաւանաց բուն նպատակը, և թէ ինչու թողուց նա զմիջոց աշխարհին զԱյրարատ, ուր իւր ներկայութիւնը ամենահարկաւոր էր, և զսահմանս Ատրպատականու ու դէպ ի հիւսիս զնաց: Ապաքէն, մինչև հետեւեալ դարնան Պարսկաստանէն բանակ շէր կրնար գալ, ուստի այն կողմանէ վախճալու ըստ մը չուներ վարդան առ այժմ: Ճորայ մարդպանը անմիջապէս կրնար վազել Հայաստանի վրայ, որպէս և ըրաւ. վասն որոյ իւր առաջին գործն էր նորա բանակը խորտակել. այս ալ կատարեցաւ Լափնասի ճակատամարտի: Բայց վարդանայ արշաւանաց բուն շարժառիթը այդ շէր. կը յուսար վանել զՍերուխտ երբ և ուր որ ալ

ըլար, ինչպէս որ չվախցաւ իւր կռնակը թողուլ նորա բանակին միացորդը՝ զուցէ ևս ստուարագոյն մասը: Գաղտնի խորհուրդ մի այլ ունէր, զոր անշուշտ վստահէն պահէր էր. և պահել ալ հարկ էր, վասն զի սա կրնար բոլորովին խանգարել զայն: Զոնաց կողմանէ օգնութիւն չգտնուելուն վրայ, պէտք էր որ Հայք ուրիշ զօրաւոր ազգ մը նիգակակից ունենային. մի միայն յոյսերնին Հոնաց վրայ էր. ուստի փութաց վարդան ժամ յառաջ հասնիլ ի պահանջ Ճորայ, քանզի և բանալ զգրուես, ու դաշնակցիլ անոր Կովկասեան ազգաց հետ, որք տարիներով առաջ խոստացեր էին օգնելու. Հայոց (Տես յէջ 41, 43 և 3. Ա 14 ծն 2, և 9 ծն 2): — Կ'երևի թէ այս միջոցիս անը ասկէ քիչ ետքը պահակը սաստիկ աւերեցաւ. Տես 3. Է. 18: Այդ արշաւանքը վարդանայ հանձնարոյն և արագութեանը նշանաւոր ապացոյց մի է. գծրախտաբար Հայք յոյսերնին բարբարոս ժողովրդեան մը վրայ զնելու ստիպուած էին: Հոնք թէպէտ երդումներ ընելու չգանդազեցան, բայց կարեւոր օգնութիւն մը չըրին վարդանանց: Մէկ օգուտ մը միայն ձեռք բերուեցաւ. Ճորայ մարդպանը Հոնաց հետ զբաղելու ստիպուելով՝ չկրցաւ այնուհետեւ նորէն գալ ի Հայաստան. Տես 3. Դ. 15:

2. « Գուժկանք հասանին ի կողմանցն Գալիլիացոց անախ, զօձիս պատանեալ. զճակատ հարեալ և զգոյժս զպստային »... Մակարայեցոց ա. դ. Է. 14: Տես և ի վերոյ 7. ծն 2 և 2 ծն 3:

խարհէն Հայոց, զճախատ հարեալ և զօձիս պատառեալ վասն ապրտամբին վաստակայ, յետս կացեալ յուխտէն քրիտոնէութեան և աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արբունի, որ կայեանք զօրացն էին¹, զՊատնին և զԵրամօնս և զԴրահանա-

1. Այս հատածիս մէջ յիշեալ վայրերէն զՊատնի և զԱրտաշատ վարդաններ ասկէ յառաջ ձեռք անցուցեր էին վասնելով զՊարսիկ բերդապահս, (Տես Յ. Գ. 39) (Պատնի որոյ հնագոյն անունն էր Գեղամե, Երեմիանու հարաւային արեւելեան կողմը կ'իյնայ, չորս ու կէս ժամաւ հեռի: Աստ էր Տրդատայ սարառոյքը, որոյ աւերակները կը տեսնուին այժմ ինչպէս և միջնաբերդին և այլոց շինութեանց. (Տեղագիր 140):

Երամօնս. Եղիշէ մեզ կարեւոր տեղեկութիւն մի կու տայ ցուցանելով թէ ուր էին զօրաց ձմերոցքն. անշուշտ սոքա կամ բերդաբազաններ էին որպէս Արտաշատ, Պատնի և այլն, և կամ սոսկ ամրոցներ միանգամայն և զինուորանոց: Գուցէ Երամօնս գրչագրի սխալ մի ըլլայ ու պէտք ըլլայ ընթեռնուի Երամօնի որ Արտաշատայ արեւմտեան կողմը մեհեան մի էր Տիր զից նուիրեալ՝ զոր կործանեց Տրդատ. (Տես Ա. զաթմանդ, էջ 584), կամ Արամօնս գիւղ՝ ի գաւառին Երեմիանու, յորում պայծառ եկեղեցի շինեցաւ յովերորդ դարու և նշխարը նորա մեան. (Տեղագիր 138):

Դրահանակերտ կամ Մեծ Դաստակերտ. պարսկերէն Տասդակերտ՝ որ է ձեռակերտ: Այդպէս կը կոչէին պարսիկ և հայ թագաւորք իրենց շինել տուած ապարանքը կամ քաղաքը. երբեմն այլ այդ հասարակ անունը քաղաքին յատուկ անունն եղած էր. այսպէս՝ Խոսրով երկրորդի Ապրուէզի պալատան և տորա շրջակայից անունը մեաց Տասդակերտ, որոյ հոյակապ աւերակները կանգուն են մինչև ցարդ: Իսկ Հայք « մեծ գաստակերտ » ասելով կ'իմանային

զԵրուանդակերտ, զոր Արտաշէս Բ Մարմեա կոչել տուած էր Երուանդայ անունը մոռցնել տալու համար, և որ Խորենացւոյ օրերը Դրահանակերտ կամ Դրահանակերտ կը յորջորջէր. Տես Խորենացի. Բ. Խի. ԽՍ. Գ. Երուանդակերտ՝ որոյ զեղեցիկ գրից և շինութեանց նկարագիրը կ'ընէ մեզ Խորենացին, ինչպէս և հանդիպակաց Երուանդաշատ՝ որ պարսկապատ և միջնաբերդաւոր քաղաք մի էր, Կամսարականաց տրուած էին ի Տրդատ թագաւորէն, և Նոցա Ստանն էին: « Մեծ գաստակերտ » ըսելով զերկուսին ևս իմանալ. վասն զի Երուանդաշատ աւելի յարմար էր « մեքոց » և « կայեան զօրաց » լինելու: Իսկ վերջերս Դրահանակերտ կամ Դրահանակերտ կոչուելուն պատճառը չգիտեմ. է պարսկերէն դարսան՝ երկշատ, վախկոտ, գուցէ այդպէս անուանեցին Երուանդայ օստոիկ վախկոտութեան համար, որ Արմաւուր մէջ ինքզինքը ապահով չգտնելով զԵրասխայ ձորն իրեն ընակութեան տեղի ընտրեր և Երուանդաշատայ ընական և արհեստական ամրութիւնքը բաւական չհամարելով երկաթի զաղանի սանդուխներ շինել տուեր էր. և որպէս զի զոհից և պաշտամանց պատահաւ բազմամբոխ ժողովուրդ շխտի ի թագաւորանիստ քաղաքն, զրազինս հայրենիս 40 ասպարիզօր հեռի տեղ մի ի Բագարան հաստատեր էր:

Վարդանաշատ. էր Վարդանակերտ անուն զոր Աիշան Վ. մերձ դնէ այժմեան Սալեան քաղաքի (Տեղ. 188): Ըստ Մասուտիի, որ ճանապարհորդեր էր ի Հայս, Երասխ գետը « Վարդան քաղաքին քովէն անցնելէն ետքը կը հասնի ի Սա-

**կերտն՝ զմեծ Դատտակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն
Օշական, զՓառախոտն, զԱրդեանն, զԶողկերտն աւան**

նարս ուր կը թափի ի կուր գետ ։
Բայց այդ քաղաքը կամ աւանդ որ հին
Փայտակարան քաղաքէն քիչ հեռի էր,
չկրնար Նդիշէի յիշատակած արքունի
ձմերոցը լինելու ։ Ի այժմ ի մուտս Աւեր-
սանդրօղլի, ի Շիրակ գաւառի՝ գիւղ
մի Վարդանլը, որ գուցէ մեր փնտած
Վարդանաշատն է. (Տես Շիրակայէջ 7) ։

Օշական. ։ Ի դաշտին Վաղարշապա-
տու (Էջմիածնի) են իբրեւ 40 գետք և
վանորայք անուանիք, յալովք յարեւմ-
տակողմն և յաջմէ Փասաղայ և են ի
հիւսիսոյ մայրամասն, յորս գլխա-
ւոր է Օշական գիւղ յարեւմտից հիւսի-
սոյ երկմասն հեռի, առ կարմրագոյն
շեշաքար արմաւր Քասաղայ, որ առա-
պարն Օշականայ կոչիւր առ նախնեօր-
անդ եհար Վահան Ամատունի զհէնն
հիւսիսոյ ակն արկանելով յեկեղեցիս
կուսանացն, ևւ ընկալաւ զգետոյն ի
պարզեի մասին ի խորովայ յորդւոյն
Տրդատայ, և ժառանգ իւր միւս ևս
Վահան Ամատունի (Նդիշէայ ժամանա-
կակիցն) անդ հանգոյց զմարմին մեծին
Մեսրոպայ (որուն և աշակերտն էր),
ուր և կայ ցարդ ընդ փայտածածուկ
յարկաւ նորոգեալ եկեղեցւոյն, առ որով
են աւերակք, զոր ապարանս և մահ-
արձանս շիրիմ Վահանայ Ամատունւոյ
սսեն. (Տեղ. Հայ. Մեծ. 134) ։

Փառախոտ և Զողկերտ. Զողկերտ՝ այլ
զըշադիք Զողակերտ, այս անուամբ նա-
հապետական տուն մի կար՝ Զողկերտի
(Սոփիքը Հայկ. Ա. Էջ 34) ։ Խորենա-
ցին կ'ըսէ թէ Ամասիա որ բնակէր յԱր-
մաւիր, անցանէ զգետոյն մերձ ի լեռանն
հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւք
լեռնոտին մեծապէս ծախիւք երկուս
տունս. զմին յարեւելս կոյս մօտ յակունս
աղբերցն՝ որ առ ստորտոսով լերինն և-
լանեն. իսկ զմիւսն յարեւմուտս կոյս

նորին տանն, բացագոյն իբրեւ մեծ օր
հասարակորայ միւր հետեակազնացի առն
հանապարհի ։ Իւ ետ զնոսս ի ժառան-
գութիւն երկուց որդւոց իւրոց Փառա-
խի և Յուլիայ. յորոց բնակեալ՝ յիւ-
րեանց անուն զտեղինն կոչեցին Փառա-
խոտ և Յուլակերտ ։ Բայց զլեռան՝ Ա-
մասիա անուանէ իւր անուամբ՝ Մասիա ։

Արդեանն. Ամլ ընթ. զԱրդեանն,
զՍարգեօնան ։ Դեռսպան ձիով վաղ հա-
սուցանէր ի գաւառն Արարատու ի մեծ
ի գիւղն Րնիին արքունի, որում Ար-
դեանն կոչեն, առ թագաւորն Հայոց
Պապ ։ արքունի պալատ մի կար անդ,
տես Բուզանդ 204 ։ Զմարթացաք սա-
կայն սակէ աւելի ճշդել զտեղի գիւղիդ ։
Դիտողութեան արժանի է նմանութիւ-
նը զօր ունի անունդ ընդ Ardinի, որ
էր յերբեակ աստուածոց արմենական
բեւեռագրոց, և որ կ'անձնաւորէր զԱ-
րեգակն ։

Ամուշիւր՝ յեկեց Շէհրիար և ի հա-
րաւոյ թէփէ-տիպի գիւղերու. է հնա-
գոյն ի մայրաքաղաքացն Հայոց, որոյ
սակաւ մնացուածքն կան տակաւին ի
կարմիր լուսաքար բլրի կամ բարձրաւան-
դակի. (Տեղագիր) ։ Ուստական կառա-
վարութեան հրամանաւ Պ. Խրիցեանց
պեղմունս արար անդ ։

Կուշալ աւան. ։ Յեկեց հիւսիսոյ թա-
լիշի, ի կողս Արագածու կայ կամ
կուշալ աւան, յորում նստէր կուրա-
ցեալն Տիրան արքայ եղկիւի և սուղըն-
ջական լեալ թոռին իւրում Գնեւոյ՝
վասն այն անդ սպանաւ հրամանաւ որ-
դւոյ իւրոյ Արշակայ. ևն և առ նովաւ
աւերակք. և մերձ էր ի սա լճակն յոր-
մէ Մեծամօրի ելանէ ։ (Տեղագիր 129) ։

Արուշ. ։ Ի հիւսիսոյ թաւնոյ վիհա-
կին կայ Սեփիստիւ կամ Ախսախը վի-
հակ. քան գիւղօրէք, յորս և թաւիշ

և զըրեղն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱլրուճն, զԱշնակն և զամենայն ոսն Արագածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գետս և զաւանս՝ որ շուրջ զնովաւ էին, առեալ աւերեալ և հըրձիգ արարեալ¹, և զամենեցուն ձեր զընտանիս փախուցեալ մերժեալ յիւրաքանչիւր բնակութենէ:

65. Չեռն արկեալ և ի սուրբ եկեղեցիսն, տարեալ և զսուրբ սպաս եկեղեցւոյն սեղանոյ. զերի վարեալ զընտանիս քահանայից, և զնոսին կապեալ և եղեալ ի բանդի և ինքն սփռեալ տարածեալ ասպատակաւ աւերէր զերկիրն ամենայն: Եւ գունդն՝ որ էր ի կողմանս Ատրպատականի, ոչ ժամանեաց ձեռն տալ ի միջոց աշխարհին²: Եւ զօրքն՝ որ անդ մնացեալ էին, խոյս տուեալ յանօրինէն մերժեցան յեզր աշխարհին, և դեռ պահեն ընդ ձեզ զուխտ միաբանութեան սիրոյն Քրիստոսի: Բայց այն որ ընդ նմայն էին, են ոմանք՝ որ փախեան յիւրաքանչիւր տեղիս, և բազումք այն են՝ որ զհետ միլերեցան նորա ամբարշտութեանն:

66. Չու արարեալ ի տեղովէ անտի՝ դառնալ անդրէն յաշխարհն Հայոց մեծաւ սոխալով և բազում աւարաւ և անչափ մեծութեամբ: Եւ անտրտում ուրա-

ւան ի տեղովն հնոյն Արուսայ, ուր Գրիգոր Մամիկոնեան կանգնեաց իւր ապարանս եկեղեցի մեծ և հոյակապ յամին 671. որ և բաց ի գմբեթէն՝ կանգուն կայ մինչև ցայսօր հազարամեայ արձանագրութեամբք. են առ նըմին և մնացումք զղեկի» (Տեղագիր):

Աւանկ. «Ի ստորոտս Արագածու, յելից թաւնոյ կայ Աշնակ աւան ի տափարակ և ընդարձակ դաշտավայր տեղով. գտանի այժմ ի սմա աւերակ հին եկեղեցւոյ ի տաշածու քարանց (Ստորագր. կաթ. Էջմիածնի. Շահաթումնեանց հատ. Բ. 57):

Արագածոտն՝ Հայաստանի շէն, բազմամարդ և բարերբեր գաւառներէն մէկն էր:

1. Առեալ կամ աւերեալ և կամ հըրձիգ արարեալ՝ հասկնալու է: Փարպե-

ցին դեսպանին բերանը հետագայ խօսքերը կը դնէ, որք կը լուսաբանեն Եղիշէի ըսել տուածը: «Չըրեղեան ամբողջացն ի բաց կալան, և զիւրեանցն բերգակայս արարեալ զգուշացուցին, և զորդիս տոհմին Մամիկոնէից և Կամսարականաց և զայլոց Տանուտեարցն ժողովեալ յիւրաքանչիւր գայեկաց, յամուրս բերդից իշխանութեանն Սիւնեաց ետանցուցանել (վասակ) և հրամայեաց պահել զամուրսն զգուշութեամբ. և ապա նենգաւորն վասակ տալ տանել զառգայսն առ թագաւորն Պարսից»: Այս աւերմանց և հրկիզութեանց հետեանքն եղած ըլլալու է, որ հինգերորդ դարուն վերջին կիսին մէջ Գուրն առաջին Ոստան եղև Հայոց. Տես Փարպ:

2. Անդ՝ այսինքն ի միջոց աշխարհին, ի նահանգն Այրարատայ:

խութեամբ երգս ի բերան առեալ և ասէին ձայնիւ . խոտտալան եղբուք Տեառն, զի բարի է զի յախտեան է ողորմութիւն նորա . ո՛ր եհար զազգս մեծամեծս և սպան զիշխանս հզօրս, զի բարի է, զի յախտեան է ողորմութիւն նորա¹ : Եւ զայս սաղմոսս երգելով մինչև ի վախճան կատարեալ աղօթիւք փառատրութիւն սուրբ Երրորդութեանն մատուցանէին : Անդ յանձանձէր ածէր զօրաւարն զկայ և զմնաց զօրականին, առաջապահօք, վերջապահօք կողմնապահօք ողջ և առողջ հասուցեալ յաւուրս երեսուն² մերձ ի սահմանս հայրենի աշխարհին :

67. Ազգ եղև ուրացեալն վասակայ և իշխանացն որ ընդ նմա էին քաջութիւն նահատակութեան գնդին վարդանայ յաշխարհին Աղուանից, և միաբանութիւնն ևս Հոնաց : Մինչ չև յանդիման եղեալ էին միմեանց, զգիշեր մի օգնական գտեալ նորա՝ փախստական անկանէր յամուրս իւրոյ աշխարհին . և այնպէս տաղնապաւ մերժեցաւ, զգերի և զաւարն զոր առեալ էր յԱյրարատ գաւառէ, ախամայ զիւրն ևս եթող և փախեաւ :

68. Եւ քանզի ժամանակ ձմերայնոյ³ հասեալ էր, և զուծիկս՝ թշնամեաց գնդին հարեալ էր, ոչ կարէր⁴ զմիով տեղեաւ համադունդ զզօրսն դարմանել . այլ սփռէր տարածանէր ընդ գաւառս գաւառս աշխարհին առ ի հանդիստ ձմերոցին : Պատուէր հրամանի տայր պատրաստական լինել կազմութեամբ առ ժամանակ գարնայնոյն : Եւ զսակաւս ի գնդէն յաւագ նախարարացն գործակից իւր թողեալ, բռնանայր ի վերայ՝ ունելով զթագաւորանիստ տեղիսն :

69. Եւ գունդս գունդս արձակէր յաշխարհն Սիւ-

1. Սաղմոս 101 :

2. Երեսուն օրուան մէջ վարդան բախտէր բերաւ Դարբանդայ դռնէն ցտակմանս Հայոց, որ 650-700 քիւովէգր երկայնութեամբ ճանապարհ մի է . զօրքը օրը 25 քիւովէգր կ'առնուին վրայէ վրայ և այս ալ շարունակ ամիս մը : Ճորայ պահակին վրայ գնացող հայք պէտք է, որ ամբողջապէս ձիաւորեալ ալ ըլլային : Եղիշխայ միտքը Մակա-

րայեցւոց զրոց շարագրութեամբ տաւ գորեալ է . « Անդ յանձանձէր զկացմնաց ժողովրդեանն, միխթարէր զամենեւին Յուդա . ընդ ամենայն շուս հաւաքարհին այսպէս առնէր, մինչև ածէր հասուցանէր յերկիրն Հրէաստանի » : Մակար . ա . գլ . Ե 53 :

3. Ձմեռն 450-451 :

4. Ոչ կարէր վարդան :

նեաց, առնոյր և աւերէր զբաղում՝ գաւառս, և այնպէս ի նեղ արկանէր զնա և զամենայն զօրսն որ ընդ նմա էր, զի զէշս և զձիս մեռելոտիս առ սովոյն փտանդի անխտիր ուտէին: Եւ բազում հարուածս հասուցանէին ի վերայ ուրացելոյն, մինչև ժողով սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն ուխտ քահանայութեանն զառնապէս արտասուս իջուցանէին ի վերայ չարաչար վշտացելոյն՝ որ բոկ և հետի վարէին զարս և զկանայս փափկասունս, և բազում սղայք զքարի հարեալ ընկեցան յանցս ճանապարհաց՝:

451
յունուար

70. Իբրև այս ամենայն աճողութիւն լինէր երկիւղածացն Աստուծոյ, ամենայն եպիսկոպոսունք և երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին, զողջոյն ամիսն քաղոց՝ պահօք և աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած, և զտօն պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տօն յայտնութեանն՝ Քրիստոսի, զի անխափան կացցէ մեծ յիշատակարանս այս ընդ աստուածային աշխարհի տօնին: Եւ զտոյն զայս ամենայն այցելութիւնս Աստուծոյ, որ ի վերայ աշխարհին Հայոց մեծապէս երևեցաւ, գրեցին սուրբ եպիսկոպոսունքն և ետուն տանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն՝ առ սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն, զի և նոքա աղօթս առնելով խնդրեցեն յԱստուծոյ, որպէս սկսաքս ի նմին և կատարեսցուք:

71. Եւ զոմն յառաջին կապելոյն Պարսկաց՝ լուծեալ

1. Սինեաց զաւառը իւր ուտելիքը և ցորենը Այրարատայ նահանգէն կ'ընդունէր. ինչպէս որ այժմ Շիրակայ դաշտին ցորեններ մեծաւ մասամբ կը վաճառի անդ. վարդանայ Այրարատ հասնելովն ամենայն հաղորդակցութիւնք զաղարեցան ալդ երկու նահանգացդ մէջ. ուսկից և սով յառաջ եկած էր: Բայց ինչ էր այն ատեն Սինեաց երկրին բերքը, զորս կու տային ընակիչքը փոխանակ ցորենոյն որում պէտք ունէին: Անշուշտ՝ ոչխար, բուրդ, բրինձ և բամբակ ի Շարուրայ դաշտէ. խորենացին ինչէ միայն զմուրտ, զգեղերի և զնուն. Տես աշխարհացոյց էջ 609:

2. Ի հինգերորդ ամիս հայկական տարւոյ, որ ըստ հաշւոյ Ալիշան վարդապետի, այն տարին կ'սկսէր ի 6 Դեկտեմբերի (450) ց5 Յունուար (451):

3. Յայտնութեան տօնին օրն ալ կը կատարուի ի 6 Յունուարի: Այս թուականս ճիշտ ամիս մը պահէք ետքը կու գայ, որով և նախընթաց ծանօթութեան մէջ գրուած հաշւոյն ուղղութիւնք կը հաստատուի:

4. Այս է Աստանդնուպոլիս:

5. Այս ինքն այն գերիներէն, որ վարդանանց ձեռքն անկան, երբ սղաքս առաջին անգամ յարձակեցան Պարսից բռնած բերդերուն վրայ. Տես Զ. Գ. 39:

և ամեալ զառաջեալ նախարարացն, խօսէին ընդ նմա և ցուցանէին զամենայն քննան որ եղև, կամ աշխարհացն աւերելն, կամ զօրացն արքունի հարկանելն, և կամ որ այլ իրք առաջոյ լինելոյ էին: Եւ իբրև զայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա, միարան լինէր ամբաստանութիւն երկոցունց կողմանցն, զառաքինեացն և զյեսու կացելոյ, որպէս զուր և տարապարտուց նեղեաց զնոսա՝ ի հայրենի օրինացն յետս կալ. և զխաբէութիւն ապստամբին վասակայ, որպէս հայոց բանիւ խաբեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմոզութիւն. իբրև չէր ուրուք ընդ նմա բանս եղեալ, նա յանձնէ սուտակասպաս լինէր¹:

72. Իբրև լիով զայս ամենայն իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ յաղերս ազարանութեան և ի հնարս հայթայթանաց, թերևս կարացեն զեղբարս² իւրեանց ի նեղութենէն գողանալ: Այլ առ նա³ անօրէնն վասակայ գովականն յառաջագոյն հասեալ էին, պատմել զաղէտս տարակուսանացն, զոր անցուցեալ էր ընդ զօրան արքունի. և ամենայն ամբաստանութիւնն ի սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն⁴ կրթեալ էր: Քանզի այն իսկ կամք էին անօրինին, եթէ զմիարանութիւն եպիսկոպոսացն քակեսցէ ի նախարարացն. և զայս ոչ էր տեղեկացեալ տակաւին, եթէ հոգի և մարմին բաժանիցին առ ժամանակ մի՝ զոյ տեսնել ի բնութեանս, այլ որ սիրովն Աստուծոյ յուխտ մտեալ է՝ այսմ անհնար է լինել:

73. Արդ երթեալ այրն ի տեղի ձմերոցին⁵, պատմեաց զայս ամենայն յականջս թագաւորին. շարժեալ

1. Այս է թէ առանց Հայոց գիտութեան՝ Հայերը մոզութիւնը յանձն առնելու պատրաստ են, ըսելով մոզովրդեան զգացմունքը այլ ընդ այլոյ ներկայացոյց առ արքունիս:

2. Որք կամ պաշտօնով և կամ իբրև պառանդ մնացեալ էին ի Պարոնատան, միանգամայն և որդիս Տանուտեարց, զորս վասակ խրկեր էր ի Դուռն (Տես և ի վերոյ 64. ծան. 1):

3. Այս է առ Յազգերտ:

4. Ուխտ եկեղեցւոյ՝ Եկեղեցականք. վասակ մի միայն սոցա վրայ կը ձգէ յանցանքը, ու շամբաստաններ նոցա համախոնախարարքը: Եպիսկոպոսաց ձեռքն էր ազգին ոյժը. եթէ մէյ մը տապալէր զնոսա կը յուսար որ իրեն հակառակող տանուտեարք ուրիշ նեցուկ չէին գտներ ու կը հնազանդէին նմա:

5. Այս է Տիգրան, ուր դարձեր էր Յազգերտ:

գողացոյց, որ և յամենայն զօրութենէն պակասեալ գրտաւ. մանաւանդ զի յարեւելից պատերազմէն¹ կորակոր՝ և ոչ բարձրագլուխ էր դարձեալ: Իբրև ստուգեալ հաստատեաց ի վերջին հրեշտակէն որ եհաս առ նա, զամենայն ֆնասս զիւր գործոցն զխորհրդակցօք արկանէր: Եւ անդէն շիջանէր ի բազմաբոց բորբոքմանէն. քանզի խըցաւ բերան չար խրատութեան, որ անդադար յորդորէին զնա ի գործ դառնութեան: Խոնարհեցաւ ի բարձր հպարտութենէն, և զվայրենացեալ սիրտն դարձոյց ի մարդկային բնութիւն. հայեցաւ և ետես զինքն լի տկարութեամբ. գիտաց եթէ զամենայն զոր կամի առնել՝ ոչ կարէ կատարել: Վասն այնորիկ և դադարեաց յանդուգն յարձակմանէն, և լռեցոյց զմոլեգնոտաբար զոչումն:

74. Եւ որ մեծաձայն բարբառով որոտայր, և եւ ահագին հրամանօքն զհեռաւորս և զմերձաւորս գողացուցանէր, սկսաւ քաղցր և ազերս բանիւք խօսել ընդ ամենեւեան և ասել. «Զի՞նչ ինչ ֆնասս գործեալ է իմ, և կամ՝ զոր յանցս յանցուցեալ կամ՝ առ ազգս կամ՝ առ լեզուս² կամ՝ առ անձն իւրաքանչիւր: Ո՞չ ահա բազում ուսմունք են յաշխարհիս Արեաց, և իւրաքանչիւր պաշտամունք յայտնի են. ո՞ երբէք նեղեաց պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոլութեան. մանաւանդ վասն օրինաց քրիստոնէութեանն, որպէս հաստատուն և ճշմարիտ կացեալ են յիւրեանց դէնին, նոյնպէս և առ մեզ լաւագոյն քան զամենայն կեշտսն նոքա երևեալ են: Եւ բիծ իսկ ոչ կարէ ոք դնել ընտրեալ օրինաց նոցա. այլ զոյգ և հաւասար համարիմ՝ դենիս մտղեղեղանց, որպէս և յարգեալ իսկ էին նոքա առ նախնեօքն մերովք, զոր ես ինձէն իսկ յիշեմ՝ առ հարբն³ իմով՝ որ նստէր ի մեծ գահոյս յայսմ՝

1. Ի Վուշանաց, որոց վրայ երկրորդ անգամ խաղալն զրուցեց մեզ Եղիշէ (Յ. Բ. 77):

2. Լեզու՝ արեւելեան բացատրութիւն մէկ լեզու խօսող ժողովուրդս ըսելու համար. այսպէս Բուզանդ տեղ մը կ'ըսէ. «աշխարհ ամենայն Հայոց լեզուի» 106 — «Եւ սղային զՆերսէս ամենայն ազատք

և շինականք ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանաց երկրին Հայոց, ամենայն բնակիչք տանն թորգոմայ, Հայ լեզուս առ հասարակ» 227: «Իբրև զկղերս մոլորեցան երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին» Նոյն 32:

3. Այս է վրամ Ե. որ գահակալեց յամին 420: Թագաւորութեան առաջին

75. « Յորժամ՝ սկսաւ անդաճել և քննել զամենայն ուսմունս և հաստատութեամբ ի վերայ եհաս, առաւել վեհ գտանէր զօրէնս քրիստոնէից քան զամենեցուն. վասն այսորիկ մեծարեալք և պատուեալք չրջէին ի գրան արքունի, և առատաձեռն պարգեօք երահիկք՝ լինէին ի նմանէ, և համարձակութեամբ չրջէին ընդ ամենայն երկիր: Նա և որ գլխաւորքն էին քրիստոնէիցն, զոր և եպիսկոպոս անուանեն, ընծայից և պատարագաց արժանիս առնէր զնոսա: Եւ իբրեւ հաւատարիմ՝ տարիկանս՝ յանձն առնէր նոցա զհեռաւոր մարզսն², և ոչ երբեք սխալ լինէր ի մեծամեծ իրացն արքունի:

76. « Եւ գուք զմի զայն երբեք ոչ յիշեցէք, այլ հանապազօր ձանձրացուցէք զլսելիս իմ, խօսելով զնոցանէ զամենայն չարութիւն: Տեսէք՝ զի ետուք գործել ինձ զոր ինչ ոչ կամէի, և եղեն ֆնապք մեծամեծք ի սահմանսն ի մէջ երկուց անհաշտ թշնամեաց³: Եւ մեք գեո

տարիները հալածեց զքրիստոնեայս, որք խմբովին կը թողաին իրենց հայրենիքը և յունաց երկիրը կ'ապաստանէին: Վըսամ գետոյան կը խրկէր ի Բիւզանդիոն և կը պահանջէր ի թէոզոսէ, որ իւր ձեռքը տայ այդ պանդուխտները: Երբ ուզածը չկատարուեցաւ, պատերազմ հրատարակեց, որ շատ յաջող ելք մը չունեցաւ: Կ'երեւի թէ խաղաղութեան հաստատուելէն ետքը Քրիստոնէից հետ սիրով վարուեցաւ, որուն յոյժ նպաստեց Տիգրանակերտի Եպիսկոպոսին առաքինի ընթացքը:

1. Երահիկ. քանի՜ արար. ٢٥) Է անգորր, խաղաղ (կեանք). շարունակ կերպով տրուած (պարէն): Հայկ. բառաբանը լծորդ կը համարէ պրակ. Գերաճ և հայ « ուրախ » ածականաց:

2. Ոտար պատմագրաց մէջ յիշատակութիւն մը չգտանք, որ Վաւմ այդպիսի հեռաւոր մարզեր յանձնած ըլլայ Եպիսկոպոսաց: Ասկէ յառաջ տեսանք որ Սուրմակայ տուեր էր Բզնունեաց տանուտէրութիւնը: Կարելի է ևս ասել

թէ մինչև այն ժամանակը, յորում մերձեց զԱրտաշէս Արշակունեաց զահէն, զՊարթևն Սահակ յոյժ մեծարեր էր և Հայաստանի իրաց նկատմամբ նորա ամէն աղաչանքը և խորհուրդը կատարեր էր. սխալ չի լինիր ասել թէ Վաւմ զՀայս աւելի կ'աթոզիկոսին յանձնած էր քան Վաւմապոյս, կամ ուրիշ ո՛ր և է նախարարի և իշխանի: Գունաց հետ խաղաղութիւն կնքած միջոցին Աթիգայ (Տիարպէրի) եպիսկոպոսը Ակակիոս և կեղեցեաց ոսկեղէն և արծաթեղէն ըսպառքը ծախէր ու սոցա փոխարէնով եօթն հազար պարսիկ զերի գնէր էր ի Գունաց և նոցա ամէն պիտոյքը հայթայթելէ յետոյ Պարսից թագաւորին յանձնէր էր: Այս ճշմարիտ քրիստոնէաւսայել զործս մեծ տպաւորութիւն ըրած էր Վաւմայմոսաց վրայ. ու պատճառեղած էր, որ այնուհետեւ յարգէ զկրօնն, զոր հալածեր էր մինչև ցայն վայր:

3. Իմա՝ օտարացուցիւր զՀայ ազգը որ Գունաց և Պարսից՝ երկու անհաշտ թշնամեաց սահմանաց մէջտեղն է:

ի հետաւոր ճանապարհի, և ոչ մի ինչ գործ ի պատե-
րազմիս ի գլուխ երթեալ, և գուք աստէն յիմում տանա
յարուցէք ի վերայ պատերազմ, որոյ չարագոյն ևս լի-
նելոց է կատարածն իւր քան զարտաքին թշնամեացն»:

77. Չայս ամենայն և առաւել քան զսոյն խօսէր ընդ-
ամենայն աւագանին, և զմնաստ յանցանացն արկանէր
զմեղպետան և զմեղօքն: Եւ ամենայն վզուրկքն և պա-
տուական նախարարքն, որ նստէին յատենին և ունկն
դնէին յեղյեղուկ լեզուի նորա, ամաչեցեալ կորանային
և ընդ երկիր պշնուին, և զգլուխ ի վեր ոչ կարէին համ-
բառնալ:

78. Բայց սակաւք ի նոցանէ զմիտս հաճելով ա-
սէին զայս. «Այո, արքայ քաջ, այդ այդպէս է սրպէս
ասացերդ, և արդ կարես զամենայն ուղղութեամբ նուա-
ճել, չիք ինչ այն, որ ըստ քո կամեղ արտաքս կարէ ե-
լանել. զի տուեալ է քեզ աստուածոցն, զի զամենայն զոր
և կամիս, կարես առնել: Մի նեղեալ տաղնապիր յանձն
քո և հարկաներ զմիտս մեր ամենեցուն. թերևս և զիւր
իցեն հնարք իրացն կատարածի: Երկայնամիտ լեր և
համբերութեամբ թողացո մարդկանդ՝ անդրէն զքրիս-
տոնէութիւն, և գուք զապստամբան ածցես ի հաւանու-
թիւն»:

79. Հաճոյ թուեցաւ բանքն առաջի թագաւորին, և
անդէն վաղվաղակի կուէր զառաջեաւ յամենայն ազ-
գացն որ ունէին զքրիստոնէութիւնն, և ի զօրու նորա
էին, և բռնարար արգելեալ էր զնոսա, զի մի որ իշխան
լիցի յանդիման պաշտել զԱստուած. քանզի որ ընդ-
դէմ կացին, չարչարեաց և արգել ի նոցանէ զյայտնի
պաշտօնն, և ոմանց ոմանց ակամայ երկիր ետ պազանել
արեղականն, և նստոյց ի սուգ արտմութեան զամենայն
զօրականն:

80. Իսկ այն օր հրամայէր անդրէն համարձակու-
թեամբ ըստ առաջին կարգին հաստատուն կալ յօրէնա
քրիստոնէութեանն: Իսկ որք յանցաւորքն էին, ոչ կա-
մէին վաղվաղակի առանց մեծի ապաշխարութեանն զալ
և խառնել ի կարգ քրիստոնէութեան. հրամայէր թա-

1. Այս է քրիստոնէից որ ի զօրուն էին Յազկերտի հետ:

գաւորն՝ զի բռնի կալցին և տարցեն յեկեղեցին իւրեանց: Եւ երիցանցն համարձակէր, որպէս զիարդ և գիտիցեն՝ ըստ կարգին իւրեանց արասցեն: Եւ զհատեալ ռոճիկսն կարգէր անդրէն իւրաքանչիւր, և զարգելեալ բազմականսն ի նոցանէ՝ ի տեղի հրամայէր մատուցանել, և հանապազորդ յարքունիս մտանել ոչ արգելոյր զնոսա, և զամենայն որ զիարդ և կարգեալ էին յառաջագոյն՝ անդրէն յօրինէր: Խոնարհէր և խօսէր ընդ նոսա սիրով ըստ առաջին սովորութեանն:

81. Եւ իբրեւ զայս ամենայն արար և կարգեաց, յանգիման նոցա թողութեան հրովարտակս առաքէր ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան տէրութեան իւրոյ վասն քրիստոնէից: Եթէ ի կապանս ոք կայցէ, արքունի հրամանաւ արձակեալ լիցի. և եթէ ինչք ուրուք յափշտակեալ իցեն, զարձցին անդրէն: Այնպէս և երկիրք, եթէ հայրենիք, եթէ պարզեակամք և եթէ քառակալիք, և հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք զի զարձցին: Եւ իբրեւ այսմ ամենայնի զնոսա տեղեակ առնէր, խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հաւատարմութեան յերկիրն Հայոց, և երգմամբ յուխտ մտանէր առաջի նոցա՝ հաստատութեամբ ամենայն մեծամեծաց իւրոց, եթէ ոչ ինչ յիշեցից ամենեկին զքէն վրիժուցն խնդրելոյ: Որպէս ունէիք յառաջ ճշմարտութեամբ զօրէնս ձեր, այսուհետեւ առաւել կարարուք. բայց միայն ի ծառայութենէ մերմէ մի ելանէք:

82. Զայս ամենայն գրէր և ցուցանէր երկրին Հայոց և ի բազում՝ յայլ աշխարհս, որ ունէին զօրէնս քրիստոնէութեանն, և ինքն զազտ խորամանկեալ փութացեալ գեսապանս առաքէր առ Մարկիանոս կայսր: Եւ իբրեւ ստուգեալ ճշմարտեաց, եթէ հռովք ի բաց կացին ձեռն-

1. Այս տուն և նախընթացը ներշնչեալ կ'երեւան հրովարտակէն, զոր գրերէր Մարտիմինոս, երբ չարաշար յաղթուելով ի Լիկիանոսէ ազատութիւն կը շնորհէր քրիստոնէից. և զոր ի մէջ բերէ Եսսերիոս. (Պատմ. Եկեղ. Թ, 10). « Եւ զայս ևս յաւելաք զնեւ յօրէնս, զի թէ իցեն տունք կամ տեղիք ինչ՝

որ իբրեւ ի բաժնէ Քրիստոնէից յառաջագոյն էին, և որպէս ի հրամանէ հարցն մերոց յարքունիս գրաւեցան կամ ի միոյ քաղաքաց ուսանք առան, կամ վաճառելով վաճառեցան, կամ ի պարգևի մասին ումեք տուան, ամենեքին սոքա յառաջին բաժին և յիրաւունս քրիստոնէից հրամայեցաք դարձուցանել »:

տու լինել քրիստոնէութեանն ոչ զօրու օգնականութեան և ոչ այլ իրօք, դարձեալ անդրէն ի նոյն յառաջին կարծիս մոլորութեանն շրջեցաւ: Զի յաջողութեան իրացն ի ձեռն իւրոյ պաշտօնէիցն հրամայէր, և այնպէս ածէր զմտաւ, եթէ ըստ առաջին կարծեացն կատարեսցեն զամենայն:

83. Իսկ Հայք թէպէտ և ընկալան զգիրն խաբերաց ողորմանաց թագաւորին, որ ի վերոյ ունէր զաւետիս կենաց և ի ներքոյ զգաւնութիւն մահու, զարմացեալ ընդ թերի խորհուրդս՝ ասէին ցմիմեանս. «Քանի՜ լիւր է խորամանկ խաբէութիւն նորա, զի երկիցս և երիցս զփորձ առեալ կշտամբեցաւ, և ոչ ամաչէ: Եւ տեղեակ եղեալ մերոյ անքակ միաբանութեանս, տակաւին լրբի և լինի, զհետ մտեալ՝ կամի զմեզ լքուցանել:

84. «Իսկ հաւատասցո՛ւք անհատատ հրամանի նորա, զո՞ր բարեգործութիւն տեսաք առ ամենայն եկեղեցիս, որ են յաշխարհին Պարսից: Զի որ ինքն իւր չար է, այլում՝ բարի ոչ կարէ լինել. և որ ինքն ընդ խաւար գնայ, այլում՝ ոչ առաջնորդէ ճշմարտութեան լուսով: Որպէս զի չիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, այսպէս ի ստութենէ ճշմարտութիւն, սոյնպէս և ի խռովասէր մըտաց՝ ակնկալութիւն խաղաղութեան:

85. «Այլ մեք ապրեալքս զօրութեամբն Աստուծոյ, և հաստատեալք հաւատովքն ի յոյսն Քրիստոսի, որ եկն և էառ ի սուրբ կուսէն զմարմին սերոյ բնութեանս, և միացեալ անբաժանելի աստուածութեամբն՝ ընկալաւ ըզչարչարանս մերոյ մեղաց ի յիւր մարմինն, և նովին խաչեցաւ և թաղեցաւ և յարուցեալ երևեցաւ բազմաց, և վերացաւ յանդիման աշակերտացն առ Հայր իւր, և նստաւ ընդ աջմէ զօրութեանն, զնոյն հաւատամբ Աստուած ճշմարիտ, և նմին ակն ունիմք, որ փառօք հօր և զօրութեամբ զայ յարուցանել զամենայն ննջեցեալս, և նորոգել զհնութիւն արարածոց, առնել համառօտս յաւիտենից ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց:

86. «Ոչ պատրիմք իբրեւ զտղայս, և ոչ մոլորիմք իբրեւ զանտեղեակս, և ոչ խաբիմք իբրեւ զտղէտս. այլ պատրաստ եմք ամենայն փորձութեանց: Եւ ազաչեմք զԱստուած, և անդադար խնդրեմք ի բազում ողորմութենէ

նորա, զի յորում սկսաք, ի նմին և կատարեսցուք քաջութեամբ, և ոչ վատութեամբ: Ձի արդ արեւելք և արեւմուտք գիտացին զձեր աստուածամարտդ լինել, և զմեզ ի զուր սպանանել ի վերայ ամենայն վաստակոցն մերոց: Վկայեն մեզ երկինք երկնաւորօք և երկիր երկրաւորօք, եթէ չեմք ինչ մեղուցեալ ի միտս մեր անգամ: և ի վերայ պարգեւաց և բարիս առնելոյ մեզ՝ զճշմարիտ կեանս կամիք հանել ի մէնջ, որում չիք հնար, և այլ մի լիցի:

87. « Իսկ արդ հաւատացուք անարժան բերանոյ նորա, որ ստիպէր չարաչար յուրացութիւն, և այսօր առանց մի ինչ բարիս գործելոյ լինիցի նա քարոզիչ աւետեաց: Եւ որ հայհոյէրն զՔրիստոս, և ուրացուցանէր ի նմանէ զհաւատացեալս, այսօր ակամայ խոստովանութեանն ոչ կարեմք վազմազակի յանձն առնուլ: Եւ որ երդնոյրն ի սնոտի պաշտամունս իւրոյ մոլորութեանն, անցուցանել զամենայն չարչարանս ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյ, արդ եկեալ գողանալով գողութիւն մատուցանէ, և այնու կամի զամենայն չարութիւն իւր ի մեզ հեղուլ: Ոչ այդմ հաւատամք, և ոչ զսուտ հրամանդ յանձն առնումք »:

88. Իսկ նա իբրեւ գիտաց, եթէ ոչ կարեմք քակել զհաւատատութիւն միարանելոցն, յայնժամ քակեաց յինքենէ զծերն¹ լի գառնութեամբ, յորում հանգուցեալ էր սատանայ զօրութեամբ իւրով, և բազում գործեալ էր նորա նախճիրս²: որոյ կերակուր կամաց իւրոց էր ի մանկութենէ անարատ մարմին սրբոց, և ըմպելի անյագութեան նորին՝ արիւն անմեղացն: Յաւելոյր ևս ի վերայ չարութեան նորա և զիւր մահաբեր հրամանն. գունդս գունդս յամենայն աշխարհացն գումարէր ընդ նմա, և բազում երամակս³ փղաց յղէր ընդ նմա:

89. Հասեալ մերձ ի սահմանս Հայոց, մտանէր ի քաղաքն փայտակարան⁴, և զգօրսն ամենայն սիւռէր տարա-

1. Այս է Միհրնէրսէն:

2. Նախճիր. բազանտ՝ նախիր:

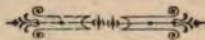
3. Հին և նոր պարսկերէն բառաց, բամա:

4. Քաղաքն փայտակարան, զոր յետ ժամանակաց, Արարացիք Պոլլաքան կը կոչէին. « ի մղձաւափութիւնս ուրեք Հայոց քաղաքաց՝ հեղիւք և եթ մղձաւ

ծանէր շուրջ զքաղաքան առ ի զգուշութիւն պատրաստութեան իւրոյ չարահնար խորհրդոցն: Եւ յամուր որջն մտեալ հին վիշապն չարաթոյն, և բազում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքուցանելով յաներկեղութիւն, հեռաւորացն ահագին ձայնիւ սաստէր, և ի մերձաւորսն իրրի զօձ սողալով փչէր: Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անունն էր Միհրնեբսեհ, և չէր ոք ամենեկին՝ որ իշխէր քսա ձեռն նորա ելանել: Եւ ոչ միայն մեծամեծք և փոքունք, այլ և ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր, որոյ և ձախող իրացն իսկ բուն հարեալ էր նորա:

տարակաց ի Կասրից ծովէն նշանակի և նոյնքան ի վարդանակերս աւանէ. որոց հարկ է մերձ յալմուս Սալիան լինել. ուրանօր և աւերակք զոն հնոյ քաղաքի, և չէ պարտ շփոթել զքաղաքս ընդ

Տփիսեաց և Պարտաւայ, որպէս ոմանք փայտակարան կոչեցին և զնոսին: Տեղ. Հայոց 188: — Միհրնեբսեհ հասաւ ի փայտակարան գարնան ժամանակ յամին 451:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՎԱՍՆ ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍԻՒՆԵԱՅ

ԵՒ ԱՆՅՈՐԷՆ ԸՆԿԵՐԱՅ ԻԻՐՈՅ

1. Մինչև ցայս վայր ոչ ինչ կարի զանգիտէի պատմել զհարուածս ազգիս մերոյ, որ յարտաքին թշնամեաց ճշմարտութեանն չարաչար յարեան ի վերայ մեր, որք սակաւագոյնք հարին զմեզ, և յօլովագոյնք հարեալ գլտան ի մէնջ, քանզի դեռ ևս միաբանք և հաւատարք էաք: Թէպէտ և ոմանք ի ծածուկ ունէին զերկմտութիւն նենգութեանն, սակայն յաչս արտաքնոցն ահաւոր երևէր միաբանութիւնն. որպէս յերկուս և յերիս տեղիս ոչ կարացին կալ առաջի:

2. Արդ յայսմ հետէ և անդր, ուր սպրդեալ անկանի երկպառակութիւն ի ներքս, բնդ քակել միաբանութեանն՝ և երկնաւոր առաքինութիւնն հեռանայ, և անձն ընտիրք լինելով՝ յոյժ բազմանայ լալումն ողբոյս: Քանզի հատեալ անկեալ անգամքն, որ յառաջագոյն սորուն սուրբ մարմնոյս էին, դառնայ մարդ յարտասուս առաջի մերձակայ դիականն: Եւս առաւել ընու դառնութեամբ ի վերայ այնորիկ, որ յոգի և մարմին առ հասարակ դիակնանայ: Եւ եթէ ի վերայ միոյ անձին այսպէս, որչափ ևս առաւել ի վերայ ողջոյն ազգի միոյ:

3. Այլ յայսմ տեղով ոչ միայն ի վերայ միոյ ազգի է ողբումնս մեր, այլ ի վերայ ազգաց և աշխարհաց. զոր և յառաջ մատուցեալ տաացից ըստ կարգի, թէպէտ և ոչ ինգութեան մտօք: Ահա ակամայ ճառագրեմ՝ զբաղումս. որպէս կորեան ոմանք ի ճշմարիտ կենացն իւ-

րեանց, և պատճառք եղեն բազմաց կորստեանն, ոմանց՝ երեւելեացս միայն, և այլոց՝ երեւելեաց և աներեւութից: Եւ այն, ևս չար է քան զամենայն. գուռն՝ զոր բացին կորստեան, Աստուծոյ միայն կարողութիւն է փակել զնա, այլ ըստ մարդկան սահման՝ ահա անցեալ է հնար:

4. Այս անօրէն Միհրներսեհ, քանզի յառաջագոյն ստուգեալ գիտէր զամբարշտութիւնն վաստակայ, և յայնմ՝ ժամանակի ևս յղէր և կոչէր զնա առ ինքն: Որպէս նուրա իսկ յառաջագոյն զատեալ և որոշեալ էր ի միարանութենէն Հայոց, եկն և յանդիման եղև¹, և ստուգէր զիւր հաւատարմութիւնն և զՀայոց անիրաւ ապստամբութիւնն: Յաւել և պատմեաց ևս առաւելաբանութեամբ զոր ինչ ոչ էր գործեալ Հայոց, և կամէր ընդաներար ընդ միտ մտանել անօրինին:

5. Բայց նա թէպէտ և ի ներքոյ յոյժ գարովէր զնա, այլ արտաքին գիմօք մեծարեաց զնա, և եդ առաջի նուրա զմեծամեծ պարզես երկրաւորս: Եւ խոտտացաւ նմա իշխանութիւն աւելի քան զոր ունէրն, և հայեցոյց զնա ի կարծիս անտախ, որ ի վեր էր քան զիւր տէրութիւնն, իբր թէ անկ իցէ նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն. բայց միայն հնարս իրացն խնդրեցէ, թէ որպէս քակտեցի միարանութիւն ուխտին Հայոց, և թագաւորին կամքն կատարեցին յաշխարհին:

6. Եւ իբրեւ յանձն էառ զամենայն ինչ՝ երթալ զկնի կամաց նորա, գիտաց և ծերն գառնացեալ, եթէ թրմբրեալ և ցնորեալ և քակեալ է ի հաստատութենէ միարանելոցն, յոյժ մխիթարեցաւ ի միտս իւր տրտմեալս, և ած զմտաւ՝ թէ զամենեսեան այսպէս կարիցեմք որսալ յանդիւտ կորուստն: Եւ իւրոյ հնարագիտութեանն տայր զիմաստութիւնն, և այնմ ոչ էր տեղեակ, թէ նա իւրովի զիւր անձն զատեալ և որոշեալ է ի սուրբ եկեղեցւոյ, հեռացեալ և օտարացեալ ի սիրոյն Քրիստոսի:

7. Քանզի մուացօնք եղեն նմա գալուստ որդւոյն Աստուծոյ, և ոչ յիշեաց զքարոզութիւն սուրբ աւետարա-

1. « Եւ անդիման եղև », « ստուգէր » և կանէին: Ստուգէր՝ է աստ հաստատել, « պատմեաց » բայերն վաստակոյ կը պատ- ցուցանել, ապացուցանել:

նին, ոչ ի սպառնալեացն զանգիտեաց, և ոչ յաւետիան միսիթարեցաւ: Ուրացաւ զաւագանն՝ որ յղացաւ զնա, և ոչ յիշեաց զքնկալուչ սուրբ Հոգին՝ որ ծնաւ զնա: Անարգեաց զՄարմինն պատուական՝ որով սրբեցան, և առ ոտն եհար զԱրիւնն կենդանի՝ որով և քաւեցան ի մեղաց: Ճնշեաց զգիր որդէգրութեանն, և իւրովք ձեռօք խորտակեաց զհաստատուն կնիք մատանոյն¹: Եւ ի թուոյ երանելեացն, և աստամբեցոյց ընդ իւր զբազումն:

8. Ձեռն արկ կամակորութեամբ և եմուտ յորդէգրութիւն դիւապաշտութեանն, և եղի աման չարին, և ելից զնա սատանայ ամենայն խորամանկութեամբ: Ի ձեռն էառ² իբրեւ զվահան, և ագաւ զնա իբրեւ զբահա, և եղի իբր զինուոր կատարեալ կամաց նորա: Մարտեաւ հնարիւք ընդ իմաստունս, և յոյժ խորագիտութեամբ ընդ գիտունս, յայտնի ընդ անմեղս, և ի ծածուկ ընդ խորհրդականս. ձեռն էարկ և եհան զբազումն ի զնդէն Բրիտտոսի, և խառնեաց ի գունդս դիւաց: Եւ ի բազում յայլ տեղիս գողարար սողեցաւ և եմուտ իբրեւ զօձ ի մէջ ամրացելոյն. և խրամ հատեալ յափշտակեաց և էառ և եհան յայտնութեամբ զբազումն յաղատաց և զբազմազոյնս ի շինականաց, և զայլ ամանս յանուանեալ քահանայից:

9. Որոց անուանքն են այս՝ գործակցաց նորա³. Իշ-

1. Երկու բան մարթ է հետեցնել այս պարբերութենէս. ա՛ թէ ի հինգերորդ դարուն ալ որդեգրութեան համար գիր մը՝ մուրհակ մը կը շինուէր. ր՝ Ստորագրութեան ամենէն զօրաւոր ձեռն էր մատանոյ վրայ փորագրեալ կնիք կոխել, ոչ մեկանով սակայն, այլ հաւանօրէն մեղրամօմիւ՝ (խորտակեաց): Իսկ գիր գրելու համար եղէգ գրիչ և թանաք կը գործածուէր. « Եղեգամբ մարդիկ գրին և արձակին յաղատութիւն ի շարաշար ծառայութենէ. իսկ գութ աւագիկ երկրարոյս եղեգամբ աստուածային ձեռամբն անջինջ գեղով գրիւք և

արձակիւք յերկնաւոր աղատութենէն ի սատանայական ծառայութիւնն »: Եղիշէ՝ Չարչարանաց 268:

2. Եղիշէ նախ ամանի կը նմանցնէ զվասակ, զոր խորամանկութեամբ կը լեցնէ սատանայն. բայց այս նմանութիւնս իւր տաք երեակայութիւնը չը գոհացներ, զսատանայն վահան և զբահ կ'ընէ, զորս վասակ ձեռքը կ'առնէ և կը հագուի:

3. Ասկէ յառաջ ալ տուաւ մեզ Եղիշէ վասակայ նիզակակցաց անունները (Յ. Գ. 54): Բայց յայնժամ՝ Ուրտունեանց և Ակէոյ իշխանները չիշխեց:

խանն Ռըչտունեաց Արտակ անուն, իշխանն Խորխոռունեաց Գաղիչոյ անուն, իշխանն վահեւունեաց Գիւս ա-
նուն, իշխանն Բաղրատունեաց Տիրոյ անուն, իշխանն
Ապահունեաց Մանէճ անուն, իշխանն Գարեղենից Ար-
տէն անուն, իշխանն Ակէոյ Ընջուլ անուն, իշխանն Ուր-
ծայ Ներսէճ անուն, իշխանն միւս ևս Պալոունեաց վա-
րազապուհ անուն, սեպուհ մի Ամատունեաց Մանէն ա-

գուցէ սորա ի վերջոյ Վասակայ կողմն
անցան:

Որոտներէ՝ յարեւից հարաւոյ Վա-
նայ ծովու: — Խորխոռունիք՝ յարեմտից
հիւսիսոյ նոյն ծովու, և այժմեան Պու-
լանըզ վիճակ, (Տեղագիր. ՅԿ): Գաղի-
չոյ էր տանուաէր իշխան Խորխոռու-
նեաց. իսկ Վարդանայ նիղակահիցը Խո-
րէն Խորխոռունի նոյն տոհմէն սեպուհ
մի ըլլալու էր:

Վահեւունիք՝ ութերորդ են ի Գահ-
նաման վաւաւոյ. և ըստ Աւիշան վար-
դապետի, բնակէին ի ստորին Բասեն,
ի մուտս Գարեղենաց:

Գարեղենաց. Իջդ ի գահնաման. բը-
նակէին այժմեան Կաղզմանի վիճակին
մէջ, ի մուտս Արշարունեաց: — Փար-
պեցոյ տպագրին մէջ՝ իշխանն Արեղե-
նից Արտէն, որ զբշարի սխալ մի է.
գոնէ տարբեր անձ մի չէ Գարեղեան
Արտենէ, զոր ըստ նոյն պատմագրի,
Ատորոմիզդ խրկեց Հմայեկայ դէմ ի
Տայս ընդ Պալունեան վարազապուհոյ.
Փարպ. 216: Իւր ևս Արեղենից նախա-
րարութիւն մի որ իւր է ի գահնա-
ման: Տես և Խորենացի բ. Է. Աւիշան
վարդապետ գոնէ զԱրեղեանս յելից Սո-
ղանլուի և ի հարաւոյ վանանդայ (Շի-
րակ էջ 6):

Բաղրատունիք. վաւաւեան գահնա-
մանին մէջ երկրորդ կարգն ունին. Սիւ-
նեաց իշխանէն ետքը և Արծրունեաց
տանուտերէն յառջ: Սոցա սեփական
դաւառն էր Սոյեր՝ Բարձր Հայոց մէջ.
յետոյ Արարատայ կողմիտ գաւառն

ալ առին, ուր Գարդնը կամ Գարոնը
(արդի Պալազիս) գլխաւոր քաղաքնին
էր: Տես էջ 50:

Ապահունիք, այժմեան Մէլազկերտ վի-
ճակին մէջ, ի հիւսիսոյ վանայ ծովու:

Այլ. այժմեան Մակուայ վիճակը.
Պարսից Հայաստանու մէջ, ընդ մէջ Պա-
լազիսայ և Էրասիսայ: Ընդդէմ, թէպէտ
յատուկ անուն՝ նշանակէ՝ փոքր արու-
հորթ: Անանոց անուանը շատ անգամ
յատուկ անուն կ'ըլլան մարդոց, մանա-
ւանդ նուագական մասնկաւ. զոր օրի-
նակ. Այծեամն, անուն կամ մականուն
կնոջ. Առիւծ, Արտոյտ, Էջիկ կամ Էջ-
նակ. Գոր (պարսկերէն گور, վայրի էջ),
Գաղան: Հաւանական է ևս որ Ասեակ
ալ նուագական ըլլայ տան կամ տոհմ
հասարակ անուն, որ է արու վայրի
ոշխար: Վարազ բառով ալ շատ յատուկ
անուններ կազմուած են:

Ուրծեայք. Աւիշան վ. Շիրակայ տե-
ղագրութեան մէջ կը գոնէ զՈւրծ յա-
րեւեկան սահմանաձայր նահանգին Աւ-
րարատայ, ի մտից հարաւոյ ծովուն
Գեղամայ և յելից Շարուրայ գաղտին
(էջ 6):

Պալունիք. երկու ցեղք էին, որոց
միոյն իշխանը վարազապուհ նիղակա-
կից էր վասակայ. միւսոյնը Արտակ՝
վարդանայ: Միոյն բնակութեան եր-
կիւրը վասպուրականի մէջ էր, տեղը
որոշ չգիտեմք. միւսը Տարոնայ սահմա-
նակից Կուսաս և Հոռեան աւաններուն
մէջ կը բնակէր: Տես Պատմութիւն Տա-
րոնայ և Հնախոսութիւն ինչիճեանի:

նուն, բազում՝ և այլ ազատ մարդիկ, զոր ստանիկոն անուանեն յարքունի տանէ:

10. Եւ բովանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապստամբեցոյց յուրացութիւն, ոչ միայն ըստ աշխարհին բազմութեանն, այլ և զբազումս յախտէ եկեղեցւոյն. մանաւանդ սուտ երիցամբքն, որով գործէր զչարիսն. երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետրոս անուն, սարկաւաղ մի Սահակ անուն, զորս յղէր առ անմեղ մարդիկ, խաբէր և պատրէր. սուրբ աւետարանաւն երգնալին և աւսէին, եթէ ի թագաւորէն շնորհեցի ամենեցունց քրիստոնէութիւնդ: Եւ այսպէս խորամանկ խաբէութեամբ հանէին զբազումս ի սուրբ միաբանութենէն, ածէին և խառնէին ի գունդս ուրացողացն¹:

11. Եւ ժողովեաց զամենայն գայթակղութիւն, և աւարտ գունդ զօրաց բազմաց. զրեաց և եցոյց զբազումս ի նոցանէ յականէ յանուանէ մեծ հաշարապետին, և զիւր քաջութիւն արութեանն, մեծապէս պարծելով՝ որպէս աշակերտեաց ի մուրուսութիւն խաբէութեան, և բաժանեալս և երկեցիս երեւցոյց զգորսն Հայոց:

12. Եւ իբրեւ այս ամենայն չարիք յաջողեցան նմա, քակեաց և զմիաբանութիւն աշխարհին Վրաց² ի Հա-

1. «Վասակ ոչ երբէք զաղարէր գրեւ նամականի առ իշխանս և շինականս և քահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս և վկայութիւնս ընդունալնս, թէ արքայից արքայ զքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի, և զմնա կոտորածի մոգոցն շինգրէ, և զապստամբութենէն առէ, թէ բնաւ և յիշեմ իսկ ոչ, միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ և ի բանից Վարդանայ... Եւ տուեալ ի ձեռս սուտ քահանայից ըզգրեալն՝ որոց անուանքն են՝ Զանգակ մի ոմն, Սահակ Զայնոյ և միւս ոմն Պետրոս Երկաթի: Եւ էին Սահակն և Պետրոս ի գաւառէն Սիւնեաց, յորոց ձեռս տայր զազոտ ի սպարապետէն Վարդանայ՝ զգրեալսն շրջեցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց» (Փարսլ. էջ 197):

2. Վերք միարան էին Հայոց հետ, թէ վասն քրիստոնէութեան և թէ որովհետեւ Գուգարաց մեծ բզեաշխար Աշուշայ, Արծրունեաց անէն աղջիկ առած էր, որ էր քոյր կնոջն Հմայեկայ Մամիկոնէի, եղբոր Վարդանայ: Իսկ Աշուշայ որդին՝ Վաղգէն փեսայ էր Վարդանայ ունելով ի կնութիւն զգուսար Նորա՝ Վարդենի ի ծնողացն կոչեցեալ և Շուշանիկ յորջորջանոր յետոյ անուանեալ. (Սոփ. Հայկ. թ.): Այս ալն Վաղգէն է, որ տասն և ութ քսան տարի վերջը՝ մոգութիւնը կամօմբին ընդունելով Պարսից թագաւորին Պերոզի կնոջը մայրը կին առեր էր ու եօթը տարի (468-475) անգլթաբար շարաբեր էր զՎարդենի: Աղուանից Հայաստան գետնայն խրկէնին և օգնութիւն խնդրէնին արդէն տեսանք: — Ազմէիք ալ

յոց, և Աղուանիցն ոչ ետ յառաջ խաղալ, և զաշխարհն Աղձնեաց ըստ նմին իսկ օրինակի յետս կալաւ: Գրեաց հրովարտակ և աշխարհին Յունաց, ցուցանելով նոցա այլ ընդ այլոյ ստութեամբ, առ այր մի՝ որոյ վասակ առնուանէր, յայնց յի՛ամիկոնենից՝ որ կան ի ծառայութեան Յունաց: Եւ ի թշուառութեան ժամանակին այրն այն սպարապետ էր ստորին Հայոց¹, և հաւատարիմ՝ զօրացն Հռովմայ ի սահմանին Պարսից, և արտաքոյ էր օրինացն Աստուծոյ գործովք իւրովք: Եզիտ այս վասակ զայն վասակն իւր գործակից ի մեծամեծ չարխն, զոր միաբանեցին երկզբեանն:

13. Գրէր և ցուցանէր հանապազօրդ նա, իբր թէ ամենայն Հայք զկնի իւր միաբանեցին, և զնոյն գիր մեծաւ զգուշութեամբ ներքին վասակն² տայր տանել ի թագաւորանիստ քաղաքն կայսեր, մինչև զսուրբ եպիսկոպոսայն զմիտն ևս ուծացոյց ի նոցանէ, և զամենայն զօրսն Յունաց յերկրայս արար յուխտէն: Մանաւանդ զի ի ձեռն սուտ քահանայիցն պատրէր և խաբէր իբրև ճշմարիտ մարդովք, աւետարան հանդերձ խաչիւ տայր տանել, և զիւր զամենայն սատանայական ստութիւնն նորօք ծածկէր: Դնէր զինքն յաստուածապաշտութեան կարգի և զամենայն կողմ՝ ուրացելոցն, առաւել զինքն հաստատէր հաստատուն քան զամենայն զօրսն Հայոց, երզնայր և հաստատէր, ևս և զամենայն հրամանս թուղութեան յարքունուստ ցուցանէր:

14. Այն էին և կամք Յունաց աշխարհին³, լսել զայն ախորժութեամբ, այլ ի ձեռն նորա առաւել ևս ի նոյն

անշուշտ տեղո՛հ էին ի Պարսից, որովհետև Յազկերտի իրկած մոգերուն մէկ մասը սոցա երկիրը գնացեր էր. (Տես Յ. Բ. 82):

1. Ստորին Հայք՝ արևմտեան հարաւային կողմանքն՝ Մոփաց և Տիարաքէրիի գաւառներն, որ աւելի ցած և տաք են:

2. Այս է Մամիկոնեանն որ էր ի ծառայութեան Յունաց, որոյ մարդկանին հետ ունեցած բարեկամութիւնը դուրսէն զհազկերն Վարդանայ զէմ՝ նախանձէ և ստեղծութենէ յառաջ եկած էր: Մամի-

կոնեանց Տունը յերկուս մասունս բաժնուեր էր, մին ի բնագաւառն իւրեանց ի Տայս մեացեր էր, միւսն Յունաց բաժնին մէջ անցեր էր:

3. Արովհետև պատերազմ ընելու ոչ փափաք ունէին և ոչ կարողութիւն, և նոյն իսկ Պարսից Հայաստանի մէջ եղած ապստամբութենէ մը տեղո՛հ էին, վախնալով որ եթէ յաջողին Հայք ազատութիւնն ձեռք անցնելու Յունաց բաժինն ալ կը վրդովէին:

յիզեալ տաղալեցան: Սոյնպէս առնէր և ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն և ի Կորդիան¹, յԱրցախ² և յԱղուանսն, ի Վիրս և յաշխարհն խաղտեաց յղէր պնդէր, զի ասպնջականութեան ոք արժանի մի արասցէ:

1. Աւիշան վ. զՏմորիս և զԿորդուս համանիշ կը համարէ. խորենացին ալ իւր պատմութեանը մէջ կ'ըսէ տեղ մը. «Տմորիք որ սլոմ կորդիք կոչին»: Բայց Էդիշէ և Բուզանդ (էջ 160) զսոսա զատ զատ կը յիշեն իբրեւ առանձին գաւառ: Մեր հեղինակին ուրիշ տեղ մը (Յ. Է. 11) մերձակից աշխարհին Պտրակոց և խորենացոյ ալ Ասորեստանեայց սահմանակից համարելուն թէ նայինք՝ Տմորիք Կորդուսաց աշխարհին արեւելեան հարաւային գաւառն ըլլալու է, այս է սլոմեան Հաքբարի և Ճուլամիկ. մինչ Կորդուք, գոնեա հին ժամանակաց մէջ Քիւրտիպանի արդի Պոնթիան գաւառն էր: Վերջապէս՝ մեր պատմութեան մէջ Տմորիք կը յիշուին միշտ իբրեւ կարգէ դուրս ամուր և անմատչելի գտառ մի, ուր կ'ապաւնին թագաւորն ապստամբող կամ վախճալու պատճառ ունեցող իշխանը և զօրավարը:

2. Արցախ՝ Սեանայ ծովուն արեմը տակոյմը գտնուող լեռնոտ երկիրն է, զոր կ'ստղէ թարթած գետ և որ ունէր զպլմեան Այրում գաւառը Գանձակայ և զՉլարերդ և զԿիւլիսիական գաւառս Գարապաղի: Լեռնակոհակ և արդ իսկ անտառախիտ է յոյժ նահանգս: Չլարերդի հիւսիսային կողմը կ'ամբոստայ Գարապաղի լափեալ կատարներուն բարձրագոյնը՝ Մուրով լեռան, 11, 540 սա. նաչափ: Այս և սորա մօտ խոշորաւ լերինը ապաւնն եղեն վտանգելոց ի ժամանակա պատերազմաց անգոստին յաւուրց վարդանանց, որպէս ցուցանեն պատմիչք, և առ Բագրատունեօք և զհնի. Տես Տեղագիր 174:

Խաղտիչ. «Պալպուրդ կամ Բարերդ վիհակ խաղտեաց Հայոց, որոյ քաղաք

համանուն գլխաւոր քաղաք էր Հայաքաղդեաց և Արմենոխալիւքը կոչեցեալ ազգի. արտաքոյ հեղեատանն աշխարհացն Հայոց Մեծաց և կայ ի վերայ գեաղոն ճորոխի»: Տեղագիր 48: — Իսկ բուն խաղտիք կը բնակէին, ըստ նկարագրութեան Պրոկոպիոսի, Պարխար լերանց վրայ, որ կը բաժանեն զՊոնտոս ի Հայոց: Ըստ նախին յոյն մատենագրաց, խալիւքը կը տարածուէին մինչև ցիմեթոցոն գետ, և աւելի հին ժամանակաց մէջ մինչև ցԱլիս: Խորենացին ալ կ'ըսէ. «Ճանիւս Պոնտացոց, որ են խաղտիք»: Ճանիւս անշուշտ է Սոմանեանց Ճանիք կոչածն (որում և զբտանի Քէլտիւր երկիր և գետ Քալքիւզ լայ, որ ստղէ զշրջակայս Կիւմիշխանէի և Շաղին Գարաշիտարի և բիւի ի Քէլքիւր վիհակէ: Պրոկոպիոս կ'ըսէ թէ խաղտեաց երկիրը անմատոյց լեռներ են, անշէն և անապատ, լի հեղեղատիւք, անտառք և զահագիւծօք և թէ սահմանակից են Բուճական և Պարսկական Հայաստանի: Իւր ատենը տակաւին անասնաբարդ էին և շունէին բնաւ թագաւոր կամ իշխան: Չճառս, զթըռշուն և զայլ անասունս պաշտէին: Հնդագործութեամբ շէին պարագեր և աւարառութեամբ կ'ապրէին. երկիրնին յոյժ անբեր է, ոչ արօտս կը բուսուցանէ և ոչ պողատու ծառ: մշտապէս մեռ կը տիրէ անդ. Տես Anecdota, par Isambert էջ 623-624: Բայց Էդիշէի աննաբեկած ամուր տեղումները աւելի դէպ յարեմուտս է, այս է Պարխար լերինը, որոս խալաքար կամ վարսամպէկ բարձրանայ իբրեւ 12,000 տոն. տես Յ. Է. 8 ձև. 1:

15. Եւ ըստ մեծի չարութեան նորա առաւել ևս ժամանակն երբեք նմա ղյաջողութիւն իրացն. զի ամենին արտաբերուած օգնականն որ ոչ գտաւ գնդին Հայոց, բայց յայնց Հոնաց, որոց բանս եղեալ էր: Սակայն և վասն նոցա կուտեաց զբազում՝ այրուծին Արեաց, արգել և վաղեաց զգրունս ելին նոցա. քանզի ոչ տայր գաղար ամենեւին թագաւորին Պարսից, այլ յղէր և կուշէր գունդս բազումս ի պահակն Ճորայ, և զՎրաց աշխարհին բովանդակ գումարէր, զգորսն Լինաց և զՃըղբայ, և զՎասն, զԳան և զԳրուարն և զԽրսանն և զՀեմնտական, զՓասխն և զՓոսխն և զՓիւքօնան և զամենայն գորսն թաւասպարանն¹, զԼեռնայինն և զպաշտայինն,

1. Կովկասեան լեռնագոտւոյն արեւելից կողմը յերկուս առաջն կը բաժանի, յորոց մին՝ հիւսիսայինը կը մերձենայ յայտ Կասբից ծովուն, Գարբանդայ քաղաքին մօտերը, նեղ անցք մը միայն թողլով: Այս անցքս փակելու համար շինուած պարիսպը կ'արգելոյր զՀոնս կամ զՄանքուլմս դէպ ի հարաւ արշաւելէ: Իսկ հարաւային և հիւսիսային առաջքին մէջ գտնուող աշխարհին ժողովուրդք լեռնականք կամ գաշտայինք, բնական էր որ Հոնաց թշնամի լինէին, վասն զի նոցա արշաւանքէն առաջին փնտռողները իրենք պիտի ըլլային: Այդ գանազան ժողովուրդքդ, որոց թիւը Եղիշէ տասն և մէկի կը հանէ (Յ. Բ. 144), մէկ մէկ ալ թագաւոր ունէին: Սորա ճորայ պահակին պահապանքն միանգամայն և Արքայից արքային նիւղակիցքն էին: Բայց որոնք են այդ «մետասան թագաւորքն լեռնորդեայք»: Այս հատածին մէջ արդարեւ Եղիշէ տասն և մէկ ցեղ կը յիշէ. բայց Լփինք հեռու էին միւսերէն (Տես Յ. Ա. 10 ծն. 1): Զոտսա ի բաց թողլով և ասոնց տեղ եօթներորդ յեղանակին մէջ յիշուած Խիբիսփանը զնեւով, կը լրացնեմք Եղիշէայ տուած թիւը: Ճիղբք կը բնակէին ի հարաւային ստորոտս Կաւ-

կասու, այժմու Շիրվան կոչեցեալ նա. հանդին մէջ, և զԽաւար քաղաք էր նոցա Յոթ, ուր քարոզեց Ս. Գրիգորիս (Տեղագիր 186): Բուզանդայ մէջ ալ կը գտնեմք կովկասային շատ մը ազգաց անուններ, յորոց ոմանք նոյն են Եղիշէիններուն հետ. ամանք ալ տարբեր. «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն սխուժեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց դամենայն գորս Հոնաց և Փոխաց, թաւասպարաց, Հեմմատակաց, Խմմախաց, Գարաց և Գրգուարաց, Գուգարաց, Շրաց և Ճըրաց և Բաղասնաց և Եգերսուանացն և այլոց խառնազանճ բազմութեամբ անթիւ անբնակն վաշկատուն գորութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Իկն անց ըստ իւր սահմանն՝ ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին»: Յայցանէ Ճիղբք, Գրուար, Հեմմատակ թաւասպարան միայն յիշեալ են Եղիշէէ: Բայց Սանէսանայ գաշնակիցքը միայն պահակին հարաւակողմը և արդի Տաղիսդանի մէջ գտնուող ազգերը չէին, այլ ասոնց հետ Կուրայ և Կովկասու մէջտեղը բնակող ուրիշ ժողովուրդներ

և զամենայն ամբակողմն լերանցն¹։ Ի՛ր զոր կարասեալ, մեծաւ պարգեօք և սուստաճեռն բաշխելով զգանձան արքունի, և էր զոր հրամանաւ թագաւորին ստորիւ տազնապէր։

16. Զայս ամենայն իրբի արար և կատարեաց ըստ հրամանի թագաւորին, օր ըստ օրէ գրէր և ցուցանէր մեծ հազարապետին Պարսից, որ զօղեալ և թաքուցեալ էր ի քաղաքն փայտակարան։ Համարձակեցաւ² այնուհետեւ և նա ցուցանել զինքն բաղում աղգաց. էր որոց ահ արկանէր, և էր որոց սիրով պարգեւ բաշխէր։ Կուշէր առ ինքն զՎասակ, և որք ընդ նմա իշխանքն ամենեքեան. բաղում պարգեւ բաշխէր նոցա յարքունուստ, և զօրացն՝ որ ի նոցա բանի էին։ Տանէր զառաջեաւ և զուրացեալ երկցունան. ցուցանէր, հաստատէր և յայտ առնէր, եթէ սղօք որսացայց գնտա՝ քակտել ի միաբան ուխտէն։ Իսկ հազարապետն իրբի զայն լսէր, յոյժ շնորհակալ լինէր երկոցունցն³, և յոյս առաջի գնէր նուցա. եթէ լիցի մեր յաղթութիւն, զայլոց քահանայից կեանս դոցա շնորհեցից, և զմեծ վաստակ դոցա ցուցից թագաւորին։

17. Եւ այսպէս շարժեաց⁴ և շփոթեաց զաշխարհն Հայոց, մինչև զբազում եղբարս հարազատս քակեաց ի միմեանց. ոչ եթող միաբան զհայր և զորդի, և ի մէջ խաղաղութեան արար խռովութիւն։

18. Եւ անդէն իսկ յիւրում աշխարհին եղբորորդիք երկու էին նորա ի սուրբ ուխտին առաքինութեան. զրեաց և եցոյց վասն նոցա յարքունիս, և էառ իշխա-

ւոյ կային։ — Դիտելի է թէ այդ երկու պատմագիրք ալ չեն յիշեր զՎեկա արդի Լէզկիներն, որոց թագաւորը Շէրգիր Հայոց դէմ պատերազմի եկեր էր ի Ձերաւ դաշտի (խորեն 457)։

Անուններէդ մի քանին Ֆաղաճ են մինչև ցայժմ. այսպէս թագապետն, Պուտու, Քուպա, Խեպի՝ Եղիշեայ թագապար, Վատ, Գաւ և Խիբիտանն են։ Ճիշդք այժմեան Ռիշալիները կը կարծուին, որք փոքրիկ ժողովուրդ մի են յարեմոյից թագապետնի։

1. Այդ երկու ածականներդ թաւաս պարի միայն կը պատկանին. քանզի այժմեան թագապետն ևս բաժանի յերկուս՝ Խոթարի՝ վերին և ալալի՝ ստորին. շարունակութիւն է գաւառին Նարին-Գալայի դէպ յարեմուստ։

2. «Համարձակեցաւ» և «կուշէր» բայերն վերաբերին Միհրներսէի. իսկ տանէր Վասակայ։

3. Այս է երկոցունց երկցանց՝ Ձանգակ և Պետրոս. Տես ի վերոյ 10։

4. Շարժեաց (վասակ)։

նութիւնն ի վերայ կենաց նոցա, մերժեաց և եհան զնոսա յաշխարհէն, զի մի այլ դարձցին անդրէն¹: Հարածեաց և ժախոյց զամենայն միայնակեացս աշխարհին, ոյք հայհոյէին վանդարձ ամբարշտութիւնն նորա, որ աւարաւ և կատարեաց զամենայն չարիսն ընդդէմ՝ ճշմարտութեանն. և զոր ինչ ոչ գիտէին անօրէն հեթանոսքն՝ իմացուցանէր նոցա, և վասն ուխտին քրիստոնէութեան, եթէ սրպէս հնարիւք կարացէ բառնալ յաշխարհէն Հայոց:

19. Զայս ամենայն չարիս իբրեւ ետես ի նմա Միհրընդընդ, քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յուսացեալ: Հարցանէր և ստուգէր, թէ քանի այր կայ ի Հայոց աշխարհին ի գնդին վարդանայ ընդ ամենայն բազմութիւնն: Իբրեւ լուաւ ի նմանէ՝ թէ աւելի քան զվախան հազար² են, խնդրէր ևս տեղեկութիւն վասն իւրաքանչիւր անձին քաջութեան, և կամ քանի այն ոք իցեն՝ որ սպառապէնքն³ իցեն, և կամ քանի այն ոք իցեն՝ որ

1. Ասկէ յայտնի կ'երևի թէ Սասանեանց կառավարութեան ձեւը որքան կեղծոնացեալ էր: Մարդկանց իշխանութիւնը սեղմեալ էր յոյժ նախարարաց և սեպհաց նկատմամբ: Թէպէտ պարսկական քաղաքականութիւնը բացէ ի բաց քրիստոնէութեան գէմ՝ կը կոտէր ու

Սասանեանց իշխանութիւնը ի վտանգի էր ի Հայս և վասակայ ձեռնտուութեամբ և ջանիւք կը յուսային վերահաստատել. թէպէտ վասակ իւր եղբորորդւոց նկատմամբ տանտէրական և կէս մի ալ հայրենական իշխանութեամբ վարուելու իրաւունք պէտք էր ունենալ, այսու ամենայնիւ յարքունուստ հրաման չառած՝ չէր կարող զնոսա արքայիւ: Իսկ եղբորորդեաց հետ հակառակութեան պատճառը տես Բ. Լ. 37. Տն: Սոցա անուանքն են Բաբգէն և Բակուր, որք ետուն զանձինս ի կապանս արքունի, ընդ այլ նախարարս:

2. Վախճան և Վեց հազար, ու եթէ վասակայ հայ զօրքն ալ միատեղ հա-

շուեմք հարիւր հազարը կ'անցներ. ահաւոր զօրութիւն. բայց Ինչ կանոնով կը դումարուէր այդքան մարդիկ, ինչպէս կը կերակրուէր: Փանի միլիոն ժողովուրդ կար պարսկական Հայաստանի մէջ, որ այդպիսի մեծ բանակ մը կըրնար պատերազմի խրկել:

3. Հայոց զօրքը երեք տեսակ էին. ա. Սպարապետ՝ որ ձիաւոր էր. ու յազատաց և յոստանկաց կը բազմանայր. բ. Աղեղնաւոր՝ մերկ առանց զինու, այս է առանց զրահի կամ վերտի, որ հետեակ էին. գ. Բռն ձեռեակը որ միայն վա-

հան մի ունէին պաշտպանութեան համար, ու նիզակ և սուր կը դորձաձէին: Ի բաց առեալ զփղաց գունդն, որ յատուկ էր Պարսից, հայկական զինուորութիւնը պարսկականին համեմատ կազմուած ըլլալու էր, վասն որոյ յեղանակիս վերջը մանրամասն ծանօթութիւն մը կը դնենք. որ բաւական լոյս կուտայ երկուց ազգաց զօրաց տարազից վրայ:

մերկ առանց զինու ազդեցնաւորք իցեն. տոյնպէս և վասն վահանաւոր հետեակացն:

20. Եւ իբրեւ լուա զթիւ համարոյ բազմութեանն, առաւել ևս փութացաւ ուսանել՝ թէ քանիք իցեն պարագլուք քաջ նահատակացն, զի երկս ընդ միոյ պատրաստեացէ առ մի մի ի նոցանէ: Թող զայլ ամենայն, այլ և գրօլից՝ անգամ՝ իւրաքանչիւրոց տեղեկանայր ի նմանէ. և թէ քանի գտնու զգորսն բաժանիցեն, և ո՞ր ո՞ր ի նոցանէ սաղարք² լինիցին, և ո՞ր զօրագլուխ յորմէ կողմանէ յաւաժմանիցէ, և զինչ անուանք՝ իւրաքանչիւր համհարգացն իցեն³, և քանի փողահարք⁴ ի մէջ գնդին ձայնիցեն: Ղակիւ⁵ գործիցեն արդեօք, եթէ արձակ բանակեացեն. ճակատ առ ճակատ գործիցեն⁶, եթէ

1. Իբրոջ կամ գրաւ՝ է պարսկերէն درفش տարֆ: Բայց դրոշ հ.ս. սոսկ պարզուած պատառ կամ գրօշակ չէր նշանակեր. այլ և ինչպէս ասա՝ մէկ գրօշակի տակ խմբուած զօրք, որ գնդին ստորաբաժանումն էր, որպէս լիվա յ(ս)մանեանս նշանակէ գրօշակ միանգամայն և brigade. — « Բայց ուր լինէր հանդէս ի նշանաւոր տեղիս, գնդի գնդի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերկելի տեղեաց՝ մէն մի բռնաքար առ այլ հրամայէին, զի բերցեն ընկեացեն չեղջ կուտել, զի որչափ լիցի, այնու երեկոցի նշանակ բազմութեանն » Բաւ. զանգ էջ 15:

2. Պարսկերէն սաֆար է 1 ծեր, ծերունի: 2 զօրագլուխ, հրամանատար, իշխան առաջնորդ, գառաւոր:

3. Կոստանդնուպոլսոյ և Թէսղոսիոյ տպագիրք՝ ինչպէս և Միսիթարեանց մի քանի գրչագիրք՝ զինչ տեսանք՝ իւրաքանչիւր համհարգացն իցեն. որ հասկնալի է և ուղիղ: Զգիտեմք թէ ինչո՞ւ համար Միսիթարեանք ընտրեւ և պահեւ են՝ իւրաքանչիւր համհարգ տեսնիցեն, որ ըստ մեզ իմաստ չունի: Այլ ընթերցուած՝ իւրաքանչիւր համհարգացն իցեն, թո՛ւ նոյնպէս անընդունելի է:

4. Արեաց հազարապետը իմանալ կ'ուզէ թէ իւրաքանչիւր գնդին մէջ որքան փողահարք կան. ասկէ պիտի հետեցնէր անշուշտ թէ հրամաններն ինչ առաջութեամբ և ապաջութեամբ զօրաց պիտի հաղորդուէին. որով և Հայոց բանակը ինչ աստիճանի պնդակազմ համարել պէտք էր:

5. Ղակիւ է յարմար գրից վրայ հոգով կամ շերտաւորք ամրացեալ բանակատեղի. camp retranché, retranchements: Պէտք չէ շփոթել զսա պարսկ լաչքար և հայերէն « լաչկար » բառին հետ: Միհրնէրսէն կը հարցնէ թէ Հայք բանակնին արձակ դաշտի՞ մէջ կը գնեն,

թէ հոգմէական սովորութեան համեմատ, որ քիչ շատ Պարսից և Հայոց մէջ ալ ընդհանրացած էր, զբանակատեղին խրամաւ և ցիցերով կը փակեն:

6. Այս է թէ Հայք ալ Պարսից նման զօրքը աջակողմեան, ձախակողմեան և միջին գնդերու պիտի բաժնեն, թըշնամեղն թեկերուն դէմ առ դէմ, թէ միահամուռ և մէկ տեղւոյ վրայէն պիտի յարձակին: Ահաւասիկ օրինակ մի ալ Խղիշէի ռազմային գործոց մէջ ունեցած հմտութեանը, և նկարագրական հանճարոյն. ութ տասն տողով ցուցուց

Համագումարը ընդ մի տեղի գրգռեցին: Ո՞րք ի նույննէ յերկրացի կայցէ, և կամ ո՞րք ի նույննէ զանձն ի մահ զնկով գուն գործիցէ:

21. Եւ իբրև զայս ամենայն տեղեկացեալ ի նմանէ, կոչէր զամենայն զօրագլխեանն, պատուէր հրամանի տայր ամենեցուն յանդիման նորա, զի խրատու նորա լուիցեն ասոններեան: Եւ զամենայն զօրոն զօրագլխոքն հանդերձ յանձն առնէր առն միում՝ յաւագացն, որում անուն էր Մուշկան Նիւսաւաւորո՞ւ:

22. Եւ ինքն խաղայր անդրէն զնայր յերկիրն արեւ լելից, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, պատմէր զամենայն անցս իրացն, զիւր հնարատր խմաստութիւնն և զվասակայ խաբերայ պատրանան հայթայթանացն, որպէս զառաջլինն զիւր զամբարշտութիւնն կամեցաւ ծածկել այնու՝ զի քակեալ երկպառակեաց զգունդն Հայոց: Իբրև լուաւ զայս ամենայն թագաւորն ի բերանոյ մեծ հաղարապետին, դառնացաւ յանձն իւր, և ասէ անտուտ երգմամբ. Եթէ ապրեացի անօրէնն այն ի մեծ պատեւրազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ՝ ըմպել նմա զբաժակն զառնու թեան մահու: 2:

մեզ Հայոց զօրաց տեսանքերն, զինուց տարազքը, պատերազմելուն և զանակը, բանակներուն կազմութիւնը, փողահար զօրծածներին և այլն:

1. Հմուտ անձ մի՝ սանսրիդ արձաւ նազրութիւններով կը մեկնէ զանունդ՝ ներքինսպետ:

2. Եղիշէի այն ժամանակի զինուորութեան վրայօք այդ և յետագայ եւ զանակաց մէջ տուած կարեւոր տեղեկութիւնները աւելի ևս լուսարանելու համար, ստորև կը գնենք Սասանեան զօրաց վրայ Ռօլինաքնի գրածը, որ օտար աղբիւրներու վրայ հիմնեալ ըլլալով, համաձայն են Եղիշէի նկարագրութեանց:

«Սասանեանց զինուորական գրութիւնը քիչ կը տարբերէր Աքեմենեան նախկին թագաւորաց ատենի գրութիւնէն. ժամանակը երկու նշանաւոր փոփոխութիւնս միայն բերեր էր. պատերազմա-

կան կառքը զրեթէ բոլորովին երեսէ ընկած էր և փղաց գործածութիւնը քստացեր էր առաջին կարգի կարեւորութիւն մը: Չորս զլխաւոր զէնքէ կամ զօրութեան կը կազմուէր Սասանեան բանակն՝ Փիղք, Արուձի, Աղեղնաւորը և հասարակ Հետեւակը: Սոցա առաջինը կը համարուէր փղաց գունդը: Գաղանքս ինչպէս և փղապետքն ի Հնդկաստանէ կը բերուէին, և թէպէտ երբեք յոյժ բազմութիւ չէին, բայց և այնպէս կարգէ գուրս յարգ կ'ընծայուէր նոցա, և Արաբացոց զէմ եղած առաջին պատերազմաց մէջ յաղթութիւնը զլխաւորաբար սոցա միջոցաւ ձեռք ձգուած կը կարծուէր: Անշուշտ այդ գունդդ մեծ գործ կը տեսնէր արձակ և տափարակ տեղւոյ մէջ. բայց փղաց տրուած կարեւորութիւնը այն աստիճանի էր, որ որքան երկիրը խորհուրտաւ, լեռնային ու

անտառախիտ բլուր, զսոսա բանակին հետ պիտի քաղցնէին, և մինչև անգամ մասնաւոր խնամօք հանապարհներ պիտի բանային, որպէս զի կարենան անցնիլ:

« Կ'երևի թէ Սասանեանք՝ միայն ծանր հեծելազունք ունեցած են. որովհետև անց մը յիշատակութիւն չկայ այն թեթեւ սլորուձիկ, որք նախկին Պարսից և Պարթևաց ժամանակ արշաւք կամ նա հանդիման թշնամի բանակաց բոլորութեամբ նման պատելով անթիւ բազմութեամբ և արագ արագ շարժուածք շարաշար կը լլկէին զնոսա եթէ զօրութեամբ յառաջ գալին, և բնաջինջ սատակում կը սպառնային եթէ քիչ մը ձախողակ պարագայից մէջ տեսնէին զնոսա: Յուլիանոսը հալածող պարսկական բանակը սպառնազէն այրուձիէ, ազդեցանործնէր ու փղերէ կը բազկանայր ու այդ աղետալի նահանջին տուն, Շապուհի դաշնակիցք Սարակինոսը միայն կը յիշուին իբրև թեթեւ հեծելաւոր: Այդպիսի այրուձիքներ Պարսիկք պէտք ունենային, ասոնցմէ կը ժողովէին կամ ի Կասուց (Cadusiens) որք բնակէին յաբեթուտ հարաւայ Կասպից ծագու: Բայց բուն Սասանեան հեծելազունքը ամբողջապէս սպառազէն էր, որոյ օրինակն և պատկերն ունիմը յորմաքանդակն խոսրօփայ երկրորդի ի թախթի-Պոսդան: Չիտց զլուխը, պարանոցը և լանջքը թանձր զրահիք պահպանեալ էին. ու հեծելալը վերա կը հագնէր, որ մինչև ցոյստքն ամբողջ կը ծածկէր. և ամուր դիմակաւոր սաղաւարտ մը աշքերէն զատ բոլոր զլուխը կը զոցէր: Չախ ձեռքը կը կրէր բոլորչի պղտի վահան մի ու զէնքերն էին ստուար մկունդ, սուսեր, ազեղ և նետք, ու կրնար անվահեր զարնուիլ լուսազոյն

հռովմայեցի զինուորին հետ: Սասանեան այրուձիին շատ անգամ յաջողութեամբ յարձակեր էր լեզէսեաց հետեակազորուն վրայ ու վաներ էր զայն: Խաղաղութեան ժամանակ արքունի հեծելալին աւելի պարզ կազմած ունէին:

« Հետեակազորուն ամենէն մարդիկ և բնուր մասն էին Աղեղնաւորքն, որ և հասարակ հետիտն զինուորն շատ աւելի բարձր թռչակ կ'ընդունէին: Մասնաւոր եղանակաւ հրահանգեալ էին նետաձգութեան մէջ և ի նպատակէն քիչ անգամ կը վրիպէին: Այն ահագին ոգորահուս վահաններն, զորս Աբիմեան Պարսիկք յԱսորեստանայց առնելով մտուցեր էին, զործածական էին միշտ: Այս վահաններէս կարգ մը կը զետեղէին գետնոյ վրայ ու կոնկէն իբրև յորմածեցոյց կ'արձակէին զնոսա, որ սոսկալի ֆնաս կը հասուցանէր թշնամոյն. այնպէս որ լեզէսեք հասարակ գիւնուք կուուելու համար կ'ապասէին ընդհանրապէս, որ աղեղնաւորաց նետն ըստպահի⁽¹⁾: Երբեմն ալ աղեղնաւորք փախանակ ալքպէս ճակատ կազմելու ըստպահէն ձիաւորաց մէջ տեղաւորը կը կենային, ընդ որս զուգընթաց քայլելու զժուարութիւն չէին զգար ու ստուրկ տագնապ կը պատճառէին թշնամոյն առանց ինքեանք մեծ ֆնաս կրելու, որովհետև լեզէսեք քիչ անգամ կը խիղախէին Սասանեան այրուձիքն զէմ: Նշանաւոր ստիպուած ատեններն ալ յետս ընդդէմ կ'արձակէին փախչելով, և Հռովմայեցոց մէջ առակ եղած էր ըսել թէ « մանաւանդ այն ատեն ահարկու են »:

« Հասարակ հետեակազորը սուսեր, զեղարդն գուցէ ևս նիզակ⁽²⁾ ունէին, և սովորաբար աղեղնաւորաց կոնակը կը կենար. թէպէտև այս վերջներս հետեակաց սաղմից մէջ կը քաշուէին, երբ

(1) Ասպարաց այս եղանակ զործածութիւնը հայոց մէջ ալ կար ի մասնամակս իմքնիշխանութեան - Տես բուզանդ 201:

(2) Նիզակ է զեղարդմ փոքր, որպէս թէ մետ ձեռամբ ձգելի - զգ. javelot:

երկու թշնամի բանակք իրարու խառնուելու սկսեին: Հետևակազորը գրեթե թե անդրա՛հ է, բայց և պնդեա պընդութեամբ և արիութեամբ կը կռուէր, և ընդհանրապէս լեզէնեականաց հաւասար քաջամարտիկ և բազում պլոց ազգաց զօրաց գերիվերոյ կրնար համարուիլ: Այդ չորս տեսակ զինուց ներքին կազմութեան վրայօք քիչ տեղեկութիւն ունինք: Հռովմական լեզէոնին կամ արդի régiment համապատասխանող բաժանումն մը հաւանական է թէ չըկար. բայց կարելի ալ չէ նմանորէն թէ պղպիտի գնդեր բնաւ եղած չըլլան: Մէկ գնդի վրայ միայն որոշ տեղեկութիւն ունինք, այս է « Անմահից » կամ « Մասենի » զունդն, որ պրուսիայն մէկ մասն էր և 10.000 ձիաւորէ կը բաղկանայր, վասն որոյ և արդի եւրոպական գնդի կազմութիւնը չունէր ⁽¹⁾: Գուցէ խրաքանչիւր նախարար իւր գաւառին զօրաց հրամանատարն էր ⁽²⁾. բայց սպարապետը յարբուստա կ'ընտրուէր, ինչպէս և հաւանորէն միւս զօրագլուխք, ուստի և նախարարը սոցա հրամանին ներքեւ գնդապետի պաշտօն վարելու էին:

* Ազգային մեծ գրօշն էր հռչակաւոր մաշկեայ զոգնոցն Քալփաի, որ ի սկըզբան սոսկ երկաթազորմ մի էր և յետոյ Հռովմայն սպարապետն եղած էր. վասն որոյ և Տրաւլի Քալփա կամ տրաֆլի Քալփիսան կը կոչուէր: Սա 18 ոտնաչափ երկայնութիւն և 12 լայնք ունէր: Շատ հին ատեններն անպաճոյճ էր, բայց աւելի վերջերս պատուական ակամբ զարդարուած: Այդ սրբազան գրօշո միայն մեծամեծ վտանգաց մէջ պատերազմի կը տանէին. ու անոր տեղը աւելի սովորական գրօշներ կամ նշաններ կը զործածէին. որք աւերակաց վրայի քանդակաց նայելով երկու տեսակ էին: Սոցա խրաքանչիւրն ալ կը բաղկանայր ձողէ մը, որոյ վերի մասին վրայ խաչաձև

ցուպ մը հաստատուած էր. բայց մէկ տեսակին խաչաթեւ կը կրէր շրջանակ մը, որոյ առանցքէն ցուպ մը կ'անցնէր, յորմէ ասուեայ երկու ծոպը կախեալ էին. իսկ միւս տեսակին խաչաթեւին վրայի գին երեք ակոսաւոր գնդակք գետեղեալ էին սոցա ստորեւ փոխանակ փնջից երկու համանման ուրիշ գնդակներ: Գծուարին է ասել թէ ինչ կը նշանակէին այդ նշանները և թէ երկու տեսակ լինելուն պատճառն ինչ էր: Պատերազմի տարուած նշանաց բազմաթիւ լինելն անկէ ալ կը հետեւի, որ անգամ մը պարսկական բանակ մը թէպէտ բոլորովին յաղթուած չէր, թըշնամւոյն ձեռքը յայտնանէ քսան և ութ հատ թողուցեր էր: Արեւմեան ժամանակ Պարսից գրօշը կամ նշանն արծիւ էր. Տես Քսենոփոնի Կիւրամարդ, էջ 1, 2 և Խաբիդեսի՝ « Պարսիկք » Տոգ 205-210:

* Սասանեան ռազմակարգը (tactique) նշանաւորութիւն մի չունէր. բանակաց զօրութիւնն երեսունէն վաթսուն հազար էր. թէպէտ երբեմն հարիւր հազար և անգամ մի ևս խոսրով առաջնոյ ատենը 140.000 զօրական եղած էր: Զօրաց մեծագոյն մասը հետիոտն էր. հեծելազունը զմաքողին մէկ երրորդէն աւելի եղած ըլլալու շէր երբէք: Ասպատակի համար երբեմն միայն պրուսի, բայց երբ երկրի մը տիրել պէտք ըլլար, զինուց աւելն տեսակները միանգամայն կը զործածէին. այսինքն հեծելազունոյ, հետեակ, փիղք և մերենայք: Հռովմայնցւոց դէմ յարձակմանց մէջ բերգաբաղաք պաշարելու հարկը անհրաժեշտ էր. և թէպէտ ի սկզբան քիչ ճարտարութիւն ցուցուցեր էին Սասանեանը պաշարման արհեստին մէջ, բայց հետզհետեւ պէտք եղած միջոցներն և զործիները ձեռք ձգելով, չափաւոր ժամանակի մէջ կը տիրանային ամրապարիսպ քաղա-

(1) Հնրսղոս գ. է. 83:

(2) Նոյմ էջ 26:

քաց. զարմանալի է որ վերջի ատեն-
ները Մարտինի, Ամիգայ, Եդեսիայ,
Թեոֆուզուսայ, Անտիոքայ, Երուսաղե-
մայ, Ալեքսանդրիայ պէս ամուր քա-
ղաքներ քիչ զմուսարութեամբ առնուե-
ցան: Պաշարման ձևն ալ այս էր. պարըս-
պէն շափաւոր հեռաւորութեամբ կը
սկսէին ազան հատանել աւ. ցանկերու հո-
վանաւորութեամբ կը յառաջանային մին-
չև ջիւրաձն պարսպին, զոր կը լեցնէին
հողով և արցափոք. յետոյ սանդղոք վեր-
ելակնելու կ'աշխատէին, կամ շարժուն
աշտարակներ մերձեցնելով որմէն՝ կը

բազիւէին զայն խոյովք կամ բարանոք
մինչև որ պատառուած մը բացուէր:
Երբեմն ալ հողէ բլրակներ կը ձևացը-
նէին աւ. սոցա կասարէն կը ծեծէին
պարսպաց վերի կողմերը, որ համեմա-
տարար աւելի տկար էր, կամ սան
գույք կը նետէին: Եւ եթէ քաղաքը
դարձեալ յառնուէր, կը շրջապատէին
զայն, հաղորդակցութիւնքը, ջուրը և
ուտելիքը կը կտրէին, այնպէս որ եթէ
օտար բանակ մը օգնութեան չհասնէր
պաշարելոց, ապահով կրնային բլլալ
սովով տիբելու քաղաքին:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՑ

1. Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր. և այնպէս աներկիւղս առնէ զմարդիկ, իբրեւ զանմարմին զօրս Հրեշտակաց. որպէս անգստին ի սկզբանէ է տեսանել զբազումս բազում անգամ ի բազում տեղիս: Մարդիկ, որ սիրովն Աստուծոյ իբրեւ զինու փառեալք էին, ոչ ինչ խնայեցին զանդիտելով, իբրեւ անարի գոյով փառասիրտք, կամ ի մահ անձանց, կամ յափշտակութիւն ընչից կամ ի խողխողումն սիրելեաց, կամ ի գերութիւն ընտանեաց, ելանել ի հայրենի երկրէն և անկանել ի ստրկութիւն յօտարութեան. առ ոչ ինչ համարեցան զայս ամենայն անցս չարչարանացն. այլ միայն միաբան կալ ընդ Աստուծոյ, զի ի նմանէ միայն մի գերի ելցեն, և ամենայն երեւելի մեծութեանս զնա բաւական համարեցան՝ ընտրեալ ի միտս իւրեանց: Եւ զուրացութիւնն մեռելութիւն փարկանէին, և զմահ փան Աստուծոյ՝ անանց կենդանութիւն և ծառայել յերկրի՝ ազատութիւն կենաց իւրեանց, և ընկենուլ զանձինս յօտարութիւն՝ ընդ Աստուծոյ գիւտից: Որպէս յայսմ ժամանակի տեսաք աչօք մերովք, զի զնոյն նահատակութիւն նահատակեցաւ և աշխարհս Հայոց:

2. Քանզի իբրեւ ետես մեծն վարդան զերկպառակութիւն աշխարհին իւրոյ, ոչ ինչ թերահաւատութեամբ զանդիտեաց: Թէպէտ և ստուգեալ գիտաց զբազմաց այլոց ևս զերկմտութիւն, որ դեռ ևս ընդ նմա միաբանեալք էին, քաջալերեցաւ յանձն իւր և քաջալերեաց զզօրսն իւր. քանզի ինքն իսկ դեռ բռնացեալ ունէր

զիժադատութեան խոստ տեղիսն՝ միաբանութեամբ նախարարացն, որ ոչ քակեցան ի սուրբ ուխտէն: Հրաման տրւեալ ամենայն զօրացն ժողովել յԱրտաշատ՝ քաղաք, փոխանակ յետս կացելոցն՝ որ ելին զհետ իշխանին Սիւնեաց, զեղբարս կամ՝ զորդիս կամ՝ զեղբարցն որդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր, և զիւրաքանչիւր զօրս տան նոցա. զի դեռ ևս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն՝:

3. Եւ փութով ամենեքեան ի տեղի պատերազմին՝ և կեալ հասանէին իւրաքանչիւր զօրօք և ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա և որ բունքն հաստատուն կացեալ էին ի տեղւոյն, ներշապուհ Արծրունի, և Խորէն Խորխոռունի, և ինքն սպարապետն, և Արտակ Պալու-

1. Խմանալու է այն քաղաքները, բերդերը և ձմերուցները զօրս ինքն իշխանութեան ատեն հայ թագաւորը կը բռնէին. և որոց մէջ Սասանեանք պարսիկ զօրք կը բնակեցնէին. սորա իւրեանց դրից և ամբողջեանց պատհասաւ. երկրին գոնէրը կամ՝ բանալիքը կրնային համարել. և թէպէտ վասակ՝ վարդա-նայ լացակալութեան միջոցին՝ զոմանս յայտնանէ զարկեր, աւերեր ու սլորեր էր. բայց ի հասանելն սպարապետին, թողոցներ ու քաշուեր էր իւր երկիրը:

2. Այդ հրամանդ տուաւ Վարդան յամենան Ապրիլի 451:

3. « Եւ կատարեալ զաւուրս ձմերա-յին ցրտաշունչ օդոցն, և հասեալ ի տօն մեծ Զատիկին բովանդակ ուխտապահքն, և ամենայն աշխարհի եղև խընդութիւն... և յետ սակաւ ինչ աւուրցանելոց լուան թէ զօր նհաս բազում ի Հեր և ի Զարեանդ դաւառ: Սպարապետն ազդ առնէր ուխտապահացն, որք յազազս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց՝ կատարել զտօնն զատկի առ ընտանիս իւրեանց, և թէ գունդ բազում հասեալ զայ՝ բերելով պոսակ երկնաւորս. արդ որ որ ցանկայ առնուլ ահապարեցէք... և եթէ որ Խորհի ալլ ազդ ինչ, զազարեալ հան-

դիցէ ուր և թուեսցի հանդ ումք »:

4. Այս է յԱրտաշ: — Իսկ՝ որ բունքն հաստատուն կացեալ էին ի տեղւոյն. խմն զգունդն առաջին զոր տուեր էին Ուրմ-բոսեան Ներշապուհ Արծրունեաց իշխանին, և զոր պահապան կարգեր էին մերձ ի սահմանս Ատրպատականի: Եղիշէ կ'իմացնէ մեզ թէ այդ իշխանդ իւր զօրքն արդէն յԱրտաշ էր:

5. Տես Բ. Գ. 9. Ն՞. 3. Գիտելի է թէ Եղիշէ թէպէտև տոյժից զասակարգութեան համեմատ զԽորէն՝ Արծրունեաց իշխանէն անմիջապէս ետքը ու սպարապետէն առաջ կը յիշէ, բայց Խորէն՝ Խորխոռունեաց տէրը չէր. ալլ հաւանօրէն աւագ սեպուհ մը:

Արտակ տանուտէր էր Պալուսեաց մէկ ցեղին ի Մոկաց դաւառ (Բ. Գ. 9 ծն 3): Վահանս էր տանուտէր Սմատունեաց. և Վարդանայ ամենէն գործունեայ շիւղակակիցը: Սա էր աշակերտ Մեսրոպայ և երբեմն հազարապետ Հայոց. և Գենշապուհ զսա պաշտօնէն ձգելով, տեղը պարսիկ մը դրած էր (Եր. 217. ծն 1. Բ. Գ. 64 ծն 2): Սորա հազարապետութեան ատենը վախճանած էր Մեսրոպ, և Վահան սրբոյն մարմինը « տա-րաւ յիւր գեօղն որ անուանեալ կոչի

նի, և վահան Ամատունի, և դունդն վահանունեաց, և թաթուլ Դիմաքսեան, և Արշաւիր Արշարունի, և Շմա-

Ոչական և յոյժ մեծարանօր զգիր երա-
նելոյն կազմեալ, տոն յիշատակի առ-
նեն ամենափոյթ պատուով ամենայն
բազմութիւնքն ժողովրդոցն Այրարա-
տայ (Փարպ. 105-106): — Կրօնական
եռանդին չափ « մթերքն առաջին ռիտու-
թեան » կը գրդէին զվահան ընդդէմ
վասակայ (Փարպ. 173) և այդ հակառա-
կութիւնդ աւելի սաստեկացեր էր վասակայ
քսութեամբ և նենգութեամբն՝ հաղարա-
պետութեան պաշտօնէն ինչալէն ի վեր:

Վահանունեաց տանուտէրը Գիւս որ
Արտաշատայ ժողովոյն ներկայ գտնուեր
էր՝ այժմ ուրացելոց կողմէն էր:

Եղիշէ սերիշ տեղ մը « թաթուլ վա-
նանդեցի » կ'ըսէ. (Յ. Զ. 5): Փարպե-
ցին « թաթուլ տէրն վանանդայ » (210)
և երկու տեղ ալ՝ « թաթուլ Դիմաք-
սեան »: Երկու հեղինակները բազդա-
տելով մեզ կ'երևի թէ այս մէկ անձ մի
է և թէ Դիմաքսեանից գոնեա մէկ ճիւ-
ղին բնակութեան տեղը վանանդ էր:

Ըստ Փարպեցեայ է և « Հմայեակ
Տէրն Դիմաքսեանի » ըստ սորա իշխա-
նութեան վայրն ուր ըլլալն չգիտեմք:
Այս տոհմն ուրիշ նիդակակից մ'ալ կը
յիշուի՝ Գաղրիկ, որ սեպուհ մի ըլլա-
լու էր: Ըստ Գահնամակին վաւմայ,
Դիմաքսեանք երեք ցեղք էին. Լի Դի-
մաքսեան. Լի Բուխ Դիմաքսեան. Լի
Երիւկա Դիմաքսեան:

Արշաւիր Կամսարական՝ փեսայ վար-
դանայ (Փրպ. 190) և տանուտէր Ար-
շարունեաց ցեղին, որ Մամիկոնեան տան
պէս կտրիճ զօրավարներ կու տար Հա-
յաստանի: Արշարունեաց տուած էր
Տրդատ զմեծ Դաստակերտն Արտաշիսի
Բի՝ զԴրասխանակերտ հանդերձ Շիրա-
կաւ և զբաղաքն Երուանդայ (զԵրուան-
դաշատ, որ եղև Ոստան Արշարունեաց)
հանդերձ գաւառաւն որ կոչի Երասխա-

ձոր. Տես Խորեն. Բ. Գ. Արշաւրի քա-
ջութիւնը արդէն տեսանք Աշուանից
պատերազմին մէջ. Յ. Գ. 59:

Շմառն տանուտէր Անճաւացեաց. Տես
Յ. Բ. 26. ծն:

Գերունիք՝ քանանացի հին գաղթական-
նութիւն մի էին. (Խորեն. Ա. ԺԺ):
Բնակութեան տեղերնին Գեղամայ ծա-
վուն քովերը կը կարծուի:

Ատոմս է պն իշխանն՝ որ Հայոց
կողմանէ նամակ մի տարաւ առ Թէոդոս
կայսր (Յ. Գ. 46): Տանուտէր էր Գնու-
նեաց (Փարպ. 126), որոց բնակութեան
վայրն էր Տուրուբերանի Աղիովիտ գա-
ւառը: (Հնախոս):

Խոսրով սեպուհ մի էր. որովհետև
Գաբեղենից իշխանը Արտէն վասակայ
հետ էր զօրօք իւրովք (Յ. Գ. 54): Գա-
բեղեանց բնակութեան տեղին էր Գաղ-
զըման (Տեղ. 43):

Սահառունիք Ինդ կարգն ունին ի
Գահնամակն վաւմայ: Սոցա բնակու-
թեան վայրն կ'երևի լինել Շիրակայ
Մրէն քաղաքը (Տես Աւիշան վ. Շիրակ
137), որոյ երէցն Խորեն ներկայ էր
Արտաշատայ ժողովոյն: Մրէն որ այժմ
կոչի Գարապաղ, լի է հոյակապ աւերա-
կօք. պարծառացաւ սա յոյժ յիշարու-
բայց Եղիշեայ ժամանակն ալ կարևոր
քաղաք կամ աւան մի եղած կ'երևի:

Ի մտից Բերկրդ և ի հարաւոյ Պալա-
զիտու է հին երկիր Քաշքերունեաց և
Արճիշահովիտ գաւառ, զոր արդ Քուրդք
ունին: Արճէշ քաղաքաւանն անուանի ի
բերան գետակի համանուն յեզր պա-
րանոցամէ ծովուն վանայ, գրաւեալ է
ի Զուրցն մեծաւ մասամբ, վասն որոյ և
լքեալ ի բնակաց: Տեղ. 89:

Մեղակունիք բնակէին հաւանօրէն
Հայք և Տարօն գաւառաց կողմերը. Հնա-
խոս:

ւոն Անճաւացի, և Տաճատ Գնթունի, և Ատոմ Գնունի,
և Խոսրով Գաբեղեան, և Կարէն Սահառունի, և Հմայեակ
Դիմաքսեան, և միւս եւս այլ Գաղրիկ Դիմաքսեան, և

Արսէն Ընծայացի կամ Ընծայիկն. Ան-
ձահից ձոր, Անձախաձոր ուր ուրեք և
Ընծայից կամ Ընծահից ձոր, և այժմեան
Քոզուր վիճակն, և սորա աւանն Քո-
զուր՝ և բերդն Կոտորդ առ համանուն
գետով. Տեղ. 103:

Արտանայացի ցեղին երկիրն էր Տարոն
զաւաստը. բայց Մամիկոն սպաննելով
զնահապետն Արտանայացի զՍիւնի, որ ա-
պրտամբեր էր ի Տրդատայ, ի պարզե-
ռնեցաւ նորա երկիրը, ինչպէս որ խոս-
տացեք էր նմա Տրդատ: Սոցա ամուր
բերդն էր Ողականն որ մինչև ցարդ կո-
չի Արտունի բերդ. (Տես Յ. Գ. 39 մն
2): Վաւառայ զահնամակին մէջ Արտու-
նիք տակաւին իմ գահն ունին. բայց
որ կը բնակէին՝ չգիտեմք: Արտնի՝ նը-
շանակէ թղուկ:

Հիւսիսակողմն Աղբրանդրովոյ զա-
ւասի, ի հարաւայ Լեւալար լեռանց՝ և
վիճակն Լօսի, ի հին Տալիս ոռոգեալ
յարեմտեան կամ ի սկզբնաւոր վտա-
կաց Տեպետայ (Ջորոգետոյն) որք են
Չենկիլէրու և Ճիկա: Բերդաքաղաքն
Լօսի կամ Լօսէ, պատեալ ի Ճիկայ և
ի Ճենկիլէր գետոց և հզօր պարսպօք,
որոց միջովայրն աւերակ է ամայի.
Տեղ. 125:

Շահ խոռոպետն արքունի. այլ ընթեր-
ցուած՝ Շախռոպետն կամ Շահախռո-
պետն: Այժմ համբէն տղապիք զնեն՝
Շահ՝ խոռոպետն. և կը մեկնուի՝ Շահ՝
յատուկ անուն և խոռոպետ՝ կուրպա-
լատ, իշխան յարքունիս, փոխանորդ
արքայի. գուցէ պարսկերէն խոս բառէն
կազմեալ, որ թարգմանի պալատ, ար-
քունի տուն: Սակայն եթէ ալրպիսի
պաշտօնեայ մը ըլլար, զահնամակաց մէջ
նշանակուած պէտք էր ըլլալ: Արդ խոս-
րովայ զահնամակին մէջ կը տեսնեմք

Շահռոպետը. վասն որոյ ուղիղ չեմք իր
մեջ բաժանել զանունդ յերկուս: —
Բայց ինչ էր շահռոպետին պաշտօնը.
հաւանորէն շահ և պետ բառերու բար-
դուծին մի է և կը նշանակէ « քաղա-
քապետ »: Իւ թէպէտ նոյն զահնամա-
կին մէջ կը տեսնեմք և առանձինն « Քա-
ղաքապետ » և այսու ամենայնիւ մարթ
է կարծել թէ Շահռոպետն արքունի
թագաւորանիտ քաղաքին իշխանն էր
և նոյն ընդ քաղաքապետին արքունի. որ
վաւառայ զահնամակին « քաղաքապետքն »
միւս մեծամեծ քաղաքաց իշխանք էին:

Արտանայացի, Քոզուսեց, յիշուած
են Մեկին Խոսրովայ զահնամակին մէջ.
նոյնպէս և Ատրպատունիք որ նոյն ըլ-
լալու են ընդ Տրդատունիս. Ատրպատ
նշանակէ կրակապետ կամ քուր՝ կրա-
կի: Քրիստոնէութեան ստեղծ ալդ ա-
նունդ ականջաց գէշ հնչելուն համար
կրճատուած ըլլալու էր ի Տրդատ: Ա-
տրպատունիք՝ Շահաթաթունեանի ցու-
ցակին մէջ՝ Ահեացոց, Անձեացեաց,
Գողթնեցոց հետ կը յիշուին, և 100
զինուոր կրնային տալ: Ատրպատականի
սահմանակից ըլլալու էին:

Ահ և Արտազ, ի հնունք երկու զա-
ւասք. այժմեան Մակուայ վիճակին մէջ
կ'իյնան: Իւ Շահառչան զաշու և քաղաք
էր զլիաւոր, ուր հովանոցք և զօրա-
նիտ թագաւորացն Հայոց և ապարանք
Սանատրիդայ, թերեւ ի նոյն իսկ ի սահ-
ման Մակուայ. Տեղ. 102:

Ռշտունեաց զօրաց միայն մէկ մասը.
տանուտէրն Արտակ նիզակակից էր վա-
սակայ:

Գործակալըն արքունի. այս է վերա-
կացուք արքունի ազարակաց և զաւա-
սաց, որք և էին սաղաք ոստանիկ զօ-
րաց:

Ներսէ՛հ Քաջբերունի, և Փարսման Մանգակունի, և Արսէն Ընծայացի, և Այրուկ Սրկունի, և Վրէն Տաշրացի, և Ապրտամ՝ Արծրունեացն, և Շահոռասպետն արքունի, և Խուրս Սրուանձտեաց և Քողեանքն և Ակէացիքն և Տրպատունիքն և զօրքն Ռըշտունեաց և ամենայն գործակալքն արքունի իւրաքանչիւր զօրօքն հանդերձ:

4. Սորա ամենեքեան համագունդ-ը հասանէին ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտաշու՝, և լինէր հանդէս

1. Փարպեցին կ'ըսէ թէ վարդանայ զօրքը Զատեկական տօնը իրենց ընտանեաց քով կատարելու համար երթեալ էին ի տունս իւրեանց: Վարդան լուր խրկեց նոցա, որ տօնը կատարեն ու աճապարեն իր հետը երթալու Պարսից դէմ, որը հասեր էին ի Հեր և ի Զարուանդ: Հայք եռանդեամբ գործադրեցին զօրավարին հրամանը. յայնժամ Վարդան միաբանութեամբ աւագանւոյն խրկեց զսեպուհն Առանձար 300 հեծել- լովք լրտեսելու զբանակն Պարսից. սա եկաւ տեսաւ զթշնամի բանակն և անոր հզօր վերջապահ թեւոյն վրայ իյնալով « զբազումս հաներ ի սուր և զայլս փախստական արարեալ արկանէր ի զօրն Պարսից, և ինքն դարձեալ ողջանդամ հասաներ ի գունդն Հայոց »: Վարդան փութաց ժամ յառաջ հասնիլ ի Հեր և ի Զարաւանդ գաւառ, ու զարնուիլ Պարսից հետ անդ ի սահմանազլուին, որպէս զի ինչ որ ալ ըլլայ պատերազմին ելքը — յաղթութիւն կամ պարտութիւն — Հայոց աշխարհը սպանութեանց և յարձակմանց ասպարէզ չըլլայ: Բայց Պարսից գունդն առաւել սախկելով կը քալէր ու արդէն հասեր էին ի գաւառն Արտաշ « հուպ ի գեօղն օր կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեցին յազազս երկիւղի զօրացն Հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա անեալ զակիշ բանակէին »: Իսկ ինքն Վարդան յունիսի 1ին, Պենտեկոս-

տէի օրը հասաւ անդ և Պարսից մօտ բանակեցաւ:

Փարպեցւոյ տուած ալդ տեղեկութիւնք յղծ համաօտ և անբաւական կը թուին մեզ: Արտաշատէն ցՀեր և Զարաւանդ՝ այս է արդի Խոյ, ուղիղ զըծով 150 քիլոմետրի շափ է. արդ զըծուարին է հաւատալ, որ Վարդան, որ տակաւին Արտաշատայ մէջ կամ մօտերը կը գտնուէր, այնքան հեռու խրկէր զԱռանձար, միայն 300 հոգով և սա ալ թշնամի հզօր թեւոյ մը հետ դարնուէր: Մնաց որ զատկական տօնէն անմիջապէս ետքը ճամբայ ելլել հրամայեր էր զօրացը ու ամէնքն ալ հնազանդեր էին պատուէրին. ինչպէս կ'ըլլայ ուրեմն որ մէկ ու կէս ամիս զնէ գալու համար յԱրտաշ, որ աւելի մօտ էր քան զՀեր և ուրանօր առ առաւելն շորս հինգ օրուան մէջ կրնար ժամանել:

Եղիշեայ պատմածը, ինչպէս և զինուորական շարժմանց և զօրճոց նկատմամբ ամէն ըսածները, շատ աւելի մանրամասն և լուրջ է. բայց որովհետեւ երկայն ճառերով կ'ընդմիջէ զայն, որ ընթերցողին ուշադրութիւնը կրնան ցըրուել, աստ կ'ամփոփենք, աւելցունելով միայն այն թուականները և աշխարհագրական տեղեկութիւնները զորս տայ մեզ Փարպեցին:

Կը յիշէ ընթերցողը որ առաջի տարին հայք՝ զօրքը յերիս գունդս բաժանեցին. Վարդանայ հետ Դարբանդ զըծնացողը « տակաւաձեռն էր և ոչ բազ-

Համարուն վաթսուն և վեց հազար այր՝ ընդ հեծեալ և ընդ հետեակ: Եկին ընդ նոսա սուրբքն Յովսէփ և Դանգ

մաթիւ » (Յ. Գ. 55)։ Վասակինը իւր համախոհներէն կը բաղկանայր. մէկ փոքրիկ մասն մի զօրաց բերդերու մէջ ցրուած էին. իսկ քրիստոնէութեան համար մարտնչիլ ուղող Հայոց մեծագոյն մասը, որ առաջին և սոուարագոյն գունդը կը կազմէր, ի Հեր և ի Զարաւանդ խրկուած էր ընդ հրամանատարութեամբ Արծրունեաց իշխանին՝ Կերշապոյ. և «գումարէին զնա պահապան աշխարհին մեռ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին»։ Այս գնդիս համար էր, որ Վասակ կը գրէր առ մարդպանն Ճորայ Սերուխտ. «հետացոցի ի կողմանս Հերայ և Զարաւանգայ»։ Յ. Գ. 53 և 55։ Վարդան 450ին աշնան ժամանակները ի Դարբանդայ յաղթական զարձած ատենը, ձմռն վրայ հասեր էր և որովհետեւ Վասակ պաշար չէր թողուցեր, «ոչ կարէր զմիտ մեղեաւ համագունդ զգործն դարձանել, այլ սըփռէր տարածանէր ընդ գաւառս գաւառս աշխարհին առ ի հանդիստ ձմերոցին. պատուէր հրամանի տալով կազմ և պատրաստ լինել դարեան»։

Զատկական տօնը (451. Ապրիլ 13) կատարելէն յետոյ, ամենայն ոք պիտի վաթսայր գալ հասանել յԱրտաշատ։ Վարդան շրջապաշտաւ ի քաղաքդ, թէպէտ բանակը շատ պակասներ ունէր ու առաւ զայն իջեցուց ի դաշտն Արտաշու, ուր միացաւ Երեւտապոյ գնդին հետ, որ կը սպասէր անդ տարիէ մը ի վեր։ Եւ որովհետեւ յԱրտաշատայ ցՄակուայ գետ 100 հազարամեղր է, Վարդան հասած ըլլալու է Ապրիլ ամսոյ վերջերը։ Օրը ելինան ալ կ'ըսէ. «և անցեալ յԱրտաշատ գաւառ, յետ ամսօրեայ առոյց եղև խմբումն մեծ պատերազմին յորում պըսակեցաւ Ս. Վարդան»։

Կրկին ճանապարհք տանին ի Պարս-

կաստանէ յաշխարհն Արարատեան։ Սոցա ամենէն հարթն և կարճն Երասխայ աջակողմեան ափունքն են։ Ի հին ժամանակս զետեղեցին Հայք այդ ճանապարհիդ վերին մասին մէջ, և մեծագոյն ապահովութեան համար՝ Երասխայ կըռնակը, յԱրմաւիր իրենց ամրացեալ մայր քաղաքը, զոր յետ դարուց փոխադրեցին հետզհետէ յԱրտաշատ, ի Վաղարշապատ, ի Դուին, ինչպէս և նորագոյն տեաքը երկրին՝ յԵրեւան։ ՅԱրմաւրէն կամ Ախուրեանի խառնուրդէն վեր՝ Երասխայ դաշտը կը սեղմի յոյժ. աստ էին և Երուանդակերտ, Երուանդաշատ և Արտազերտն անուանին։

Երկրորդը Բագրեւանդայ կամ Պայազիտի ճանապարհն է, կրկին լեռնագոտեաց մէջ ամփոփեալ, զոր գնան այժմ ի Գավրեմէ յԵրզրում երթեկող կառաւանք։ Բագրեւանդայ մէջ՝ Շահապոյ վանի մօտերը կը գտնուէր միշտ զօրաւոր բանակ մը, քանզի էր «բուն բանակի տեղն Արշակունեաց»։ (Բուզանդ էջ 117). Նշանաւոր էին Վաղարշակերտ (Թովմրադ-գալէ) և Արծափ (Արզապ) բերդաւանքն։

Արդ այս ճանապարհներէս զորն որ ընտրէ Գավրեմի և Խոյի վրայէն եկող բանակը, պարտ է Արտաշու դաշտին մէջէն կամ քովէն անցնիլ։ Երասխայ աւելի վարերէն կամըջաւ անցնին զըժուարին էր և անոգում, որովհետեւ կամ Սիւնեաց աշխարհին լեռնային լարիւրինթոսին մէջ կը հանէր և կամ առաւել ևս յարեւել՝ յանապատն Մուղանի։ Շատ շատ մարթ էր խոյէն ուղղակի դէպ ի վան յարձակիլ. բայց և այնպէս վտանգաւոր էր թշնամի բանակ մը ձգել յԱրտաշ, որ ուզած ատենը կրնար պարսկական զօրաց կռնակը բըռնել կամ կողմնակի զարնել ու ամենայն

երէց, բազում և այլ քաջանայք, և ևս բազմադոյն պաշ-

հաղորդակցութիւն կտրել նորա կեդրո-
նին հետ: Ուստի յԱրտազ պէտք էին
դիմաւորել Հայք զՊարսիկս եթէ կ'ու-
զէին արգելել նոցա Հայաստան մտնելը,
ինչպէս և յԱրտազ դիմելու են Պար-
սիկք եթէ հարկ ըլլայ պաշտպանել
զԱրտապատկան ընդդէմ թշնամւոյ մը,
որ թէ ի Բագրեանդայ և թէ յԱրա-
խայ դառնէն կրնայ անդ հասնել: Աւա-
րայրի պատերազմէն 1063 տարի ետքը,
այս է 22 օգոստոս 1514ին, Եւփուզ
Սուլթան Սէլիմ Դ-ն իսմաիլի բա-
նակները նոյն տեղերը խորտակեց, քան-
զի Չալտըրանի դաշտը նոյն ինքն Դա-
ւարշահանն է: Սէլիմ Բագրեանդայ և
Մակուայ ճամբով կու գար, իսմաիլ ալ
Խոյն:

Դառնանք արդ մեր պատմութեան:
Վարդան յԱրտազ հասնելուն պէս զս-
րահամար ընել տուաւ. 66.000 հեծեալ
և հետեակ յանձն առեր էին իրեն բախ-
տակից լինել: Բայց որք զէն չունէր,
որք հանդերձ. շատերն արտոնքօք վա-
զեր եկեր էին և լաւագոյն էր մարզել
և կազմել զնոսա ի սահմանագլուխն՝
թշնամւոյն մօտ, քան յԱրտաշատ ուր
կրնային թուլանալ: Վարդան ըստ կարի
պահանքներն լեցուց և հուսկ յետոյ յոր-
դորելով և քաջալերելով զզօրականն,
« տնդէն ի դալտին » յարմար տեղ մը
զզօրան դետեղեաց. ու այնուհետեւ ու-
շադրութիւնը այրուձին կազմելու տուաւ:

« Բէտ բազում աւուրց » Նիւսալա-
ւուրտ եկեալ հասաւ ի Հեր և ի Զա-
րաւանդ. բայց որովհետեւ թշնամին շատ
հեռի չէր, գաւառին մէջ կանկ առաւ,
բանակը հաստատեց և ամրացոյց իբրեւ
զքաղաք, և սկսաւ ասդիս անդին գուն-
դեր խրկել ասպատակութեան համար:

Երկու բանակները դեռ իրարու մո-
տեցած և իրարու դէմ ճակատած չէին.
նոյն միջոցին Առանձար ասպատակողաց

վրայ կ'երթայ ու փախտականս առնէ
զնոսա ի բանակն Պարսից:

Վասակ վերստին բանակցութեան կը
մտնէ Վարդանաց հետ. երէցներ կը
խրկէ երկպառակութիւն փոխու. եթէ
չյաջողին համոզել՝ « Բազում աւուրց »
այդ բանակցութեամբք անդան:

Երբ Նիւսալաւուրտ կը տեսնէ, որ
անհնարին պիտի ըլլայ համոզել զՀայս
եթէ ոչ գինու զօրութեամբ, զամբա-
ցեալ բանակատեղին կը թողու ու գէալ
յառաջ կու գայ յեզր Տղմուտ գետոյ ու
կը ճակատէ զզօրան:

Վարդան ի ժողով կը գումարէ զաւա-
զանին և այլևայլ գնդից զօրագլուխ-
ներն որոշելէ ետքը հրաման կու տայ,
որ իւր զօրքն ալ յառաջ խաղան ու ճա-
կատին դէմ յանդիման Արեաց գնդին,
առ ափն Տղմուտ գետոյ, ի 1 Բունիսի,
451:

Հետեւեալ առաւօտուն՝ բանակները կը
զարնուին:

Արդ կը մնայ մեզ պատերազմի տե-
ղոյն դրիցը վրայ խօսիլ և ճշգրէ այն
աշխարհագրական անունները, զոր տան
մեզ Եղիշէ և Վաղար: Պատերազմին
վայր Մեծ դաշտ մի է ընդ մէջ Արտազ
և Հեր և Զարաւանդ գաւառաց: Արդ
մեծ դաշտդ կամ « լայնատարած տեղիք
պատերազմին », Արտազու կից կամ ա-
նոր մասն ըլլալուն համար, ասի Ար-
տազու դաշտ, և աւելի հին ժամանակաց
մէջ Շաւարշակոս դաշտ: Դաշտիս մէջ
գետ մի պիտի ըլլայ՝ Տղմուտ որոյ մէկ
կողմը Հայք՝ միւս կողմը Պարսիկք բռն-
նեցին: Կ'ետը գծուարութիւններ կը մա-
տուցանէ Պարսից. բայց Հայք աւելի
հմուտ վայրացն գիւրաւ կ'անցնին: Տըղ-
մուտին ռոտգած մասին կամ գոնեա
սորա հարաւային ափանց՝ փարպեցին
« Տղմուտ դաշտ » կ'ըսէ. իսկ Եղիշէ
կ'անուանէ « դաշտ Աւարայր »: Վասն

տօնեայք¹։ Քանզի ոչ ինչ զանգիտեցին և նորա գալ
ընդ նոսա ի գործ պատերազմին. զի ոչ եթէ մարմնա-
կան համարէին զկռիւն, այլ հոգեւոր առաքինութեան,
ցանկային մահակից լինել քաջ նահատակացն։

Ծ. Իկտաւ սպարապետն խօսել միաբանութեամբ նա-
խարարացն ընդ զօրսն և ասէ. « ի բազում պատերազ-

զի Աւարայր, ըստ Փարսեցւոյ, զիւղ
մի էր, և այդ զիւղիդ մօտ բանակեցան
Պարսիկք՝ ի յրափակ տեղի Տղմուտ գաւ-
տի։ Դաշտիս եզերքը (այս է ըստ աշ-
խարհագրական քարտիսից՝ արեւմտեան
և հիւսիսային կողմերը) կը գտնուին
« լեռնազաւոր և ամուրք ձորոց »։

Իջմիածնայ Արարատ ամառգրին մէջ
(1872. Շոյեմբեր և Գեկտեմբեր), Պ. Գալուստ Երամազանեան, որ այն կող-
մերը բազում անգամ ճանապարհորդեր
էր, կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ
մեզ։ Յարեւելս Մասեաց և ի հիւսիսոյ
Մակուայ գետոյ, կայ արդարեւ տափա-
րակ տեղի մը, զոր մարթ է նախնեաց
Գերատոյ գաշտն համարել, և որ շա-
րունակութիւն մի է Շաբուրայ գաշ-
տին յորմէ կը բաժանի Երասխաւ։ Բայց
ըստ քննութեանց Պ. Երամազանեանի
այդ Գերատոյ կամ Մակուայ գաշտը չէ
Աւարայրինը, ըստ որում չէ յրափակ
ու անյարմար է պատերազմի։ Մակուայ
գետն անցնելէ ետքը, դէպ ի հարա-
երթալով, կը հասնիս, ասէ, երկրորդ
գաշտի մը, որ զլիաւոր գիւղին ա-
նուամբը մարթ է կոչել զնա Քարա-
չեաղին։ Այս երկրորդ գաշտդ ալ կը
խառնուի երրորդի մը հետ, զոր այժմ
Զորսի գաշտ կը կոչեն, և որ կը զա-
տուի յերկրորդէն՝ միայն Ազատ գետով։
Ըստ Թադէի վանականաց՝ այդ Ազատն
է Տղմուտ գետը, և լեռներով շրջափակ
Զորսը՝ Աւարայրի գաշտը։ Ուստի Պար-
սիկք Աղսու և Խոյ գետոց մէջտեղը՝
Զորսի գաշտին մէջ, իսկ Վարդանանք
նոյն գաշտին Ազատի հիւսիսակողմը

գտնուող Քարաչեաղինի մասին մէջ բա-
նակած ըլլալու են։ Վանականք ի հնուց
հետէ սովորութիւն ունին, Քարաչեա-
ղինը անցնելէ ետքը Վարդանանց շա-
րականը երգելու։ Մեր ճանապարհորդը
Զորսի գաշտին հոյը կուային և կողդէ
զուրս տղմուտ տեսեր էր, և ամենայն
կերպով յարմար բանակ մը պատուարե-
լու։ Յարեւելս Զորսի գաշտին է աւանն
Մասեական. այս կողմերս նշանաւոր է
պծեմի պորտին արտադրած մուշկը կամ
քարացեալ արիւնը, որ դեղի համար
սուղ կը վաճառի։ Ուսմական աւանդու-
թիւն մը կ'ըսէ, թէ այդ մուշկդ Վար-
դանանց պատերազմէն առաջ չէր ըլլար,
և թէ պծեմունք այդ սրբազան տեղեաց
վրայ երեք օր արածուելէ ետքը կը սկը-
սին արտադրել զայն։ — Պայազիտի և
Մակուայ և սոցա զեղերուն Հայք՝ տա-
րին մի անգամ սաստիկ պահք կը պա-
հեն սուրբ Վարդանայ համար Հոգեմե-
րերի վերջերը։ Արտազու բնակիչն Սի-
լանաց երկրէն զաղթեալ էին. « Հրա-
մայեալ Արտաշիսի (այս է որդւոյ Սա-
նատրկոյ, Քրիստոսի երկրորդ դարուն
սկիզբը) բնակեցուցանել զԱլանս ի հա-
րաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ
կոչէր Շաւարշական զաւառ, ի վերայ
պահելով զբնիկ անունն Արտազ, քանզի
և աշխարհն ուստի գերեցանն Արտազ
կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի »։ Խո-
րենացի Բ. Ծբ. — Ի հարաւոյ Ս. Թա-
դէի վանուց Պ. Երամազանեան տեսեր
էր Շաւարշան քաղաքին աւերակները։

1. Այս է սարկաւազունք, սաղմոսեր-
գողք, գրականագիրք. Տես Յ. Ե. 30։

մունս¹ մտեալ է իմ' և ձեր ընդ իս. է ուրեք՝ զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, և է ուրեք՝ զի նորա մեզ յաղթեցին. և բազում այն է՝ որ յաղթող գտեալ եմք և ոչ յաղթեալք: Եւ միանգամայն այն ամենայն էին մարմնոյ պարծանք: Քանզի հրամանաւ անցաւոր թագաւորին մարտնչեաք. որ փախչէր, վատանուն յաշխարհի երևէր, և անողորմ մահ ի նմանէ գտանէր. իսկ որ քաջութեամբ յառաջ մատչէր, քաջ անուն ազգի ժառանգէր, և պարգեւս մեծամեծս յանցաւոր և ի մահկանացու թագաւորէն ընդունէր: Եւ մեք իսկ աւաթիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք վէրս և սպիտ բազումս. և բազում այն քաջութիւն իցէ, վասն որոյ առեալ իցէ և պարգեւս մեծամեծս: Անարգ և անօղուտ զքաջութիւնսն համարիմ, և առ ոչինչ զպարգեւսն զբազումս. վասն զի ամենեքեան խափանելոյց են: Իսկ արգ եթէ վասն մահկանացու հրամանատուին զայն արութիւնս կատարեաք, որչափ ևս առաւել վասն անմահ թագաւորին մերոյ, որ տէրն է կենդանեաց և մեռելոյց, և դատելոյց է զամենայն մարդ ըստ գործոց իւրոց: Ապաքէն եթէ կարի շատ յառաջ մատուցեալ ծերացայց, սակայն երանելոյց եմք ի մարմնոյ աստի, զի մտցուք առ Աստուած կենդանի, որ ոչ ևս երանիցեմք ի նմանէ:

6. «Արգ աղաչեմ՝ զձեզ, ո՛վ քաջ նիզակակիցք իմ, մանաւանդ զի բազումք ի ձէն՝ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ, և գահու ի վեր ըստ հայրենի պատուոյն².

1. Քուշանաց երկրին պատերազմները կ'անցարկէ և ոչ տարի մը յառաջ ճորայ մարդպանին հետ եղածը. ինչպէս որ քիչ մը ստորեւ ալ յայտնի կ'ըլլայ:

2. Վարդանայ հետ եզող տանուտեարց մէջ իրմէ բարձրաստիճան՝ Արծրունեաց իշխանը միայն կար, բայց Մամիկոնէից ցեղէն աւագագոյն զերդաստաններէ ալ բազում սեպուհք կը գտնուէին: Բաղդատելով իշխէի և փարպեցւոյ առեւած անուանց կարգը, մարթ է կարծել թէ պատերազմին ատենները զխաւոր նախարարաց զահոյք հետագայ կարգն ունէին: Սիւնիք, Արծրունիք, Ռշտունիք,

Բագրատունիք, Խորխոռունիք, Մամիկոնեանք. (Եղիշէ՝ 3, Բ. 61. 3, Գ. 47. 54. 3. Ե. 3. 3, Ը. 131. - Փարպեցի էջ 126. 134 և 256): Ըստ զահնամակին Խոսրովայ՝ Ա. Բագրատունիք, Բ. Խորխոռունիք, Գ. Արծրունիք, Դ. Մամիկոնեանք, Ե. Սիւնիք, Ռշտունիք շատ ետ մնացեր էին: Իսկ Վառնայ զահնամակին մէջ՝ Ա. Սիւնեաց տէր. Բ. Ասպետան. Գ. Արծրունեաց տէր. Դ. Մամիկոնէից տէր. Ե. Շահապն Նոփաց. 2. Մոկաց տէր. Զ. Ռշտունեաց տէր. Խորխոռունեաց անունը չկայ:

բայց յորժամ՝ ձերով կամօք և յօժարութեամբ¹ առաջնորդ և զօրագլուխ ձեզ կացուցէք, հեշտ և բազմալի թաւեսցին բանք իմ՝ ի լսելիս մեծամեծաց և փոքունց: Մի երկուցեալ զանգիտեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն, և մի յահագին սրոյ առն մահկանացուի զթիկունս դարձուցուք. զի թէ տացէ Տէր յաղթութիւն ի ձեռս մեր, սատակեսցուք զզօրութիւն նոցա, զի բարձրացի կողմն ճշմարտութեանն. և եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբ մահուամբ պատերազմիս, ընկալցուք խնդութեամբ սրտիւ. բայց միայն յարութիւնս քաջութեան՝ վատութիւն մի խառնեսցուք:

7. «Մանաւանդ զի անմուտաց է ինձ, յիշելով զիմ՝ և զամանց ի ձէնձ, ի ժամանակին՝ զի զանօրէն իշխանն խարեցաք, պատրեցաք իբրև զմանուկ մի տղայ անալիտան. իբր այն եթէ ի վերինն երեսս զկամս նորա ամբարշտութեանն կատարեցաք. բայց ի ծածուկ զխորհուրդս Տէր ինքնին վկայէ մեզ, որպէս անքակ կացեալ եմք ի նմանէ: Զոր և դուք ինքնին իսկ գիտէք, վասն սիրելեաց մերոց՝ որ ի մեծի նեղութեան էին, հնարս խնդրէաք վասն յանդորր հանելոյ. զի նոքօք հանգերձ մարտ եղեալ կռուեսցուք ընդ անօրէն իշխանին վասն հայրենի աստուածատուր օրինացն: Եւ իբրև նոցա ոչ ինչ կարացաք օգնել, անհնար լիցի այս՝ եթէ վասն մարմնաւոր սիրոյ զԱստուած ընդ մարդկան փոխանակիցեմք:

8. «Իսկ արդ յերկուս և յերիս կռիւս Տէր ինքնին մեծաւ զօրութեամբ օգնեաց մեզ, որպէս զի զանուն քաջութեան ժառանգեցաք, և զզօրսն արքունի չարաչար հարաք, և զմոզսն անողորմ սատակեցաք, և զաղծութիւն կռապաշտութեանն ի տեղեաց տեղեաց սրբեցաք, զսնորէն հրաման թաղաւորին եղծաք ապականեցաք, զխռովութիւն ծովուն ցածուցաք, լեռնացեալ ալիքն դաշտացան, բարձրադէզ փրփուրն սպառեցաւ, դազանացեալ

1. Վարդան արդէն ստրատելատ և տպարապետ էր. բայց անիշխանութեան ատեն այդ պաշտօնի կարեւորութիւն մը չունէր եթէ նախարար և զօրք վերջստին չհաստատէին զայն: Մօտակայ

Վտանգին առջև անձնասիրութիւնք և սնտի զգացմունք մէկդի ձգուելով կարողացան անձն ընտրուել եր առաջնորդ և զօրագլուխ:

սրտմտութիւնն դադարեաց: Որ ի վերայ ամպոց որոտայր, նկուն եղեալ՝ քան զսովորական բնութիւնն ի վայր դառւ ընդ մեզ խօսելով: Որ բանիւ հրամանաւ կամէր կատարել զչարութիւնն իւր ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ, արդ աղեղամբ և նիզակաւ և սրով կռուի: Որ իբրեւ զհանդերձ կարծէր ունել մեզ զբրիստոնէութիւնն, արդ իբրեւ զգոյն ի մարմնոյ՝ չկարէ չըջել, թերեւ և ոչ այլ կարասցէ մինչև ի կատարած: Քանզի հիմունք սորա հաստատութեամբ եղեալ են ի վերայ վիմին անշարժութեան, ոչ ի վերայ երկրի, այլ ի վեր յերկինս, ուր ոչ անձրեք իջանեն և ոչ հովմբ չնչեն և ոչ հեղեղս յարուցանեն: Եւ մեք թէպէտ և մարմնով յերկրի եմք, այլ հաւատովք յերկինս եմք շինեալ. ուր ոչ ոք կարէ հասանել յանձեռագործ շինուածն Քրիստոսի՝:

Գ. «Հաստատուն կացէք յանշուշտ զօրագլուխն մեր, որ ոչ երբեք մոռացի զգործս նահատակութեան ձերոյ: Ո՛վ քաջք, մեզ այս մեծապէս է՝ զոր կատարեաց Աստուած ի ձեռն մերոյ բնութեանս. յորում և զօրութիւնն Աստուծոյ մեծապէս երևի: Զի եթէ զայլս կոտորելով ի վերայ աստուածային օրինացն՝ պարծանս անձանց ժառանգեցաք, և զքաջ անուն ազգատոհմին մերոյ թողաք եկեղեցւոյ, և վարձուց ակնկալութիւն ի Տեառնէ է, որ պահի իւրաքանչիւր ումեք ի մէնջ ըստ սրտին յօժարութեան և ըստ գործոց առաջարկութեան, որչափ ևս առաւել եթէ մեք մեռանիցիմք ի վերայ մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որում և երկնաւորքն են ցանկացեալ, եթէ գոյր հնար: Եւ զի այս պարզեք ոչ ամենեցուն է անկ, այլ որում պատրաստի ի բարերար Տեառնէն, և մեզ այս ոչ եթէ յարգար գործոց ինչ պատահեաց, այլ յաննախանձ պարզեալութեն. որպէս և ասէ իսկ ի սուրբ կոտկարանին. Ուր

1. Եղիշէ մասնաւոր բերմունք մի ունի իւր միտքը ետեւ ետեւ երեք և աւելի ձևով կամ նմանութեամբ բացատրելու, որուն չորս հինգ օրինակ ունիմք միայն այս հատածիս մէջ. հեղինակին երեւակայութեան տարութեան և բեղմնասրութեան ապացոյց՝ Վարդա-

նայ բերանը գրուած ճառը շատ ճարտասանական է և գեղեցիկ. և թէպէտ Եղիշէի շարագրութիւնն ըլլալուն տալիս չկայ, բայց և այնպէս անոր գրականութիւնը իմաստներն իրապէս բացատրուած ըլլալու են ի Ապարապետէն:

առաւել եղեն մեղքն, անդէն առաւելան շնորհքն Աստուծոյ :

10. « Եւ մեղ կարի քաջ ի գէպ ելանէ հրամանս պատասխանայս այսորիկ, որպէս և առաւելապէս երեւցաք մարդկան ամբարշտեալք, կրկին առաւելապէս երևեցուք արդարացեալք մարդկան և հրեշտակաց և հօրն ասենեցուն: Զի որ օր լուան ապաքէն զմէնձ մարդիկ ի գործ ամբարշտութեանն, արտասուա բազում հեղան ի սուրբ եկեղեցւոյն, և ևս բազմազոյն ի մէջ սիրելեացն սերոց: Նա և ընկերք մեր սրով սրտմտեալ սղառնային մեղ, և մահ դառնութեան ի վերայ հասուցանել կամէին, և ծառայքն մեր սարտուցեալ՝ փախչէին ի մէնջ: Եւ հեռաւորաց, որոց լուեալ էր զանուն քրիստոնէութեան մերոյ, քանզի ոչ էին տեղեակ խորհրդոյն մերոց, ողբս ի բերան: առեալ անդադար աշխարէին զմեզ, և անդիտութեամբ հայհոյութիւնս բազումս խօսէին զմէնջ: Եւ որ մեծն քան զամենայն ասացից. ոչ միայն մարդիկ յերկրի, այլ և հրեշտակք յերկինս զերեսս իւրեանց դարձուցին ի մէնջ, զի մի ախուր գիմօք հայեացին ի սեղ :

11. « Եւ ահա եկն եհաս ժամանակ, զի զամենայն զկեղտ անուան ի մէնջ ի բաց բարձցուք: Յայնժամ իրրե զթախծեալ սղաւոր՝ յոգի և մարմին էաք տրտմեալք, այսօր զուարթացեալ և զգաստացեալք յերկոսեանս առ հասարակ եմք լրջացեալք. քանզի և զՏէրն բարերար ընդ սեղ տեսանեմք յառաջնորդութիւն. չէ մեր մարդ զօրավար, այլ զօրադլուխն ամենայն մարտիրոսաց: Երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշանակ. զթերահաւատութիւն մեք ի մէնջ փազ մերժեցաք, ընդ նմին և երկիւղն փախիցէ ի մոտաց և ի խորհրդոց մերոց »:

12. Զայս ամենայն առաքինի զօրավարն խօսեցաւ ընդ ամենայն բազմութեանն. դարձեալ և զմի մի ի նոցանէ քաջալերէր ի ծածուկ և սրտապնդէր, և զամենայն պակասութիւն աղքատութեան ընդ: Որոյ ոչ ինչ գոյր զօրականին, յանձնէ և յընկերաց մատուցանէր. որոյ զէն

1. Տես Յ. Գ. 9. Սարս ۵ سر բազանտ և յորմէ սարսի՝ ցրտութիւն. սարսոյս՝ ցրտագոյն. սարսոսմ՝ ցրտագին:

չէր, զէն պատրաստէր. և որում՝ հանդերձ պիտոյ էր, հանդերձ զգեցուցանէր, և որում՝ երիւար՝ երիւար տայր: Եւ առատ ոռճկօք՝ ուրախ առնէր զամենեւեան, և զուարթագին զինքն ցուցանէր ամենեցուն: Եւ ըստ պատերազմական կարգին զքաջ արանց զխշատակարանս հանապազ երկրորդէր առաջի նոցա. զի և ինքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կտակարանաց: Զոր և ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն մակարայեցւոյ ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն. և յորդառատ բանիւր զերս իրացն իմացուցանէր նոցա, որպէս մարտուցեալ կռուեցան ի վերայ աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին Անտիոքացւոյ²: Զի թէպէտ և ի նմին կատարեցան մահուամբ, սակայն անուն քաջութեան և կաց մինչև ցայսօր ժամանակի, ոչ միայն յերկրի, այլ և անմուսայ յերկինս: Եւ և զայն յուշ առնէր զօրակաւնին, որպէս ազգատոհմն Մատաթեայ քակտեալ բաժանեցան ի միութենէ նորա, դարձան ի հրաման թագաւորին, շինեցին մեհեանս, մատուցին զոհո պղծութեան, խտորեցան յԱստուծոյ, և ընկալան զպատիժս պատուհասի մահուան ի սուրբ միաբանելոյն: Իսկ Մատաթի և որք ընդ նմայն էին՝ ոչ ինչ լքեալ թուլացան, այլ ևս առաւելապէս պնդեցան, և ձեռնամուխ եղին ի դործ պատերազմին բազում ժամանակս: Զայս ասէր, և անդէն ի դաշտին զտեղի առեալ՝ զզօրան զեռեղէր, և յամենայն կողմանց տակաւ զայրուձին կաշմէր³:

13. Իսկ յետ բազում աւուրց⁴ զօրագլուխն Պարսից խաղտոյր զայր ամենայն հեթանոսական բազմութեամբն,

1. Խոճիկ՝ ոչ թռչակ, դրամ, այլ օրական պարէն, ուտելիք. տճկ. թայյիւնտր. պարսկերէն լոգի ۵۰۰۰ լոգ՝ է օր:

2. Այլ ընթերցուած Անտիոքոսի. երկուքն ալ ուղիղ են. վասն զի Անտիոք մայրաքաղաք էր Սելեւկիացոց իշխանութեան. և Անտիոքոս Եպիփան թագաւորէր յաւուրս Մատաթեայ (167 նախ քան զՔրիստոս). Եպիփանի յաջորդեց Անտիոքոս Իւպատոր, որոյ ժամանակն է Յուդա Մակարէ:

3. Այրուձին ամբողջապէս կազմելու ատեն չէր ունեցած վարդան և հետեակ զօրաց պէս ալ դիւրին չէր. մանաւանդ զի սպառազէն էր:

4. Ըստ Փարսկեցւոյ վարդանայ բանակը Պարսից բանակէն վերջն հասաւ. զնոսա անպատրաստ ու ցրուած գտաւ. ուր կրնար նոցա մեծ ֆեռս հասուցանել եթէ անմիջապէս յարձակէր վրանին. թէոգոսիոյ տպ՝ «իսկ յետ ոչ բազում աւուրց»:

և եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Հէր և ի Զա-
րաւանդ գաւառ¹։ Եւ անդէն ի գաւառին զտեղի առեալ
նորա, բանակ բոլորէր, փոս հասանէր, պատնէշ կանգ-
նէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր իրրեւ զքաղաք
ամենայն պատրաստութեամբ²։ Պունդ բազում հասանէր

1. Նիսաւաւուրտ ի Հէր և ի Զա-
րաւանդ հասնելէն ետքը առ ինքն կոչեց
գնիդակեկեցս Վասակայ, որը յաջէ Վար-
դանայ Սեւեակայ լեռնային նահանգը փա-
խած էին. փասն զի Վարդան բռնացեալ
ունէր զթագաւորանիստ տեղիսն միա-
բանութեամբ նախարարացն, որ ոչ քա-
կեցան ի սուրբ ուխտէն. (Տես Յ. Ա.
2. Գ. 2. 4)։ Պարսկական բանակը ուղ-
ղակի Պարսկաստանէ կու գար, որովհե-
տեւ Միհրնեսէն թիկնապահս միայն բե-
րած ըլլալու էր իւր հետը ի փայտա-
կարան, ու յետոյ միտանդ տարած։ Հէր՝
է այժմեան Խոյ. և Զարաւանդ՝ արդի
Սաղմաստ (Տեղագիր 104, 106)։

2. Ահաւասիկ ամենապիտանի տեղե-
կութիւններ, որք կը ցուցանեն թէ Ա-
ղիշէ որքան ընտանեցած էր բանակաց
զորոցը։ Ասկէ կ'իմանամք թէ պարսկա-
կան զորքը, ինչպէս Հոռոմայեցոցը, երբ
ազանել պէտք ըլլար, անմիջապէս բա-
նակատեղի մը կ'ընտրէր, որոյ բոլոր-
տիքը փոս կը բանար, պատնէշ կը կան-
գնէր, այս է փոսէն ելած հողով կամ
քարերով բլուր կը շինէր փոսին ներքին
եզերքը. և զայս ալ բաւական չհամա-
բելով այդ բլրաձև հողակոյտին վրայ
շերտեր կամ ցիցեր կը զարնէր, և ինչ-
պէս կ'ըսէ մեր պատմիչը « ամրացուցա-
նէր իրրեւ զքաղաք ամենայն պատրաս-
տութեամբ »։ — Օտար աղբիւրներէ ալ
գիտեմք որ Սասանեանք Հոռոմէական
բանակաց նախկին կազմակերպութիւնը
մտուցեր էին Պարսից մէջ։ Վեգեստիոս
ոպագմզէտ մատենագիր Հոռոմայեցի ի
փեջ՝ կոչս չորրորդ դարու, կը զանգատի
որ Հոռոմայեցիք ի բազմաց հետէ թո-
ղուցած են բանակատեղեաց բոլորտիքը

փոս փորելու և ցից տնկելու սովորու-
թիւնը։ « Եթէ այս զգուշութիւնները
երեսէ ձգած չըլլայինք, ասէ, թշնամիք
չէին համարձակեր ոտնհար լինել մեզ ի
տուէ և ի գիշերի. ինչպէս որ եղաւ։
Պարսիկք նախկին Հոռոմայեցոց օրի-
նակէն օգուտ քաղելով, իրենց բանա-
կատեղին խրամաւ կը փակէին, և օրով-
հետեւ իրենց երկրին հողը աւազուտ է
չանդանար, խրամէն ելած աւազը կը
լեցնեն խոշոր պարկերու մէջ, զոր հե-
տեւին ունին միշտ այս նպատակիս
համար, և իրարու վրայ զիջելով պատ-
նէշ կը ձևացնեն »։ Գիրք Գ. գլ. 10։

Այլուր ասէ. « պատերազմի ժամանակ
լաւ ամրացեալ բանակատեղիէ աւելի
հարկաւոր բան չկայ. քաղաք իմն է որ
զօրականը ամենուրեք կը շինէ իրեան »։
Գիրք Ա. 21։

« Բանակ բոլորէր »։ — Բանակատե-
ղիոյն ձևը կրնար կիտարոլոր՝ ձուսձեւ՝
քառակուսի կամ եռանկիւնի ըլլալ, ըստ
պատշաճութեան վայրիցն։ (Նոյն Գիրք
Ա. գլ. 23, և ծանոթ. Նիդարի Հաւա-
քածոյն 1. ատին Մատենագրաց)։

Ստորեւ կը գնենք Հոռոմայեցի զօրա-
կանին նկարագիրը, որ համաձայն է
Եղիշէի պարսկական բանակին վրայ
տուած տեղեկութեանց։

« Հոռոմայեցի զինուորը միշտ ծան-
րաբեռն կ'երթար. հետը կը կրէր ամե-
նայն տեսակ զէնք, բանակելու համար
պէտք եղած կահք և կազմանք, պաշար,
մինչև անգամ շերտեր՝ պատնիշաց ամ-
բութեան համար։ Ամեն երկկոյ, ազանե-
լու տեղերնին՝ կանոնաւոր բանակատեղի
մը կը կազմէին, և սովոր էին միշտ
ամրացնել զայն, սովորութիւն մը որ

ի զօրաց նորա, աստատակաւ արշաւէր, յաւարի առնուլ կամէր զգաւառս բազումն:

14. Չայն իրրի լուան զօրքն Հայոց, սեպուհ մի յազգէն Սմասունեաց՝ Սումանձար անուն, ընտրեցին յամենայն զօրականէն լի իմաստութեամբ և քաջութեամբ: Եւ ընդ առաջ նորա հազարօք երկու՝, հար սատակեաց զբազմութիւն գնդին, և զմնացեալսն ի նոցանէ անդրէն փախտական ի բանակն արկանէր: Եւ ինքն ողջանդամ՝ այսրէն գառնայր, և լինէր տօն ուրախութեան սեծ յաւուրն յայնմիկ զօրացն Հայոց:

15. Դարձեալ միւսանդամ՝ ուրացեալն վասակ անգրէն ի հնարս հայթայթանաց մտանէր ըստ առաջին կեղծաւորութեան իւրոյ. չրջեցաւ ի ձեռն սուա երկցանցն՝ զոր յառաջագոյն ասացաք, նորօք հրամանաւ արքունի ի պատգամաւորութիւն խօսէր, և երգմամբ հաստատէր զքրիստոնէութիւնն անգրէն ունել: Եւ զայս արարեալ զբազում՝ աւուրս՝ ոչ կարաց զմիաբանութիւնն քակտել, մանաւանդ զսուրբ ուխտ եկեղեցւոյն, որ ոչ էր հեռացեալ ի զօրականէն: Որպէս երանելի երէցն Դեռնդ հրաման առեալ ի սուրբ ընկերայն ի մեծէն Յովսէփայ և յամենայն մեծամեծացն, ի քահանայիցն և

անծանօթ էր Հելլենաց: Եթէ գիշեր մը միայն կենալ հարկ ըլլար, և յանկարծահաս թշնամիէ չկասկածելու չափ ալ հեռի գտնուէին, օրուան վերջը առաջին գործերնին էր բանակի չորս կողմը փոս բանալ, որոյ երեք մեզր լայնութիւն և երկու մեզրէ աւելի խորութիւն կու տային, և յետոյ խրամին ներքնակողմը ըլլաձև գիղուած հողերը կ'ամրացնէին շերտիւք, որ իւրաքանչիւր զինուորին զինուոց և կազմածոց մասն համարեալ էր: Յըստ տաժանելի՝ կեանք. և չկայ ազգ մը որ նոցա հաւասար զինուորական աշխատութիւններ և գործեր կատարած ըլլայ:» Michel Chevalier. Economie politique. հատ. Բ. 188. Տես և Կիպպըն հատ. Ս. 19:

1. Պէտք է կարգաւ երկու հազար հե-

ծելովք, որովհետեւ հետեակ զօրքը յարմար չէր գործոյն, ինչպէս որ ալ Փարպեցին կը զկայէ. Թէպէտ Ասանձարի 300 հեծեալ միայն տրուեցաւ կ'ըսէ, որ մեզի յոյժ սակաւ կ'երևի. Տես Յ. Լ. 4. ծանօթ. 1: Սեպուհ կը կոչուէր նախարարին կամ տանուտեառն որդիքը և եղբայրքը: Չգիտեմք թէ ինչ օրինօք կը բաժնուէր նախարարին ստացուածքը իւր ժառանգաց մէջ: Այսչափս յայտ է թէ տանուտէրը իւր գաւառին բարձրագոյն իշխան և գատաւոր և զինուորական հրամանատարն էր, տանուտիրութիւնը յանդրանկէ յանդրանիկ կ'անցնէր. բայց սեպուհք ալ կը մասնակցէին խորհրդոց, ունէին իրենց յատուկ սեպահախն իրաւունքը և ստացուածքը, բայց ոչ վարչական զօրութիւն:

ի զօրագլխացն, երաց զերբան իւր և ասէ բարձր բարբառով առաջի հրեշտակացն:

16. « Յիշեցէք ամենեքեան զհարսն զառաջինս, որ յառաջ քան զծագումն որդւոյն Աստուծոյ յիւրաքանչիւր ժամանակս: Քանզի իբրև մերժեաց և ընկէց զմեզ չարն յաստուածային տեղոյն, գտաք մեք անկեալք ընդ անողորմ գատաստանօք ըստ մեզացն յանցաւորութեան, որ ի կանն ազատութեան մերոյ դորժեցաք զանարժանս, և զարարչական զօրութիւնն չարժեցաք ի վերայ մեր ի ցատումն բարկութեան, և զսղարմած գատաւորն յուզեցաք վրէժ տռնուլ անաչառութեամբ յարարածոցս. մինչև հրաման տուեալ երկնային ծովուն հեղուլ ի վերայ ցամաքիս, և հատաատուն յատակք երկրիս ծակտեալ՝ ընդդէմ զհակառակն դորժեցին: Վերինք և ներքինք եղեն մեզ դորժիք տանջանաց՝ առանց բարեխօսի վրէժ տռնուլ յանցանաց մերոց:

17. « Ապաքէն արդարն Նոյ միայն գտաւ կատարեալ յազգի մարդկութեանս, որ ցածոյց զարտմութիւն բարկութեան տերունեան ցամամեն, և եղև սկիզբն առաջարկութեան առ ածումն բազմութեան մարդկային ազգիս: Դարձեալ և Աբրահամ ի փորձութեանն իւրում գտաւ առաքինի, և զընկալեալ պարզեան յԱստուծոյ՝ ինքեան ձեռք փոխ անգրէն նմին մատուցանէր, վասն այսորիկ և յառակա ընկալաւ զնա Աստուած. զի ի նմա տպաւորեալ տեսանէր զաներևոյթ գարուստ որդւոյն Աստուծոյ, և զրմբանումն անրմբանելոյն և զզենումն անմահին, որ իւրով մահուամբն խափանեաց զիշխանութիւն մահու: Եւ եթէ մահուամբ մահ մեռանի, մի երկիցուք մահակից լինել Քրիստոսի. զի ընդ որում մեք մեռանիմք, ընդ նմին և կենդանանամք:

18. « Յիշեցէք, առաքինիք, զմեծն Մովսէս, որ մինչև հասեալ էր յարութեան հասակն՝ խորհուրդ սուրբ նահատակութեանն ի տիս տղայութեանն երեւէր նմա, և տուն թագաւորին եգիպտացւոյ ի ծառայութիւն մտանէր նմա, և աղամայ գայեկութեամբ սնուցանէր զնա, և ի ժամ՝ փրկելոյ զժողովուրդն ի նեղութենէն, միջնորդ եղև երկնի և երկրի, միանգամայն և աստուած անուանեցաւ ի վերայ եգիպտացւոյն: Քանզի ուր գտաւ սուրբ խոր-

հուրդն զօրացեալ, անձամբ իւրով վրէժ առնոյր յեղիպտացւոյն, իսկ ուր աստուածային յայտնութիւնն ի վերայ նորա լինէր՝ ի ձեռն դաւաղանին դործէր զմեծամեծ սքանչելիսն: Եւ վասն սուրբ նախանձուն զոր ունէր՝ եհար զեղիպտացին և ընդաւազեաց, վասն որոյ զմեծ անուն դնէր նմա, և առաջնորդ ժողովրդեանն զնա կացուցանէր: Եւ բազում այն է, որ հեղմամբ արեամբն արդարացաւ, և անուանեցաւ մեծ քան զամենայն մարգարէս, ոչ միայն զարտաքին թշնամիան կոտորելով, այլ զազգատահման, որ փոխանակեցին զԱստուած ընդ որթուն յանապատին:

19. « Եւ եթէ նա ի հեռուստ այնպիսի վրէժ խնդրէր զաղտեան որդւոյն Աստուծոյ, մեք որ ականատեալ եղաք, և մեծամեծ վայելեցաք յերկնաւոր պարգևն շնորհաց նորա՝ ևս առաւել պարտիմք վրէժխնդիր լինել մատակայ ճշմարտութեանս: Որ եղ մահաւամբ զանձն իւր ի վերայ մեզաց մերոց և արդարացոյց զմեզ յանհնարին դատապարտութենէն, դիցուք և մեք զանձինս մեր մահաւամբ ի վերայ անմահ զօրութեանն, զի մի նուազք քան ըզվրէժխնդիրսն դռանիցիմք:

20. « Յիւեցէք զմեծ քահանայն փենեհէզ¹, որ սպանմամբ երարձ զպղծութիւնն ի ժամ պատերազմին, և յազգէ յազգ երգմամբ հատատեաց զքահանայութիւնն: Մի մուանայք և զսուրբ մարգարէն զԵղիսա, որ ոչ կարէր հանդարտել հայել ի կռապաշտութիւնն Աբարու, և արդար նախանձուն իւրոյ զութ հարիւրսն ինքեան ձեռօք սատակեաց, և զերկուս յիսունսն անշէջ հրոյն մատուցանէր լուցկիս, և զաստուածային վրէժն խնդրելով անըմբռնելի և ահագին կառօքն յերկրէ ի յերկինս վերացաւ: Դուք՝ ևս մասին մեծի վիճակի հասեալ էք, զի ոչ ևս կառք սուսքին ձեզ ի վերացումն, այլ ինքնին Տէրն կառաց և երկարաց հզօր զօրութեամբ և սրբովք հրեշտակօք ընդ առաջ եկեալ՝ ձեզ իւրաքանչիւր թէս բուսուցանէ, զի նորա ուղեկիցք լինիցիմք և նմին քաղաքակիցք:

21. « Եւ այլ զի՞նչ ևս երկրորդեցից առաջի ձերոյ քաջ նահատակութեանդ, զի քան զիս տեղեկագոյնք և

1. Թիւք Ինչ:

Հմուտք էք սուրբ կտակարանացն : Դաւիթ ի մանկութեան ժամանակին քարիւ կործանեաց զմեծ բլուրն մանդէն, և ոչ ինչ զանդիտեաց յահագին սրոյ հակային. ցրբութեաց զգունդս այլազգեացն, և տպրեցոյց զղօրսն ի մահուանէ, և զժողովուրդն ի գերութենէ. եղև անդրանիկ թագաւորաց Խորայելի, և անուանեցաւ հայր որդւոյն Աստուծոյ : Եւ անուանեցաւ առ ի պէտս ժամանակին, և դուք ճշմարտիւ ծնեալք ի սուրբ Հոգւոյն որդիք էք Աստուծոյ և ժառանգակիցք Քրիստոսի : Մի սքզձեր բաժինն ի ձէն՞ Հատանիցէ, և զձեզ օտարախորթ արարեալ՝ տարարածին հանիցէ :

22. « Յիշեցէք զամենայն զօրավարսն Խորայելի զառաջինան, զՅեշոփ, զԳեդէոֆ, զՅեփիթային և զայլսն ամենայն. սքբ ճշմարտ հաւատովք էին, հարին կոտորեցին զղօրսն հեթանոսաց, և սքբեցին զերկիրն ի պիղծ կռապաշտութենէն : Եւ վասն հաստատուն արդարագործութեանն, որ ոչ ինչ երկմտեցին ի խորհուրդս իւրեանց, արեգակն և լուսին առանց ականջաց լուան և կատարեցին զբան հրամանի նոցա. ծով և գետք ճանապարհ գործեցին առաջի նոցա ըստ ոչ սովորութեան. և բարձրացեալ պարիսպք քաղաքին ձայնիւ լոկով անկեալ կործանեցան : Եւ այլքն ամենայն՝ որ ըստ հաւատոց քաջութիւնս կատարեցին ի դարս իւրաքանչիւր, զովեցան ի մարդկանէ և արդարացան յԱստուծոյ :

23. « Ապաքէն նոյն Տէր է որ ի սկզբանէ մինչև ցայսօր և առ յապա, և յաւիտենից յաւիտեանս, և անդրքան զամենայն յաւիտեանս : Ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ. ոչ մանկանայ, զի ոչ ծերանայ. ոչ փոխի անյեղյեղուկ բնութիւնն Աստուծոյ. որպէս և ինքն իսկ ասէ բերանով սուրբ մարգարէիցն. Ես եմ, ես եմ, ի սկզբանէ նոյն մինչև յաւիտեանս. ոչ տամ զփառս իմ՝ այլում, և ոչ զքաջութիւնս իմ՝ գրօշերոց :

24. « Զայս գիտելով, եղբարք, մի թուութեամբ լքանիցիմք, այլ պնդութեամբ սրաիւ և հաստատուն հաւատովք կամակարութեամբ յարձակեցուք ի վերայ թշնամեացն, որ յարուցեալ գան ի վերայ մեր : Մեր յոյսն մեզ կրկին երևի. եթէ մեռանիմք՝ կեամք, և եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան : Յիշեցուք

զրանն Առաքելոյ, որ ասէ, թէ փոխանակ ուրախութեան՝ որ նմա տալի կայր, յանձն էառ զհամբերութիւն մահոյ, և մահու խաչի. փասն այսորիկ և Աստուած զնա տառել բարձրացոյց, և ետ նմա անուն՝ որ ի վեր է քան զամենայն անուն. զի յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ծունր կրկնեացի երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանդարամեականաց¹:

25. « Եւ քանզի որ ճշմարտութեամբ միացեալ է ընդ որդւոյն Աստուծոյ, հոգւոյն աչօք տեսանէ զաներկոյթ յատակ լոյսն ճառագայթից իմանալի արեգականն, որ յամենայն ժամ և յամենայն օր զեր ի վերոյ ծագեալ երևի ամենեցուն, և սրբատեսիլ և սրբահայեացոյ անպլտոր յատակութեամբ ձգտեցուցանէ զհայեցուածոյ, և թափանցանց եղեալ ընդ երկինս՝ յանմատոյց տեսիլն մերձեցուցանէ, և կորովութեամբ կշռէ զերկրպագութիւն զերից հատուածոցն միաւոր զօրութեանն: Եւ արդ որ ընդ Աստուծոյ աստիճանսն ոտնփոխ եղեալ իցէն, և բարձրութեամբ յարբունին հասեալ, և զամենայն մեծութիւն բովանդակ տեսեալ, նա միայն է որ ժառանգէ զանանց ուրախութիւնն և զանտրամական մխիթարութիւնն:

26. « Մի, տեսաք իմ պատուականք, յետ այսչափ ի բարձունս վերանալոյ, այսրէն յերկիր անկեալ թաւալիցիմք, այլ տեղի առեալ անդրէն ի բարձրութեանն հաստատեցուք: Թէպէտ և հայեացուք ի ստորին կողմ՝ երկրիս, տեսանեմք զսա լի ամենայն ապականութեամբ և անսուրբ պղծութեամբ: Քանզի զինչ աղէտք տարակուսի են, որ ոչ գործին յերկրայինս ախտաբերս. թշուառութիւնք աղքատաց և անթիւ չարչարանք նոցուն, աղցաւոր ծանրութիւնք հարկահանաց², զգուանք և կռիւանք ի բռնաւոր ընկերակցաց, քաղց և ծարաւ ըստ կարօտութեան բնութեանս: Սառնամանիք ձմերայնոյ և խորշակք ամառայնոյ³, հիւանդութիւնք տարաժամք և ախտք մա-

1. Թուղթ Պաղտսի առ Փիլիպպեցիս Գլ. Ի:

2. Գեոնդ որ անշուշտ շատ մը շինականաց կ'ուղղէր խօսքը, շէր կրնար աւելի յարմար բան մը յիշեցնել նոցա քան ի հարկահանաց կրած նեղութիւններն:

3. Ճշգրիտ նկարագիր Հայաստանի կլիմային. թէպէտ Մեծ և Փոքր Հայք Սյանիոյ լայնութեան աստիճանաց ներքե կը գտանին, բայց ջերմութիւնը տեղէ տեղ այնքան կը տարբերի որ, կարծես թէ Սառուցեալ և Արեւցած գոտ-

հարերը հանապազ տանջեն զմարդիկ. երկիւղ արտաքնոյց և արհաւիրք ի ներքնոյ անդադար ի վերայ հասանեն. ցանկան մահու յառաջ քան զժամանակն, և ոչ գտանեն. և բաղումք են՝ որ փորեն և խնդրեն, և խնդալից լինին յորժամ գտանեն: Իսկ որ թուին մեզ, եթէ յաջողեալք են ի մեծութեան և փափկանան ուրախութեամբք ի պակասելի կեանս, մեծամտեալ հպարտանան յանցաւոր մատնս աշխարհիս, նոքա են՝ որ կուրացեալ են ի ճշմարիտ կենացն: Իսկ արդ զի՞նչ այն չարիք իցեն՝ որ ի նոսա ոչ գործիցին. ընդ մեծութիւնն խառնեալ է յափշտակութիւն ընչից աղքատաց, ընդ սուրբ ամուսնութիւնն՝ գէճ պղծութիւն: Յորս վայելեն ընտրութեամբ, նոցուն երկրբարադութիւն իբրեւ Աստուծոյ մատուցանեն, մարտեալք ի ճշմարիտ կենացն:

27. « Ո՛չ ահա աշխարհս ամենայն արարչին բոլորեցուն է գոյացութիւն. և զոր նոքայն պաշտեն և պատուեն՝ ապաքէն ի ամին նիւթոյ է մասն. իսկ արդ մատուցեն մասանց կան ի ծառայութիւն: Զի եթէ մի մասն աշխարհիս ապականացու է, հարկ է թէ և ամենայն մատուցեն ընդ նմին ապականին: Նա և ի մասանց անտի՝ պարտ է թէ և ընտրութիւնք երեւցին. իսկ արդ որ լաւ է՝ յայտնի է ամենեցուն, և որ գիտէն իմանալ՝ նա է ըն-

ւոյն մէջտեղը գտնուած պլեկայլ աստիճանաց կլիմայները միանգամայն կը պարունակեն, և աւելի զարմանալին է, որ այդ հակառակ կլիմայներն շատ անգամ ի միում վայրի կը տեսնուին: Այսպէս՝ ի Կեսարիա որ հիւսիսային 38° 42' աստիճանին տակ է և ծովու երեսէն 1,195 մեղր բարձր. ձմեռը Ամսդէրտամի չափ ցուրտ և ամառը Թուլուզի հաւասար տաք է: Յերգրում ձմեռը Մոսքուայի և Սուրբ Բերնարդոսի չափ ցուրտ, զարունը Համպուրկի նման, իսկ ամառը Բրակայի ամառան չափ տաք է: Երկվանայ ձմեռը Բեզըսպորկինին հաւասար սաստիկ է (Չերմաշափը երբեմն զրոյէն 30 աստիճան վար կ'իջնայ), իսկ ամառը չուքի մէջ

մինչ 45 և յարեւ 50 աստիճան կը բաձրանայ: Որովոյ ձմեռները (37° 30') ընդհանրապէս Բիկայիններուն (58°, 23') չափ ցուրտ են մինչդեռ ամառը Նիսի և Լիսպոնայի չափ տաք է: Աւելորդ կը համարինք ասել որ ամառուան և ձմեռան մէջ ջերմութեան այդ հակադին տարբերութիւններդ ամէն տեղ նոյնքան մեծ չեն. բայց մեր յառաջ բերած շորս օրինակները քիչ շատ զազափար մը կրնար տալ փոքր Ասիոյ և Հայաստանի կլիմային. այսու ամենայնիւ գրից բարձրութեան և անխոնաւ օդոց պատճառաւ. բնակիչք առ հասարակ քաջառողջ են և յաղթանդամք. (Տես Պ. Չիհաւէֆի փոքր Ասիան և Une page sur l'Orient:

տիր ի մատանցն: Ապա թէ այդ այգալէս է, քան զամենայն սաշտամունս հեթանոսաց, որում երկիր պագանեն, երկրպագութն են առաւելեալք քան զանբան տարերան, որոց չարաչար կան ի ծառայութեան. և զէն Աստուած՝ որ ի մարդ կերպարանեցաւ՝ չպաշտեն, այլ արարածոց տանին երկրպագութիւն. որոց մեզաց չիք քառութիւն յարդար տունին:

28. «Ո՛ն անդր ի բաց թողցուք զխաւարային խորհուրդս մուրերոցն, եղկելիս և ողորմելիս քան զամենայն մարդիկ զնոսա համարեսցուք. մանաւանդ զի կամօք են կուրացեալք և ոչ ի հարկէ, և ոչ երբէք գտցեն զճանապարհն ճշմարտութեան: Այլ մեր բացահայեաց նշօք տեսեալ զլոյսն երկնաւոր, մի պատահեցէ մեզ խաւարն արտաբին: Զի ոչք էին ի խաւարի, եկն առ նոսա լոյսն ճշմարիտ, կուրացեալք վրիպեցան ի կենացն. իսկ ոչք ընկարայք՝ հաւատովք՝ որդիք էք և ոչ օտարախորթք, սիրելիք և ոչ թշնամիք, բաժանորդք և ժառանգորդք վերին իմանալի քաղաքին:

29. «Անդ է առաջնորդ փրկութեան մերոյ. աստ քաջութեամբ նահատակեցաւ, և զնոյն ուսոյց ամենայն նիզակակից գործակցաց իւրոց առաքելոց, յորմէ և դուք էք այսօր կրկին երևեալք, օրհնեալք հաւատովք ընդդէմ աներեղթ թշնամոյն, պատենազէն զրահիւք դէմ ընդդէմ ընկերակից սատանայական գործոյն: Եւ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, զերկոսեան կողմանսն ի պարտութիւն մատնէք, որպէս և Տէրն ինքնին արար. աշխարհի թուեցաւ թէ մեռաւ, այլ նա յայնժամ տարաւ զկատարեալ նահատակ առաքինութիւնն. զախոյեանն ընկէց, զպատերազմն հհար, զթշնամիսն ցրուեաց, զաւարն ժողովեաց, զգերին դարձոյց, զպարգևսն բաշխեաց ամենայն սիրելեաց իւրոց ի ձեռն իւրաքանչիւր առաքինութեանց:

30. «Պիտէք դուք ամենեքեան, յառաջ ժամանակաւ հասեալ ձեր ի գործ պատերազմի, թէպէտ և էր ձեր սովորութիւն՝ քահանայից հանապազորդել ի մէջ բանակիւ, ի ժամ ճակատուցն յանձնեալ ձեզ ի նոյցանէ ազօթիւք՝ յամուր տեղւոյ՝ ուրեք թողուիք զնոսա. իսկ այսօր եպիսկոպոսք և երիցունք և սարկաւազունք, սաղմոսեր-

դողք եւ գրակարգացք իւրաքանչիւր կարգեալ կանոնաւ՝ իրր վառեալք զինու եւ պատրաստեալք ի պատերազմ՝ կամ ընդ ձեզ յարձակել հարկանել զթշնամիսն ճշմարտութեան։ Եւ եթէ մեռանել եւ հասանէ ի նոցանէ, սակայն եւ յայնմանէ ոչ են զանդիտելոց . քանզի լուսադոյն զմեռանելն կամ ընդ քան զմեռուցանելն։ Որպէս զի կրկին աչս ստացեալ ունիցին. հաւատոց աչօք զքարկոծանս մարդարէիցն տեսանեն, եւ մարմնոյ աչօք զքաջութիւն ձերոյ նահատակութեանդ։ Մանաւանդ թէ ի ձեզ զերկոսեան խկ տեսանեմք. քանզի եւ դուք խկ տեսանէք զչարչարանս սուրբ առաքելոցն եւ զսպանմունս զամենայն սուրբ մարտիրոսացն, որոց մահաւամբն հաստատեցաւ սուրբ եկեղեցի, եւ հեղումն արեան իւրեանց եղև ի պարծանս վերնոցն եւ ներքնոցն։ Սրգ մինչև ի գալուստն երկրորդ՝ նոյն նահատակութիւն կատարի չարչարանօք՝ »։

31. Յայս վայր խօսեցաւ ի գիշերին յայնմիկ սուրբ երէցն Ղևանդ, եւ վառատրեղով կատարեաց զամէնն առնելով։ Եւ սեղան ուղղեալ՝ զամենասուրբ խորհուրդն կատարեցին. ուղղեցին եւ աւագան, եւ եթէ գոյր ոք երախայ ի բազմութեան զօրուն՝ զգիշերն ամենայն մկրտեցին. եւ ընդ առաւօտս սուրբ օրինացն հաղորդեցան, եւ այնպէս լուսադեատ եղեն՝ որպէս ի տերունեան մեծի սուրբ զատկին։ Եւ մեծաւ զուարճութեամբ եւ յոյժ խընդութեամբ աղաղակեաց ամենայն բազմութիւն զօրացն եւ առեն. հաւատարեցէ մահ մեր ընդ մահու արդարոցն, եւ հեղումն արեան մերոյ ընդ արիւն սուրբ մարտիրոսացն, եւ հաճեցի Սատուած կամաւոր պատարասդաւ, եւ մի տացէ զեկեղեցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց։

1. Թէնդոսիոյ տպ. կը յաւելու « առաքինեացն եւ ընտրելոց նահատակաց՝ յորոց միջի եւ դուք էք հանդիսացեալ ալյօր, եւ հրաւիրեալ ի լուսաւորչացն

ձեր սրբոց հասանել ի զունդս նոցա եւ ժառանգորդս խօստացելոցն լինել առանց բարութեանց ի Քրիստոսէ Յիսուսէ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս »։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ԿՐԿԻՆ ԱՆԳԱՄ՝ ԸՆԴԴԵՄ ԿԱԼ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՒ

ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՊԱՐՍԻՅ

1. Յեա այսորիկ իբրև ետես զօրավար զնդին Պարսից², եթէ հատան պատգամաւորքն ի միջոյ³ խարել զնոսա, և բարձաւ յոյս ակնկալութեան իւրոյ ցրուել ըզնոսա յանքակ միաբանութենէն, յայնմ ժամանակի յառաջ կոչէր զանօրէնն վասակ և զամենայն ուրացեալ իշխանսն, որ էին ընդ նմա յաշխարհէն Հայոց. հարցանէր զնոսա, և ուսանէր ի նոցանէ զհնարագիտութիւն յաշխարհեան: Եւ իբրև ուսեալ տեղեկացաւ զառն առն իւրաքանչիւր քաջութիւնս, կոչէր և զբաշտման ի զօրազըլխացն՝ որ էին ընդ իւրով ձեռամբ, և հրամայէր ածել զառաջեաւ զերամակս փղացն, և ի գունդս գունդս զգաւանսն բաժանէր, և առ մի մի փիղ երեք հազար սպառազէնք⁴. թող զայլ զօրսն ամենայն:

1. Առաջին ընդդիմակալութիւնը ճորայ մարդպանին դէմ եղած պատերազմն էր:

2. Մուշկան Նխասաւաուրս որ էր ընդհանուր հրամանատար զօրացն Պարսից: Փարպեցին Գողթի՛ն անուն գլխաւոր զօրավար մի ալ կը յիշէ (էջ 201) առանց զրուցելու մեզ թէ ինչ էր այս վերջնոյս պաշտօնը կամ գիրքը Նխասաւուրտի նկատմամբ:

3. Այս է պահասեցան կամ չյաջողեցան երիցունքն ի հաւան ածել զվարդանեանս

կամ երկպառակել զնոսա. Յ. Լ. 15:

4. Որովհետեւ երկիրը տափարակ, կամ մեր հեղինակին գործածած բառերով՝ մեծ դաշտ մի էր, փղերը և սպառազէն հեծեալագունքը աւելի գործ կրնային տեսնալ. վասն որոյ զայդոսիկ յառաջ կը կոչէր Նխասաւաուրս: Իսկ թեթեւ այրուձին որ կը բազկանայր ի կատաղ և հաւանօրէն ի Հննաց, ի Գեղաց, և յԱպարհայիկ զօրաց, առ այժմ՝ երկրորդական կամ սպասողական զրից մէջ պիտի կենայր, պատրաստ զՀայս հալածելու:

2. Խօսէր և ընդ մեծամեծսն արքունի հրամանաւ և ստէր . Յիշեցէք այր իւրաքանչիւր զպատուէր մեծ թաղաւորին, և գիրք առաջի զանուն քաջութեան . ընտրեցէք զմահ քան զկեանս վատութեամբ : Մի մուանայք զիւրն և զպսակն և զուռն¹ և զառատաձեռն պարզեան, որ շնորհի ձեզ յարբունուստ : Տեարք էք իւրաքանչիւր գաւառաց, և ունիք իշխանութիւն բազում : Գուք ինքնին գիտէք զքաջութիւն աշխարհին Հայոց և զառն առն իւրաքանչիւր նահատակութիւն արութեան . գուցէ ձեր ի պարտութիւն մատնեալ, կենդանեաւ վրիպիցէք ի մեծ կենացն զոր ունիք : Յիշեցէք զկին և զորդիս ձեր, յիշեցէք զսիրելի բարեկամս ձեր . գուցէ սոնահար լինիցիք յարտաքին թշնամեաց և ողբակիցք ներքին սիրելեացն² :

եթէ ի փախուստ դառնային կամ յետս ընկրկէին : — Յուլիանոս կը պատմէ թէ ՄԺԵնայ վրայ յարձակելու ատենն ալ Շապուհ երկրորդ փղեբուն մէջ տեղուաւորը սպառազէն այրուծի կեցուցեր էր (Ռալինսըն՝ պատմ. Սասանեանց էջ 163) : Իսկ փղեբուն քամակին վրայ երկաթեայ աշտարակներ կը բարձրանային, որոց մէջէն աղեղնաւորք կ'արձկէին նեւ տերներ : — Դոյն եղանակաւ կը գործածէին զփղիս և Սելեկիացիք, այս տարբերութեամբ որ զինուով և զմոսաւ կը կատղեցնէին զգազանսն : « Կազմեցին պատրաստեցին զփիղան, ճաշակեցուցին յարին խաղողի, ի զմուսս և ի գինի : Եւ կարգեցան բաշխեցին ի զունդս զունդս, և կարգեցին առ փիղ փիղ՝ հազար հազար այր սպառազէն . և պահապան զլուխ զնոյիցն՝ հինգ հազար հեծեալ վառեալ նոյոյք ի ձեռն պաշտպան զնոյիցն . զի ուր և կայցեն զազանքն՝ կացցեն և նորա, և ուր և գնայցեն՝ գնացեն և նորա . և վանդակակապ մարտեցս մենքենայիւք ի վերայ փղացն կազմեցին, և զփղապանն ի վերայ զըլխոյն նստուցին, և զայլ այրուծին յաջ և յահեակ թեւս զնոյին կազմեցին » . Մակար . ա . գլ . 2 . 39 :

1. Պատկի վրայք տես Եր . 196 . ծն . 1 : Հին աշխարհին մէջ իւրն այնքան աղանիւ բան մի համարեալ էր, որ մագդեղն արդարաց հոգիք արքայութեան մէջ իւղով պիտի տնանէին . Pahlavi texts 83 . ծն 5 : Իսկ ուս որ է բարունակ որթմայ, գուցէ պտակ շինելու համար կը տրուէր կամ ալդի տնկելու :

2. Կոստանդնուպոլսոյ տպագիրն՝ որպէս եղաք . Միթմարեանց և Թեոդոսիոյ տպագիրն՝ ողբակից ի ներքին սիրելեացն : Հայկազեան բառարանն ալ երկու նշանակութիւն կու տայ ողբակից անականիւս . 1. Կցորդ և ընկեր ողբոց . 2. Ողբալի յայլոց : Եւ այս երկրորդ իմաստին ի հաստատութիւն ի մէջ կը բերէ Լյդիէի այս խօսքս, որ անշուշտ զրչազրի վրիպակ մ'ունի : Լյիթէ ուրիշ օրինակ մը չկայ, հարկ չեմք տեսներ նոր նշանակութիւն մը հնարելու, զոր շներեր բառին կազմութիւնը, և զոր չունին ցատակից, վշտակից և այլ նոյնաձեւ անուններն : Սիրելեաց՝ սեռական՝ յասկացուցիչ պէտք է որ ըլլայ, որպէս ի տպագիրն Կոստանդնուպոլսոյ : Դիւսուլաուրտի խօսքը ուղղեալ են իւր մեծամեծացը, որք եթէ պատերազմին տաղանակն վատութեամբ հեռու կենային ,

3. Նա և յուշ ևս առնէր նոցա զբազում՝ ընկերակիցս փախուցեալս, որք թէպէտ և ի պատերազմէն ապրեցան, որով ընկալան զվճիռ մահուն իւրեանց. ուստեք և դատեք և ամենայն բնտանիք իւրեանց յանախարհիկս գրեցան, և ամենայն հայրենի դաւառք հատան ի նոցանէ¹:

4. Զայս ասէր, և տուաւ լքան զսոյն սաստկացուցանէր զհրամանն արքունի: Կարգէր կազմէր զզօրսն ամենայն, և տարածանէր երկայնէր զճակատն յերկայնու թիւն զաշտին մեծի: Եւ իւրաքանչիւր գաղանայն յաջմէ և յահեկէ զերեքհազարեան սպառազէնն պատրաստէր, և զընտիր ընտիր նահատակայն շուրջ զիւրեաւ գումարէր. այսպէս ամրացուցանէր զգունդն մատենն² իրիւր զաշտա-

կրնային ապահովապէս մահունէ ազատիլ. « Եթէ յաղթուիք, կ'ըսէ, ի թշնամեաց անարգեալ ոտնհար լինիցիք, և երբ ձեր երկիրը դառնայք, բարեկամաց և օրհելեաց հետ ողբալու և լալու պիտի հարկադրուիք, որովհետեւ պիտի զրկուիք ձեր տէրութենէն և իշխանական պատուէն »:

1. Տես Յ. Բ 73 ծան. 2:

2. Մատեն գունդը փղաց գունդը չէ. Եղիշէ կ'ըսէ թէ Մատենի հեծելազընդին մէջ մարտկոցաւոր փղեր խառնելով՝ Նիսաւաւուրու կ'ամրացնէր զայն. որով ամէնքը միանգամայն հզօր աշտաբակի կամ անմատոյց բերդի մը կը նմանէր: Բայց զազանաց մեծագոյն մասը բանակին ետեւ կը կենար և սոցա հրամանատարն էր Արտաշիր: Իսկ մատեն գունդը՝ զոր օտարազգիք « Անմահից գունդ » կը կոչէին, ըստ վկայութեան Հերոդոտեայ, 10,000 ընտիր աշորուձիէ կը բաղկանար, ու առանձին գլուխ ունէր. սեման ըսուելուն պատճառն ալ այն էր՝ որ երբ մէջերնէն մէկը մեռանէր, տեղն անմիջապէս ուրիշ մը կը դրուէր, որով թիւը երբէք չէր պակասեր (Հեր. գիրք է. գլ. 83): Յոյն պատմագիրն տուած այդ տեղեկութիւնը

Քսենոքեսի զօրաց համար են. բայց Պրոկոպիոս՝ պատմիչ Զ դարու, կ'ըսէ թէ Մատենանը վերահաստատեցին զԱնմահից գունդն: Իսկ ի մեզ՝ գուցէ ևս Պարսից մէջ Մատեն կոչուելուն պատճառը, սոցա յատուկ մատենի մէջ յանուանէ արձանագրուած լինելն է անշուշտ, որպէս նախկին Ամենացիք ալ անէին մատեն մի (rôle) յորում կ'արձանագրէին ստուարազէն հետեագօրաց մէջէն զբաղաբացիս միայն. ի բաց թողլով զեկամուտն որպէս և քաղաքացւոց ռամիկ կարգը՝ իրիւր շքաւոր և անկարող զինուորին անկած կազմածքն հայթհայթելու և ծախքերն ընելու (Տես Թուրքիկիդէս՝ Գ. Զ. 43): Հայոց ինքնիշխանութեան ատեն զօրաց ընտրագոյն և կանոնաւոր մասը Մատեն կը յորջորջէր. « Հրաման ետ արքայ Խոսրով Գրատաբայ նահապետի խնունեաց, զուգադ հանել յաշխարհէ առաւել քան զչափն. և ցնամար զօրսն Մատենի գրեհուն ընդ առաջ նոցա խաղալ հասանել ի գիմի հարկանել, արկանել զթշնամիսն »: Բուզանդ էջ 19: Մատիկոմ՝ բահլաւի և մատեմեն՝ բաղանտ լեզուաւ է որպէս հայերէն մատեն, գիրք, վէպ, պատմութիւն. Տես Pahlavi-Pazand

րակ մի հզօր և կամ իբրև զբերդ մի անմատոյց: Նշանաբաշխէր, դրօշս արձակէր¹, և ի ձայն մեծի փողոյն² պատրաստ հրամայէր լինել: Խակ զգունդն զապարհայիկ³, և զկատուչաց և զհոնաց և զԳեղաց, և զայլս ևս ամենայն զընտիր ընտիր զօրուն մարդիկ ի մի վայր ժողովէր, և

Glossary: — Խոսքով Ա. Նուշրէվան՝ զօրքը կարգադրելու ատենը կը պատուիրէ համարապետին Պապէքայ, որ զինուորները մի առ մի աչքէ անցնէ. «եթէ զէնքերնին և կազմածնին ամբողջ են, արձանագրէ՝ տուժարին մէջ, և ամեն անգամ որ թողակ վճարելու ըլլաւ, քննէ թէ զէնքերը կատարեալ են. եթէ պակաս ըլլան, մի վճարեր»: Տես Թապարի և Միքիսնտ:

1. Բուզանդայ մէջ՝ «Ինքեանը վառեալք կարգեալք կազմեալք ի պատերազմն, ի մի վայր դումարեալք, նշանս արձակելոյ, դրօշս փողովդէսու. էջ 254. 187: — Իւ. Նշանակիթ մի ի Մերութեանայ, իբրև ետեւ զԱրտուազդն, յընչացք երաց. զի տեսանէր զնա պատանեակ մի կայտառ անմօրուս, երեսօք զեղեցիկ, ապա զերչանն զնիգակառն պատեալ յարձակեցաւ ի վերայ Նորա»: 254: — Թէ Նշան և դրօշ որիչ որիչ բաներ կը նշանակեն՝ տարակոյս չունինք: Չորրորդ Յեղանակին վերջը Պարսից զինուորական կազմութեան վրայ խօսած ատենն իսկ նշաններուն ինչ կերպ ըլլալը նկարագրեցինք. Եղիշէի ատա ակնարկածն ալ ասոնցմէ ըլլալու են և ոչ կտաւեայ, թէպէտ Բուզանդ նշան ըսելով կտաւէ դրօշակ կ'իմանայ: Խակ Սասանեանց կտաւէ դրօշից ձևին վրայ, յօք տեղեկութիւն մի չունինք:

2. Փողն մեծ՝ յարձակման նշանը կուտար կամ զօրագլխին հրամանը կը հրաւիրէր, և աւելի փոքր փողեր կ'երկրորդէին նոյն հրամանը: Այդ մեծ փողը զայսրափողն ըլլալու էր. Տես Էր. 366. ծն. 1.

3. Ապարսպիկք, կատիչք և Գեղք

կատրից ծովուն արեւմտեան հարաւային եզերաց լեռնցի և կէս վայրենի ժողովուրդներն էին: Պաղտէսի և Սարաբոնի տուած տեղեկութեանց նոյնով՝ կատիչք (ըստ յոյն պատմաց Cadiseni կամ Caduseni) բնակէին այժմեան Թաւիշ նահանգը: Կատուչաց երկիրը կը նկարագրէ ի Պլուտարքոսէ իբրև դժուարամատոյց և միզամած, ուր ոչ ցօրին և ոչ ուրիշ արմախք կը բուսնէին, և որ զիւր պատերազմասէր բնակիչս միայն վայրի տանձով և խնձորով և ասոնց նման պղտղօք կը սնուցանէր. հատ. Գ. 438: Խորենացւոյ Աշխարհացոյցին մէջ սոցա երկիրը կատուչան կոչեալ է. ԼԹ:

Գեղք կամ Gelae, բնակիչք այժմեան Կիււնի, որ տակաւին Նոցա անունը կը կրէ (Կիպոլն հատ. Ա. էջ 441. ծն):

Թէոդոսիոյ տպ. զգուշեղն ապարհայի: Սարաբոն կատրից ծովուն հարաւային եզերքը բնակող ազգաց վրայ խօսած ատենը կը յիշատակէ զԱնարիս (Anariaces), զԱմարգոս և զՎրկանս: Կիւրեի թէ ի սոցանէ ամենէն աւելի յարեմուսս և կատուչաց մերձակից գտնուողը Անարիք էին, որոց զլիաւոր քաղաքն էր Անարիակէ՝ մնա ի ծոփն: Սարաբոն կը յաւելու սակայն թէ այլեւայլ Պարսասեանք (Parrhasiens) իրենց բնակութիւնը Անարեաց մէջ հաստատելով այս վերջինքս իւր ժամանակը Պարսասեանք կը յորջորջէին: Այդ ժողովուրդը է Եղիշէի Ապարհայիկ կոչածն, որոյ բնակութեան վայրն էր այժմեան Մազանտեան գաւառը:

Հանք՝ Ճորայ պահակէն բերուած զօրք ըլլալու էին:

հրաման պատուիրանի տայր ընդ աջմէ կողմանէ՝ գնդին իւրոյ պատրաստ լինել ընդդէմ հայոց զօրավարին:

Ե. Իսկ արին վարդան յառաջ մատուցեալ և զաւազանին հարցանէր, և միաբան ամենեցուն խրատու ըզզօրագլուին կարգէր: Ձգունդն առաջին՝ տայր ի ձեռն իշխանին Արծրունեաց, և նիշակակից նմա զմեծ իշխանն Մոկաց՝, և զայլն ամենայն նախարարեան համահարզս երկրցունց, և զամենայն բազմութիւն գնդին՝ թեա

1. Իրեմն վարդան Հայոց բանակին ձախ թեւ բռնած էր, ինչպէս որ կը զրուցէ մեզ փարպեցիին:

2. Այս է միջոցի գունդը: — «Միջոցի գնդին կարգէր զխաւոր զՏէրն Արծրունեաց և զմարդպետն Միհրշապուհ, հանդերձ իշխանան Արշարունեաց Արշաւրաւ և Արտակաւ իշխանան Մոկաց և այլ աւագ նախարարք: և կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զՄախազ Խորեն հանդերձ թաթլաւ տեառն վանան զայ և հերսեհիս փաշրերունոյ և այլ աւագ նախարարքն: և ընդ ահեղէն կողմանէ պատրաստէր զինքն իւրով զընդուն և իշխանան Առաւելեանից փափագաւ և այլ իշխան նախարարքն Հայոց: քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երեւեր վակիշ գնդին սիւնի զօրուն և այլ զօրաւոր արանց նշանք դրօշիցն: Եւ զհամագաղտեան զիւր եզրայրն թողոյր զերջապահ» և փարպեցի:

3. Որոյ անունն էր Արտակ (Յ. Բ. 61): Բայց իշխէն ասկէ յառաջ վարդանայ նիշակակցաց անունները տուած անունը չսխալեց զիշխանն Մոկաց (Յ. Է. 3), որ սակայն Արտաշատայ ժողովոյն ներկայ էր (Փարպ. 126) և էր այր համեստ, մտացի և քաջ զոր առաւելապէս պատուով սիրէր վարդան (նոյն 148): Աւարայրի մէջ մեծնոյ Արտակն՝ Պալուռնեաց տոհմէն սեպուհ մի էր (Փարպ. 213): և ոչ մեծ իշխանն Մոկաց, որ կ'երեւի թէ պատերազմէն ապրելով Մոկաց անմատոյց առապարից մէջ առան-

ձնացեր էր: քանզի այնուհետեւ խօսքը չըլլար:

4. Պարբերութիւնս շփոթ է քիչ մը, իշխէն կ'ուզէ ցուցանել մեզ միջին զընդին կազմութիւնը: հերշապուհ՝ Արծրունեաց զօրք այս գնդիս մէջ տեղը կը կենար, նիշակակից ունենալով զիշխանն Մոկաց: շատ մը ուրիշ նախարարները իւրեանց զօրք այս երկուքին աջ և ձախ կողմը կը բռնեն, և ամենը միանգամայն կը կազմեն միջին գունդը: Խորենայ գունդը բանակին աջ թեւն էր (Փարպ. 210) իսկ թաթլայ գունդը ձախ թեւը պէտք էր ըլլալ: Իսկ ինքն վարդան՝ շորթորդ գունդ մ'առաւ պահեստի և հաւանօրէն միւս երեքին կռնակն անցաւ ի սկզբան՝ պատերազմը վարելու և հարկ եղած տեղը հանելու համար: Հակառակ իրեն գնդերն բաւական ատեն լաւ ընդդիմացան Պարսից յարձակմանց, մանաւանդ թէ երբ ասոնց բանակը տեղւոյն զժուարութեանէն չէր կրնար շարժիլ, Հայր միւլեցին ձիերին Տղմուտի մէջ ու պարսկական զօրաց գանուած և զերբը բռնեցին. առաջին յաջողութիւնը Հայոցն էր: Սակայն երբ վարդան անսառ որ իւր ձախը կը տկարանայր ու յետո կը մղուէր, իւր ցնդան կամ առանձինն անդ վազեց: Չախակողմը բռնեց: Անդ խմացաւ անշուշտ, որ ասանց իւր ձեռամբ կարգէ դուրս հարուած մը տալու թշնամւոյն, կարելի պիտի չըլլար իւր միջին և աջ թեւերուն համար երկար ժամանակ զիմակալել: ուստի

**տի և անտի կազմէր նոցա: Եւ զգունդն երկրորդ տայր
ի ձեռն խորենայ խորխուռնեաց, և նիզակակից նմա**

յանդուզն և թերեւս յուսահատական
փորձ մը փորձել ուզեց որ աւելի նպաս-
տաւոր պարագայից մէջ յաջողէր էր
երբեմն Հռովմայեցոց, պատռել ծակել
թշնամի բանակը, հասնիլ ու մտնել փը-
ղերուն մէջ, վերաւորել կատղեցնել զգա-
զանս, որով կը քակէր ու կը պղտորէր
զկազմն և դուզմն Պարսից: Իրեն բնա-
կան արագութեամբ և բուռն քաջու-
թեամբն ի գլուխ հանեց այդ զարհուրելի
խորհուրդդ ու քիչ մը դեռ՝ և ահա
Մատեան գունդը ի փախուստ պիտի
դառնայր: Բայց Հայոց միջին և աջա-
կողմեան գնդերն, որք զուրկ էին վար-
դանայ ներկայութենէն չկրցան պինդ
կենալ ու զօրաց մէկ մասը կը քաշուէր
ի հովիտս լեռանց: — Զայնժամ Մուշ-
կան ժողովեց զիւր բոլոր զօրութիւն
վարդանայ վրայ, պաշարեց զնա և խոր-
տակեց վերջապէս նորա գունդը, որ եր-
կար ատեն դեռ կռուեցաւ: Վարդանայ
անկմանէն ետքն ալ:

Այդ է ահա Եղիշէի նկարագրութե-
նէն մեր առած զաղափարը, աւելի կա-
տարեալ տեղեկութիւն ուղղոյնքը պար-
տին ընթեռնուլ Ալիշան վարդապետի
« Կարմիր վարդան » ի Զուշիկս հայ-
րենեաց. հատ. Ա: Թէպէտ հեղինակը
պատերազմին ելքը անորոշ մնաց, կ'ըսէ.
այդ տեսութիւնդ հաւանական չթուիր
մեզ (տես և զՓարս. 212). վասն զի
եթէ Հայոց բանակը ամբողջ կեցած ը-
լար պատերազմին առաջին օրը, պատ-
հառ մը չկար անմիջապէս ջրուելուն.
պատհառ մը չկար դարձեալ որ երկրորդ
օրն ալ նոյնպէս չկենային, ու այնքան
պատերազմազայ մէջէն մէկը՝ դոնէ ժա-
մանակ մը վարդանայ պակասը լեցու-
ցած կը լինէր: Բայց Հայոց համար ինչ
յաջողութիւն կրնար սպասուիլ երբ մէկ
կողմանէ Սասանեանց բազմութիւն և

այնդակազմ՝ և պատերազմափորձ բանակը
Հայոց մէկ մասին հետ միացած՝ քաջ
առաջնորդեալ բայց արտօրնոր հաւա-
քուած զօրաց հետ կը կռուէր արձակ
դաշտի վրայ: Անշուշտ եթէ վարդան
Հայաստանի լեռներուն և հողոյն զար-
մանազան կերպաւորութենէն օգուտ քա-
ղելով թողոյր որ Պարսից բանակը ներս
մտնէ տարածուի, ու զայն շարունակ
նեղելով, պաշարը կտրելով յոգնեցնէր,
շատ աւելի երկար կը դիմանար, զուցէ
ևս բոլորովին կը յաջողէր, ինչպէս ը-
րաւ և յաջողեցաւ պատերազմէն երե-
սուն և հինգ տարի վերջը իւր եղբոր-
որդին վահան: Բայց ասոր համար եր-
կրին աւերումը՝ բնակչաց սպանումը
պէտք էր յանձն առնուլ, և որ դք կը
մտարբեր Այրարատայ այն ժամանակին
բարբոսութիւնը ու հարստութիւնը (տես
Փարս. 22-23) որում նմանելու էին
քիչ շատ ուրիշ նահանգներն, չկրնար
մեղադրել զվարդան թէ ինչո՞ւ զարնուիլ
ուզեց Պարսից հետ սահմանաց վրայ
(Փարս. 102): Մնաց որ guerrillaի պա-
տերազմը, յորում շատ անգամ պէտք
է փախչիլ թշնամույն հօր եղած ա-
տեն, մանր մանր խալթուածովք լլկել
զայն, հոգնեցնել քան մէկ հարուածով
խորտակելու ջանալ, և աւելի հնարք և
խորամանկութիւն ձեռք առնուլ քան
յայտնի պատերազմ տալ, անյարմար էր
վարդանայ կտրիճ, վեհական և շիտակ
բարուցը: Չմոռնանք սակայն ըսելու թէ
մարտիրոսութեան փափազը, որ Զոյ-
սեփայ և Վեռնդի պէս ֆեթեռանդն քա-
հանայից ներկայութեամբը կ'արծարծէր,
ինչպէս և առժամանակեայ ուրացութեան
մը խղճի խալթը վարդանայ պատերազ-
մական հանճարը քիչ մը չփոթած ըլլա-
լու էր: Փարսիցիին կը պատմէ թէ երբ
թշնամեաց բանակին մօտ հասան, Պար-

451 Գուն.
1 ուրբաթ
ենտեկոստէ

զԻնծայինն¹ և զԵրեսէ՛ Քաջերունի: Եւ զգունդն եր-
րորդ մասուցանէր ի ձեռն թաթըյ վանանդեցոյ, և
նիզակակից նմա հրամայէր զՏաճատ Գնթունի, և զբա-
զումն ի քաջ արանց աստի և անտի ի թեւ նոցա: Յանձն
իւր առնոյր զգունդն չորրորդ, և նիզակակից իւր զքաջն
Արշաւիր և զհարազատ եղբայր իւր զՀամազատեան:
Կարգէր և կազմէր զճակատն յորդորելով ընդ ամենայն
երեսս գաշտին զէմ՝ յանգիման Արեաց գնդին, առ սօին
Տղմուտ գետոյն²:

6. Եւ իրրի այսպէս պատրաստեցան երկրքեան կող-
մանքն, լի սրտմտութեամբ և մեծաւ բարկութեամբ զայ-
րանային, և զազանացեալ զօրութեամբ յիրեարս յար-
ձակէին երկրքեան. և ամբոխ ազազակին յերկոցունց
կողմանցն՝ իրրի ի մէջ ամբոյ շփոթելոց ճայթմունտ զոր-
ծէր, և հնչումն ձայնից զքարանձաւս լերանցն շարժէր:
Ի բազմութենէ սաղաւարտիցն և ի փայլուն պատենազէն
փառելոցն իրրի նշոյլք ճառագայթից արեգական հատա-
նէին: Նա և ի բազում սուսերացն չողալ, և ի ճօճել բազ-
մախումն նիզակացն իրրի յերկնուտ ահագին հրաձգու-
թիւնք եռային: Քանզի ով իսկ է բաւական ասել զմե-
ծամեծ տազնապ ահաւոր ձայնիցն, որպէս կոփիւնք վա-
հանաւորացն և ճայթմունք լարից աղեղանցն զլսելիս ա-
մենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին:

սիկք անպատրաստ էին, և « եթէ Հայր
կամեցեալ էին՝ կարող էին մանաւու-
րապէս փնտել երամակարձակ ծուլացե-
լոցն. բայց թող տուեալ զագարեցին
յայնմ աւուր: Քանզի ոչ էր եղեալ ի
մտի՝ այնուհետեւ յաղթել, այլ տենչալի
մարտիրոսութեան փութային հասանել:՝
Մենք չէինք ուզեր հաւատալ, որ վար-
դան ալդպիսի յանցանք մը գործած՝ ըլ-
լայ եթէ Եղիշէի մէջ վարդանայ առ
Հայոց բանակն ուղղած խօսքերէն ալ
չհետեւեր որ նա ոչ թէ յաղթելու յու-
սով պատերազմի կ'երթար այլ նահա-
տակութեան փափագաւ: Զոր անշուշտ
սխալմունք մը պարտ և համարել մարդ-
կային մտաց տեսակէտով: Վկայանալու

համար հարկ չկար վաթսուն և վեց հա-
զարաւ յԱւարայր վազել ու պատերազմ
փնտռել: Զօրավարին առաջին և միակ
պարտքը զթշնամին խորտակել էր երբ
և ուր որ հանդիպէր. սովաւ միայն իւր
կրօնքը և երկիրը պիտի ազատէր: Եթէ
վարդան այդ նպատակիդ միայն գէտ
եղեալ շարժած ըլլար, իւր քաջութեամբ
և երկար փորձառութեամբը զուցէ ու-
րիշ տեղ և ուրիշ միջոցներով մեծագոյն
փնտա կրնար հասուցանել թշնամոյն:

1. Այս է Արսէն Ընձայացի (Յ. Ե.
3. ծան. 5). Տես և Յ. 9. 14:

2. 1 Գունիս 451. յաւուր Ուրբաթու.
Պենտեկոստէի:

7. Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տազնապին և զա-
ղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն, առ
ի յանդուզն յարձակմանէն զմիմեանս բախելով. քանզի
թանձրամիտքն յիմարէին և վատասիրտքն լքանէին, քաջքն
խիզախէին և նահատակքն գոչէին: Եւ խումբ արարեալ
ամենայն բազմութեանն զգետն ի մէջ փակէին, և զան-
գիտեալ գունդն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն՝ ըզ-
տեղեալն զեռալ սկսան: Իսկ գունդն Հայոց հասեալ ան-
ցանէին, ձի ի վերայ առեալ յարձակէին մեծաւ զօրու-
թեամբ: Սաստկապէս բախեալք ընդ միմեանս, յերկո-
ցունց կողմանց բազում վիրաւորք յերկիր անկեալ գիտ-
թաւալ խաղային:

8. Յայնմ մեծ տազնապի ի վեր հայեցաւ քաջն Վար-
դան, և տեսանէր զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց Պար-
սից զօրուն, զի զձախակողմն շարժեցին զՀայոց գնդին.
մեծաւ ուժով յարձակէր ի տեղին, և զաջ թէն Պարսից
գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգազանօքն, և չրջան առեալ
կատրէր մինչև ի նոյն տեղի: Եւ այնպէս շտապ տազ-
նապի ի վերայ հասուցանէր, մինչև գունդն մատեն
քակտեալ բաժանեցան ի մեծամուր պատրաստութենէն,
զեռ ևս քաջ քաջ ի փախուստ գառնային:

9. Ապա զէտ ակն ի վեր համբառնայր Մուշկան Նիւ-
սալաւուրան, քակեալ զոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց,
և զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանց: Վասն որոյ զազա-
ղակ բարձեալ քաջայերէր շուրջ զիւրեաւ զզօրս Արեւոյ,
որք գտնդի առեալ կացին ընդդէմ գնդին վարդանայ:
Եւ անդէն ի տեղւոջն երկօքին կողմանքն զպարտութիւն
խոտտովանէին, և առ յոյժ թանձր անկեալ գիտկանց
իրբե զքարակոյտս գերբկաց երեւէին:

10. Չայն իրբե ետես Մուշկան Նիւսալաւուրան,
մնայր գազանացն Արտաշիւ¹, որ ի վերայ գազանացն
նստէր ի բարձր գիտանոցին և կամ իրբե յամուր քա-
ղաքի, և ի ձայն մեծ գալարավողոցն² զիւր գունդան

1. Արտաշիւ փղաց գնդին հրամանա-
տարն էր, որ կը նստէր գազանաց կրած
աշտարակաց միւլն մէջ:

2. Այս է գալարեալ փող. կարծեմ

թէ Պարսից գալարափողը շրջանակաձև
էր այլ պարուրաձև, en spirale, գա-
լարեալ 3

ստիպէր, և յառաջամարտիկ զօրօքն զնա ի մէջ փակէր: Իսկ կորովին վարդան իւրովք քաջ նիզակակցօքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոյն գործեաց, յորում տեղւոյ և ինքն իսկ արժանի եղև առնուլ զկատարեալ նաշատուկութիւնն¹:

11. Եւ յերկարել զործոյ պատերազմին՝ օրն տարաժամէր, և մօտ առ երեկս կարճատէր. բազմաց օրաշաւք մահու հասանէին, մանաւանդ ի թանձրութենէ անկեալ զիականց մօտ առ մօտ խռացեալ իրրև զփայտաշարս մայրաւորաց²: Անդ էր տեսանել զբեկումն նիզակացն և զխորտակումն աղեղանց. վասն այնորիկ և ոչ կարէին կալ ճշմարտիւ ի վերայ սուրբ մարմնոց երանելեացն. և սաստիկ խուճապ տագնապի էր կողմանցն երկոցունց անկերոցն: Եւ որ մնացեալքն էին, վանեալք և ցրուեալք լինէին ի լեռոնադաշտս և յամուրս ձորոցն, և յորժամ պատահէին միմեանց, դարձեալ միւսանգամ զմիմեանս սատակէին: Եւ մինչև ի մուտս արեգականն անդադար լինէր զործ դառնութեանն:

12. Եւ քանզի գարնանային էր ժամանակն, ծաղկալից դաշտն գառնային յորդահոտանս արեանց բազմաց: Մանաւանդ յորժամ տեսանէր զբազմակոյտ զիականցն անկերոց, սիրտն բեկանէր և աղիքն գալարէին՝ լսել ըզմնչիւն խոցերոցն և զմռչիւնս բեկերոցն, զթաւալդլոր խաղալ սողալ միրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթաւալդլոր բեկերոցն, զսրտաթափումն զանարի արանցն, զճչիւն կանացեացն, զողբս սիրելեաց, զալխարումն մերձաւորաց, զվայ և զաւաղ բարեկամացն: Քանզի ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յաղթեաց, և կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան:

1. Ճակատամարտիս թուականն է 26 Մարտի, որ շաբաթ, այս է 2 Յունիս 451: Եղիշէ վարդանայ մահուան նկարագիրը ըրած ատեն, մտաջը մէջ ուներ Յուդա Մակաբէի նաշատակութիւնը. բազդատէ Մակաբայեցոց առաջին դրոց թ. գլուխը:

2. Փայտահար է մարդ որ հատանէ

կամ հարկանէ զփայտ կամ զճառ: Մայրաւոր է, 1 Մայրի որ օւնի զմայր փայտանտառ. 2 Փայտահար կամ պահապան անտառի: — Կերևի թէ Եղիշէ՝ փայտահար՝ իբր փայտ հարեալ կամ փայտի կոտորք կ'իմանայ աստանոր. Տես և զՀայկ. բառ:

13. Բայց քանզի անկեալ էր զօրավարն Հայոց ի մեծ պատերազմին, ոչ ոք գոյր այնուհետեւ ի մէջ գլխաւոր, յոր յեցեալ ժողովէին գունդն մնացելոյն: Թէպէտ և բազում՝ այն էր՝ որ սպրեցան, քան թէ որ մեռանն, սակայն ցանեալ ցրուեցան, և հասեալ անկանէին ի տեղիս տեղիս յամուրս աշխարհին, և բռնանային ի վերայ բազում գաւառաց և բերդից, զոր և ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր:

14. Եւ այս անուանք են քաջ նահատակացն՝ որ անդէն ի տեղւոյն կատարեցան: Յաղղէն Մամիկոնէից քաջն վարդան¹ հարիւր երեսուն և երեք արամբք, յաղղէն խորխոռունեաց խորէնն կորովի իննետասն արամբք, յաղղէն Պարունեաց արին Արտակ յիսուն և եօթն արամբք, յաղղէն Ղնթունեաց զարմանալին Տաճատ իննեւ տասն արամբք, յաղղէն Դիմաքսենից իմաստունն Հմայեակ քսան և երկու արամբք, յաղղէն Փաջբերունեաց հրաշակերտն Ներսէս եօթն արամբք, յաղղէն Ղնունեաց մանուկն վահան երկուք արամբք, յաղղէն Բնծայնոց արդարն Արսէն եօթն արամբք, յաղղէն Սրուանձտաց յառաջագէմն Գարեգին երկու հարազատօքն և ութ տասն արամբք:

15. Այս երկերիւր ութսուն և եօթն նահատակք, ընդ ինն մեծամեծ նախարարսն անդէն ի տեղւոյն կատարեցան: Եւ յարքունի տանէ և ի տանէ Արծրունեաց և յիւրաքանչիւր յայլոց նախարարացն տանէ, թող զայս երկերիւր ութսուն և եօթնս, այլ ևս եօթն հարիւր և քառասուն այր, որք զանուանս իւրաքանչիւր ի գպրութիւն կենաց գրեցին ի նմին աւուր ի մեծի պատերազմին: Եւ միահամուռ լինի ամենայն հաղար և երեսուն և վեց այր:

16. Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն² անկանէր յայնմ՝

1. 133 արք ի Մամիկոնէից՝ վարդանէն զատ, նոյնպէս ի խորխոռունեաց 19 բաց յիշխանէն իրեանց ևն: Ասանկով միայն ինն տոհմէ 287 արք մեռան: Այս թուոյս վրայ եթէ յաւելումք ա. սոցա 9 տանուաւարքը, որոց 287 ին մեջ հաշուեալ չլինելը յայտնի է « այս երկերիւր ութսուն և եօթն նահատակք, ընդ

ինն մեծամեծ նախարարսն, անդէն ի տեղւոյն կատարեցան » . Բ. Արքունի և Արծրունեաց և ուրիշ նախարարաց տանէն 740 այր, կ'ունենամք Լեզիշէի տուած համագումարը՝ 1036:

2. « Իսկ ի զօրացն Պարսիցն (կ'ըսէ Փարսեցին, որով կ'իմանայ անշուշտ զՊարսիկս և զուրացեալ հայս) որք ան-

աւուր երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն և չորքայր: Ինն այր ի նոցանէ՝ ի մեծ պատուաւորացն էր, վասն որոյ և կարի յոյժ ի խոր խոցեցաւ Մուշկանն Նիւսաբաւուրա: Մանաւանդ իբրեւ ետես զանհնարին հարուածսն եօթնպատիկ զիւրոյ գնդին քան զՀայոցն, բեկաւ անկաւ զօրութիւն ուժոյն իւրոյ, և ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն. քանզի ոչ որպէս կարծէր զպատերազմն՝ կատարեցաւ: Մանաւանդ իբրեւ հայեր տեսանէր զբազմութիւն անկելոց իւրոյ կողմանն, և թիւ համարոյ ևս առնէր, և իբրեւ այնչափ յոյժ գտանէր զիւր անկեալն քան զՀայոց գնդին, ևս առաւել վասն երեւելի արանցն, զորս յականէ յանուանէ գիտէր թագաւորն, ի մեծ տագնապի լինէր այրն յանձն իւր: Արդարութեամբ զիրան գրել և ցուցանել՝ ի թագաւորէն երկնչէր, զարձեալ և թաքուցանել ևս ոչ կարէր, քանզի ոչ ծածկէր այնպիսի մեծ կռիւ:

17. Եւ մինչդեռ յայսմ մտաց խորհրդի էր յանձն իւր և նեղէր ի միտս իւր, ուրացեալն վասակ որ զանձն իւր ի մէջ գազանացն թագուցեալ ապրեցուցանէր, մխիթար մատուցանէր մտացն լքելոց. և ուսուցանէր նմա հնարս նենգութեամբ, թէ որպէս կարացէ մարտնչել ընդ ամուրսն խարէութեամբ: Երդմունս կնքէր արքունի հրամանաւ և վկայութեամբ անձին իւրոյ և խարեբայ երիցամբքն, որ ընդ նմայն էին. սլատգամաւորս առնէր զնոսա, և երևեցուցանէր զթողութիւն տապաւամբութեանն առ ի շինութիւն եկեղեցւոյ շնորհել անդրէն, և զամենայն կարգս անդրէն յարմարել ըստ առաջին սովորութեանն: Թէպէտ հրաման թագաւորին հաստատու-

կան ի պատերազմին յաւուրն յայնմիկ, զոր ստուգիւ պատմեցին մեզ տեղեկացեալք ի զօրագլխացն Պարսից, 3544 այր: Իշխէն այլ նոյնպէս խմանալ կ'երեւի « ինն այր ի նոցանէ ի մեծ պատուաւորացն էր », անշուշտ ի Պարսից. քանզի եթէ այս ինն անձինք հայ նախարարք ըլլային, մեր պատմիչքն կը յիշատակէին զնոսա: Վիշ մը ստորեւ Իշխէն կ'ըսէ թէ Պարսից կորուստը եօթնպա-

տիկ էր քան զՀայոցն: Մարթ է իմանալ թէ 3544 ի մէկ ութերորդը՝ 443 յուրացեալ Հայոց էր, իսկ Պարսից՝ 3101՝ ի Պարսից:

Թէոդոսիոյ տպագիրն ունի. « Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն և ներսնոսաց անկանէր յայնմ աւուր 3544 այր... մանաւանդ իբրեւ ետես (Նիւսաբաւուրա) զանհնարին հարուածսն ետապատիկ զիւրոյ գնդին »:

Թեամբ էր տուեալ, վասն զի յոյժ բեկաւ զօրութիւն նորա, որպէս զի երկոքին կողմանք՝ նորա հարան, սակայն զօրքն Հայոց վասն նենգութեանն վասակայ, որ բազում անգամ հասեալ էին ի վերայ ստութեան նորա, վասն այնորիկ և հրամանի Թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ:

1. Խա՛ գուշանաց վերջին պատերազմ. Հայաստանի մէջ իբաց խառնաշփոթ վիճակն աշխարհ ելքն (ՏԵՄ Թ. Գ. 78) և հակը:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՅՈՐՈՒՄ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆՆ

ՀԱՅՈՅ ԵՒ ԶԱՐԱԳՈՅՆ ԵՒՍ ԵՐԵՒԻ ԱՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆՆ

Վ. Ա. Ս. Ա. Կ. Ա. Յ.

1. Արդ դարձեալ յայնժամ՝ դրդեաց ¹ զՄուշկան Նիւսարաւուրտ և զամենայն աւագանին Արեաց, առեալ բզզօրան՝ հասանէր ի վերայ ամրոցին ², յոր անկեալ էին զունդ մի ի զօրացն Հայոց հանդերձ սուրբ քահանայիւքն, և մարտ եղեալ կռուէին շուրջ զբերդաւն: Եւ իբրեւ ոչ ինչ կարացին ազգել նոցա, դարձեալ յերդմունս ապաստան եղեալ, զի ուխտիւ իջուացն զնոսա առանց դաւ ինչ գործելոյ, եւ երկիցս և երկիցս անգամ հառն տանել զաւետարանն: Թէպէտ և քահանայքն յանձն առնուին զիջանելն կալ առաջի, բազումք ի զօրականացն ոչ կարէին հաւատալ սուտ ուխտին վասակայ. քանզի սկսաւ երթալ Մուշկան Նիւսարաւուրտ զհետ չար խրատուն վասակայ:

2. Եւ ոմն ի քաջ զօրականէն Հայոց, որ անկեալ էր ի բերդն փախստեամբ, Բակ անուն, ելեալ ի պարիսպն թշնամանս դնէր անօրինին, և յիշեցուցանէր առաջի Պարսից զօրազլխին զամենայն չարիսն, զոր անցուցեալ էր նորա ընդ աշխարհն Հայոց: Յորոց բազում իսկ լուեալ՝ արդարացուցանէին զամբաստանութիւնն, ոչ միայն

1. վասակ:

չարումբ. թէպէտեւ տեղ մը կը գրուցէ

2. Ամրոցիդ անունը չտար Էջիշէ. Գարակեցին ալ չյիշատակեր սորա պա-

կպիսկոպոսաց և Ղևոնդայ ձեռք ընկած ըլլալը:

ի Հայոց կողմանէն, այլ եւ առաւել զօրքն Պարսից: Սոյն այսո այս ի նմին գիշերի եօթն հարիւր արամբք ել գրնաց ի բերդէ անտի, և ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նոս:

3. Իսկ որ ի ներքս յամրին մնացին, թէպէտ և գիտէին ճշմարտիւ զխաբերաց երդմունս նոցա, ոչ ունէին համբար ի ներքս: Իբրեւ ոչ կամաւ իջեալ կացին առաջի, հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր և երեքտասան այր: Աղաղակեցին ամենեքեան և ասեն. Գոհանամք զքէն Տէր Աստուած մեր. մինչդեռ չէն են եկեղեցիք և անքակ տաճարք վկայից՝ և միարան սուրբ ուխտ եկեղեցւոյ առաքինացեալ, արժանի արարելու զմեզ կողմանդ երկնաւորի: Հաւատարեացէ մահս մեր ընդ մահ քաջ նահատակացն, և խառնեցի արիւնս մեր ընդ արիւն անկեալ վիրաւորացն, և հաճեցի Տէր ընդ եկեղեցիս իւր՝ բազմութեամբ կամաւոր զուարակացս, որ երանեն ի վերայ սուրբ սեղանոցս: Զայս ասելով ի տեղւոյն կատարեցան երկերիւրքն և երեքտասանքն:

4. Իսկ սուրբ քահանայքն՝ որ անդ գիպեցան յամուրան, երանելիքս այս Յովսէփ և Ղլհոնդ բազում ընկերակցօքն իւրեանց, մատուցին և նոքա զպարանոցս իւրեանց առաջի սրոյ դահճապետին, ասելով զնոյն բանս՝ զոր խօսեցան երկերիւրքն: Քանզի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մարմնաւոր կենացս, այլ իմաստութեամբ հնարս ինդրէին լինել փոխանակ ամենայն աշխարհին շինութեան: Վասն որոյ և բողոք ի դուռն կարդային, և զամենայն ամբաստանութիւն արկանէին զանօրէնն զՎատակաւ: Զայս իբրեւ լուաւ Մուշկան Նիւսարաւուրտ, ոչ իշխեաց ի նոսա ձեռն արկանել մահուամբ. այլ զՅովսէփ և Ղլհոնդ գան հարեալ, հրամայեցին պահել զգուշութեամբ. քանզի բողոք ի դուռն կարդացին: Իսկ զայլ քահանայսն արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս, հրաման տուեալ վասն շինութեան և խաղաղութեան աշխարհին:

1. Տաճարք վկայից կամ վկայարանք. տես Յ. Բ. 73. ճն. 3:

2. Բարձրագոյն իշխանութեան բողոքելու իրաւունքը Հոռիմայեցիք ալ ու-

նէին, որ Պողոս առաքելոյն մահուրնէ ազատելուն պատճառ եղաւ. Գործք Առաքելոց զԼ. ԻԷ:

5. Այլ մարդիկն Հայոց¹, որ հասեալ էին ի վերայ յեղյեղունկ հրամանաց թագաւորին և ուրացեալ չարիմացին վասակայ, ոչ ինչ հաւատային սուտ թողութեանն, այլ քաջաբերէին զմիմեանս և ասէին. Ձի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս, և կամ՝ բնդէ՞ր տեսանեմք զարեւ յետ մերոյ սիրելեացն: Ձի եթէ քաջ նահատակքն մեր անկան ի մեծ պատերազմին, և բազում վիրաւորք տապալեցան յարին յապաժոյժ ի մէջ դաշտին, և ամենեցուն մարմինքն եղեն զէշ թռչնոց և կերակուր զազանաց, և պատուական նախարարքն մեր հասին յանարգութիւն թշուառութեան, լքին զիւրաքանչիւր իշխանութիւն և են ի հալածանս նեղութեան, որ և ամենայն փափկութիւնն Հայոց եհաս ի վիշտս փտանդի և յանհնարին ապականութիւն, ոչ անսամբ խաբեբայ հրամանացդ և անկանիմք ի ձեռս անօրէն իշխանացդ:

6. Թողին այնուհետեւ իւրաքանչիւր զգեօղս և զաւանս և զազարակս. ելին հարսունք յառազատից² և փետայք

1. Այսինքն անոնք որ զէնք առած էին Սասանեանց իշխանութեան գէմ՝ կամ յանցաւոր նկատուելով կրնային վախ ունենալ կեանքերնուն համար: Կարելի չէ կարծել թէ բոլոր հայ ժողովուրդը բնականութեան տեղերնին ձգելով խաղտեաց և Տմորեաց ամուրներուն և Արձախոյ անտառաց մէջ փախած ըլլար, որ այնչափ մարդ ոչ կրնային պարունակել և ոչ անուցանել: Իսկ սոցա կանանց՝ լեռները ապաւինեալուն պատճառը նախ այն էր, որ ըստ պարսկական օրինաց ապրտամբելոց կանայք և զաւակունք իրենց արանց կամ հարց յանցանաց ի պատիժ սո՞վորաբար գերի կը տարուէին ի խուժատան, և անդ արքունի ազարակաց մէջ ծանր աշխատութեանց կ'ենթարկուէին. և երկրորդ՝ որովհետեւ քաղաքական յուզմանց մէջ անպատասպար կանանց և տղայոց նկատմամբ խժըժութիւնք անպակաս են: Արտամիլիկ նկարագիր մը կ'ընէ Եղիշէ այս և հետագայ էջիս մէջ, որ ուրեք ուրեք կը նմանի

Մակարայեցոց Առաջին գրքին Բ Գլուխդին. « Եւ զի՞ պիտոյ են բնաւ մեզ այս կեանք » և նոյն Բայց Եղիշէայ բացատրութիւնքը շատ աւելի անուշ և խորունկ տխրութեամբ խմորեալ են քան Լըբալայի չեղինակներ:

2. Առաջատու է ըստ հայկ. բառարանի ներքին սենեակ հարսին և փետայի: Հայաստանի մէջ չկայ մոխրով ծածկուած և պահուած Պոմպէա մը, և մինչև ցայժմ անոր ծոցոյն մէջ չկատարուեցան ըստ բաւականի պեղումներ, որով կարողանայինք որոշ գաղափար մի առնուլ հին բարեկեցիկ Հայոց տանց արտաքին և ներքին ձևին և բաժանմանց նկատմամբ: Մարթ է սակայն կարծել թէ հաստատուն բաժանմունքն՝ այժմեան եւրոպական տներուն մէջ տեսնուածէն շատ պակաս էին. սենեակները կամ սրահները՝ ընդարձակ և բարձրանդուն, բայց թուով յոյժ սակաւ ըլլալու էին, և սոցա մէկ մասը ընդհանրապէս վարագուրաւ զատելով հարսին և փետին կը յատկացը-

ի սենեկաց, անկան ծերը յաթուոց և տղայք ի գրկաց. երթային երիտասարդք և կուսանք և ամենայն բազմութիւն արանց և կանանց, հասեալ ունէին զամուրս անապատին¹ և զանխար տեղիս բազում լերանց: Լաւ համարէին զգազանարար բնակութիւնն աստուածապաշտութեամբ ի քարանձաւս կելոյ, քան ուրացութեամբ փափկանալ յիւրաքանչիւր շինուածս: Առանց տրանջելոյ համբերէին խոտաբուտ կերակրոցն, և ոչ յիշէին զսովորական խորտիկան: Համարեալ էին նոցա զարանափորքն իրրե զյարկս բարձր շինուածոց, և գետնանկողինքն իրրե զնկարեալ պատշկամս:

7. Սաղմուք էին նոցա միմունջք երգոց, և ընթերցուածք² սուրբ գրոց կատարեալ ուրախութիւնք: Ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ. մարմինք իւրաքանչիւր սուրբ սեղան, և ողկը նուցունց՝ պատարագ ընդունելի: Քանզի ոչ ոք ի նոցանէ ողբայր յուսահատութեամբ զանկեալան ի սրոյ, և ոչ ոք հեծեծելով հառաչէր ի վերայ մերձաւոր սիրելեաց իւրոց: Խնդութեամբ ընկալան զյափշտակութիւն ընչից բազմաց, և ոչ յիշէին ամենեին՝ եթէ եղեալ իցեն նոցա ստացուածք: Համբերութեամբ ճգնէին և մեծաւ առաքինութեամբ տանէին զքաջ նահատակութիւնն: Չի եթէ ոչ բացաւ աչօք տեսանէին զյոյսն խնդալից, և ոչ կարէին իսկ գործել զայնպիսի մեծ առաքինութիւն:

Նէին, ուստի և առագաստ անունդ տըրուած ըլլալու է սոցա սենեկին: Մինչև զայժմ Կոստանդնուպօլսոյ և փոքր Ասիոյ՝ կրակէ և փառութենէ ազատած շատ հին շինութեանց ոմանց մէջ նոյն ճարտարապետութիւնը տեսնուած է. ներքին բաժանմունքները աւելի ընդարձակ սրահներ են քան խցեր. այս սրահներուս մէկ անկեան կամ մէկ կողմին յատակը երրեմն շատ բարձր է սրահին մնացած յատակէն, և սորա չորս կողմը ապակեով և վարագուրք զօցուած մինչև ցառագաստ. իսկ ներսի դին անկողին դնելու համար հաստատուն մահճակալներ շինուած են: Ասոր նման բան մի էր ան-

շուշտ Եգիպտէի քիչ մը ստորև նկարեալ պատշկամքը: — Դատելու համար կ'երևի թէ Հայք աւելի արուս կը գործածէին քան տաճիկական կոշտած բազմոցներ:

1. Անտպատ չէ աստանոր զալտ առաջոյ, այլ անշէն, անմարդ, անկոխ անգը. նալի տեղի. ապտտին հակառակը: Ասի ևս տեսպատ շերիքը: Արդի պարօկերէն տարտ կամ ապտտան. բացատականն ալ գտանի Բազանտ գրոց մէջ՝ անապատան:

2. Թմէպէտե նախարարաց և սեպհաց մէջ ալ տակաւին կարգալ գրել չգիտցողներ կային, բայց նոր զգրութեանց գիւտէն ի վեր ընթերցումը որ ըստ օրէ տարածուելու վրայ էր:

8. Քանզի բազումը յազգէ ի մեծ նախարարացն էին, և եղբարք և որդիք և դստերք, հանդերձ ամենայն սիրելեօք իւրեանց ի մէջ ամրական վայրացն, ոմանք յանրոյս երկիրն խաղտեաց¹, և այլ բազումք ի կողմանս հարաւոյ՝ յանմատոյց ամուրսն Տմրեաց, և կէսքն ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ², և այլ ոմանք անդէն ի միջոց աշխարհին³ բռնացան ի վերայ բազում ամրոցացն: Եւ ամենեքին մեծաւ համբերութեամբ տանէին զբազում նեղութիւնն վասն յուսոյն Աստուծոյ, աղաչելով զայս միայն խնդրէին յԱստուծոյ, մի տեսանել նոցա զաւեր սուրբ եկեղեցեաց:

9. Այլ որպէս ցուցաք բազում անգամ՝ զամբարշտին⁴ չարութիւն, յորդորէր և ստիպէր զգօրսն Պարսից ի մծաւուր կողմանց աշխարհին, զի հրամանաւ արքունի զօր եկեացէ յօգնականութիւն նոցա: Եւ հասեալ բազում այրուձի՝ յաւերոյր ի թիւ անկելոցն, և լինէր զունգ բազմութեան իրբեւ զառաջինն: Եւ յառաջ խաղային ի միջոց աշխարհին, մարտ եղեալ կռուէին ընդ մեծ ամուրս կապոյտ լերինն⁵: Իսկ որ ի ներքսն էին՝ քաջու-

1. Ի՞նչ գեղեցիկ բացատրութիւն. աւելոյս երկիրն խաղտեաց, որ կու յիշեցնէ մեզ Ողիսականին Կիսմերեան խաւարը (տես ԺԱ. դրուագին սկիզբը): Իսկ խաղտեաց գիրքը տես էջ. 327. ծան. 2: Բայց աստ Եղիշէի խաղտեաց արեւելեան մասը՝ այս է Ճորոխի և Պարխար լերանց մէջ տեղի՝ Կիւրճիստան կոչուած վիճակը կ'իմանայ: Փարսեցին Հմայեկայ բռնած տեղը այսպէս կը սահմանէ. « առ վայր մի առ լերամբն որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւնն խաղտեաց, ամբողջն տեղի մի գտեալ զազարեցին » էջ 219. բազմատէ և Եղիշէի ըսածն ց. Է. 12: — Իսկ անոյս կոչուելուն պատճառը, երկրին անտառախիտ և ընդհանրապէս միգամած ըլլալն է: Ճորոխի ձորը, ինչպէս և Տրապիզոնի և Գասթամուրի ի նահանգները Օսմանեան պետութեան ամենէն հարուստ անտառները կը պարունակեն, ուր երկինք սոփորաբար

ամպոտ են և մառախուղք անպակաս:

2. Տես Տմրիք և Արձախ ց. Դ. 14. ծն. և ց. Է. 11:

3. Այս է նահանգն Արարատայ:

4. Վասակայ:

5. Ըստ Աւիշան վարդապետի Երզրումի հիւսիսակողմը զանուղ Կեօք կամ Քօրտաղըն կապոյտ կը կոչուէր. այս լեռնէս կը բղիւի Եփրատ. Պլինիոս ալ կ'ըսէ թէ Եփրատ Մեծին Հայոց կարին դաւաին մէջ կը բղիւի (Prefectura Caranitide) և թէ ի մտոյ տեսնողներէն՝ Գոմեա կորբուղոն զազրեքակունս նորա դնէ յԱլպա լեռան, և Լիկինոս Մուկիանոս՝ ի ստորոտ լերինն որ կոչի Capotes, 12000 քաղիւք չափ անդրքան զԶիմառս: — Բայց Կեօք լեռնդ, որ կապոյտ կը նշանակէ, Լիկինոս ակնարկածը չկրնար ըլլալ, որովհետեւ Երզրումի արեւմտեան հիւսիսային կողմանքն ցունաց բաժնին մէջ էին, ոչ վարդա-

թեամբ մարտուցեալ հարկանէին զբազումս ի գնդէն Պարսից, և զմնացեալսն փախստական ի բանակն արկանէին: Իսկ նոքա դարձեալ յողորմոս մատուցեալ, նուաճել խաբէութեամբ կամէին:

10. Իբրեւ ոչ ոք հաւատաց իջանել առ նոսա, զի մի մատնեացին չարաչար ի ձեռս թշնամեացն, սակայն վասն երգմանցն հարկ եղև քահանայի մի իջանել առ նոսա, որում անունն էր Աբշէն: Խօսէր ընդ նոսա յազերս ընտանութեամբ, և ցուցանէր¹ զանջնաս փախուստ անմեղացն. արկանէր գութ առաջի ուրացերոյն վշտակայ, և պաղատելով յիշեցուցանէր նմա զառաջին կարգ ուխտին քրիստոնէութեան, զի թերեւ սակաւիկ մի քաղցրասցի յանհնարին դառնութենէն: Այլ նա ոչ ինչ լուաւ և անսաց բազում բանիցն նորա, կապեաց և խաղացոյց զբանեկին և ուրբ ընդ նմա իջեալ էին:

11. Մանաւանդ իբրեւ ետես եթէ երթայ զօրավարն զհեա խրատու կամաց նորա, սկսաւ այնուհետեւ ի բազում տեղիս արձակել զասպատակաւորն, և զոր արտաքոյ քան զամուրսն գաանէր զբազմութիւն մարդկանն, վարեցին ի գերութիւն. և զամբար² ի ձեռն առեալ հրձիգ առնէին զբազում տեղիս: Իսկ ուրբ էին յամուրս Տմրեաց, իբրեւ լուան զայս ամենայն չարիս, զոր զործեցին զօրքն արքունի, ոչ ինչ շահ օգտի համարէին զկալն ի մէջ ամրականացն: Քաջութեամբ ելեալ յարձակեցան օգնականութեամբ ամրականացն, և հասեալ ի մատաւոր աշխարհն Պարսկաց, յանխնայ կոտորելով նախ ճիրս արեան գործէին, և զմնացեալսն գերի առեալ տանէին, և անդէն յամուրսն արկանէին, և զլինուածս աշխարհին՝ զամբար ի ձեռն առեալ հրոյ ճարակ տային:

12. Դարձեալ և ուրբ էին ի լերինս խաղտեաց, իբրեւ

նանք և ոչ Պարսիկք կրնային տիրանալ անոր: Ասկէ զառ իշխէի կապոյտ լեռը ի միջոց աշխարհին փնտռելու է: Կարելի է թէ Պլինիոսի ակնարկած կապոյտ լեռը՝ Պինդէօնը ըլլայ (որպէս կարծէ և Քիփերթ) որ օժանդակ դէտ մը կ'արձակէ յԱֆրատ: Ասկէ յառաջ (տես էջ. 287. ծանօթ. 2) ցուցուցինք թէ կապոյտ

բերդ մը կայ Արմենաց նահանգին վայոց Ձարոյն մէջ. և թէ կապոյտ լեռնն հաւանորէն կաղզմանի լեռնն է:

1. Բայեդ իմաստը մթին կ'երևի աստ. գուցէ իշխէ կ'առաջարկէր ըսել կ'ուզէ:

2. Վամբարաւ հրձգութիւնք միայն վասակեանց յատուկ չեն. տես ի վերջոյ հատածիս:

տեսին եթէ յանդգնաբար զօրքն Պարսկաց յաներկիւշս իջանէին յամուրս աշխարհին Հայոց, յարձակեցան և նոքա մեծաւ զօրութեամբ ի ձորագաւառն Տայոց¹։ Եւ գտին անդ գունդ բազում ի զօրացն արքունի, որ գերի առնուլ կամէին զամրականս աշխարհին. զարձեալ և կարծէին ևս եթէ գանձք նախարարացն անդ իցեն, վասն այնորիկ և յանխնայ յուզէին զվայրսն։

13. Կա տեսին ևս անդ ի գեօղս երկուս, զի զեկեղեցիսն այրեցեալ էր. առաւել ևս վասն այնր ի նախանձ բրդեցան բարկութեամբ։ Յարձակեցան, հարան ի դիմի միմեանց, և կամակարութեամբ յաղթեալ, բեկեալ արկին զզօրութիւն գնդին Պարսից, և կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, և զմնացեալսն փախտական հանէին յաշխարհէն։ Եւ յայնչափ յանդուգն յարձակմանէն՝

1. Փարպեցին աշպէս կը պատմէ Տայոց ձորագաւառին կռիւք. « Ատորժիկդ գունդ կազմէր այրենտիւր բազմութեամբ ի Պարսից և ի Սիւնեաց՝ ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեակ յամուրն Տայոց. և յերկուս բաժանեալ զգունդն՝ կարգէր նոցա զօրագլուխս զԱրտէն Գաբեղեան և զՎարազշապուհ Պալուսին։ Քանզի բազմութիւն փախտելոցն Հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ոսմիկք՝ գիմեալ ի յերկիրն Տայոց, ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր վարդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց, խնդրել զօրս ի թագաւորէն, ըստ յառաջագոյն գրելոցն կարգի. (Տես էջ. 293. ծան. 2) ... Եւ մինչդեռ յապաղեալ էր զրոյց պատասխանելոյն, հասեալ գործ պատերազմին Հայոց և Պարսից կատարէր։ Եւ տանուտեալքն Հայոց... դարձան և փութացին, ըսյց ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին, առ վայր մի առ լերամբն որ կոչի Պարխար՝ մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց, ամբազան տեղի մի գտեալ զաղարեցին, թէ որպէս առաջիկայ իրացն մարթացեն պատրաստել։ Գորոց վերայ տեղեակ առաջնորդք եկեալ զցալսն, և ընդ ծա-

զել առաւօտուն պատրաստքն զինուք անկանէին ի վերայ պնց նորին ընկերաց՝ Հմայեկայ Մամիկոնէի, ի գիւղն որ անուանի Ուրջնաղ՝ ի գաւառին Տայոց. քանզի ի ժամուն իջեալ էին ի յամրացան լերինն Պարխարայ. որք փախըստէիցն ճեպով յիւրաքանչիւր երկմարս հասանէին։ Ումանք մերկանդամք և ումանք զինեալք հարկանէին ի զօրացն Պարսից. և զարձուցեալ ընդ կրունկն անդէն փախըստականս առնէին. յորոց զբազումս անդէն ի շինամիջին և զայլս ի մէջ այգեստանւոյն յերկիր կործանէին։ Անդ զկատարելութեան պսակն ընդունէր Հմայեակ... Իսկ զօրն ուխտապահացն որք առ սրբոյն Հմայեկի... անդէն ի վեր ի լեռան գառնային ի Պարխար։ Ճորոխի աջակողմը կայ մինչև ցարդ Օրջնաղ գիւղ ի ստորե Սպերայ։ Տայք լեռնոտ, բազմաշովիտ և ջրաշատ՝ վասն որոյ և գեղեցիկ երկիր մի է, ունէր բազմամարդ մեծամեծ աւաններ, թորթում՝ քաղաք, Ուխտիք՝ աշմեան Օլի. Արդուին և այլն։ — Պարսիկ զօրականք կը յուզեն զվայրսն՝ լսելով որ ապստամբ նախարարաց թանկադին զոյսն և գանձն անդ տարուեր ու պահուեր են։ »

միայն երանելին Հմայեակ, եղբայր սպարապետին Հայոց վարդանայ, յանխնայ քաջութեամբ մարտուցեալ՝ կատարեցան ահատակութեամբ ի վերայ սուրբ ուխտին միաբանութեան: Եւ այլքն ամենայն ողջանդամ՝ ապրեալք երթային զհետ փախստականին:

14. Եւ իբրեւ այս այսպէս կատարեցաւ, դադարեցին զօրք թագաւորին խառնամուխ լինել յամենայն տեղիս անխտրութեամբ, և ևս առաւել ձեռնպահ լինել եկեղեցեացն¹: Պարձեալ միւսանդամ՝ անդրէն հարցանել սկըսան յարքունիսն:

15. Նա և որ յԱրձախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք, ոչ ինչ լուեալ դադարեցին խաղաղութեամբ, այլ հանապազ յղէին յաշխարհն Հոնաց շարժէին և յորդորէին զգունդն Հոնաց, և յիշեցուցանէին նոցա զուխտն² զոր եղեալ էր ընդ Հայս և անառտ երգմամբ հաստատեալ: Հաճոյ թուէր բազմաց ի նոցանէ լսել զբանսն քաղցրութեամբ: Նա և մեղադիր ևս յոյժ լինէին նոցա, եթէ ի կռիւն ընդէ՞ր ոչ եկիք պատրաստութեամբ: Եւ իբրեւ յառաջնումն ինչ ոչ հնարէին զմիմեանս հաւանեցուցանել, ապա գունդ բազում գումարէին, և անդէն յարձակեալ հասանէին³ ի սահմանս տէրութեանն Պարսից, և զբազում գաւառս հարեալ, բազմադոյն ևս գերի առեալ տանէին յաշխարհն իւրեանց, և յայտնի ցուցանէին թագաւորին զմիաբանութիւն՝ զոր ունէին ընդ գնդին Հայոց:

16. Իսկ իբրեւ այս ամենայն ազգումն հասանէր առ զօրավարն Պարսից, սրտմտեալ զայրանայր, և մեծաբարկութեամբ կուտէր զմիասն ի վերայ անօրինին վասակայ, իբր թէ նա իցէ սկիզբն և առաջնորդ ամենայն չարեացն, որ գործեցան: Եւ անդէն չու արարեալ զընայր խաղայր հասանէր յաշխարհն Պարսից, գրէր և ցուցանէր յարքունիս զամենայն ստուգութեամբ, և զվընաս գործոյն արկանէր զուրացելովն:

17. Իբրեւ լուաւ թագաւորն զամենայն աւեր աշխարհին, և ստուգեաց զիրս մեծի պատերազմին, բեկանէր

1. Թեոդոսիոյ ապ' յեկեղեցեացն:

2. Յ. Գ. 63:

3. « Լինէին » կը յարաբերի Հայոց-իսկ « գումարէին » և հասանէին Հոնաց:

անկանէր ի մեծ խորխտալոյն, և լռեալ դադարէր ի հանապազորդ և ի խարերայ խորհրդոյն: յուզէր և քննէր զվրիպումն անհանձար գործոյն, և կամէր տեսանել՝ ասելով. Ո՞ք որ իցէ որ զիս ճշմարտութեամբ ի վերայ իրացդ հասուցէ: Իսկ որ էր գիտակ անօրէն գործոյն, անդրէն ի գրան արքունի, նոյն հազարապետն Միհրնէրսեհ, յառաջ մատուցեալ ասէ ցլժագաւորն. Զայդ ես ասեմ՝ քեզ, արքայ քաջ, եթէ կամիս ստուգութեամբ լսել զարդարն, որք զլխաւորքն քրիստոնէիցն են ի Հայս, տուր կոչել, և զան յօժարութեամբ և ասն քեզ զամենայն արդարութեամբ:

18. Յայնժամ զմի սմն յաւագ նախարարացն, Աւրորմիդդ՝¹ անուն, որոյ իշխանութիւնն իսկ խառն էր ընդ Հայոց աշխարհին և գործակից էր զօրավարին ի նմին պատերազմի, գրէր և յանձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց մարզպանութեամբ: Եւ զՄուշկան Նիսաւաւորտ հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և Լիւնաց և Ճղբաց և ի Հեճմատակաց և ի Թաւառապարաց և ի Խիրիւփան՝², և յամենայն ամրականն, զորս աւերեալ էր գնդին Հոնաց վասն ուխտին Հայոց: Որպէս և յոյժ իսկ տրտմեալ էր թագաւորն, ոչ միայն ընդ աւեր աշխարհացն և ընդ անկանել զօրացն, այլ ևս առաւել ընդ աւերել պահակին՝ զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կտրացին շինել. որ և յայնմ՝ ժամանակի գիւրեաւ առեալ քանդեցաւ, որում և չէր իսկ ակնկալութիւն շինութեան՝³: Իսկ զվասակ հանդերձ զլխաւոր քրիստոնէիւքն ի դուռն հրամայեաց կոչել՝⁴:

1. Բազմատեւով զեղիշէ ընդ Փարսիցւոյ (էջ 215) Աւրորմիդդ Արշական՝ Մուշկանայ հետ կը գտնուէր ի Հայս: Արշական կոչուելէն կը հետեցնէ Սէն-Մարգէն, թէ Պարթե Արշակունեաց ցեղէ էր, որ տակաւին զօրաւոր և ազդեցիկ առջմ մի էին Պարսից մէջ: — Ի նշպէս մեկնելու է սակայն այս խօսքս՝ որոյ իշխանութիւնն իսկ խառն էր ընդ Հայոց աշխարհին. գուցէ Աւրորմիդդ գեո Հայաստան չեկած Նիսաւաւորտի հետ, արքունի գրան մէջ Հայաստանի վերա-

րերեալ գործոց տեսուն էր՝ իբրեւ քառաքեանաւոր, կամ թէ ի Հայս իբրեւ քաղաքական վարիչ խրկուած էր, մինչ Նիսաւաւորտ զինուորական գործոց միայն պիտի հսկէր:

2. Ոչ բացառական հոլով այլ նախդրիւ արական. « յաշխարհն Հեճմատակաց և յաշխարհն Թաւառապարաց: Տես Յ. Դ. 15 ճն. 1:

3. Տես Յ. Ա. 9. ճն. 2:

4. Ըստ Փարսիցւոյ՝ նախարարքն և եկեղեցականք գնացին ի դուռն արքունի:

19. Արդ եկն եմուս¹ մարգպանն Ատրորմիդդ յաշխարհն Հայոց սիրով խաղաղութեամբ: Հրամանաւ արքունի կոչեաց առ ինքն զՄահակ սուրբ եպիսկոպոսն Ռշտունեաց, ուսանել ի նմանէ զիրացն ամբաստանութիւն: Բայց թէպէտ և նորա աւերեալ էր ատրուշան մի, և բազում չարչարանօք հարեալ էր զպաշտօնեայս կրակին, ոչ ինչ զանգիտեաց գալ յատեան հրապարակին². Գարձեալ և ի տանէն Արծրունեաց բարեպաշտօն երէց մի Մուշէ անուն³, որ առաջնորդէր աշխարհին Արծրունեաց, աւերեալ էր և նորա զկրակատուն մի, և կապանօք և տանջանօք բազում չարչարանս անցուցեալ էր ընդ մոզսն. և սա ոչ ինչ զանգիտեաց, այլ կամուս եկն և յանգիման եղև մարգպանին: Եւ երկուս ևս այլ քահանայք երանելիք, որոց անուանքն են Սամուէլ⁴ և

յերերտասաներորդ ամի թագաւորութեան Յազկերտի (էջ 223). այս է ըստ Պ. Լանկուայի 452. Ըստ մեզ պատեւրագէն քանի մը ամիս ետքն ըլլալու է՝ 451ին վերջերք. քանզի Յազկերտի թագաւորութեան թուականը 438 տարւոյն սեպտեմբերէն հաշուել պարտ է. Տես էջ. 178. Տն 2: Իսկ յայնժամ Արեաց զուոր զնացող նախարարաց անուանքն ասոնք են. Արծրունեաց մեծ իշխանն՝ Ներշապուհ, իշխանն Վանանգայ, Արշաիր կամարական, իշխանն Աննեացեաց՝ Ծմաւոն, Վահան Ամատունի, Գնթուանեաց իշխանը, Աշոցայ իշխանը, Առաւելներեց իշխանն՝ Փափագ, Տաշրայ իշխանը՝ Վրէն, Արծրունեաց իշխանն՝ Ապրամ և ուրիշ տանուտեարք և աւագ սեպուհք. (Փարպ., 221): — Ասոնցմէ զատ խրկուեր էին Մամիկոնէից և կամարականաց և այլ իշխանաց տղայքը, զորս Վասակ կալեալ էր յառաջագոյն (նոյն 223). Տես էջ. 310. Տն 1:

1. «Եկն եմուս» ճիշդ չեմք իր. սրովհետեւ Ատրորմիդդ արդէն Հայաստան կը գտնուէր, ինչպէս բացորոշ կը ցուցանէ մեզ փարպեցին, և Եղիշէ ալ ըսաւ, «գրէր (Յազկերտ) և յանձն առնէր նմա

զաշխարհն Հայոց մարգպանութեամբ»:

2. Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը ինչպէս և Մուշէ գերի ընկն ընկած Յովսեփայ և Ղևոնդայ հետ յամրոցին. Յ. Լ. 1-4: — «Ատեան հրապարակին» քանզի հրապարակային էին զատաստանք:

3. Արտաշատայ ժողովոյն անդամաց ցուցակին մէջ Եղիշէ ինչպէս և փարպեցին «Մուշէ՝ եպիսկոպոս Արծրունեաց», կ'ըսեն. բայց աւելի վերջը փարպեցին զնա կը կոչէ զրան երէց իշխանին Արծրունեաց. Եղիշէ ալ այսուհետեւ զնա կ'անուանէ «երէց որ առաջնորդէրն աշխարհին Արծրունեաց»: Աղբակացի էր Մուշէ, (Փարպ. ԽԹ և ՅԷ): Այլ է Մուշէ որ Սիւնեաց աշխարհին քահանայապետ եղած էր, և օգնական և ընկեր ունէր զՎաղար փարպեցի, որ նոր դարձեր էր ի Հռոմէոց (Տես փարպ. էջ 571): Քանի որ Աղբակացին Մուշէ, որ վկայացաւ ի Վատիկան, Արտաշատայ ժողովոյն ներկայ գտնուող Արծրունեաց եպիսկոպոսն է, ինքնիրեն կ'իյնայ այն ենթադրութիւնը ըստ որում Մովսէս Խորենացին Արծրունեաց եպիսկոպոս էր Արտաշատայ ժողովոյն ատեն:

Արրահամ¹. քանդեալ էր և սոցա զտորուշանն յԱրտաշատ, և յառաջագոյն բմբունեալ էին ի կապանս յուրացեալն վասակայ. ածին և զնոսա յառաքինի ընկերսն: Եւ ժողովեցին ևս ի նոյն տեղի զմեծն Յովսէփ և զՂեւոնդ և զՔաջաջ և զԱրշէն²: Եւ իբրեւ ուսաւ և տեղեկացաւ յամենեցունց մարգարանն, գրեաց և եցոյց յարքունիս զամենայն ճշմարտութեամբ որպէս զխարդ լուաւ ի բերանոյ նոցա:

20. Բայց վասակ թէպէտ և յառաջագոյն³ հասեալ էր ի դուռն, ըստ կամաց իւրոց այլ ընդ այլոյ երթեալ պատմէր զամենայն ստութեամբ, սակայն ի միտս թափառրին ոչ կարէր զանձն արգարացուցանել. այլ պատասխանի արար նմա և ասէ. Յորժամ քրիստոնեայքն ևս եկեսցեն, հասարակ լուայց յատենի:

21. Իսկ զսուրբ քահանայսն վասն զի կապանօք տանէին՝ յետ երկուց ամսոց և քսան աւուր հասանէին ի ձմերոցն արքունի⁴: Իբրեւ լուաւ մեծ հազարապետն, եթէ ածին զնոսա ի քաղաքն, ինքնին իսկ ականատես լինէր նոցա: Բայց թէպէտ և տեղեկութեամբ լսէր ի նուցանէ զամենայն, ոչ կարէր ձեռն արկանել և չարչարել զնոսա. քանզի բազումք ի նախարարացն հայոց դեռ ևս բռնացեալ ունէին զամուրս աշխարհին, և զեռ ևս

452

1. Սամուէլ՝ երեց էր Արածայ զեղջ որ ի դաշտին Շարուրայ (Աւիշան Վ. - Շիրակ էջ 6), և Արրահամ էր Սամուէլի հոգւոյ որդին և սարկաւազ (Փարպ. 229):

2. Քաջաջ՝ սարկաւազ էր ի գաւառէն Ուտունեաց և աշակերտ եպիսկոպոսին Սահակայ: Իսկ Արշէն՝ երեց էր Էղեգեկի զեղջ, որ ի գաւառին Բագրեանդայ. Փարպ. 232: Իսկ Բասենդայ եպիսկոպոսը թաթիկ՝ ըստ քսելոյ Սիւնեաց իշխանին, յառաջագոյն խրկուեր էր ի Խուժաստան, ուր խիստ կապանօք կը պահուէր. Փարպ. 222:

3. Ըստ Փարպեցւոյ վասակ զքահանայս իրմէ յառաջ ճամբայ հաներ էր. բայց ճանապարհին մէջ տեղուանքը անոնց հասեր ու հետեւին խօսակցու-

թիւն մ'ալ ունեցեր էր: Բայց որովհետեւ քահանայից ուղեորութիւնը ուխտուն օր տեւեր էր, հաւանական է թէ վասակ կէս ճամբէն ետքը վերստին աւելի շուտութեամբ երթալով, աւելի յառաջ ժամաներ էր ի Տիգրան (229-228):

4. Արտաշատէ ՅՏիգրան՝ Բագրեանդայ, Պիթիւիսի և Տիգրիսի ճամբով և ըստ կարի ուղիղ զծով, շուրջ հազար յիսուն քիլոմէթր է. սովորաբար երեսուն քառասուն օրուան մէջ կ'երթցուի: Իսկ Արտազու, Խոյի, Սիւլէյմանիէի ճանապարհը շատ աւելի կարճ է (շուրջ 850 քիլոմէթր): Բայց քահանայք կապեալ էին ու մէջերնին ձերեր ալ կային. այս ալ կրնայ պատճառ եղած ըլլալ ծանր երթալուն:

մարդպանն յերկիւղի էր: Վասն որոյ զգուշութեամբ հրամայեաց պահել զսուրբսն, և զաշխարհն հրամայէր սիրով նուաճել:

22. Վասն որոյ և ինքն իսկ¹ շրջէր և ժողովէր և շինէր ուխտիւ հաստատութեան: Եւ եպիսկոպոսացն հրաման տայր ունել զիւրաքանչիւր իշխանութիւնն, և ըստ առաջին սովորութեանն պաշտել յայտնութեամբ, և համարձակ եւս գալ ի հրապարակ: Նա և ընծայից և պատարագաց արժանի առնէր թողուլ զառաջեալ²: Եւ քանզի բազում գաւառս առեալ և աւերեալ էր զօրականին, թողուլ հրամայէր զհարկս աշխարհին, և զայրուձին ևս զարքունի թեթեացոյց առ ժամանակ մի: Եւ միայնակեացք որք ելեալ և կորուսեալ էին, հրամայէր գալ և ունել զիւրաքանչիւր տեղիսն:

23. « Եւ զամենայն կարգս աստուածապաշտութեանն, որպէս զխարդ և ունէին յառաջ ժամանակաւ առ նախնեօքն, նոյնպէս և այժմ, ասէ, կայցին: Եւ եթէ ոք ի հեռի աշխարհ ուրեք գնացեալ իցեն, ունիմ³ իշխանութիւն յարքունուստ, ասէ մարդպանն, եթէ յազատաց իցեն, եթէ ի շինականաց իցեն, եթէ յեկեղեցոյ, զինչ կեանս⁴ և թողեալ իցէ, եկեացեն և կալցեն զիւրաքանչիւր զարարս ». երգմամբ կնքէր և առաքէր ի կողմանս կողմանս: Որ և բազումք իսկ եկին և ժողովեցան, և կալան զիւրաքանչիւր կալուածս:

24. Նա և որ մեծն է քան զամենայն որ ի բռնութենէ ոք ակամայ կալեալ էր զմոգութիւնն, հրովարտակա առաքէր⁵ յարքունուստ, անդրէն ունել զբրիտա-

1. Այս է մարդպանն Ատրորմիզդ:

2. Միթին է պարբերութիւնդ: Թէոդոսիոյ տոյ՝ « նա և ընծայից և պատարագաց արժանի առնէր զառաջեալ կոչելով »:

3. « Կեանք » զոյք, ստացուածք: Կ'եւրեի թէ ընակութիւնը թողլով հեռաւոր աշխարհ գնացողներուն ստացուածքը զբրաւեալ էին. վասն որոյ Ատրորմիզդ յարքունուստ իշխանութիւն շառած շկրնար եւս դարձնել:

4. Բայց ամենէն մեծ և գծուարին խնդիրը մազդէականութիւնը մէյմը ըն-

դունողներուն նորէն քրիստոնէութեան դառնալու հրաման տալն էր. Ատրորմիզդ իշխանութիւն շուռի անձամբ այս արտօնութիւնս տալու, այլ կը գրէ յարքունիս ու հրովարտակներ կը ստանայ՝ անշուշտ որիչ որիչ պարագայից և մէն մի մարդու համար: Գիտեմք որ այլադեն ազգաց զթութեամբ նաչող մահմետական պետութիւնք ալ մինչև մօտ ժամանակներս, մահմետական կը դատապարտէին, մահմետականութենէ վերստին իւր առաջին կրօնքին դարձողը:

նէութիւնն: Եւ յանդիման խօսէր թագաւորն, որք էին ի դրանն արքունի, եթէ « Որք ոչ սիրով ունին զգեներմազդէզն, այնպիսեացն և աստուածքն են ցատուցեալ, և ես ոչ ինչ եմ շնորհակալ. և այսօր զնոյն հրաման տամ՝ ամենեցուն, ի կամն մարդոյն թողեալ ըստ իւրաքանչիւր մտաց, որպէս զինչ և կամի պաշտել՝ պաշտեցէ. ամենեքեան իմ՝ ծառայք են »: Զայս ասէր, և գրով հրաման տայր ամենայն աշխարհի:

25. Իբրեւ զայս լուան և տեսին բազումք՝ որ էին ցանեալ և ցրուեալք ի հեռաւոր տեղիս, գային և ունէին զիւրաքանչիւր արարս: Իսկ նախարարքն որ էին յամուրս աշխարհին և կամ ի հեռաւոր օտարութեան, իբրեւ տեսին զշինութիւն երկրին՝ մանաւանդ զեկեղեցւոյն հաստատութիւն, քաջալերեցան համարձակեցան եւ նոքա յանդիման լինել արքային: Վասն որոյ և պատգամ՝ յեկեղին առ մարզպան աշխարհին, զի ի դուռն ցուցցէ զբանս նախարարացն: Իսկ նա վաղվաղակի յարքունուստ գիր ողորանաց և ուխտ հաստատութեան տայր տանել առ նոստ հրամանաւ արքունի: Բայց թէպէտ և գիտէին նոքա զդառնութիւն տէրութեանն՝ թէ սուտ են յամենայնի, կամեցան չարչարակից լինել որբոցն. զի եթէ մահ ևս առաջի կայցէ, ոչ ինչ զանգիտեացեն երկիւղիւ:

26. Եւ զայս լուեալ թագաւորին, ոչ կապանօք, այլ արձակ ոտիւք և արձակ ձեռք հրամայեաց առ ինքն կոչել: Մծին վաղվաղակի զկին և զորդիսն, և զինչս իւրաքանչիւր ետուն ի ձեռս մարզպանին¹, և ինքեանք փութանակի գնացին, ի ձմերոցն արքունի:

27. Եւ մինչ գեռ անդրէն ի ձմերոցին էր թագաւորն, տական հարցափորձի ի մէջ նոցա հրամայէր լինել: Եւ նստաւ հազարապետն² զի լուիցէ կողմանցն եր-

1. Նախարարք մարզպանին դիմելու մինչև մէկ աստիճան ստիպուած ալ էին, քանի որ ժողովուրդը իւր բնակութեան և զօրծոյն կը դառնայր, երկիրը կը խաղաղանայր ու գիմակալութիւնը օր ըստ օրէ աւելի կը դժուարանայր: Իսկ զկանայս և զորդիս և զինչս նմա յանձնելն ին դուցէ մասամբ նոցա սպահովու-

թեան համար էր, բայց աւելի ևս իբրեւ պատանդ և գրաւական Պարսից զուռն երթալնուն, վասն զի առանց կապանաց և ազատ պիտի թողայր զնոսա մարդպանն:

2. Այս է Միհրնէրսէն, որ և արդարութեան բարձրագոյն պաշտօնը կը վարէր (Փարպ. 234):

կոչուենց: Եւ իբրեւ յերկարեցաւ ամրատանութիւնն զաւուրս բազումն, պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոցն: Քանզի ցուցանէին ղթուղթսն՝ զոր տուեալ էր վասակայ և ամենեցուն որ ընդ նմա էին, զի միաբանք իցեն ընդ նմա յուխտ ապստամբութեանն. թուղթ մի ի վրաց աշխարհէն, և թուղթ մի յԱղուանից աշխարհէն. սոյնպէս և թուղթ մի յԱղճնիս, և հրովարտակ մի առ թագաւորն Յունաց, և թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ¹: Եւ ի բոլորեալն յայտարիկ թուղթսն վաւերականի մատանի² վասակայ եղեալ էր: Սոյնպէս խառն էր նա և ի մահ մոգուցն ի Զարեհաւանի³: Եւ զբազում բերդս՝ զոր հանին ի Պարսկաց, յայտ առնէին զնորա թուղթսն և զհրամանն. քանզի նա էր մարգպան ի ժամանակին:

28. Որպէս և հրեշտակութեամբ իսկ զոր յղեալ էր առ Յոյնս նախարար մի, որում անունն էր Ատոմ⁴,

1. Այդ նամակներդ յերևան հանդեսերն ապստամբ նախարարը չէին անշուշտ. վասն զի եթէ յաջողած ալ ըլլային վրաց և Աղուանից գրուած թղթերուն ընդդիմները ձեռք անցնել, կայսեր, Անտիոքայ սպարապետին խրկուածները իրենց տրուած չէին կրնար ըլլալ: Յունաց գրուածները, ասոնց կողմանէ Պարսից թագաւորին՝ մատնութեամբ զբրկուած ըլլալու էին, ինչպէս մարթ է հետեցնել Եղիշէի ասկէ յառաջ բոսանէն. Տես Յ. Գ. 51: Ասա թղթերէս միայն Յունաց կայսեր գրուածը յիշատակեց մեզ Եղիշէ ի ժամանակին. բայց միտնենք ալ նոյն ատեն գրուեցան. Տես Փարսկ. 184: Այս նամակներս նախ Արեւնաց իշխանին վասակայ և ապա ամենայն տանուտեարց մատանեաւ կնքեալ էին: — Անտիոքոս՝ ըստ Մխիթարեան տպագրաց. և Անտիոքայ ըստ Թէոդոսիոյ տպագրին. ուղիղը վերջինս է և ըստ այլո՞ւ պարտ է սրբագրել զտպագիրս, որովհետեւ Արեւելից մեծ սպարապետը Անատոլ էր, որ կը նստէր ի քաղաքն Անտիոքայ: Փարսկեցին ալ յայտ մասին

տարակոյս շիթղուր (Տես էջ 184 և 217):

2. Թէոդոսիոյ տպ՝ վաւերականն. իսկ Կ. պոլսոյ երկրորդն՝ վաւերական: Անական հոլովն ալ անշուշտ սխալ չէ նոյն իսկ զոյականին ուղղական ձեւովն:

3. Զարեհաւանի արկածը մեզ կը պատմէ Փարսկեցին (էջ 182): Բաղդատելով զսա ընդ Եղիշէի կը տեսնեմք, որ այդ դէպքդ Երրորդ Յեղանակին 31 հատածին մէջ նկարագրեալ իրաց կը վերաբերի: — Զարեհաւան՝ զխաւոր տեղի Նազկոտան գաւառի հոյ, թուի մերձ կամ նոյն ինքն Տիւտին ի Պայաղիտ գաւառի (Տեղագիր):

4. Տես էջ. 293. ծան. 2: Մխիթէ Ատոմ նոյն ինքն վասակայ և նախարարաց մատանեաւ կնքեալ հրովարտակը, այս է բնագիրը յառաջ կը բերէր. չեմք կարծեր. հարաւոր ալ շիթի. բայց միայն մէկ պարագայի մէջ՝ եթէ Յունաց արքունիքը մերժեց կամ յետ ընթեռնելոյ և երկարօրէն խորհելոյ ետ դարձուց Ատոմայ զնամակն զոր բերեալն էր: Կարծեմ թէ սորա ամրատանութիւնը սոսկ վկայութիւն մի է:

յազգէն զնունեաց. սա մատուցեալ յանդիմանէր զնա առաջի մեծի տունին հրովարտական իսկ՝ զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեալ: Նա և ի մէջ խակ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիւստաւուրտ¹, և յայտ առնէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովք, որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բազում արիւն ետ հեղուլ վասակ. թէ որպէս ուռտ երգմամբք խաբէր և իջուցանէր յամրոցաց անտի. էր՝ զոր կոտորէր և էր՝ զոր գերի տանէր զծառայս և զազախնայս արքունի²: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի վնասու, և գող եւս գտանէր հարկի աշխարհին, որ յարքունիան երթայր:

29. Նա և յուրացեալ ընկերացն նորա բազումք էին, որ յայտ արարին զչարիս նորա՝ զոր գործեալ էր ընդ աշխարհն Հայոց: Եւ իմացեալ մոգացն և ի փշտիպանացն՝ որք ի կապանսն ապրեալ էին և ապա ածին յարքունիս, հարցին և ցնոսա վասն նորա և ասեն. Դուք է՞ք ինչ տեղեակ վասն չարութեան սորա: Ետուն պատասխանի և ասեն. Ամենայն անցք չարչարանաց՝ որ անցին ընդ մեզ, և բազում հարուածք որ եղեն ի զօրքն արքունի, եւ աւեր և գերութիւն աշխարհին Հայոց, և կորուստ հարկացն արքունի, սկիզբն և առաջնորդ չաբեաց այրդ այդ եղեւ:

30. Եւ մինչ դեռ այս ամենայն ամբաստանութիւն զնմանէ էր զայնչափ բազում աւուրս, յառաջ մատեան և իւր ազգականքն³, որ ևս յառաջագոյն գատախաղ

1. Կերեկի թէ դարձած էր յԱղուանից երկրէն, ուր իրկուեր էր (Յ. Է. 18): Փարպեցին ասէ թէ երբ Արորմիզդ մարզպան կարգեցաւ, Մուշկան կոչեցաւ յարքունիս: Բայց Ղազար աւելի համառօտ գրած է զիւր պատմութիւն քան Էդիշէ. և շատ հաւանական ալ է, որ Մուշկան Հայաստանի մէջ գործը լմնցընելէ յետոյ հրաման ընդունեցաւ Աղուանից երկիրն այցելել, այն տեղի խառնակ վիճակը կարգադրելու և ճորայ պահակն աչքէ անցնելու համար. ու այնուհետեւ դարձաւ ի Տիգրան:

2. Արեւելեան թագաւորք սոփոր են

ծառայ և աղախին կոչել զհպատակս իւրեանց. « Ամենեքեան իմ ծառայք են » կ'ըսէ Յազկերտ Յ. Է. 24:

3. Վասակայ ազգականներէն Պարսից դուռը կը գտնուէին յայնժամ իւր փեսայն Վարազդազան և իւր եղբորորդիքը՝ Բարգէն և Բակուր, զորս հալածեր էր Վասակ (Տէս Յ. Գ. 18 և էջ 54): Բայց ո՞վ էր Վասակայ եղբայրը և ի՞նչ կ'ուզէր Վասակ իւր եղբորորդիներէն: Համեօրէն պարտ է իմանալ հօրեղբորորդի, այս է զորոյս Վաղենակայ, որովհետեւ հայերէն կրկին իմաստութեալ գործածուած է ի նախնեաց. և Վասակայ

լեալ էին զնմանէ առաջի արքային, սկսան կարգաւ ցուցանել և յայտ առնել, որպէս զի բարեկամացեալ էր նա ընդ Հեռանայ Հոնի միաբանութեամբ բաղասական արքային, ի ժամանակին՝ զի կոտորեաց Հեռանն այն զգորսն Պարսից յԱղուանս, և ասպատակաւ եհաւ յերկիրն Յունաց, և բազում գերի և աւար խաղացոյց ի Հոռոմոց և ի Հայոց և ի Վրաց և յԱղուանից. որպէս զի ի վերայ իսկ եհաւ խորհրդոցն ինքն իսկ թագաւորն, և սպան զբաղասական արքայ¹: Եւ վաստկ մարդպան էր Հայոց ի ժամանակին, և թշնամեացն արքունի խորհրդակից գտաւ: Յուցին և յայտ արարին ազգականքն նորա, որպէս զի հմուտ և տեղեակ իսկ էին չար խորհրդոցն նորա. զամենայն ցուցանէին և յայտ առնէին առաջի թագաւորին. և զայլ ևս բազմազոյն խարդախութիւնն, որ ստութեամբ վարէր զկեանս իւր՝ ոչ միայն առ ընկերս, այլ և առ թագաւորն ինքնին գլխովին. զի ոչ երբեք արդարութեամբ վաստակեալ էր ի մանկութենէ:

31. Յայնմ ժամանակի հրաման ետ հազարապետն. « Ածէք այսր և ի կապերցն, որք են ի բանտի անդ »: Լուծին և ածին յերանելեացն զՍահակ եպիսկոպոս² Ռշտունեաց և զսուրբն Յովսէփ և զՂեոնդ երէց: Եւ իբրև մերկացան ամենայն բանք ատենին առաջի նոցա, ետ պատասխանի Սահակ եպիսկոպոսն և ասէ. « Որ յայտնի ուրացեալն են ի ճշմարտն Աստուծոյ, ոչ գիտեն զինչ գործեն և կամ զինչ խօսին. քանզի խաւարեալ են խորհուրդք նոցա. զտեալս պաշտեն սուտ պատճառանօք. և ընդ ընկերս մտանեն յուխտ ստութեան: Եւ են նոքա դարանք ստտանայի, զի նոքօք իսկ կատարէ զդառնութիւն կամացն իւրոց, որպէս երեի իսկ

եղբայր մ'ունեցած ըլլալուն պատմեաց մէջ յիշատակութիւն մը չգտանք: Ու այն ատեն զիւրաւ կը մեկնուի Վասակայ սոցա գէմ ունեցած ատելութիւնը, վասն զի զնայր նոցին քսութեամբ մեռցնել տուեր և Սիւնեաց իշխանութիւնն յափըշտակեր էր:

1. Որովհետեւ Հեռանայ ասպատակու-

Քննարկ. Նդիշէի

թիւնը Վասակայ Հայոց մարդպան եղած ատենն է, պէտք է նորա թուականը 442էն ետքը գնել. Տես յէջ 40-41:

2. Երանելի քահանայից կողմանէ Սահակ եպիսկոպոսը կը խօսի, որովհետեւ սա միայն քաջ պարսկերէն գիտէր. (Յ. Բ. 17):

ի գոյն յայդ վատակ: Քանզի մինչ ունէր զանունն քրիստոնէութեան, վերինն երեսօք կարծէր ծածկել և թաքուցանել զամենայն չարութիւն իւր առաջի ձերոյ անգէտ տէրութեանդ, և զամենայն նենգութիւնն իւր քրիստոնէութեամբն ծածկէր:

32. « Ուստի և ձեր խկ կարծեցեալ՝ մեծապէս պատուեցէք զգա առաւել քան զարժանն իւր: Հաւատացէք դմա զաշխարհն վրաց¹. հարցէք, եթէ գոհ իցեն զգը-

1. Տես Փարպեցի էջ 247: - Վրացի պատմագիրք չեն յիշեր Վասակայ Վրաց մարգպան եղած ըլլալը: Բայց ժամանակակից պատմիչաց՝ Էդիշէի և Փարպեցւոյ վկայութիւնքը տարակոյս չեն թողուր յայտմ: Մարթէ և ևս Նոյն ինքն վրացի պատմագրաց նկարագրած իրաց մէջ որոշել այն թուականը կամ գոնեա ժամանակի միջոցը: յորում նպագդի մարգպանդ վարած ըլլալու է իւր պաշտօնը:

Բայտ Վրաց պատմութեան (Տես Brosset, Hist. de la Géorgie I. Partie էջ 143-153), Փարաման Գ թագաւոր էր Վրաց 405էն ց408, և էր այլ կորիճ, որ Բունաց հետ բարեկամանալով ապրտամբեցաւ Պարսից զէմ և չուզեց որոշեալ հարկը վճարել նոցա:

« Դմա յաջորդեց եղբայրն Միհրդատ Գ. 408-410. սա թշնամի ըրաւ թէ զՅոյն և թէ զՊարսիկս: Աբխազից արքայն անոր զէմ խրկեց զզօրազարն Ռպարապ: Միհրդատայ զօրքն յոյժ սաղաւաճեան էին, բայց և այնպէս չգանդաղեցաւ պատերազմ տալու, զերի ընկաւ և տարուեցաւ ի Տիգրոն, զօրքը ցիրուցան եղան և Պարսիկք տիրեցին վրաստանու, զեկեղեցիս փոխեցին յատրուշանս և զաշխարհն կը կառավարէին Աղուանից և Մուղանայ մարգպանին ձեռքը: Այդ անիշխանութեան ատեն վրաց թագաւորական ցեղը Կախեթի ամուր տեղերն ապաւինած էր, և երբ երեք տարի ետքը Պարսիկք ուրիշ կողմեր պատերազմաւ կը տագնապէին, վը-

րացի « Աղեւորք » կամ մեծամեծ պատեհ սեպեցին և զԱրձիւ թագաւոր կարգեցին ի Մցխիթա:

« Արձիւ Ա. թագաւորեց 410-434: Չնա կը յիշէ և մերն խորենացի, իրեւ ժամանակակից Միսրոպայ, երբ այս վերջինս՝ Գուգարաց բղեշիւին Աշուշայ հրաւիրանօք քարոզութեան գնաց ի գաւառ նորա ի Տաշիր (չուրջ 426ին): Արձիւ վերահաստատեց զքրիստոնէութիւն, նաւրդեց զեկեղեցիս և Պարսից զէմ խըրկեց զիւր որդին զՄիհրդատ զօրք բաղմօք, որ յաջորդութեամբ ապատակեց զերկիրն Աղուանից և զՄուղան: Պարսիկք այս անգամ ալ պատերազմի բռնուած ըլլալով յԱրեւելս, չէին կրցեր զօրաւոր բանակ զրկել Վրաց զէմ: Արձիւ իւր թագաւորութեան վերջի ժամանակները հարս առաւ իւր որդւոյն Միհրդատայ զգուստր մարգպանին Աղուանից և ասանկով վախճան տրուեցաւ թշնամութեանց »:

Ասկէ մարթէ հետեցնել 410էն ետքը քսան տարւոյ չափ միջոց, Վրաստան՝ մերթ կատարելապէս նուաճեալ և մերթ ապստամբ և խառնաշփոթ պարսկական նահանգ մի էր ընդ իշխանութեամբ մարգպանացն Աղուանից, որը հետզհետեւ կարգեցան ի գրանէն Պարսից: Դոյն միջոցին պարտ է վերադրել զմարգպանութիւն վասակայ, որ զայդ պաշտօնդ ունեցեր էր յառաջ քան զԷդիշխանութիւն Սիւնեաց, այս է 412էն յառաջ: Բայց թէ որչափ ատեն տեւեց,

մանէ: Ետուք դմա զտէրութիւնն Սիւնեաց, լուարուք յազգականաց այտի գորա, զինչ պատմեն զգմանէ: Արարէք զդա մարգպան Հայոց, զոր նախնեացն ձերոց մեծաւ աշխատութեամբ գտեալ էր, դա ի միում ամի կորոյս զերկիրն ամենայն: Տեսե՛ք, իբրեւ բարձաւ ի գմանէ պատուական անունն Աստուծոյ, զոր ունէր ստու թեամբ, մերկ երեւեցաւ ամենայն չարագործութիւն դորա: Զի եթէ առ Աստուածն իւր սուտ գտաւ, առ ո՞րք ի մահկանացուաց աստի դա արդար գտցի:

33. «Արդ ամենայն ամբաստանութիւն՝ որ այժմ՝ յայտնի եղեւ զգմանէ, ոչ ահա ձեր իսկ յառաջագոյն լուեալ էր, բայց յոր դէմն ծածկեցէքն, դուք ձեզէն իսկ քաջ գիտեք: Ինձ այսպէս թուի, եթէ սուտ յուսով դա զձեզ խնդացոյց՝¹: Այլ ոչ դուք և ոչ դա և ոչ որ զինի ձեր գալոցն է, զայն ի մեզ ոչ կարէ տեսնել: Արդ արարէք զդա որպէս և կամիք, ցմեզ զի՞ հարցանէք»:

34. Զարմացաւ մեծ հազարապետն ընդ միտս իւր, և ի խորհուրդս իւր քննէր զամենայն բանս ատենին: Քանզի հասեալ էր ի վերայ, եթէ յիրաւի դատապարտեցաւ այլն ըստ անարժան գործոցն իւրոց, եմուտ և եցոյց զամենայն բանս ատենին յարքունիան: Եւ իբրեւ լուաւ թագաւորն և ստուգեաց ի հազարապետէն զաննն պարտաւորութիւն, բարկացաւ յոյժ և ի խոր խոցեցաւ, բայց միայն երկայնմտութեամբ կամեցաւ հասուցանել զնա ի մեծ անարգութիւն: Լուռ եկաց աւուրս երկոտտասն, մինչեւ ի գլուխ չողաւ փուրսիչ՝² ամբաստանութեանն:

կամ ինչ աղոթութեամբ վարեց զայն՝ չգիտեմք. կերեի թէ վերք շատ գոչ եղած չէին:

«Արձիւայ յաջորդեց որդին Միհրդատ Ե (434էն ց446) որ բարեկամ և հարկատու ֆեայ Պարսից և մեռաւ թողւով զեօթնամեայ զորդին զվախթանդ: Սորա կրտսերութեան ատեն (446-454) վրաստան վերստին Աղուանից մարդպանին բացարձակ իշխանութեան տակ անկաւ, որ վերահաստատեց զպաշտամունս կրակի, և թէպէտ ազատանին քրիստոնէութեան հաւատարիմ ֆեայ,

բայց ժողովուրդն առ հասարակ մոգութեան հետեւեցաւ»:

Այդ Աղուանից մարդպանդ (չգիշեալ) և փարպեցւոյ՝ Սերուխան է, որ իւր հրամանաց ներքե ունէր 10,000 այրու ձի, և որուն ժամանակը խրկուեցան մոգք ի գրանէ Պարսից, որպէս և ի Հայս և յԱղուանս:

1. «Ըսելով ձեզ թէ ես զՀայս որմըզդապաշտ կ'ընեմ, մինչ ինքն ալ գիտէր խոստացածին սուտ ըլլալը»:

2. Էրատ պարսիկ. հարցումն, հարցութիւն, լծորդ «փորձ» բառի:

35. Եւ եղեւ յաւուր միով մեծի զամենայն երեւելի և զպատուականն հրամայէր յընթերիս կոչել: Կոչեցին և զուրացեալն. և նա ըստ առաջի կարգի օրինացն արքունի արկանէր զպատուական հանդերձն, զոր ունէր ի թագաւորէն¹. Կապէր և զպատուաւորան, և զխոյրն ոսկեղէն զնէր ի վերայ, և զկռանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդերուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինդսն յականջսն, և զգումարտակն

1. Ահա զարձեալ փոքրիկ հատած մի. որ մամանակին բարուց և զգեստուց նկարագիր կամ պատկեր մի է: Աստանեան թագաւորը, որ Որմիզայ սերունդ և կրօնից զլուսի համարեալ էր, առիական ինքնակալաց նման միայնութեան մէջ չապրիր. այլ մեծ տօնի մ'առնի. յընթերիս կը կոչէ իւր պետութեան և բնելի անձինքը: Վասակ ալ կը հրաւիրուի ու կ'երթայ իւր շքեղ զգեստները հագած, զորս աբբայն տուեր էր և քիչ մը վերջը դաշնապետը պիտի մերկացնէր (38): Օսմանեան թագաւորներու իրենց աւագ պաշտօնաւորաց պատիւը կամ աստիճանը բարձրացնելու նպատակաւ շքեղ հանդերձներ (խիւոյ) պարգեւելու սովորութիւնը, որ մինչև այս դարու սկիզբները կար, շատ հին է ուրեմն, զուցէ ևս ի Պարսից անցած: Չգիտեմ թէ Բագկերտի պարգեւած պաշտօնական զգեստքը ինչ էին: Ի ժեղարու Պարսկաստանի թագաւորաց շքանորհած խիւոյն կը բաղկանայր¹ 1 ներքին զգեստէ. 2 աւելի երկայն և լայն վերարկուէ. 3 գօտիէ կամ կամարէ. 4 ապարօշէ: Մագերը պատուաւորաւ կամ տեսակ մը վարսակալաւ կապուած էին, որոյ վրայէն կը դնէր զխոյրն ոսկեղէն: Կռանակուռ ձոյլ ոսկի էր գօտին՝ մարգարտօք եւ ուրիշ ակամբք ընդերուզեալ. բոլոր հին պատմիչք կը վկայեն արեւմտեան Ասիոյ մէջ ոսկեղէն զարդուց և կարասեաց առատութեան, միանգամայն և կը հաստատեն մարգարտի մեծ յարգը

և առետուրը: Ահանջը ող ունէր և գումարտակ (աճկ. կերտակըք) ի պարանոցին. կոնքի զգեստն ալ էր սամոյր, ինչպէս և Օսմանեան պաշտօնակալաց ընդունածը. և ալլո ամէնը վատակալ աստիճանին և պատուոյն յարմար և օրինական հանդերձանքն էին: Բագմամբոսի գունդ մի պատուօրաց ալ ետեւէն կ'երթար: Իմէ Որբելեանի նայինք՝ նոյն ինքն վագարչակայ օրէն յառաջ Սիւնեաց իշխանաց հրաման եղած էր « ունել արծաթի գահոյս, վարսակալ ածել մարգարտեայ և մատանի ունել վարսագալիք. նաև կօշիկ կարմիր և մական ոսկի ունելով ի վերայ գրեալ զանուն և զպատիւ ցեղին »: — Իսկ ըստ աւանդելոյ Պրոկոպիոսի « Լօղիկ կամ քղամիդ (հայ նախարարաց) էր ասորանիւթ, ոչ ի խաշանց, այլ ընտրանօք հաւաքեալ ի մանրաթելից ի ծովային ինչ կենդանւոյ՝ որ կոշի պինայ՝ (աղնուազոյն տեսակ ինչ փնէլի) » որ ի հարկանել արեւու՝ գոյնզգոյն փոփոզէր: Եթեան հանդերձ նոցա ունէր զարդ ոսկեհուսն յայնմ մասին, որ ամփոփեալ կապիր: Ի վերին ծայր լօղկին շիզղ ոսկի, ագնի. ակամբք յեռեալ, զորմէ երեք յակնիմք կախէին ոսկի շղթայիւք: Մետաքսեայ պարեգօտ նոցա համակ ոսկեղէն պալարազարդ : Կօշիկք կարմիր նանգոյն մինչև ցծունկն պատեալ: Զորս ասէ Պրոկոպիոս ոչ այլ ումեր բաց ի կայսերէ և յարքայէն Պարսից օրէն էր զգնուլ » Չամչեան Հտ. Ա. 215 :

ի պարանոցին, զսամոյրսն զթիկամբքն և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ՝ երթայր յարքունիս, շքեղ և երեւելի քան զսահեանեան երեւէր բազմութեանն:

36. Իսկ նախարարքն որք կամօք ի Հայոց չոյան՝ անձամբ տուեալ զանձինս ի փորձութիւնն, և սուրբքն որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին զամենեանս առ դրանն արքունի: Իբրեւ տեսին զնա զարդարեալ և շքեղացեալ, և բազմամբոխ գնդաւ գայր յարքունիս, ի միտս իւրեանց սկսան այցանել և ասել. Ո՛վ անմիտ վաճառական՝, զանմահ և զանանց պատիւ ետուր, և զանցաւորդ գնեցեր, զոր և զայդ ևս ընդ մօտոյ աւուրս կորուսանելոց ես:

37. Եհնաս և նոտու ի ներքին դահլիճն², որ էր հրապարակ մեծամեծացն: Արդ եկն ել սենեկապանն³ յարքունուստ, հարցանէր ցնա և ասէր: Արքայ յգեաց առ քեզ. յորմէ՞ գտեալ է քո զայդ ամենայն պատուական պատիւդ, տաա ինձ վազվազակի, վասն որոյ արդար վատտակոց: Եւ յուշ առնէր նմա զամենայն բանս ատեննին, յորում՝ դատապարտեցան. նա և զոր ոչ ևս անդ խօսեցան՝ զայն ևս յայտնէր նմա: Զի ոչ ըստ կարգի ունէր նա զտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քրտութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զվաղինակ, և ինքն տարաւ զտէրութիւնն իբրեւ քրպիկար յարքունիս⁴: Նա և այլ ևս ըստում՝ բանիւք գա-

1. Բազանտ՝ վաղարկուն:

2. Ըստ Հայկ. բառարանի, դահլիճ է սրան վարդուրաձիգ, սենեակ ընդարձակ յարքունիս. զիւան: — Տաշիղ պարսկերէն چاهان է զաւթ ընդ մէջ երկուց դրանց կամ ընդ մէջ արտաքայ դրան և տան, portique, արտաքին զաւթ. ճեմելիք. Տես Johnson: — Սասանեան թագաւորաց ապարանքը միայրկ էին. սենեակները զմբեթաւոր և մէկէն միւսը կ'անցնուէր և սոցա իրարու հաղորդակցութեան համար նեղ անցք կամ փողք շկային ընաւ. ուստի եերքին զաշիճ՝ ներքին սենեակ ըսել է. իսկ արտաքին կամ բուն դահլիճն էր հաւա-

նօրէն կամարակապ մեծ զաւթն, որ Սասանեանց ամէն շինութեանց հակառակը կը տեսնուի, որոյ երեսը ամբողջ բաց է, և որուն խորը կը գտնուի շէնքին դուռը կամ մուտքը: (Տես Սասանեան ճարտարապետութեան վրայր Ֆէրդիւսըն և Ռալֆներնի Սասան. Պատմութիւն):

3. Սենեկապանդ կը յիշեցնէ մեզ Սասանեան ինքնակալաց մասկլեճին, որ կը խրկուի՝ զարքայն ահաճեցնող վէզիրէն արքունի կնիքն ետ առնելու:

4. Քրպիկար յարքունիս, ինչպէս որ Պլինիոս ալ կը վկայէ հայ նախարարութեանց մի քանին երբեմն մի մի առանձին թագաւորութիւնք էին: Տանուտէ-

տապարտեցին զնա, որում՝ ամենայն աւագանին վկայ կային: Պապանձեցաւ ամենեին, և չգտաւ բան ճշմարիտ ի բերան նորա: Իբրեւ կրկնեցին և երեքկնեցին ցուցանելով ի ներքս յարքունիսն, հասաւ վճիռ՝ մահու ի վերայ նորա:

38. Արդ եկն ևլ դաճապետն, և մատեաւ առաջի ամենայն սեծամեծացն մերկեաց ի նմանէ զպատիւն զորունէր յարքունուստ, և զգեցոյց նմա հանդերձ մահապարտի: Կապեցին զոտս և զձեռս, և կանանցաբար նստուցին ի ձի մատակ³. տարան ետուն յայն զընդան⁴, ուր կային մահապարտք ամենայն:

39. Իսկ նախարարքն Հայոց և սուրբ եպիսկոպոսքն հանդերձ երիցամբքն, թէպէտ և էին ի մեծի պատուհասի, ոչ ինչ յիշէին զնեղութիւնսն՝ որ անցեալ էր ընդ նոսա, և կամ՝ որ այլ ևս ակնկալութիւն էր դալ ի վերայ, այլ զարմացեալ էին ընդ մեծ յայսնութիւնն՝ որ եղև յԱստուծոյ: Մխիթարէին զմիմեանս և ասէին. «Քաջութեամբ պատերազմեցաք, տաւել ևս համբերու-

ութիւնը իջանէր պայազատութեամբ յորդուց յորդիս ի ժառանգս, եւ կը հաստատուէր արքունի հրամանաւ. և էր անփոփոխ, բայց եթէ վասն իրիք հարկի պլլում ումք ի նոյն ցեղէ շնորհեալ լինէր ի թագաւորէն (Չամչեան. Հատ. ա. 215): Այդ իշխանութիւնդ բանեցուցեր էին հայ թագաւորք և ժամանակէ մը ի վեր Պարսից թագաւորին կը պատկանէր: Այսպէս մինչ Սիւնեաց տէրութիւնը սոփորական օրինօք բարկենէն իւր որդւղն վասակայ պէտք էր անցնիլ, վասն զի բարկենի սենեկապետին լիամայ տուեր էր: Տարի մը ետքը Սամ թունաւորեալ մեռնելով, հաւանօրէն վաճառուից կամ Սահակայ Պարթևի խորհրդով վասակայ հօրեղբայրը վազենակ իշխան կարգուէր էր Սիւնեաց: Հիմա վաղենակայ որդիքն բարկէն և Բակուր, զորս Եղիշէ եղբորորդիս կը կոչէ վասակայ, հօրերնուն յաջորդութեանը ցանկացող պիտի ըլլային: Բայց

վասակ ծանր ամբաստանութիւններ հանելով վաղենակայ դէմ սպաննել տուեր էր զնա, ու յանցաւոր իշխանին տէրութիւնը իբրեւ քրպիկար՝ այս է գործ արգիւնական և արժանի վարձուց՝ տարեր էր յարքունիս. և այս ծառայութեան ի փոխարէն Սիւնեաց իշխանութիւնը առեր էր յարքայից արքայէն, «ետուք զմա զտէրութիւնն Սիւնեաց»։ Տես Յ. Է., 32. և էջ 252. ճն. 1:

1. վճիռ. բազանդ՝ վիս. արդի պարսկերէն. چهار

2. Մահապարտի ինչ զգեստ կը հագցնէին. գուցէ ճեմակ երկայն շապիկ մը:

3. Բազանտ՝ մտտաք, կամ մտտեք, որ անուանց սկիզբը դրուելով՝ իզականը կը նշանակէ:

4. Պարսկերէն զիւտան Սևի բանտ, աւստի՝ զիւտանպահ՝ բանտապան՝ զիւտանի բանտարկեալ:

թեամբ ճգնեսցուք: Լուեալ է մեր ի սուրբ հարցն մերոց, եթէ գլուխ ամենայն առաքինութեան համբերութիւն է, և իմաստութիւն երկնաւոր՝ կատարեալ առաւածարշտութիւն, և զայս ոչ ոք կարէ գտանել առանց չարչարանաց: Իսկ չարչարանքն յորժամ ընդերկարանայ ի վերայ, յայնժամ բազմանայ վարձ հասուցմանց պարգևին:

40. « Ապա թէ այդ այդպէս է, զայս միայն աղաչեսցուք ՂԱՍՏՈՒԱԾ, զի համբերել կարացուք ամենայն փորձութեանց. և Տէր ինքնին արասցէ հնարս մերում՝ փրկութեան: Լուեալ է մեր զգատաստան քառասուն զինուորացն Քրիստոսի, որք բազում հարուածս տանջանաց ընկալան: Մինն ի նոցանէ փութացաւ ի բազանիսն, և վրիպեաց ի պոսկէն. իսկ երեսուն և ինն համբերութեամբ կատարեցան, և հասին այնմ աւետեաց, որում ցանկացեալն էին: Իսկ մեր ընկերակիցն աւանիկ, որ յառաջագոյն որոշեցաւ ի մէնջ, ահա եղև գործակից սատանայի: Մինչ զեռ ոգիքն ի մարմնին են, ընկալաւ զառհաւատչեայ զեհնին տանջանաց, որ ոչ միայն սրբոց է ողբալի, այլ և ամենայն զազանաբարոյ մարդկան »:

41. Զայս ասէին, և բազում արտասուս ի վերայ կուրսեւոյն հեղուն. և անդէն զերգս հոգեւորս ի բերան առեալ ասէին. Բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի մարդիկ. բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ յիշխանս. ամենայն ազինք չրջեցան զինե, և անուամբ Տեառն յաղթեցի նոցա¹: Քաջալերէին զմիմեանս և ասէին. Զայս գիտելով, եղբարք, մի երկիցուք յանաստուած ազգէս հեթանոսաց, որ քան զմեզուս վատթարագոյն ևս են ի զայրանալն իւրեանց. զի և նոցա ցատումն ի սատակումն անձանց իւրեանց լիցի². այլ մեք զանուն Տեառն կարգասցուք, և վանեսցուք զամենեւեան:

1. Սաղմոս ճժԷ:

2. Էդիշէ կը նմանեցնէ մեղուաց, որք երբ իւրեանց խալթոցը կը մխեն թըշնամուրն մարմնոյն մէջ, շատ անգամ ետ չեն կրնար քաշել, ու յայնժամ խայ-

թոցը կը փրթի ու կը բաժնուի մեղուէն. ու ասիկէ վէրջ մը կը գոյանայ, յորեւ անմիջապէս կը մեռանի մեղուն. Milne Edwards, Histoire naturelle:

42. Իսկ ուրացեալն վասակ հայէր ի միաբանութիւն սուրբ կապելոցն, որք մեծաւ խնդութեամբ ընդունէին զչարչարանն, և զուարթագոյն և պայծառք երեւէին որպէս յառաջագոյն յարքունիան. հայէր և կարօտէր, և ոչ որ խառնեաց զնա ի նոսա, այլ ուրոյն նովին կապանօք պահէին: Եւ օր ըստ օրէ բերէին¹, իբրեւ զգէշ ընկենուն ի մեծ հրապարակին², ձաղէին և այպանէին, և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին: Կողոպտեցին հանին և ոչ ինչ թողին զոր ընդ իւրն ունէր. այնպէս ձաղեցին աղքատութեամբ, մինչեւ հաց մուրանային և բերէին նմա իւր ծառայքն: Եւ այնպէս սաստիկ արկին զպարտերս հարկաց աշխարհին ի վերայ տան նորա, որ մինչեւ զհարց և զհաւուց և զիւր արարս և զզարդս կանանց ևս եղ ի վերայ և ետ և տուփեցաւ, և ոչ կարաց հատուցանել զպարտան արքունի: Եւ յայն տեղի հասուցին, մինչև հարցանել նմա եթէ կայցէ³ ինչ գանձ ի գերեզմանս նախնեացն⁴ մերոց, և եթէ գտեալ էր նորա, հանէր և տայր ընդ իւր և ընդ ընտանեացն տուգանս. որպէս զի բազում մարդիկ իսկ չոգան ի տուփն⁵:

1. Այս և ուրիշ օրինաներէ յայտ է թէ Պարսից մէջ մահուան դատապարտութիւնը զխառմամբ կամ ուրիշ և՛ զանկաւ և՛ նոսր անմիջական խորտակումն չէր նշանակեր. այլ մահապարտը ծանր շղթայներու զարնելով բանտի մէջ կը գնէին, ուր խոնարութիւնը, աղտեղութիւնը, լուսոյ պակասութիւնը, կեանքի անբաւականութիւնը (ընդհանրապէս միայն դարեհաց և ջուր կուտային) բանտարկելոյն կազմուածքին համեմատ կանուխ կամ ուշ կը քայքայէր ընտ. թիւնը:

2. Հրապարակ է աստանօր անշուշտ արձակափայր ի մէջ քաղաքի. իսկ կարաւան բառով իմանալի է բանակ, զօրաց խումբը, որ յայնժամ ի Տիգրոն էր արքային հետ:

3. Ուրեմն Սիւնեաց նախարարը, ինչպէս և անշուշտ այլ տանուտեարք, բացօթեայ գերեզմանատեղւոյ մէջ թա-

ղուած և սոսկ մահաբաժնաւ ծածկուած չէին. այլ յատուկ և յարկածածուկ շերիմներու (անկ. քիւրպի) մէջ, յորս կը հանգչեցնէին զմեռեալս, հանդերձիւք և թանկագին զարդուք:

4. Իբրեւ վասակայ ստացուածքը չէին բաւած արքունի գանձին ունեցած պարտքը հատուցանելու (քանզի գող ևս զբռնէր հարկի աշխարհին), ընտանիքէն բազում մարդիկ բռնէր էին Պարսիկք ու տարեր էին յարքունիս, ոչ իբրեւ սպարտաւոր պատասխանատու, այլ իբրեւ սեփականութիւն և փոխարէն պարտուց նորին, զորս աղատելու համար կը ստիպուէր վասակ գանձս հարել: Մարդոյ մը յանցանքը միայն անոր անձը պատժոյ չէր ենթարկեր, այլ և բոլոր գերդաստանը: Այս սկզբամբ տեսանք որ Պարսիկք ասպատաւրեւոց կիներ և որդիքն ալ յարքունիս տարին:

43. Եւ իբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս դժնդակս անդէն ի կապանսն: Ջեռաւ փոր նորա, և հարան և տրորեցան գողք նորա, և քամեալ մզեցաւ թանձրամսութիւն նորա: Եւ ապին որդունք ընդ աշս նորա և ի վայր սորեցին ընդ անգունս նորա. խցան լսելիք նորա, և ծակոտեցան չարաշար չրթունք նորա. լուծան ջիղք բազկաց նորա, և յետ կոյս կորացան կրկունք ոտից նորա: Բզլխեաց ի նմանէ հոտ մահու, և փախտական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա: Լեզուն միայն կայր կենդանի ի բերան նորա, և ոչ գտաւ խոստովանութիւն ի չրթունս նորա: Ճաշակեաց զմահ հեղձամզձուկ, և էջ ի գժոխս

1. Փարպեցին որ իւր տեղեկութիւնները առեր էր «յարգարացատու՝ սպասաւորացն վասակայ» — որը մինչեւ ցօրն մահուան տեսան իւրեանց քովը գտնուէր էին՝ կը գրէ. «Եւ նենգաւորն վասակ կացեալ ի դրանն ամս ինչ կարի վշտազին և նեղութեամբ բազմաւ, մաշէր զաւուրս իւր հառաչելով և հոգւոյ հանելով զամենայն օր և զժամ, մինչև թշնամանկերոյ ձաղանօք սփռեալ զթաթս ձեռաց իւրոց՝ ինքնին զիւրովին ծնծէր զդէմնս... վասակայ աշուրներէն վար որդերուն վազելը բանաստեղծական չափազանցութիւն համարելու չէ, Պարսկաստանի խոնավ բանտերուն աղտեղութեանը մէջ մարմնոյն կապած թաւախը կրնայ դիւրաւ որդանց փոխուիլ: Եթէ Եղիշէի համար կասկած ունենայ որ թէ վասակայ զէմ ունեցած կիրքը նորա համար քստմեւելի մահ մը երևակայել տուէր է, կրնայ փարատել իւր կասկածը հետազայ հատուածովս, զոր կը քաղեմք Մեծին վարդանայ գտեր և Գուգարաց զշխոյն Շուշանկայ պատմութենէն, որոյ հեղինակը, ամենեւին պատճառ մը չունէր, այդ վեհ և սիրելի վկայութեան մահը պիտի չէր երեցնելու. «բերին կտաւս բարակս և լուացեալ զմարմին սրբոյն յորդանցն եւ ի քարաւ»

խոյն զոր ունէր ի բանտէն և ի շարշարանացն»: Սոփերը Հայկ. Հատ. Թ:

Եղիշեայ վասակայ մահուան նկարագիրը նմանութիւններ ունի Մակարայեցւոյ մէջ Սնախորոսի մահուան նկարագրոյն հետ: Բայց Եղիշէ օրինակող չէ և ոչ իսկ հետեող. մեր ոսկեղարան մատենագիրը գրեթէ բերնուց գիտէին զաստուածաշունչ գիրս. (Փարպ. 604-606): Մտաքը մէջ պատրաստ ունի երբայցի հեղինակաց այլեւայլ խորհրդածութիւնքը, որը յարմար առթիւ կը զարթնուն և կը խառնուին իւր յատուկ մտածութեանց հետ: Նոր հօգի, նոր գոյն և նոր կենդանութիւն տալով աւանդ, կ'իւրացնէ զնոսա և երկրորդ ծնող և հեղինակ կ'ըլլայ:

«Տէր Աստուած Խարայի ի նհար զնա աներեւոյթ հարուածովք. այն ինչ բանք ի բերան նորա էին, ցաւք սաստիկք և անհնարին ոսկերաց ի վերայ հասանէին. և դառնութեան խիթք ի փոր անկանէին: Կարի յիրաւունս. զի որ բազում ետրաւոր յարաւար ցաւս յայոց մարմինս տան լսեալ ճառուցանէր, եոյն սաստկութեան ցաւք զսովաւ անկեալ պաշարեալ պոռնիւն... մինչև դէպ եղև նմա անկանել ի կառաց... անդ անկանէր նա ի շարաշար տանջանս, զի ամենայն ոսկերքն առհաւ»

անհնարին դառնութեամբ: Ոտնհար եղին նմա ամենայն սիրելիք նորա, և ոչ յաղեցան սատուիկ հարուածովքն ամենայն թշնամիք նորա:

44. Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել մեղօք Հայոց աշխարհին, ոչ երեւցաւ տեղի գերեզմանի նորա. քանզի իբրեւ զշուն մեռաւ և իբրեւ զգէշ քարշեցաւ: Ոչ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սրբոց, և ոչ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյն: Ոչ ինչ եթող չարիս՝ զոր ոչ դարձեաց ի կեանս իւր, և ոչ ինչ մեաց ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անցին ընդ նա ի մահումն նորա:

45. Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա, առ ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորա. զի ամենայն որ զայս լուեալ գիտացէ, նշովս ի հետ արկցէ, և մի լիցի ցանկացող գործոց նորա:

սարակ խորտակէին. և այն որ այն ինչ կամէր ի վերայ ալեաց ծովու տաստել վասն անորէն հպարտութեանն, և զվերին լերանցն ներքին առնել և զներքին վերին, զնա ինքն յերկիր հողեալ, չալաւաւ շրջեցուցանէին, յայտնապէս Աստուծոյ զօրութեանցն երեւելոց. մինչև յաշաց անտի անորինն եռանգն որդանց ըզխեալ սորսորէր, և կենդանութեամբ իւրով ախտին ցաւոց զանգամն ի միմեանց յօշել, և ի նեխոյն հոսոյ զօրացն ամենայնի նեղել տաղնապաւ. և որ յառաջն հպարտացեալ մտօք զատեղս երկնից ամփոփել համարէր, այսր անդր շրջընջել ոչ որ կարէր վասն նեխոյն՝ հոսոյ տաղնապի... զի և ինքն իսկ ոչ կարէր ժող ունել ի նեխոյ հոսոյ անտի: Մակարայեցւոց Բ. գլ. Թ:

Տես ևս Եղիշեայ Չարշարանաց մեկնութեան մէջ Յուդայի մահը: «Քանզի և աշակերտակիցքն բարկացեալ էին և քահանայքն ցառուցեալ ևս ընտանիքն իւր սոսուցեալ. ոչ որ փոյթ արար խնդրել զանդիւտ կորուստ նորա, և ոչ որ իջոյց զնա ի շարաշար կախաղանէն,

ուռաւ փօր նորա, և ցրուեցան ամենայն սակերք նորա ի գոխս. իբրեւ զշուն մեռաւ և իբրեւ զգէշ քարշեցաւ. և ինչ ի վաստակոցն, և ջնջեցաւ անուն նորա ի գպրութենէ կենաց» էջ 261:

Վասակ Սիւնեաց իշխան եղած էր յամին 412ին ծագիկ հասակի մէջ որպէս վկայեն Աորիւն և խորենացի. և որովհետեւ հօրը Բարկայ մահուան առնել 399ին, պատանի կամ տղայ էր յարքունիս Պարսից, — զիւր տասն և հինգ ամաց — ու Բաբելոնէն ետքը Սամ և Վաղենակ տասն տարի իշխանութիւն վարեր էին Սիւնեաց, ծննդեան թուականը հաւանօրէն 384ին ըլլալու է: Այդ հաշուով Սիւնեաց իշխան եղած ատենը 28 տարեկան, իսկ Աւարայրի պատերազմին ատենը 67 ամաց կ'ըլլայ: Քառասուն տարի վարեր էր Սիւնեաց իշխանութիւնը և տասն տարի Հայոց մարզպանութիւնը: Իրմէ ետքը Սիւնեաց իշխան կարգեցաւ փեսայն և թշնամին սեպուհն Սիւնի ուրացողն Վարդգէսան (452—476):

ԱՐՏԱՔՈՅ ԵՕԹՆ ՅԵՂԱՆԱԿԻՆ

Ո Ի Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ԴԱՐՁԵԱՆ, ՎԱՍՆ ԿՈՐԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՒ ԶԱՐԶԱՐԱՆԱՅ

ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱՆԱՑԻՅՆ

1. Արդ ի վեշտասաներորդի ամի¹ տէրութեան նո 454
րին թագաւորի, դարձեալ անգրէն խաղայր գնայր յաշ-
խարհն Քուշանայ սեծաւ սրտմտութեամբ ի գործ պա-
տերազմին: Եւ գնացեալ ի վրկանէ², և ելեալ յԱպար
աշխարհ, նովին կապանօք³ գնախարարան և զքահանայսն
հրամայեաց պահել ի դպիկ քաղաքին ի Նիւշապուհ⁴. և

1. Յամին 454:

2. Վրկան է աշխարհ յերս հարաւոյ
կասրից ծովու. Աւեսդայի լեզուաւ Վը-
ճըրքանա. արդի պարսկերէն՝ Կուշիան
𐭠𐭣𐭥: Կուշի՝ որդէս վըճըքտ է «զայլ».
հայկական անունդ՝ Աւեսդական բառէն
ելած է ուրեմն:

3. Եղիշէ զկապեալ նախարարս ևւ
զքահանայս յարբունի ձմերոցը՝ ի Տեղբոն
թողուց, յեօթներորդ Յեղանակին: Բայց
սորս վաստակայ դատապարտութենէն
յետոյ Վրկան իրկուեր էին ըստ վկայե-
լոյ Փարպեցւոյ, ուր պահէցան խիստ կա-
պանօք մինչև յամս վեշտասաներորդ թա-
գաւորութեան Յազկերտի: Սա վրկանէ
անցնելու ատենը հետը կ'առնու զնոսա և
Նիւշապուհի զղեկին մէջ բանտարկել կու-
տայ ու միայն զերկուս քահանայս՝ զՏէր

Սամուէլ և զԱբրահամ իւր հետը կը
տանի զանիւ և բուռն կապանօք նեղե-
լով հանապազօր: Կապեալ քահանայք
ուր ին, իսկ նախարարք 37 ըստ Եղի-
շեայ և 34 ըստ Փարպեցւոյ. բաց ի
մանկանց սպասաւորաց. որք եկեալ էին
ինքնակամ յաշխարհէն Հայոց: Փարպ-
255. 282:

4. Նիւշապուհ՝ զոր Փարպեցին «Շա-
հաստան Նիւշապուհ» կ'անուանէ, էր
զլիաւոր քաղաք Ապար աշխարհի կամ
այժմեան Խորասան նահանգի: Պարսիկք
ասեն Նիւշապուհ: Այս հին քաղաքս, որ
այժմ հազիւ տասն հազար բնակիչս ու-
նի, քանդեցաւ ի Մեծէ Աղեքսանդրէ և
վերստին շինեցաւ ի Շապուհայ Առաջնոյ:
Սելւուզեանց օրով մայրաքաղաք եղեւ.
Պարսկաստանի, և թաթարք կործանեւ.

զերկուս յերանելի կապելոցն ընդ իւր խաղացոյց: Ահարկանէր ամենայն քրիստոնէութեան ընդ որ անցանէր:

2. Իբրեւ զայն տեսանէր Հոն մի, որ էր յազգէ թագաւորացն ի խալկանդրաց աշխարհէն, Բէլ անուն¹, և ի ծածուկ խոնարհէր առ քրիստոնեայն, և սիրով յօժարութեամբ ուսանէր ի նոցանէ զճշմարտութիւնն և կամօք իւրովք նուաճեալ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին, և կարի յոյժ գառնանայր ի միտս իւր յորժամ տեսանէր չարչարեալ զսուրբան: Եւ իբրեւ այլ ոչ ինչ էր ձեռնհաս, փախստական անկանէր առ արքայն Քուշանաց: Երթայր և պատմէր նմա զամենայն անցս չարչարանացն, զոր անցոյց թագաւորն ընդ աշխարհն Հայոց. տեղեակ ևս առնէր զնա վասն խրամատութեան պահակին Հոնաց². Կուցանէր և զերկպառակութիւն զօրացն, որ բազում ազգք բաժանեցան ի սիրոյ թագաւորին. ազգէր նմա և զտրտունջ զԱրեաց աշխարհին:

3. Զայս իբրեւ լուաւ թագաւորն Քուշանաց, ոչ ինչ երկմտութեամբ թերանայր յառնէն, և ոչ կարծիք լըրտեսի անկանէին ի միտս նորա: Քանզի սակաւ մի յառաջագոյն նորա լուեալ էր, դարձեալ իբրեւ ստուգեաց ևս ի Բէլայն յայնմ՝ եթէ խաղացեալ զայ ի վերայ աշխարհին Քուշանաց, փութացաւ վազվազակի զօր ժողովէր, զունդ կազմէր՝ ելանել նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ: Զի թէպէտ և ոչ կարէր յանդիման տալ պատեւրազմ՝ ընդդէմ՝ նորա, այլ ի վերջի թևոյն անկեալ, բազում հարուածս հասուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի: Եւ այնպէս նեղեալ շտապէր, զի անձուկ լաշկարաւ³ փա-

ջին վերստին յԺԲ դարու: Աւելի հին ժամանակաց մէջ կը կոչուէր Հիսեա: Զսա ոմանք կարծեցին Անդմշ կամ Անյուշ բերդն, որ պնքան թշուառ յիշատակօք նշանաւոր եղած է մեր պատմութեան մէջ. բայց այդ Անյուշ բերդդ խոժանտանի մէջ փնտռելու է և ոչ ի խորասան: Տես Բուզանդ 202 և 205:

1. Բէլդ կովկասային Հոնբրէն էր, և Պարսից արքային ծառայութեան մէջ մտեր էր: Տես խալկանդուրք էջ 194:

Տն. 1: Զարմանալի է սակայն այդ Բէլ անունանդ կովկասային Հոնաց մէջ զործածուիլը:

2. Այս է ճորայ պահակը:

3. Տես Փարսյ. էջ 258. «Քանզի ոչ դէմ յանդիման հակատեալ պատերազմէին ընդ զօրսն Պարսից, այլ յեղակարծունքն անկեալք ի վերայ միոյ միոյ թեի՝ հանէին ընդ սուր զբազումս, և ինքեանք դարձեալ անփնտք աներևոյթ լինէին»: Առաջին յեղանակի մէջ ալ

տախտարակ արարեալ՝ այսրէն դարձուցանէր, և ինքն ասպատակաւ զհետ մտեալ աւերէր զբազում՝ դաւառս արքունի. և ինքն ողջանդամ՝ անդրէն յերկիրն իւր դառնայր :

4. Եւ իբրեւ ետես եթէ անարգանօք և վատթարութեամբ դարձեալ եմ՝ ի պատերազմէս, զիջաւ փոքր մի ի հպարտութենէն, և գիտաց եթէ յերկպառակութենէ զօրացն եղեն չարիքն ամենայն: Եւ առ միջկել սրտին՝ չգիտէր թէ յո՞ թափէր զթոյնս դառնութեանն: Իսկ մեծ հազարապետն¹ յոյժ էր յերկիրի, քանզի ինքն էր պատճառք ամենայն չարեացն զոր գործեաց:

5. Սկսան բանս ի բերան գնել մոգպետին և մոգացն, որք մատուցեալ յանդիման ասէին յթագաւորն. Արքայ քաջ, մեք ի գեներ իսկ գիտեմք, զի ոչ ոք ի մարդկանէ կարէ կալ առաջի քոյոյ մեծի զօրութեանդ, այլ վասն քրիստոնէիցն, որ են ընդդէմ՝ օրինաց մերոց, բարկացեալ են մեզ աստուածքն, զի մինչև ցայսօր կենդանի պահեցեր վնասաւ: Եւ յիշեցուցանէին ևս նմա, որպէս նոքա ի բանտի անդ անիծանէին զքեզ: Եւ բազում և այլ հայհոյութիւնս խօսէին զսրբոցն, և զօր հանապաղ զնոսա յաչաց հանէին, և զմիտս թագաւորին ածէին ի ցատումն բարկութեան. մինչև փութացաւ վաղվազակի հեզուլ զարխն անմեղացն:

տեսանք, որ Բագկերտ յամառութեամբ կոտեր էր Բուշանաց զէմ. բայց անատեն Մէրօի ճանապարհաւ գնացեր էր. այս անգամ Նիւշափուրէն ի Վազգէս (այժմ Պատկիս) և ի Հրե (այժմ Հէրատ) կ'երթայ: Անձնի շաշարա՝ այս է սակաւթիւ բանակաւ. պարսկ. շաշար, شکر. Վատախտարակ՝ կը բաղկանայ վատ, տխտար բառերէ և ակմանեկէ. վատ պարսկերէն պատ և է շար, յոռի, գէշ: Սասանեանց ժամանակ վատ կը հնչուէր. վասն որոյ ասէին վատ-տիլ՝ վատասիրտ, վատ-կոշտար՝ վատաբարդ, վատբար՝ վատթար, ևւ այլն: Պարսկերէն տխրար احمر այժմ նշանակէ աստղ. բայց բուն նշանակութիւնն է Զոդիակոսի աստղ,

անշուշտ Բակտրիական հախտարա բառի կրճատումն, որ աստեղաց բոլը՝ խումբ ըսել է. մինչ տխրար որ է հակառակ կամ ընդդիմակաց տխրար, նշանակէ ո՛ր և է աստղ, որ Զոդիակոսի կամ օւրիշ համաստեղութեան մը մէջ չգտնուիր, զոր որինակ մոլորակ կամ այլ աստեղք որք առանձին կ'երևին՝ — Իւ արդի պարսկերէն պատ-տխրար՝ թշուառ, աստղը գէշ, վատախտարակ:

1. Միթէ Միհրնեբան Բագկերտի հետ գնացեր էր ՂԱպար աշխարհ. չեմ կարծեր. Թուի ինձ թէ Խղիշէ կը պատմէ աստ Բագկերտի անշաղղ զործոց ընդհանուր արդիւնքը:

6. Ետ հրամանն վասն երկուցն՝ որ անդէն ի կարաւանին առ իւրն էին, Սամուէլ և Աբրահամ, զի գաղտ կորուսցեն զնոսա¹: Իսկ որք էին ի դղեկ քաղաքին, հեռի էին ի կարաւանէն իբրեւ օթիւք հնգետասան²: Հրամայեաց համբարակապետին, որում անունն էր Դենշապուհ³, զի յառաջ քան զնա երթիցէ ի քաղաքն, ուր էին սուրբ քահանայքն Տեառն, և չարաչար տանջանազ իշխեսցէ դատել և հարցանել, և սրով վախճանել:

7. Այլ զնոսա մողապետին⁴, յառաջագոյն, որում յանձն

1. « Զազագս չգտանելոյ ուրուք ի քրիստոնէից և պատուելոյ զսեկերս նոցա » փարպ. 260: « Վկայեցան սուրբքն յամենանն Հրոտից, որ օր եօթն էր ամսոյն, ի գաւառին որ անուանեալ կոչի վաղգէս » (նոյն 261 և Եղիշէ ց. Բ. Բ. 92): Այս վաղգէս գաւառ, որ ձեռագրաց մէջ՝ վաղգէս, վատգետս, վաղէս ալ գրուած է, գտանի յարեւելս Խորասանու և ի հիւսիսոյ Հերազայ կամ Լաւ եւս՝ Պարսպամիսեան լեռանց, ընդ մէջ Հերի-սոտ և Միւրղապ գետոց և այժմ իսկ կոչի Պատկես. ըստ Պունտահիշի՝ վատկես և բնակիչքն վատկեսեանք. իսկ Աւսոյայի մէջ՝ վախիկ-կակոս: — Ի և այժմ վատկես աւան գլխաւոր տեղի գաւառին: Ըստ պարսիկ աշխարհագրին Համու-ուլլահ էլ Գազգինի (որ մեռաւ 1449ին) վաղգէսի գաւառին մէջ պիտուակենեաց անտառ մի կար հինգ փարսախ (25 քիլօմէր) լայն և նոյն չափ երկայն: Պտոց ատենը ամէն կողմանէ մեծ բազմութիւն մը կը ժողովէր անդ. իւրաքանչիւր որ ուզածին չափ կը քաղէր և օտար աշխարհներ կը տանէր վաճառելու համար. էին ևս մարդիկ որ մի միայն այս առուտուրով կ'ապրէին:

2. Այս է 15 գօնաք. մէկ օթը մարթ է հաշուել հինգ կամ վեց ժամու հաւապարհ կամ չուրջ 25 քիլօմէր և ընդ ամենը 375 քիլ. ուղիղ գծով նոյնքան միջոց մը հաշուելու է ըստ աշխարհադոյց տախտակաց ընդ մէջ Նիւշափուրի

և Պափկիս աւանի: Զազկերս այս անգամ Մարդիսոտի կողմերը չէր պատերազմեր, այլ Հերի-սոտի ընթացքը բռնելով իջեր էր ի վաղգէս, ի հիւսիսոյ Հրեայ կամ Հերազ քաղաքի, ուսկից աւելի ապահովապէս կրնար յարձակիլ Քուշանաց կեդրոնատեղւոյն և մեծ ամբոցին Բալիի կամ Պահլի վրայ: Իրեն հեռ տարեր էր անդ զկապեալ նախարարն:

3. Այս այն Դենշապուհ է որ առաքեցաւ ի Հայս աշխարհագիր տանել (Տես ց. Բ. 15-17 և ց. Բ. 67): Համբարապետը այժմեան պետութեանց ելեւմտից պաշտօնէին չափ կարեւորութիւն ունէր. որովհետեւ սղայից, զինուորաց, նախարարաց և առհասարակ ամենայն կարգի պաշտօնէից՝ թօշակէ աւելի ուսնիկ կը տրուէր յարբունուստ: Իս. Դենշապուհէն աւելի յարմար անձ մը չէր կրնար խրկել Զազկերս ի Հայս հարկերը փոփոխելու կամ աւելցնելու համար: — Զառայ քան զնա երրիցէ ի քաղաքն. չէ թէ Զազկերս տակաւին ի Նիւշափուր չէր հասեր, այլ այդ քաղաքէդ շատ յաճաջ գնացած ըլլալով, զօրացը տրուելովն հիմայ ետ պիտի դառնար անդր:

4. Այս է Ապար աշխարհին մոզուց առաջնորդին, որ ոչ միայն կրօնական գլուխ, այլ և իշխան — կուսակալ էր նահանգին:

արարեալ էր, բազում անգամ՝ աւելի քան զհրամանն արքունի չարչարեալ էր. քանզի իշխան դենպետ էր Ապար աշխարհին, և առաւել ջերմագոյն էր ի մեղութեանն. քան զբազում գիտունն ևս տեղեակ էր զրադաշտական օրինայն: Նա և զոր մեծ պարծանս համարէին ըստ իւրեանց մըրրութեանն կարգի, համակդեն անուն էր¹. գիտէր և զամենայն պարտքաշն, ուսեալ էր

1. Այս պարբերութիւնս Եղիշէի զբարին ամենէն աւելի գծաւարտութիւն տուող մասն է: Իւրապացի հնագիտաց ալ ուշադրութիւնը դրած է. բայց տակաւին սորա ամէն իրթնութիւնը զոհացուցիչ մեկնութիւն մը չկրցան ունենալ:

Մեր բանախօսութեան մէջ որ «Յազագս Գինին Պարսից», տեսանք որ մեր ձեռքը հասած մագդեական մատեանը յայլեւայլ մասունս բաժանին. Ա. Աւեսդա՝ գրեալ զուտ Երանեան բարբառով, որ հնագոյն է քան զՎեհայի օանսքրիգը. — Բ. Չանտ՝ թարգմանութիւնը Աւեսդայի և ծանօթութիւնը յորինեալք պոստիկի, այս է Պարթևաց լեզուաւ, որ պարսկերէնով խառն ասորերէն է: Գ. Բազանտ՝ այս է մեկնութիւն Չանտի կամ երկրորդ ծանօթութիւն. սորա լեզուն շատ նման է Ֆիթոէփսի պարսկերէնին և անխառն ի Սեմական արմատաց: Սոքա միայն հանչուած են այժմ իրեկ հանունական մատեանը ի Բարսի մագդեականց, որ ի Հնդկիս: Կու յիշեցնենք դարձեալ, թէ Սասանեանց օրերը՝ Աւեսդայի լեզուն գրեթէ անիմանալի էր. վասն որոյ և անոր պահպանիկ թարգմանութիւնն աւելի գործածական էր, թէպէտ աղօթներն և արարողական երգերն Աւեսդայի լեզուաւ կը կատարուէին: Արդ՝ ունեի զպոստիկի, ըսել է թէ մոզպետդ գիտէր զպահպանիկ լեզուն միանգամայն այն ամենայն կրօնական վարդապետութիւնները, որ ամփոփեալ են Բահաւի կամ Հիւզփարէ: զորոց մէջ: Բայց Սասանեանց ժամանակակից հայ

և յոյն մատենագրաց մէջ կը գտնենք խել մը վարդապետութիւններ, որ չբնական Բահաւի գրութեանց մէջ. օրինակ իմե Չրուանայ նախագոյնութիւնը, արեգական, լուսնոյ առասպելական ծագումը: Որովհայտ ապանումը, և այլն, որք ի վերջոյ մտած բաներ էին, բայց և այնպէս գոնեա Պարսկաստանի արեւմտեան և հարաւային նահանգաց մէջ դաւանութեանց կարգն էին: Այդ վարդապետութեանց ամբողջութիւնը, որ ընդհանրապէս գրի վրայ առնուած չէր, որպէս վկայէ մեզ Եղիշէի, և որ խառն էր Բահաւի գրոց վարդապետութեամբը, կը կազմէր զոր ինչ Եղիշէի կը կոչէ Պարսկադեն:

Գիտէր և զՊարտքաշն, այլ ընթերցուած զԱւեսդաշախ. կրկին եղանակաւ ալ գրուած է ի Հայկական բառարանի: Այիշան վարդապետ կը գրէ մեզ թէ «Եղիշէայ գծաւարիմաց բառերն շատ ի հնուց ազգային կարգացողաց միտքն ալ քրքրէր են ստուգելու աշրբառից խմաստները, և թէ հին բառագրոց մէջ գրուին զատ յայլոց հանդերձ մեկնութեամբը. այս բառագրաց հնագոյն օրինակաց մէջ եղեալ է տմ. պարտքաշ, առաջին վանկը կէտով միւսներէն բաժնուած»: Կոստանդնուպոլսոյ 1823 տպագրին հրատարակիչը կ'ըսէ թէ իւր ձեռքն ունեցած հին բառարանին մէջ ամպարտքաշ գրուած էր. բայց սրովհետեւ ընթաց թուականը կրող ձեռագիրը, որ օրինակ եղած էր այդ տպագրոյց, ունէր զամենայն պարտքաշն, անոր համար

**և գրողպայիտն, ունէր և զպալհաւիկն և զպարսկագենն.
քանզի այս հինգ կեշտք են՝ որ գրաւեալ ունին զամենայն**

ինքն ալ երկու բառով գրած էր: Հին բառարանի այն օրինակներն՝ որ մէկ բառով ամպտարաջ: զնեն, կը մեկնեն՝ «լուսակրոն» իբրեւ եկեղեցի, որ ընդունելի չէ: քանզի եկեղեցի՝ լուսաւոր, արարական բառ է, և չէր կրնար ի կեր առնուած ըլլալ ի Պարսից իշխշեալ դարուն, մանաւանդ կրօնական յատուկ անուան կազմութեան համար: Ուշիցն է Պարսիցալ, ինչպէս պիտի ցուցանեմք: — Բառերեւտքաւ կը կոչեն մագդէական մատենաք գհնագոյն և զառաջին կրօնն իշխանանց, յորժամ տակաւին Զրադաշտն Արիդամա չէր նորոգէր և փոփոխէր զայն: (տես էջ 161 ծանօթ. 3): Բայց շատ անգամ ալ այդ անունդ կու տան նոյն ինքն Արիդամայ վարդապետութեան, զանազանելու համար զսա վերջին ժամանակաց մէջ անոր պահասաւոր և աղաւաղեալ ձեւն, կամ նոյն ինքն ուղղափառ մագդէզն գենի, որ դարու կամ ժամանակի որ ըլլայ: — Պարսիցալ անունդ երկու բառէ կը բաղկանայ՝ որոյ վերջինը տըշէ տըշեն Աւագայի, յորմէ կրնատեցաւ քէ՝ կրօնք, օրէնք, քէշ: Իսկ Բառերեւտ է «առաջին» պարսեալ է ուրեմն «առաջին կրօն» և իմանալու է աստ ոչ զկրօնն ճէմշիտի միայն, այլ և զօրէնս Արիդամայ: Բահլաւի գրութեանց մէջ՝ Բառերեւտքալ: Հարկ է ուրեմն գնել ի տպագիրս՝ զամենայն պարսից: փոխանակ ամպարտքալի:

Գալով Բողպայիտի, այլ ընթերցուած՝ Բողպայիտ. զոր ուսեալ էր ևս մագպետն նախ խոստովանինք՝ որ մագդէական մատենագրութեան մէջ չգտանք որոշ և գոհացուցիչ տեղեկութիւն մը, որպէս վերոյիշեալ երեք անուանց համար: Եթէ բառական ստուգարանութեան գիմենք՝ Բողպայիտ պարտի նշանակել՝ ազօթք,

ազերս, պաշտամունք, avazba, upazba, է հայցել, կարգալ. upastu գոգիւ, արդարեւ Եւուսդի բառարանին մէջ միայն վերջնոյն ածանցը կը գտնենք՝ upastuti, որ նշանակէ գոգութիւն: պատահա մը չկայ սակայն որ առջի երկու բայերն ալ նոյն վերջաւորութիւնը չառնուն: Աւագայի եօթնեւտաներորդ գրոց կամ նոսրին անունն է Hūšparam, որ ծիսից և արարողութեանց վրայ կը խօսէր: Այդ նաւբէզ մասն մի կայ այժմ, որ Դիւրսեկիսցան կը կոչի (Տես էջ 152): Իշխշէ կարելի է ըսել ուզէ թէ մագպետդ գիտէր ոչ միայն զ(Օրէնս) զՊարտքալ, այլ և զայլ արարողութիւնս և զկարգս պաշտամանց և ազօթից՝ զԲողպայիտ: քանզի Պարսիկք այս վերջնոցս առջինին չափ կարեւորութիւն կու տային եթէ ոչ աւելի: Գուցէ ևս Բողպայիտ՝ Հուսպարամի տեղ գրուած ըլլայ: Այսու ամենայնիւ Բողպայիտի վրայ գրուած ներնուս ստուգութիւնը չենք կրնար երաշխաւորել. որովհետեւ ըստ իշխշէի առանձին կեշտի, այս է մամաւոր կրօնի կամ վարդապետութեան անուն լինել կը թուի քան մամաւոր մատենի կամ ծիսարանի:

Բայց լուսագոյն կը լինի կեշտ բառից բացարձակ իմաստ չտալ ու այս շորս տեսակ ուսմունքդ չնկատել իբրեւ իրաբու հակառակ և զիրար մերժող դաւանութիւններ, այլ զանազան վարդապետութիւններ (Տես էջ 277. Երանօթ, 1), որք զատ զատ ուղղափառ համարեալ էին, և որոց միոյն միայն հետեւին ալ օրինաւոր էր: Բայց շորսին ալ տեղեակ եղողն կամ զամենն ալ ընդունողն «համակցեն» (համայնադեն) կը կոչուէր. (արդի պարսեկերէն համա՝ հին ատենը կը գրուէր և կը հնչուէր ևս hamak, որպէս հայերէն՝ համակ):

օրէնս մեղութեանն: Բայց արտաքոյ սոցա է միւս ևս այլ վեցերորդ, զոր մեղական կոչեն:

8. Թուէր իմն անձին, եթէ կատարեալ իցէ ամենայն գիտութեամբ. հայէր ընդ երանելիսն, եթէ առ ի ազիտութեան մեղորեալ են ի սեծ գիտութենէս մերմէ: Եդ անտի կարծիս ի մաի՝ անդադար չարչարել զնոսա, զի թերեւ առ չժուժալ մարմնոյն նեղութեանց՝ լուայց ի նոցանէ բանս ինչ ողորանաց: Վասն որոյ զատ և որոշեաց ի նախարարացն զբաժանայսն, և հեռացոյց ի նոցանէ բացադոյն. և արկ զնոսա ի ներքնատուն մի զէճ խաւարչտին: Եւ հրամայէր վեց տուն երկու քաչկէնս՝

Ըստ Եղիշեայ համագեղնութիւնը գատ կեշա մի է. որով շորս կեշտէ հինգ կեշա ձեացած կ'ըլլան:

Շաշասդ-լա-շաշասր Պարտաշի այս է ուղղափառ մազգեղն զենի վեց վարդապետութիւնս (չեղակ՝ որ է «կեշա») կը յիշէ, ըստ վեց նշանաւոր վարդապետաց կամ մեհնաց. առաջնոյն վարդապետն է Կսիշասր. երկրորդին՝ Աղարո-Աւարմազդ. երրորդին՝ Սոչեանս. չորրորդին՝ Աղարո-Ֆրոպակ-Նոսայ. հինգերորդին՝ Մէտեօգ-Մահ. վեցերորդին՝ Աֆարկ: «Ամենայն ուղղափառ մազգեղունք (քորեօղբէշան), յաւելու հեղինակն Շաշասդ-լա-շաշասրի, կը հետեւին այդ վեց վարդապետութեանց. և են որք յայդցանէ ոմանց միայն կը հետեւին առաւել կամ նուազ»: Գլ. Ա. 3. 4: — Իսկ այդ վարդապետութեանց տարբերութեանը գալով, օրինակ իմն, մին աւել թէ վառելու փայտը՝ հատանելէն ետքը տարի մը պահուելու է. միւսն աւել թէ մարմն է վառել զայն անմիջապէս սփռական կրակներու համար:

«Զայս և ես իսկ», կ'ըսէ թոփմա Արծրունի, «տեղեկացեալ զիտացի ի բազմաց յայնցանէ՝ որ Շախրիքն կոչին, որոց զէպ եղև և ինձ հանդիպել եկելոց ոմանց ի Սպարստան աշխարհէ, որք անուանէին զինքեանս համակրես, այ-

սինքն ամենագետ ի հաստ կրակն»: Էջ 27: — Գուցէ Շախրի է բնիկ Ապար աշխարհի որում պարսկերէն Ապրաշար կ'ըսուէր. իսկ Ապրաստան հաւանօրէն կամ Զապրաստան՝ Սպարստանի մէկ գաւառը պիտի ըլլայ, որ խորենացույ աշխարհագրութեան մէջ ալ յիշուած է և կամ Ապրաստան փոխան «Ապր-շար» ի որ ըստ ոմանց թարգմանի «վերին աշխարհ», բարձրագուստ է:

Ըստ Պ. Սրիկէլի՝ այս պարբերութեան մէջ ամենէն ուշագրութեան արժանի կէտն այս է, թէ նոյն ինքն Եղիշեայ որը պահապան զէն մի կար, և պարսկական զէն մի որիչ որիչ ի միմեանց. այս երկուքս հարաւային Պարսկաստանու մէջ աւելի ծաւալեալ էին, մինչ Պարտաշն և Բոզպայիսն աւելի հիւսիսային մասին մէջ հետեւող ունէին. (Spiegel, Eran, Alterthumskunde III p. 778):

Իսկ վեցերորդ կեշտը՝ որ մեղպետն (այլ ընթերցուած՝ պետմոգ) կոչեալ է և միւս հինգէն դուրս էր, ասոր իրաջութան մը չկրցանք ստուգել. զարմանալի է թէ Եղիշէ և թէ Շաշասդ-լա-շաշասր թի հեղինակը վեց կեշտս կը յիշեն, թէպէտ ուրիշ կողմանէ զրոյցածնին բոլորովին տարբեր է:

1. Քաչկէն՝ զարեհաց. պրակ քաչիքի

ժամէ ի ժամ, և դարակ և կէս ջուր. և ամենեին ոչ զոր թողոյր մեա երթալ ի դուրս բանալին:

9. Եւ իբրեւ աւուրս քառասունս այսու նեղէր զնոսա, և ոչ լուաւ ի նոցանէ բան թուրութեան, այլ իմն ած զմտաւ եթէ որ յիւրոց ծառայիցն գաղտ եգիտ ինչ՝ ի նոցանէ, և ի ծածուկ տացէ նոցա կերակուր: Ինքն երթեալ կնքէր զերգ և զգունն բանդին, և զկարգեալ ուժիկն տայր յիւր հաւատարիմն տանել նոցա. և արար զայս աւուրս հնգետասան. սակայն և այնպէս երանելիքն ոչ ինչ շտապեալ տաղնապեցան. այլ մեծաւ համբերութեամբ տանէին զճգնութիւնն, և անդադար սաղմուսիւք կային ի հանապազօրդ պաշտամանն. և ի կատարել ազօթիցն պուարթագին գոհանալով, սակաւիկ մի հանգչէին ի գետնախշտի յանկողինսն:

10. Իսկ պահապանքն, որ ի վերայ կապելոցն կային, յոյժ էին զարմացեալ ընդ առողջութիւն անհիւանդութեան նոցա, իբրեւ լսէին զանդադար հնչումն ձայնիցն: Վասն այնորիկ պատմեցին յախանձս մեղաբտին և ասեն. Ոչ են արքն այն լոկ առանց սեծի զօրութեան. զի եթէ պղնձի մարմինք ունէին նոքա, արդ լուծեալ էր ի գէճ խոնաւոյ անտի: Բազում ժամանակք են մեր, զի յանձն է մեզ պահպանութիւն բանդիս. ոչ յիշեմք՝ եթէ ի կապելոց որ ամսօրեայ ժամանակ կեցեալ է ի տանդ յոյզմիկ: Արդ մեք տեսմք քեզ. եթէ տուեր հրաման մահու նոցա և սպանանեա, դու գիտես: ասպ թէ ոչ, պահել յանձն արարաւ քեզ և ոչ գատել զնոսա, չարաչար վրտանդ է կապելոցն: Եւ և մեք զահի հարեալ եմք և յոյժ

كشك Դշանակէ 1 զարեհաց. 2 ցորենի, զարւոյ, բակլայի և սիսեռան ալիւրէ շինուած հաց: — Վաղգէն՝ վաղարաց բղեաշիւր զիւր զշիւղն զՎարդենին բանտարկելէ յետոյ կը հրամայէ պահապանաց, որ միայն զարիէ հաց և ջուր տան նմա. Սոփերը հայկ. թի: — Գորակ. պարսկերէն՝ տօրա ۵۳۵ է շիշ. փարջ:

1. Մութ է բացատրութիւնդ. իմա էաւ պարզեւ ինչ ի նոցանէ: Եղիշէի

ժամանակակից հեղինակաց բազմաթիւ վկայութիւններէն կը հետեւի թէ պար. գեւ. և բաշխիշք այն ժամանակ մեծ դեր կը խաղային Պարսից մէջ:

2. Ահաւասիկ օրինակ մի եւ՝ որ Պարսիկք զլիաւամամբ շէին սպանանել զմահապարտս, այլ զէճ և խաւարչտին բանտի մէջ ծանր կապանք կը պահէին և կը սպասէին որ անդեան անբաւական

նութենէն մեռնին: Տես և Յ. Է. 42 ծն. 1:

երկնչիմք, յորժամ տեսանեմք զայնպիսի անհնարին նեղութիւնսն:

11. Եւ իբրեւ զայս լուաւ մոգական, յարուցեալ ինքնին երթայր ի մէջ գիշերին յերգ բանդին: Եւ հայեցեալ ի ներքս ընդ մութ գիշերոյն, այն ինչ լինէր նոցա ի պաշտամանէն հանգչել, և տեսանէր զանձն իւրաքանչիւր կապերցն, զի իբրեւ զկանթեղ անշիջանելի վառեալ բորբոքէր: Չահի մեծի հարաւ, և ասէր ընդ միտս իւր. Չինչ է այս մեծ սքանչելիքս. աստուածք մեր ուրեմն եւ կեալ իջեալ են ի բանդս, և նոցա փառաւորութիւնն լուցեալ բորբոքի: Եւ եթէ նոքա առ սոսա ոչ մերձենան, մարդոյ լոկոյ անհնարին է զայնպիսի պայծառութիւն լուսոյ զգնեալ: Իմ այսպէս լուեալ էր վասն կեչտիս այսորիկ, եթէ առ յոյժ յիմարութեանն մոլորեալ են, և ստութեամբ կերպարանին յայս ազէտ մարդկան. թեւրեւ և այս տեսիլ այնպէս ինչ երեւցաւ ինձ:

12. Եւ ոչ կարէր համօրէն կալ ի վերայ իրացն երեման: Եւ մինչ դեռ յայտմ մտաց խորհրդի էր, զարձեալ սուրբքն յիւրաքանչիւր խշտեկացն կանդնեցան կացին ի սովորական պաշտամանն: Յայնժամ ճշմարտեալ գիտաց մոգական, եթէ ոչ այլ ընդ այլոյ տեսանէր՝ որ երեւցան նմա, այլ ի նոցունց յանձանց փայլէր լուսաւորութիւնն: Յայնժամ կրկին անդամ զահի հարաւ և ասէ. Ո՞ւմ ի կապերցն եղեւ այնպիսի յայտնութիւն, ես և ոչ զմի ոք ոչ գիտեմ, և ոչ լուեալ է իմ ի հարցն յառաջնոց: Եւ քանզի անհնարին շարժեցաւ ի մեծ սքանչելեացն, և դողային ամենայն մարմինքն, և թրմբրեալ կիսամեռ լինէր ի վերայ տանեացն մինչև յառաւօտն. և ի ծագել լուսոյն իբրեւ զբազմօրեայ հիւանդ յարուցեալ երթայր ի վանս իւր, այլ և ոչ ումեք իշխեաց ասենեկին պատմել զոր ինչ ետեսն:

13. Կոչեաց առ իւր զպահապանն և ասէ ցնոսա.

1. Կիտելի է՝ որ փարպեցին որ Եղիշեայ ութերորդ Յեղանակին շատ տեղատուն առ տուն կը հետեի, մոգականից խօսքը չընեն բնաւ. միթէ Հայոց պատմութենէ դուրս եղելութիւն մը համարելուն համար. բայց և այնպէս վայել

էր համառօտ յիշատակութիւն մը ընէր: Պատճառն ինչ որ ալ ըլլայ, շմոռանք որ Եղիշէն ալ Ռիթերորդ Եղանակին մէջ պատմած իրաց ականատես վկայ չէ. այլ ի լրջ կը պատմէ Աղաբ աշխարհի և անապատին մէջ եղած գէպը:

« Երթայք հանէք զկապեալսն ի վերնատուն մի ցամաքազայն, և անդ պահեցէք զնոսա զգուշութեամբ, որպէս և ասացէքն »: Մի ոմն ի դահճաց անտի, իրրե լուա զհրամանս մոգպետին, փութով ընթացեալ երթայր, իրրե մեծ իմն աւետիս տանէր նոցա: « Հրամայեաց ձեզ, ասէ, ելանել ի ցամաք վերնատուն մի, արիք վազվազակի, և մի հեղգայք, քանզի և մեք խկ պաղատեցաք վասն ձերոյ տառապանացդ »:

14. Իսկ սուրբն Յովսէփ հեզարար սկսաւ խօսել ընդ դահճապետին և ասէ. « Երթ ասա ցլիմար առաջնորդն ձեր, չէ յուեալ քս վասն հանդերձեալ գալստեան Տեառն մերոյ և կամ՝ վասն մերոյ հրաշակերտ շինուածոցն, որք մեզ կան պահին ի սկզբանէ պատրաստութիւնքն. վասն որոյ գիւրեաւ համբերեմք մեծի նեղութեանս առ սէր այնր յուսոյ՝ զոր տեսանեմք: Դու բարեք արարեր, զի արգահատեցեր մեծի նեղութեանս մարմնոյ. այլ ոչ ինչ եմք ձանձրացեալք իրրե զանատուած ոք, որ չիք այլ ինչ յոյս ի միտս նորա քան որ երեւինս: Այլ մեք առ սէրն Քրիստոսին մերոյ՝ ընդ այս յոյժ եմք խնդացեալ, և կատարեալ պարզեա զսա իսկ համարիմք, զի ժամանակեայ վշտօքս զանժամանակ երանութիւնսն ժառանգեցուք »:

15. « Եթէ շինուածոց իցեմք ցանկացեալք, ունիմք շինուածս յերկինս առանց մարմնաւոր ձեռագործի, որ ոչ երկին ձեր արքունիքդ առ նոքօք: Նոյնպէս և հանդերձից և փառաց և անախտ կերակրոց, զոր եթէ ոք կամեցի ասել ձեզ, չհանգարտէ լսել ձեր տկարութիւնդ. վասն զի կուրութեան հնութեամբն չտեսանէք և ոչ լսէք և ոչ իմանայք, յայն սակս զմեզ զուր և անիրաւ առանց յանցանաց անողորմն գատիք: Այլ մեր թագաւորն առատ է և բարերար, և բաց է գուռն արքայութեան նորա, եթէ կամեցի ոք գիմել՝ գիմեցէ համարձակ. ի դարձելոյ յապաշխարութիւն նախանձի և ոչ ընդ ումեք երբեք »:

16. « Բայց վասն գիւրութեանս՝ որ դու հրամայեցեր առնել մեզ, էր մեր իշխանութիւն անդրէն յաշխարհին մերում՝ չանկանել մեզ ի ձեռս թագաւորիդ, որպէս և այլքն՝ զի տպրեցան յայսպիսի փորձանաց. այլ

որպէս կամօք և յօժարութեամբ եկաք, իբրև թէ զիտէսք զվիշտ վտանգիս, ոչ ինչ զանդիտեցաք յայսպիսի ճգանց, սոյնպէս և կամիմք՝ զի և այլ ևս ծանրացուցես ի վերայ մեր, մինչև քո չարութիւն կամացդ յագեացի ի մեզ: Զի թէ Աստուածն մեր, որ է արարիչ երկնի և երկրի և ամենայն երեւելեաց և աներեւութից, և առ սէր իւրոյ բարերարութեանն խոնարհեցաւ առ ազգս մարդկան, և զգեցաւ մարմին չարչարելի, և անց ընդ ամենայն հանգէս առաքինութեան, և կատարեաց զամենայն գործ անտեսութեան¹, ի կամս իւր մատնեցաւ ի ձեռս խաչահանուացն, մահու մեռաւ և եղաւ ի գերեզմանի, և զօրութեամբ աստուածութեանն իւրոյ յարուցեալ երևեցաւ աշակերտացն և այլոց բազմաց, և վերացաւ առ հայր իւր յերկինս, և նստաւ ընդ աջմէ հայրենի աթոռոյն, և շնորհեաց մեզ զօրութիւն երկնաւոր, զի ըստ նորա անմահութեանն՝ և մեք մերով մահկանացու մարմնովս կարիցեմք չարչարակից լինել անմահ մեծութեանն, և նա ոչ ևս իբրև զմահկանացու համարի զմեր մասն, այլ իբրև անմահից հատուցանէ մեզ զվարձս վաստակոյ մերոց. արդ փոքր համարիմք մեք զչարչարանս զայս առ սէր փոխարինին, զոր էարկ առ ազգս մարդկան »:

17. Իբրև լուաւ զայս ամենայն բանս մոգպետն ի գահճապետէ անտի, խռովեցաւ, պղտորեցաւ ի միտս իւր, և հատաւ քուն յաչաց նորա զբազում՝ զիշերս: Իսկ յաւուր միով յերեկուն պահուն² յարուցեալ երթայր առ

1. Տեսնեսութիւն՝ խորհուրդ մարդկութեան Բանին. Հոկտ. քո:

2. Պատ՝ է բաժանումն ժամանակի պահապանաց զիշերոյ: Երբիս Երբիս ժամս՝ մի պահ համարեալ: Գիշերը ուրեմն չորս պահ ունէր, որպէս և ցերեկն: Եզիշէ պահ կը գործածէ (տես և Յ. Ը. 21) մինչ փարպեցին ժամով ալ կը բացատրէ. « Ի վեցերորդ ժամու աւուրն »: « Բայց զինն ժամու աւուրն երրորդի յարուցեալ երանելի խուժիկն »... էջ 283 և 309: Թոսի թէ այդ երկու կերպ բաժանումնորդ ալ գործածական էին, գուցէ ժամք աւելի սովորական էին ժողովրդեան մէջ:

Երկու կերպով ալ օրը առաւօտէն սկըսելով կը հաշուէին: Իսկ Պարսիկք զօրն ի հինգ կտես կը բաժանէին, 1 կտէ՝ ձառանի, որ կը սկսէր ի ծագել արեգական: 2 Պարսիքիւն, ի հասարակ աւուր: 3 Իզգանքիւն, վերջնալուսոյ հետ: 4 Այլիս ըստրեմն՝ աստեղաց լուսավառ փայլելու առեւնը: 5. Ուշանիւն՝ աստեղաց լուսոյն աղօտացած կամ արշալուսոյ սկսած առեւն: Պ. Հաւե՝ զառաջինը կը գնէ ժամը 6-10 շախ քան զՄԻՋ. զերկրորդը՝ 10-3. զերրորդը՝ 3-6 (ի մուտս արեգական). զչորրորդը 6-12 և զհինգերորդը 12-6: Մէն մի կան, միայ միայ

նոսա միայնիկ լռիկ, և ոչ զոք առնոյր ընդ իւր ի սպասաւորացն: Եւ իրրեւ եհաս ի գուրս տանն, հայէր ընդ ծակ մի ի ներքս և տեսանէր ըստ առաջին տեսեանն, բայց նոքա ի քուն կային խաղաղիկ: Հեզարար կարդաց յանուանէ զեպիսկոպոսն¹, քանզի քաջ իսկ գիտէր պարսկերէն: Եկն ի գուրս և հարցանէր. Ո՞վ ես գու: Ես ինքն իսկ եմ, ասէ. կամիմ ի ներքս մտանել և տեսանել զձեզ:

18. Եւ իրրեւ եմուտ ի մէջ սրբոցն, ոչ եւս երեւէր նմա այլ նշանն. և պատմեաց նոցա զերկիցս երեւմնս սրանչեղեացն: Եւ պատասխանի Ղեանդ երէցն և ասէ. «Աստուած, որ ասաց ի խաւարի լոյս ծագել², որ և ծագեաց և լուսաւորեաց իմաստութեամբ զանեկեայ թարածս, նոյն զօրութիւն և այսօր ծագեաց ի խաւարեալ միաս քո, և բացան աչք կուրացեալ ոգւոյդ, և տեսեր զանչիջանելի լոյս շնորհացն Աստուծոյ. փութա, մի հեզգար, գուցէ դարձեալ կուրացեալ ընդ խաւար գրնայցես»:

19. Եւ զայս իրրեւ ասաց, յոտն կային ամենեքեան տակով զքառասներորդ երկրորդ սագմանն. Առաքեալ Տէր, զլոյս քո և զճշմարտութիւն քո, զի նոքա առաջնորդեացեն և հանցեն զմեզ ի լեռն սուրբ և ի յարկս քո: Արդարեւ ճշմարտիւ, Տէր, առաջնորդեցեր և ամեր զմիջորեալս զայս յանանց ուրախութիւնդ և յանմերթելի հանգիստդ: Ահա նմանեալ է օրս այս սուրբ չարչարանացն քոց. որպէս սպրեցուցեր զմահապարտ աւագակն յերկրորդ մահուանէն, և նովաւ բացեր զաղխեալ դուռն Ագենայ, տյապէս գտեր և զայս կորուսեալս. որ էր պատճառք մահու բաղմաց, արդ արարեր զսա պատճառք կենաց մեզ և անձին իւրում: Քոհանամբ զքէն, Տէր, գոհանամք և ձայնակիցք լինիմք սուրբ մարգարէին. Ո՛ր

հրեշտակի նախնաւ էր, և իւրաքանչիւրին յատուկ ազօթքներ սահմանեալ էին, զոր ամէն հաւատացեալ պարտէր ասել. հրախիին Էրանեանք Բատուս կ'ըսէին փոխանակ կա՞նի (տես Վենետիաստ Գւ. 15): Բայց Սասանեանց ժամանակը վերջի անունդ աւելի գործածական էր:

Հաւանորէն «կահ» և «պահ» լծորդ են: Կ և Վ կը փոխանակին՝ որպէս և Վ ընդ պ. այսպէս պարսկերէն վատ՝ չար, յոսի. վատ, զրի ևս կտա. որպէս և վեհ վեհ՝ փոխեցաւ ի պեհ:

1. Այս է զՍահակ:

2. Սագմոս ճժԱ:

մեղ Տէր, մի մեղ, այլ անուան քում տուր փառս փառն ողորմութեան և ճշմարտութեան քոյ, զի մի երբեք առասցեն ի հեթանոսս, թէ ուր է Ստատած նոցա¹, որ պէս և այսօր իսկ յայտնի եղև զօրութիւն քո մեծ ի մէջ ապարտասան խաւարազգեստ ազգիս:

20. Իսկ որ ձրին եղիտ զաստուածատուր շնորհան, սկսաւ և նա առանձինն ասել. Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ևս յումէ՞ երկեացց. Տէր ապաւէն կենաց իմոց, ևս յումէ՞ դադացայց: Քանզի գիտեմ՝ ճշմարտիւ, եթէ բազում են այսուհետեւ թշնամիք իմ, և կամին մերձեալ և ուտել զմարմինս իմ: այլ դու, Տէր ամենայնի, եկիր փառն ամենեցուն կենաց, զի դարձցին և կեցցեն առաջի քոյց մարդասիրութեանդ: Մի որոշեր զիս ի սուրբ դառանցս՝ յորս խառնեցայ, զի մի ըստ քո փարախդ արտաքս ելեալ՝ չար գաղան դարձեալ բեկանիցէ զիս: Մի հայիր, Տէր, ի բազմամեայ ամբարշտութիւնս իմ, զի մի մուրեալ ի ճշմարիտ կենացդ՝ զբազումս անդրէն ի կորուստ աշակերտիցեմ, այլ որոց եղէ պատճառք մահու՝ նոցին եղէց և պատճառք կենաց: Ստատանայ՝ որ ինե խրոխտացեալ պարծէր ի մէջ մեծի կորստաւ կանացս, ինե կորացեալ ամաչեացէ ի մէջ խրոց աշակերտացն»:

21. Եւ զայս իբրեւ ասացին, նմին իսկ ետուն կատարել զազօթան, և զաղարեցին նախա հանդերձ մինչև ի պահն երրորդ, և այնպէս խաղաղացեալ կացին ի քուն ամենեքեան մինչև ի ժամ առաւօտուն: Իսկ նորա յոտն կացեալ, և ի քուն ոչ մտանէր, այլ զձեռան իւր ի վեր համբարձեալ՝ կայր յաղօթս: Եւ մինչ դեռ ընդ երդ պլուցեալ հայէր յերկինս, յանկարծակի տունն լի եղև լուսով, և երեւեցան նմա սանդուղք լուսեղէնք՝ որ կանգնեալ էր յերկրէ յերկինս, և գունդք գունդք զօրաց ելանէին ի վեր, և էր ամենեցուն տեսիլն նոր և չքնաղ, ահաւոր և սքանչելի իբրեւ զտեսիլ հրեշտակի: Ունէր և զթիւ համարոյ ի միտս իւր զխրաքանչիւր գնդիցն, զսր տեսանէր, էր՝ որ զհազարի, էր՝ որ զերեսուն և զերեց, էր՝ որ զերկերիւրոց և զերեքտասա-

նից¹: Եւ այնպէս մատուցնա մերձենայր, մինչեւ ճանաչել նմա զերիս ի նոցանէ, զվարդան և զԱրտակ և զԽորէն: Եւ ունէին ինն պսակ ի ձեռին, խօսէին ընդ միմեանս և տսէին. Ահա եկն եհան ժամ, զի և սքա խառնեացին ի գունդս մեր. քանզի և մեք սոցա իսկ մնայաք, և առհաւատչեայ պատիւ սոցա բերաք: Եւ որում ոչ եւս մնայաք՝ եկն երեւեցաւ և խառնեցաւ, և եղև իբրև զմի ի զինուորաց Քրիստոսի:

22. Այս երիցս անգամ երեւցաւ չքնաղ տեսիլն տոն երանելոյ: Զարթոյց զսուրբսն ի քնոյ անտի, և պատմեաց նոցա զամենայն տեսիլն կարգաւ: Իսկ նորա յարուցեալ կացին յաղթս և տսէին. «Տէր, Տէր, զի պանչելի է անուն քո յամենայն երկրի. համբարձաւ մեծփայելութիւն քոյ ի վերոյ քան զերկինս. ի բերանոց մանկանց տղայոց սարնդիացաց հաստատեցեր զօրհնութիւն, զի եղծցի թշնամին և հակառակորդն: Զի ոչ ևս է այսուհետև ասել, եթէ տեսից զերկինս զգործս մատանց քոց², այլ թէ տեսից զբեզ, Տէր երկնի և երկրի. որպէս երեւեցար իսկ այսօր ի ձեռն սուրբ զօրականացն քոց հեռաւոր օտարիս, որ անցեալ էր ըստ ակնկալութիւն կենաց իւրոց:

23. «Ահա դու, Տէր, ողորմութեամբ քով պսակեցեր զսիրելիս քո, և գթութեամբ քով ելեր ի խնդիր կորուսելոյս, զարձուցեր և խառնեցեր ի գառս սրբոց: Ոչ միայն ետես սա զերկինս՝ զգործս մատանց քոց, այլ և տես զերկինս և զբնակիչս նորա, և մինչ դեռ է յերկրիս՝ խառնեցաւ ի գունդս բիւրաւոր հրեշտակաց քոց: Ետես և զսգիս արդարոց կատարելոց, ետես և զնմանութիւն փառաց աներեկոյթ պատրաստութեանցն, ետես և ի ձեռին նոցա զանշուշտ ռարունայն³, որ հանդերձեալ պահի ի ձեռն ճարտարապետին: Երանի սմա փասն սուրբ տես-

1. Արտագու մէջ ինոց նահատակքն 1036 հոգի էին: Մոզպետը տեսեր էր 1000+33+3 որ ևս վարդան, Արտակ և Խորէն: Իսկ երկու հարիւր և տասն և երեքը պատերազմէն վերջը ամբոջէ մը անձնաաւոր եղողներն են. (Յ: Է: 3):

2. Սաղմ. Ը:

3. Բարունայ՝ առհաւատչեայ, դրաւական. լատիներէն Arrabo կամ Arrha. զգ. Arrhes մի և նոյն բառն են. արդի պարսկերէն բառագրոց մէջ ալ կը գտնեմք ۳۳۳ բառով նոյն իմաստով: Սեմական բառ մի կ'երևի, որ մուս զբառն է ի յունարէն և անտի ի լատինս:

լեանա, և երանի է մեզ վասն սորա մերձաւորութեանս առ մեզ. քանզի հաստատեալ գիտացաք սոխաւ, եթէ ուրում այսպիսի սքանչելիք յայտնին, մեծ մասն ընկալաւս յանապատ քոյ բարութեանցդ: Անապատ են պարգեքն քո, Տէր, և առանց խնդրելոյ տաս ում՝ և կամիս քոյով յորդ և աննախանձ առատութեամբդ: Եւ եթէ որ ոչ խնդրեն՝ չարգելուս ի նոցանէ, բայց մեզ, Տէր, զգուռն ողորմութեան քոյ, որ ի մանկութենէ մերմէ ցանկացեալ եմք բարեմասնութեան սրբոյ քոյ: Զնորագիւտ գատտակերտս քո բարեխօս առնեմք վասն անձանց մերոյ. մի ընկղմեցի նաւ հաւատոյ մերոյ ի մէջ ալեկոծեալ ծովու մեղաց:»

24. Եւ այսպէս յերկար կատարելով զազօթան, յորդ և առատ արտասուս հեղունին ի վերայ անձանց իւրեանց: Գութ սղորանաց արկանէին առաջի բարերարին, զի լսելի լիցի ձայն պաղատանաց նոցա, և հաստատուն կացցեն ի վիշտ ճգանցն, զի մի զրկեացին ի ցանկալի պսակացն, զոր ունէին սուրբքն ի ձեռս իւրեանց, որպէս և ազդեցաւ նոցա ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ, զի մերձեալ էր ժամանակ կոչման նոցա, որպէս զի երթիցեն և աներկիւղ դադարեացեն ի կատկածելի ակնկալութենէ, որում համբերէին բազում տառապանօք, զի առհաւատ չէիւ փոքու հասցեն երկնաւոր մեծութեանն, որում ի վաղնջուց իսկ էին ցանկացեալք:

25. Եւ քանզի ինքն իսկ մոգպետն իշխան էր աշխարհին, և նմա յանձն արարեալ էր զկապեալսն քաղաքին, վասն այնորիկ և համարձակութեամբ ընդ առաւօտն հանեալ ամենէր յաղարանսն իւր: Ըռանայր և որբէր զնոսա ի չարչարանաց բանդին. առնոյր զձոր լուացմանն սրբոյն և արկանէր զիւր մարմնովն: Ուզդէր և տան իւրում աւաղան, և բնդունէր ի նոցանէ զսուրբ մկրտութիւնն. հաղորդէր ի կենդանարար մարմինն և ի քաւիչ արիւնն Տեառն մերոյ Բիսուսի Քրիստոսի: Բարձր բարբառով աղաղակէր և ասէր. Մկրտութիւնս այս լիցի ինձ ի լուացումն մեղաց իմոց, և ի ծնունդս նորոգութեան վերստին Հոգւոյն սրբոյ, և ճաշակումն անմահ խորհրդոյս ի ժառանգութիւն երկնաւոր որդէգրութեանն: Դնէր և ըստ մարմնոյ առաջի նոցա սեղան կերակրոյ, և

մխիթարութեան բաժակ մատուցանէր նոցա, և միաբանէր ընդ նոսա հացին օրհնութեան:

26. Այլ թէպէտ և ինքն եհտս յերկնուոր բարին, և աներկիւզ էր ի մարդկանս հարուածոց, սակայն վասն ընտանեացն յոյժ ունէր կասկած. զի մի իբրև վնասակարք մասնեացին յիրս արքունի¹: վասն այնորիկ ի ծածուկ կոչէր ի գիշերի և գնախարարան, որ ի նմին քաղաքի էին ի կապանս, և առնէր ծախս մեծամեծս: Եւ էին ամենեքեան ի մեծի խնդութեան վասն սրանչեւեացն, որ երեւցաւ նոցա: Ոչ յիշէին ամենին, և թէ վիշապ ինչ անցեալ էին ընդ նոսա:

27. Բայց ի ժամ՝ բազմականացն կարծիք իմն եղին ի միտս սրբոցն վասն երիցու միոյ², որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանան. զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, և ազխապոյն ևս էր ի գրոց մխիթարութենէ: Հրամայեցին նմա ունել զգլուխ բազմականին. ևս սրտասխանի երանելին և տաւ. «Ձիւնչ է այդ՝ զոր դուք գործէք, և կամ յինէն զի՞ թաքուցանէք զծածակս խորհրդոցդ: Ես քան զկրտսնս ձեր խոնարհագոյն եմ, և քան զեա փոքունս յաշակերտաց ձերոց ազխապոյն եմ, զիմարդ կարացից այդմ՝ տանել: Այս իսկ մեծ էր ինձ, զի սուրբ կապանաց ձերոց հաղորդեալ եմ այսօր: Եթէ արժանի համարիք զիս ձերում՝ տեղանոյդ, և կարարութիւն զուր զիւրաքանչիւր տեղի բազմականիդ, և հրամայեցէք ինձ զիմ՝ տեղին»: Եւ բռնադատեալս սուրբ եպիսկոպոսն միաբանութեամբ ամենայն սրբոցն, և ի վերոյ քան զամենեւեան բազմեցուցին զնա:

28. Եւ իբրև բոլորեցաւ ակումբ բաշմականին, և հաղորդեցան ամենեքեան ի կերակուրն զուարթութեամբ, յոսն եկաց սուրբն Բափսէփ, և սկսաւ զուրախութեան նուագն մատուցաւ և ասել այսպէս. «Մերախ լերութիւն ամենեքեան ի Քրիստոս. քանզի վաղիւ այս ժամ իցէ, ահա մուտցեալ իցէ մեր զամենայն նեղութիւնս և զշարճարանս զոր կրեցաք: Եւ փոխանակ սակաւ աշխատու-

1. Մէկ մարդոյ յանցանաց համար 2. Այս է Աբղէն երէցն Կղեզեակ ընտանիքն ալ կը պատմուէին. Տես Բ. գեղջ, որ ի Բագրեւանդ: Տես Բ. Ը. 64: Ի. 42. ծան. 4:

թեանս սերոյ՝ բազմապատիկ հանդիստ ընդունելոյ եմք, և փոխանակ խաւարային արգելանի բանդին՝ մոտանելոյ եմք յերկնից քաղաքն յուսուսոյ, որոյ քաղաքի քաղաքապետ ինքն Քրիստոս է, հանդիսապետ՝ յորում՝ ասպարիտի նախ ինքն առաքինեցաւ առնելով զնշան յազթութեան: Եւ այսօր նոյն Տէր է, որ յաջողէ մեզ զնոյն նշան ընդունելով ի փրկութիւն անձանց մերոց և ի պարծանս մեծափառ սուրբ եկեղեցւոյ: Եւ զոր օրինակ տեսէք դուք զեղբայրս զայս ի գլուխ բազմականխ մերոյ, սոյնպէս սա նախ ընդունելոյ է փաղիւ զպսակն ի ձեռն կատարմանն իւրոյ: Ձի ահաւասիկ եկն եհաս և մերձեցաւ առ մեզ թշնամին կենաց մերոց և պսակիչ սուրբ չարչարանաց ծառայիցս Քրիստոսի»:

29. Չայս իբրեւ ասաց, լուա ի նմանէ՝ բանս պընդութեան, որով յոյժ մխիթարեցան ամենեքեան. ասէ. « ի սուրբ ազօթից ձերոց այդպէս արասցէ ինձ Քրիստոս, և կատարեսցէ զելս փախճանի իմոյ յաշխարհէս ըստ բանի քում: Եւ ահա ընդ ասելոք քո ազգումն եզե հոգւոյս իմոյ և յիշեցի ես զմարդասիրութիւնն Քրիստոսի, որոյ և դալուստ իսկ նորա յաշխարհս փսն մեր մեղացն եզե: Գթացի յիս որպէս և յաւազակն ի ժամ խաչին. որպէս նոփաւ զգրունս փակեալ գրախտին երաց, և յառաջեցաւ լինել կարապետ այնոցիկ՝ որ անդրէն ի նոյն տեղի դառնալոյ էին յուրախութիւն, արասցէ և զիս այսօր Տէր Յիսուս Քրիստոս սպասուոր ձերում մեծաշուք զնդիդ: »

30. « Սւանիկ փսն միոյ մեղաւորի՝ որ դառնաց յապաշխարութիւն, անփախճան լինի ուրախութիւն հրեշտակաց յերկինս. որպէս զի գիտեն իսկ զկամս Տեառն իւրեանց: Քանզի փսն միոյ կորուսելոյ ոչխարին եկն ի ինդիր, փսն այնորիկ և նոքա ինդակիցք լինին փսն միոյ դարձելոյ յապաշխարութիւն: Թերեւս փսն իմ՝ եկեալ էր մեծ զօրավարն Հայոց բազում՝ սուրբ ընկերակցօքն իւրովք. զպսակն փսն ձեր բերեալ էր, այլ զուրախութեան աւետիսն հասարակաց տայր: Եւ առա-

1. Դարագրութեան կարգաւ Աբշէն գրուած խօսքերէն յայտ է թէ զմեզ երէցն ըլլալու էր, բայց քիչ մը ստորեւ պեան իմանալու է:

ւել եւ ընդ իս էին զարմացեալ, զի ոչ ճանաչէին զիս ի կեանս իւրեանց, ահա ի սուրբ մահն իւրեանց՝ կամէին զի եւ եւ մասն ընկալայց ընդ երանելիսն:

31. «Աղաչեմ՝ զձեզ, տեաքք իմ եւ հարք, աղօթս աւրարէք ի վերայ անարժանութեանս իմոյ, զի արժանի եղէց մեծի աւետեացն հառանել, որ յանուտ ձերոց բերանոցդ բարբառեցաւ ի լսելիս իմ: Արդ, վաթիմամ տեսանել զօրն, և յաւուր անդ զժամն եկեալ հասեալ ի վերայ մեր: Եւ երբ իցէ զի ելից ի թանձրադանդաղ ձանձրալի մարմնոյ աչտրիկ, երբ իցէ զի տեսից զքեզ Տէր Յիսուս, երբ իցէ զի աներկիւզ եղէց ի մահուանէ, երբ իցէ զի տգիտութիւնս իմ հասցէ ի կատարեալ գիտութիւն: Օգնեա ինձ, Տէր, օգնեա ինձ, և կարկառեա զամենազօր աջդ յօգնականութիւն, զի խոտման բանիցս իմոյ և գործք արդեամբք կատարեցին ի վերայ մեր, և փառաւոր լիցի յիս ի մեղաւորս անուն Տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի »:

32. Զայս իբրեւ ասաց երանելին, յոտն կացին ի բազմականացն անդ, զահանային տակով, փառք քեզ, Տէր, փառք քեզ թաղաւոր, զի ետուր մեզ կերակուր ուրախութեան, լցո զմեզ հազարով սրբով, զի գացուք առաջի քո հաճոյք և մի ամաչեցեալք, զի դու հասուցանես իւրաքանչիւր բոս գործս իւր:

33. Ի նմին ժամու եղև խորհուրդ մեծ ի մէջ նոցա, թէ զինչ օրինակաւ կարացեն ապրեցուցանել զմոպեանս. զի մի լուեալ յարքունիսն, իբրեւ զհուր բորբոքեցի բարկութիւն ի վերայ մնացելոցն: Իբրեւ ոչ ինչ կարացին ի ժամուն վճարել, միաբանութեամբ աղօթս արարեալ՝ յԱստուած ապաստան առնէին զկեանս առնն հաւատացելոյ:

34. Իսկ նախարարքն հրաժարեցին ի սրբոյն յորդատաւ արտասուք, և ողբալից ուրախութեամբ տնկեալ յոտս նոցա աղաչէին սեծու պապատանօք՝ յանձն առնել զնոսա հոգւոյն սրբոյ: Զի մի ոք ի մէնջ, ասեն, թուրացեալ և ելեալ արտաքս ի հաւասար միաբանութենէս, կերակուր լիցի չարաբարոյ գաղանին:

35. Իսկ երանելիքն միաբան քաջալերէին զնոսա և ասէին. « Զօրացարուք, եղբարք, ի Տէր, և մխիթարե-

յարուք ի մարդասիրութիւնն Աստուծոյ, որ ոչ թողու
զձեզ որքաւ եւ ոչ ի բացէ առնէ զոգորմութիւն իւր ի
մէնջ հաւատով ի Քրիստոս: Բազում բարեխօսութիւն զոր
ունիմք առ նմա, ոչ չիջանի վառումն կանթեղաց ձերոց,
եւ ոչ ուրախ լինի խաւարասէր թշնամին կենաց ձերոց:
Այլ նոյն Տէր է որ զօրացոյց զառաջին նահատակն՝
խառնելով զնոսա ի դունդա հրեշտակաց իւրոց, նոցուն
սուրբ ոգիք եւ ամենայն դասք արդարոց հասցեն ձեզ
յօգնականութիւն համբերութեան, զի ընդ նոսին նո-
յունց պահպան արժանի լինիջիք »:

36. Զայս խօսէին ընդ նոսա, եւ զգիշերն ամենայն
սաղմոսիւք ի գլուխ տանէին. իսկ ի ժամ՝ առաւօտուն
տանին ամենեքեան. Ծագեալ Տէր, զօգորմութիւնս քո՝
ոյք ճանաչեն զքեզ, զարդարութիւնս քո ոյք ուղիղ են
սրախք: Մի եկեացէ ի վերայ մեր տուն ամբարտաւա-
նից, եւ ձեռք մեղաւորաց մի դողացուցեն զմեզ, անդ
անկցին ամենեքեան, որ գործեն զանօրէնութիւն. մեր-
ժեցան, եւ այլ մի կարացեն հաստատել¹:

37. Էւ անդէն վազվազակի հափն դահիճքն² ի
դուռն բանդին. մտին ի ներքս եւ տեսին, զի որ յառաջ
մոզպետն էր, եւ նմա իսկ յանձն արարեալ էր պահել
զնոսա, նստէր ի մէջ նոցա եւ լսէր ի նոցանէ, նա եւ քա-
ջարերէր ևս զնոսա չերկնչել ի մահուանէ: Իբրեւ տեսին
զմեծ սքանչելիսն դահիճքն, յոյժ զարմացան ընդ իրան,
այլ ոչ ինչ իշխէին հարցանել ցնա. բայց չորան եւ պատ-
մեցին Դենշապհոյ, սրում՝ յանձն արարեալ էր զչարչա-
րանս սրբոցն: Իսկ նա իբրեւ լուաւ ի դահճացն արբու-
նի, զահի մեծի հարաւ ի միտս իւր, թէ զուցէ եւ ինքն
անձամբ ի ներքս լիցի. քանզի եւ ծանօթագոյն ևս էր

1. Սաղմոս ԼԷ:

2. « Թեւեղով » ընդ ինքեանս բազմու-
թիւն զարբնաց զործւովք արուեստաւո-
րութեան իւրեանց, սալիւք եւ ուռամբք,
կաանօք եւ խարտոցովք, խարտել եւ կը-
տրել եւ ի բաց հանել զերկաթման ի ձե-
ռաց եւ յոտից եւ ի պարանոցէ սրբոցն.
եւ զոր ոչն կարացեն կարել խարտոցքն,
ուռամբք քարգեալ զրեւո երկաթոյն:

զնելով ի վերայ սալիցն բեկեալ հանցեն
ի բաց: Քանզի ստուարք էին եւ ծա-
նունք քան զընտելիւն ամենայն երկա-
թով, որովք զայլ մահապարտան կապէին,
զոր ի նոցա իսկ անուն տուեալ էր առ-
նել մոգուցն, որպէս յանուն արանց
վատախրատից եւ աշխարհակորուսաց եւ
աստուածապանաց ». Փարսկ. 274:

տանն: Հրամայեաց հանել ի բանդէ անտի զամենեւեան կապանօքն, և հեռացուցանէր ի քաղաքէ անտի երկոտասան պարսիկ հրատախաւ¹: Եւ ի ծածուկ խօսէր ընդ մեզպետին, եթէ զինչ պատճառք իցեն կապանաց նորա: Եւ պատասխանի այրն և ասէ ցնա. Մի խօսիր ընդ իս ի ծածուկ, և մի լսեր զխորհուրդս լուսոյ ի մէջ խաւարի, զի բացան աչք իմ՝ արդ. քանզի տեսի զլոյսն երկնաւոր: Եթէ կամիս լինել խորհրդակից կենաց, հարցցիս յանդիման, և պատմեմ՝ քեզ զոր տեսի զմեծամեծան Աստուծոյ:

38. Եւ իբրեւ լուաւ ի նմանէ զամենայն, և ստուգեաց ևս վասն իւրոյ միաբանութեանն, եթէ ոչ քակտի ի սրբոցն հաւանութենէ, ոչ իշխեաց ձեռն արկանել ի նա, թէպէտ և ունէր հրաման յարքունուտ: Այլ փութացաւ, և ինքն երթեալ պատմէր թագաւորին ի ծածուկ զամենայն որպէս զխարդ լուաւ ի նմանէ:

39. Եւ պատասխանի թագաւորն և ասէ ցԳենշապուհ. « Մի ոք ամենեւին լուիցէ զայդ ի քէն, մանաւանդ վասն տեպեանն մեծի՝ որ երեւեալ է նմա, զի մի տպէտ մարդիկ երկմտեալ՝ բաժանեցին ի մեր հաստատուն օրինացս: Մինչ մեք զայս կամէաք հնազանդեցուցանել՝ թերեւս զոգիս գացեն, իբրեւ նոցա ոչ ինչ կարաջաք առնել, մեր որ վարդապետ օրինացդ էին, զինի նոցա միջորութեանն խոտորեցան:

40. « Եւ և այն ևս չար է մեզ քան զամենայն, զի ոչ զուգնաքեաց ոք խոտորեցաւ ի նոցա օրէնսն, այլ այր մի համակցեն, երեւելի ընդ ամենայն վերին աշխարհս: Եթէ փայլարիմք² ընդ նմա, նա տեղեկագոյն է քան

1. Բագանա՝ Ֆարսանկ, Ֆրասանկ, Ֆերսանկ. պարսկական փարսախը հինգ քիլոմետրէ քիչ մ'աւելի է, այս հաշուով Գենշապուհ վախճուն քիլոմետրի շափ հեռացնել կը հրամայէ ի Նիշապուրէ. իսկ քահանայից նահատակուած տեղը նոյնչափ մը դեռ հեռի պիտի ըլլար ըստ Եղեշեայ (Յ. Ը. 46) որ շափագանց կը թուի: — Իսկ ըստ Պունտահիշի, Ֆրասանկ կամ Ֆարսանկ է հազար քայլ, մէն

մի քայլ՝ երկու ոտնաշափ երկայն, կամ հեռաւորութիւն մը՝ յորում սրտեւս մարդ մը կրնայ գանազանել թէ եզ մը հերմակ է թէ սեւա, (Տես և Մայնո-Խրատ և (Pahlavi-Pazand Glossary):

2. Փայքար յէ քաղանա լեզուաւ է վիճարանութիւն, կոխ, մարտ. բազկացեալ ի բախդի կամ բաւ՝ « ընդդէմ » և քար « գործ » բառից:

զամենայն վարդապետս աշխարհիս, գուցէ ի հիմանէ խարխարեալ աւերէ զօրէնս մեր: Եւ եթէ դատիմք զնա ընդ այլ շարագործոն, նա և այնպէս հռչակեալ երանէ համբաւ քրիստոնէութեան նորա, և մեծ անարգանք զինի դենիս ձգին: Եւ եթէ սրով ևս վախճանեցի, բազում են քրիստոնեայք ի կարաւանիս, ընդ ամենայն երկիր ցանեալ ցրուեցեն զոսկերս նորա: Սակաւիկ ինչ էին մեզ անարգանք առ ամենայն մարդիկս, ուր մեծարեալ պատուէին ոսկերքդ նաժարացուցդ, իսկ եթէ մեզացդ և մեզպետացդ զնոյն պատիւ կրեցեն, մեք մեզէն լինիցիմք քակտիչք օրինացն մերոց:

41. « Այլ այժմ իմ է քեզ երդումս տուեալ յանմահ զիւն. նախ զգառնացեալ ծերն կռեա առաջի քո: Եթէ հաւանեցի սիրով, և զզջացեալ ապաշաւեցէ զկախորդութիւն նոցա, մեծարեալիք զնա սիրով պատուով բառ առաջին կարգին, և մի ոք զիտասցէ զթշամանս նորա ամենեկին: Ապա թէ ոչ հաւանեցի, և ոչ կամեցի անտալ բանից իմոց, յարուսիք ի վերայ նորա բազում ամբաստանս՝ յաշխարհէ անտի, զի փնասակար գացի յիրս արքունի. և աշխարհաւ փութիչ ի վերայ յարուսիք, և չկոթակ արասիք յայն կոյս քան զկուրան և զՄակուրան¹, և անդ ընկեցեալ զնա ի վերապ մի, և ընկալցի զմահ թշուառութեան: Եւ զայրազենսն² փութանակի կարճեա ի կենաց աշխարհիս, զի մի գգրդեացեն զօրէնս մերոյ աշխարհիս: Զի եթէ զճարտար մեզպետն այնպէս արագ աշակերտեցին, ագէտ մարդիկ զիւրդ կարասցեն կալ առաջի նոցա պատիր խարէութեանն »:

42. Արդ ել նստաւ Գենշապուհ արտաքոյ բանակին

1. Դիտելու արժանի է թէ Յազկերտ քաղաքակ անպայման հրաման չկրնար տալ մէկու մը ապանման համար, ինչպէս կը տեսնենք շատ անգամ նուազ քաղաքականացեալ ազգաց պատմութեան մէջ: Տակիտոսի մէջ շատ օրինակներ կան, որ երբ Հռոմէացի կայսերը ուզէին անիւրաւ տեղը մեռցնել զօր, նախ և յառաջ անոր վրայ շատ մը բռնութիւններ և ամ-

բաստանութիւններ կը նշարէին: Անիւրաւելու եղանակն ալ կը ցուցանէ թէ իրաւունքը զոնեա ընդհանրապէս յարգեալ էր:

2. Կրկին գաւառք հարաւային Պարսկաստանի. (Տես Աշխարհացոյց խորհրատ. I, 1):

3. Առաջինը՝ բազանա լեզուաւ՝ արտին:

**յատենի, որպէս ասացար, հեռի երկրոտասան հրատա-
խաւ¹: Հարցանէր ցմեղպեանն և ասէր. Իշխանութիւն**

1. Փարպեցին աւելի ևս կը ճշգէտ գովայնէր. « Դեռնշապուհն ի սկզբանն ոչ պատմէր խումկին զսուրբ քահանայիցն, զոր ինչ գործելոց էր ընդ նոսա. այլ ասէր թէ ի վրկան տանիմք և անտի արձակեմք: Էւ երթալին այն օր ի գեոզ մի՝ որում անուն էր Ուսան՝ (զոր պարտ է փնտռել ընդ մեջ Կիւշապհոյ և Վըրկանայ) հեռի ի Կիւշապհոյ որպէս հրատախալ վեցիւք և թէ աւելի ևս ըստ շափոյ համարուց Պարսկացն. և զազարէին անդ մինչև ցառաւօտուն պահն: Զարուցեալ փութով զազա ոչինչ զգացուցեալ ումէր ի գեղջէն, և ոչ ամենեցունց զորս ընդ ինքեանս լայց միայն երանելի խումկուն և անորէն դահճըն գնացին ի գեղջէն լուելայն: Էւ առեալ զսուրբն դահճացն՝ գնացին զբովանդակ փնտքեալ մասն ի գիշերոյն՝ ընդ անկոխ անապատն հեռի ի գեղջէն՝ որպէս պարսիկ հրատախալ միով և թէ աւելագոյն, և ընդ ծագել առաւօտուն հասանէին ի տեղի մի քարուտ, առապարաձոր, առաւելու. ի տեղի յոր ոչ հասանէր արօտական և ոչ բնաւ անցանէր ընդ նա ուղեոր, վասն ոչ գիտելոյ երբէր ի նըմա ճանապարհ » 289-291:

Իսկ զքահանայս այդպիսի հեռաւոր և անկոխ տողեր տանելնուն պատճառը իմացուց մեզ սակաւիկ մի Եղիշէ. բայց փարպեցին այնքան որոշ կը յայտնէ մեզ և ժամանակին բարուց այնպիսի գեղեցիկ նկարագիր մի կ'ընէ, որ կ'ուզեմք ամբողջապէս ընթերցողին առջև դնել այս վերջնոյս գրածը:

« Զայժ պատու իրանաւ զգոշացուցանէր թագաւորն Դեռնշապհոյ ոչ տալ ումէր գիտել ոչ զառնուլ և զգնալ գնոսա ի քաղաքէն և ոչ զճանապարհն ընդ որ տանիցին, և ոչ զտեղի մահուանն ուր սպանանիցեն գնոսա: Քանզի լուեալ է, ասէ, մեր ստուգութեամբ, թէ աւելի

վասն այսր կարի խնդան ի մահ՝ որք ի մոլար ազանդս ևն քրիստոնէից, զի այդպէս ասեն թէ ոսկերք այնոցիկ՝ որք յազազս Աստուծոյ խրեանց մեռանին, և որ ոք, ասէ, յիւրում տանն ունիցի ինչ անտի, թէ և փոքր խրիոր ինչ ունի, և վաս ինչ և խորամանկ ի նա և ի նորա տունս և ի սիրելիս ոչ մեր. Զեռայ: Էւ զայս ևս ասեն, թէ ի բանս ատենի յաջողութիւնս տան և իմաստաւ և քաջութիւնս զտանել և պահպանութիւն: Էւ մինչև ի մահ փանն անձամբ և կարաւով զոնէ ատամն մի կամ եղունկն մի զտանել յայնպիսեացն, և ի տունս խրեանց տանել: Ասլ և զայն ևս ի հաւատարիմ մարդկանէ՝ որք ի մոլար ազանդին նոցա ևն եղեալ, ապա զմեր լուսաւոր և զարգար օրէնս ունին, տեղեկացեալ եմք՝ թէ կանայք նոցա, ուստեք և զստեք, և զգարդս ոսկիւ և արծաթոյ և մարգարտոյ տարեալ ուրուք նոցա: Թէ կարի փոքր ինչ յոսկեքաց այնր մեռելոց տալք նոցա, զայն մեծարգոյ և պատուական համարին: Էւ զինչ ևս այլ աւելի ասեմ, և զհարց և զմարց զարդս զոր յանուն նոցա արարեալ է մեծաւ աշխատութեամբ՝ ճիտակո և կամ զտակո ինչ մարդարտոյ կարի մեծագնայ, կանայք քրիստոնէից չհամարին ինչ հանել յանձանց և տալ և գնել փխրանս ինչ յոսկերաց այնպիսեացն: Ասլ զուր ուշիմ լերուք, և յայնմ վայրի եղիցի սպանուան նոցա՝ ուր յայնպիսեացն կարծեաց և պատուոյ՝ սպանեալքն և որք սպանեն ոսկերացն՝ վրիպեալ լիցին » (262-264): — Մարտիրոսաց մարմինը գտնողները՝ « Զհէրա խրաքանչիւր մարմնոց նոցա ոսկի առնուին » Եղիշէ. Զ. Ը. 97: — Բազադատ և Կիպոլենի Սրբոց Նշխարաց վրայք գրածը: (Հատ. Գ. 297-306):

առի վասն քո, ոչ միայն բանիւ հարցանել, այլ և ամենայն հարուածովք տանջանաց: Մինչ չե ձեռն արկեալ է իմ ի քեզ, ընկալ զմեծարանս և արհամարհեա զանարգանս, և խնայեա ի պատուական ալիսդ: Թող անդր ի բաց զքրիստոնէութիւնդ՝ զոր ոչ ունէիր ի բնէ, և դարձիր անդրէն ի մոգութիւնն, որպէս զի վարդապետ էիր բազմաց:

43. Եւ պատասխանի երանելին և ասէ, « Աղաչեմ՝ զքեզ, տէր, որ յառաջ իբրեւ զհարազատ եղբայր համարեալ էիր յաչս իմ, և այսօր թշնամի կատարեալ. մի ըստ առաջին սիրոյն գլծար դու յիս, այլ կատարեա ի վերայ իմ զկամս չարութեան թագաւորին ձերոյ. և որպէս առեր իշխանութիւն ի վերայ իմ, դատեա զիս »:

44. Յայնժամ իբրեւ ետես Դենշապուհ, եթէ առ ոչինչ զսպառնալիսն արքունի համարեցաւ, և ոչ ողորանացն երեսս ինչ արար, և քան ի ծածուկ՝ յայտնի ես կամէր զի խօսեցի, կատարեաց ի վերայ նորա բոտ խրատուն արքունի: Եւ գաղտագողի ընկեցաւ ի հեռաւոր օտարութիւն, որպէս զխարզ և ուսաւ ի վարդապետէն, և արար:

45. Եւ հրամայեաց՝ ևս Դենշապուհ երկուս ևս ընկերակիցս օգնականս յաւազ դործակալացն, զՋնիկանն՝ որ էր մայպետ արքունի, և զՄովսն անդարձապետ ի ձեռանէ մովպետան մովպետի:

46. Արդ երեքեան սքրա իւրաքանչիւր սպասաւորօք առին զսուրբսն յայնմ անապատէ, և փոխեցան նոյնչափ ևս հեռագոյն ի միւս ևս դժեղակ տեղի ի նմին գիշերի:

1. Եւ հրամայեաց (Յազկերտ): Եղիշէ իրաց կարգը կը խառնէ. որովհետեւ ոչոք երկու օգնականն արուած էին Դենշապուհ, երբ սա տակաւին Յազկերտի քովն էր: Եթէ Եղիշէ հրամայեալ էր Յազկերտի ըսած ըլլար, աւելի չիշդ կ'ըլլար:

2. Ասդ օգնականաց անունները խառնակ են տալագրաց մէջ: Միխիթարեանք և Թէոդոսիոյ տալագիրը դնեն՝ զՋնիկանն՝ որ էր մարզպետ արքունի ևս

զՄովսն ճանդերմապետ ևն: Բազդատուով 93դ հատածին և Փարպեցոյ հեա՝ հարկ է ուղղել՝ զՋնիկանն, որ էր մայպետ արքունի ևս զՄովսն տեղաբնապետ, ևն: — Ի ձեռանէ՝ եղեալն ընդ ձեռամբ ուրուք, երկրորդ և յետ նորա ի կարգի տես Հայկազն. Բառ: Իսկ Մովսն չէ յատուկ անուն, ոչ յոյն. օտական Մովբառի, որ է « մոգ »: մովսն տեղաբնապետ՝ է « մոգուց խորհրդապետ »: առաջնորդ. Տես Յ. Դ. 21- ծանօթ. 1:

Եւ զոք ի կարաւանէն անդր ոչ թողին տեսնել, ոչ ի հայոց և ոչ յամենայն քրիստոնէից, և ոչ բնաւ յարտաքին հեթանոսաց: Եւ սպասաւորքն՝ որ էին ի վերայ կապելոյն անդէն ի քաղաքին, հրամայեցին պահել զգուշութեամբ, զի զհետս նոցա մի ոք զիտասցէ՝ բնդ որ տանիցեն ի մահու տեղի, մի նոքա և մի ամենեկին ոք ի մարդկանէ:

47. Բայց այր մի խուժիկ անուն¹ ի զօրացն արքունի, որ ի ծածուկ ունէր զքրիստոնէութիւնն, և վիճակեալ էր ի դասս դահճայն, և կայր ի սպասու օրապահացն հանդերձ գործիական տանջանարանօքն, եկն եմուտ ի մէջ գիշերին և խառնեցաւ ի դասս նախարարացն: Առաջին դասն ի միջնոյն կարծէր զնա, և միջինն երրորդին, և երեքեանն միմեանց համարէին զնա. և ոչ ոք ի նոցանէ ևհարց՝ եթէ դու ո՞վ ես ընդ մեզ, ոչ ի տերանցն և ոչ ի սպասաւորացն:

48. Իբրեւ հասին ի տեղի անապատին², որ ամենեկին

1. Խուժիկ չէ յատուկ անուն մարդոյ՝ այլ ազգի. այս է խուժաստանցի: Այդ խուժաստանցւոյդ անունը չեն կրցեր գիտնալ ոչ Եդիշէ և ոչ փարսեցին (Տես այս վերջինս էջ 313): — Ըստ փարսեցւոյ խուժիկը վաճառական մի էր, որ Հատ անդամ առետրի համար ճանապարհորդներ էր ի Հայս, « որ և զլեզու հայերէն խօսից քաջ տեղեկարար գիտէր. և էր ինքն այր ի մանկութենէ իւրմէ կեցեալ առաքինի վարուք, և զեալ որդի քրիստոսասէր և հաւատացեալ ծնողաց, որ զերանելի քահանայոն Աստուծոյ և զնախարարն Հայոց՝ որ ի կապանն էին, յոյժ ընտանութեամբ գիտէր, առ որս և բազում ծախս յընչից և սպասաւորութիւն արարեալ էր մինչ ի վերականին էին՝ ուշագրելով զամենայն օր և ակն ունելով մասին նշխարաց սրբոցն ի կատարումն նոցա լինել արժանի »: Սարանկին հետ վազգէս գնացեր էր. անդ՝ « լուեալ զհրաման թագաւորին՝ ճեպով և անյապաղ ոչինչ զգաղուցեալ

ուժեք թողոյր և զգրաստ իւր և զկարասի ի մանկունս իւր և յընկերս, և իւր առեալ ի գրաստուց իւրոց գրաստս տոկունս և ուժեղս, և նմանեալ առն կարավանի՝ գնայր ընդ ճանապարհ, որ երթայր յԱպար աշխարհն, և ուղեկցեալ ճանապարհորդեր ընդ Գենշապոյ, ցուցանելով նմա զճանապարհայնն և յութեանս ուր հանգչէին՝ բազում արթնութեամբ շուտութիւնս »:

2. Այդ է Խորազմի անապատը: Կասրից ծովուն հարաւային արեւելեան անկիւնէն լայնատարած և մարմ է սսել անեղր անսահման դաշտ մը ձգի դէպ ի հիւսիս 800 միլոնաւ չափ ցատորոտս Մոզաւար լեռանց, և յարեւելս նոյնքան հեռաւորութեամբ մինչև Բալխի մծտերը: Այս ընդարձակ երկիրս ուրանոր ոչ կենդանիք տեսանելի են, ոչ ծառ և ոչ խոտ, և որ տեղ տեղ լիկկիանու երեսէն ալ ցած է, աւելի զօրաւոր կերպով կ'անջատէ զտափան Խուսիոյ ի Խորասանայ քան եթէ լիովին ծովասղջ կըած

անրոյս էր ի դալարւոյ, և այնպէս էր ապառաժ դժնեայ, զի ոչ նստելոյ անգամ տեղի գտաւ անդ նոցա, իջին հեռագոյն նախարարքն երեքեան, և հրամայեցին դահճացն իւրեանց կապել զոտս և զձեռս նոցա: Եւ արկին պարանս երկայնս յոտս նոցա, և երկու երկու լծեցան և առին ի քարշ: Եւ այնպէս ձգեցին ճողքեցին ընդ ապառաժ տեղիսն քարշելով, զի ամենեկին խայծ ոչ մնաց ի մարմինս երանելեացն: Եւ ապա լուծին և ածին ի մի տեղի:

49. Թուէր իմն նոցա այսպէս, եթէ կակղեցաք զխրատութիւն նոցա, և հնազանդեցուցաք զրիրտ ապաստամբութիւն նոցա, և արդ զինչ և խօսիցիմք, անսայցեն բանից մերոց, և առնիցեն զկամս թաղաւորին, և ապրեալ լիցին յանհնարին տանջանայն: Եւ զայն ոչ կարացին քաջ իմանալ, եթէ իբրեւ զքաջ զինուորս վառեցին զնոսա, և ի հրահանգս կրթութեան վարժեցին զնոսա, և իբրեւ զգազանս վայրենիս, արիւնախանձս ուսուցին զնոսա: Եւ եթէ ունէին սակաւ ինչ կասկած յառաջագոյն, հայեցեալ նոցա ի չարաչար վէրս մարմնոյն իւրեանց, զառաջին երկիւղն ի բաց մերժեցին: Սկսան իբրեւ արեւալք անզգայք զմիմեամբք ելանել ի բանից պատասխանի, և փութային իբր ծարաւիք յաղբիւր, եթէ ո՞նախ վաղ զիւր արիւնն հեղցէ յերկիր:

50. Եւ մինչ գեռ յայսմ՝ պատրաստութեան էին սուրբքն, խօսել սկսաւ ընդ նոսա Դենչապուհ և ասէ. «Արքայ յղեաց զիս առ ձեզ, ամենայն ուսեր աշխարհին հայոց, ասէ, և կոտորածք զօրացն՝ որ հասին ի վերայ, ի ձէնջ եզեն վնասքն ամենայն, և բազում նախարարք՝ որ այժմ՝ կան կապանօք չարչարեալ, վասն ձերոյ յամա-

բլար, և իբրեւ անգին ցամբեալ խրամ մը կը պաշտպանէ Էլպուրդի լեռնային պատուարը: Աւազուտ է և ազի, չիք անդ բնակութիւն բայց միայն ի դարեանդս բլրոց, որը կը սահմանեն զայն և յեզերս գետոց՝ որք այդ բլուրներէն իջանելով՝ գեռ յԱրալ կամ ի Կասրից ծոցն չհասած — ի բաց առեալ զմին կամ զերկուսն — կը ցամաքին կամ կ'անհետա-

նան: Մուրափէնքի որ այդ կողմերդ գրնացեր էր, կ'ըսէ. «Այդ գաշադ մահտան պատկերը կամ բնութեան մեծամեծ գղրղմանց և վրդովմանց աւերմունքը կը ներկայացնէ. անդ ոչ թռչուն կը տեսնուի և ոչ շորքոտանի, չիք ծառաստան կամ դալարի որ հանգչեցնէ զաչս. հազիւ հազ կը հանդիպիս երբեմն աղաղուն թփոց »:

ռութեանդ եղև այդ ամենայն: Այլ և արդ եթէ կամիք ինձ լսել, ասեմ՝ ձեզ, որպէս եղերուք պատճառք ամենայն չարչարանաց մահուն, այսօր լերուք պատճառք կենաց ձերոց: Եւ նախարարքն՝ որ կան ի կապանս, ի ձեռն ձեր է իշխանութիւն արձակել զնոսա, և աւեր աշխարհին ձերոյ ձեօք շինի, և բազումք որ վարեալ են ի գերութիւն, անդրէն դառնան:

51. «Ահա գուք ձերոյին աչօքդ տեսէք այսօր, եթէ զորպիսի այր տոհմիկ, զոր թագաւորն ինքնին յականէ յանուանէ ճանաչէր վասն մեծի գիտութեան օրինացս մերոց, և կատարեալ էր յամենայնի ի գենիս և ամենայն մեծամեծաց սիրելի, և գրէ թէ բոլոր աշխարհս կախեալ էր զնմանէ. և վասն զի անարգեաց զգենիմագդեզն և պատրեցաւ ի ձեր տխմար գիտութիւնդ, ոչ ինչ խնայեաց թագաւորն ի մեծ պատիւ նորա, այլ իբրև զգերի մի զանաշխարհիկ չլօթակ արարի զնա յայնչափ օտարութիւն հեռաւոր, զի ընդ երթալն իսկ ոչ ժամանէ ի տեղի պատուհասին իւրոյ:

52. «Արդ եթէ ի բուն դայեկութիւնն՝ վասն պատուական օրինացն ոչ խնայեաց ի նա, որչափ ևս առաւել ի ձեզ յօտարաշխարհիկսդ, որ մահապարտ իսկ էք յիրս արքունի: Եւ չիք ինչ ձեզ այլ հնար կենաց, բայց եթէ երկիր պազանիցէք արեգական, և կատարիցէք զկամս թագաւորին, որպէս և ուսոյց զտեղ մեծն Զրազեշան: Եւ եթէ զայդ առնէք, ոչ միայն արձակիք ի կապանացդ և ապրիք ի մահուանէ, այլ և մեծամեծ պարգեւօք յուղարկիք յաշխարհն ձեր »:

53. Յառաջ մատուցեալ Ղևոնդ երէց և թարգման կացոյց զՍահակ եպիսկոպոս. «Զիմրդ լուիցուք, ասէ երկդիմի հրամանացդ քոց. ահա զերկրպագութիւնդ նախ ետուր արեգական, և զկատարումն երկրպագութեան ի կամս թագաւորին ձգեցեր, մեծարեցեր զարեգակն՝ յառաջ ձայնելով զանուն նորա, և մեծացուցեր զթագաւորն աւելի քան զարեգակն. և յայտ արարեր՝ եթէ առանց կամաց իւրոց սպասաւորէ արեգակնն ա-

1. իմա՝ անդակցութիւն, ազգակցութիւն. կամ՝ զմոգպեալ՝ իւր գիտութեա-

նը՝ կրօնական կերպարանին համար դասակ և զաստիարակ համարելով:

րարածոց, իսկ թագաւորն ի կամս ազատութեանն իւրոյ՝ զոր կամի աստուածացուցանէ, և զոր կամի ծառայեցուցանէ. և ինքն ճշմարտութեանն վերայ չե է հասեալ: Մի խօսիր ընդ մեզ իբրեւ ընդ տղայս, զի հասակաւ կատարեալ եմք, և գիտութեան ոչ եմք անտեղեակ. ուստի սկսար դու, այսի տաց քեզ պատասխանի:

54. «Ապաքէն զմեզ եղիւր պատճառս աւերածոյ աշխարհին մերոյ և հարուածոյ զօրացն արքունի. մեր օրէնքն զմեզ այգպէս ոչ ուսուցանեն. այլ յոյժ պատուել հրամայեն զերկրաւոր թագաւորս, և սիրել զնոսա յառնայն զօրութենէ մերմէ, ոչ իբրեւ զմարդ ոք դուզնաքեայ ի մարդկանէ, այլ իբրեւ Աստուծոյ՝ ճշմարիտ կալ ի ծառայութեան. և եթէ զրկիմք ինչ ի նոցանէ, փոխանակ ընդ երկրաւորիս զերկնիցն խոստացաւ մեզ զարքայութիւն: Եւ ոչ միայն զարքանեկութիւն հպատակութեան պարտիմք հարկանել նոցա, այլ և մահու չափ զանձինս ի վերայ դնել սիրոյ թագաւորին: Եւ որպէս յերկրի ոչ ունիմք իշխանութիւն փոխանակել զնա ընդ այլում տեառն, նոյնպէս և յերկինս չունիմք իշխանութիւն փոխանակել զճշմարիտ Աստուծոն մեր ընդ այլում: որ չիք Աստուած բայց ի նմանէ՝:

55. «Բայց ասեմ՝ քեզ՝ որում սակաւիկ մի տեղեկագոյն ես: Ո՛վ ի քաջ զօրականէն զկնի մոտանիցէ ի պատերազմ, և եթէ զայս արասցէ, ոչ քաջ անուանի նա, այլ յոյժ վատ: Եւ կամ ո՞ յիմաստուն վաճառականաց զպատուական մարդարիտն փոխանակիցէ ընդ անարգ թրուշայի՝, բայց եթէ յիմարեալ իցէ տգիտութեամբ, որպէս և ձեր մեղորութեան առաջնորդք:

56. «Միայն գտեր զմեզ ի բազում առաքինեացն մերոց, և կամիս դստութեամբ աւերել զամուրս խորհրդոց մերոց. չեմք մեք միայն՝ որպէս և դուդ կարծես.

1. Թուղթ առ Կողոս. Գ. 22:

2. Թրուշայ, ըստ Առձեռն բառարանի է բուրջ. 2, Ուլունք. 3, Ո՛վ և է շնչին բան: — Է, բազանտ տաբօշ, յգն տարեօշ, աղբատ, տնանկ, շքաւոր. (Տես Մայնօ-Խբատ). Մարգարիտը որ

ստեպ կը յիշուի, ամեն գոհարեղէնէ աւելի գործածելի և յարգի էր. պարսկերէն՝ մարվարիտ: Բազանտ լեզուին մէջ վ շատ անգամ կը փոխանակէ ընդ կի այսպէս վատ և վատբար գրին ևս կատ և կատրար. վասցարի գրի և կասցարի:

չիք տեղի ունայն, ուր չիցէ Քրիստոս թագաւորն մեր. բայց միայն այնքիկ են թափուր ի նմանէ, որ իբրեւ զքեզ և զշարադէ իշխանն քո, որք ուրացեալ էք ի նրմանէ: Զի թէ զինուորք աշխարհին մերոյ, որ աշակերտեալքն էին մեզք ի Քրիստոս, առ ոտն հարին զահագին հրամանս թագաւորին ձերոյ, և զմեծամեծ պարգևս առ ոչինչ համարեցան, և զհայրենի տէրութիւնն ի բաց կողոպտեցան, չինայեցին ի կին և յորդիս և ի դանձս մարմնաւորս կենաց աշխարհիս, նա և ոչ զարիւնն իւրեանց ամին ինչ զմտաւ վասն սիրոյն Քրիստոսի, այլ զերկրապաշտօն արեգականն՝ որ ձեր վարդապետք էին, չարաչար հարուածովք սատակեցին զնոսա, և մեծամեծ չարիս հասուցին ի վերայ զօրացն ձերոց, և բազումք ի նոցանէ անկանէին ի նմին պատերազմի, և այլք մատնեցան ի պէսպէս փորձութիւնս, և կէտքն ընկեցան ի հեռաւոր օտարութիւն, և ևս բազմազոյնք վարեցան ի գերութիւն: Եւ ամենեքին նոքա յառաջեցին քան զմեզ յարքայութիւնն Աստուծոյ, և խառնեալ են ի գունդս վերին հրեշտակացն, և ցնծան ի պատրաստեալ յուրախութիւնան, յոր հասեալ խառնեցաւ երանելի այրն, զոր դու ասես չիթակ արարի: Երանի տամ՝ նմա, և երանի երկրին՝ ընդ որ նայն անցանիցէ, և տեղոյն՝ ուր նայն վախճանեցի. ոչ միայն զարքունեօք ձերովք անցանէ պատուականութեամբ, այլ և զերկնից լուսաւորօք՝ որում դուքդ երկիր պապանէք:

57. Ետ պատասխանի Մովսէս անդարձապետ և ասէ ցնոսա, « Աստուածքն բարերար են, և երկայնամտութեամբ ջանան ընդ ազգի մարդկան, զի գիտացեն և ծանիցեն զիւրեանց փոքրիկութիւնն և զնոցա մեծութիւնն, և վայելեացեն ի պարգևս աշխարհիս, զոր տրւեալ է յիշխանութիւն ի ձեռս թագաւորի, և ի բերանոյ նոցա երանեն հրաման մահու և կենաց: Եւ ձեզ ոչ է իշխանութիւն այգպէս ընդգիմանալ կամաց նոցա և ոչ առնուլ յանձն զերկրապաշտօն արեգական, որ ճառագայթիւք իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և ջերմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան և անասնոց, և վասն հասարակաբաշխ առատութեանն և անաչառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աս-

տուած¹, զի չիք ի նմա նենգութիւն և անխմատութիւն: Վասն որոյ և մեք երկայնամիտ լինիմք ի վերայ տգիտութեան ձերոյ. քանզի չեմք մարդատեացք իբրև զգաւ: զանա շաղղակերս և արիւնարբուս: Խնայեցէք յանձինս ձեր, և մի խառնէք զմեզ ակամայ յարիւնդ ձեր: Թողէք անդր զառաջին յանցանս ձեր, և զառաջիկայ իրս ուղղեցէք, զի և այլոցն վասն ձեր լիցի սղարմութիւն ի մեծ թաղաւորէն »:

58. Առ այս ետ պատասխանի Սահակ եպիսկոպոս և ասէ. « Իբրև ուսեալ և յոյժ խրատեալ՝ զգեղեցիկ հոգ յանձին ունիս շինութեան աշխարհի և փառաց թաղաւորին. բայց զայս կարի տգիտարար ուսուցանես, զի աստուածս բազումս խոստովանիս, և զմի կամս ոչ ասես ամենեցուն: Եթէ վեհքն առ միմեանս մարտոցեալ են, մեք խոնարհագոյն քան զնոսա զիմորդ կարասցուք հաւանել բանից քոց: Միաբանեա զժուր և զկրակ, զի ուսցուք ի նոցանէ զխաղաղութիւն. կռեա զարեգակն ի տուն որպէս կրակ, և եթէ նմա ոչ մարթի գալ՝ զի մի աշխարհ ի խաւարի մնացէ, յիւս զգա առ նա, զի ուսցի ի նմանէ զանկարօտութիւնն:

59. « Եւ եթէ մի է բնութիւնն աստուածոցն քոց, հաւատարեցեն առ միմեանս զուգութեամբ. լիցի անկերակուր կրակ իբրև զարեգակն, և մի խափանեցսին ծառայքն արքունի ի ծախս ռոճկաց սորա²: Արդ մինդ անյագ ուտէ, և հանապազ մեռանի. և մինն որ չուտէ, առանց օդոյն նուազի ըյս ճառագայթից իւրոց. ցրը-

1. « վասն հասարակարաշխ առատութեանն և անաշու մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած »: Տես Միհր եւրդ յէջ 136-137: Ինչպէս որ որոշ կը տեսնուի աստ, Արեգակն և Միհր աստուած մի և նոյն աստուածութիւնն համարեալ են և իրարմէ շէին զանազանուեր ի հինգերորդ դարու: Աւետառ մատակարար՝ քանզի ի միջին դարս Միհր աստուածոյ գատաւորութեան պաշտօն մի այլ կ'ընծայուէր. աւանայն ոգիք մեռելոց Չինվատ կամբլէն

անցնելէն ետքը ահեղ ատենի մը զիմաց կ'ելլէին՝ որ կը բաղկանայր ի Միհր, Արաօշա և ի Ռաշնու աստուածոց, և որոց առջև թաղաւորք և սինկորք հաւատար էին. (Տես Մայնո - խրատ զԼ. Բ):

2. Ատրուշանները միշտ վառ պահելու համար ռոճիկք, այս է, որոշեալ քանակութեամբ փայտ կարգեալ էր ի պետութենէն, միանգամայն և սպասաւորք պաշտօն ունէին խնամ տանելու նոցա:

տանայ ձմերայնի, և սառուցանէ զամենայն դարարաբոյսս խոտոցն. սոթանայ յամարայնի, և հրակէզ առնէ զամենայն կենդանիս¹: Եւ որ ինքն յար ի փոփոխման կայ, ոչ կարէ հաստատուն կեանս ումեք շնորհել: Եւ քեզ ոչ կարեմ՝ մեղադիր լինել. որոյ ոչ տեսեալ է զմեծ թագաւորն, պատուաւորայն մատուցանէ զերկրագութիւն. իսկ եթէ ոք զայս ի հմուտ գիտնոցն արասցէ, փաղթազակի մահ ի վերայ հրամայեն:

60. « Այլ փսն արեգական, եթէ կամիցիս ուսանել, զճմարիտն ասացից քեզ: Մասն է նա աշխարհիս արարածոց, ի բազում մասանց մի մասն որոշեալ է. կէսքն ի վերոյ են քան զնա, և կէսքն ի ներքոյ նորա: Ոչ է նա առանձին սուրբ յոտակ լուսով, այլ ի ձեռն օդոյն հրամանաւն Աստուծոյ տարածանէ զճառագայթս իւր, և հրային մասամբ ջեռուցանէ զամենայն գոյացեալս ի ներքոյ իւրոյ կայանին: Իսկ վերինքն ոչ ինչ մասն ունին ի նորա ճառագայթիցն. քանզի իբրեւ յաման ինչ արկեալ է զլոյսն ի գունդ նորա, և ի վայր կոյս հեղու բերանացեալ՝ առ ի պէտս ներքնոցս փայելլութեան: Եւ զոր օրինակ նա մի թռուցեալ ի վերայ ծովային ջուրցն բազմութեան, անգիտութեամբ գնայ զուղեւորութիւնն ի ձեռն հմուտ և ճարտար նաւապետին, այսպէս և արեգակն ի ձեռն կառավարին իւրոյ ունի զփոփոխմունս շրջանին իւրոյ տարեւոր ժամանակին²:

61. « Եւ որպէս այլ մասունք աշխարհիս հաստատեալ են փսն մեր կենացն, և զնա իբրեւ զմի յայլոց մասանց տուեալ է սեզ յառաջնորդութիւն լուսոյ, որպէս զլուսին և զաստեղս և զօդս յարածուս³ և զամբս անձրեաբերս. նոյնպէս և յերկրիս մասանց զծով և զգետս

1. Գարձեալ Հայաստանի ձմեռը սաստիկ ցուրտ և ամառը սաստիկ տաք էլինային ներագիր մը. Տես Յ. Ե. 26 և ծանօթ 3: — Իսկ արեգական վրայօք բոտածներն, որոյ ճառագայթքը առանց օդոյ չեն կրնար տարածիլ և փայլիլ, որք իբր յամանի դրուած են՝ որ զէպ ի վայր կը հասի առանց իւր վերի գին և զածին լոյս տալու, այն դարուն աստե-

ղաբաշխական կամ բնագիտական գաղափարները մեզ կը ցուցանեն:

2. Եղիշէ, որպէս Եղիշէ, գերկիրն անշարժ և զարեգակն պտտող կ'ենթադրէ:

3. Այլ ընթերցուած՝ յարածուս. բայց միթէ յարածուս օդոյ համար աւելի պատշաճ չէ. և ինչո՞ւ համար Միսիթարեանց վերջին տպագիրը յարածուսին կը գնեն՝ որ ջուրց աւելի յարմար է:

և զաղբիւրս և զամենայն պիտանացու ջուրս, նոյնպէս և զցամաքայինս ամենայն պիտոյիւք իւրովք: Աստուած և զմի ոք ի սոցանէ չէ արժան անուանել, և եթէ ժպըր-հիցի ոք ասել, զանձն տգիտարար կորուսանէ, և աստուածանունն մեծարելով զնոսա՝ նոքա ոչ ինչ օգտեցան: Միոյ իշխանութեան երկու թագաւորք ոչ լինին, և եթէ մարդ զայդ քեզ յանձն ոչ առնու, քանի ևս հեռի է առ ի յԱստուծոյ բնութենէն այդպիսի կարգ չփոթեալ:

62. «Արդ եթէ կամիս ուսանել զճշմարիտն, քաղցրացոյ զգառնութիւն սրտիդ, և բաց զաչս մտացդ, և մի յարթնութեան կուրութեամբ ընդ խաւար գնացցես, որ անկեալ ևս ի խորխորատ, և զամենեւեան կամիս առ քեզ ձգել: Եւ եթէ քոյքն գան զկնի մոլար վարդապետութեանդ՝ որ ոչ տեսանեն և ոչ իմանան, մի և զմեզ կարծեր գոյն օրինակ, քանզի բաց են աչք մտաց մերոց և սրատեսիլ եմք: Մարմնոյս աչօք զարարածս տեսանեմք, և իմանամք զոտ յայլմէ արարեալ, և ամենեքեան են ընդ ապակիանութեամբ: Իսկ արարիչն ամենեցուն աներեւոյթ է ի մարմնաւոր աչաց, այլ մտաց իմանի զօրութիւն նորա:

63. «Եւ վասն զի ետես զմեզ ի մեծի տգիտութեան, և ոգորմեցաւ մերում՝ անուսումնութեանն, յորում և մեք իբրեւ զձեզդ երբեմն զերեւելիսս կարծէաք արարիչ և գործէաք զամենայն անառակութիւնս՝, վասն այնորիկ առ սէր իւր եկն մարմնացաւ ի մարդկանէ, և ուսոյց մեզ զաներեւոյթ աստուածութիւնն իւր: Այն զի բարձրացոյց զինքն ի խաչն կախաղանի, և զի մարդիկ զհետ լուսաւորացդ մոլորեցան, մերկեաց յարեգականէ զլոյս ճառագայթիցն իւրոց, զի եղիցի խաւար սպասաւոր մարդկութեան նորա. զի որ իբրեւ զձեզ անարժանք իւցեն, մի տեսցեն զկեանս իւրեանց ի մեծի անարգու-

1. Թեպէտ բացատրութիւնք ըստ բաւականի որոշ չէ, որ կրնայ ևս յարմարիլ կոոց պաշտաման, բայց իբրեւ զձեզդ ըսելէն միանգամայն և լուսաւորաց վրայ երկարօրէն ճառելէն կրնանք հետեցնել թէ Խղիշէ աստ կ'ուզէ իմացնել թէ Հայք ալ կը պաշտէին զարեգակն, զլու-

սին և զաստեղս. (Ses Recherches sur le Paganisme arménien par J. — B. Emin. էջ 21-22): Իսկ անասու կոչրիւնս ըսելով գուցէ իմանայ Խղիշէ զխառնակութիւնս, որք ըստ Ստրաբոնի Անատոլոյ մեհենին մէջ կը կատարուէին ի գաւառն Խկեղեաց:

թեան: Որպէս և այսօր որ ոչ խոստովանի զխաչելեան Ստուռած, նոյն խաւար մածեալ է զողոտի և մարմնով նորա. որպէս և զու իսկ այսօր ի նմին խաւարի կառ, և զմեզ գեռ ևս չարչարես: Պատրաստ եմք ըստ օրինակի Տեառն մերոյ մեռանել, որպէս զխարդ և կամիս կատարեալ կիւմն գառնութեան քո »:

64. Յայնժամ իբրև հայեցաւ ի նոսա անօրէնն Դենշապուհ, և ետես ի մեծի ուրախութեան զուարթացին զամենեւեան, գիտաց եթէ ոչ գնան առ նոսա բանք սորառնալեաց և ողորանաց: Հրամայեաց զմի ոմն ի կըրսերագունիցն յառաջ մատուցանել, երէց մի Արշէն աւուն, վասն որոյ յառաջ կասկածն իսկ եղև սրբոցն: Կապեցին զոսան և զձեռան, և մեծաւ ուժով պրկեցին, մինչև ճարճատիւն հատաւ ամենայն ջղացն, և այնպէս կայր մեծ ժամն յանհնարին պրկոցան:

65. Երաց սուրբն զբերան իւր և ասէ. « Ահա շրջեցան զինեւ շունք բազումք, և ժողովք չարաց պաշարեցին զիս. ծակեցին զոսա իմ և զձեռս իմ, և փոխանակ բերանոյ իմոյ աղաղակեցին ամենայն տակերք իմ: Լուր ինձ, Տէր, և լուր ձայնի իմում, և ընկալ զողի իմ ի ժողովս սուրբ զօրականին քո, որ երեւեցաւ նորակերտ գատտակերտին քո¹: Ես որ կրտսրս եմ յամենեւեան, ողորմութիւն քո գթացեալ յառաջեցոյց զիս »:

66. Եւ զայս իբրև ասաց, ոչ ևս կարէր բանալ զբերանն յանհնարին պրկոցաց գերարանին: Եւ անդէն վաղվաղակի դահիճքն հրաման առեալ յերկոց նախարարացն՝ սրով հատանել զպարանոց երանելոյն, և ընկեցին զմարմինն ի խորխորատ մի ցամաք:

67. Եւ անդէն ի տեղւոյն սկսաւ խօսել Դենշապուհ ընդ եպիսկոպոսին և ասէ. « Յորժամ եկի ես յաշխարհն հայոց՝ զտարի մի և զվեց ամիս եհառ շրջել ինձ անդ, ոչ յիշեմ՝ ես ամենեին՝ եթէ բան մի տրտունջ յուժեքէ լուայ վասն քո, նոյնպէս և առաւել վասն Յովսէփայ. զի դա իսկ էր իշխան ամենայն քրիստոնէից, և հաւատարիմ՝ յամենայն իրս աբքունի: Նա և որ մարդկան աշ-

1. Այս է տեսիլն՝ որ երեւցաւ Մոզպետին (Յ. Ը. 21):

խարհին լեալ էր յառաջ քան զիմ՝ երթալն¹, մեծապէս գոհ էր զառնէս զայսմանէ. և ես ինձէն աչօք խմովք տեսի, զի որպէս հայր հաստատուն համարեալ էր ամենայն աշխարհին, և անաշտութեամբ սիրէր զմեծամեծսն և զփոքունս:

68. Արդ փոխանակ ընդ ձեր՝ ես աղաչեմ զձեզ. խնայեցէք ի պատուական անձինս ձեր, և մի մատնիք ի մահ չարչարանաց ըստ առաջնոյն կարգի, զոր տեսէք աչօք ձերովք: Քանզի թէ ի դոյն միտս յամառութեան կայք, և իմ՝ եղեալ է ի մտի իմում՝ բազում չարչարանօք կարծել զձեզ ի կենաց ձերոց: Եւ գիտեմ, զի ի հրապոյրս առնդ² այդորիկ ելեալ էք գուք. քանզի ինքն ախտացեալ է մարմնով, և ձեռնարկութեամբ բժշկաց³ չէք գտեալ առողջութիւն. և հիւանդոս կենօք ձարձրացեալ է, և փափագէ ի մահ քան ի կեանս »:

69. Առ այս ետ պատասխանի սուրբն Յովսէփի և ասէ. « Գովութիւնդ՝ զոր ետուր դու նախ կախկապոսիդ և ապա ինձ, յիրաւի արարեր և ըստ կարգի պատուեցեր վասն ալեացդ, այդպէս իսկ արժան է: Այլ ճշմարիտ ծառայից Աստուծոյ ոչ է օրէն գիմագարձ լինել երկրաւոր իշխանաց, և ոչ զոր ի ժողովրդոց տրտունջ առնել վասն մարմնաւոր զօշոքաղութեան. այլ ցածութեամբ և հեղութեամբ ուսուցանել զպատուիրանս Աստուծոյ, և առանց խարդախ իմաստութեան խաղաղասէր լինել առ ասնեսեան, և անաշտ վարդապետութեամբ առ մի Տէրն արարածոց առաջնորդել բոլորեցունց:

70. « Այլ վասն առնս այսորիկ հրապուրանաց՝ զոր ասացեր, և զայդ ոչ ստեցեր, այլ կարի զճշմարիտն ասացեր: Զի ոչ իբրեւ զօտար ոք հրապուրէ զմեզ, և ոչ իբրեւ զպատրոզ ոք խաբեբայ մելորեցուցանէ զմեզ, այլ յոյժ սիրէ զօեզ: Քանզի մի է մայր մեր եկեղեցի՝ որ երկնեացն զմեզ, և մի է հայր մեր սուրբ Հոգին՝ որ

1. Վասնի մարգարանութեան հասարակ 442. և անկէ յառաջ վէճմիհըրչապուն էր: Յովսէփ կաթողիկոս եղած էր 441ին. ուստի վէճմիհըրչապուն կըրնար զինքը տեսած ըլլալ այդ պաշտօնիդ մէջ՝ տարւոյ մը չափ. թեպէտե Դեն-

չապչոյ Հայաստան գնացած ատենը վէճմիհըրչապուն շատ տարիներ յառաջ Պարսկաստան դարձած ըլլալու էր:

2. Այս է Վէնդ երեց:

3. Բժիշկ. պարսկերէն պոսթիչ:

ծնաւ զմեզ. զիմորդ համահարք և միոյ մօր որդիք երկպառակք լինիցին, և ոչ միաբանք: Որ քեզ թուին՝ թէ հրապոյրք իցեն, մեր ի տուէ և ի գիշերի գոյն խորհուրդ էր՝ զի անքակ ունիցիմք զկենաց միաբանութիւնս: Իսկ եթէ սա ձանձրացեալ իցէ՝ ելանել յախտալից մարմնոյս, առաւել ևս մեք ամենեքեան. զի չիք ոք ամենեկին ի ծնունդս կանանց, որ ունիցի զմարմինս առանց ցաւոյ չարչարանաց:

71. Եւս պատասխանի Դենշապուհ և ասէ. « Զայդ ոչ գիտէք, որչափ երկայնամիտ լինիմ՝ ևս ի վերայ ձերայս ոչ հրամանաւ արքունի է այսչափ երկայնաբան լինել ընդ ձեզ պայքարաւ, այլ յիմմէ բաղկութենէ թողացուցի ձեզ. զի չեմ իբրեւ զձեզ անագորոյն. զի անձանց ատելի էք և այլոց թշնամիք: Իմ՝ զի աղ և հաց կերեալ է՝ յաշխարհին ձերում, գութ և սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձեր »:

72. Եւս պատասխանի Դենդ. երէց և ասէ. « Որ առ արտաքինսն գութ և սէր ունի, զպատուիրանսն Աստուծոյ կատարէ, այլ պարտի և յիւր ոգին խնայել. զի չեմք անձանց տեսլք, այլ է որ համարս խնդրէ ի մէնջ և վասն արտաքնոյ և վասն ներքնոյ: Այլ որ ասացեր՝ յինէն անտամ՝ ձեզ և ոչ հրամանաւ թագաւորին, եթէ գութ սովոր էք անցանել ըստ հրամանաւ թագաւորին ձերոյ, զայդ բարիք տոնէք, զի տւերիչ աշխարհի է և սատակիչ անմեղ մարդկան, բարեկամ սատանայի և թըշնամի Աստուծոյ: Այլ մեք ոչ կարեմք անցանել զհրամանաւ մերոյ թագաւորին, և ոչ զանանց կեանսն մեր կարեմք փոխանակել ընդ ապականացու պատրանս աշխարհիս:

73. « Այլ վասն իմ զի ասացեր, չդտեալ զառողջու-

1. Պահման Եւաղի մեկնութեան մէջ Ահուրամադտա տեսիլ մի կը յայտնէ Զրադաշտայ. յորում կը ցուցանէ նմա թէ երբ հազարերորդ տարին լրանալու մտանալ (սովաւ կ'իմանային Սասանեանց վերջին ժամանակները) յարեւելից խուժ. գութ ազինք պիտի յարձակին ի Պարսկաստան և աւերեն զաշխարհն, առա-

քինութիւնը պիտի պակսի, խարէութիւնը տիրէ, հաւատքը տկարանայ, արտերն հունձը պիտի չտան, մարդկանց ծնունդը պիտի պղտխկնայ. անարդ և խարդախ բարուց տէր պիտի ըլլան, եւրախտագիտութիւն և յարգանք պիտի չունենան հացի և աղի: Pahlavi texts էջ 204:

թիւն ի բժշկաց, սիրէ զմահ քան զկեանս, այդ բանք ոչ այնոցիկ են՝ որ տեսանեն զամենայն չարչարանս աշխարհիս: Աղէ ցածու զքեզ սակաւիկ մի ի զայրագին սրտմոռութենէդ, և եկ զհետ ճշմարիտ բանից իմոց, և հայեաց կարգաւ ընդ իրս աշխարհիս: Ո՞րք ի մահկանացուացս ունի կեանս անտրտուն՝ և ոչ ահա ամենայն լի են ախտիւք, է որ ի ներքոյ, և է որ արտաքոյ. ցուրտ և տօթ, քաղց և ծարաւ և ամենայն աղքատութիւն կարօտութեան: Արտաքոյ՝ անիրաւութիւն, յապիշտակութիւն, գէճ պղծութիւն անառակ յարձակմամբ. ի ներքոյ՝ ամբարշտութիւն, ուրացութիւն, ագիտութիւն, անդարձ մոլորութիւն ի կամաւոր ազատութենէն:

74. « Բայց դու որ զբժիշկս խոտեալ անարգեցեր, թէ չիք իմ ի նոցանէ գտեալ զառողջութիւն, չեն ինչ զարմանք, վասն զի մարդիկ են նոքա, է ցաւ՝ որում գտանեն հնարս առողջութեան, և է՝ որ ապատամբէ ի հնարից նոցա. վասն զի ամենեքեան եմք մահկանացուք, այն որ բժշկէն և որ բժշկին: Այլ երանի թէ և դուք բոտ բժշկական արուեստին բերէիք զնմանութիւն, զի ոչ փոքր է ճշմարտութիւն նոցա բժշկութեանն: Քանզի յորժամ տեսանեն նոքա զոր հիւանդացեալ, ոչ յապաղեն երթալ առ նոսա, այլ փութացեալ հնարին մատուցանել զառողջութիւն: Մանաւանդ եթէ յարբունիս մի որք ի սիրելեաց թագաւորին ախտանայցէ, և հասեալ ի մեծ հրապարակն՝ տեսանիցէ զբազմութիւն պատուաւորացն և զառողջութիւն գեղեցիկ երիտասարդացն, և ես ի ներքս մատուցեալ ի սրահսն արքունի, և անդ տեսանիցէ զամենայն սպասաւորացն զչքնաղ և զգրանչելի տեսիլն, ոչ ինչ զարմանայ ընդ հրաշակերտ տեսիլն: Նա և եթէ գահոյք ականակապք իցեն և համակ ոսկեղէնք՝ յորոց վերայ հիւանդն անկեալ գնիցի, չէ ինչ նմա փոյթ զայնմ ամենայնէ: Այլ ի բաց հրամայէ առնուլ զոսկէհուս վերարկուսն, և ձեռն ի ներքս տարեալ՝ զննէ զամենայն մարմինն, եթէ ջերմ իցէ բնութիւնն, և եթէ սիրտն ի տեղւոյն հանդարտ կայցէ, և կամ թէ լեարդն կակո՞ւղ իցէ, և կամ թէ շարժք երակացն՝ յարմար ի-

1. Երակ. Բազանտ՝ բակ. որպէս « երան » է պարսկերէն՝ բան:

յեն. և բոտ նմին զգարման բժշկութեանն առնիցէ՝ շնորհելով նմա զառողջութիւն:

75. « Իսկ արդ եթէ մարդկային բժշկութիւնն այսպիսի գիտէ քամահել զամենայնիւ. և միայն զիւր արուեստն յառաջ մատուցեալ՝ զգործն կատարէ, որչափ ևս առաւել ձեզ արժան էր, որ զբոլոր աշխարհս ունիք յիշխանութեան մեծի, հոգ յանձին տանել՝ նախ զհոգիսդ բժշկել յամենայն ախտալից մոլորութեանց աշխարհիս, և մարմնովք իսկ կային ամենեքեան ձեզ ի ծառայութեան: Արդ այժմ՝ զի դուք տգիտացարուք, և զանմահ հոգիսդ մահկանացու արարէք յանշէջ հուր գեհենին, մարմնովդ՝ թէ կամիրք և եթէ ոչ կամիրք՝ ախտացեալ էք յախտաւորութիւն անառողջութեան. և զմեզ նախատէք մարմնոյ ցաւովք, որ ոչ ի կամս սերոյ ազատութեան է, այլ որպէս գիպեցաւ ի բնութեան մարմնոյ իւրաքանչիւր մարդոյ:

76. « Եւ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած կենդանի և կենդանարար՝ ի կամս իւրոյ բարերարութեան եղև բըժիշկ հոգւոյ և մարմնոյ, և նա ինքն ի ցաւ չարչարանաց իւրոյ բժշկեաց զամենայն ազգս մարդկան: Եւ ևս խանգաղատագոյն գլծացեալ, վերստին ծննդեամբն ծընեալ զմեզ յառողջութիւն՝ անցաւ և անվերս, և ի ծածուկ հարուածոց զհին ծակոտուածսն վիշապին՝ առողջացոյց, և արար զմեզ անսպիս և անարատս հոգւով և մարմնով, զի իցեմք բանականից հրեշտակաց և զօրք երկնաւոր թաղաւորին մերոյ: Եւ քո զայս ոչ գիտացեալ, և ոչ վայելեալ յերկնաւոր պարգևսն Աստուծոյ, և ոչ ևս այլ կամիս ուսանել ի մէնջ. այլ և զմեզ ևս վրիպեցուցանել կամիս, որում չիր հնար, և մի այլ լիցի, և ոչ կարես իսկ առնել:

77. « Այլ վասն իմոյ ախտալից մարմնոյս ատացից քեզ կարճառօտս: Խնդամ՝ և ուրախ եմ՝ յորժամ տեսանեմ՝ զմարմինս իմ՝ չարչարեալ. գիտեմ, զի զօրանոյ յիս առողջութիւն հոգւոյս իմոյ: Մանաւանդ զի ունիմ՝

1. Վիշապ կը բազկանայ յերկուց բանից. վիս՝ թոյն և ասո՝ ջուր: Պ. Հաւկ թարգմանէ՝ որ թունաւորէ զջուրս, կամ

բառ առ բառ՝ որ ունի թունաւոր ջուր. Zand-Pahlavi Glossary

ինձ գրաւական զմեծ վարդապետն հեթանոսաց¹, որ ի ցաւս մարմնոյ անձին միտիթարէր, և ի կռիւմն սատա- նայական մարմնոյ պարծէր, և ասէր. «Զի եթէ տնկա- կիցք եղաք նմանութեան մահու նորա, որչափ ևս առա-ւել լիցուք հազորդք յարութեան նորա: Այլ դու որ ունիս իշխանութիւն ի վերայ մեր, դատեալ զմեզ ըստ չարութեան կամաց քոց: Զեմք ինչ զանգիտելոց յահա- գին յահաւոր սպառնալեացդ քոց, և ոչ երկիւղած ի դառն մահուանէն՝ զոր ածելոց ևս ի վերայ մեր»:

78. Յայնժամ՝ մեկուսացոյց սակաւիկ մի զերանելիան ի միմեանց, և միայն ասէ ցտուրը Եպիսկոպոսն. «Գու- վութիւն, զոր ետու քեզ յառաջ, ոչ իմացար պատիւ ան- ձին քոց: Յիշեցուցանեմ քեզ զչարին, զոր գործեցեր դու, զի անձամբ զանձն քո արասցես մահապարտ: Ար- դարեւ դու աւերեցեր զատրուշանն յՌշտունիս, և կամ՝ զկրակն դու սպաներ. նա և որպէս լուայ և ստուգեցի, թէ և զմեզսն դու չարչարեցեր, և սպաս պաշտամանն դու տարար. արդ եթէ արդարեւ դու աւեր, պատմեալ ինձ»:

79. Եւ պատասխանի սուրբն և ասէ. «Արդ կա- միս ուսանել զայդ յինէն, եթէ յառաջագոյն գիտէիր»:
Դենշապուհ ասէ. «Այլ է համբաւ, և այլ է ճշմարտու- թիւն»: Եպիսկոպոսն ասէ. «Որպէս կարծեող ասա ինձ»: Դենշապուհ ասէ. «Իմ՝ լուեալ էր, եթէ զամե- նայն փոսն յՌշտունիս դու արարեր»: Եպիսկոպոսն ասէ. «Եւ զի այդպէս հաւատաւաւ ի վերայ հասեր, կրկին զի՞ հարցանես»: Դենշապուհ ասէ. «Զճշմարիտն ի քէն կամիմ ուսանել»: Եպիսկոպոսն ասէ. «Ոչ զօգուտ կե- նաց քոց կամիս ուսանել յինէն, այլ արեան իմոյ ցան- կան միտք քոց»: Դենշապուհ ասէ. «Զեմ՝ գազան ա- րիւնախանձ, այլ վրէժխնդիր եմ աստուածոցն անար- գութեան»:

80. Եպիսկոպոսն ասէ. «Զտարերս համերս աւ- տուածս անուանես, և զպատկերակիցս քո մարդիկ խող- խողել կամիս, տալոց հատուցանելոց ևս վրէժ թագաւու- րան քով յանկաչառ ատենին Աստուծոյ: Եւ զոր քո չար

1. Այս է Պօղոս առաքեալ. տես թուղթ առ Հռովմ. Զ. 5:

կամօքդ կամիա լսել յինէն, զայդ եռ ասեմ՝ քեզ: Զտունն արգարե ես աւերեցի, և զմեզան ես չարչարեցի՝ զանիւ, և զկահ պղծութեան՝ որ ի տանն էր՝ ի ծովն ես բնկեցի¹: Այլ զկրակ ով կարէ սպանանել, քանզի ամէնիւ մաստ արարիչն արարածոց հոգ խնամոյ տարեալ յառաջագոյն՝ անմահա հաստատեաց զբնութիւն չորից նիւթոցն: Այլ սպան դու զօդ եթէ կարես, և կամ՝ ապականեալ զհոգ՝ զի մի բուսուցէ զդարարի, փողոտեալ զդեռ՝ զի մեռցի: Եթէ զայդ երեսին կարես առնել, ապա և զկրակ կարես սպանանել:

81. «Ապա եթէ ճարտարապետն մեր միարանեաց զչորից տարերացդ զանքակութիւն, ահա և գտանի բնութիւն հրոյ ի քարինս և յերկաթս և յամենայն տարերս գնեցիս, բնդէ՞ր ստութեամբ զըպարտես զիս, թէ դու զկրակ սպաներ: Այլ դու սպան զՅերմուժիւն արեղաւ կան, զի ունի հա մասն հրոյ, և կամ՝ տուր հրաման, զի մի թափեցի հօր յերկաթոյ: Մեռանի այն՝ որ շնչէն և շարժի և գնայ և ստէ և բնդէ, երբ տեսեր դու զկրակ գնայուն կամ՝ խօտուն կամ՝ գիտուն: Արդ զոր կենդանի քո չէ տեսեալ, մեռեալ խոտովանիս: Քանի անթողի է ամբարշտութիւնդ ձեր քան զամենայն հեթանոսաց, որ գիտնապոյնք են քան զձեզ, որ թէպէտ և ի ճշմարտան Աստուծոյ մոլորեալ են, զանխօս տարերս Աստուած ոչ խոտովանին: Արդ եթէ դու անգիտութեամբ կորնչելի ասես զբնութիւն հրոյ, ոչ առնուն քեզ յանձն արարածքս. քանզի խառն է դա յամենեցունց »:

82. Դենշապուհ ասէ. «Ոչ ինչ մտանեմ² ես բնդքի ի պայքար քննութեան փասն բնութեան արարածոցս. այլ խոտովանեա ինձ, եթէ դու անցուցեր զկրակն, եթէ ոչ »:

83. Պատասխանի ետ երանելին և ասէ. «Որովհետեւ ոչ կամեցար լինել աշակերտ ճշմարտութեանն, ասացից

1. Այս է ի ծովն վանայ:

2. Սահակ վարպետութեամբ կը շըրջէ զհարցումն. կրակը մարելը Պարսից զաղափարաց համեմատ՝ սպանանել էր. բայց Դենշապուհ կը սեղմէ զինգիրն ու

ի բաց կը թողու սպանանել բառը.

«Իսկ անցուցեր զկրակն »: Սահակ դարձեալ ճարտարութեամբ կը պատասխանէ ու Դենշապուհ ձեռքը օրինական փաստ մը չտալու կ'աշխատի:

զկամն հօրն քոյ սատանայի: Ես ինձէն մօտ ի կրակա-
տունն ձեր, և տեսի՝ զի կային պաշտօնեայք ամբարշտու-
թեանն սնտօի կարծեացն ձերոց, և կրակարանն ի հրով
առաջի նոցա բորբոքեալ այրէր: Հարցի ցնոսա բանիւք
և ոչ գտնիւ, թէ զի՞նչ համարիք ի միտս ձեր զկրակ
պաշտամանս այսորիկ: Ետուն պատասխանի և ասեն.
Մեր ինչ ոչ գիտեմք. բայց այսչափ ինչ խմանամք, զի
սովորութիւն է նախնեացն և հրամանն բուն թագաւո-
րին:

84. « Սեւմ գարձեալ ցնոսա. Եւ զընտրութիւն կրա-
կիդ զի՞նչ խմանայք. արարիչ կարծէք, թէ արարած:
Սենն միարան ամենեքեան. Արարիչ մեր զգա ոչ գի-
տեմք, նա և ոչ հանգուցիչ աշխատելոց: Ձեռք մեր փա-
պարեալ են ի կացնի, և ոգունք մեր տեսեալ են ի փայ-
տակրի¹, աչք մեր զիջացեալ են արտասուօք ի կծու-
թեանէ ծխոյ դորա, և երեսք մեր միտեալ են ի խոնա-
ւութեան թանձրութեանէ նորին ծխոյ: Եթէ շատ մա-
տուցանեմք նմա զկերակուրն, յոյժ քաղցնու, և եթէ
բնաւ չտամք, ամենեկին անցանէ. և եթէ մօտ երթամք և
երկիր պագանեմք, կիզու զմեզ. և եթէ ոչ երթամք մօտ
ամենեկին, մոխիր լինի: Մեր այդպէս հասեալ է ի վե-
րայ բնութեան դորա:

85. « Սեւմ գարձեալ ցնոսա. իսկ լուեալ է ձեր, և
եթէ ոչր ուսուցեալ է ձեզ զայդպիսի մտորութիւն: Ե-
տուն պատասխանի և ասեն. Ձի՞ ի լսելոյ հարցանես
զմեզ, այլ հայեաց բնդ առաջիկայ իրագ. զի օրէնագիրքն
մեր ոգւովք մտաց միայն կուրացեալ են. այլ թագաւորն
մեր մարմնով միով ակամբն կոյր է², այլ ոգւոյն բնաւ
չիք իսկ աչք:

86. « Վասն այնորիկ և ես իբրեւ լուայ՝ զայս ի մա-
ղացն, յոյժ ողորմեցայ. զի տգիտութեամբ զարգարն
խօսեցան: Սակաւիկ մի չարչարեցի ցնոսա գանիւ, և
նացուն իսկ ետու զկրակն ի ջուրն բնկենալ, և առայի
այսպէս. Աստուածք, որ զերկինս և զերկիր ոչ արարին,

1. Ձէ միայն փայտ կրող. այլ և փայ-
տակրութիւն. որպէս աստանօք. այս վեր-
ջի նշանակութիւնս աւելցնել հարկ է

մեր բառագրոց մէջ:

2. Յազկերտ Բ միակամի էր:

կորիցեն ի ներքոյ երկնից. և ապա զմոգան ի բաց արձակեցի »:

87. Զայս ամենայն իրրե լուա Դենշապուհ ի բերանոյ սուրբ եպիսկոպոսին. անհնարին զահի հարաւ ի թշնամանաց թաղաւորին և յանարգանաց դենին: Վասն որոյ և երկեաւ իսկ մատուցանել զնա ի տանջանս հարուածոց, թէ գուցէ այլ ևս մեծ անարգանս զթագաւորէն տացէ ասել յատենին, և ի նա ձգիցին կարծիք թշնամանացն. զի երկայնմոռ թեամբ պայքարեցաւ ընդ նոսա :

88. Եւ քանզի սուսեր ընդ մէջ ածեալ նստէր յատենի՝ ահ արկանելով սրբոյն, գոչեաց իրրե առիւծ զայրազին, և հանեալ զսուսերն գազանարար յարձակեցաւ ի վերայ երանելեացն. և եհար եպիսկոպոսին զաջ տան թիկամբն հետ, և զձեռն ի վայր բնկէց: Եւ նորա յահեակ կողմն յերկիր անկեալ, և դարձեալ անդրէն պատապարէր, տանոյր զաջ ձեռն ի վեր. աղաղակեաց մեծաձայն և ասէ. « Ընկալ, Տէր, զկամաւոր պատարագս՝ որ ինձէն զիս քեզ մատուցի բոլորովին, և խառնեա զիս ի գունդս սուրբ զինուորացն քոց »:

89. Դարձեալ քաջալերէր զընկերակիցսն իւր և ասէր. « Հապա առաքինիք, եհաս ժամ կատարման մերոյ. խցէք զաչս մարմնոյ վայր մի, և այժմ՝ տեսանէք զյոյսն մեր Քրիստոս »: Եւ թաւայելով ընդ արիւնն անձին իւրոյ ասէր. « Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, հանապաղ օրհնութիւն նորա ի բերան իմ: Ի Տէր պարծեսցի անձն իմ, լուիցեն հեզք և ուրախ եղիցին »: Եւ ասելով զսաղմոսս զայս կատարէր մինչև զայս տեղի. « Բազում՝ նեղութիւնք են արդարոց, յամենայնէ փրկէ զնոսա Տէր, և պահէ զամենայն ոսկերս նոցա »:

1. Անապատին մէջ ատեան կազմուեր էր. ըստ փառեցոյ զօրականք աթոռաւ տարեր էին, որոյ վերայ կը նստէր Դենշապուհ: Սուսեր ընդ մէջ ածեալ՝ իրրե իշխանութեան նշան, որպէս սովոր է զինուորականաց՝ երբ հրաման մը կատարեն կամ դատաւորութիւն ընեն: Դահնութիւնը ինքը պիտի չկատարէր,

բայց որովհետեւ շատ խօսեցնել տուեր էր զՍահակ, որ զանձն թագաւորին նախատեր ու ծաղրածեր էր, ինքը սրովը զարկաւ զնա. կարծեցնելու համար թէ՛ չկրցաւ հանդուրժել իւր տիրոջ եղած անարգանաց: Բազանս՝ շուշիք, արդի պարսկերէն շուշիք, Բահլաւերէն՝ տօսպրա որ է « թուր »:

90. Եւ մինչ դեռ կայր յուժի մարմնոյն սակաւիկ մի, իւրովք աչօք խկ հայեցեալ՝ տեսանէր յերկնից եկեալ գունդս բազում՝ հրեշտակաց և վեց պսակ ի ձեռին հրեշտակապետին։ Դարձեալ և լսէր ևս բարբառ ի վերուստ որ ասէր. «Քաջալերեցարուք, սիրելիք իմ, զի ահա մուռացայք զվշտալի կեանսդ, և հասէք երանելի պսակացդ, որ ձերով ճարտարութեամբդ կազմեցէք. առէք դիք յիւրաքանչիւր գլուխ։ Զի նիւթ պատրաստուկան ի ձէն՞ հիւթեցաւ, իսկ ճշմարտութիւն գործոյդ յամենասուրբ ձեռացն Քրիստոսի կազմեցաւ. զոր ի սպասաւորաց այտի խկ ընկալեալ՝ ընդ Ստեփանոսի լինիք պսակակից։ Կա և զայն ևս քաջապէս տեսանէր, զի դեռ ևս չողայր սուրն ի վերայ պարանոցի երանելեացն։

91. Զոր իբրեւ ետես սուրբն Դեոնդ, եթէ ոչ ևս զմի մի կամին հարցանել և դատել, այլ միանգամայն հրաման եղև մահու, ասէ ցերանելին Յովսէփ. «Մատիւր, յառաջեա ընդդէմ՝ սրոյն, զի դու աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեւեան»։ Եւ զայս իբրեւ ասաց, կարգեցան կացին մի ըստ միովէ. առ ճեպ տապնապի ստիպելոյ դահճացն՝ միանգամայն հատին ընկեցին զպարանոցս երանելեացն առաջի սուրբ եպիսկոպոսին. և նորա ընդ հանել ուղւոցն աղաղակեաց և ասէ. Տէր Յիսուս ընկալ զոգիւս մեր ամենեցուն, և խառնեա զսեղ ի գունդս սիրելեացն քոց։ Եւ միանգամայն կատարեցան ամենեքեան ի նմին տեղւոյ՝¹։

92. Եւ եթէ զմոգպետն ևս, որ հաւատաց ի Քրիստոս, կամիցիս ընդ նոսա ի համար արկանել, թուով են եօթն. թող զերկուսն ևս որ ի վաղղեսն կատարեցան, և միւս եպիսկոպոսն թաթիկ² անուն յատրես.

1. «Ի վշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ որ քան և հինգ էր ամսոյն Հրոսից, յԱղար աշխարհի, մերձ ի գեօղն Մոզուց որ անուանեալ կոչի Ռեան»։ Փարպ. 305 և Եղիշէ Յ. Ը. 101։ Այս է Սամուէլի և Արքայամու նահատակութենէն 18 օր ետքը։ Գիւղիկ տեղն անշատ է տակաւին։

2. Այս է թաթիկ եպիսկոպոսն Բասնոյ (տես Յ. Բ. 26) զոր յառաջագոյն տուեալ էր տանել զօրագլխացն Պարսից ի խոժատան (երբ քահանայք դեռ ի Հայս էին) ըստ քսելոյ Իշխանին Սիւնեաց և անդ խիստ կապանօք պահէր. Փարպ. 223։ Յազկերտ՝ զսարկաւապն Արքայամ և զՍամուէլ մեռցնել տուած

տանի: Բայց անդէն ի տեղւոյն վեցերին, որոց անուանքն են այսօրիկ. Սահակ եպիսկոպոս յիշատանեաց, սուրբն Յովսէփ ի վայոյ ձորոյ ի գեղջէ Հաղոցմանց, Գեանգ եւրէց ի վանանդայ՝ ի գեղջէ Իջւանից, Մուշէ երէց յԱղբակոյ՝ Արշէն երէց ի Բաղրեանդայ, ի գեղջէ յԱղբակոյ, Քաջաճ սարկաւագ՝ ուստի եպիսկոպոսն էր յիշատանեաց: Իսկ երանելի մոզպեան ի Նիւշապուհ քաղաքէ, Մամուէլ երէց յԱյրարատոյ՝ ի գեղջէ յԱրածոյ, Արրահամ սարկաւագ ի նմին գեղջէ:

93. Արդ զվեց զայս սուրբս յանապատին՝ ուր կատարեցին, Գենշապուհ և մոզպեան² և Զնիկան մայպեան անդէն ի տեղւոյն պահապանս ընտրեցին յիւրաքանչիւր ոպտասուրացն, և պահել հրամայեցին զմտրմինս երանելեացն ցաւուրս տասն կամ՝ եւ տւելի, մինչև

ատենը հրաման իրեաճ էր, որ սպաններ եւ զթաթիկ՝ որ յայնմամ յԱսորեստան փոխեալ էր. (Նշմ 261): — Զերկուսն եւս որ ի վաղգեսն. Տես Յ. Բ. 6 ծանօթ 1:

1. Տարալազըզ գաւառն ի հարաւոյ Գեղարքունոյ վուչիւան լեռամբք շրջապատեալ, յարեմոից սահման ունի զԵւրոս, ի հարաւոյ զՆախիջևան յելից զՊարապղո նահանգ, բարձր բարձր լեռամբք նորուն անջատեալ: Երոց բըղիսեալ Արփա գետ արբուցանէ զգաւառս և ընթանալ յարեմուսս յԵրասխ ընդ մէջ Դարուբայ և Նախիջևանու. և է երկիրս վայոց ձոր կամ Էջգեղմանոր հին գաւառ Սիւնեաց. լեռամբք պարսպեալ յամենուստ, ոչ սակաւ և ի մէջն կոհակեալ. Աւիշան վ. Տեղագիր Հայոց Մ:

Աղբակ. ի մոից Սալմաստայ գաւառի Պարսից և յելից Անձեացեաց, կայ վիճակն Ալիպազ որ է Աղբակ, որոյ զԵւրոս աւանն է Պաշգալէ ի բարձու քարաժայռի իբրեւ 7000: Այլ սակաւ Հայք բնակին ի կողմանս, ոչլ և Հրէայք ոչ սակաւք. որք թուին ոմանց ի հին գերութենէն Հրէից սերեալք եւ կամ ի գերութենէն Տիգրանայ Բ.ի:

Գաւառը ընդարձակ լեռնադաշտ մի է շրջապատեալ մեծամեծ սարերէ. ձմեռն՝ սաստիկ ցուրտ և ձիւնապատ: Սինի նշանաւոր հնութիւնս. Աշոտայ գետն կամ բերդն, որոյ վերայ գտանին բեւեռագիրքք. Սիկալ իշխանի բերդ, և Բարթոլիմէոս առաքելոյ վանքն և սինեալարդ տաճարն. կառուցեալ կոփածոյ ընտիր քարերէ՝ քանդակազարդ, աշտուր, հովաթաձև և պարսպապատ. հաւանութեն ի ժամանակս Տրդատայ կառուցեալ՝ հին Արեւմտոս քաղաքի մօտ. (Տես Աւիշան վ. Տեղ. 100. — Մերսիսորեան Հատ. Բ. 48-110: — Խորենացի Բ. Լ. 7):

2. Ամենայն տաղգիրք դնեն՝ Գենշապուհ, մոզպեան և Զնիկան և մայպեան. Կոստանդնուպոլսոյ երկրորդը՝ Գենշապուհ, մոզպեան և Զնիկան և մայպեան: Ոմանք ի գրչազարդ՝ Գենշապուհ և Զնիկան և մայպեան կամ մոզպեան: Բաղդաստելով զԷջիշէ (Յ. Բ. 45) ընդ Փարպեցոյ, յայտ է թէ այդ ընթերցուածիցդ ամէնքն ալ սխալ են. երեք հոգի միայն պիտի ըլլան և ոչ չորս. Գենշապուհ, Մոփան անդարձապետն և Զնիկան մայպեան: Էլ որովհետեւ անդար-

կարաւանն արքունի¹ անցեալ գնասցէ. զի մի այլադէնքն եկեալ բաճնայցեն զտակերս գոցա, և բաշխեալ տխուցեն ընդ աշխարհս ամենայն, յոր և մարդիկ ես առաւել յորդորեալ մարտիցին զկնի նաժարացուց աղանգին:

94. Իսկ խուժիկն, զոր յառաջագոյն ասացաք, զինուհանդերձ մնայր անդէն ընդ պահապանսն որպէս զմի ի նոցանէ, այր լի խմատութեամբ, և կատարեալ աստուածային գիտութեամբ, սպասէր և գէտ ակն ունէր՝ եթէ որով օրինակաւ հնարս դացէ զտակերս սրբոյն գողանալ ի նոցանէ:

95. Եւ իբրեւ աւուրք երեք անցին ի վերայ, արհաիրք մեծ անկանէին ի վերայ ամենեցուն, և իբրեւ թմբրեալ և կիսամեռք անյարիւրք արկեալ գնէին զերկոս աւուրսն: Իսկ ի չորրորդումն աւուրն երկուք ի պահապանացն չարաչար լլկեցան ի գիւէ: Գարձեալ հասարակ գիշերաւ չափ՝ ձայնքն ահեղք հնչէին, և թնդիւնք և ուրտաձայնք ի ներքուստ՝ որպէս գլղղումն գետնաշարժի. երկիրն գողայր ի ներքոյ նոցա, և չոլիւնք սուսերաց փայլատակունա արձակէին շուրջ զնոքս: Եւ զամենեւեան զգիտկունսն կանգնեալ տեսանէին, և գնոյն բանս ատենին ահագինս բարբառէին ի լսելիս նոցա. մինչև խուճապել նոցա ընդ միմեանս, դեռ ես զիրեարս աստակէին: Եւ այսպէս տագնապեալք և ցնորեալք մինչև այր զընկեր ի փախուստ չգիտէր ընդ որ երթայր: Եւ եկեալ պտտէին մեծաւ զարմացմամբ զամենայն անցս չարչարանացն, զոր կրեցին:

96. Ի խորհուրդ մօինն նախարարքն երեքեան, և սկսան զարմանալով տեսել ցմիմեանս. Զինչ գործեացուք, զինչ արապոսք փսն անքնին աղանդոյն քրիստոնէից. քանզի մինչ դեռ կենդանի էին, զարմանալի էր կեանք նոցա, ընչատեացք էին իբրեւ զանկարօսս, սրբասէրք էին իբրեւ զանմարմինս, անաչառք էին իբրեւ զարդա-

ձապետոյ մոզպետ էր և փոխանորդ մոզպետան մոզպետի, որոյ կողմանէ ալ իրկուած էր, պարտ է ուղղել այսպէս. « Գնեշապուհ և մոզպետն և Զնիկան մոզպետն »:

1. Մինչև որ անցնի արքունի կարաւանը, այս է բանակը՝ որ Վաղգեսէն ետ դաճնալով՝ հիւշապուհ և անտի ես ի վրկան պիտի երթար. և յորում խիստ շատ քրիստոնեայք ալ կային:

բաղաժառ, աներկիւղք էին իբրեւ զանմահս: Եթէ զայս ամենայն ասեմք իբրեւ զտգիտաց և իբրեւ զյանդգնելոց, իսկ զայն զի՞ առնիցեմք, զի ցաւոտք ամենայն ի կաւրաւանի աստ նորօք առողջանան: Եւ կամ՝ որ մեծս է քան զայդ ամենայն, ոյր ուրուք զի կանգնեալ երևեցաւ ի կենդանեաց կամ բարբառ բանից ոք լուաւ ի նմանէ:

97. Զի սուտ չեն մեր սպասաւորքն, մեր մեղէն իսկ հասեալ է ի վերայ ստուգութեան սոցա: Եւ եթէ կառնեցեալ էր սոցա մարմնաւոր ինչ ազահութիւն ի ներքս խառնել, սակաւ մի ակնարկէին քրիստոնէից ի կարաւանիս, զկշիռ իւրաքանչիւր մարմնոց նոցա ոսկի առնուն: Դարձեալ և արքդ, որ ի դիւէ չարչարեցան, զի յայնժամ ցաւոտք չէին՝ և մեք գիտեմք, յայտ է եթէ այսօր նշանն մեծ երևեցաւ: Եթէ լուռ լինիմք, այսպէս մեղ և անձանց մերոց կասկած իսկ է, և եթէ տանիմք զգոսա առաջի թագաւորին, լսելով նորա ի գոցանէ զայդ ամենայն մեծասեծ սքանչելիս, դուցէ և օրինացս մերոց քակտումն ինչ հասանիցէ:

98. Ետ պատասխանի մոզպետն¹ և ասէ ցնոսա. Ո՛հ զիս ոստիկան արարին ի վերայ ձեր երկոցունցդ. զի՞ այդչափ նեղեալ տաղնապիք յանձինս ձեր, դուք զգործ ձեր կատարեցէք, և հրամանն արքունի ի գլուխ տարայք: Արդ եթէ համբաւդ այդ յայտնեացին, և հարցաւ փորձ ինչ լինիցին առաջի արքային, այդ խնդիր մեր մոզաց է. դուք անհոգ լերուք, և մի ինչ ամէք զմտաւ: Եւ եթէ զարհուրեցայք ինչ յոգիս ձեր, վաղապէս առաւօտուցն ի դարիթիւրէ եկայք. զի վաղիւ անդ մոզպետան մոլպետ ռատ յազէ², և նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտս ձեր:

1. Այս է մոզուց անդարձպետն. Տես ց. լ. 93 ծն. 1. և ց. Գ. 21 ծն. 1: — Որովհետեւ մոզերը պահանջեր էին քահանայից սպանումը՝ մոլպետան մոլպետին կողմանէ խրկուած էր անդարձպետն, որպէս զի եթէ քահանայք յանձն առնուն զմոզութիւնը, նա ընդունի նոցա դաւանանքը. միանգամայն

և ականատես ըլլայ նոցա մահուանը եթէ դարձի չզան: Յերից նախարարացս՝ Դենչապնոյ և Ջնիկանի մտաց երկբայուածին բերեր էր պահապանաց պատմածը, և սկսեր էին խորհիլ քրիստոնէութեան ճշմարտութեան վրայ. Տես Փարպ. 310:

2. Թեոգոսիոյ տպ՝ ի դարիթիր. Միւի-

99. Իսկ խոստիկն իբրի լուաւ զայս ամենայն, և գիտաց' եթէ փոյթ ինչ ոչ է նոցա յայնմհետէ սուրբ սպա-

թարեանք 1828ի տպագրին մէջ ի գորիքի և վերջնոյն մէջ՝ ի գորիքիսի գնեն: Իսկ յԱռձեռն Բառարանի՝ գորիքիսի կամ տորիքիսի՝ գունն Օրինաց (տար-ի-թիւրէ), որպէս ասի պարսի-ֆերսի Եէյիսիւ լիւումի գրան: Այս մեկնութիւնս կասկածելի կ'երևի. — Նախ ձեռագրաց մէջ տորիքիսի բլլալու չէ և ոչ իսկ, կարծեմք, գարիքիսի, այլ գարիքի, գարիքիս կամ գարիքի: Երկրորդ՝ բիւրս ۵۲۵ արդարեւ նշանակէ օրէնք. բայց Պիւրհանի Ղաթի այս բառիս զանազան նշանակութիւնները տալէ յետոյ կը յաւելու. « թիւրք լիսանքնտա ատէթ վէ ալլին մանասընա տըր, վէ ձինկիզխանըն իպլա՝ իթաիկի բէտմ վէ եասաղա տախի բիւրս տէնիւր. Մօղու թաիֆէսի պէյնինտէ Եէրիսթ տէրէնէսինտէ իթինա էտէրէր »: Ուրեմն այդ օտարութիւն և վերջէն մտած բնագ չէր կրնար հինգերորդ դարուն մէջ մոզպետան մոզպետի դրան պաշտօնական անունն ըլլալ: Երրորդ՝ այն տեղին ուր կը հրաւիրուին շուարած նախարարք՝ պաշտօնարան կամ դատարան մի չէ, այլ կրակատուն կամ զոհարան, ուր Մոզպետաց մոզպետն պիտի յազէ: Ի պարսկերէն գարիքիսի ۵۲۵ « աղլամ մուղլ », « խիստ մութ », է ևս գորի՝ ٭ ٭ « խաւար », « անական » « մթին », որոյ բաղդատականը գարիքի՝ « մթաղլն », « շատ մթին »: « Առաւօտուց կանուխ ընդ մօտքն եկալք », պէտք է իմանալ արդեօք. այդ ալ գոհացուցիչ չըլլար: քանզի քիչ մը վերջը՝ անց մակբայը անորոշ կը մնայ: Կարծեմք թէ աստ ևս զբաղրի վրիպակ մի կայ և կարգալու է Գարիսիէր ۵۲۵ որ ժողովրդեան բերանը անշուշտ որպէս այժմ ի փարսիս կը կրճատուէր ի Գարիսիէր. վասն զի dari-Mihr « գունն կամ տա-

նար Միհրայ » կը կոչէին Պարսիկք մեծամեծ յաշտից յատկացեալ կրակատունները. Le lieu du culte pour les grands sacrifices est le temple du feu ou Dari-Mihr, Porte ou Palais de Mithra. (Sku Darmesteter, Zend-Avesta, հտ. Ա. էջ 8۵۵): Մասնեականութեան ժամանակ թաթափեցաւ անունդ ի պարսկերէն բառագրոց. և հայ զբաղրիք իրենց գիտցած պարսկերէնին մէջ սորա ամենէն մօտ բառը՝ գարիքիսի՝ ընտրեցին. Sku ֆերսիկայ էջ 252 8۵. 1:

Մոզպետան մոզպետ՝ Ե Մոզպետաց Մոզպետ. զենպետին տիտղոսն էր, որ Ոսմանեանց Եէյիս-իւ-իւլամին պէս, Մեծ հաղարպետին հաւասար իշխան մի էր: Իշխէէ զենպետի՝ անունը չըտար մեզ. ըստ թապարիի՝ Միհրներսէնի անդրանիկ որդին՝ Զարաւանդ՝ այր իմաստուն, մոզպետան մոզպետ եղած էր վաւաճ վերջին ժամանակները. (Sku էջ 26): Իստ՝ արդի պարսկերէն է առատ, միանգամայն և բանիւրուն, խելացի. առհասարակ կը կարծուի թէ աստ յագե ըսել է՝ մեծ և առատ զոհ պիտի ընէ: Այդ մեկնութիւնդ սխալ է: Սասանեանց ժամանակի համօրէն Բահլաւի և Բազանտ գրոց մէջ՝ աստ որ Աւեսդայի աղու բառն է, նշանակէ « տէր, գլուխ », և է անուն մոզպետաց մոզպետին կամ այժմեան Տասրոնի Տասրոնքանին. երբեմն սոսկ աստ զործածուած է՝ իբրեւ գլուխ հոգեւոր, տէր. և կը համապատասխանէ մեր « տէր, պատրիարք, եպիսկոպոս » բառից, աստի՝ տէրութիւն, պատրիարքութիւն. երբեմն ալ մոզպետան մոզպետ տիտղոսէն անմիջապէս վերջը կը գրուի, ինչպէս աստանօր մեր հեղինակին մէջ. և յայնժամ նշանակէ « տէր զենպետ,

ներոյն, փութացաւ վազվազակի էառ տաան այր, որոց զչափ գիտէր զբրիտանէութեանն, և հասեալ ի տեղին՝ չէն եղիտ զամենեսեան: Եւ քանզի կատկած ունէր տա- կաւին ի նոցուն ի դահճացն, դարձեալ փոխեցին անտի զսուրբն յայլ տեղի բացագոյն իբրեւ երկու հրատախօք: Եւ իբրեւ յանհոգս եղեն, սրբեցին կազմեցին զտակերս եւ բանեկեացն. բերին ի բանակն և ունէին ի ծածուկ. և առ սակաւ սակաւ յայտնեցին նախ զօրականին Հայոց, և ապա բազում քրիստոնէիցն՝ որ էին ի կարաւանին: Եւ զառաջին պտուղ բնծային մատուցանէին կապեալ նախարարացն. և անդէն վազվազակի արձակեցան նա- քա ի կապանաց իւրեանց¹, և սպառնալիք մահուանն անցին զնոքօք. և հրովարտակք թողութեան առաքեցան յաշխարհն Հայոց:

100. Արդ այս երանելի Խուժիկս, որ արժանի եղեւ ի ծածուկ սպառաւոր լինել սրբոյն, որ ինչ ի մահուա-

տեր յաճանաչսկեալ յ. Տես Պ. Ուէզիի Pahlavi texts. էջ 115. 233): Պարտ է ուրեմն որոշել ռատ ի բայէն. «Մով- պետան մովպետ ռատ՝ յազէ»:

Ըստ Մօմէն-Խոթմաշիի ռատ յ) պատուանունդ կը տրուէր ևս խորհրդա- կանաց և բարձրատիճան անձանց, որ- պէս և ի մեզ «տէր»:

Միջնագարեան գրութեանց մէջ որոշ կը տեսնուի թէ խոստովանանքը հար- կաւոր պայման մի էր մեղաց քաւու- թեան: Մայնո-Խրատի մէջ՝ Ոգին իմաս- տութեան աշայէս կ'ըսէ. «Մեղաց քա- լութեան համար կարեւոր է, որ մարդ մը կամոզին (քամոխճա) չմեղանէ. և եթէ ոք գիտութեամբ կամ տկարու- թեամբ մեղք մը գործէ, պէտք է որ տաս- դուրաց և բարի մարդոց (վեհից) առջեւ ապաշաւէ» (Տես գլ. ԽԲ. 16-19): — Ըստ Շայաստ-Լա-Շայաստի, մեղք երկու տեսակ են. ա. համեմալան. բ. բուպանիք: Առաջինն ի վնաս բարի մարդոյ կամ անասնոյ եղած յանցանքն են. վնասեալն կ'ըլլայ յայնժամ համեմալ՝ այս է դա-

տախազ, որոյ պէտք է նախ հատուցումն առնել, որպէս զի խոստովանութիւնն առաջի մովպետաց (ռատ) կամ զըջումն կարենայ զմեզան բաժանել և հեռացնել ի մեղանշողէն: Խեղ Բուպանիք այն մեղքն են, որ մեղաւորին հոգւոյն միայն կը վերաբերին ու կը վնասեն. ասոնց քա- լութիւնը (բազիդի) մի միայն քահա- նայապետաց (ռատան) մեղքին մէջ ըլ- լալը խոստովանելով և առաջագրելով և անոր ամէն պատուիրածը կատարելով կ'ըլլայ: Յայնժամ մեղքը կը զատուի ի հոգւոյ, և այնուհետեւ մարդուս ամենայն բարի գործքն (քիթպա) արդիւնաւոր կ'ըլ- լան. Տես Գլ. Ը:

1. Ոչ թէ ազատ թողութեան դառ- նալու յաշխարհն Հայոց. այլ այնուհե- տե անկապ մեացին ու առաքեցան ի Հրե, այս է այնժեան Հերաթ քաղաքն Աֆղանաց (Հիւրէվ կամ Հրե ըստ Պար- սից. Հարպու ըստ Աւեստայի և Հա- րիւա ըստ բեհապրոց), որպէս զի անդ ծառայեն պարսկական բանակին մէջ ընդդէմ Բուշանաց:

նէն և այսր ասացաւ դատաւինիք վճռիս այսորիկ, նա երկրորդեաց մեզ¹ զամենայն կարգաւ. զչարսչար քարշումն, և զհարց և զփորձ դատաւորացն, և զխրաքանչիւր անձանց սրբոցն զպատասխանիսն, և զկատարումն մահուան նոցա, և զահագին արհաւիրսն՝ որ ի վերայ պահապանացն անկաւ, և զհեծեծումն քննութեան նախարարացն երեցունց, և զամփոփումն սուրբ ոսկերաց նոցա. ոչ խառն ի խառն ի մի վայր ժողովելով, այլ զմի մի ի նոցանէ ուրայն ուրոյն ի վեց տապանս ժողովէր. և զանուանս խրաքանչիւր ուսեալ և ի վերայ տապանացն նշանակեալ էր: Եւ զկապանսն երկաթիտ ընդ խրաքանչիւր ոսկերսն եղեալ էր, քանզի դահճացն ի բաց ընկեցեալ էր. որպէս և զհանդերձս զխրաքանչիւր տապանի նշանակեալ էր²:

101. Եւ կատարեցան սոքա վեցեքեան սուրբ և ցանկալի մահուամբ իւրեանց որ օր քսան և հինգ էր հրտից ամսոյ³, ի մեծ անապատին յԱպար աշխարհի ի սահմանս նիւշապուհ քաղաքի:

1. Եղիշէ խառնակէն լսեր էր. բայց միթէ Եղիշէ նիւշապուհ գնացեր էր կապեալ նախարարաց հետ, թէ խառնակ Հայաստան եկեր էր վաճառակաւ. նուիրեամբ: Վերջին նշմարութիւնս աւելի հաւանական է: Փարպեցին Ղևոնդեանց նահատակութեան հանգամանքը Արշարունեաց իշխանէն՝ յԱրշարէ տեղեկացեր էր յետ դառնալոյ սորա ի Հայս, և Արշարի ալ խառնակէն տեղն ի տեղօրն իմացեր էր. Փարպեցի 316:

2. Միւրթարեանց ՌՄՂԷ սպաղրին

ճանօթութեանց մէջ հետազոյց դիտութիւնը կը գտնենք. «Հատուած» Եւ զկապանսն մինչև ի ելանակեալ էր, օտար թուի յԵղիշային սնոյ և եկամուտ ի ճառընտրաց»:

3. Ըստ ժամանակագրութեան զոր Միւրթարեանք սպառն հրամարին վերջը (1880), յամին անդ 454 ի 26 հրաւիրի: Բայց ըստ Աւիշան վարդապետի դրութեան՝ պէտք էր ի 5 Օգոստոսի ըլլալ. Տես էջ 260 ճանօթ. 2: Այս վերջի թուականս կը գնէ Պ. Լանկուա:

ԴԱՐՁ ԵԱԼ ՎԱՍՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ ՆՈՅՈՒՆՅ

102. Իսկ աշակերտք երանելեացն ի կապանս կային ի ներքս ի քաղաքին¹. եկն դաճապեա մի արքունի և եհան զնոսա ի քաղաքէ անտի արտաքս:

Եհան ի նմին քաղաքէ ասորեստանեայս քրիստոնեայս արս հինգ, քանդի և նոքա ի կապանս էին վասն աշուանն Քրիստոսի. եհարց ցնոսա բանիւք, և ոչ հաւանեցան երկիր պազանել արեգական: Չարչարեաց զնոսա դանիւ, և նոքա եւս առաւել ի նոյն միտս պնդեցան. կտրեաց զնոցա ունչս և զականջս, և ետ տանել յԱսորեստան², զի կայցեն ի մշակութեան արքունի: Երթային մեծաւ յօժարութեամբ, իբրեւ այն՝ թէ մեծ պարգևս պտեալ ի թագաւորէն:

103. Արդ եկն դարձեալ նոյն դաճապեան առ աշակերտս սուրբ սպաներոցն, ընտրեաց երկուս ի նոցանէ որ համեստագոյնքն էին. առեալ մեկուսի յայլոցն և առէ ցնոսա. « Զի՞նչ անուանք են ձեր »: Ետ պատասխանի մինն և առէ. « Առ ի ծնողաց ինձ խորէն, և դմա Արահամ: Իսկ ըստ շնորհատուր կարգիս՝ ծառայք Քրիստոսի եմք, և աշակերտք երանելեացն՝ զոր սպանէք »:

104. Ետ պատասխանի դաճապեան և առէ ցնոսա. « Իսկ արդ զի՞նչ գործ է ձեր, և կամ բնաւ ոյր իսկ ածեալ է զձեզ այսր »: Առ այս ետ պատասխանի Արահամ և առէ ցնոսա. « Զայդ ձեզ ի վարդապետաց մերոց արժան էր ուսանել. զի ոչ դուզնաքեայք ոք էին նոքա, այլ ունէին ստացուածս հայրենիս բոս արժան բաւականին, ըստ նմին և սպասաւորս, էր որ իբրեւ զմեզ, և էր որ բաւադոյն քան զմեզ. որոց սնուցեալ և ուսուցեալն էր, ընդ նոսա եմք եկեալ: Քանզի և պատուէր իսկ ունիմք յաստուածատուր օրինացն մերոց՝

1. Առա է ի Նիւշապուհ:

2. Բազանս գրութեանց մէջ՝ Ասորիսդան:

սիրել զնոսա իբրև զսուրբ ծնողս, և սպաս տանել նոցա իբրև հոգեւոր տերանց »:

105. Յասեաւ դահճապետն և ասէ. « Իբրև զան- խրատ և զաներկիւղ ստամբակս խօսիս: Մինչդեռ ի խաղաղութեան և յաշխարհի էիք՝ բարիոք էր. յորժամ գրուահ¹ եղեն նոքա յիրս արքունի և մահապարտ գտան ըստ գործոց իւրեանց, ձեզ չէր արժան ամենեւին մօտ երթալ առ նոսա: Ո՛չ տեսանէք ի մեծ կարաւանիս, յոր- ժամ ոք ի պատուաւորացն ի դիպահալն արքունի լինի- ցի, սոցոյ հանդերձ ագանի, և զատեալ և սրոշեալ ի բացէ նստի միայնիկ, և ամենեւին հուպ ոչ ոք իշխէ եր- թալ առ նոսա: Եւ դու այդպէս իբրև զանյանցի աշա- կերտ պարծելով խօսիս »:

106. Առ այս ետ պատասխանի խորէն և ասէ. « Ոչ ձեր կարգդ անիրաւ է և ոչ մերս ստութեամբ. նախա- րարն յանցաւոր՝ ուստի զպարզեն զտեալ էր, այնպէս պարտ էր նմա հպատակ լինել, զի ի պատուոյն վերայ և այլ ևս պարզես մեծամեծս գտանէր ի նմանէ: Արդ փոխանակ զի զայն ոչ արար, ձախողակի յետս ընդ- դէմքն պատահեաց նմա: Եւ մեր վարդապետքն եթէ առ Աստուած յանցուցեալ էին, և կամ առ թագաւորն մե- ղուցեալ ինչ էին, նոյն օրինակ և մեք առ նոսա առնէաք, ոչ յաշխարհի մօտ երթայաք, և ոչ ի տար աշխարհ այսր զհետ նոցա գայաք: Արդ քանզի առ երկոսին կողմանսն արդարութեամբ կեցեալ են, և դուք զուր տարապար- տուց սպանէք զնոսա, մեք արդ ևս առաւել սպասաւո- րեմք սուրբ ոսկերաց նոցա »:

107. Ասէ ցնոսա դահճապետն. « Ես յառաջագոյն իսկ ասացի, եթէ կարի ստամբակ ոմն ետ դու, ահա յայտ եղև աւագիկ, եթէ յամենայն փնաս նոցա խառն էք դուք »: Աբրահամ ասէ. « Յո՛ր փնաս »: Դահճապետն ա- սէ. « Առաջին ի մահ մոգուցն, ապա և յայլսն ամե- նայն »: Աբրահամ ասէ. « Այդ ոչ միայն ի մէնջ է, այլ

1. Գրուահ՝ քրէական յանցաւոր ըստ Առձեռն բառարանի. կարելի չեղև մեզ ստուգել այս բառիս ծագումը: Պօլսոյ երկրորդ տպագրին լուսարանողը պարս-

կերէն բառ կը համարէ զսա. է մեքրուհ՝ քերի՝ որ նմանին գրուահի, բայց սոքա արարական են:

բառ կտրդի և ձերոց օրինացդ, թագաւորք ձեզ տան հրաման, և դուք ի ձեռն ձերոց սպասաւորացդ գործէք »:

108. Դաճնապետն ասէ. « Ի Միհր աստուած երգուեալ իմ¹, խառագոյն ևս խօսիս քան զվարդապետան քո. յայտ է եթէ վնասակարացոյնք ևս էք դուք: Արդ ոչ է հնար ձեզ ապրել ի մահուանէ, բայց եթէ երկիր պապանիցէք արեգական, և կատարիցէք զկամս օրինաց մերոց »:

109. Խորէն ասէ. « Յայժմ իբրեւ զմարդ չարախօսէիր, և արդ իբրեւ զչուն անպիտան բնդ մայր հաջեա: Եթէ գոյր արեգական ականջք, դու տայիր նմա թշնամանս դնել, արդ նա բնութեամբ անզգայ է, և դու չարութեամբ անզգայացոյն քան զնա: Յիմ տեսեր զմեզ պակասագոյն քան զհարսն մեր. մի բանիւք զփորձ տուաւ կամիս զմեր, այլ հանդէս արա քում չարութեանդ և մերում բարութեանս, և ամաչեցեալ գտանի հայրն քո սատանայ, ոչ միայն ի մէնջ՝ որ կատարեալացոյնքս եմք, այլ և որ կարի փոքրիկն թուի քեզ, նա զիցէ վէրս սաստիկս յոգիս և մարմինս քո »:

110. Զայս իբրեւ լուա զաճնապետն, սրտմտեալ բարկացաւ ի վերայ նոցա: Եւ քարչել չարագոյն քան զառաջինն, և այնչափ սաստիկ քարչեցին, մինչև բազմաց կարծիք եղեն թէ մեռան: Իսկ իբրեւ ժամք երեք ի վերայ անցին, դարձեալ խօսել սկսան երկուքսն և ասեն. « Փոքր համարիմք զանարգանս զայս և առ ոչինչ զցաւս մարմնոյս առ մեծ սէրն Աստուծոյ, սրով կատարեցան հարքն մեր հոգեւորք: Հապա, մի դար և մի դագարեր, այլ զոր ինչ առ նոսայն արարեր, գնոյն և առ մեզ կատարեա: Եթէ չարագոյն թուին քեզ գործք նոցա, կրկին և զմերս համարեալիր. զի նաքա բանիւք հրամայէին, և մեք գործովք զարդիւնսն կատարեալք »:

111. Յայնժամ ևս առաւել զայրագնեցաւ ի վերայ նոցա, և հրամայեաց զմահու գան² հարկանել: Եւ առ

1. Տես Միհր ետղն էջ 120-121 . և 3. Բ. 66.

2. Մահու գանձը՝ ձեռնարկ մեռնելու

չէր. այլ կիսամեռ ձգելու չափ ձեռ մը որովհետեւ արքայն՝ ապանանել հրամայած չէր:

մի մի ի նոցանէ փոխեցաւ վեց վեց այր ի դահճացն: Եւ մինչ դեռ կիսամեռք յերկիր անկեալ գնէին, հրամայեաց զերկոցունց ականջն մօտ կարել: Եւ այնպէս բրեցին, որպէս թէ չիցէ լեալ ի տեղւոջն:

112. Զարթեան որպէս ի քնոյ ի սաստիկ հարուածոցն, սկսան ազաչելով պաղատանս մատուցանել, և աւսն. « Ազաչեմք զքեզ, քաջ զինուոր թագաւորին, կամ՝ կատարեալ զմեզ իբրեւ զհարսն մեր մահուամբ, և կամ՝ արա զպատուհասդ բոտ օրինակի վերջնոց: Զի ահա լսեցիք մեր առողջացան զանախառուորութիւն երկնաւոր, իսկ հոտատելքս գեռ ևս աստէն ի տեղւոյ կան յանցս չարչարանաց. մի կիսապարզ և առնեք զմեզ յերկնից բարութենէն: Սրբեցեք զմարմինս մեր քարչելով և զլսելիս մեր կտրելով, սրբեալ և զոքնգունս մեր հատանելով: Քանզի որչափ տղեզս առնես զմեզ երկրաւորաւ, գեղեցկապոյնս առնես զմեզ երկնաւորաւն »:

113. Եւ պատասխանի հեղութեամբ դահճապետն և ստէ. « Եթէ և այլ յամեմ՝ ես առ ձեզ մօտ կալով, կարծեմ՝ եթէ և աշակերտէք զիս ի ձեր յամառութիւնդ: Զի ահա արդ և զխորհուրդս արքունի ի վեր հանեմ՝ ձեզ: Յայդ վայր եղև հրաման պատուհասիդ ձերոյ, և ի վերայ գորին պատուհասի՝ երթալ ձեզ յԱտրեոտան, և լինել ձեզ մշակ յարքունիս. զի որ ընդ ձեզ հայեացի, մի ի գմին յամառութեան պնդեացի ընդդէմ՝ հրամանաց թագաւորին »:

114. Ասնն ցնա երանելիքն. « Դու զմեր երկիրս կիսադործ թողեր, մեր յարքունի երկիրն կէս մարմնովք մերովք ոչ վաստակեմք »: Իբրեւ զայս լուաւ դահճապետն ազաչեաց զզինուորսն՝ որ տանէին զնոսա, և ստէ. « Միայն աստի գուք առէք գնացէք, և հասեալ յԱտրեոտան՝ ուր կամ՝ իւրեանց է և չրջեացին »:

115. Այս են հայոց խոստովանողք, որ զխեղութիւնն և զչարչարանն խնդութեամբ ընկալան յանձինս իւրեանց: Եւ վասն զի վրիպեցին ի սուրբ մահուանէն, ողով և տրամութեամբ երթային զերկայնութիւն ճանապարհին: Ոչ ծանր թուէին նոցա կապանք սոսիցն և ձեռացն, իբրեւ զայն՝ թէ ընդէր ոչ եղաք արժանի հաւատարեւ ընդ քաջ նահատակն:

116. Եւ իբրեւ տարան հասուցին զնոսա յերկիրն Բարեկացուոց, ի դաւառ մի զոր Շահուզն¹ անուանեն, թէպէտ և էին յարքունի պատուհասին, սակայն և յայտ և գաղտ մեծապէս ընկալեալ եղեն ի բնակչաց աշխարհին: Սակայն երանելիքն և յայնմ յոյժ տրամադին էին, իբր այն՝ եթէ սակաւ վատտակեցաք և մեծապէս հանգչիւք, և հանապաղ ի նմին զղձման կային:

117. Եւ անդէն թեակոխէին տեսանել զսուրբ կապանն նախարարացն², լինել սպասաւոր մարմնաւոր պիտոյից նոցա: Իմացուցին զայս մեծամեծաց աշխարհին, որք էին ի նմին սուրբ ուխտի քրիստոնէութեանն: Եւ հաւանեալ ասնեկուն մեծամեծաց և վաքունց՝ աղգ առնել ամենայն երկրի, զի հաճոյ թուեսցի ամենեկուն՝ ի ձեռն մարմնաւոր պիտոյիցն կցորդ լինել սուրբ կապելոցն ի հեռաւոր օտարութեանն:

118. Եւ այսպէս ամ յամէ ժողովէին ըստ իւրաքանչիւր կարի մարդկանն, ոմն սակաւ և ոմն շատ, ոյր զինչ և ի ձեռս պատրաստութիւն լինէր, եթէ դրամոց և եթէ դահեկանաց³, ժողովէին կազմէին տային յերանելիսն՝ տանել նոցա: Եւ այսպէս յարբանեկութեան կային, մինչև տասն ամի⁴ լցաւ սպասաւորութեանն:

1. Փարպեցին կը գրէ Շարուշ. և Շարուշը կամ Շահրուշ ի Պարսս, յարեկելից Շիրազայ, ուր գտնուեցաւ աւերակը արքունի ապարանից: Ի և Շեյուխ քաղաք կամ Սուզ Շեյուխ յաջակողմն Եփրատայ, ի հարաւոյ նախկին Բաբելոնի:

2. Կապանը ըսելով կ'իմանայ ոչ միայն նախարարաց բանդարդելութիւնը, այլ և զբոնի ծառայութիւն նոցին ի բանակին՝ որ ի Հրե:

3. Մեր նախնիք դասեկան և գրամ շատ անգամ անխտիր գործածած են (Տես էջ 217 ծանօթ. 2) թէպէտ ի սկզբան տարբեր ստանկերու յատկացեալ անուններ են: Եղիշէ աստ կը թուի զանազանել: Դրամ կամ պարսկերէն տիրակալ է. Ս. չափ կշռոյ՝ որ գրեթէ հա-

ւասար է արդի Տահկաստանի տիրէմի. ըստ Շիրակացւոյ (Է դար) գրամ է 6 զանդ և զանդն՝ 12 գարի: Բ. գրամ արծաթի նովին կշռով. այս է 65-70 հարիւրորդ ֆունթի, կամ շուրջ 115 փարա օսմանեան: — Դահեկան՝ աստուծոյ իբրեւ պարսկերէն տաճկան دهن ցործածած կ'երեւի, որ ոսկի գրամի մը անունն էր. և որպէս Պարսիկք տան տիրէմ ու տիւնար և իմանան «գրամ արծաթի և ոսկի», Եղիշէ ալ «եթէ գրամոց և եթէ դահեկանաց» ըսելով կը հասկնայ արծաթ և ոսկի ստակ: Իսկ տիւնար մէկ ու կէս տիրէմ կշռող ոսկի գրամ մի էր, այս է 15 ֆունթ:

4. Տասն ամ՝ մինչև 9464. եթէ Ղեռնդեանց նահատակութենէն անմիջապէս ետքը արարուեցան:

119. Եւ վասն զի յոյժ խստագոյնս պահէին ի ջերմն՝ աշխարհին, և անդադար էին ի ճանապարհորդութեանն ընդ նոյն Շահուդ, ընդ Մեշոֆն¹ և ընդ Քաշկար և ընդ ամենայն Ասորեստան և Խուժաստան, սոսստիկ տապով հարեալ ի խորշակէ մեռանէր սուրբն Խուրէն, և աւանդեալ լինէր ի բնակչաց աշխարհին ընդ սուրբ վկայան:

120. Իսկ երանելին Աբրահամ՝ կայր ի նմին առաքինութեան անդադար, և զամենայն տուրս հաւատացելոցն չըջէր ժողովէր և տանէր ի մեծ հեռաստանն, և ինքն մատակարարէր ըստ իւրաքանչիւր կարօտութեան: Եւ այնպէս յերկարեցաւ մինչև յերկոտասաներորդ ամի պատժաւորացն², մինչև աղաչել զնա միարան ամենեցուն, զի հաւանեցի երթալ յաշխարհն Հայոց. զի ընդ մտանել նորա առ նոսա ի նմա տեսցեն և զքաջ՝ նահապտակն՝ որք կատարեցան սրով, ի նմա տեսցեն և զսուրբ կապանս չարչարանացն:

1. Մեշոֆն է աշխարհ փոքր ի Պարսս ըստ աշխարհագրութեան Խորենացւոյ, Լ.Ք. միանգամայն և մայրաքաղաք այդ աշխարհիդ: Ըստ Բոյն և Հոգմայեցի պատմագրաց է Mésène անուն նահանգիդ. իսկ քաղաքն կոչէր Charax, որ լծորդ կամ աղաւաղեալն թուի արամական քարաք և հայերէն « քաղաք » բառի: Սասանեանց օրերը կը կոչուէր Քարաք-Մէշոն, այս է « քաղաքն Մեշոն » կամ սոսկ « Մեշոն », որպէս զնի ի թալմուս: Ապուլֆէտա ևս կը յիշատակէ երկուս աւանս ի մերձակայս Պասրայի՝ ميسان և مرش: Այժմ Շաթ էլ Արապի մասերը զանուոյ Մանդեպիք՝ Մեշոնի հին արամական բնակչաց սեբուեդքն են: Տես Le Muséon որ հրատարակի ի Լուվեն՝ Ապրիլ 1890. և Սեն-Մարթենի Géographie et Hist. de la Mésène et de la Characène: Ի այժմ Մեշուր յեզր Պարսկային ձուցայ՝ — Քաշկար — Ելիմացիք որ կոչին Քուստիկք Խուժաստան, յելից կալով Դիզալթայ և ի մօից Պարսից. և ու-

նին Ելիմացիքն աշխարհս փոքունս զայսոսիկ. զԽուժաստան, զՄիհրան, զՄայպոպան, զՔրտակ, զՔաշքար, զԵլրական և այլն » Աշխարհ. Խորենացւոյ Լ.Է: Ուստի Քաշքարս այս շէ քաղաքն թուրքաստանի, որ համը գուրս է և յոյժ հեռի: Մասուտի ալ ասէ, « Իմ յիշատակարանացս մէջ բացատրեցի թէ ինչ պատճառներով Խոսրով Ապրուէզի ժամանակները Տեգրիս գետը փոխեց իւր ընթացքը մինչ ի հնուց հետէ ճէրխայ քովէն կ'անցնէր, այս փոփոխմամբ ողողեց զՎիճակն Թարթուր, որ Քաշքարայ գաւառին մէջ կ'իյնայ, և մի քանի օրուան ճանապարհաւ վայրեր ի հասիճ դարձաց ընդ մէջ Պասիթայ և Պասրայի, որ երբեմն Սովատայ (այս է Իրադայ) պատուականազն մասն էին և որոց բնակիչքն լաւագոյն էին քան զայլոց գաւառաց աշխարհին » Հատ. 9. 318, 320:

2. Այս է նախարարաց որք զարձան յերկիրն իւրեանց 463ին: Սորա աղաչեցին զԱբրահամ երթալ ի Հայս:

121. Եւ յորժամ՝ մարտիրոսք ե խոստովանողք ե կապեալք նովաւ տեսանին, նովաւ օրհնի աշխարհն աւանայն, նովաւ օրհնին ե տղայք նոցա յաճումն, նովաւ զգաւտանան երկոտասարդք նոցա ի սրբութիւն, նովաւ համեստանան ծերք նոցա յիմաստութիւն: Նովաւ տանին իշխանքն նոցա զմարգասիրութիւն, նովաւ անկանի գութ յԱստուծոյ ի սիրտս թագաւորին՝ շինել ե խաղաղութիւն տանել բոլոր աշխարհին: Նովաւ եկեղեցիքն պարծին իրբի քաջ ե կատարեալ զինուորաւ, նովաւ վկայարանքն զարգարին, նովաւ ե վկայքն ցնծացեալ բերկրին: Նովաւ ե պաշտն Աւարայրի պայծառացեալ ծաղկալից լինի, ոչ յանձրեալք ամպոց, այլ ի սուրբ ե յարիւնարուի վկայից ցանեալ ե ցրուեալք սպիտակութիւնք սուրբ սփերացն: Յորժամ՝ կոխեսցեն տանաւոստակ ոտք խոստովանողին զլայնատարած տեղիս պատերազմին, յորժամ՝ կենդանի մարտիրոս ընդ նա չրջեսցի, կենդանի առ կենդանիս երթեալ՝ ամենայն աշխարհին կրկին լինի կենդանութիւնն:

122. « Գիտեմք, ասեն, յորժամ՝ տեսցեն զոս ամենայն միայնակեացք աշխարհին հայոց, տովաւ յիշեսցեն զհոգևոր գունդս պատերազմոյացն, որ փոխանակ մեր, ասեն, ետուն դանձինս ի մահ, ե հեղին զարիւնս իւրեանց ի հաշտութիւն պատարագ Աստուծոյ: Սովաւ յիշին սուրբ քահանայքն, որք խոյրտեցեան յօտարութեանս ե ցածուցին զսրտմտութիւն բարկութեան թագաւորին: Սովաւ թերես զի ե զմեր կապանս յիշեսցեն, ե տգօթս տանելով խնդրեսցեն յԱստուծոյ զի գերեզարձ լիցի մեր անդրէն ի հայրենի երկիրն մեր:

123. « Քանզի յոյժ անձկացեալ եմք՝ ոչ միայն ըստ մարմնոյ կարօտութեան, այլ առաւել տեսանել զսուրբ եկեղեցիսն մեր ե զսրբաւէր պաշտօնեայսն մեր, զոր ի նմա կարգեալ հաստատեցաք: Եւ եթէ միւստփս՝ յաջողեսցէ սեղ Աստուած երթալ ե ընդ վկարօտութիւն մեաւցելոցն, գիտեմք զի ե մեզ բանայ Աստուած զգուռն ու-

1. Միւստփս՝ մակրայարար գործածուած՝ միւս եւս, միւսանգամ՝ այս ձեւս բառադրոց մէջ չգտանք: Եղեշեալ՝ նա-

խարարաց բերանը գրած խօսքերը գրութեանս ամենէն գեղեցիկ հասուածներէն մէկն է:

գործութեան իւրոյ՝ ընդ նոյն ճանապարհ երթալ, ընդ որ ոտք սրբոյս կարապետեն »:

124. Զայս խորհուրդ խորհելով աստուածաշնորհ նախարարացն, սեծաւ թախանձանօք ածէին զխոստովանողն ի հաւանութիւն: Եւ վասն զի ոչ էր սովորութիւն երբեք բարոյն ընդդէմ դառնալ, ըստ առաջին սովորութեան և յայսմ վայրի փութացաւ վաղվազակի կատարել զհրամանն զմիտքան հաւանեցելոցն յաստուածային առաքլնութիւնն: Եկն եմուտ յաշխարհն Հայոց:

125. Փութացան և ելին ընդ առաջ նորա վաղվազակի արք և կանայք, մեծամեծք և փոքունք, և ամենայն բազմութիւն ազատաց և շինականաց: Անկանէին առաջի, փարէին զտախք և զձեռք սրբոյն, և ասէին. « Օրհնեալ Տէր Աստուած ի բարձունս, որ առաքեաց մեզ հրեշտակ յերկնից՝ բերել մեզ աւետիս յարութեան, զի լինիցիմք ժառանգք արքայութեան: Զի ահա ի քեզ կերպարանեալ տեսանեմք զամենեսեան զհրաժարեալսն յուսով յարութեամբ, և զկապեալսն ակնկալութեամբ արձակելով: Ի քեզ տեսանեմք և զաշխարհին շինութիւն խաղաղութեան. քե և կեղեցիքն մեր ցնծացեալ բերկրին, և քե սուրբ վկայքն մեր անդադար լիցին մեզ ի բարեխօսութիւն առ Աստուած: Օրհնեա զմեզ, սուրբ Հայր մեր, զու ես բերան հանդուցելոցն, խօսեաց ընդ մեզ յայտնի օրհնութեամբ, զի յոգիս մեր լուիցուք ի ծածուկ զօրհնութիւնս սրբոյն:

126. « Հորդեցեր ճանապարհ այնոցիկ՝ որ անձկացեալ էին գալ յերկիր իւրեանց, խնդրեա յԱստուծոյ՝ զի ստէպ եկեացեն զհետ սուրբ կարապետիդ: Եւ որպէս հորդեցեր զարգելեալ ճանապարհ երկրի, բաց և յերկինս զդուռն ազօթից մերոց. զի և մեր մեղաւորաց մոցեն պաղատանք առաջի Աստուծոյ ի բարեխօսութիւն նոցին կապելոց. և մինչ դեռ եմք յերանելի մարմինս, որպէս տեսաք զքո զերանելի սրբութիւնդ, տեսցուք և զսիրելի անձկալիսն մեր, որ ի բազում ժամանակաց հարեալ և պաշարեալ եմք յոգիս և մարմինս սեր: Արդ հաւատամք յանսուտ յոյսն, զի որպէս լցեալ կատարեցաւ ի քեզ տեսիլս ի սուրբ սէր քո, այսպէս և ընդ մնացող ունիմք տեսանել զճշմարիտ վկայն Քրիստոսի, որ

Հանապազ խանդակաթ եմք ի տեսիլս երկնաւոր գեղոյ նոցա :

127. Բայց երանելի խոստովանողն, թէպէտ և այսպէս սիրով ընկալեալ եղև յամենայն աշխարհէն, ոչ ինչ կամեցաւ ամենեկին մերձենալ առ ոք ըստ մարմնոյ կարօտութեան. այլ ընտրեաց իւր տեղի¹ մի զատ յամենայն բազմամբոխ ժողովրդոց, և առաքինի եղբարքք եւ ընդ կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ:

128. Զոր եթէ կամիցի ոք ի կարգ արկանել, զժուարաւ կարասցէ ասել զվարս առաքինութեան նորա: Զի եթէ զտքնութիւնն ասիցես, իբրև զկանթեղ անշէջ կայր զամենայն գիշերս. և եթէ զսակաւապիտութիւն կերակրոցն, համարեաց՝ եթէ զանկերակուր հրեշտակացն բերէր զնմանութիւն: Եթէ զհեղութիւն ցածութեանն կամիցիս ասել, ոչ զոք ի կենդանեաց կարիցես գտանել նման նմա. և եթէ զանընչասիրութիւնն կամիցիս ասել, դարձեալ զոր օրինակ չպատրի մեռեալ ի կարասի, զնոյն օրինակ ճշմարտութեամբ և առ երանելին խմաջիր:

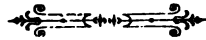
129. Անյազական ձայնիւ հանապազորդեալ էր ի պաշտաման, և անհատ աղօթիւք միշտ ընդ Աստուծոյ ի բարձունս խօսէր: Աղ եղև նա անհամբոյց, և խթան ընդոստուցիչ ամենայն հեղգացելոց: Դարովեցաւ նովաւ ազահութիւն, և կարի յոյժ ամաչեաց նովաւ շուայտութիւն որկորամոլութեան: Առողջութիւն եղև նա աշխարհիս Հայոց, և բազում վիրաւորք ի ծածուկ նովաւ գլխին զառողջութիւն: Եղև նա վարդապետ կատարեալ վարդապետաց իւրոց, և սուրբ հայր խրատոտու հարանց իւրոց: Ի լուր համբաւոյ նորա խմաստնացան տգէտք, և ի տեսիլ մերձաւորութեան նորա զգաստացան լկտիք: Բնակեալ էր ըստ մարմնոյ ի նեղ խցկանն, և ահ սրբութեան նորա անկեալ էր զհեռաւորօք և զմերձաւորօք:

1. Հայոց Զորոյ կամ Խրուանդունեաց դաւառին մէջ՝ ի խօշալ գետոյ ժամաւ չափ հեռի՝ անմարդաբնակ ձոր մը ընտրած էր. ուրանոր մահուանէն ետքը ի ստորոտս լեռանց մենաստան մը շինուեցաւ հանգերձ տանաբաւ, որ կանգուն կայ տակաւին թէպէտ ամայի. անդ ամ-

փոփեալ մեան Աբրահամաւ և իւր ընկերաց մարմինքը. և տարին միանգամ Համբարձման տօնին, ուխտաւորք կ'երթան ի մենաստանն՝ որ ժամաչափ հեռի է ի Խէրալ վանուց (Միտրախորեան. հատ, Ա. էջ 165):

Ջարհուրեցան դեք և փախեան ի նմանէ, իջին հրեշտակք և բանակեալ էին զնովաւ:

130. Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհիս Հայոց, և բազում բարբարոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով: Սիրելի եղեւ նա սիրելեացն Աստուծոյ և ըզբազումն ի թշնամեաց ճշմարտութեանն ած ի հաւանութիւն սուրբ սիրոյ: Սկիզբն արար առաքինութեան անդրստին ի տղայ տիոց իւրոց, և նովին առաքինութեամբ կատարեցաւ ի վախճան կենաց իւրոց: Որպէս ոչ խառնեցաւ ի կարգս սուրբ ամուսնութեան աշխարհիս, այսպէս չեմուտ ընդ մարմնաւոր պիտոյիւք ամենայն ապականացու իրաց աշխարհիս: Եւ եթէ պարտ է պարզաբար ասել, որպէս փոխանակեաց զպէտս մարմնոյ ընդ պիտանացու հոգեւոր իրաց, այսպէս փոխադրեալ եղև յերկրէ ի յերկինս:

ԱՆՈՒԱՆՔ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ,

ՈՐՔ ԿԱՄՈՔ ՅՕԺԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ԵՏՈՒՆ ԶԱՆԶԻՆՍ Ի ԿԱՊԱՆՍ ԱՐՔՈՒՆԻ

131. Յազգէն Սիւնեաց երկու եղբարք Բարգէն և Բակուր, յազգէն Արծրունեաց Ներշապուհ և Շաւառայ և Շնգին և Մհհրութան և Պարզե և Տաճատ, յազգէն Մամիկոնէից Համադասպեան և Համադասպ և Արտաւազդ և Մուշեղ, յազգէն Կամսարականաց Արշաւիր և Թաթուլ¹, Վարձ², Ներսէհ և Աշոտ, յազգէն Ամատունեաց Վահան և Առանձար և Առնակ, յազգէն Գնունեաց Ատոմ, յազգէն Դիմաքսենից Թաթուլ և Սատոյ, երկու ես այլովք ընկերօք. յազգէն Անձաւացեաց Շմաւոն և Զուարէն³ և Առաւան, յազգէն Առաւելենից⁴ Փապակ և Վարազգէն և Դաղ⁵. յԱրծրունեաց տոհմէն Ապրսամ, ի տոհմէն Մանգակունեաց Սահակ⁶ և Փարսման, յազգէն Տաչրացեաց Վրէն, յՍիափսոնեան տանէն⁷ Բարիկ և Յուխնան:

132. Այս երեսուն և հինգ արք⁸, են որ յաւազ նախարարացն, և են որ ի կրօնեղծունիցն, սակայն ամենեքեան ըստ մարմնոյ են նախարարազունք, իսկ ըստ հոգեւոր առաքինութեանն ասենեքեան երկնային քաղաքացիք: Եւ բազում ես այլ ազատ մարդիկ, են որ յարքունի տանէ, և են որ ի տանէ նախարարացն իսկ նոցուն, նիզակակիցք և մարտակիցք քաջ նախատակացն:

1. Փարպեցին կը գրէ Թաթմ:

2. Վարձ. Փարպեցին՝ Վարձայ. և չիշեր զՆերսէհ և զԱշոտ: Աշոտ հին պարսկ. է անբաղց, որ չբաղցիր:

3. Զուարէն չկայ ի Փարպեցի:

4. Փարպեցին « յազգէն առաջին Առաւելենից »:

5. Փարպ. Դատ. Նոյնպէս և Թէոդոսիոյ տպագիրն:

6. Փարպեցին չիշեր զՍահակ:

7. Փարպեցին՝ « յազգէն Ռոփսենից Բարիկ և Յոհան »: Սահակայ գահնամակին մէջ՝ « Ռոփսենան » որ Փարպեցւոյ համաձայն է: Խոսքովայ գահնամակին մէջ՝ « Առոփսունիք »:

8. Երեսուն և հինգ արք յանուանէ յիշեալքն. Փարպեցին միայն 31 արք կը յիշէ:

Եւ ամենեքին սորա կամօք մատնեցան ի սուրբ կապանս չարչարանացն:

133. Այլ մեք առ այժմ՝ ոչ ընդ այս եմք զարմացեալ միայն, զի կամօք չոգան մտին ի փորձութիւնն, այլ առաւել ընդ այն եմք սքանչացեալ, զի մարդիկ փափուկ իբրեւ գնտա՝ ընդարձակասուն բնակիչք ձիւնեղէն լեւանց՝ եղեն բնակիչք խորշակաբեր դաշտաց: Որ զօրէն ազատ էրէոյ չըջէին ի մէջ ծաղկաբեր լեւանց, բնկեցան ի բոցակէզ աշխարհն արեւելից կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք¹: Հաց նեղութեան և ջուր կարօտանաց, խաւարարդել ի տուէ և անլոյս ի գիշերի, անվերարկուք և անանկողինք, գազանաբար գետնախշտիք լինէին զինն ամ և զվեց ամիս²: Եւ այնպէս մեծախնդութեամբ տանէին գնեղութիւնն, զի ամենեւին ոչ որ տրտունջ հայհոյութեան ի բերանոյ նոցա լուաւ, այլ յորդառատ գոհացողութիւն ըստ նմանութեան բարեկեցիկ մարդկան, որ են յաստուածապաշտութեան:

134. Եւ մինչ զեռ էին յայնպիսի նեղութեան, կարծիք եղեն ի միտս թաղաւորին՝ թէ առ յոյժ վշտին ձանձրացեալ են դառնութեան կենօքն իւրեանց: Յզեաց առ նոսա զմեծ հազարապետն և ասէ: « Գոնեայ յայսմ հետէ զգաստացայք յանձինս ձեր, և մի կայք ի նոյն յամառութեան. պաղէք երկիր արեգական, և արձակիք ի չարաչար կապանացդ, և ունիք անդրէն զիւրաքանչիւր հայրենի կեանս ձեր »:

135. Ետուն պատասխանի երանելիքն և ասեն. « Առ փոքր ինչ եկեալ հարցանես ցմեզ, եթէ արդարեւ թաղաւորն իսկ յզեաց զքեզ »: Երդուաւ հազարապետն և ասէ. « Ձիւք այդր բան աւելի կամ պակաս՝ որ ոչ ի բերանոյ նորա ելեալ է »: Ասեն ցնա անդրէն: « Որք

1. Նախարարը նախ ի Տիգրան բանտարկեցան. ապա ի վրկան և քանի մը տարի ալ ի Նիւշապուհ: Խորասանի կլիմայն՝ գրեցը բարձրութեան պատճառաւ՝ զով է և քաջառօղջ. խորշակաբեր և բոցակէզ սորա շարմարիւր. բայց Տիգրանի և վրկանայ համար հիշդ են:

2. Նախարարը ի կապանս մատնեցան

451ի վերջերը կամ 452ի սկիզբները և զարձան ի Հայս 463-464. սրեմն չուրջ

12 տարի մեացին յաքսոր: — Այդ ինն աւ կէս տարին կապեալ եղած միջոցին է՝ որ կը լինայ 460ին. այս է Յազկերտի մահուանէն երկու երեք տարի ետքը. մեացած երեք տարին պարսկական այրութիւնն մէջ ծառայեցին ի Հրե:

միտնդամ՝ աշակերտեալ են ճշմարտութեանն, ոչ երբեք փոխին ի նմանէ. այլ որ ենն՝ նոյն կան: Միթէ յայնժամ առ չիմանալ ինչ պնդեցաք, և այսօր նեղութիւնս իմաստնացոյց ինչ զմեզ. այլ ոչ այնպէս: Այլ զղջումն մտաց մերոց այս է. եթէ ընդէր ընդ առաջինն չկատարեցաք զկեանս մեր: Բայց արդ աղաչեմք զքեզ և քեւ զթագաւորն ձեր, մի այլ վասն այդպիսի իրաց հարցանէք ցմեզ. այլ զինչ եղեալ է ի մտի ձերում վասն սեր՝ կատարեցէք»:

136. Իբրև լուսա զայս մեծ հազարապետն, յոյժ գովեաց ի միտս իւր զպնդութիւն հաստատութեան նոցա. և յայնմ հետէ սկսաւ արկանել սէր ընդ նոսա՝ իբրև ընդ սիրելիս Աստուծոյ: Եւ բազում՝ բանիւք ողորանօք ածէր զթագաւորն ի հաւանութիւն, զի թողութիւն աւրացէ նոցա ի կապանացն իւրեանց: Զի թէպէտ և փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեանն արքունի, և ի բազում իրս գտաւ փնասակար, ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասն որոյ և մեծաւ անարգանօք յուղարկեցաւ ի տուն իւր, սակայն զկապելոցն ոչ երբեք չարախօս կամէր լինել մինչև ցօր վախճանի կենաց իւրոց:

137. Իսկ յերանելեացն բազումք, ի նոցանէ՝ որ մանկագոյնքն էին, ուսան զգպրութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց, և եղեւ նոցա այն կերակուր հոգևոր, որով զանձինս քաջալերէին և զընկերան մխիթարէին: Եւ այնպէս զմայլեցան ի միտս և յոգիս իւրեանց, զի և որ ծերագոյնքն էին ի նոցանէ, փափկացան մատաղացան մանկացան: Զի թէպէտ և գպրութեան ժամանակքն անցեալ էին, սակայն բազում սաղմնս ի բերան առեալ՝ հոգևոր երգակից լինէին մատաղերամ բազմութեան մանկուոյն:

138. Եւ այնպէս բարձրացուցանէին զպաշտօնն սրբութեան, մինչև ոմանք ի դառն դահճացն, մեծապէս քաղցրութիւն անկանէր ընդ լսելիս նոցա, և որչափ ի ձեռս իւրեանց էր՝ արտաքոյ արքունի հրամանին գիւրութիւն առնէին նոցա. և սէր խնամոյ ունէին առ ամենեւեան, և բազում անգամ զմարմնաւոր պէտս նոցա ընդին նուքա: Մանաւանդ զի նշանք եւս բժշկութեան յԱստուծոյ

յաջողեալ լինէր ի ձեռս նոցա, որպէս զի բազումք ի դիւահարաց սրբեցան ի նմին քաղաքի ուր կապեալքն կային: Իբրեւ ոչ որ դոյր առ նոսա քահանայ՝, դիմէին առ նոսա հիւանդք և ակտաժեալք քաղաքին, և ընդունէին ի նոցանէ զիւրաքանչիւր ցաւոց զառողջութիւն:

139. Նա և որ մեծ իշխանն էր աշխարհին², զոր և հարուչում՝ Շապուհ անուանէին, և նմա իսկ յանձն էին ամենայն պատժաւորքն, մեծապէս գութ սիրոյ էարկ առ ամենեւեան: Զծերս ի նոցանէ առ հարս ունէր, և զմանկագոյնս ի նոցանէ իբրեւ զսիրելի որդիս գգուէր: Բազում՝ անգամ՝ գրեաց և եցոյց յարքունիս զվիշտ նեղու-

1. Մթին կամ պակաս թուի պարբերութիւնդ. փաբկեցին կ'ըսէ. « շնորհելով աջոյ Բարձրելոյն բազում և ազգի ազգի բժշկութիւնս ակտաժեալաց ի նըշխարաց սրբոցն, զոր ունէին քահանայքն՝ որ առ նոսա էին՝ գաղտ առ ինքեանս »:

2. Այդ աշխարհդ Հրեն է. Սէն-Մարթէն կարծէ թէ օրինակը ազաւաղեալ է աստ և պէտք էր ըլլալ՝ « Նա և որ մեծ իշխանն էր Հրե աշխարհին, զոր և Շապուհ անուանէին »: Փաբկեցին ասէ. « Իշխանն Հրեայ՝ Հրեաբնմայրս »: Ըստ մեզ բնագիրը փոփոխելու հարկ չկայ. որովհետեւ արեւելից մէջ սովորութիւն է մինչև ցայժմ նահանգի մը անունը աւելցնել կուսակալին անունն վրայ. երբ սա երկար ժամանակ անդ բնակեր և զիւր իշխանութիւնն մեծամեծ գործովք պայծառացուցեր է: Փաբկեցոյ վերադրեալ յիշատակութիւնդ ալ զայն կը հաստատէ, նոյնպէս և Եղիշեայ « զոր և... անուանէին » ըսելը, որ սոսկ անունէն աւելի բան մը կը յայտնէ: Բայց Հրե չէ Ուէյ քաղաքն, որպէս կարծեցին Սէն-Մարթէն և Լանկուա, այլ Հէրազ Աֆղանաց: Արդէն իսկ տեսնաք, որ պարսկական բանակը Հերազայ կողմերն էր. (Տես Յ. Ը: 6. ծն. 1 և 2). Հէրի կը կոչուի ցարդ գեան, որ Հերազայ քովէն կ'անցնի: Ա-

ւեազայի մէջ՝ Հրոյու է անուն Հերազայ: Արդի պարսկերէնի մէջ ևս՝ Զիրեվի նըշանակէ 1 բնիկ Հերազայ, հրեցի. 2 զաւառաբարբառ Հերազայ, զոր յիշատակեն մահմեդական այլ և այլ մատենագիրք, բայց որ կորուսեալ է այժմ: Հերազ ի հինգերորդ որպէս և ի Ժե դարուն՝ Խորասանի, այս է Ապար աշխարհի քաղաք էր, անուանի իւր քաջառողջ և զով օգոյն՝ գեղեցիկ պարտէզներուն և խաղողին համար: Հին դուրսն Ներիման կանգնեալ էր զնա. յետոյ կործանեալ էր, և Աղեքսանդր վերըստին շինեալ էր: Ըստ պարսկ աշխարհագրին Համուուլլահայ, շրջապատը 9000 քայլ էր. բնակիչքը զենք և զբան և մետաղ կը գործէին. անառիկ միջնաբերդ մի ունէր Շամիրամայ Բերդ կոչուած: Քաղաքէն երկու փարսախա հեռի լեռան մը վրայ ատրուշան մի կար Արշէյ յորջորջեալ: — Հերազայ մէջ ցազկերս և նորա յաջորդքը զօրաւոր բանակ մը կը պահէին՝ զՔուշանս զսպելու համար, վասն զի այդ նահանգդ յոյժ բերրի և արգասաւոր ըլլալով կարելի էր անդ բազմախումբ զօրաց ուտեստ հայթայթել: Այս պատճառաւ այժմ իսկ ինձոր հեռութեան կայ ընդ մէջ Ռուսաց և Անգղիացոց:

թեան կապերոցն, և զառն առն իւրաքանչիւր զբարս ագ-
նուականութեանն ցուցանէր նոցա. առաջի մեծամեծացն
տառապէր, ջանայր ազգի ազգի հնարիւք, մինչեւ բա-
զում բարեխօսիւք ածին ի հաւան զթագաւորն: Հրա-
մայեաց լուծանել զկապանս նոցա. և բառնալ ի նոցանէ
զսուգ պատուհասին, և ագանել նոցա հանդերձ՝ զօրէն
նախարարութեանն¹. Կարգեաց նոցա ռոճիկ, և զպա-
տրաստութիւն սպառազինութեանն հրամայեաց յարքու-
նուտ: Գրեաց և յանձն արար մեծ սպարապետին², զի
ընդ զօրս արքունի երթիցեն ի գործ պատերազմի:

140. Եւ իբրեւ այս այսպէս կարգեցաւ, և կազմեցաւ
նոր հրաման թագաւորին, ի բազում տեղիս՝ ուր և
հասին՝ առաւելեալ գտան ի գործ արութեան, մինչև
գոլութեան հրովարտակ վասն նոցա ի գոռն տային:
Որպէս զի քաղցրացաւ իսկ մտաց թագաւորին, հրա-
մայեաց զամենեւեան ածել զառաջեաւ: Եկին և յանդի-
ման եղեն Յազկերտի արքայից արքային: Ետես զնոսա
զուարթութեամբ, խօսեցաւ ընդ նոսա բանիւք խաղա-
զութեամբ, և խոստացաւ տալ նոցա զիւրաքանչիւր իշխա-
նութիւն ըստ կարգի հայրենի պատուոցն, և արձակել
զնոսա յաշխարհն օրինօք քրիստոնէութեանն, յորոյ վե-
րայ և մեծապէս էին չարչարեալ:

141. Եւ մինչ զեռ անդէն մեծաւ խնդութեամբ շըր-
ջէին ի կարաւանին առաջի թագաւորին, ի նմին ժամա-
նակի հասանէր վախճան կենաց թագաւորին՝ յինն և ի
տասներորդ ամի³ թագաւորութեանն իւրոյ: Եւ ընդ
հակառակս ելեալ երկու որդիք՝ նորա՝ ի վերայ տէրու-

1. Տես Յ. Է. 35 ձև. 1:

2. Սպարապետին Արեաց որդ անունն
էր Աշտատ, զայնակ Պերոզի և հայր
Յըզատովնասոյ, որ առաքեցաւ առ նա-
խարարն: Վերջին եղելութեանց ժա-
մանակագրութիւնը յոյժ խառնակ է յԵ-
զիշէ: Յազկերտի ժամանակին կ'ընծայէ
ինչ՝ որ կը վերաբերի Պերոզի. Տես
Փարսեցի որ աւելի կարգաւ կը պատ-
մէ: Յըզատ — Վ. շնասոյ՝ որ այժմ կը գրուի
Իզատ—Կիշասը. նշանակէ՝ աստուածա-

պաշտ:

3. Ըստ Թապարիի և Միւնստերմ-
թափարիի՝ Յազկերտ 18 տարի և 4
ամիս և 8 օր թագաւորութիւն քշեց,
որ կը համաձայնի Եզիշէի բաժին .
ուստի մեռաւ 457ին սկիզբները:

4. Երկու որդիք Յազկերտի, մին՝
Պերոզ՝ Ֆիրոզ, միւսը Ումիզդ, մօրերու
նուն անունն էր Դենակ՝ որդ պատկերը
մեացած է զոհարի մը վրայ: (Նէօլգէքէ՝
Պատմութիւն Սասանեանց, և B. Dorn,

թեանն կուէին. սաստկանայր գործ գառնութեան պատերազմին զերկուս ամս:

142. Եւ մինչ դեռ նորա յայնմ խռովութեան էին, ապստամբեաց և Աղուանից արքայն¹. վասն զի քեռորդի էր նոցա, և ըստ կարգի հայրենի հաւատոյն՝ քրիստոնեայ էր յառաջ, և Յազկերտ արքայից արքայ ըռնի մոգ արար: Եւ նորա գտեալ ժամանակ անձինն պարապոյ, հարկեցաւ զանձն ի մահ զնել. լաւ համարեցաւ մեռանել ի պատերազմի, քան ուրացութեամբ ունել զթագաւորութիւնն: Վասն այսր ամենայնի յապաղումն եղի չարձակելոյն նոցա յաշխարհն:

143. Իսկ կրտսեր որդւոյն Յազկերտի դայեակն, Ռահամ անուն ի Մհերան տոհմէն², թէպէտ և ետես ըզ-

Versuch einer Erklärung der auf einer Gemme im Besitz des grafen S. Strogonov Befindlichen Pehlevy-Inschrift (compte-rendu de la commission Imp. arch. pour 1878 et 1879, 162 ff): Ըստ Խզիշեայ և Փարպեցեայ՝ Պերոզ կրտսեր էր. իսկ ըստ պարսիկ պատմագրաց՝ աւագ եղբայրն էր: Միւրիսն ալ կը պատմէ թէ Յազկերտ Ուրմիզայ խելքին՝ և բնաւորութեանը աւելի կը հաւնէր քան Պերոզին, և զՈւրմիզ միշտ իւր քովը կը պահէր. մինչ զՊերոզ կողմնակալ անուանէր էր հարաւային նահանգաց: Ինչպէս որ ալ ըլլայ, յայտ է թէ նորա մահուանէն ետքը երկու եղբարք իրարու հետ պատերազմեցան: Ուրմիզ աթոռին տիրացաւ և Պերոզ տոհմուեցաւ. փախել յաշխարհէն և ապախելի Քուշանաց արքային քով, որոյ անունն էր Խոնիւսագ: Սա սիրով հիւրընկալեց զՊերոզ և նորա բնակութեան տեղի որոշեց զԹալազան քաղաք: Անդ կեցաւ Պերոզ երկու տարիէ աւելի: Ուրմիզ չկրցաւ կառավարել և զոհացնել զժողովուրդս իւր. յորոց շատերն եկան Պերոզի քով՝ նիդակակից ըլլալու նմա: Խոշնիւսագ պատահ առիթ սեպեց, 30 000 զօրք առաւ Պերոզի, որ եկաւ Թաղա-

ւորութիւնը առաւ Ուրմիզայ ձեռքէն և սպաննեց զնա. (Տես և թիւագրի 195):

1. Աղուանից արքայն էր Վաշէ: Բռնի մոգ արար. ոչ թէ մոգ՝ օրէնսուսոյց այլ մոգութեան օրինաց հետեւող. տես և Յ. Ը. 146. «զի ի բնէ մոգք էին» և այլն:

2. Սասանեանց պատմութեան մէջ եւրեք տոհմը ամենէն աւելի նշանաւոր եղած են. Սուրենեանք, Ասպահապետք, և Միհրան: Այդ երեքն ալ Արշակունի էին ազգաւ, բայց հակառակելով անդրաւին ի սկզբանէ իրենց ազգակից պարթեւ անդրանիկ ճիւղին, որ կը Թաղաւորէր, Սասանեան Արտաշէրի նիդակակից եղան Արտաւանայ զէմ և մինչև Արաբացւոց յարձակման տունը մեծամեծ պաշտօններ վարեցին: Միհրանեան ցեղը Ասպահապետի տոհմին մէկ ճիւղն էր: Սասանեանց օրերը Սուրենեանք ընդհանրապէս քաղաքական բարձր պաշտօններու մէջ կը փայլէին. Ասպահապետք կամ Ասպետք մեր Բագրատունի առպետաց նման, նորընտիւր Թագաւորին զուիւր Թագ կը զնէին. սոցա բնակութեան զաւառը բուն Պարթեւաց երկրին և մանաւանդ Թապարստանի մէջ էր. ուրանօր և ինքնազուի իշխեցին

գունդն Արեայ ընդ երկուս բաժանեալ, սակայն կիսովն գաղանաբար յարձակեցաւ ի վերայ երէց սրբոյ թագաւորին, հար ստոակեաց զգունդն. և ձերբակալ արարեալ զսրգի թագաւորին, անդէն ի տեղոյն հրամայէր սպանանել: Եւ զմնացեալ զօրսն ամէր հաւանեցուցանէր և առնէր միաբանութիւն ամենայն Արեայ գնդին. և թագաւորեցուցանէր զիւր սանն, որում անուն էր Պերոզ:

144. Զի թէպէտ և Արեայ աշխարհին առնէր մեծապէս խաղաղութիւն, սակայն Աղուանից արքայն ոչ կամէր նուաճել անդրէն ի ծառայութիւն. այլ խրամատեաց զպահակն ճորայ, և անյոյց յայտ կոյտ զզօրսն Մաւրթաց. միաբանեաց զմեռաւորսն թագաւորս՝ զբաւոյնորդեայն, և ընդդէմ՝ եկաց պատերազմաւ Արեայ գնդին, և բազում փոստ արար զօրացն արքունի: Թէպէտ և երկիցս և երիցս ետուն հրովարտակա աղաչանաց, ոչ ինչ կարացին ամել զայրն ի հաւանութիւն. այլ գրով և պատգամաւ՝ յանդիմանէր զնոսա, վասն զուր աւերածի աշխարհին հայոց: Բիշեցուցանէր նոցա զմահ նախարարացն և զչարչարանս կապելոցն: Ի վերայ անչափ սիրոյ և վատաակոց, փոխանակ կեանս առնելոյ՝ զարեւ հառեք, տաէր: Լաւ լիցի ինձ, ասէ, զնոցա չարչարանսն յանձն իմ առնուլ, քան թողուլ զքրիստոնէութիւնն:

145. Եւ իբրեւ տեսին, թէ ոչ բռնութեամբ և ոչ սիրով կարացաք ամել ի հաւանութիւն, գանձս սատարկս

յետ կործանման Սասանեան հարստութեան: Իսկ Միհրան տոնմը մեծամեծ զօրավարներ տուած է. Միհր-հերան ալ որոյ համար թագարի և Միթոննո կ'ըսեն թէ արշակունի էր ազգաւ, Միհրանեան տոհմէն էր: (Տես խորեն. Փարսեցի և Պատկանեան՝ Essai sur l'histoire des Sassanides էջ 28-32):

1. Այս մետասան ազգաց կամ ջեղերու անունները տուաւ մեզ Էդիշէ Բ. Գ. 15: Արքա կը բնակէին Կովկասու արեւելեան երկու բազկէին մէջ տեղը և ճորայ պահակին հարաւակողմը. և որ կողմանէ շահ կամ օգուտ տեսնային, այն կողմը կ'անցնէին. այժմ կ'ապստամ-

բին Վաշէի հետ Պարսից դէմ: Տառ տարի յառաջ Վասակ սոցա պարզեաներ տալով իրեն նիզակակից ըրեր ու անոնց ձեռք արգիլէր էր զձոնս, որ Վարդանայ օգնութեան չգան:

2. Բահլաւերէն՝ Բազկամ է գետգան, պատգամաւորութիւն. որպէս և հրաման, խորհուրդ, համբաւ, լուր: Կամ՝ երթալ գնալ + Բադի, որոյ բառական նշանակութիւնն է «որ ինչ գայ աս (ոմն) որ կայ ընդդէմ»: Բադի է ընդունելութիւն անցեալ Բատան գանտրայի: Այսպէս և «պատասխան» կազմեալ է ի պատ և ի սախուս ۞ «խօսք» բառից:

ետուն տանել յաշխարհն խայրանդրաց, բացին զգրունս Սլանաց¹ և հանին գունդ բազում ի հոնաց, և կռուեցան տարի մի ընդ Աղուանից արքայի: Թէպէտ և թօթափեցան և ցրուեցան զօրքն իւր ի նմանէ, սակայն զնա ոչ կարացին հնազանդել, այլ և հարուածք ևս մեծամեծք հասին ի վերայ նոցա, էր որ կռուով և էր որ ախտիւ չարչարանօք: Եւ յայնչափ ժամանակաց ընդ երկարել պաշարմանն, մեծ կէս աշխարհին աւերեցաւ, այլ ոչ դք ի նմանէ երկմտեալ բաժանեցաւ²:

146. Յղեաց առ նա դարձեալ թագաւորն Պարսից. Զքոյրդ իմ, ասէ, և զքեռորդիդ ի բաց տուր ածել, զի ի բնէ մոգք էին³ և դու քրիստոնեայ արարեր, և աշխարհդ քեզ լիցի: Իսկ սքանչելի այրն ոչ ի տէրութեանն վերայ կռուէր, այլ յաստուածպաշտութեանն: Զմայրն և զկիներն ետ տանել, և զաշխարհն բովանդակ ի բաց եթող. և ինքն զաւետարանն առ և յաշխարհէն ի բաց կամէր գնալ:

147. Զայս իբրև լուս թագաւորն, կարի զեղջ և ապաշաւ անկանէր ի միտս նորա, և զամենայն փնտս իրացն զհարբն իւրով արկանէր: Անսուտ երդումն կնքէր և տայր տանել առ նա, եթէ յաշխարհէդ միայն մի գնար և զինչ ասես՝ առնեմ: Խնդրեաց զմանկութեան սեպհականն, զոր հօր իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի աղայութեանն՝ հազար երդ. առ զայն ի թագաւորէն, և նրա տաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ: Եւ այնպէս հանա-

1. Երբ ճորայ պահակէն անցնեն անհարին եղաւ, Ալանաց գոնէն (այժման վլատիքաւքասի ճամբէն) զիսպլանդուրս մոռցին Պարսիկք. տես Յ. Ա. 14. ծան. 1 և Յաւելուած Ա. 36. զտնակին:

2. Խմանալու է թէ զօրացը ցրուելէն ետքը իրեն հաւատարիմ ֆեաղող ընկերօքը քաջութեամբ կը կռուէր Պարսից զէմ, ու ֆնաս կը հասցնէր նոցա. և թէպէտ ամէն կողմանէ նեղեցին զինքը և պաշարեցին, բայց դարձեալ քովինները զինքը շնորհացին:

3. Վաշէի մայրը քոյր էր Պերոգի.

Յագկերտ զարքայն Աղուանից իրեն փեսայ ըրած ատեն, մոգութիւնը ընդունել տուեր էր նմա: Բայց վաշէ պապուն մահուանէն ետքը ապստամբելով նորէն իւր նախահարց կրօնին դարձեր և զմայրն և զքոյրն քրիստոնեայ էր ըրեր: — Քանի մը տող ստորև լրիչէ կ'ըսէ թէ վաշէ « զմայրն և զկիներն ետ տանել » . կ'երեւայ թէ վաշէ կրակապաշտ եղած միջոցին զիւր քոյրն այս է Պերոգի քեռորդին իրեն կին առեր էր, որ ներեալ նա մանաւանդ պատուիրեալ էր ի մագդեղն օրինաց:

պաշտօնականաց զինքն յաստուածային պաշտամանն, զի և չլիշէր ամենեկին՝ թէ և թագաւոր լեալ իցէ յառաջ:

148. Եւ այս ամենայն յերկար խռովութիւնք, որ եւ զեն մինչեւ ի հինգերորդ ամի Պերոզի արքայից արքայի պատճառք եղեն չարձակելոյ նախարարացն Հայոց. այլ ռոճկաւ և ի տաճար մտանել յարքունիս մեծապէս առատայոյց քան զամայ սովորութիւնն: Եւ ի նմին հինգերորդ ամին զբազմաց նոցա անգրէն զկեանսն շնորհեաց. և այլոցն առ յոյսն խոստացաւ՝ յամի վեցերորդ՝ միանգամայն արձակել զամենեւեան կենօք և պատուով:

Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի²:

149. Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն, և կապերոցն և անկերոցն ի պատերազմին, ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց համօրէն համարել ես ոչ կարեմ. զի բազում այն են զոր ոչ գիտեմ քան թէ գիտիցեմ: Զի հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ³. ոչ որ միայն առաջագոյնքն էին, այլ զբազումն ի կրտսերագունաց անտի⁴:

150. Սմենեքեան միահամուռ զերկնաւոր նախանձ բերելով, ոչ ինչ բնդ-հատ երեւեցան յայնցանէ՝ որ ոչ ճաշակեցին զաշխարհ: Քանզի եթէ առաջագոյնք էին, և եթէ մանկագոյնք, զմի առաքինութիւն հաւատոյց զգեցան: Ոչ ինչ յիշեցին ամենեկին զանուն փափկութեան մոյրենի աղատութեանն, այլ իրրի մարդք՝ որ վշտամբերք լեալ իցեն անգտին ի շինական սովորութեանցն

1. Յամի վեցերորդ՝ այս է 463-464:

2. Եղիշէ միայն ունէր ուրեմն շարունակելու իւր պատմութիւնը: Բայց սյգ վերջի տող զրաձ առենք, նախարարք դարձեր էին ի Հայս. ինչպէս որ կը հետեւի հետագայ նկարագրութեանն:

3. Կապեալ կամ պատերազմի մէջ անկեալ և կամ բնակութեան տեղերնին թողլով՝ լեռնային ամրութեանց մէջ ապաւինեալ նախարարաց՝ սեպհաց և ազատաց տիկիւններէն և օրիորդներէն հինգ հարիւրի չափ յականէ յանուանէ ճանաչելու. համար պէտք էր, որ Եղիշէ Հա-

յաստանի գաւառաց խիստ շատերուն մէջ ճանապարհորդած ըլլար: — Կանայքս այս յանաւար տեղիս կամ ի քաւանձաւս լերանց կը գտնուէին. ոմանք յանդոյս երկիրն խաղաեաց, այլք յանմատոյց ամուրն Տմորեաց և կէսք ի թանձրախիտ մայրիւն Արձախոյ:

4. Առաջագոյն և կրտսերագոյն՝ տարիքի նկատմամբ և ոչ քաղաքական պատուոյ կամ աստիճանի, ինչպէս որ քիչ մը ստորեւ առաջագոյնք և մանկագոյնք բանէն ալ կը հետեւի:

տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրագոյնք ևս քան զնոսա յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց:

151. Ոչ միայն յոգիւն մխիթարեալ կացին առ անե-
րեայթ զօրութիւնն յուսոյն յաւիտենից, այլ և մարմնոյ
նեղութեամբք առաւել ևս բարձին զբեռն ծանրութեան:
Ձի թէպէտ և ունէին զխրաքանչիւր ձեռնասուն սպա-
սաւորս¹, ոչ ոք երևէր ի նոցանէ՝ թէ որ տիկինն իցէ
և կամ որ նաթիչան. մի հանդերձ էր հասարակաց, և
միապէս գետնախշտիք երկօքեան: Ոչ ոք ումեք անկող-
նարկ լինէր². քանզի և չճանաչէին իսկ զխոտեղէնան
բնարել ի միմեանց. մի գոյն թխութեան վարայիցն³,
և մի գոյն սևութեան սնարից բարձիցն:

152. Ոչ գոյր նոցա համեմ խահամբք անուշարար⁴

1. Այս է աղջկունք՝ զորս տղայ հա-
սակին մէջ կ'առնուին Տիկնայք Հայոց ի
տունս իւրեանց, կը կրթէին, կը մեծցը-
նէին և սպասաւորութիւն բնել կու տա-
լին: Ասոր համար զերեզմանութիւն
ենթադրելու հարկ չկայ. որովհետեւ տե-
սանք թէ զմանկունս հայրենի տնէն հե-
ռացնելը և այլուժ յանձնելը՝ ժամա-
նակին բարուց և սովորութեանց մասն
էր. Տես Բ. Բ. 14 ծան. 1 և 62
ծան. 3:

2. Երեսուն քառասուն տարի յառաջ
երբ Արեւելից մէջ երկաթի կամ փայ-
տեայ մահճակալք չէին գործածուեր,
աղախինք կամ տան կրտսերագոյն աղջ-
կունք արկանէին զանկողինս: Մեր հին-
գերորդ գարու նախնեաց սպարանից մէջ
կային սենեակներ կամ սենեկաց խոր-
շեր, ուր տանուտիրոջ կամ փեսային
յատկացեալ անկողինը հովանեօք և վա-
րագուրօք միշտ զարդարուն և հանդեր-
ձեալ կը մնայր. բայց մնացեալ անկո-
ղինները իրիկուրնէ կը տարածուէին ի
գետին և առաւօտը կը վերնային ու
կ'ամփոփուէին. և փարպեցեայ զայնս բազ-
մադիմի կոչուէն (էջ 332) պէտք եմք
կարծել թէ մի քանի կարգ իրարու վը-
րայ կը դրուէին. ստորինը հաւանօրէն

բրդեայ և վրայինները աւելի փափուկ՝
բամբակէ կամ փետուրէ:

3. Փարսյ կամ փրխայ. բառ յուն.
Φαρσγανος, փոխ չորացեալ և արեակեղ
ուռ, խոտ, բոյս, և հիւսեալ ի խոտոյ:

4. Արդի ամենայն տղազիբք ունին
որպէս եղաք. այլ ընթերցուած և 14.
Պոլսոյ երկրորդ տղազիբն՝ ոչ գոյր նոցա
խաճաճոքք անուշարար. որ աւելի զիւ-
րիմաց է: Գիտելի է թէ ազատաց ա-
պարանից մէջ այլ և այլ խոհարարներ
կային. որք զխորտիկն անուշահոտ ճա-
շակք կը հանդերձէր. որք զհացն շա-
ղուէր միայն և եփէր ի նաշնոյ՝ իւր
տեարց համար, և աւելի հասարակ ա-
լիւրէ՝ մնացած անեցեոց համար, միւս
ոմե կամ այլք սովորական կերակուրնե-
րը կը պատրաստէին. զերգաստանը յոյժ
բազմաթիւ էր. ոչ միայն հայր և որդիք
մէկ յարկի տակ կը բնակէին, այլ և
եղբորորդիք իրենց հարսերով, և հեռա-
ւոր նախարարաց պալազատք, որք տա-
նուտիրոջ խնամոց յանձնուած էին և
հարազատից հետ միատեղ կը սնանէին
ու կը կրթուէին: Բազմութիւն մ'ալ
կար «ձեռասուն» նախշտաց, աղախ-
նայց, սպասաւորաց, ընդօժնաց, զինա-
կրաց և այլն:

առանձինն, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու-
լստ ազատաց կարգի, այլ հասարակաց էր: Շարաթա-
մուտն ըստ կարգի միայնակեցաց, որ յանապատս բնա-
կեալ են: Ոչ ոք ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր¹, և ոչ
կրտսերք աւագաց դաստառակս մատուցանէին. չանկաւ
օշնան² ի ձեռս փափկասուն կանանց, և ոչ մատուցաւ
իւղ³ ի զուարթութիւն խրախութեան: Զեղան առաջի
սուրբ սկտեղք, և ոչ անկան բաժակակալք⁴ յուրախու-
թիւն. չեկաց ուրուք նոցա նուիրակ առ դուրս⁵, և ոչ
կուչեցան պատուականք յարանց ի տաճարս նոցա⁶. չխի-

1. Ապէ յայտ է թէ նախնիքն մեր
կոնք և քսեաւ (էյէն երպրեզ) կը գոր-
ծածէին. և յորում սպասաւորքն լուա-
ցուողներուն ձեռաց վրայ ջուր կը թա-
փէին, աղջկունք կամ տարիքով կրտսեր
կանայք աւագաց դաստառակ կը մա-
տուցանէին, որպէս սովոր էր յԱրեւելս-
ն որովհետեւ խօսքը կերակրի վրայ է,
մարմ է կարծել որ սեղանէն յառաջ
կամ ետքը ձեռք լուալու սովորութիւն
կար:

2. Պարսկերէն իսլամ Սփէն
Saponaire, արմատ որ կը փրփրի ա-
նոսի պէս և որով մաքրեն զհանգերծս:
Բայց աստ օշնան չէ սոսկ այդ արմատդ
կամ անոր մոխիրը՝ որ փափկասուն ձեռ-
քեր մաքրելու շէր կրնար ծառայել, այլ
այդ մոխրով և իւղով կամ պարարտ
նիւթերով զանգուած օճառ. բայց չկա-
րողացանք ստուգել թէ ինչպէս կը բա-
ղադրէին և կը գործէին մեր նախնիք
զօճառ:

3. Հին աշխարհին մէջ իւղն յոյժ աղ-
նիւ և յարգի համարեալ էր. նոր և
քաղցր ձէթը նախամեծար էր քան զկո-
ղի և քան զհարկ համ տալու համար
կերակրոց: Բայց աստանօր, կարծեմք,
պարտ է իմանալ օծուելու իւղ և ոչ
ուտելեաց վրայ անցընելու: Զի՞թով կամ
ուրիշ անուշահոտ իւղերով օծելու սո-
վորութիւնը կար նաեւ առ Զոյնս և առ

Հոռոմայեցիս. կ'օծուէին մանաւանդ հիւրք
հրաւիրեալք ի խնջոյս և յայլ աւրա-
խութիւնս (Բառարան II. Գրոց):

4. Բաժակակալ¹. 1. Ունող զբաժակ
կամ կրող. մատուակ. 2. Ափսեայն յո-
րոյ վերայ եղեալ իցեն բաժակք: Աստ
անշուշտ ափսեայ իմանալու է:

5. Եղիշէ կու. յիշեցնէ մեզ զապա-
րանս մեծատանցն արեւելից, որ տիկ-
նոջ նստած սենեկին դրսի դիւն և դրան
մնա նաժիշտք կամ ազախիք կը սպա-
սեն շարունակ, իւրեանց տիրուհոյն հրա-
մանը փութանակի կատարելու համար.
որպէս և ի դուրս սենեկի տանուտեառն
կը կենան պաշտօնեայք: Բայց արանց
և կանանց զատ նստելու սովորութիւնը
չկար ի Հայս. վասն որոյ նուիրակք կամ
սպասաւորք ծառայէին տիկնանց:

6. Արեւոր տեղեկութիւն մը՝ զոր
տալ մեզ Եղիշէ կանանց կենցաղոյն նը-
կատմամբ, ոչ միայն հարեմ սկիւմ չկար
այլ և «արանց պատուականաց» հետ
տեսութիւնը բնական և զովելի էր, և
զնոսա հրաւիրելն յոյժ պատշաճ: —
Երբորդ Զեղանակին մէջ զրուցեց մեզ
Եղիշէ, որ երբ ժողովուրդը եկեղեցա-
կանաց դրոմամբ ոտք ելաւ հաւատոց
պաշտպանութեան համար, «երեւեցան
ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք,
սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին» ոչ
միայն արանց քաջաց այլ և կանեաց առ-

շեցան նոցա՝ թէ գուցէ ոք ասնեւին ի բնականունդ գայեկաց¹ և կամ՝ բնաւ ի սիրելի հարազատաց:

153. Փոշոսեցան և ծխոտեցան սրահակք և սրսկապանք² նորեկ հարսանց, և սարգի ոտայնք ձգեցան ի սենեակս առագաստաց նոցա. կործանեցան բարձրագահք տաճարաց նոցա, և խանգարեցան սպառք երախանաց նոցա. անկան կործանեցան աղարանք նոցա, և տապալեալ տւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա: Չորացան ազաղեցան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա, և տաշ-

եակեաց՝ այս է ամուսնացեալ կանանց: Քաղաքական յուզմանց և գումարմանց՝ գիւղացի և ագնուական կանայք՝ արանց պէս կը մասնակցին: «Գլը-դեցին ժողովեցին (կպիսկոպոսքն) զբազմութիւն արանց եւ կանանց, յիւսկանաց եւ ազատաց, զքահանայից և զմեծակեցաց. խրատ եղին, պնդեցին և որարին զամենեւեան զինուորս Քրիստոսի»: — «Իւ յեա այս տագնապի խռովութեան (մոզաց վարդը) յամենայն կողմանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն արանց եւ կանանց, ծերոց և տղայոց... քանդի առհասարակ զմի զինուորաւորին զինուորեցան. և զմի ազան զբաշտ հաւատոց պատուիրանին Քրիստոսի, և միով գօտեաւ Հշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք եւ կանայք»: — Սակայն կ'երևի թէ որպէս ի Հռովմայեցիս, այդ համարձակութիւնը և ազատութիւնը միայն ամուսնաւոր կանանց յատուկ էր. նոյն իսկ նոր հարսանց՝ առաջասար թողուլ և եկեղեցւոյ մէջ անգամ ժողովրդեան երեւալ ամօթ սեպուած էր: Երբ վահանայ մարդպանութեան հրովարտակը բերին, ամէնքն ուրախութեամբ լցեալ Աստուծոյ տունը վազեցին շնորհակալ ըլլալու. «զրոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ՝ նախարարաց և ազատաց, ոստանկաց և ոսակաց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, այլ եւ նարսեւք անգամ յառաջաստաց մուսակեալ առ վոյր մի առ յնդին զամօր նարսեւքեան, զիմեալ ըն-

քանային յեկեղեցին»: Փարպ. էջ 547: Կոյս ազնկունք նա մանաւանդ հարմարեալ կամ խոսեցեալ օրիորդք ամենեւին ազատութիւն չունէին և արանց ընկերութենէն բոլորովին մեկուսի կը բնակէին: Բայց այդ առանձնութիւնն ընդհանրապէս շատ չէր տեսեր, որովհետեւ մատաղ հասակի մէջ կը կարգուէին:

1. Բնականունդ՝ ոչ սեռայի: Ընտանի սիրով, կարծեմ, որպէս դնէ Հայկ. Բառարանը, այլ իւր տան մէջ սեռացանդ գայեակք՝ զաստիարակք կամ խնամակայք. Տես Յ. Բ. 14. Տն 1. և 62 Տն 3: Իւ նարագատ բառի խմանալու է ոչ միամայր կամ միահայր եղբարք, այլ բուն, ճշմարիտ հայր, հօրեղբայր և այլն, ընդգիծադրութեամբ՝ գայեկի, խընամակալի:

2. Սրկապան և առագաստ հարսանեաց, վրանաձե կազմած մահաց, baldaquin: Իսկ արանակք աստանօր կարծեմ չէ փոքրիկ սրահ կամ սենեակ, քանդի քիչ մը ետքը սենեկի առանձին յիշատակութիւն կայ, այլ վարագոյր զրանց, կամ որմոց: Սենեակ առագաստաց է ներքին սենեակ հարսին առ փեսային, հարսնարան. Chambre nuptiale. Բարձրագամ է բարձր նստարան կամ բազմոց, Sofa, divan, ուր կը նստէր տիկինը կամ պատուաւոր հիւրերն և որ սենեկին յատակէն մէկ կամ երկու աստիճան բարձր տախտակամածի վրայ հաստատուած էր:

տախիլ եղեն որթք գինեբեր այդեաց նոցա: Աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց իւրեանց, և ականջօք՝ իւրեանց լուան զվիշտ չարչարանաց սիրելեաց իւրեանց. առան գանձք իւրեանց յարքունիա, և ոչ մնացին ամենեկին զարդք երեսաց իւրեանց¹:

1. Եթէ Եղիշեայ տուած մասնական տեղեկութիւններէն մեր նախնի մեծատանց ապարանքը կազմել ուզենանք, պէտք է դաշտի մը մէջ բլրոյ վրայ, կամ սլոյ գաշտոյ շրջապատող լեռանց կողքուն վրայ և կամ աւելի եւս անմատչելի և անաւոր լեռնաձորոց և սփափայից վրայ աշտարակաւոր մարտկոցաւոր և թանձր որմերով կերտեալ զղեակ մը աշաց առջև բերել. զղեակը երբեմն տեղւոյն դրից համեմատ առանձնաւոր պարտաւոր ալ շրջապատեալ է, որոյ ներսի գին զետեղուած են իշխանին այլ և այլ պաշտօնէից տըներն, շտեմարանքն, փոռներ, ասպանին և այլն: Դղեակն անմիջապէս առջև կամ բոլորովին են « Բուրաստանք ծաղկոցաց » և աւելի հեռուն սլոյնտանք, արտորայք և պէսպիսի մշակութիւնք: Ապարանքն քիչ պատուան անին թշնամւոյն զէմ գիւրաւ պաշտպանուելու համար. բայց սըրահներն և սենեակները ընդարձակ և զմրեթն կամ ձեղունն բարձր ըլլալուն, բաւական լուսաւոր էին: Դերքին բաժանմանց սակաւութեանը պատճառաւ զերդաստանին մէն մի անգամոց համար յատուկ խուց ըլլալու չէր: Տանուտէրն անշուշտ իւր առանձին սենեակն ունէր բայց փնջածներն ընդհանրապէս լայնարձակ սրահից մէջ կը նստէին ու կը ննջէին, որոց խորշերն վարագուրք փակուած՝ կամ մէջտեղուանքն պատշգամբի ձեով բարձրացած և նկարք զարդարուած՝ ամուսնացեալ սեպհաց առաջաստըն և սրակապանքն էին: Դղեակին ամենէն ապահով և ամրափակ մէկ կողմը զերդաստանին

գանձը կը պահուէր, որ բաց յոսկեղէն և արծաթեղէն սպասուց, կը բազմանայր պատերազմաց մէջ աւար առնուած թանկագին զարդերէ, զրօշներէ, զէնքերէ և թագաւորաց կամ իշխանաց կողմանէ տրուած պարգեւներէ: Սենեակ մի ալ յատկացած կ'երևի իբր ճաշատեղ կամ սեղանատուն: Սեղանին բոլորովին կամ մէկ կողմը կը նստուէր, ոչ ամբողջ վրայ այլ բազմականաց (սևտի, շիւրէ): Արծաթի կամ պղնձեայ ծաղկակալ սեղանեղ կը զարդարէին զսեղանն. նաժիշտք « երգելիք մեռաւ » (լարաւոր գործեղք) նուագա երաժշտականա. խորեն. Բ. ԿԳ: Գինւոյ սպասումը յոյժ առաւել էր քան զշրջին: — Սոփորական բազմելու կարասիքն էին ամթոռ և մանաւանդ բարձրագահայք և բազմականք, զորս կանայք նկարակերպ ոտաւայնակութեամբ կազմէին (Յովհ. Կաթող): — Տիկնանց զգեստքն կերպասեայ կամ բարակ կը տաւէ էին և ոսկեհուս (Փարպ): հանդիսաւոր օրերունը համակեալ էր ոսկւով (Դղն): Ձեռքերնին, ոտքերնին (կոշիկնին?) պատուական ակամբք ընդելուզեալ ապարանջանք և զարդուք կը պահէին, և զպարանոցն կարի մեծագնոյ մարդարտար և մեծաւ աշխատութեամբ ձեռք ձգուած և գործուած հիւտակաւ կամ դտակաւ կը կապէին: Երեսներն՝ մանաւանդ տնէ դուրս, քողարկեալ էր. բայց քողը արդելք չէր ըլլաւ « սլոյր անդր հայեցողութեան զաշտ ածելոյ ի ստէպ » (Փարպ): Ձեռագործօք կը պարապէին ինչպէս և ստանին մաստակարարութեամբ և որոմ անշար է, կ'ըսէ Փարպեցին, յազմել կանանց՝ շատ

154. Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ գրգեռալք և դգուռալք էին յիւրաքանչիւր պատեռուռնս՝ և ի դահաւորակս, հանապազ բոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից, անձանձրոյթ խնդրեալ ուխտուք՝ զի համբերել կարասցեն մեծի նեղութեանն: Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց և ամձովք էրէոց, խոտարուտ կենօք իբրեւ զվայրենիս բնգունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ. և ոչ յիշէին ամենեկն զսովորական փափկութիւնն: Սեւացեալ ներկան մօրթք մարմնոց նոցա, վասն զի ցերեկ արեակէզք էին և զամենայն գիշերսն զեռնաբեկք: Սաղմոսք էին մշտնջենաւորք մրմունջք ի բերանս նոցա, և մխիթարութիւնք կատարեալք՝ ընթերցուածք մարգարէիցն: Միաբանեցին երկու երկու՝ իբրեւ ամուք. հաւանք և հաւասարք՝ ուղիղ տանելով զակօսն արքայութեանն, զի առանց վրիպելոյ հասցեն ի նաւահանգիստն խաղաղութեան:

155. Մոռացան զկանացի տկարութիւն, և եղեն աբուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմի, մարտ եղեալ կռուեցան ընդ մեղսն կարեւորս, հատին կտրեցին և ընկեցին զմահաբեր արմատս նորա: Միամոռութեամբ յաղթեցին խորամանկութեանն, և սուրբ սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն. հատին զարմատս ազահութեան, և չորացան մահաբեր պտուղք ոտոց նոցա: Խոնարհութեամբ կռիւցին զամբարտաւանութիւն, և նովին խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեանն: Աղօթիւք բացին զփակեալ դռունս երկնից, և

խօսութեամբ. բայց մէկ զխաւոր գրաղմունքն էր ընթեռնուլ զՍուրբ Գիրս, « ուսանել և բազում հոգոցութեամբ ուսուցանել տալ և խրատել, ոչ իբրեւ զանփոյթ և զանպիտան կանայս, այլ իբրեւ զքաջայրս, զառաջիկայ զօգտարեր շքեղարար հրահանգս մանկանցն հոգացեալ ընուլ » և յայսմ մասի Հմայեկայ Մամիկոնէի կինն Չուիկ այնպիսի կատարեալ կրթութիւն մը կարող եղած էր տալու իւր երից զաւակաց, որ « յամենայն յառաջագէմք եղած էին և հռչակաւորք, և մինչդեռ ի տիս ման-

կութեան էին՝ ամենայն տեսանող մըտաց երեւէին աջողակք և զարմանալիք », փարոյ. 334:

1. Պատառ. պարսկերէն պոսթրոյ (پستو) և անկողին: matelas կամ տեօլէք շիրի. գլխու կամ քովի բարձ: Գրք. գեալք ի բառեռունս՝ է մերն ռամկական շիրիներու մէջ մեծցած: Ասի ևս պարսկերէն պեր. պոսթրոյի իշխ ոչ ճշգրտք՝ փափուկ և հանգիստ անկողնոյ վրայ՝ շիրիի վրայ: — Գահաւորակ՝ է գեալակ կամ պատգարակ՝ բաճրիկական:

սուրբ խնդրուածովք իջուցին զհրեշտակս ի փրկութիւնս լուան աւետիս ի հեռաստանէ, և փառաւորեցին զԱստուած ի բարձունս:

156. Այլիք որ ի նոսա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքինութեան, և բարձին յանձանց զնախատինս այրութեանն: Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս, և եղեն կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն, ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանդարդեղեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, և զկարգեալ ոռճիկ՝ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Մնարին ճիպւանց նմանեցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, և կենդանի են միայն զօգն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն:

157. Բազում ձմեռաց հալեցան սառնամանիք, և հաս զարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք՝, տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր՝ ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք՝, և խցեալ կու-

1. Երբ Պերոզ արձակեր էր զկապեալ նախարարս և հրաման ըրեր էր նոցա երթալ ծառայել Հրեի բանակին մէջ, ոռճիկ (տճկ. թալլինաթ) կարգեր էր նոցա ի Հրե և կանանց նոցա յաշխարհի իւրեանց. (Փարս. 326): Տիկնայք նախարարաց, փոխանակ իւրեանց ոռճիկն առնելու և սպասելու, անոր փոխարէնը կ'առնուին զբամ և կը խրկէին նախարարաց: Ա'երեի թէ ոռճիկ ունեցողը կրնար ըստ կամաց՝ պարէն կամ թոշակ առնուլ:

2. Ծիծեռունք ձմեռը տաք երկիրները կ'երթան և ամառը զով տեղեր կը փըտունեն և ասոր համար ահազին համբորդութիւններ կ'ընեն: Ասպէս յԵրուսա՝

ծիծեռունք գարնան կու գան և յաշնան յԱփրիկէ կը շուեն Միջերկրականի ամբողջ լայնութեան վրայէն անցնելով: Փարնան Հայաստան եկող ծիծեռունք ալ ձմեռուան մաս գէպ ի հարա ի Միջագետս և յԱրարիս երթալու են:

3. Այս է հաւատարիմ ամուսնոյն: Եղիշէ բառի խաղ մը կ'ընէ. ծաղիկք գարնանայինք ի յուշ ածէին զպսակն, որ զուգեր էր զամուսինան և որ ծաղկընէրէ կը հիւսուէր:

4. Հայկազեան բառարանը նոյն կը համարէ ընդ պարսկերէն պարագ բառի: Բայց այդպիսի բառ մը չգտանք բառագրոց մէջ: Ի պարսիք կամ պարսիչք ած. նուրբ, անօր, որպէս հայերէն՝ «բա-

րացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա¹, և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաստանէ. ի ճաշատեղս նոցա հայեցան և արտասուեցին, և յամենայն յատեանս յիշեցին զանուանս նոցա: Բազում արձանք² կանգնեալ էին յանուն նոցա, և աւուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

158. Եւ իբրեւ այնպէս յամենայն կողմանց արէկոծ լինէին միտք նոցա, ոչ ինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէ: Արտաքնոցն երեւէին իբրեւ այրիք սգաւորք և չարչարեալք, և յողիս իւրեանց զարդարեալք և մխիթարեալք երկնաւոր սիրովն: Ոչ ևս սովորեցին հարցանել զեկեալ դք ի հեռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իղձք ալօթից նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս սկսանն՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին լի երկնաւոր սիրովն:

Եւ մեք և նոքա հասարակ ժառանգեսցուք զքաղաքամայրն բարեաց, և հասցուք խոստացելոց սիրելեացն Աստուծոյ ի Քրիստոս ի Տէր սեր:

րակ»։ Բայց գոնէ արդի պարակերէնի մէջ շնանակեր ևս՝ շուն։ Հաւանական է սակայն որ «բարակ» անանիսն ալ գոյականացէս գործածուած է ի մեզ՝ իբրեւ բարակ գլխով կամ մարմնով շուն։ Աւեղայի մէջ Արհմենի ամենէն մեծ թշնամին բարակ գլխով շուն մի է. ըստ պահլաւիկ թարգմանութեան՝ րօշլման պարիք կամ սար պարիք. — Մեր լեզուին մէջ որսական շանց ասպականի ալ ըսուած է։ Աւեղայի լեզուաւ՝ սրա՝ արդի պարսկերէն սակ և իսպա նշանակէն՝ շուն։ Հերոդոտոսի ժամանակ սրաքա՝ քած կամ էգ շուն. (Տես գիրք Ա. 110) Հնդեւ-

րօպական լեզուաց հասարակ է սրաք կամ սվաք արմատը. որոյ յոգնակին է մերն ասպական կամ ասպականի։

1. Հայկ. Բառարանը կը մեկնէ՝ «արձանագրութիւն ի յիշատակ վախճանելոցն ի Քրիստոս»։ «Յիշատակագիրք կամ պատկեր կենդանադրեալ հանդերձ ներբողական յիշատակարանաւ»։ Բայց բերուած վկայութիւններէն այդ նշանակութիւնդ բնաւ չհետեիր. միթէ աւելի պարզ չէ՞ մեռագիր եամակ. autographe:

2. Արձան՝ աստանոր չէ պատկեր քարեղէն այլ քարէ կօթոյ, տախտակ կամ սիւն հանդերձ յիշատակագրութեամբը:

Բ Ա Ն Ի Ր Ա Տ Ո Ւ

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Մ Ի Ա Ն Ձ Ա Ն Յ

1. Մարդիկ, որ են ի մարմնի և կամքը ետուն զան-
ձինս իւրեանց յատուածպաշտութիւն, անդառն ի աը-
ղայութենէ խօկան՝ կրթին ի վշտամբերութիւն. հեռա-
նան ի հայրենի բնակութենէն, և վարին յանապատ
յանշէն երկիր. ոչ իրրեւ չարակնելով նախանձուք փա-
խուցեալք ի բազմամարդոյ աղքատաց ¹, այլ զի տեսանեն
զաշխարհս լի ամենայն չարեօք, խոյս տան ի խորշս և
ի ստորոտս անապատ վայրաց:

2. Զոր տեսանեմք իսկ յաճախ ի կողմանս հարաւոյ ²
բազմութիւն արանց՝ առանց կանանց ³ միաբանութեան,

1. Հայկազեան բառարանը կը գնէ՝ ի
բազմամարդոյ քաղաքաց, որ առաւել
յարմար կու գայ պարբերութեանս. բազ-
մամարդոյ կամ բազմամարդ իրրեւ բազ-
մամար կամ բազմամեան գործածուած
ըլլալու չէ:

2. Այս է Ասորոց, Միջագետաց և
մանաւանդ Եգիպտոսի, ուրանօր յոյժ
բազմութիւն էին միայնակեացք:

3. Նախդիրդ՝ առանց՝ գրչագրաց կող-
մանէ յաւելեալ է. Եղիշէի նկարագրած
միանձուքն փիլոնի ջատագոված Հես-
սեանքն են, որոց մէջ կը գտնուէին և
բազմութիւն կանայք, (Տես փիլոնի հաւք-
վենեա. 1892 էջ 14 և 25, 29, 31):
Եղիշէ համառօտութիւն մը կ'ընէ փի-
լոնի նկարագրութեան. արդէն իսկ «Բազ-
մութիւն արանց» ըսելէն ետքը «առանց

կանանց միաբանութեան» աւելցնելն ան-
յարմար և անբնական է: Վասն որոյ
պարտ է ընթեռնուլ «Բազմութիւն ա-
րանց և կանանց միաբանութեան»: Հես-
սեանք որոց զասէն կը համարին սմանք
զՅովհաննէս Մկրտիչ, կարծէին թէ ա-
մենայն շար ի մարմնոյ ելանէ վասն ու-
րոյ միս ոչ ուտէին. չէին ամուսնաւոր-
զամենայն ինչ ունէին հասարակաց, և
Մեռեալ ծովուն մօտերը անապատից մէջ
կը բնակէին: Նոյնպիսի հրեայ հասարա-
կութիւն մի այլ կար Աղեքսանդրիոյ բո-
լորտիքը, որոց կենցաղը կը պատմէ մեզ
փիլոն: Ի հինգերորդ դարուն՝ սոցա
հեաքն անգամ շէր մնացեր և փոխան
նոցա քրիստոնեայ միանձուք և վանա-
կանք լցուցեր էին զանշէն վայրս: Ե-
ղիշէ առանձնութեան կենաց կատարեալ

յազգաց և ի լեզուաց զմիով վայրօք հասեալք, ժողովեալք իբրև ի հայրենի գաւառս՝ առնեն զբնակութիւնս երկունդ երկուս, և կամ՝ երեք ընդ երիս, և կամ՝ ևս բազումս քան զսոցնս: Եւ շինեն իւրաքանչիւր խցկունս զատուցեալս ի միմեանց. որմք գուզնաքեայ՝ առ ցրտոյն պահպանութիւն, և զոյգ նմին ձեղուն՝ առ արեգական պահպանիլ. յատակք անպաճոյճք՝ շատացեալք խոտեղէն անկողնօք: Եւ քանզի բնութիւնս մեր զուղակ է՝ սիրէ ծածկել զմերկութիւն, առնեն և նորա հանդերձս անպաճոյճս և յոյժ գձուձս, կողորս՝ ամարանի և թեզանաւորս ձմերանի, արկանեն և աղարողոնս մեկնաւորս:

3. Մանաւանդ ի պարս չրջագայ անդադար պաշտամանն՝ երգս հոգեորս հօրն բոլորեցուն մատուցանեն զուարթ հոգւով: Կան ընդդէմ միմեանց զաչս ի վայր արկեալ՝ զծայրս ոտից մատանցն նկատելով, իբր թէ մի կէտ տեսակի ամենեքեան հայեսցին. զաջ ձեռն ի վերայ ծնօտին եղեալ և զահեակն ի վերայ կրծիցն, որպէս կարծեմ ուսեալ ի բնական հարցն՝: Երկու են պա-

օրինակ մը տալ ուղեւով կը հետեւի փլոնի՝ այս է ֆրիստոսի ժամանակակից հելլենացեալ հրեայ Հեսսեանց նկարագրոյն, որ արդէն թարգմանուած էր ի հայերէն, բայց ըստ ամենայնի չէր կրնար պատշաճիլ իւր ժամանակի միանշանց:

1. Փիլոնի մէջ՝ «իսկ տունք ի մի վայր եկելոցն յոյժ գձուձք են. առ երկուս իւր հարկաւորագոյնք. ձեղուն ի վերայ ունելով, զյարեգականէն խաշումն և զօգոյն ցրտութիւն»:

2. Կողորս՝ բառ յն. (գօր՝ վիթն որ է կրճատ, կարծիկ) զգետ կարճ կամ առանց թեզանեաց. վերարկու անթեւ. Աղաբողոն ալ է բառ յն. վերարկու, թիկնոց: — Փիլոնի մէջ՝ «վանս զի և ծածկութի կրկին տեսակ է. հանդերձ և տուն: Արդ յաղագս տանն ասացեալ է յառաջագոյն, զի է անպաճոյճ և առանց խոհելոյ, առ պիտանացուն միայն գործեցեալ. և զգետն նոյնպէս գուզնա-

քեայ և առանց պահուանաց, առ ի յայրանս ի ցրտոյ և ի տօթոյ. քանզի վերարկու փոխանակ թաւ մորթոյ՝ ձմերայնի՝ և թիկնանոց ամարայնի կտաւի» էջ 16: — Իսկ առնեն ևս նորս ձեռնորդս, այսինքն գործեն: Այս խօսքս ալ Հեսսեանց կը պատշաճի. վանս զի, ինչպէս որ կ'ըսէ Եւսեբիոս իւր Ալեքսարանի պատրաստութեան մէջ, այդ հասարակութեան մէն մի անդամը մէկ մէկ գործով կամ արհեստիւ կը պարապէր. զգետեղէնքն իրենք կը շինէին:

3. «Ի մի վայր գան իբրև ի հասարակ ժողովրդարան, և ըստ հասակի անցեալ նստին, հանդերձ վաշելչական ձեռով, ի ներքս զձեռն ունելով, զաջն ի մէջ կրծիցն և ծնօտին, իսկ զահեակն զտղեալ և ամփոփեալ առ կշտին»։ Փիլոն էջ 14: Կարծես թէ աստանօր Էդիլէ ըսել կ'ուզէ, որ պրդ սովորութիւնդ փառած էր ի նախահարց իւրեանց, այսինքն ի Հեսսեանց:

տուականագոյնք ի մարմնի, կենդանական և խոհական, երկրորդաբար երկուցունց սպասաւորեալ. կենդանականին՝ սրտմտականն է հակառակ, իսկ խոհականին՝ արտաբերական բանս: Արդ ձախուն զերասանակ ի ձեռն առեալ՝ զսրտմտականն սանձակոծիցէ, և զաջ ձեռն ի վերայ աջոյ ծնօտին եղեալ՝ խոհականին սպաս ունի առ գրան բերման բանին¹, զի մի այլակութիւն յուղիղ փառաւորութիւնն խառնեցի: Եւ ընդ այսու երկու մասամբքս նահանջին ամենայն զգայութիւնքս, աչք յուղիղ տեսութիւն և ականջք ի զգաստ լսողութիւն, միտք ի սուրբ իմաստութիւն, և այլն ըստ իւրաքանչիւր մասին:

4. Եւ իբրեւ այսպէս կարգեալք և յօրինեալք, ամենեքեան ի նմանութիւն վեցթեւեան սերովբէից շուրջ պարփակեալք ձայնս անհատս ի վեր հնչեցուցանեն, և օրհնութիւն եռաչափս² ի խորհուրդ միաբանութեան արարչին իւրեանց բոլորեն: Չտիւն ամենայն պարապեն երգոցն քաղցրութեան, յագեալք և զմայլեալք ի կերակուրան երկնայինս՝ առլցեալք հասանեն ի ժամ երեկոյին: Եւ քանզի մարմին ունին ըստ բնութեանս մերում՝ զգայութեանս, ուտեն՝ զի մի քաղցիցեն, և ըմպեն զի մի ծարաւեցին:

5. Արդ դու իբրեւ լսիցես զուտեն, մի առ մերս ընթանայցես³, զի հաց է նոցա անպաճոցճ և բանջար վայրենի՝ զոր համով աղին համեմեն, և ջուր յստակ՝ զոր յամպոց բերմանէ ի գուրս ժողովեն: Սակայն և զայս ոչ երբեք ի տուրնջեան մատուցանեն ի դարմանս պիտոյից մարմնոց, այլ միաբան պահելով զերկայնութիւն աւուրն,

1. Այսինքն երկու ձեռամբք մարմնոյն երկու մասանց՝ կենդանականին և խոհականին ծառայելով:

2. « Եւ ապա աւագն՝ յոսն կացեալ՝ երգ օրհնութեան երգէ արարեալ Աստուծոյ, զոր նորոգ իւր արարեալ, և սկզբնաւն իմն նոցքերթողացն. քանզի շափս և նուագս բազում թողին տաղից, եռաչափաց, առճանապարհական երգոց » և այլն. փիլ. 29: — « Ի խորհուրդ միաբանութեան Աբարէին » այս է Եր-

բորդութեան:

3. Յայտնի է թէ Հայոց ցրտին բարձրաւանդակին բնակիչքն, եթէ կամք ալ ընէին, Էդիպոսոսի անապատներուն մէջ բնակող անձանց պէս ոչ սակաւապէս կրնային ըլլալ և ոչ սակաւակեր: « Եւ կերակրին ոչ բազմապատիկ ինչ խահիւք, այլ հաց անպաճոյճ և աղ խորտիկ, զորս խահամոքքն համեմեն զուպոյիւ, և է ըմպելի սոցա վտակային ջուր ինքնախաղաց », փիլ. 15, 27:

տեղի տան արեգակնային մասերը¹։ ձգեն երկայնքն զերեկունն, մինչև աստեղք յիւրաքանչիւր կայանս պայծառանան, զոհանան իրրե ընդ մի բերան տալով, ի խաւարային ժամու զխաւարային կերակուրս խաւարային մարմնոյս տացուք։

6. Եւ զայս ասելով, ի ձայն բարձր փառատրեն զսուրբ Երրորդութիւնն, խնդալից ուրախութեամբ աւերմբին յիւրաքանչիւր տեղիս։ Եւ որպէս ասացաքն՝ ուտեն հաց և զոգա, և ըմպեն ջուր ցուրտ, քանզի գոն ի նոսա² ծերք փափկալարք, մատուցանեն ջուր ջերմ, զոր և բարեխառն անուանեն, այլ գինի և կամ այլ ինչ զանազանեալ, և գտանի ոչ ի սուրբ միայնանոցս նոցա։

7. Եւ յարուցեալ յանպաճոյճ ընթրեացն, միաբանութեամբ ասեն. փառք քեզ, Տէր, փառք քեզ թագաւոր մեր, զի ետուր մեզ կերակուր ուրախութեան, լցոյ զմեզ հոգեով սրբով, զի գտցուք առաջի քո հաճոյք, և մի աւմաշեսցուք, զի դու հատուցանես իւրաքանչիւր ըստ գործոց իւրեանց։ Եւ այսպէս տեառնադրելով զինքեանս՝ տան զանձինս սակաւ մի անօսր քնոյ, զի մի տհալ կերակրովք գեղեցիկ շինուած մարմնոյն չփոթեալ խանդարիցի։ Նա և եթէ յամեն եւ ի քունն, երազ հոգեկան տեսանեն, և անդէն զանուրջն մեկնեն իրր զբանս սուրբ մարգարէիցն³։

8. Եւ զարթուցեալք առ հասարակ անդէն ի շրջանս պարուց բոլորին, ոչ հակառակք և ոչ ընդդիմացեալք, քաղցր հաւանութեամբ և հեզ հանդարտութեամբ։

1. « Բայց կերակուր կամ ըմպելի ոչ որք ընկալցի յառաջ քան զմուտս արեգակն, վասն զի զիմաստասիրեն արժանի լուսոյ համարին, և խաւարին՝ զմարմնոյն հարկաւորս, վասն որոյ միումն գտին, իսկ հարկաւորացն՝ զգիշերոյն զգոյցն ինչ մասն ետուն »։ Փիլոն։

2. « Գինի յաւուրս յայնոսիկ ամենեւին ոչ տանին ի ներքս, այլ ջուր աւանակիտ, յալովոց ի նոցանէ հով։ Բայց ջերմ՝ ծերունեացն փափկակեցացն, և սեղան մաքուր յարեմաւորաց, յորոյ վերայ հաց կերակուր և խորտիկ աղ, որոց եր երբէք զի և զուպ համեմով ամոքեալ լինէր, վասն փափկալարացն »։ Փիլ. էջ 27։

3. « Քանզի միշտ անմոռաց ունին զԱստուծոյ յիշատակն, մինչ զի և ի ձեռն անրջից ոչ այլ ինչ, այլ զգեղեցիկ զաստուածային առաքինութեանցն և զօրութեանց տեսակս տեսանել, քանզի բազումք և խօսին ընդ քուն, զանուրջն մեկնելով զաստուածայինսն իմաստութեան զմիշտերգելի և զսքանչելի օրէնսն »։ Փիլ. էջ 13։

Առաջնորդը դասուցն հնչումն ձայնի արձակեն, երգս հոգեորականս քաղցրանուագս փոփոխելով. իսկ այլ կըր- սերագոյներն ձայնիցն միտ դնելով, խառնեն զիւրաքան- չիւր բարբառան յարմարելով և կազմելով զմիաբանու- թիւն հնչմանն, զի իբրեւ ի միտէ բերանոյ ամենայն բազմութիւն ձայնիցն հնչիցէ: Եւ այսպէս յերկարելով զձայնաւոր պաշտօնն, ծունր դնեն ամենեքեան, յազօթս կան լուծեամբ. և ի ձեռն առաջնորդի ազօթիցն կան- գնեալք ամենեքեան զփառատրութիւնն կատարեն:

9. Եւ կատարեալ զտունջեան պաշտօնն, լաւ համա- րեցան զգիշերան վաղայարոյց լինելով մինչև յառաւօտ ազօթիցն պարապեալք, և ընթեռնուն զգիրս սուրբս. իսկ որք ունին չնորհս վարդապետութեան, առնեն մե- կնութիւնս ի մխիթարութիւն լսողացն: Պատմեն վասն լինելութեան աշխարհի յոչնչէ եղեալ, և կարգեալ մի ըստ միովէ զխրատս բարեաց կարգեն ի լսելիս ժողո- վրդոյն վկայութեամբ սուրբ գրոց: Եւ այսպէս ուսու- ցանելով մինչև մութանալ լսողացն զամենայն իրս աշխար- հականս, և չյիշել ամենեւեմ զհարկաւոր կերակուր և ըմ- պելիս:

10. Եւ այնպէս ուրախացեալք ի սէրն Աստուծոյ, մինչև չհամարեալ զինքեանս ի մարմնի, այլ յերկինս. և հեշտութեամբ անցուցանեն զերկայնութիւն գիշերոյն մինչև յառաւօտ: Քանզի սոսկացեալք են յերկրէս և զգեցեալք զերկինս: Ամաչէ մահ առ դրունս նոցա, և դառնացան դժոխք յիշանել նոցա: Կենդանութիւն նոցա դրունք են ազօթից աշխարհի, և ոսկերք նոցա դանձ են ամենայն ապաւինելոց: Լուր նոցա յորդորիչ է ամե- նայն հեղագելոց, և գործք նոցա վարդապետութիւն ամենայն կասեցողաց, դասակիցք են հրեշտակաց, և օ- թիւանք սուրբ Երրորդութեանն:

11. Արդ զայս ամենայն գիտելով, եղբարք, պար- տիմք թեւակոխել, և զնոյն նախանձ սրբութեան յան- ձինս բերելով, նմանողք լիցուք այնպիսոյ բազմագունդ միայնացելոց յաշխարհէ և գիմելոց ի քաղաքամայրն վերին, որ ազատ է յախաից երկրաւորաց. քանզի ըն- կերակիցք են մերոյ բնութեանս, որ զօրացուցանէ զտը- կարութիւնս: Միայն կամեաց, բուն հար հաւատովք,

յուսա, սիրեա, և կարեա տեսանել զայնպիսի հաճատա-
կութիւն¹: Զի ոչ ինչ համեմատ են չարչարանք ժամա-
նակեանք առ կեանսն՝ որ պատրաստեալ է այնպիսի
ճշնոդաց:

12. Քանզի յոյժ իսկ երկուցեալ եմ՝ ես ընդ հեղ-
գութիւնս սեր, գրեթէ զամենեսեան տեսանեմ թաւա-
լեալ յերկրաւոր ստացուածս: Իսկ արդ բնութիւնս իմ
ոչ կշտամբեալ յանդիմանէ զիս, եթէ ստեղծայ մերկ, և
եթէ եղայ ի դրախտին սերկ, և եթէ ելի անտի մերկ,
և եթէ ծնայ մերկ, և եթէ անդրէն յերկիր մերկանդամ
երթամ: Արդ եթէ տանել աստի ոչ կարեմք, զի՞ ևս աս-
տէն ի սմին թարթափիմք յաշխարհիս: Մերկացիր սոս-
կացիր, ո՞վ միայնակեացդ, մի թաւ ամուր ընդունակ
լինիր նենգաւոր թշնամոյն. գուցէ ի դարան մտեալ
մտաւրուտ՝ զքեզ անդէն ի քեզ արշաւեսցէ կողոպտել,
զերծանել ի քէն զզանձան երկնաւորս: Բաւական հա-
մարեաց քեզ զտերունեան կանոն, ոչ դք յերկրաւորացս
կարէ երկուց տերանց ծառայել. որ յայտնագոյն իսկ
յուցանէ առանց միջնորդի և մեկնութեան. Ոչ կարէք
դուք, ասէ, Աստուծոյ հաճոյ լինել և Մամնփայի:

13. Եւ արդ ես տեսանեմ ի սերում աշխարհիս և
ոչ զդք աղատեալ յայնպիսի աղետից: Յետս ընդդէմ ըն-
թերցաք զգեղեցիկ գրեալսն. ի պատճառս ուխտաւորու-
թեան հեռացաք ի սուրբ ծնողացն, և արարաք բազում
հարս օտարութիս. զորս պատուելոյ արժանի էր՝ անար-
գեցաք, և յորս ոչն ունէաք իշխանութիւն գնել մեծա-
րանս՝ զախտ աղետից մերոյ յոյժ ծախեցաք: Աղատա-
ցաք ի հարկաց արքունի՝ զորս առանց մեղաց էր հար-
կիլն, և մտաք ընդ հարկաւ ստացուածոց, որ լի են ան-
առակ ազահութեամբ: Զելաք յանկողինս սուրբ հար-

1. Ետեւ ետեւ շարուած այդ հինգ
բայքդ ազգու և զեղեցիկ տպաւորու-
թիւն մը կ'ընեն ընթերցողին մտաց վը-
րայ: Եղիւէ ուրիշ գրուածոց մէջ ալ
գործածած է այդ ձեւը. « միայն հաւա-
տա՛, յուսա՛, սիրեա՛ և անդէն կատարեցար
խնդութեամբ »: Տես զմեկնութիւն Հայր
մերին էջ 202. — « Առ, լուաց, սըր-

բեաց, զգեցոյց զհանդերձն երկնաւոր,
և մերձեցոյց անդէն ի նոյն որդեգրու-
թիւն »: Դպն էջ 200: — « Առացից
քեզ միայն հաւատա՛, միայն յուսա՛, միայն
կամեաց, միայն ախորժեաց, միայն բուռն
հար և զհեա երթ »: մեկնութիւն Զար-
շարանաց էջ 312:

սանեաց, և արարաք մեզ բարձրագահոյս առաւել քան զաշխարհի: Փափկանամք յանկողինս յարմարեալս, և յածեալ կոծին միտք մեր ի խորհուրդս աղտեղիս զգիշերն ասենայն:

14. Կօշիկք ոտից մերոց յանդիմանեն զմեզ, եթէ ոչ են սուրբ ճանապարհք սեր: Հանգերձք մեր ազաղակեն զգործոց մերոց, եթէ մերկ եմք յերկնաւոր զգեստուցն: Երկաւք մեր¹ ցուցանեն զմեզ, եթէ ոչ եմք յափշտակելոց ընդ առաջ Տեառն ի վերայ օդոց: Շինուածք ապարանից մերոց յայտ առնեն, եթէ ոչ ունիմք մեք տաճար առանց ձեռագործի յերկինս, յոր մտաներոց են ամենայն զաւր սոսկացելոցն յերկրաւոր ակառից: Կալուածք անդաստանաց մերոց կշտամբեն զմեզ, եթէ չկք մեր բաժին ի վիճակն երկնաւորս:

15. Մրդուք անյազք եղաք ի կերակուրս, և առանց չափոյ արբաք զինի պղտորիչ խորհրդոց և մտաց: Խօր ի քուն ննջեմք ամենեքեան, և երազ թուի մեզ ճշմարտութիւնն: Կափուցեալ են աչք մտաց մերոց ի տեսական խորհրդոց, և անյազ պակշտեալ հայել ի կեանս աշխարհիս: Արդեղեալք զլսելիս ի սուրբ ընթերցուածոց, և ունկնդիր եմք բառաշման խաշանց մերոց: Ոչ եկն մեզ հոտ անոյշ ի Հոգւոյն սրբոյ, վասն զի սիրեցաք մեք զիւզ ակառակից աշխարհիս: Ոչ ճաշակեցին քիմք ոգւոց մերոց զկերակուր երկնային, վասն զի պարարեցաք զանձինս մեր ի զանազան խորտիկս²: Մութ է գոյն գիմաց մե-

1. Քանի որ հալածանաց այլ ևս երկիւղ չէր մնացեր, և Արստանդիանոսէն ի վեր քրիստոնէութիւնը բարձակից եղեր էր քաղաքական իշխանութեան, հաւատացելոց նա մանաւանդ եկեղեցականաց բարբը շատ ինկած էր: Ոգոստինոս, Սահերբեքան և այլք զառնապէս զանդատած են իրենց ազգակից քահանայից և երբեմն ալ եպիսկոպոսաց ընթացքն. ասոնց յանդիմանութեանց քովը Եղիշէինը յոյժ քողարկեալ և մեղմ կը մնայ: Հերոնիմոս աշխարհասէր եկեղեցականաց նկարագիրը բրած ատենը կ'ըսէ թէ իշխանաց ապարանքէն չէին

հեռանար, մեծատանց խնջոյից հրաւիրել տային զինքեանս, նոր փեսայի պէս հագուած սգուած և անուշահոտ իւղերով օծուած կը պտտէին. ամենէն ընտիր գինեօք և խորովօք կը պարսբէին, տունէ տուն այցելութեան գնացած ատեննին նոյն իսկ քաղաքին փողոցներուն մէջ տեսանելի էին «հեծեալ ի նոյլ սիգանեմ» որ թրակիոյ թաղաւորաց նախանձը կընար շարժել:

2. Բազանտ լեզուաւ՝ Խորտիք, և արդի պարսկերէն Խորտի, որպէս և հայերէնն՝ է ուտելի եփեալ հանդերձանօք, համազամբ:

րոյ, վասն զի ոչ զուարթացան երեւք մեր ի խորհուրդս սրբութեան: Յաւալից են անգամք մարմնոց մերոց, վասն զի յառաջ քան զմարմինս՝ զոգիս ախտացուցաք: Գերեզմանաց բռնոց նմանեցաք յանձինս մեր, վասն զի ունայն եմք ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն:

16. Վասն այսորիկ և ամենայն չարիք եկին հասին յաւուրս մեր. կենդանեաւ մերով տեսաք զգիակունս անձանց մերոց: Քաջ նախատակք մեր անկան ի պատեւրազմի, և սուրբ քահանայք մեր խողխողեցան ի ձեռաց անօրինաց, գեղեցիկ երիտասարդքն զենան ի սպանումն, և բազում կուսանք վարեցան ի գերութիւն. գիրգ կանայք անկան ի տառապանս այրութեան, և բազում որբք կականին դառնապէս: Ազատ եկեղեցի անկաւ ի ծառայութիւն հեթանոսաց, և սուրբ քահանայք նորա կոսին չարչարին յանօրէն հարկահանաց¹: Բարձեալ է ողորմութիւն յաշխարհէ, և հեռացեալ է գութ յիւրաքանչիւր մտաց: Երկինք ի վերուստ բարկացեալ են, և երկիր ի ներքուստ կայ յերերի տատանման²:

17. Շինուածք մեր եղեն գերեզմանք գիականց մերոց, և վաստակք ձեռաց մերոց տապալեցան ի վերայ մեր: Պայլեաց և պատասեցաւ թանձրութիւն երկրիս, և բազում մարդիկ ի վայր հոսեցին: Ոչ սպասեաց որդի հօր, և ոչ քոյր զաչս եղբօր կալաւ, և ոչ ել ձայն լալոյ կանանց ի վերայ ծննդոց իւրեանց, վասն զի լքոյց սով³ զբերանս նոցա: Հզօրք խորտակեցան յանկարծակի

1. Այս տունս ազատ բառին իմաստը կը ցուցանէ մեզ միանգամայն և ազատաց վայելած առանձնաշնորհութեանց զխաւորը՝ որ էր հարկ չվճարել: Թեւեւ ահա աշխարհիկ ազատք ամենէն ծանրագոյնը «զհարկն արեան» կը վճարէին, բայց զինուորութիւնը պարտաւորութիւն մը չէր ի Հայս, այլ արտօնութիւն և նշան իշխանութեան: Հարկ վճարողը՝ ծառայ այսինքն ստրուկ կամ գերի համարեալ էր: Իշխէ վարդանայ պատմութեան մէջ կը բաժանէ զժողովուրդն յազատս և ի շինականս: — Ուրիշ դրուածոյ մը մէջ կ'ըսէ. «Ամենեցուն

փութալ արժան է ի պատուիրանս Աստուծոյ՝ աննել և կատարել, արանց և կանանց, ծառայից եւ ազատաց», մեկնութիւն Հայր մերին:

2. Մեծ գետնաշարժ մը եղած կ'երևի վարդանանց պատերազմէն քիչ ետքը, հանդերձ պատաստածօք երկրի, որոյ ահաւոր նկարագրութիւն մը կ'ընէ Իշխէ յետագայ տողերուն մէջ: Յոգըսն խորնացւոյ ևս կը գտնեմք սասանմանց և զղբգմանց յիշատակութիւնք. տես յէջ 555:

3. Խորնացւոյ Ողբոց մէջ կը կարգանք «գարուն երաշտացեալ, ամառն

իրբե հմայրս բարձունս Լիբանանու, հնծանք եղեն բար-
կութեան, և ճմլեցան ամենեքեան իրբե զողկոյլս բնդ ու-
տամբ, փոխանակ գինւոյ՝ արիւն անմեղաց յայտեցաւ ի
հանդերձս մեր: Դառնացաւ քան զլեղի կերակուր ի
քիմն մեր, և ի քացախ դարձաւ սուրբ ըմպելիք մեր:
Ընդ հարեալն հարաք ամենեքեան յողի և ի մարմինս
սեր, և ընդ մեռեալն զմահ՝ ճաշակեցաք: Արդ ոչ ապա-
քէն վասն մերոյ հեղգութեան անցին այս անցք չարչա-
րանաց ընդ աշխարհ:

18. Ո՞ն անդր ի բաց կաց յաշխարհէ, որ վաղդ և
լեր մեկնեցար յաղետից սորա, թօթափեալ բնկեա ի
բաց զկեղեւանս ախտալից աշխարհիս: Մերկեաց իբր
զըմբշամարտիկ, օծ իւղովն Քրիստոսի, զի մի կուուեա-
ցին ի քեզ ձեռք ախոյանին: Իսկ արդ եթէ հեթա-
նաք՝, որ ըմբռնեցան ի տեսական իմաստութիւն, ոչ
միայն ի ստացուածոց ի բաց կացին, այլ և յօրինաւոր
կերակրոց հրաժարեցին, համառօտ և անպաճոյճ ըմպե-
լեօք շատացան յանձինս իւրեանց, և առաքինի մա-
հումբ վախճանեցան ի կատարած կենաց իւրեանց,
որչափ ևս առաւել մեք պարտիմք նմանողք լինել սիրե-
լեացն Քրիստոսի, որք հրեշտակակրօնք զանձինս կար-
գեցին, խառնելով զինքեանս ի գունդս վերնոցն:

19. Եկայք և մեք, ով միայնացեալք, զօրէն թշնա-
մեայն մոցուք ի մերն ստացուած իբր յօտար երկիր,
արմատախիլ զծառատունկս թշնամոյն կոտորեացուք:
Իրբե զգերի առեալ ծախիցեմք ի նեղեալս զինչս մեր,
ոչ զի առիցեմք զազգականս, այլ զի սիրիցեմք զաղքատ-

անձրեայոյդ, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն
սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարա-
ցեալ. հօղմբ բքարարք, խորշակարերք,
ախտահաւակք, ամպք հրնկեցք, կարկ-
տածուք. անձրեք անժամանակք և ան-
պիտանք. օգք դառնաշունչք, եղեմնար-
կուք. ջրօցն առաւելուին անօգուտ և
նուազելն անհնարաւոր. երկրի տերերու-
րիւնք պողոց եւ անաճելութիւնք կեն-
դանեաց, այլ և սասանմունք և զըզըրդ-
մունք: Եղիչէի ակնարկած սովը կըր-

նայ հետեանք մը ըլլալ բնդհանուր ան-
բերութեան յորմէ կը զանգատի խորե-
նացին, կամ մասնական ուտելեաց պա-
կասութիւն մը, որ կը յաջորդէ մեծա-
մեծ երկրաշարժից, յորմամ ոչ բնակա-
րան կը մնայ կանգուն, ոչ ֆաղաքք, ոչ
փուռն և ժողովուրդը սարսափած ջիբ
ու ցան կ'ըլլայ:

1. Կ'ակնարկէ աստ զՍտոյիկեանս և
զայլ կարգս նախնի հելլէն իմաստնոց:

սըն, որ են զօրականք Քրիստոսի և ճմարիտ բարե-
խօսք: Ապա թէ աստէն կապիս ընչիւք, և քեզէն վարես
զքեզ յանգարձ գերութիւն, ուր չիք անդ գինք փրկա-
նաց: Փութա փութա ճեպեա, եղբայր, ապրիլ յայնպիսի
անողորմ գեհնէ, զի կարիցես հասանել յամուր քա-
ղաքն, ուր ոչ գոյ քեզ կասկած կամ երկիւղ խախտիլ և
վարիլ ի գերութիւն:

20. Եւ եթէ եկեսցես զհետ գեղեցիկ վարդապե-
տութեան հարցն, զորս վերագոյնն դժագրեցի քեզ
զվարս սուրբ միայնակեցացն, յայնժամ կարասցես համ-
բառնալ զպս մտացդ առանց ախտից չարչարանաց,
հայել և տեսանել զքեզ գեր ի վերոյ քան զամենայն
երկինս: Երանի տայցես անձինդ, քաջապէս ճողոպրեալ
ի վշտալից կենաց աշխարհիս, և խառնեացիս յերամ'
միայնակեցացն, ի գունդս սրբոյ արդարոյն, ի վիճակ
առաքելոցն, ի գումարս մարգարէիցն, ի կաճառս մար-
տիրոսացն, ի բանակս հրեշտակացն և ի ժողովս ան-
գրանկացն, ի մեծ քաղաքն երկնից, ի բազմականսն
արբահաման, և ի կերակուրս երկնայինս և յրմբելիս
անկարօտս: Դու ես այնուհետեւ մարգարէն, որ ոչ պա-
տուեցար ի մարմնական աշխարհիս, այլ թեաժեալ թռու-
ցար յանմարմին աշխարհի, և հանգուցեալ դադարե-
ցեր յանապական ուրախութիւնսն: Յորս լիցի և մեզ՝
վերջին գրչութեամբ աշխատողացս՝ միաբանութեամբ
սուրբ ուխտիս վայելել, շնորհօքն Տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

1. Չենք կարծեր որ այդ երեք բա-
ռերը Նշիշէին ըլլան. զոսոս բառնալով
պարբերութիւնն ամբողջ է: Հաւանօրէն
գրչագրաց կողմանէ աւելցուած են: —

Այս ճառս ութերորդ Յեղանակին ժա-
մանակամիջոցին մէջ գրուած կ'երևի:
Քննէ գհատածս 16 և 17. ճառիս:

1

2

3

4

5

